

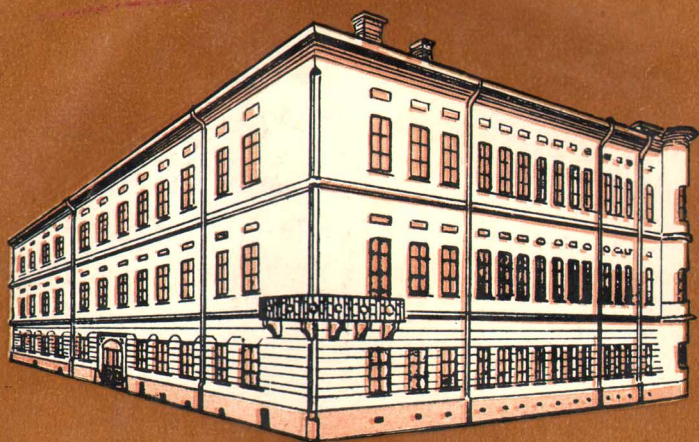
III 4

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

3409

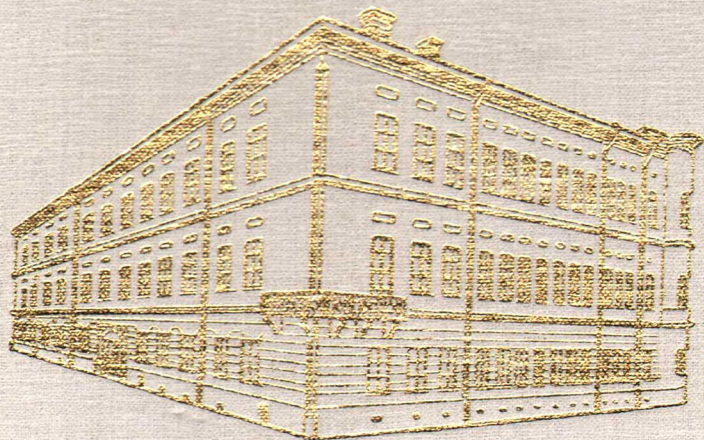
3409

ACTA MVSEI NAPOCENSIS III

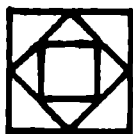

1966

ACTA MVSEI NAPOCENSIS III

1966

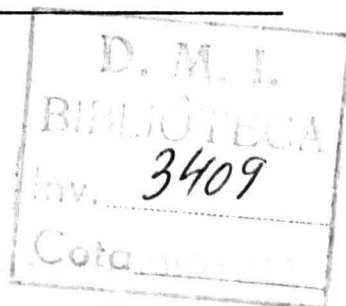
DMA.S.I.

DIRECȚIA MONUMENTELOR
ARHEOLOGICELOR ȘI
SITURILOR ISTORICE
BIBLIOTECA

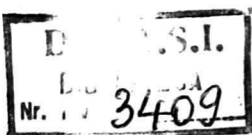
Cota cărții: 10 4
Inventar: **3409**

4
(3)

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTA
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
III

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Acad. prof. C. DAICOVICIU
(directorul colegiului de redacție);

P. BUNTA,
doctor în istorie (redactor șef);

H. DAICOVICIU

ȘT. FERENCZI,
doctor în istorie;

conf. I. KOVÁCS

prof. M. MACREA,
doctor-docent în științe istorice;

prof. ȘT. PASCU,
doctor-docent în științe istorice, membru corespondent al Acad. Republicii Socialiste România;

G. A. PROTOPOPESCU

I. I. RUSSU,
doctor-docent în științe istorice (secretar științific);

conf. B. SURDU

L. VAJDA.

„ACTA MUSEI NAPOCENSIS“
Anuarul Muzeului de Istorie Cluj.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2
Tel. 1.76.77

„ACTA MUSEI NAPOCENSIS“
Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj.
Toute correspondance sera envoyée à
l'adresse:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2. ROUMANIE.

Coperta și desene de S. BALASKÓ și GH. CORCODEL

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT

Acad. C. DAICOVICIU, Partidul Comunist Român, conducătorul destinelor istorice ale poporului român (<i>Le Parti Communiste Roumain, dirigeant des destins historiques du peuple roumain</i>)	1
---	---

STUDII ȘI MATERIALE

N. VLASSA, Cultura Criș în Transilvania	9
<i>Die Crișkultur in Siebenbürgen</i>	47
ȘT. FERENCZI, Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud (par-tea a II-a)	49
<i>Der „skythische” Friedhof von Ciumbrud (2. Teil)</i> .	71
I. WINKLER, Drahma și hemidrahma în sistemul monetar al daco-geților	75
<i>Die Drachme und Hemidrachme im Münzsystem der Dako-Geten</i>	89
I. H. CRIȘAN, Sanctuarul dacic de la Pecica	91
<i>Das dakische Heiligtum von Pecica</i>	100
S. JAKÓ, Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Mun-celului, în anii 1803—1804	103
<i>Recherches archéologiques à Grădiștea Muncelului en 1803—1804</i>	119
M. MACREA, Organizarea provinciei Dacia	121
<i>Die Organisation der Provinz Dazien</i>	150
Acad. C. DAICOVICIU, Severus Alexander și provincia Dacia	153
<i>Severus Alexander und die Provinz Dazien</i>	171
[S. DRAGOMIR] — S. BELU, Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu	173
<i>Voivodes, cnèzes et crainics chez les Roumains de Muntii Apuseni et de la région de Bihor au Moyen Âge</i>	181
I. BITAY, Contribuții la studiul culturii antice în Transil-vania în secolul al XVI-lea	183
<i>Beiträge zum Studium der antiken Kultur in Sieben-bürgen im 16. Jh.</i>	196

FR. PAP — I. WINKLER, Monede poloneze din secolele XV—XVII în Transilvania	197
<i>Polnische Münzen aus dem 15. — 17. Jh. in Transilvanien</i>	211
M. BUNTA, Sigilii de breaslă în colecția Muzeului de Istorie Cluj	213
<i>Zunftsigel aus der Sammlung des Historischen Museums zu Cluj</i>	228
M. ȘTIRBAN, Aspecte din starea de spirit în comitatele Alba și Sibiu în anii 1782—1784	229
<i>Aspects of the State of Mind in Alba and Sibiu Counties between 1782—1784</i>	237
L. BOTEZAN—M. ROȘCA-ROSEN, Contribuții la studiul organizării locurilor curiale pe moșiile nobiliare din comitatele transilvănene (1785—1820)	239
<i>Contributions à l'étude de l'organisation des lieux curiaux (loca curialia) en Transylvanie</i>	255
A. ARDOS — ȘT. LAKATOS, Instrumentele muzicale ale Muzeului de Istorie Cluj	257
<i>Die Musikinstrumente des Historischen Museums zu Cluj</i>	270
L. VAJDA — M. MIREL, Date privind situația și revendicările economice ale minerilor din salinele transilvănene (1848—1867)	271
<i>Angaben über die Lage und die wirtschaftlichen Forderungen der Bergleute aus den Salzgruben Transilvaniens (1848—1867)</i>	290
N. CORDOȘ — I. KOVÁCS, Preocupări ale literaturii agrare românești din a doua jumătate a sec. XIX	291
<i>Préoccupations de la littérature agraire roumaine dans la deuxième moitié du XIXe siècle</i>	315
B. SURDU, „Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari“	317
<i>„Die Gesellschaft für Verwahrung und Anleihe aus Rășinari“</i>	328
P. BUNTA, Acțiuni greviste ale muncitorilor metalurgiști de la fabrica „Phoebus“—Oradea	329
<i>Забастовки рабочих — металлургов на заводе „Фёбус“ города Ордаеа</i>	348
G. BODEA, Din acțiunile populației regiunii Maramureș pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și zdrobirea fascismului	351
<i>From the Actions of the Population from the Maramureș Region to liberate the Whole Territory of the Country and to Destroy Fascism.</i>	365

AL. GH. SAVU, Participarea intelectualilor din România la lupta forțelor democratice în perioada 23 august 1944 — 6 martie 1945	367
<i>La participation des intellectuels roumains à la lutte des forces démocratiques (23 août 1944—6 mars 1945)</i>	380
G. A. PROTOPODESCU — E. VASILOSCHI, Aspecte ale luptei maselor populare conduse de P.C.R. pentru refacerea economică a regiunii Cluj (1944—1947)	381
<i>Vom Kampfe der von der Kommunistischen Partei geleiteten Volksmassen für den wirtschaftlichen Wiederaufbau der Region Cluj (1944—1947)</i>	395

NOTE ȘI DISCUȚII

N. VLASSA — M. RUSU — D. PROTASE — K. HOREDȚ, Săpăturile arheologice de la Iernut	399
<i>Archäologische Ausgrabungen bei Iernut</i>	410
V. VASILIEV, Un nou mormint scitic descoperit la Batoș	411
<i>Ein neues skythisches Grabmal aus Batoș</i>	420
E. CHIRILĂ — V. LUCĂCEL — I. CHIFOR, Descoperiri monetare antice în Transilvania (III)	421
<i>Découvertes monétaires antiques en Transylvanie (III)</i>	422
K. HOREDȚ, În legătură cu monumentul de la Adamklissi	423
<i>Zu einem neuen Werk über das Monument von Adamklissi</i>	426
I. GLODARIU, <i>Legio IV Flavia Felix</i> în Dacia	429
<i>Die Legio IV Flavia Felix in Dazien</i>	435
I. I. RUSSU, Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei	437
<i>La contribution de Zamosius à l'épigraphie de la Dacie</i>	449
I. I. RUSSU, Note epigrafice. Seria IX	451
<i>Notes épigraphiques (IXe série)</i>	458
L. DAVID — V. PINTEA, Un monument funerar din Dacia Porolissensis	459
<i>Ein Grabdenkmal aus Dacia Porolissensis</i>	463
C. POP, Iuppiter de la Potaissa	465
<i>Iuppiter from Potaissa</i>	466
B. DAICOVICIU, Despre eliberarea ilegală a liților și a sclavilor la francii salieni	467
<i>Über die illegale Befreiung der Liten und Sklaven bei den Salischen Franken</i>	470
M. ȚOCA, Despre plastica fațadelor în arhitectura laică clujeană din perioada barocului târziu	471
<i>Über die Plastik der Fassaden in der profanen Architektur in Cluj aus der Periode des späten Barocks</i>	482

V. PINTEA, O sabie atribuită lui Cloșca	483
<i>Ein dem Bauernführer Cloșca zugeschriebener Säbel</i>	488
N. EDROIU, Prima istorie universală care vorbește despre răscoala lui Horea	491
<i>Die erste Universalgeschichte über den Aufstand Horeas</i>	496
P. GYULAI, Un trior-ciur din 1798 construit la Cluj	497
<i>Ein im Jahre 1798 in Cluj hergestelltes Getreidereini- gungssieb</i>	503
E. CRIȘAN, Contribuție la studiul vaselor farmaceutice confectionate în manufactura de la Batiz	505
<i>Ein Beitrag zur Geschichte der pharmazeutischen Ge- fäße aus der Steingutfabrik von Batiz</i>	509
P. TEODOR, Din nou despre „Magazinul istoric pentru Dacia” în Transilvania	511
<i>Ein neuer Beitrag über die Zeitschrift „Magazinul istoric pentru Dacia” aus Transilvanien</i>	519
L. URSUȚIU, Cinci scrisori ale lui G. Barițiu în legătură cu proiectul de lege școlară din anul 1879	521
<i>Five letters of G. Barițiu with Regard to the School- law Project from 1879</i>	529
N. CORDOȘ, Problema industrializării în paginile revistei „Economul” din Blaj (1873—1880)	531
<i>Das Industrialisierungsproblem in der Zeitschrift „Eco- nomul” aus Blaj (1873—1880)</i>	535
V. VESA, Aspecte ale activității cultural-politice a bur- gheziei române din Transilvania la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX	537
<i>Aspects de l'activité culturelle-politique de la bour- geoisie roumaine de Transylvanie à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle</i>	545
P. BUNTA — E. GLODARIU, Aspecte din lupta forțelor democratice în alegerile din 1946, în fostul județ Cluj	547
<i>Zum Kampf der demokratischen Kräfte während der Wahlen des Jahres 1946 im ehemaligen Bezirk Cluj</i>	561
LISTA PRESCURTĂRILOR — ABRÉVIATIONS	563

PARTIDUL COMUNIST ROMÂN, CONDUCĂTORUL DESTINELOR ISTORICE ALE POPORULUI ROMÂN

La cea de a 45-a aniversare a Partidului Comunist Român, cînd partidul se găsește la conducerea destinelor istorice ale poporului român în perioada desăvîrșirii construirii socialismului, cunoașterea începuturilor sale și a drumului glorios străbătut se impune ca o sarcină firească.

Partidul Comunist Român, creat în mai 1921, este rezultatul unui proces îndelungat de dezvoltare istorică a poporului nostru. „Partidul nostru comunist — spune tov. N. Ceaușescu în raportul C.C. al P.C.R. la cel de al IX-lea Congres — este continuatorul celor mai bune tradiții ale luptei de veacuri a poporului român pentru libertate națională și socială, el întruchipează trăsăturile înaintate ale proletariatului, are rădăcini viguroase în mișcarea muncitorească din România”¹.

Încă de la sfîrșitul veacului trecut, clasei noastre muncitoare i-a revenit sarcina istorică de a duce societatea înainte, de a fi conducătorul și călăuzitorul transformărilor necesare pe cale revoluționară. Apreciind activitatea desfășurată de militanții socialiști români care răspîndeau în țară ideile învățaturii marxiste pregătind organizarea partidului socialist, Friedrich Engels scria încă în 1888: „Cu mare plăcere am văzut că socialiștii din România adoptă în programul lor, principiile de căpetenie ale teoriei care a izbutit să adune într-un mănunchi de luptători pe toți socialiștii din Europa și din America — este vorba de teoria prietenului meu, răposatul Karl Marx”².

Crearea în 1893 a primului partid muncitoresc în țara noastră, Partidul Social-Democrat al muncitorilor din România, a însemnat începutul mișcării politice organizate a clasei muncitoare din țara noastră. Rolul tot mai important al clasei muncitoare în viața socială a țării, creșterea maturității sale politice sînt oglindite de activitatea desfășurată de miș-

¹ N. Ceaușescu, *Raport la cel de al IX-lea Congres al P.C.R.*, București, 1965, p. 67.

² Scrisoarea a fost publicată în *Contemporanul*, anul VI, p. 570—573.

carea muncitorească în primele două decenii ale acestui secol pentru revendicările economice și drepturile democratice ale oamenilor muncii.

Avântul revoluționar din România din anii 1918—1920, generat de situația grea în care se găseau masele ca urmare a distrugerilor provocate de primul război mondial imperialist și de jaful săvârșit de ocupanții germani și aliații lor, a contribuit la dezvoltarea conștiinței noi în sinul clasei muncitoare, precizată prin însușirea ideologiei comuniste și, practic, prin organizarea forței politice diriguitoare, Partidul Comunist Român. Experiența luptelor muncitorești din anii 1918—1920 și mai ales experiența grevei generale din octombrie 1920, care a cuprins aproape întreg proletariatul din România, a arătat mai mult decât oricând necesitatea unui partid marxist-leninist, capabil să conducă lupta revoluționară a poporului nostru muncitor.

Ca urmare a creșterii conștiinței revoluționare și a experienței de luptă a proletariatului român, s-a accelerat procesul de clarificare ideologică și politică în mișcarea socialistă, încât la Congresul din mai 1921 — așa cum subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu — „... majoritatea covârșitoare a delegaților au votat pentru crearea partidului comunist și afilierea lui la Internaționala Comunistă fără rezerve, iar o parte au votat pentru înființarea partidului comunist și afilierea lui la Internaționala Comunistă, exprimând rezerve în ceea ce privește obligativitatea hotărârilor Internaționalei Comuniste pentru partidele componente. Se poate spune, deci, că în unanimitate Congresul din mai 1921 a hotărât transformarea Partidului Socialist în Partidul Comunist din România”³.

Crearea Partidului Comunist Român a însemnat pentru întreg poporul muncitor din țara noastră deschiderea unui drum de clarificare politică, apariția călăuzei sigure pentru apărarea intereselor sale istorice. Încă de la primii pași făcuți pe arena luptei de clasă, partidul comunist, luptând cu nenumărate greutăți, s-a impus ca o forță politică independentă, ca organizator și conducător al luptei maselor.

Clasele dominante, care vedeau în partidul comunist un dușman de temut, au dezlănțuit teroarea împotriva lui, iar în 1924 l-au scos în afara legii, decretând „desființarea” lui, ca și cum o asemenea măsură putea suprima legile evoluției istorice, dezvoltarea clasei muncitoare și a partidului ei comunist.

În anii cruntei ilegalități, membrii partidului comunist, înfruntând teroarea regimului exploatatorilor, au fost întotdeauna la postul lor de luptă, au îndurat nenumărate persecuții și prigoane, dar au apărut mereu demnitatea partidului comunist, au ținut treaz spiritul revoluționar, crezul în victoria inevitabilă a cauzei pentru care luptau. Partidul Comunist Român, trecând printr-un proces de călire marxist-leninistă, s-a întărit an de an. Îmbinând munca ilegală cu cea legală, partidul a organizat

³ N. Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 25.

lupta maselor muncitoare pentru revendicări economice și politice, pentru îmbunătățirea condițiilor de viață, pentru democrație și progres social.

Luptele maselor muncitoare, organizate și conduse de partidul comunist, au culminat cu eroicele lupte ale ceferiștilor și petroliștilor din 1933. În focul acestor eroice bătălii de clasă, partidul comunist s-a întărit, a căpătat o bogată experiență în organizarea și conducerea acțiunilor de mare amploare, a întregii lupte revoluționare a poporului român. În rîndurile partidului au intrat numeroși muncitori, luptători fermi și devotați pentru cauza clasei muncitoare; partidul și-a întărit legăturile cu detașamentele de bază ale muncitorimii, iar influența acesteia în rîndul celorlalte pături sociale a sporit.

În fața primejdiei pe care o reprezenta fascismul pentru poporul român și pentru independența națională a țării, mai ales după venirea lui Hitler la putere în Germania, partidul comunist și-a intensificat activitatea în rîndurile muncitorimii, ale țărănimii, intelectualității progresiste, în rîndurile minorităților naționale, creînd organizații de masă legale. Prin intermediul acestora, în jurul partidului s-au strîns mase largi ale populației împotriva fascismului și războiului.

Ridicîndu-se cu hotărîre și înfierînd odiosul dictat de la Viena din august 1940, Partidul Comunist Român și-a cîștigat un prestigiu și o influență și mai mare în rîndurile maselor populare, care, la chemarea comuniștilor, au protestat cu indignare, în cadrul unei impunătoare demonstrații, împotriva cedării nordului Transilvaniei.

În condiții de nemaipomenită teroare și prigoană, cînd țara și poporul treceau prin clipe grele, ca urmare a instaurării dictaturii militaro-fasciste, sprijinită de baionetele hitleriste, partidul comunist a organizat lupta maselor împotriva fascismului și a războiului hitlerist. În focul luptei pentru răsturnarea dictaturii militaro-fasciste a fost realizat în aprilie 1944 Frontul Unic Muncitoresc. Unitatea de acțiune a clasei muncitoare a avut rolul hotărîtor în înfăptuirea insurecției armate de la 23 august, pentru eliberarea țării, ca și în lupta revoluționară a oamenilor muncii pentru cucerirea puterii. Astfel, de istoria Partidului Comunist Român este legată cea mai însemnată cotitură din istoria poporului român, care a deschis perspectiva trecerii revoluționare de la orînduirea capitalistă bazată pe exploatare și asuprire la orînduirea socialistă în care, pentru prima dată în istoria sa zbuciumată, poporul român a devenit stăpîn pe soarta sa.

Rezultatele imediate obținute prin insurecția armată și perspectivele pe care acestea le-au deschis luptei revoluționare a maselor constituie o confirmare strălucită a justeței politicii P.C.R., a tacticii sale leniniste. După 23 August 1944, P.C.R. dispunea de o bogată experiență revoluționară, de o mare influență și autoritate în rîndurile maselor largi de oameni ai muncii. Partidul a luat o serie de măsuri imediate privind întărirea propriilor organizații, a organizațiilor de masă și democratice. Ca urmare, Partidul Comunist a reușit să cîștige de fapt majoritatea po-

porului, să făurească un larg front democratic, care cuprindea pe muncitori, țărani, intelectuali, păturile mijlocii de la orașe, masele de femei și tineret, toate categoriile sociale interesate în desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice. Sub conducerea Partidului Comunist Român, masele populare au desfășurat un avînt revoluționar nemaicunoscut în istoria României. La 6 martie 1945 a fost instaurat guvernul democrat în care clasa muncitoare avea rolul hotărîtor. Cu ajutorul clasei muncitoare, sub conducerea partidului a fost înfăptuită reforma agrară — sarcina principală a etapei de desăvîrșire a revoluției burghezo-democratice — închegîndu-se alianța clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare și creîndu-se astfel o bază trainică regimului democrat-popular.

Un moment important în lupta partidului pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice și crearea condițiilor trecerii la revoluția socialistă a fost Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945. Analizînd situația economică a țării și căile de refacere a economiei naționale, conferința a trasat linia industrializării, a dezvoltării industriei grele, a trasat sarcini în ceea ce privește desăvîrșirea reformei agrare, organizarea creditului etc., subliniînd necesitatea întăririi și dezvoltării regimului democrat-popular pentru înfăptuirea programului de refacere și dezvoltare a economiei naționale, pentru asigurarea suveranității și independenței patriei.

În condițiile schimbării neconținute a raportului de forțe în favoarea regimului democrat-popular, ca urmare a mobilizării de către partidul comunist a clasei muncitoare și a maselor largi populare la lupta pentru cucerirea întregii puteri politice, după ce au fost înlăturați ultimii reprezentanți ai burgheziei din guvern, la 30 decembrie 1947 a fost abolită monarhia și instaurată Republica Populară Română.

Cucerirea deplină a puterii politice de către clasa muncitoare în alianță cu masele largi ale țărânimii muncitoare, perspectiva trecerii la înfăptuirea sarcinilor revoluției socialiste au impus ca o necesitate imediată ridicarea unității de acțiune a clasei muncitoare pe o treaptă superioară, prin crearea partidului unic muncitoresc. Unificarea Partidului Comunist cu Partidul Social-Democrat s-a făcut la Congresul din 1948 pe baza principiilor organizatorice, tactice, politice și ideologice ale marxism-leninismului. Punînd capăt sciziunii de peste 20 de ani din mișcarea muncitorească, unificarea — așa cum se subliniază în Raportul la cel de al IX-lea Congres al partidului — „a asigurat clasei muncitoare, întregului popor statul major de luptă capabil să rezolve cu succes sarcinile operei istorice de construire a societății socialiste”⁴.

În cei 18 ani care au trecut de la unificare, forța partidului a crescut continuu, cuprinzînd în rîndurile sale peste 1.518.000 de membri — muncitori, țărani, intelectuali, elementele cele mai înaintate din țara noastră.

⁴ Idem, *ibid.*

În același timp, partidul și-a întărit neconținut rolul său conducător în opera de construire a socialismului. Realizările de însemnătate istorică obținute de poporul român, practica socială, care verifică cel mai bine activitatea unui partid, au confirmat pe deplin justetea liniei politice a partidului, eficacitatea muncii politico-organizatorice. An de an, sub conducerea partidului, poporul nostru a înscris noi realizări pe toate țărimurile vieții social-economice. Forțele de producție au cunoscut o puternică înflorire, s-a dezvoltat în ritm susținut industria socialistă, care stă la baza progresului întregii societăți. S-a încheiat cooperativizarea agriculturii, generalizându-se astfel relațiile de producție socialiste. Odată cu avântul economiei au sporit resursele destinate nivelului de trai, s-au dezvoltat cultura, arta și știința.

Pe temelia acestor realizări Congresul al IX-lea al P.C.R. a stabilit liniile directoare ale progresului continuu al economiei noastre naționale și prin aceasta mersul ascendent al societății noastre pe drumul spre o înaltă civilizație și bună stare.

În elaborarea politicii sale economice, partidul se călăuzește după cerințele legilor de dezvoltare a societății, ține seamă de nevoile și posibilitățile existente, valorifică eficient avantajele oferite de relațiile de producție socialiste. Astfel concepute, sarcinile de perspectivă sau curente capătă un fundament științific, sint ancorate în realitățile țării noastre. În centrul politicii economice a partidului, trasată de Congresul al IX-lea, se află industrializarea în ritm susținut a țării, creșterea cu precădere a industriei grele, îndeosebi a industriei constructoare de mașini, ca verigă hotăritoare a dezvoltării forțelor de producție; promovarea consecventă a progresului tehnic și aplicarea în producție pe scară largă a celor mai noi cuceriri ale științei și tehnicii înaintate; valorificarea superioară a resurselor naturale de care dispunem; întărirea bazei tehnice materiale a agriculturii, în vederea dezvoltării intensive și multilaterale a producției agricole; repartizarea rațională a forțelor de producție pe teritoriul țării; promovarea științei și sprijinirea cercetărilor științifice; toate acestea în folosul ridicării sistematice a nivelului de trai material și cultural al poporului. Înмănunchiate într-un tot unitar, aceste obiective formează osatura politicii economice a partidului, verificată în practică.

Înfăptuind obiectivele fundamentale și sarcinile stabilite de Congresul al IX-lea în domeniul politicii interne și externe, poporul nostru, liber și stăpîn pe soarta sa, va străbate o etapă importantă pe drumul făuririi vieții sale noi, se va apropia și mai mult de piscurile înalte ale progresului și civilizației — societatea comunistă.

Amploarea pe care o capătă desăvîrșirea construcției socialiste determină creșterea rolului conducător al partidului în toate domeniile de activitate. Congresul al IX-lea a subliniat că este de datoria organelor și organizațiilor de partid să se ocupe îndeaproape de ridicarea conștiinței

politice și a nivelului de pregătire profesională și economică a activiștilor de partid și de stat pentru sporirea competenței acestora, să întărească conducerea politică și controlul asupra activității economice a întreprinderilor.

Legat prin mii de fire de cele mai largi mase ale poporului, puternic prin dragostea, încrederea și atașamentul maselor populare, Partidul Comunist Român, strâns unit în jurul Comitetului său Central, conduce cu succes marea operă de desăvârșire a construcției socialiste în patria noastră, Republica Socialistă România, își aduce contribuția la întărirea unității și coeziunii mișcării comuniste internaționale, la lupta pentru apărarea păcii și libertății popoarelor.

Acad. C. DAICOVICIU

STUDII ȘI MATERIALE

CULTURA CRIȘ ÎN TRANSILVANIA*

SCURT ISTORIC AL CERCETĂRILOR PRIVITOARE LA CULTURA CRIȘ

Aria inițială de răspîndire a culturii Criș cuprinzînd și o parte a teritoriului R.P. Ungaria, aici s-au făcut primele și cele mai bogate descoperiri¹. Prima mențiune bibliografică a unui fragment ce aparține culturii Criș e din anul 1873. Piesa a fost găsită la Sövényháza și publicată împreună cu alte cîteva fragmente aparținînd aceleiași epoci, găsite în împrejurimile Seghedinului². Etape mai importante în îmbogățirea materialului acestei culturi le reprezintă cercetările din 1876 în județul Békés³, precum și cele de la Túr și împrejurimile localității Sintandrei, din 1879⁴. Alte două stațiuni importante au fost cercetate între 1883—89 la Tüzköves și Berekhát⁵. În anul 1911 încep intense cercetări în așezările culturii Criș de la Szarvas-Szapannos și împrejurimi⁶. Cele mai multe

* Manuscrisul acestui studiu a fost predat la tipar în anul 1958, urmînd să apară în *Materiale*, VII (cf. *IstRom*, I, 1960, p. 85), apoi în *Materiale*, VIII, (cf. *Nouvelles études d'histoire* — Stockholm, București, 1960, p. 8, n. 3) și, în fine, în *Materiale*, IX. Revista *Materiale* încetînd să apară, manuscrisul ne-a fost restituit. În momentul predării la tipar studiul constituia prima monografie ce trata *exhaustiv* problemele culturii Criș pe cuprinsul unei întregi provincii istorice a țării. De atunci au apărut cîteva articole monografice, prelucrînd materialele culturii Criș de pe teritoriul Moldovei și Munteniei sau tratînd rezultatele unor săpături în așezări Criș. Datorită bogăției de material ce se prezintă și a bibliografiei complete pînă în anul 1958, considerăm încă utilă publicarea studiului, cu unele mici modificări și completări față de manuscrisul original.

¹ O tratare amplă a acestei probleme vezi la I. Kutzián, *A Körös-kultúra*, în *DissPann*, ser. II, nr. 23, 1944, p. 5—45 (tot acolo și întreaga bibliografie).

² F. Pulszky, în *Arch Ért*, 1881, p. 5—6 și p. 3, pl. II/2—3; vezi și Kutzián, *op. cit.*, p. 5, pl. I/1.

³ *Arch Ért*, 1876, p. 161; Kutzián, *op. cit.*, p. 7.

⁴ L. Haán, în *Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve*, V, p. 62—67; Kutzián, *op. cit.*, p. 7.

⁵ S. Farkas, în *Arch Ért*, 1889, p. 253; Kutzián, *op. cit.*, p. 11—12.

⁶ Kutzián, *op. cit.*, p. 28—30 (tot acolo și întreaga bibliografie). Dintre lucrările mai importante se pot aminti: E. Krecsmárik, în *Arch Ért*, XXXI, 1911, p. 378—382; idem; în *Arch Ért*, XXXII, 1912, p. 366—368; idem, în *Arch Ért*, XLI, 1927, p. 185—192, fig. 85—88.

și grăitoare urme ale culturii Criș au fost găsite însă în împrejurimile localității Hódmezővásárhely, unde cercetări și săpături începute din 1931 au dus la depistarea a unei serii întregi de așezări din această epocă, lămurind o mulțime de probleme legate de tipul așezărilor, fel de viață, locuințe, rit funerar etc. Dintre arheologii care au lucrat aici se remarcă prin activitatea-i, în chip deosebit, J. Banner⁷. Un alt centru de așezări aparținând aceleiași culturi a fost descoperit în jurul localității Szentes⁸. În afara cercetărilor propriu-zise pe teren, o serie de lucrări ale arheologilor maghiari au fost consacrate problemelor mai generale ale genezei, legăturilor și cronologiei acestui material arheologic⁹.

Kutzián distinge trei etape principale în dezvoltarea studiilor asupra acestei culturi în Ungaria¹⁰. Prima etapă o reprezintă cercetările prin care acest complex arheologic e recunoscut ca o cultură aparte, diferită de celelalte culturi neolitice cunoscute pe teritoriul Ungariei¹¹. O a doua fază o constituie contribuția cercetărilor lui Banner la conturarea trăsăturilor specifice ale acestei culturi. Inițial, Banner considerase această cultură ca o fază tîrzie, a III-a, a culturii Tisa¹². Într-o a treia etapă, datorită contribuției lui F. Tompa, i se precizează poziția cronologică¹³, dîndu-i-se numele care s-a încetățenit în literatura arheologică: cultura Criș¹⁴. Ulterior, apariția monografiei Idei Kutzián reprezintă tratarea exhaustivă a problemelor legate de cultura Criș, pînă în anul 1944¹⁵. Această lucrare a servit totodată ca bază și punct de plecare pentru noi cercetări privitoare la lămurirea unor probleme speciale¹⁶.

⁷ Vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 34—37. Dintre lucrările mai de seamă, vezi J. Banner, în *DolgSzeged*, VIII, 1932, p. 1—32; M. Párducz, în *DolgSzeged*, VIII, 1932, p. 103—110; J. Banner, în *DolgSzeged*, IX—X, 1933—34, p. 57—73; idem, în *DolgSzeged*, IX—X, 1933—34, p. 30—40; idem, în *DolgSzeged*, XI, 1935, p. 97—125; Gy. Török, în *DolgSzeged*, XI, 1935, p. 238.

⁸ Kutzián, *op. cit.*, p. 38—42, tot acolo întreaga bibliografie.

⁹ Dintre lucrările mai importante, apărute înaintea monografiei Idei Kutzián, amintim: J. Banner, în *Arch Ért*, XLIII, 1929, p. 23—34; J. Csalagovits, în *Arch Ért*, XLIV, 1930, p. 28—52; J. Banner, în *DolgSzeged*, XIII, 1937, p. 32—49; P. Patay, în *Arch Ért*, ser. III, vol. II, 1941, p. 1—2, pl. I/1—5; J. Banner, *Das Tisza-, Maros-, Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit*, Szeged, 1942; idem, în *Arch Ért*, ser. III, vol. IV, 1943, p. 1—14.

¹⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 44—45.

¹¹ Kisléghi Nagy Gyula, în *Arch Ért*, XXVII, 1907, p. 266—279; idem, în *Arch Ért*, XXIX, 1909, p. 146—154 și *Arch Ért*, XXXI, 1911, p. 147—164; E. Krecsmárik, în *DolgSzeged*, III, 1927, p. 222 și în *Arch Ért*, XLI, 1927, p. 186.

¹² Vezi, în special, J. Banner, în *DolgSzeged*, VIII, 1932, p. 1—32.

¹³ F. Tompa, în *BerRGK*, 24/25, p. 45—47.

¹⁴ J. Banner, în *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 242—285 și în *DolgSzeged*, XIII, 1937, p. 32; idem, în *Arch Ért*, L, 1937, p. 160; vezi și J. Csalog, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 11, n. 11, p. 13; F. Tompa, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 228; J. Csalog, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 290.

¹⁵ I. Kutzián, *A Körös-kultúra*, în *DissPann*, ser. II, nr. 23, p. 1—166 (volumul de text) și pl. I—LXXV (volumul de planșe).

¹⁶ Din lucrările mai importante, amintim: J. Banner și M. Párducz, în *Arch Ért*, ser. III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, p. 19—30; F. Petres Éva, în *FolArch*, VI, 1954, p. 25, pl. IV, fig. 1; J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 24, 25, 30, 31, 34, 35—36; J. Banner, în *ActaArch*, IV, 1954, p. 1—7; Gy. Gazdapusztai, în *Arch Ért*, 84, 1957, p. 3—12.

Cercetările privitoare la cultura aceasta n-au cuprins numai teritoriul Ungariei. Urmele culturii Criș sînt răspîndite pe un foarte întins spațiu, unde ele reprezintă nuanțe locale, fiind încadrate în culturi deosebite. Stațiunile de la Starčevo, Vinča (Iugoslavia), Sesklo (Grecia), Choirospilia (Leukas), Molfetta și Matera (Apulia), sînt numai cele mai importante puncte arheologice ce prezintă o mulțime de afinități cu cultura Criș¹⁷.

*

În țara noastră, deși unele urme ale culturii Criș apăruseră sporadic mai de mult¹⁸, pentru prima oară e recunoscută ca atare în Transilvania, în anul 1943, cu ocazia săpăturilor de la Ciumăfaia¹⁹. Unele date referitoare la teritoriul țării noastre cuprinde și monografia Idei Kutzián²⁰. Făcînd abstracție de unele referiri izolate²¹, abia în ultimii ani, odată cu începutul marilor campanii de săpături inițiate de Academie, problemele existenței, originii, legăturilor și cronologiei culturii Criș în țara noastră au fost puse pe baze științifice.

În 1949 sondajele de la Glăvăneștii Vechi, din Moldova, au scos la iveală vestigiile culturii Criș, extinzînd aria răsăriteană de răspîndire a acestei culturi neașteptat de mult²². În același timp urmele culturii Criș apar în două așezări din Transilvania: Sf. Gheorghe-Bedehaza²³ și Leț-Varheghi²⁴. În 1950 I. Nestor ridică pe un plan mai larg problema apari-

¹⁷ Dintre lucrările mai importante, vezi M. Vasić, în *PZ*, II, 1910, Berlin, 1911, p. 23—39; idem, în *BSA*, XIV, 1907—1908, p. 319—342; Χρηστος Τσουντας, *ΑΙ προϊστορικοί ἀποκόλεις Διμητίου και Σέσκλης*, Athen, 1908; M. Vasić, *Преисториска Вунча*, I—IV, Belgrad, 1932—1936; Massimiliano Mayer, *Le Stazioni preistoriche di Molfetta*, Bari, 1904; A. J. B. Wace și M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912; Maximilian Mayer, *Molfetta und Matera, Zur Prähistorie Südditaliens und Siciliens*, Leipzig, 1924; U. Rellini, *La più antica ceramica dipinta in Italia*, 1935; *Proceedings of the First Intern. Congr. of Prehist. and Protohist. Sc.*, Londra, 1934, p. 220—222; Fr. Holste, în *WPZ*, XXVI, 1939, p. 1—21; J. Korošec, *Körös-Vinča*, în *Hrvatskih Zemaljskih Muzeja u Sarajevu*, 1942, Sarajevo, 1943, p. 61—85; K. Willvonseder, în *WPZ*, 30, 1943, p. 106. Cf. și Kutzián, *op. cit.*, p. 99—131.

¹⁸ Vezi, de pildă, M. Roska, în *Dolgszeged*, III, 1912, p. 207, fig. 5 și unele informații vagi, ce ne fac să presupunem că e vorba de această cultură, la M. Roska în *Dolgszeged*, XII, 1936, p. 28, 30, fig. 4, 31, fig. 5, 38 și în *ArchÉrt*, XLIX, 1936, p. 82—83.

¹⁹ M. Párducz, în *Dolgszeged*, XIX, 1943, p. 202.

²⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 21, 25—26, 33, 44, 132—135, 145 (tot acolo și restul bibliografiei).

²¹ Vezi M. Petrescu-Dîmbovița, în *Balcenia*, VIII, București, 1945, p. 203 și D. Berciu, *Ceramica pictată din Banatul jugoslav*, în *Insemnări arheologice*, București, 1941, p. 11—23.

²² I. Nestor, în *SCIV*, I, I, 1950, p. 29, 30.

²³ K. Horedt, în *SCIV*, I, I, 1950, p. 128; *SCIV*, II, I, 1951, p. 299; K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 8, 9, 16—18; vezi și I. G. Russu și V. Mareș, în *Materiale*, II, 1956, p. 32—39.

²⁴ Z. Székely, *Săpăturile de la Leț—Varhegiu (Trei Scaune)*, în *Materiale și cercetări de istorie veche a României*, Ed. Acad. R.P.R., 1951, p. 5, 6—9, 14—16, 19—20.

ției culturii Criș în Moldova și a legăturilor ei cu celelalte culturi neolitice de la noi²⁵. Alte cercetări, în valea riului Jijia (Moldova), duc la lărgirea cunoașterii aspectului de viață materială a purtătorilor culturii Criș de la Glăvăneștii Vechi și la identificarea așezării de același tip de la Valea Lupului²⁶. Tratînd în 1951 problema ceramicii liniare în Moldova, I. Nestor se referă la eventualele ei legături cu Crișul, precum și la influența culturii Criș în geneza culturii Cucuteni²⁷. Tot în 1951 noi așezări Criș sînt descoperite pe teritoriul Moldovei²⁸. Totodată, săpăturile arheologice din Oltenia ridică problema legăturilor culturilor neolitice de la Fiera-Cleanov, Verbicioara I și Verbița cu complexul Starčevo-Criș²⁹.

Repetatele campanii arheologice de săpături de la Traian (Moldova) pun o serie de noi probleme în legătură cu raporturile cronologice și stilistico-tipologice dintre culturile Criș, Zănești, ceramica liniară și cultura Precucuteni³⁰. Asupra acestor legături insistă și Vl. Dumitrescu în monografia „Hăbășești”³¹. Săpăturile și cercetările de suprafață, precum și punerea într-o nouă lumină a unor materiale mai vechi, aflate în muzee, îmbogățesc considerabil numărul așezărilor culturii Criș, atît în Moldova³², cît și în Transilvania³³. Unele probleme privind cultura Criș au fost tratate în mai multe lucrări privitoare la faza veche a neoliticului din Muntenia³⁴, Dobrogea³⁵ și Transilvania³⁶.

În Transilvania materialul culturii Criș a apărut cu ocazia diferitelor săpături arheologice ce urmăreau alte obiective sau ca descoperiri întâmplătoare. În această situație, poate că nu este lipsit de interes de-a

²⁵ I. Nestor, în *SCIV*, I, II, 1950, p. 210, 212, 213, 219.

²⁶ I. Nestor, în *SCIV*, II, I, 1951, p. 51, 52, 55—59.

²⁷ I. Nestor, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 19, 21, 22, 23, 24, 25 și nota de la p. 26.

²⁸ *SCIV*, III, 1952, p. 21, 28—29, 56.

²⁹ *SCIV*, III, 1952, p. 144—145, 155, 158—159, 162, 168. Cf. și D. Berciu, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 343; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 401.

³⁰ H. Dumitrescu, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 57; *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 52 sqq. și p. 63; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 467, 477—478; idem, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 56, 57, 58—60, 62—64, 66, 68.

³¹ *Hăbășești (Monografie arheologică)*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 518, 525, 526, 527, 529, 530.

³² M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 324; N. Zaharia, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 288, 291, 293; M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 702; N. Zaharia, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 899, 901, 903, 904, 910; M. Dinu, în *Materiale*, III, 1957, p. 163, 174; Adrian C. Florescu, în *Materiale*, III, 1957, p. 205, 207; Seb. Morintz, în *Materiale*, III, 1957, p. 224.

³³ K. Horedt, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 290, 292, 296; Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh.*, Mediaș, 1953, p. 15—16 și 16, n. 29; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 138; M. Macrea, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 609, 610; *Descoperiri arheologice în Reg. Aut. Magh.*, în *România Liberă*, An. XIV, 1956, nr. 3731.

³⁴ E. Comșa, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 388, 391 și în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 26—27, 29; I. Nestor, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 49.

³⁵ D. Berciu, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 33, 35, 41, 42, 43.

³⁶ D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 103, 143, 144, 145.

încerca tratarea cuprinzătoare a acestui material, arătînd elementele sale caracteristice, poziția cronologică și legăturile cu alte regiuni. Cu această ocazie se vor arăta și constatările și concluziile diferiților cercetători, așa cum ele rezultă din lucrările mai sus amintite, privitoare la cultura Criș din țara noastră.

Descoperirile culturii Criș in Transilvania

Sub raport teritorial, am tratat în lucrarea noastră numai bazinul intra-carpatic. Teritoriile bănățene, crișene și maramureșene nu sînt cuprinse, deoarece problema culturii Criș în Banat a fost analizată în parte de I. Kutzián, în raport cu alte culturi de acolo³⁷, iar în Crișana aspectul culturii Criș se leagă genetic de cel de pe teritoriul R. P. Ungaria, fiind tratat împreună cu acesta³⁸. De aceea, prezentarea materialului analizat de noi se restringe la unitatea geografică a spațiului închis de lanțul Carpaților. Din păcate, nu ne-a stat în putință a cuprinde exhaustiv nici această unitate geografică. Lucrînd însă cu materialul principalelor așezări Criș din Transilvania, credem că rezultatele sînt în cea mai mare parte valabile și pentru cele cîteva așezări ce vor fi rămas necatalogate.

Angheluș (Angyalos), com. Ghidfalău, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

În 1936 cu ocazia săpării unei pivnițe în intravilanul lui Bőjthe Coloman, la adîncimea de 2 m s-a găsit un picior de vas caracteristic pentru cultura Criș (Muzeul din Sf. Gheorghe, inv. 8213). Așezarea Criș se află pe teritoriul satului, la locul numit „Kútpatoka”, întinzîndu-se pînă la valul „Bábolna”³⁹.

Bedehaza (Bedeháza), r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

Așezarea de la Bedehaza se întinde pe platoul primei terase de-a lungul malului Oltului. În săpăturile din 1949, în suprafața A a apărut ceramică aparținînd culturii Criș. Vatră de foc, aparținînd aceleiași culturi, distrusă în parte, la adîncimea de 0,20—0,35 m. În pavajul ei și în juru-i, ceramică Criș. Unele fragmente reprezintă specia grosolană, cu amestec de pleavă și paie tocate, altele specia fină, bine arsă. Ca forme: vase mari de provizii cu pereții groși, vase bombate, cu gît cilindric și fund prezentînd profilatura caracteristică acestei culturi. Torți largi, în formă de bandă, perforate. Cești cu gură largă, lustruite etc. Ornamente: alveole dispuse în șiruri simple ori neregulat, mai puțin sub buză, unde vasele sînt lustruite. Virci trase paralel cu degetele în pasta încă moale, linii incizate în motivul „plasă” (mai rar), gropițe sub buză, briuri alveolare etc. Cîteva fragmente păstrează urme de pictură roșie crudă ori neagră pe fondul vasului, iar într-un caz negru și brun-roșcat. Percutoare, fusaiole, sule de os, rîșnițe primitive. Vatra indică locuințe la suprafață. În secțiunea E mormînt chircit, fără inventar, aparținînd acestei culturi⁴⁰.

Beșeneu (Sepsibesenő), com. Moacșa, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

Muzeul de istorie din Cluj a achiziționat în 1901 mai multe obiecte preistorice, printre care și două fragmente ceramice aparținînd culturii Criș (inv. I.720 și I.724).

Bordul Mare (peștera), satul Ohaba-Ponor, com. Pui, r. Hațeg, reg. Hunedoara.

³⁷ Kutzián, *op. cit.*, p. 22—23, 44.

³⁸ Kutzián amintește localitățile: Adea (p. 21, pl. II/11), Oradea (p. 33, 145, pl. XVI/5), Sîntandrei (p. 33, 145, pl. XVI/6) și Vârșand (p. 25—26, pl. XIII/9).

³⁹ Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh., Mediaș*, 1953, p. 16 și n. 29.

⁴⁰ K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 8, 9, 16—18, 18 fig. 8 și 23 fig. 9/1—18; vezi și *SCIV*, I, I, 1950, p. 128 și *SCIV*, II, I, 1951, p. 299; I. G. Russu și V. Mareș, în *Materiale*, II, 1956, p. 32—39.

Cu ocazia săpăturilor din 1954 și 1955 în stratul aluvial au apărut fragmente Criș⁴¹.

Cașolț (Szászhermány, Kastenholz), r. Sibiu, reg. Brașov.

„În așezarea de la „Pepinieră“ cele mai vechi fragmente ceramice aparțin unei faze evaluate a culturii neolitice Criș“...⁴².

Cioclovina-peșteră (Csoklovina) (Cholnoky-barlang), satul Ohaba-Ponor, com. Pui, r. Hațeg, reg. Hunedoara.

Un fund de vas aparținând culturii Criș, cu o toartă perforată vertical și două buze cu fragmente din partea superioară a unor vase, unul ornamentat prin sistemul obișnuit al inciziilor cu unghia, neregulat dispuse; celălalt prezenta probabil același ornament, dar s-a corodat⁴³.

Cipău (Maroscsapó), com. Iernut, r. Luduș, reg. Mureș-Aut. Magh.

Pe teritoriul „Îngrășătoriei I.C.I.A.“ de la Cipău, cunoscut ca stațiune arheologică și a altor epoci⁴⁴ s-au trasat în aprilie 1953 mai multe șanțuri de canalizare din care au apărut neîndoienice și relativ bogate urme ale culturii Criș. Stațiunea se află lângă cantonul C.F.R. de la intersecția căii ferate cu șoseaua Iernut-Tîrnăveni. Locul se prezintă ca un grind de odinioară, ridicat dintre meandrele vechiului curs al Mureșului. Unul dintre șanțurile de canalizare a secționat un bordei Criș, la adâncimea de 2,75 m. Demn de remarcat e faptul că, mult mai înspresuprafață, bordeiul e suprapus de drumul roman ce trecea în sus pe valea Mureșului, numit în toponimia locală „Drumul lui Trăian“.

Din cuprinsul bordeiului secționat au apărut: frecătoare și fragmente de frecătoare (rișnițe primitive), cu pietrele de zdrobit grăunțele în ele; vas miniatură cu patru tortițe simetric dispuse, perforate orizontal; fragmente ceramice prezentând alveole, briuri alveolare organice și aplicate, fragmentele unui mare vas de provizii ornamentat prin butoni mari plastici și virci trase în pasta încă moale, funduri prezentând profilatura caracteristică, picioare cilindrice, scunde, masive și goale, torți late în bandă, proeminențe plastice, buze și funduri alveolate, torți cu perforare verticală etc. În covârșitoare majoritate pasta fragmentelor prezintă amestecul cu pleavă. Adescori vasele au fost acoperite cu slip, care s-a păstrat încă relativ prost, descojindu-se. Culorile prezintă o întreagă gamă de nuanțe, de la negru la roșu, în funcție de ardere. Interiorul e întotdeauna mai slab ars și nu odată cioburile prezintă în spărtură straturi superficiale, felurit colorate. Frecvente sînt și impresiunile de boabe de cereale în pasta vaselor. Ca forme, cu toată starea fragmentară, se remarcă vasul mare de provizii, vasul miniatură, picioarele cilindrice, strachina. Unele fragmente reprezintă specia mai fină, fără — sau cu puțină pleavă în compoziție și mai bine arse⁴⁵. Cercetări de suprafață repetate pe teritoriul „Îngrășătoriei“ în anii 1953 și 1954 au dus la descoperirea în peretele unei vechi cariere de lut a unei vetre Criș și la stringerea de fragmente ceramice caracteristice acestei epoci. În februarie 1955 pe teritoriul „Îngrășătoriei“ lucrările edilitare au scos la iveală un mormînt chirchit, aparținând culturii Criș. Spre deosebire de majoritatea mormintelor aparținătoare acestei epoci, cunoscute pînă acum din Ungaria și de la noi, morminte ce se remarcă prin lipsa aproape constantă de inventar ori starea extrem de sărăcăcioasă a acestuia, — mormîntul de la Cipău a avut un inventar destul de bogat și deosebit de important, în cuprinsul lui ceramica culturii Criș apărînd asociată cu fragmente ale ceramicii liniare „cu capete de note muzicale“⁴⁶. Săpături executate în august 1957 la o depărtare de circa 350 m de locul unde apăruseră primele vestigii ale culturii Criș au dus la depistarea altor rămășițe ale aceleiași culturi.

⁴¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 138; *Materiale*, III, 1957, p. 47 și 45 fig. 5/5.

⁴² M. Macrea, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 610 și 609 fig. 19/4—6.

⁴³ M. Roska, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 207 fig. 5.

⁴⁴ Vezi *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 221—222; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 660.

⁴⁵ Pentru materialul Criș de la Cipău, cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, II, 1965, p. 28.

⁴⁶ Vezi mai departe, p. 18, 38—39.

Ciumăfaia (Csomafája), r. Gherla, reg. Cluj.

În timpul cercetărilor arheologice din 1943 au apărut vestigii ale culturii Criș, aproximativ la jumătatea distanței dintre comunele Ciumăfaia și Chidea. La acea dată acesta era punctul cel mai răsăritean de apariție al respectivei culturi⁴⁷.

Dragu (Drág), r. Huedin, reg. Cluj.

Fragmente Criș provenind din hotarul „Lespezi“, în Muzeul Regional Alba Iulia (inv. 4870—71, 4873—74, 4977, 4879, 4869)⁴⁸.

Imeni (Imecsfalva), com. Catalina, r. Tirgu Săcuiesc, reg. Brașov.

În colecțiile muzeului din Sf. Gheorghe, două picioare de vase aparținând culturii Criș (inv. 143-82/a; 54-83), provenind de pe teritoriul cimitirului satului⁴⁹.

Leț-Varheghi (Lécfalva-Várhegy), com. Boroșneu Mare, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

În sondajele din 1949, sub stratul de dărămături medievale și urme romane, a apărut un strat gros de cultură aparținând comunei primitive. Nivelul inferior al acestui strat aparține culturii Criș. Nivelul Criș a putut fi, la rîndul lui, separat în două subnivele, cu ocazia săpăturilor din 1955. Ceramica prezintă formele și motivele ornamentale comune ceramicii acestei epoci în Transilvania. De remarcat numărul relativ mare de cioburi pictate, cu roșu crud, negru pe brun-roșcat, negru și alb pe brun-roșcat etc.⁵⁰. În anii 1955 noi săpături au elucidat problema raportului stratigrafic dintre culturile Criș și Boian A în sensul anteriorității Crișului⁵¹.

Cu toată bogăția de forme și motive ornamentale pe care materialul Criș de la Leț-Varheghi îl prezintă față de alte așezări transilvănene din aceeași epocă, el se încadrează aproape în întregime în tipurile stabilite de Kutzián. Specia ceramicii pictate prezintă însă elemente noi, atât față de celelalte așezări din țară, cât și față de cele din R. P. Ungaria. Datorită conservării relativ bune a ceramicii, slipul și pictura au rămas aproape intacte la majoritatea pieselor.

Morești (Malomfalva), r. Tg. Mureș, reg. Mureș-Aut. Magh.

Așezarea culturii Criș de la Morești se întinde de-a lungul văii „Pîrului Cetății“, urcînd spre est pînă la „Podei“, iar spre vest cuprinzînd hotarul „Borșofed“ și „Ciurgău“. Urmele culturii Criș se găsesc sporadic și în cuprinsul așezării prefeudale de pe „Podei“, dar mai ales în hotarul numit „Borșofed“ (Borșoföld = Măzăriște). În 1951 în secțiunea IX au apărut fragmente tipice pentru cultura Criș, precum și un topor în formă de vâlătuc. În 1952 materialul Criș a apărut în secțiunea XXIV, care taie valul interior de pe „Borșofed“. Materialul Criș provine mai ales din pămîntul de umplutură al șanțului de apărare. Fragmentele ceramice redau forme sferice, ornamentate prin alveole, motivul „spicului“, proeminente, torți tipice etc. Pasta prezintă amestecul cu pleavă. Ceramica acestei culturi a fost găsită numai în preajma fortificațiilor prefeudale, fortificații săpate pe terenul de odinioară al așezării Criș⁵². În săpăturile din 1956 material Criș a apărut la „Borșofed“ și „Ciurgău“, în secțiunile LVI (între valul interior și cel mijlociu) și LVII (între valul mijlociu și „Pîrul Cetății“), la adîncimea de circa 0,90—1 m. Ceramica prezintă ornamentele caracteristice: alveole dispuse în motivul „în spic“ sau neregulat, briuri alveolare, torți caracteristice, butoni proeminenți, dispuși izolat sau grupați, creștături sau alveolări a buzelor vaselor, butoni teșiți prin apăsare la mijloc cu vîrf de degetului, briuri aplicate construite dintr-o înșiruire de romboedre, vîrci trase în pasta moale, funduri crestate etc. După cît se

⁴⁷ M. Párducz, în *Dolgszeged*, XIX, 1943, p. 202.

⁴⁸ Informație de la M. Rusu, Cluj.

⁴⁹ Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh.*, Medias, 1953, p. 16.

⁵⁰ Z. Székely, *Săpăturile de la Leț-Varhegiu (Trei Scaune)*, în *Materiale și cercetări de istorie veche a României*, Ed. Acad. R.P.R., 1951, p. 5, 6, 6—9, 14—16, 19—20 și pl. VI, fig. 8/3—9; pl. VII, fig. 9/1—6; pl. VIII, fig. 10/1,3—4; pl. VIII, fig. 11/3—5, 7—8, 12, 14—18, 20—23; pl. IX, fig. 12/1—3, 6—7, 10—12; pl. IX, fig. 13/1—3, 7—10, 14—15; pl. X, fig. 14/1—3.

⁵¹ I. Nestor, în *Materiale*, III, 1957, p. 59—62.

⁵² K. Horedt, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 292, 296 și 290 fig. 13/1—8.

poate deduce din profile, vasele aparțineau la forme mari (vase de provizii), boluri, străchini etc. Fundurile prezintă profilatura caracteristică acestei culturi. Pasta e amestecată în majoritatea cazurilor cu pleavă, uneori pereții sînt acoperiți cu slip sau lustruiți. Citeodată pasta prezintă în spărtură straturi superficiale, colorate roz, liliachiu etc.

Nandru (Nándor), r. Hunedoara, reg. Hunedoara.

În „Peștera Curată”, fragmente ceramice Criș, apărute la baza stratului post-paleolitic⁵³. În „Peștera Spurcată” groapă Criș. Materialul ceramic aparține — pare-se — unei faze finale a culturii respective. Pasta are în compoziție nisip și pietricele⁵⁴.

Nandru Vale (Nándorválya), com. Peștiș, r. Hunedoara, reg. Hunedoara.

Kutzián consideră ca aparținînd culturii Criș sau fiind îndeaproape înrudite cu ea următoarele piese, ce se află în MuzIstCluj⁵⁵: opaițe de lut cu patru picioare⁵⁶; vas în formă de „putină”⁵⁷; picior de vas, gol, cilindric, scund⁵⁸.

Porolissum. Printre materialele răzlețe, culese la suprafață, fără alte specifi-cări, există și două fragmente ceramice Criș (MuzIstCluj, inv. IN. 9031-32).

Someșul Rece (Hidegszamos), com. Gilău, r. Huedin, reg. Cluj.

În MuzIstCluj două fragmente Criș găsite la poalele „Cetății” (inv. II. 6631-32).

Tărtăria (Alsótatárlaka), com. Cioara, r. Orăștie, reg. Hunedoara.

În cuprinsul extrem de bogatului material neolitic aparținător culturii Turdaș, la adîncimea maximă atinsă de 3,90 m, pe fundul unui bordei, au apărut frag-mente ce aparțin sigur culturii Criș⁵⁹. Pieseile au o importanță deosebită din punc-tul de vedere al raportului stratigrafic dintre culturile Criș și Turdaș în Transil-vania. Menționăm totodată că unele elemente ornamentale ale culturii Criș sînt continuate într-o formă puțin modificată în cuprinsul culturii Turdaș, într-o pastă și pe forme de vase caracteristice acestei din urmă culturi.

Turdaș (Tordos), r. Orăștie, reg. Hunedoara.

Din imensul material neolitic provenit de la Turdaș, material aflat în MuzIstCluj, Kutzián consideră ca aparținînd culturii Criș sau fiind înrudite cu ea următoarele piese⁶⁰: idol în formă de „ghioagă”⁶¹; idol steatopig, fragmentar⁶²; idol feminin, de tipul „ghioagă”⁶³; partea inferioară a unui idol, cu talpa terminată în formă de „sigiliu”⁶⁴; două fragmente de vase cu reprezentări antropomorfe cu mî-nile ridicate⁶⁵; trei fragmente ceramice ce prezintă în ornamentarea lor afinități cu cultura Criș⁶⁶; unele greutăți de năvod a căror formă derivă din cea de „tomată”, caracteristică culturii Criș⁶⁷; două opaițe ce se reduc la tipul comun culturii Criș, cu măsută cu picior și ceașcă⁶⁸; unele spatule⁶⁹.

⁵³ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, III, 1957, p. 33.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 36, fig. 8.

⁵⁵ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135 (cu toată bibliografia).

⁵⁶ MuzIstCluj, inv. VI. 948; cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/7.

⁵⁷ M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény*, Cluj, 1941 (în cele ce urmează: *T. Zs. -gy.*), pl. CXLVIII/1.

⁵⁸ *T. Zs. -gy.*, pl. CLI/6.

⁵⁹ Ținem să aducem și pe această cale cele mai calde mulțumiri profesorului K. Horedt, care ne-a pus la dispoziție, spre cercetare, întregul material inedit al săpăturilor d-sale de la Tărtăria.

⁶⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135 (cu toată bibliografia).

⁶¹ *T. Zs. -gy.*, pl. CXXXVII/7.

⁶² MuzIstCluj, inv. V. 8803; cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/8.

⁶³ *T. Zs. -gy.*, pl. CXXXVIII/5.

⁶⁴ MuzIstCluj, inv. V. 8867; cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/6.

⁶⁵ *T. Zs. -gy.*, pl. CXLI/6, 16.

⁶⁶ *T. Zs. -gy.*, pl. CXII/19; pl. LXXXIII/16; pl. CXIV/4.

⁶⁷ *T. Zs. -gy.*, pl. CXXVII/5—7; pl. CXXIX/5.

⁶⁸ *T. Zs. -gy.*, pl. XCVII/19; p. XCIX/17.

⁶⁹ *T. Zs. -gy.*, pl. LXVI/3—24; pl. LXVII/1—14, 17—22.

Zălan (Zalán), com. Bodoc, r. Sf. Gheorghe, reg. Brașov.

Cu ocazia săpării unui șanț pe malul drept al pîrului Zălan, la distanță de circa 500 m de pîriu, în fața bisericii satului, s-a tăiat o mică ridicătură, nivelată în parte de muncile agricole. În pereții șanțului au apărut urme de vetre cu ceramică de tip Criș. Întinderea așezării în direcția nord-sud e de aproximativ 50 m⁷⁰. Au apărut fragmente de vase cilindrice⁷¹, cu picior în formă de cruce⁷², fragmente ornamentate cu motivul „în spic”⁷³, greutate de năvod⁷⁴.

(Notă: Pentru răstimpul 1958—1966 catalogul descoperirilor poate fi completat cu următoarele localități: Cozmeni, Rupea, Iernut (2 puncte), Lopadea, Cluj (2 puncte), Inucu, Noșlac, Lacu, Balomir, Tg. Mureș, Dorolțiu, Mișca, Dedrad).

Așezări și locuințe

Deși săpături sistematice privitoare la cultura Criș în Transilvania nu sînt prea numeroase, informațiile strînse sînt suficiente pentru a formula unele constatări de ordin general asupra formei și tipului de așezări ale acestei culturi.

Așezările ocupă de obicei locurile joase (Cipău, Zălan), pante nesemnificative (Morești) sau primele terase în apropiere de ape sau înconjurate de ele. Așezările erau deschise, nefortificate. Trebuie să relevăm faptul că, spre deosebire de Ungaria, în Transilvania se cunosc așezări care ocupă terasele mai înalte (Leț-Varheghi și, întrucîtva, Bedehaza). Un alt fapt caracteristic pentru Transilvania e acela că purtătorii acestei culturi n-au ocolit nici peșterile, ocupîndu-le de obicei pe acelea care fuseseră locuite și în paleolitic (Cioclovina, Nandru, Bordu-Mare)⁷⁵. Din acest punct de vedere merită să fie amintit faptul că, pînă în prezent, cultura Criș pe teritoriul Transilvaniei se prezintă ca prima cultură neolitică ce urmează în peșteri depunerilor diluviale. Un fapt ce deosebește iarăși așezările culturii Criș din Transilvania de cele ale aceleiași culturi din Crișana și Ungaria e acela că, pe cînd acolo majoritatea așezărilor Criș sînt separate de cele ale altor culturi neolitice (în speță de ale culturii Tisa⁷⁶; o excepție ar constitui-o Ószentiván VIII), în Transilvania se cunosc mai multe așezări unde stratul Criș e suprapus de straturile altor culturi neolitice sau dintr-o epocă ulterioară (Tărtăria, Turdaș, Leț, Bedehaza).

În ceea ce privește forma locuințelor, în afară de peșteri au mai existat și locuințe la suprafață, documentate prin vatra aflată la mică adîncime (0,20—0,35 m) la Bedehaza⁷⁷ și Leț, dar e cunoscut și bordeiul adîncit, documentat la Leț și Cipău (2,75 m adîncime). Acolo unde materialele culturii Criș au fost găsite împreună cu cele ale culturii Turdaș, ele au apărut în bordeie.

⁷⁰ Z. Székely, *Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Reg. Aut. Magh., Mediaș*, 1953, p. 15—16.

⁷¹ *Ibidem*, pl. II, fig. 2.

⁷² *Ibidem*, pl. IV, fig. 9.

⁷³ *Ibidem*, pl. IV, fig. 10; pl. II, fig. 1, 3.

⁷⁴ *Ibidem*, pl. IV, fig. 11.

⁷⁵ Analogii în Leukas, peștera Choirospilia, lângă Evgiros, unde primul strat neolitic e reprezentat de cultura Pre-Sesklo.

⁷⁶ *FoArch*, VII, 1955, p. 24—36; Kutzián, *op. cit.*, p. 88—92, 135—141.

⁷⁷ *SCIV*, I, I, 1950, p. 128; *Materiale*, II, 1956, p. 9. O analogie ar oferi-o construcția dezvelită la Kotacpart — Vata-tanya (R. P. Ungaria), vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 91—92, 91 fig. 1. Tot colibe de suprafață au apărut și la Glăvăneștii Vechi și Valea Lupului, în Moldova, vezi *SCIV*, II, I, 1951, p. 55—57; vezi, recent, și Gy. Gazdapusztai, în *Arch Ért*, 84, 1957, p. 4—5, 7, 10, cu noi date asupra tipului de așezare și locuință.

Morminte

Se cunosc pînă în prezent de pe teritoriul Transilvaniei doar două morminte apărute în mediul culturii Criș: la Bedehaza și la Cipău. (Notă. Numărul lor a crescut la patru, prin mormintul de la Cluj și cel de la Cluj-„Gura Baciului“).

Mormintul de la Bedehaza a fost găsit în interiorul așezării, în poziție chir-cită, lipsit fiind de orice inventar funerar⁷⁸. Conform analizei antropologice, scheletul a aparținut unei femei de talie mică (1,42 m), în etate de circa 55—60 ani. Scheletul n-a prezentat urme paleopatologice. După cît s-a putut deduce din rămășițele craniului neural, era de tip dolico-metrio-hypsicefal (lung și înalt)⁷⁹.

Mormintul de la Cipău a fost găsit de asemenea în interiorul așezării, tot în poziție chir-cită. Ocrul lipsește. Inventarul mormintului cuprindea pe lîngă fragmente de vase caracteristice culturii Criș (fig. 8/9—11), fragmente aparținînd culturii ceramicii liniare cu „capete de note muzicale“ (fig. 8/1—8). Faptul că mormintul n-a apărut în săpături sistematice, ci a fost scos în urma unor lucrări edilitare de către muncitori, ne impune rezerve în privința încadrării lui. Ne gîndim la posibilitatea că mormintul ar putea aparține culturii ceramicii liniare, iar fragmentele Criș catalogate ca „inventar“ al său să provină din solul așezării Criș, în care mormintul a fost adîncit într-o epocă ulterioară. Pe de altă parte, putem presupune că mormintul aparține culturii Criș și a fost lipsit de inventar, conform uzanțelor rituale ale acestei culturi. În cazul acesta mormintul e adîncit într-o așezare cu ceramică Criș și liniară, urmînd să se lămurească raportul celor două culturi între ele și față de mormînt.

Data fiind puțînatatea mormintelor, nu ne putem pronunța asupra orientării. Aceasta este însă — pe baza analogiilor din Ungaria — labilă. Majoritatea mormintelor au acolo orientarea V-E, privind spre E (ca la Bedehaza). Se cunoșteau pînă la apariția lucrării Idei Kutzián 41 morminte aparținînd acestei culturi, caracterizate toate prin poziția ghemuită, deasa folosire a ocrului și lipsa constantă a inventarului funerar⁸⁰. De altfel, aceste elemente sînt caracteristice și pentru culturile suddunărene aparținînd aceleiași faze timpurii a neoliticului ca și cultura Criș.

Unelte de producție

Numărul cu totul redus al uneltelor de producție apărute pînă acum în mediul culturii Criș din Transilvania nu ne permite a trage concluzii prea categorice privitoare la modul de producție din acea epocă. În această privință sîntem siliți a recurge și la analogiile oferite de materialul similar descoperit în altă parte, în cadrul culturii Criș. După cunoștințele noastre, au apărut pînă în prezent în mediu sigur Criș următoarele categorii de unelte:

Unelte de piatră

Lame și așchii de silex s-au găsit la Bedehaza (fig. 1/1), Leț-Varheghi și Morești⁸¹. Tot la Morești a apărut și un topor calapod de tip flombornian (fig. 7/21), formă frecvent atestată și în așezările culturii Criș din Ungaria⁸².

⁷⁸ *Materiale*, II, 1956, p. 18, fig. 8.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 32—39.

⁸⁰ Cf. Kutzián, *op. cit.*, p. 93—97.

⁸¹ Multe lame, răzuitoare etc., de silex, au apărut și în așezările culturii Criș din Moldova (vezi SCIV, II, I, 1951, p. 55—59), precum și piese de obsidiană, procurată pe calea schimburilor intertribale.

⁸² Cf. Kutzián, *op. cit.*, p. 85—86, pl. VIII/11. În Moldova apare și toporul plat trapezoidal, nu apare însă nicăieri toporul perforat.

O altă categorie de unelte de piatră, relativ frecventă în așezările transilvănene ale acestei epoci, o constituie pietrele de frecat și zdrobit grăunțele (rișnițe primitive). Ele au apărut la Bedehaza (fig. 9/18), Morești și Cipău (fig. 2/15—18).

Unelte de os

Apar mai ales sule, străpungătoare, spatule, la Bedehaza (fig. 9/17), Let și Turdaș⁸³.

Unelte de lut

În această categorie pot fi trecute unele greutateți de plasă de la Turdaș⁸⁴.

CERAMICA

Aspectul tehnologic

În cadrul ceramicii culturii Criș se pot deosebi cele două mari categorii, comune, de altfel, aproape tuturor culturilor neolitice: ceramica primitivă și specia mai fină.

Ceramica primitivă

Pasta vaselor e grosolană, pereții sînt groși, uneori de mai mulți cm (fig. 1/18,20; fig. 2/14; fig. 3/16,18; fig. 6/9,12 etc.). Majoritatea vaselor din această categorie au pasta slăbită cu pleavă sau păioase tocate. Nu rareori în pereții vaselor sau în spărtură se văd impresiuni de boabe de cereale sau, cîteodată, chiar boabe carbonizate. Uneori pereții vaselor au fost acoperiți cu un strat mai gros sau mai subțire de slip de diferite culori (variind de la negru pînă la gălbui-cărămiziu), care s-a păstrat însă numai pe alocuri, descojindu-se în cea mai mare parte. Arderea acestei categorii ceramice e slabă și insuficientă, astfel că în spărtură majoritatea fragmentelor au culoare neagră, mărginită spre interior și exterior de straturi superficiale felurit colorate (gălbui, roz, violaceu). Unele vase au fost mai mult coapte doar decît arse, la o temperatură adeseori sub 250°. Datorită acestui fapt, unele vase n-au rezistat umidității și acizilor solului, topindu-se aproape în întregime. Din punct de vedere numeric, specia grosolană e predominantă în inventarul ceramic al așezărilor. Doar la Let-Varheghi specia ceramicii fine e mai frecventă.

Ceramica fină

Această categorie ceramică se deosebește de precedentă nu numai prin forme cît, mai ales, prin tehnica de lucru. Majoritatea vaselor sînt lustruite pe întreaga lor suprafață, primind un luciu palid. Culoarea variază. Arderea e mai bună, pereții sînt mai subțiri, adeseori rezonanți. Cantitatea de pleavă amestecată în pastă e mai mică ori lipsește cu totul. Slipul apare mai rar ca la specia precedentă, fiind înlocuit prin lustruire. În caz că e folosit, e mai aderent, păstrîndu-se în bună parte. Motivistica ornamentală e în general mai săracă decît la categoria ceramicii grosolane⁸⁵.

O categorie aparte, care însă prin aspectul tehnologic trebuie încadrată speciei ceramicii fine, o formează ceramica pictată.

⁸³ Pentru Turdaș, vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135 și *T. Zs. -gy.*, pl. LXVI/3—24, pl. LXVII/1—14, 17—22; Kutzián, *op. cit.*, p. 86—88.

⁸⁴ Vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; *T. Zs. -gy.*, pl. CXXVII/5—7; CXXIX/5; Kutzián, *op. cit.*, p. 82—83.

⁸⁵ Kutzián, *op. cit.*, p. 52; *SCIV*, II, I, 1951, p. 55—59; *SCIV*, III, 1962, p. 29; *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 296; *Materiale*, II, 1956, p. 16—18.

Forme⁸⁶

Vase de provizii

E unul din tipurile cele mai caracteristice pentru cultura Criș. Sînt vase de mare capacitate, lucrate în tehnica speciei grosolane. Forma e îndeobște globulară, de sferă turtită, uneori apropiindu-se de forma aproximativ cilindrică⁸⁷. Fundul e de mic diametru, prezentînd la majoritatea exemplarelor o profilatură caracteristică. Gîtul e cilindric, mai înalt sau mai scund, gura vasului destul de larg deschisă. Acest tip de vase apare în mai toate așezările culturii Criș din Transilvania: la Bedehaza (fig. 9/1—6, 11, 15—16 și fig. 1/17—22), la Cipău (fig. 2/3, 5—6, 8, 11, 14; fig. 3/3, 5, 7—9), Beșeneu (fig. 3/12, 14), Cioclovina (fig. 3/11, 15, 17), Leț (fig. 6/2—3, 5—7, 9—12; fig. 5/4; fig. 4/10, 14), Morești (fig. 7/2, 6, 9—11, 17—18), Someșul Rece (fig. 4/11, 13), Tărtăria (fig. 3/13, 16, 18) etc. E posibil ca tot acestui tip să-i aparțină și alte fragmente, din pîntecel vaselor, dar atribuirea lor e nesigură⁸⁸.

Vase în formă de „putină“

Acestei categorii îi aparține un singur vas provenit de la Nandru-Vale, considerat de Kutzián ca aparținînd culturii Criș⁸⁹. Vasul se află în MuzIstCluj. E fragmentar și are patru torți pentru apucat⁹⁰. Notăm că vaselor de provizii sau celor în formă de putină le pot aparține și unele cioburi mai grosolane, prevăzute cu torți late în formă de bandă, a căror stare fragmentară nu ne permite însă să reconstituim forma inițială a vasului (fig. 2/13; fig. 3/4, 12; fig. 4/14; fig. 6/11; fig. 7/4, 23)⁹¹.

Cești — Străchini

Aparțin categoriei ceramicii fine, bine arse, cu pereții mai subțiri și suprafața lustruită. Unele au fundul aproximativ rotunjit, la altele se observă începutul formării unei tălpi sau chiar a unui picior. Forma lor variază: aproape globulare, în formă de calotă sferică, bitronconice etc. O deosebire categorică între cești și străchini — dată fiind și starea fragmentară a materialului — nu se poate face. Ele apar la Bedehaza (fig. 1/2, 4—5, 10—15), Cipău (fig. 3/1, 10), Leț (fig. 4/2, 9; fig. 6/8), Morești (fig. 7/5, 19—20)⁹².

Cupe

Partea superioară a vasului e în formă de ceașcă-strachină, mai mult sau mai puțin deschisă, prevăzută cu un picior mai scund sau mai înalt. Exemplare frumoase, întregi sau întregibile, s-au găsit în săpăturile din 1955 de la Leț (vezi și fig. 4/4)⁹³. De multe ori, cînd dimensiunile „cupei“ sînt mai mari, această formă cu picior e greu separabilă de categoria următoare, a „vaselor cu picior“.

⁸⁶ În descrierea tipurilor de vase ne conducem în bună parte după lucrarea Idei Kutzián. Materialul care ne stă la dispoziție nu prezintă variante necatalogate de Kutzián.

⁸⁷ În materialul ilustrativ prezentat de noi nu se găsește nici un exemplar întreg. Piese reconstituibile au apărut în săpăturile de la Leț din 1955.

⁸⁸ Vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 46—50; pl. IV/1—2; XIV/1; XVIII/5; XX/1—4; XXI/1—5; XXII/1—4; XXIII/1—5; XXIV/1—5.

⁸⁹ Kutzián, *op. cit.*, p. 134; *T. Zs. -gy.*, pl. CXLVIII/1.

⁹⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 50—51; pl. I/1, 11; XI/1; XIII/15; XXV/2, 3, 6; XLIX/1; L/5; LVII/1.

⁹¹ Kutzián, *op. cit.*, pl. V/3; X/4; XV/13; XLII/4; LIII/8; LIX/2.

⁹² Cf. Kutzián, p. 53—58, 60—62; pl. XXVI/4—16; XXVII/1—9; XXVIII/1—12; XXXII/1—4, 6, 8; XXXIII/1—5.

⁹³ Kutzián, *op. cit.*, p. 59—60; pl. XXX/3—10; XXXI/1—4; LX/1—2; XIII/1.

Vase cu picior

Piciorul e uneori abia schițat, scund. Alteori e înalt, zvelt. Se întâlnesc exemplare cu piciorul cilindric, plin sau gol, cu picior tri—, tetra— sau chiar polilobat. De obicei s-a păstrat doar piciorul, fiind partea mai masivă a vasului. Evoluția tipului vasului cu picior n-a putut fi urmărită până în prezent cronologic, ci doar tipologic⁹⁴. În Transilvania apar cel mai frecvent la Leț (fig. 4/1, 3, 5—8, 12), dar și la Cipău (fig. 2/2, 4; fig. 3/8)⁹⁵.

Opaite

De la Turdaș se cunosc două exemplare ale acestei categorii de produse ceramice⁹⁶, considerate de Kutzián ca aparținând culturii Criș.

Motivele ornamentale

Ornamente plastice

În această categorie grupăm torțile (care au, de altfel, și un scop practic), briurile plastice (simple și alveolare), butonii proeminenți-apucători, vîrcile trase în pasta încă moale a vaselor și fragmentele ornamentate în tehnica „barbotinei”⁹⁷.

Torțile

Sînt un element ornamental comun atît speciei ceramicii grosolane, cît și speciei ceramicii fine. Cele mai frecvente sînt torțile în formă de bandă lată, perforate orizontal sau vertical, dar apar și torți cu secțiunea ovală și rotundă, precum și torți cu o arcuire caracteristică în formă de șa. Primele apar la Morești (fig. 7/4, 23), Leț (fig. 4/14), Beșeneu (fig. 3/12), Cioclovina (fig. 3/17), Cipău (pe un vas miniatură, fig. 2/1) etc.⁹⁸. Torțile cu secțiunea rotundă sau ovală apar la Cipău (fig. 2/9, 12—13) și Leț (fig. 6/9, 11)⁹⁹. Torțile arcuite în chip de șa apar la Cipău (fig. 3/4)¹⁰⁰.

Briurile plastice

Se găsesc numai pe ceramica grosolană, ornînd mai ales vasele de provizii. Briurile plastice simple apar la Leț (fig. 4/10)¹⁰¹. Briuri alveolare organice apar la Bedehaza (fig. 9/11 și fig. 1/7), Morești (fig. 7/7, 15), Cipău (fig. 3/6; fig. 2/10)¹⁰². Briurile alveolare aplicate sînt împodobite prin gropițe făcute cu vîrfurile degetelor sau, cîteodată, îmbucătățite chiar în prizele triunghiulare sau trapezoidale. Se întâlnesc la Bedehaza (fig. 1/21), Cipău (fig. 2/5) și Leț (fig. 6/2, 12)¹⁰³. Briurile plastice sînt dispuse variat pe corpul vaselor, de cele mai multe ori pe pîntece, în toate direcțiile, dar nu sînt rare nici cazurile cînd se găsesc aproape de buză sau fund.

Proeminențele plastice

Apar sub formă de butoni rotunzi stînd singuri sau grupați, butoni mici perforați, butoni plați și cu mijlocul uneori adîncit, proeminențe plastice alungite,

⁹⁴ Kutzián, *op. cit.*, p. 62.

⁹⁵ Kutzián, *op. cit.*, p. 62—64; XXXIII/6—11; XXXIV/1—13.

⁹⁶ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; T. Zs. -gy., pl. XCVII/19; CXIX/17. Cf. și Kutzián, *op. cit.*, p. 65—68; pl. XXXIV/14, 16; XXXV/1—11; XXXVI/1—12.

⁹⁷ Kutzián, *op. cit.*, p. 69—71.

⁹⁸ Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. XXVI/16, XXX/2; XLII/4; LIII/1, 6, 8; X/4—5.

⁹⁹ Cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. V/3; XV/13; XVIII/2; XXV/2; XXVI/1; X/6.

¹⁰⁰ Analogii la Vinča, vezi Kutzián, *op. cit.*, pl. LVIII—LIX.

¹⁰¹ Vezi Kutzián, *op. cit.*, pl. VII/1, 13; XXXVII/9.

¹⁰² Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. X/12, 15; XII/1; XIII/9; XIX/8; XXXVIII/14 etc.

¹⁰³ Cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. IV/1—2; X/11, 13; XI/11; XV/12, 16; XXI/5; XXIV/3.

grupate de obicei câte două etc. Se întâlnesc atît pe ceramica grosolană, cît și pe cea fină. Apar la Bedehaza, Cipău (fig. 3/10; fig. 2/11, 13), Leț (fig. 5/1, 10; fig. 6/3, 8; fig. 4/2), Morești (fig. 7/2, 6, 9, 13, 16) și Someșul Rece (fig. 4/11, 13)¹⁰⁴.

Viricile

Sînt realizate prin tragerea cu degetele, în toate sensurile, în pasta încă moale a vaselor. Apar numai pe categoria ceramicii grosolane, în special pe vasele de provizii, asociate câteodată cu briurile și proeminențele plastice. Se găsesc la Bedehaza (fig. 9/3—6, 16; fig. 1/3, 9, 17, 19, 21), Cipău (fig. 2/8), Leț, Morești¹⁰⁵.

„Barbotina“

Apare cel mai adesea la Leț (fig. 6/10)¹⁰⁶.

Ornamente adîncite

Alveolele

E ornamentul cel mai răspîdit și cel mai caracteristic pentru cultura Criș. Se prezintă sub formă de gropițe mai mult sau mai puțin alungite, realizate prin „ciupirea“ cu unghia în pasta încă moale a vasului. Lutul scos din scobitura alveolei a rămas adeseori pe marginea gropițelor. Alveolele se dispun uneori neregulat pe pereții vasului, sub forma unui ornament ce umple întreaga suprafață. De cele mai multe ori însă formează șiruri mai mult sau mai puțin regulate, orizontale sau, cel mai adesea, verticale. Șirurile verticale formate tot din câte două alveole dispuse oblic una față de cealaltă formează ornamentul „în spic“, asemănător cu impresiunea pe care ar lăsa-o în pasta moale spicul cerealelor. Ornamentul alveolar se întâlnește în majoritatea cazurilor pe specia de ceramică grosolană. Uneori alveolele iau o formă aproximativ rombică, patrată etc., fiind mai distanțate. Sub forma ornamentului neregulat dispus, ce umple suprafața vasului, alveolele apar la Bedehaza (fig. 9/1—2; fig. 1/22), Cașolț, Cioclovina (fig. 3/11), Leț, Morești (fig. 7/14) și Tărtăria (fig. 3/13). Șiruri de alveole orizontale și verticale se întâlnesc la Bedehaza, Cașolț, Cioclovina (fig. 3/15), Cipău (fig. 2/7), Leț (fig. 6/3—4) și Morești (fig. 7/12). Motivul „spicului“ apare la Morești (fig. 7/22), Leț (fig. 6/5—7). Alveole mari, patrate și distanțate, au apărut la Cipău (fig. 3/2), iar alveole alungite și puțin adîncite la Leț (fig. 6/2)¹⁰⁷.

Alveole semilunare

Sînt făcute tot cu unghia, în pasta încă moale a vaselor, doar că forma lor diferă de a alveolelor precedente. Acest ornament apare mai rar. În materialul ce ne-a stat la dispoziție l-am întîlnit doar odată, la Leț (fig. 6/1)¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. III/2, 7; IV/2; V/12—13; VI/16; VII/3; XIII/10—11; XV/3, 14; XIX/4; XX/4; XXIX/6; XXX/1; XXXVIII/1, 10—12; XLIX/6; LVI/2,4; LVIII/1.

¹⁰⁵ Cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. X/8; XV/9; XVIII/1a-lb; XXV/1; LIII/3, 5, 8; LIV/3; LV/5; LVI/2, 4; LX/3.

¹⁰⁶ Vezi și Kutzián, *op. cit.*, pl. X/2; XII/4; XV/10; XVI/14; XX/1a-lb; XXXVII/7; XLII/2; XLIX/5; LI/18; LXXIV/16.

¹⁰⁷ Analogiile ornamentului alveolar sînt nenumărate. E ornamentul cel mai frecvent în așezările culturii Criș din Moldova, Ungaria (cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. I/1; III/1, 3, 9; IV/5; VI/9—10, 13; VII/10; X/20; XII/5—7; XIII/12, 14; XIV/1, 14—20; XV/4, 8; XVI/9; XVII/15—16, 20; XVIII/5, 7—8, 15—16; XX/3; XXI/3—5; XXII/1; XXIII/2—5; XXIV/3—4; XXVI/1; XXVIII/7, 10; XXIX/4, 6, 8; XXXI/5, 7; XXXII/1, 3, 5, 7; XXXIX/6—7, 10, 13—20; XL/1; XLI/1, 9), la Starčevo (cf. Kutzián, *op. cit.*, pl. LIII/1, 7; LIV/1; LV/1, 3), Larissa (*ibidem*, pl. LXVIII/6, 8), Molfetta (Italia) (*ibidem*, pl. LXXIII/1—15) etc.

¹⁰⁸ Analogii la Kutzián, *op. cit.*, pl. XVII/19; XIX/2; XXXIX/1—9; LXVIII/10—11; LXXIV/4—5.

Alveolarea buzelor și fundurilor

Apare la Cipău (fig. 2/2, 12), Cioclovina (fig. 3/11, 15), Leț (fig. 6/5, 9) și Morești (fig. 7/1, 3, 11, 18)¹⁰⁹.

Incizii liniare

Liniile incizate formează un element ornamental mai rar în cadrul culturii Criș. Se întâlnesc atât pe ceramica grosolană, cât și pe cea fină. De cele mai multe ori liniile sînt frînte unghiular sau se întretaie, formînd un motiv în „plasă”. Apar la Leț (fig. 5/1—2, 4), Morești (fig. 7/17)¹¹⁰, Bedehaza (fig. 1/6; fig. 9/12)¹¹¹.

Ornamente lustruite

Liniile lustruite apar rar în motivistica ornamentală a culturii Criș, numai pe ceramica fină. Ele repetă formele liniilor incizate. Din cuprinsul materialului ce ne-a stat la dispoziție cunoaștem doar trei fragmente ornate în această tehnică, provenind de la Leț (fig. 5/3, 5—6).

Pictura

Apare, în Transilvania, numai pe specia ceramicii fine. Un fapt ce reține atenția e că numărul fragmentelor pictate e mult superior celor cunoscute din cadrul aceleiași culturi, din Ungaria¹¹². Acolo, majoritatea vaselor sînt pictate monocrom, în roșu¹¹³, culoare ce apare cel mai frecvent și pe ceramica Criș transilvăneană (la Bedehaza, fig. 1/10, 15, dar mai ales la Leț, fig. 4/1, 3, 5—8)¹¹⁴. Caracteristic pentru Transilvania e însă numărul mare de fragmente ceramice aparținînd culturii Criș, pictate în tehnica bicromiei. Motivele pictate repetă în bună parte repertoriul liniilor incizate și al derivatelor acestora, transpuse într-o altă tehnică ornamentală. Deosebit de frecvente sînt liniile frînte unghiular, în zig-zag, întretaite etc. Mai rar apar motive mai complicate, ca triunghiul mare ce cuprinde triunghiuri sau romburi mai mici hașurate etc. (fig. 5/14). Pictura bicromă se dispune de obicei pe pîntecele și sub buza vaselor, dar nu rare sînt cazurile de pictare a picioarelor masive (la Leț). Culoarele folosite sînt negru pe brun-roșcat (Bedehaza, fig. 1/13—14, 16; Leț, fig. 5/9, 11), alb pe brun-roșcat (Leț, fig. 5/7—8, 10, 12, 14—17)¹¹⁵. Tricromia apare rar: alb și negru pe brun-roșcat ori roșu (Leț, fig. 5/13). În general, motivistica picturii ceramicii Criș transilvănene prezintă pu-ternice afinități cu regiunea suddunăreană, tesaliană și grecească¹¹⁶.

Plastica

În săpăturile de la Leț din 1955 a apărut un idol în formă de „ghioagă”, caracteristic pentru cultura Criș¹¹⁷. De la Turdaș, Kutzián consideră ca aparținînd culturii Criș patru idoli¹¹⁸.

¹⁰⁹ Cf. Kutzián, *op. cit.*, cu analogii din Ungaria (pl. IX/18) și Molfetta (pl. LXXIII/4, 8; LXXIV/10, 15) etc.

¹¹⁰ O bună analogie de la Matera (Apulia), Kutzián, *op. cit.*, pl. LXXIV/18.

¹¹¹ Vezi și Kutzián, *op. cit.*, pl. II/6; XIV/2, 13; XV/6; XVI/11, 13; XIX/3; XXX/10; XL/11—12, 15—17; XLIX/4.

¹¹² Pentru Ungaria, vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 74—75.

¹¹³ Vezi Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXI/4; XXIX/3; XXXVI/5; XXXIX/18—19.

¹¹⁴ Numărul mare de fragmente pictate provenite de la Leț se datorează și faptului că acolo ceramica găsindu-se în gropi cu cenușă, pictura s-a păstrat mai bine.

¹¹⁵ Aceleași culori se întînesc și în ceramica Criș din Moldova, cf. SCIV, II, I, 1951, p. 55—59.

¹¹⁶ Unele analogii la Tsangli (Kutzián, *op. cit.*, pl. LXIX/1), Larissa (*ibidem*/4), Sesklo (*ibidem*/6) și Rachmani (*ibidem*/7).

¹¹⁷ În Muz. Sf. Gheorghe.

¹¹⁸ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; cf. și T. Zs. -gy., pl. CXXXVII/7; CXXXVIII/5; Kutzián, *op. cit.*, pl. LII/8, 6.

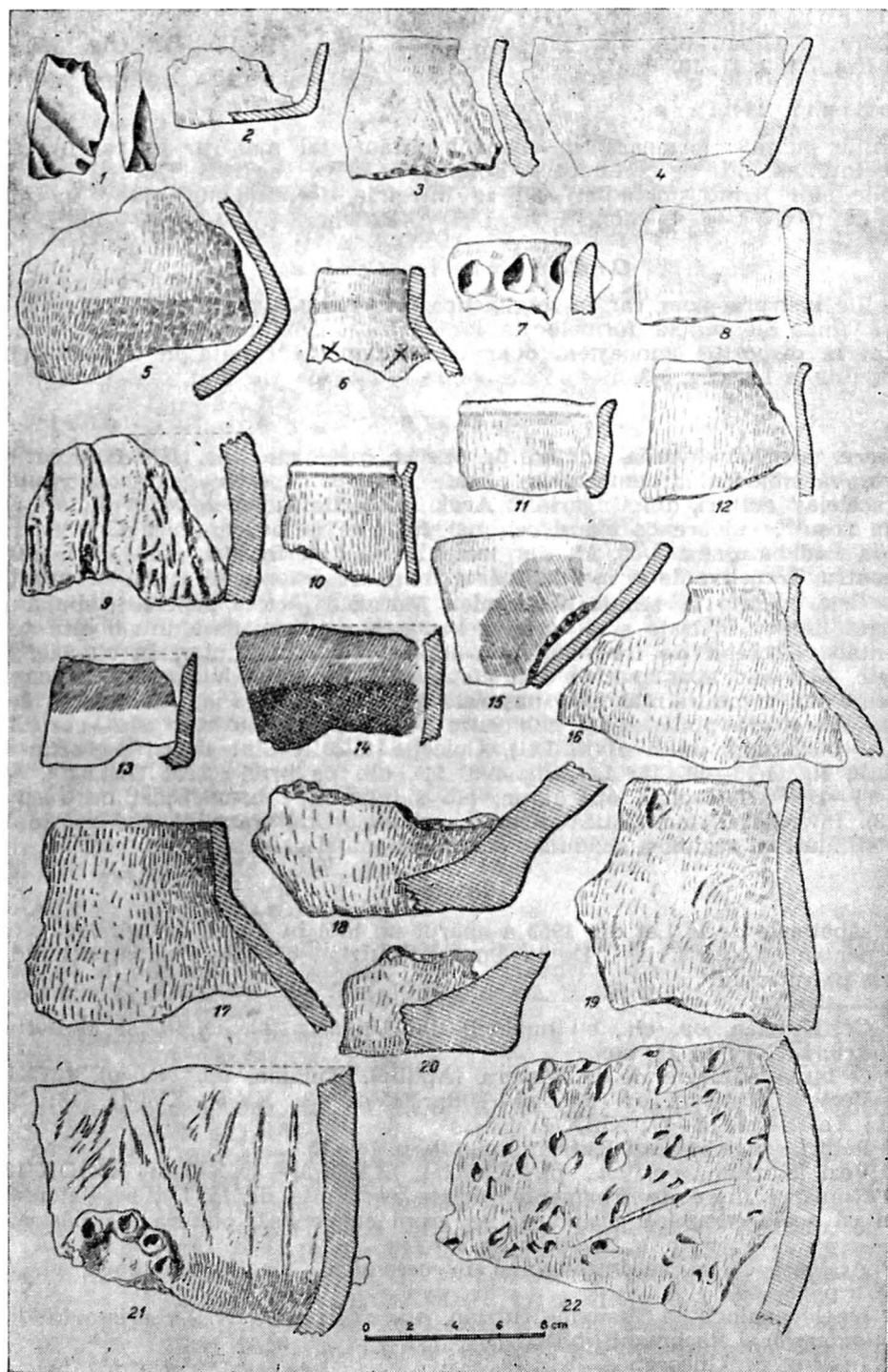

Fig. 1. Material Criș de la Bedehaza.

Fig. 2. Material Criș de la Cipău.

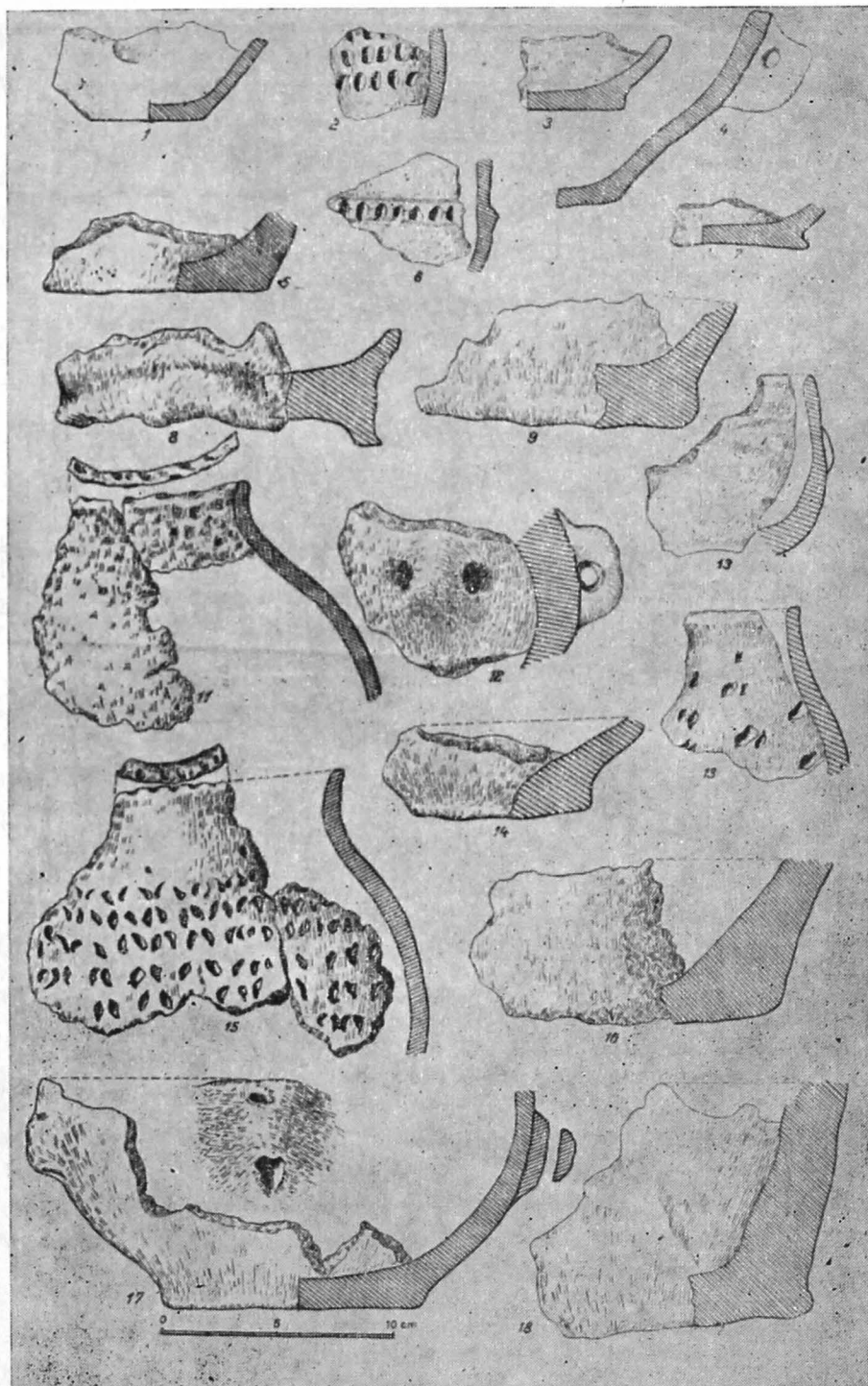

Fig. 3. Ceramică Criș de la Cipău (1–10), Beșeneu (12, 14), Cioclovina (11, 15, 17) și Tărtăria (13, 16, 18).

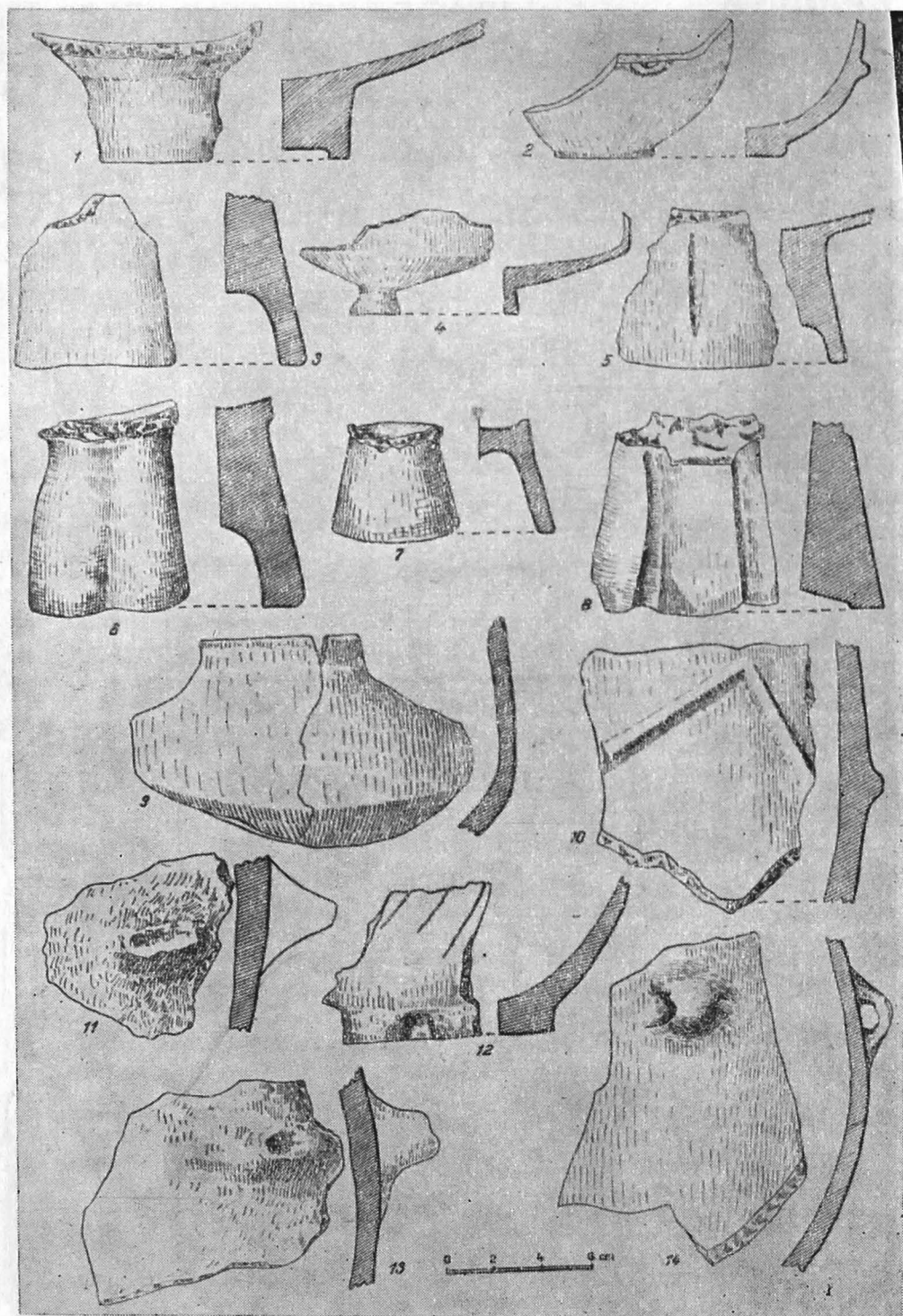

Fig. 4. Ceramică Criș de la Letz—Varheghi (1—10, 12, 14) și Someșul Rece (11,13.)

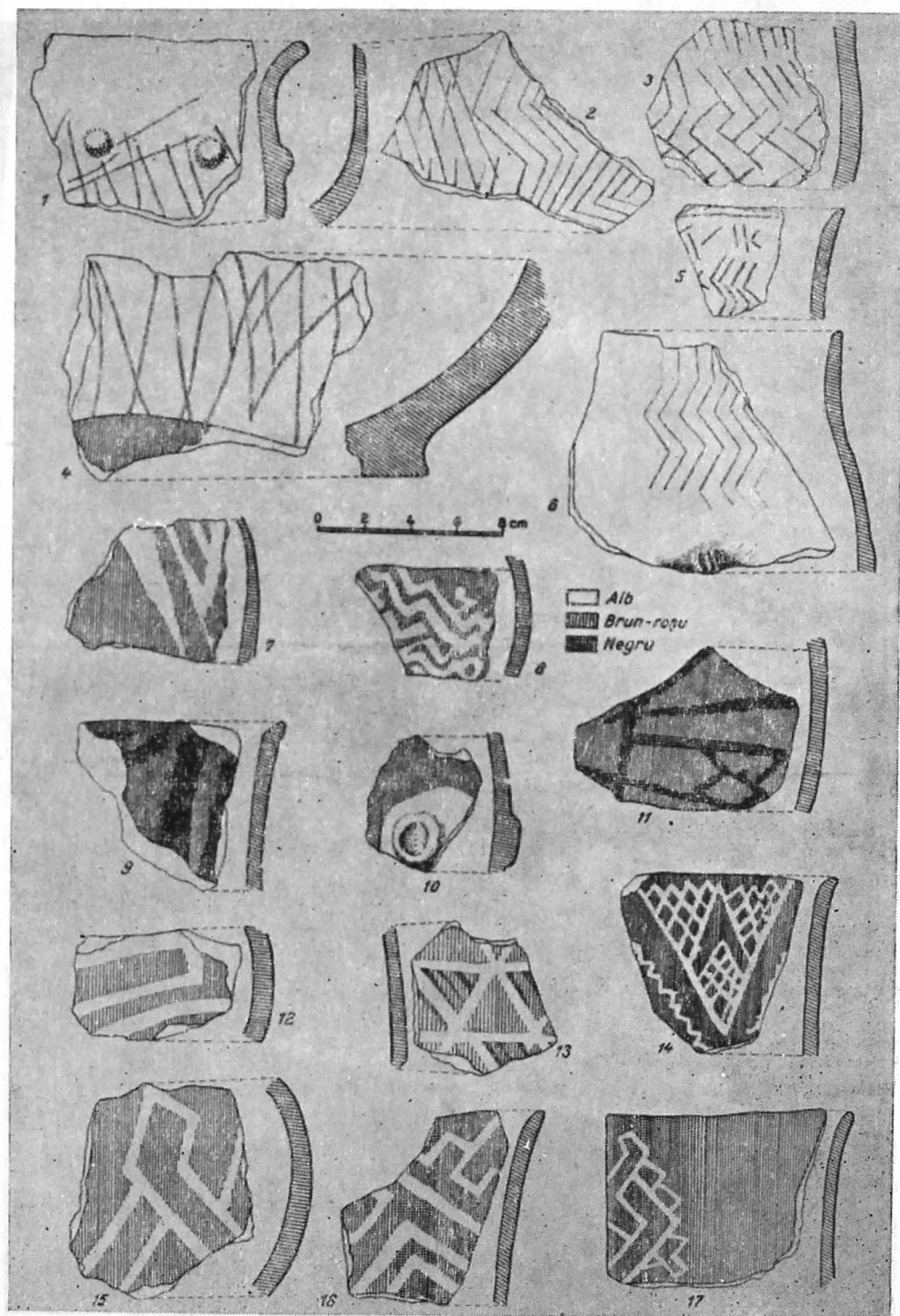

Fig. 5. Let-Varheghi. Ceramică Criș cu motive lustruite (1-6) și pictate (7-17).

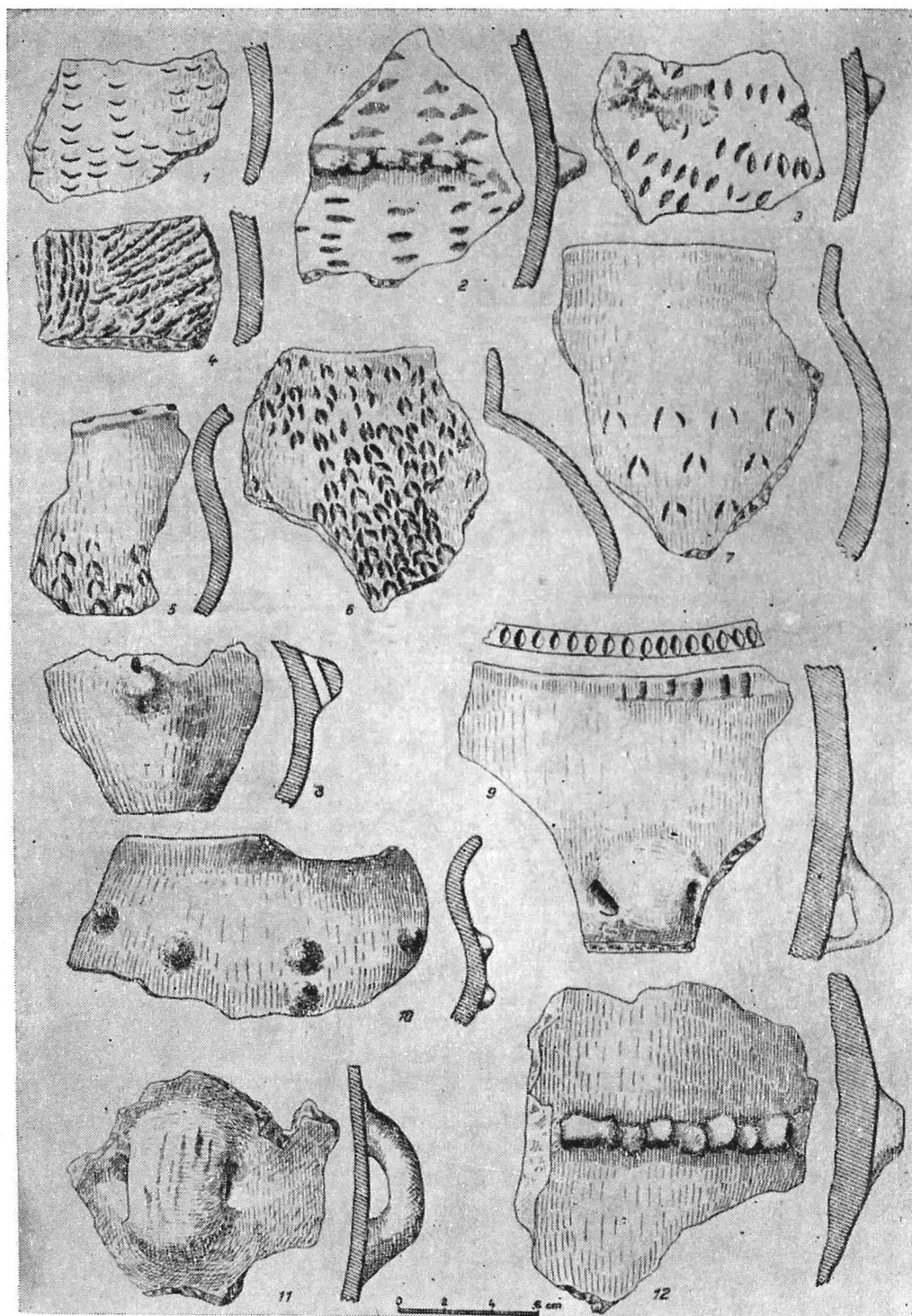

Fig. 6. Let—Varheghi. Ceramică Criș.

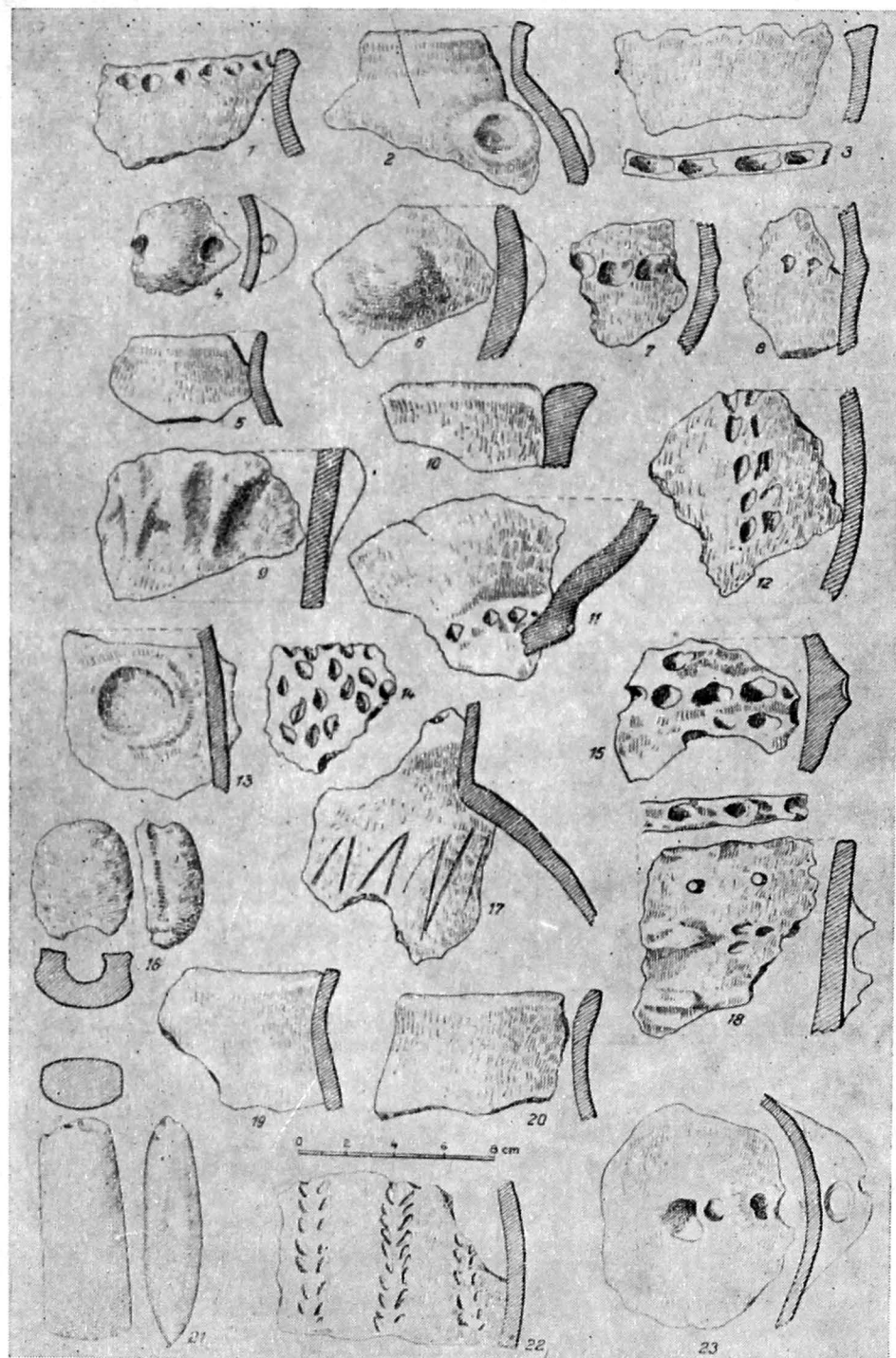

Fig. 7. Material Criș de la Morești.

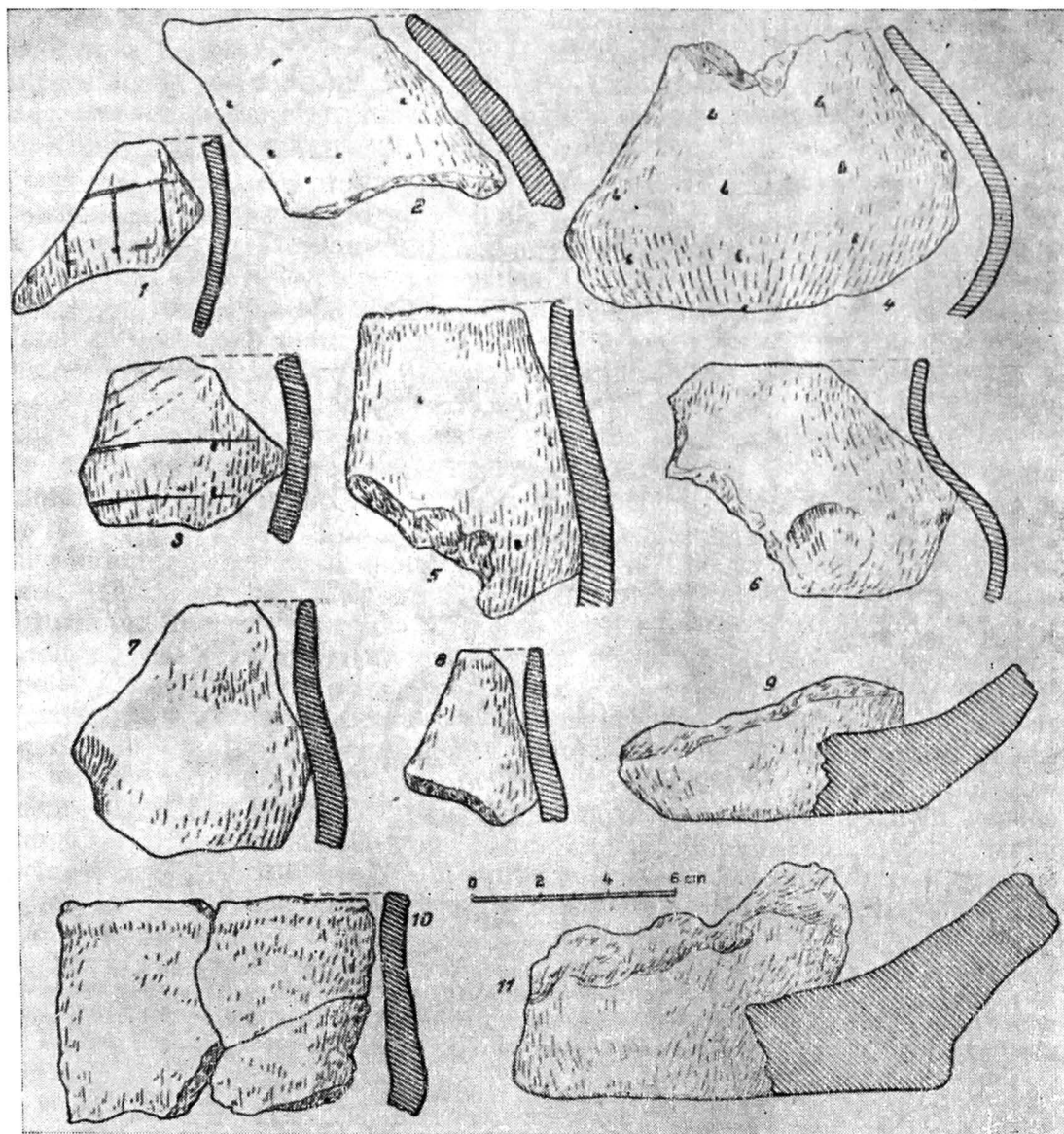

Fig. 8. Inventarul mormintului de la Cipău.

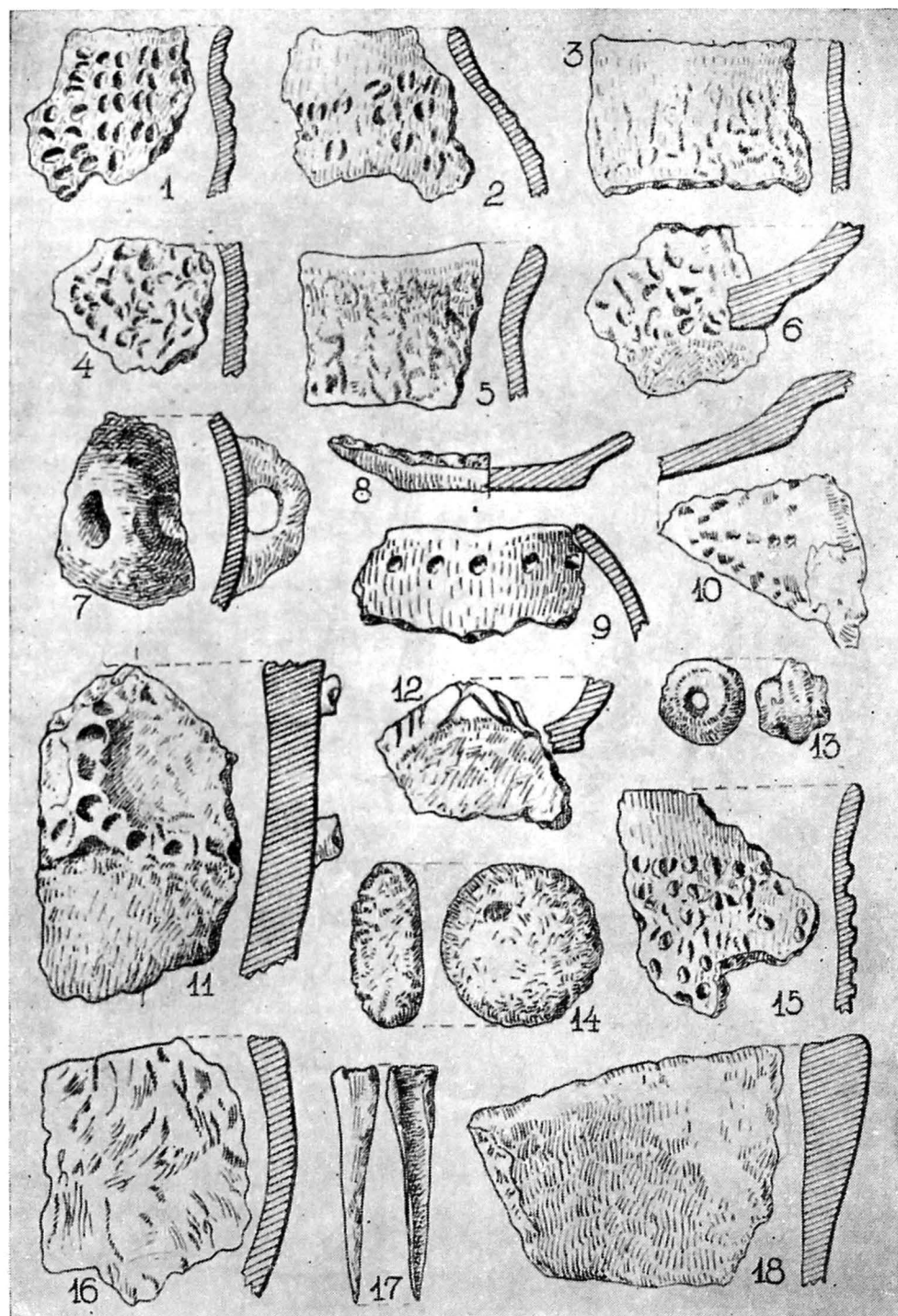

Fig. 9. Material Criș de la Bedehaza.

LEGĂTURILE CULTURII CRIȘ CU ALTE CULTURI NEOLITICE

Cultura Turdaș

Săpăturile din 1942—43 de la Tărtăria¹¹⁹ au dus la descoperirea ceramicii caracteristice culturii Criș la fundul stratului culturii Turdaș, la 3,90 m adâncime, soluționându-se astfel problema raportului stratigrafic al celor două culturi neolitice pe teritoriul Transilvaniei. La Tărtăria se observă o interesantă perpetuare a unor motive ornamentale specifice culturii Criș, pe forme de vase și într-o pastă caracteristică culturii Turdaș: alveolarea buzelor, motivul „ciupiturilor cu unghia“, picioarele de vas cilindrice, pictura cu roșu crud.

În privința așezării eponime, Kutzián selectează unele piese pe care le consideră ca aparținând culturii Criș ori fiind îndeaproape înrudite cu ea (vezi p. 16). Același lucru îl face și pentru așezarea de la Nandru Vale (vezi p. 16). Spre deosebire de Turdaș, la Nandru Vale, în stratul cel mai de jos, cultura Tisa I e bine reprezentată¹²⁰. M. Roska consideră Nandru Vale ca fiind anterior întrucîva Turdașului, cu toate că, în mare, conține resturile aceleiași culturi¹²¹. În stratul inferior de la Nandru Vale el a descoperit un fragment de vas de culoare brun-roșcată, pictat cu o dungă albă¹²², fragment ce nu e exclus să aparțină culturii Criș pictate.

Cu toate că, în special pe baza constatărilor de la Tărtăria, se poate admite o componentă Criș în formarea culturii Turdaș, problema nu e de loc simplă. În așezarea eponimă de la Turdaș în componența ceramicii nu predomină meandru caracteristic culturii Tisa, ci banda punctat-incizată. Din acest punct de vedere, Turdașul ar putea fi conceput ca o cultură cu foarte puternice influențe sudice, vinčiene¹²³. La Vinča sînt unele elemente ce nu-și au originea în regiunile sudice, mediteraneano-geice. Aceste elemente au fost preluate și dezvoltate în cadrul culturii Turdaș, care tocmai de aceea prezintă mai multe afinități cu Vinča, decît cu Crișul sau Tisa I. Semnificativ e faptul că la Vinča banda punctată — atît de răspîndită și în cultura Turdaș — apare *înaintea* primelor elemente sigur Tisa I. E încă un argument împotriva derivării culturii Turdaș din Tisa I¹²⁴, asemănările unor forme putînd fi explicate mai de grabă prin vecinătate. Stilul textil al culturii Tisa (liniile meandrice repetate) apare rar în cultura Turdaș, precum rar apare și banda punctată în regiu-

¹¹⁹ Pentru Tărtăria, vezi K. Horedt, *Săpături privitoare la epoca neolitică și eneolitică*, extras din *Apulum*, III, 1946—1948, p. 1—16.

¹²⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 132—135; pentru Turdaș, vezi și lucrarea mai veche a lui M. Roska, *Stațiunea neolitică de la Turdaș*, în *Publ. Muz. Jud. Huned.*, 1927, p. 14—38.

¹²¹ *Dolgszeged*, XII, 1936, p. 28, 30.

¹²² *Arch. Ért.*, XLIX, 1936, p. 82—83.

¹²³ Vezi și Kutzián, *op. cit.*, p. 141—143; M. Roska, în *Dolgszeged*, XII, 1936, p. 38.

¹²⁴ Vezi F. Tompa, în *BerRGK*, 24/25, p. 42.

nile unde cultura Tisa e autohtonă¹²⁵. Rezultate interesante ar putea furniza urmărirea raporturilor reciproce dintre culturile Criș, Turdaș și Tisa în regiunile bănățene, unde cele trei culturi se întâlnesc. Aici ar fi spațiul unde s-ar putea lămuri și problema raportului culturii Banatului, atât față de cultura Criș, cit și față de cultura Turdaș, raport neelucidat pînă în prezent. Problema raportului Crișului cu Turdașul merită a fi urmărită și pe teritoriul Olteniei, avîndu-se în vedere și legăturile cu culturile Fiera-Cleanov și Verbicioara I (= Vinča A)¹²⁶, aceștia din urmă admițîndu-i-se chiar o ascendență Criș-Starčevo¹²⁷.

Cultura Petrești

În legătură cu problema raporturilor culturilor Criș și Turdaș se pune și aceea a genezei ceramicii pictate a culturii Petrești. Aceasta a fost considerată ca apărînd în nivelul superior al așezării de la Turdaș sau constituind așezări separate, în peșteri și pe terase, posterioare culturii Turdaș¹²⁸. Ea a fost sincronizată cronologic cu faza Dimini a neoliticului pictat tesalian¹²⁹, iar I. Nestor îi presupune o dezvoltare pe baze Turdaș vechi sau chiar Criș¹³⁰. Această ipoteză e întru totul confirmată de analiza materialului de la Tărtăria. Mai problematică e derivarea picturii ei direct din ceramica Criș pictată. E adevărat că unele fragmente cu pictură de linii negre pe fond brun-roșcat sau roșu amintesc întru totul Crișul pictat (pe forme de vase și într-o tehnică a lutului schimbate), dar motivul spiralei, atât de răspîdit în ceramica Petrești, nu l-am găsit în repertoriul materialului Criș pictat analizat de noi. Fapt cîștigat rămîne că se poate sesiza o dezvoltare organică a ceramicii pictate Petrești din cultura Turdaș, rămîinînd totuși deschisă problema originii picturii ei.

Cultura Tisa I

Rezultatele cercetărilor privind legăturile culturii Criș cu cultura Tisa I au fost sintetizate de I. Kutzián în monografia sa¹³¹. Kutzián observă că, deși purtătorii culturii Tisa I preferă aceleași locuri pentru

¹²⁵ P. Patay, în *Arch Ért*, 1942, p. 107; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 103 și *SCIV*, I, I, 1950, p. 153.

¹²⁶ Vezi D. Berciu și E. Comșa, în *Materiale*, II, 1956, p. 255 n. 2 și p. 466.

¹²⁷ D. Berciu, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 343.

¹²⁸ O hartă de răspîndire la Roska, *Erdély régészeti repertórium*, I, *Óskor*, Cluj, 1942, p. 325, unde însă au intrat și așezări ce aparțin culturii Tisa pictate.

¹²⁹ Pentru această problemă, vezi și recentul articol al lui M. V. Garašanin, *Zum Problem der Dimini-Wanderung*, în *AthenMitt*, 69/70, 1954/55, p. 1—11. Dintr-o lucrare mai veche, vezi I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 1933, p. 51 și H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, 1933, p. 25.

¹³⁰ *SCIV*, II, 2, 1951, p. 25.

¹³¹ Kutzián, *op. cit.*, p. 135—141.

așezările lor ca și cei ai culturii Criș, o suprapunere stratigrafică verticală nu s-a putut surprinde. Așezările celor două culturi, cu toată apropierea lor, sînt îndeobște separate, fapt ce indică diferențe cronologice. Așezările culturii Tisa I aflate la sud de limita nordică a culturii Criș prezintă un facies de coloratură locală, în care apar inciziile cu capete (influență a liniarului cu capete de note) și banda punctată (element vinčian, care la locul său de origine apare *înaintea* primelor vase despre care se poate afirma cu certitudine că sînt Tisa I). În privința picturii, cultura Tisa I are o motivistică ornamentală diferită, însă ca o influență a culturii Criș ar putea fi considerată pictura cu „roșu crud”. Idolii se răresc în cadrul culturii Tisa I, de asemenea dispar greutatea de năvod (sau țesut) în formă de „tomată”, caracteristice pentru cultura Criș. În ritul funerar apare, aproape cu regularitate, inventarul. Elementele Criș sesizabile în cultura Tisa I s-ar putea explica prin lunga dăinuire și continuitate de viață a Vinței, ca factor de legătură între cele două culturi. Dezvoltarea ulterioară a picturii în complexul Tisa-Turdaș prezintă analogii cu Dimini — și nu cu Presesklo și Sesklo, precum cultura Criș.

Recent, arheologul maghiar J. Csalog tratînd raporturile culturii Tisa cu culturile neolitice învecinate¹³², ajunge la interesante concluzii în privința legăturilor acestei culturi cu Crișul. Plecînd de la plastica antropomorfă, Csalog amintește figura umană cu cap triunghiular, lipită pe un fragment de vas, găsită la Szentes-Jaksoport. Aceste reprezentări apar la nivelul Vința B (după Holste) și în număr mai mare în culturile Tisa, Bükk, Turdaș¹³³. Conform teoriei lui Csalog, piesa de la Szentes-Jaksoport ar dovedi existența încă a culturii Criș în momentul cînd cultura Tisa I lua legătură cu Vința B. Csalog — de altfel — consideră cultura Tisa I ca de sine stătătoare, formată în regiunea centrală a „Cîmpiei maghiare” (Alföld), iar expansiunea ei spre sud o sincronizează cu ultima etapă a culturii Criș. Dispariția Crișului s-ar datora tocmai acestui eveniment. Oglindirea acestui fapt o vede Csalog și în raritatea obsidiane în culturile Criș și Vința A și în abundența ei în Vința B, transmisă fiind, probabil, prin intermediul purtătorilor culturii Tisa. Contactului culturii Tisa I cu Crișul i s-ar datora și influențele crișiene în mediul Bükk, influențe transmise mijlocit, prin cultura Tisa I (descoperirile de la Szakálhát). Concluzia finală la care ajunge Csalog e, că nu se poate deriva cultura Tisa din cultura Criș, față de ornamentele și formele căreia diferă esențial și apare *gata formată*, paralel cu faza finală, tardivă, a culturii Criș¹³⁴.

I. Nestor, ocupîndu-se de problemele culturii Criș în Moldova, admite inițial părerea lui F. Tompa și J. Banner, că cultura Tisa ar deriva

¹³² J. Csalog, în *FolArch*, VII, 1955, p. 25, 30, 34, 35.

¹³³ Pentru problema acestor figurine, vezi și M. Grbić, în *ArchJugosl*, I, 1954, p. 15—18 și J. Csalog, în *ArchÉrt*, 84, 1957, p. 207—211.

¹³⁴ Cf. și D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 103, 143—145; vezi și concluziile lui Vl. Milojević, în *Germania*, 28, 1944—1950, fasc. 1—2, p. 144; idem, *Körös-Starčevo-Vința*, în *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 1950, p. 114; idem, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 80—91.

din cultura Criș¹³⁵, mai tirziu însă s-a pronunțat pentru independența celor două culturi¹³⁶.

În Transilvania căile de pătrundere ale purtătorilor culturii Tisa trebuie să fi fost aproximativ aceleași cu cele ale purtătorilor culturii Criș, situația prezentându-se, probabil, asemănătoare în mare parte cu cea din Ungaria¹³⁷. Problema răspîndirii culturii Tisa nu e încă elucidată, harta de difuziune a acestei culturi, dată de Roska, trebuind folosită cu extremă precauție, deoarece nu putem ști care sînt caracteristicile materialului încadrat sub această noțiune. Raportul stratigrafic precis va putea fi însă determinat numai în urma viitoarelor săpături.

Cultura Bükk

Problema raportului culturii Criș cu cultura Bükk privește, în primul rînd, materialul din Cîmpia Pannonică. O tratăm în legătură cu materialul Criș din Transilvania doar pentru motivul că cultura Bükk este atestată răzleț și în acest teritoriu, lipsind însă observații mai sigure.

Kutzián contestă legăturile culturii Criș cu cultura Bükk, deși unele forme de ornamentare ale primei se întîlnesc în cea de a doua (la Munkács-Kishegy și Szemere), dar autoarea le consideră elemente general-neolitice¹³⁸. Formele vaselor nu corespund. Kutzián împărtășea părerea lui F. Tompa și J. Banner, care considerau cultura Tisa ca o variantă degenerată a culturii Bükk. O serie de descoperiri ulterioare au infirmat această teză, punînd lucrurile într-o nouă lumină. Un mare rol l-a jucat stabilirea certă a faptului că culturile Tisa I și Bükk sînt de sine stătătoare, formate în arii diferite și suferind influențe reciproce¹³⁹. La Nagytétény, în inventarul aceluiasi mormînt, au apărut vase aparținînd culturilor Želiz, Bükk și Tisa¹⁴⁰, iar într-un sondaj la Ravaszlyuktető (comuna Korlát), în mediu net bükkian a apărut un vas legat de cultura Criș. Pe baza acestei ultime descoperiri, P. Patay presupune o întîlnire a celor două culturi și, în anumite zone, o contemporaneitate a lor¹⁴¹. O situație similară mormîntului de la Nagytétény s-a constatat la Bicske¹⁴², cu deosebirea că inventarul funerar, în afară de elementele culturilor Tisa, Bükk și Želiz, cuprindea un vas cu trei picioare, de clară tradiție Criș.

Recent, J. Csalog încearcă să arate că în descoperirile de la Szakálhát nu trebuie să vedem ceramică Bükk importată, nici imitații Bükk, ci cioburi ale *acelei* culturi Criș care la un moment dat, într-o

¹³⁵ SCIV, I, I, 1950, p. 210.

¹³⁶ SCIV, II, I, 1951, p. 58—59; SCIV, II, 2, 1951, p. 21 sqq.

¹³⁷ M. Roska, în *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 72, sqq., cu o hartă de răspîndire și o listă a așezărilor culturii Tisa, cunoscute în Transilvania pînă în 1936.

¹³⁸ Kutzián, *op. cit.*, p. 131—132.

¹³⁹ J. Csalog, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 11 sqq.; cf. și *FolArch*, III—IV, 1941, p. 288 și 290.

¹⁴⁰ S. Gallus iunior, în *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 85—86, fig. 45 și 46—48 b.

¹⁴¹ P. Patay, în *Arch Ért*, ser. III, vol. II, 1941, p. 1—2, pl. I/1.

¹⁴² F. Petres Éva, în *FolArch*, VI, 1954, p. 25.

fază tardivă, își făcuse simțită maniera de lucru și ornamentare în regiunea de răspîndire a culturii Bükk, însă indirect, prin mijlocirea culturii Tisa. Admite deci posibilitatea legăturilor mijlocite între cele două culturi: Criș și Bükk¹⁴³. Posibilitatea transiterii elementelor Criș tardive prin mijlocirea culturii Tisa I e asigurată prin contemporaneitatea (parțială ?) a Tisei cu Bükk I-II (Crna-Bara, Békásmegyer, Nagytétény), precum și de nederivarea culturii Tisa din Bükk¹⁴⁴.

În Transilvania singura așezare unde apar și elementele culturii Bükk și cele ale culturii Criș, e Turdașul. În fosta colecție Torma Zsófia există mai multe fragmente ce aparțin culturii Bükk (MuzIstCluj, inv. V. 928—31), găsite, foarte probabil, în nivelurile inferioare de la Turdaș¹⁴⁵. Săpătura de verificare din 1910 a lui M. Roska n-a dus la clarificarea stratigrafiei. În această săpătură fragmente Bükk n-au apărut. Se pare însă că ne aflăm într-o situație similară unor descoperiri de pe teritoriul Ungariei: unele elemente Criș (sau, mai de grabă, de clară tradiție Criș!) apar asociate cu cultura Turdaș (corespunzînd aproximativ Tisei I), Bükk și ceramică liniară¹⁴⁶.

Roska considera cultura Bükk ca una din componentele culturii Turdaș pe care, la rîndul ei, o considera = Tisa I¹⁴⁷. Nedîndu-și întotdeauna seama de faptul că Turdașul e, într-adevăr, înrudit cu Tisa I, totuși esențialmente *altceva*, Roska ajunge în contradicție cu sine însuși, vorbind cînd de nesuccedarea cronologică, de paralelismul culturilor Tisa și Bükk și de interpenetrarea lor directă pe teritoriul Transilvaniei¹⁴⁸, — iar pe urmă de faptul că ceramica liniară și Bükk găsesc *deja* la Turdaș cultura Tisa gata formată¹⁴⁹. I. Kutzián e de părere că, deși fragmente Bükk apar la Turdaș, materialul culturii Turdaș *înrudit* cu cultura Criș *n-are* influențe bükkienne¹⁵⁰. O cercetare mai sistematică a punctelor unde sînt așezări Bükk, Tisa și ceramică liniară în Transilvania¹⁵¹ ar aduce mai multă lumină în problema raporturilor lor față de cultura Criș.

Ceramica liniară

Kutzián emite ipoteza posibilității unor legături între cultura Criș și liniarul vechi, fără a putea aduce însă dovezi concludente în acest sens. În Ungaria, la Szarvas-Ótemető și Szarvas-Érpart, așezările celor două

¹⁴³ *FolArch*, VII, 1955, p. 36.

¹⁴⁴ Vl. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 91; cf și D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 144; vezi și M. Garašanin, *Die Theiss-kultur im jugoslawischen Banat*, în *BerRGK*, 33, 1943—1950, p. 125 sqq.

¹⁴⁵ I. Méri, *A Torma Zsófia-gyűjtemény bükki jellegű cserepei*, Cluj, 1942.

¹⁴⁶ Vezi și p. 36.

¹⁴⁷ M. Roska, în *DolgSzeged*, XII, 1936, p. 38.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 81.

¹⁵⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 143—148.

¹⁵¹ Pentru răspîndirea acestor culturi în Transilvania, vezi M. Roska, *ErdRep*, p. 320, 321—322.

culturi amintite se află în imediată vecinătate, dar raporturi stratigrafice nu s-au putut sesiza¹⁵², totuși o contemporaneitate cu protobükianul (= liniar vechi)¹⁵³ nu e exclusă. Pe teritoriul Ungariei liniarul cu „capete de note“ rezultă a fi stratigrafic mai nou decât Crișul¹⁵⁴. În grupul Żeliz (legat de liniar) s-au întâlnit unele forme comune de ornamentare cu Crișul, dar acestea sînt general-neolitice, nespecifice (la Ógyalla-Abadomb, Ipolyviske)¹⁵⁵. Același lucru se poate spune și despre așezarea cu ceramică liniară de la Budapest-Tabán¹⁵⁶.

F. Tompa crezuse că cea mai veche cultură neolitică de pe teritoriul Ungariei ar fi bandceramica liniară. Acestei păreri i se raliază și Banner, care vede în oamenii acestei culturi în expansiunea lor spre vest, nord și sud-vest, pe purtătorii liniarului, culturii Bükki și Criș¹⁵⁷. Aceste spații ar fi fost doar ulterior cuprinse de cultura Tisa¹⁵⁸. Csalog admite unele raporturi de contemporaneitate ale culturii Criș cu grupul ceramicii liniare, specificînd însă că evoluția liniarului e mai îndelungată decât a culturii Criș, astfel că liniarul mai supraviețuia și în momentul înaintării culturii Tisa în fostele regiuni ale culturii Criș (sudul „Alföldului“). Liniarul a putut fi, eventual, acela care a păstrat reminiscențe Criș în complexe liniar-Tisa I, cum o atestă descoperirile de la Bicske și Békásmegyér¹⁵⁹.

În Transilvania, în lumina actualelor cunoștințe, singurul punct unde atingerea liniarului vechi cu cultura Criș e posibilă e stratul inferior de la Turdaș și — eventual — Nandru-Vale. În săpătura de verificare a lui Roska, din 1910, a apărut un fragment aparținînd acestei culturi¹⁶⁰ (MuzIstCluj, inv. II. 2569), iar piese asemănătoare au fost donate de Zs. Torma la Museum für Völkerkunde din Berlin¹⁶¹. Roska a întocmit o hartă de răspîndire și un tabel al localităților cu ceramică liniară, de pe cuprinsul Transilvaniei, fără a specifica însă dacă e vorba de liniarul vechi sau cel cu „capete de note“¹⁶². N-ar fi exclus ca prin cercetări sistematice în aceste puncte să se poată aduce probe mai concludente pentru problema raporturilor dintre cultura Criș și liniară. În ceea ce privește mormîntul de la Cipău, unde liniarul cu „capete de note“ apare împreună cu piese specifice Criș (fig. 8/1—8, 9—11), lipsa observațiilor nu ne permite a formula vreo concluzie. S-ar putea ca mormîntul să

¹⁵² Kutzián, *op. cit.*, p. 146 și 141—142 (cu bibliografia).

¹⁵³ *Ibidem*, p. 146.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 141—142.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 131—132 (cu bibliografia).

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ J. Banner, în *Arch Ért*, L, 1937, p. 160.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁹ *FolArch*, VII, 1955, p. 34; vezi și *FolArch*, VI, 1954, p. 25.

¹⁶⁰ *Arch Ért*, XLIX, 1936, p. 72—73.

¹⁶¹ *Ibidem*; vezi și A. Voss, în *ZfE*, XXVII, 1895, p. 129, fig. 9; pentru legăturile materialului de la Butmir, vezi și A. Benac, în *Arch Jugosl*, I, 1954, p. 7—14.

¹⁶² M. Roska, *ErdRep*, p. 320.

aparțină liniarului¹⁶³, adâncit fiind în așezarea de tip Criș. Și în această problemă doar viitoare săpături vor putea aduce mai multă lumină.

Raportul culturilor Criș și liniar cu „capete de note” a fost urmărit cu asiduitate în săpăturile arheologice din ultimii ani în Moldova, în legătură cu problema genezei neoliticului carpato-niprovian (complexul Cucuteni). I. Nestor stabilea că la Glăvăneștii Vechi, în stratigrafie orizontală, ceramica liniară reprezintă o locuire aparte de resturile Criș. Deși suprapunerea celor două culturi nu s-a sesizat aici, înclina să considere aspectul Criș ca fiind mai vechi¹⁶⁴. Săpăturile de la Valea Lupului, unde din nou cele două culturi au apărut alăturate, n-au elucidat nici ele problema stratigrafică¹⁶⁵. Generalizînd observațiile, I. Nestor ajungea în 1951 la concluzia că, deși o suprapunere a celor două culturi n-a putut fi înregistrată, totuși urmele liniarului apar doar în așezările unde s-au ivit și urmele culturii Criș. Lipsa observațiilor stratigrafice directe e, de altfel, generală în întreaga arie de răspîndire comună a celor două culturi. Observațiile indirecte pledează însă, toate, pentru prioritatea în timp a culturii Criș¹⁶⁶. Unele legături mijlocite între cele două culturi ar putea fi presupuse pe baza elementelor de decor spiralo-meandric, extrem de rare, din cadrul picturii ceramicii Criș. Aceste elemente picturale spiralo-meandrice cultura Criș pare a le fi primit din partea unui grup ce folosea decorul „textil”, foarte probabil cultura Tisa. Faptul comportă însă două presupuneri: lunga dăinuire a culturii Criș (pentru a putea prelua pomenitele elemente picturale) și descendența grupului transmițător (Tisa ?) din liniar¹⁶⁷.

Săpăturile de la Traian au furnizat noi puncte de reper în problema raporturilor culturii Criș cu ceramica liniară cu „capete de note muzicale”. H. Dumitrescu remarcă, că în motivistica ornamentală a liniarului de la Traian apar elemente ale culturii Criș, adoptate de ceramica liniară: „barbotina”, alveolele etc. Acestea constituie însă doar o apariție sporadică. Decorul în relief, butonii proeminenți, sînt ornamente mai frecvente, nefiind însă ceva specific numai culturii Criș, ci apar și în cultura Zănești și Bolintineanu¹⁶⁸. La Traian ceramica liniară apare sub formă de depuneri lenticulare, suprapuse stratului precucutenian¹⁶⁹.

Tratînd problema genezei complexului Cucuteni, Vl. Dumitrescu ajunge la concluzia că în Moldova purtătorii culturii Criș și cei ai liniarului cu „capete de note” ar fi ajuns aproximativ în același timp, pe căi diferite însă. El înclină a situa această pătrundere doar în faza protocucuteniană, admițînd posibilitatea dăinuirii pe același teritoriu a triburilor culturii Criș tardive, liniare cu „capete de note” și protocucute-

¹⁶³ Pentru problema mormintelor acestei culturi, vezi M. Stekla, în *AR*, VIII, 1956, p. 770.

¹⁶⁴ *SCIV*, I, II, 1950, p. 210.

¹⁶⁵ *SCIV*, II, I, 1951, p. 52, 55—57.

¹⁶⁶ I. Nestor, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 19, 21.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 22.

¹⁶⁸ *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 467, fig. 9/5 și fig. 9/6, 3.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 477—478.

niene¹⁷⁰. Se pare într-adevăr că aparițiile răsăritene ale culturii Criș presupun o fază evoluată sau chiar târzie a acesteia, așa că din acest punct de vedere o oarecare interferență în Moldova a culturii Criș cu liniarul nu e exclusă. Chiar și analiza ceramicii așezărilor Criș din estul Transilvaniei (Leț, Bedehaza), unde pictura apare atât de frecvent, ne arată o etapă superioară față de ceramica Criș din centrul și vestul Ardealului, aceasta din urmă păstrând mai multe elemente arhaice, legate de ceramica aceleiași culturi din Ungaria și sudul Dunării sîrbești. Recent, în săpăturile din 1955 de la Perieni (r. Bîrlad), s-a rezolvat problema stratigrafică dintre cultura Criș și liniară, în sensul mării vechimi și a anteriorității Crișului¹⁷¹.

Culturile Fiera-Cleanov, Dudești și Verbicioara I

Descoperirea pe dealul Fiera (com. Cleanov) a unei culturi vechi neolitice, în cadrul căreia ceramica slăbită cu pleavă apărea asociată cu multe unelte de silex de clară tradiție microlitică, a ridicat problema celui mai vechi neolitic de pe teritoriul României. În complexul de la Fiera apare însă deja și toporul șlefuit, fusaiiolele, rișnița primitivă¹⁷², — elemente ce scad din marea vechime atribuită acestei culturi.

Credem că în lumina celor sus-arătate, cultura Fiera-Cleanov nu poate fi considerată ca faza inițială a neoliticului de pe teritoriul țării noastre și că ea, din punct de vedere cronologic, nu e anterioară culturii Criș-Starčevo veche. Nu e exclus însă să reprezinte o evoluție a fondului local neolitic, dintr-un protoneolitic ce urmează încă a fi descoperit¹⁷³.

În ceea ce privește cultura Verbicioara I, ea se dezvoltă pe baze Criș-Starčevo¹⁷⁴, fiind paralelizată cu Vinča A. Urmele ei au apărut mai consistent, în afară de primul strat al așezării eponime¹⁷⁵, la Verbița (stratul I Verbița = cultură Verbicioara I)¹⁷⁶ și în stratul inferior de la Sălcuța¹⁷⁷. În ceramica culturii Verbicioara I specia cu pleavă e încă în număr însemnat, totuși apariția canelurilor (pliseurilor) — element ornamental de origine suddunăreană ce se ivește cel mai timpuriu la nivelul

¹⁷⁰ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*..., 1954, p. 529—530.

¹⁷¹ R. Vulpe, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 72 n. 2 și, în special, M. Petrescu-Dimbovița, în *Materiale*, III, 1957, p. 65—79. Materialul Criș de la Perieni îmbogățește seria analogiilor culturii Criș din Transilvania, atât în ceea ce privește formele și motivele ornamentale ale ceramicii, cit și în privința uneltelor de producție, idolilor etc.

¹⁷² *SCIV*, III, 1952, p. 144—145.

¹⁷³ Un „neolitic preceramic“ a fost postulat pe baza materialelor microlitice din Peștera Hoților, recent descoperite. Vezi C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Materiale*, III, 1957, p. 53.

¹⁷⁴ *SCIV*, III, 1952, p. 155 sqq.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 155.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 158—159, 162.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 168.

Vința A¹⁷⁸ — o situează *post* Criș-Starčevo¹⁷⁹. Totuși, în formele de vase și tehnica ornamentală a ceramicii culturii Verbicioara I influența Criș nu poate fi negată.

De curînd, E. Comșa inserează în evoluția neoliticului de la sud de Carpați, între culturile Fiera și Verbicioara I, cultura Dudești, documentată mai ales în Muntenia¹⁸⁰. Aspectul Dudești, E. Comșa îl consideră ca fiind o etapă imediat premergătoare primei faze a complexului Boian: faza Bolintineanu. Culturii Dudești îi atribuie materialele pre-Bolintineanu cunoscute mai de mult în Cîmpia Munteniei¹⁸¹, remarcînd totuși că ea reprezintă o treaptă relativ evoluată¹⁸², fapt confirmat și de apariția canelării în repertoriul ornamental al ceramicii¹⁸³. Ar fi interesant de urmărit, dacă nu cumva schimbările ce se pot sesiza la nivelul fazelor incipiente ale complexului Boian (deci într-o etapă pre-Bolintineanu), se datorează triburilor Criș din Transilvania. Aceasta, bine înțeles, în măsura în care derivarea fazei Bolintineanu din aspectul Dudești se va adevăra într-un total.

Complexul Boian

I. Nestor e de părere că faza Bolintineanu reprezintă o formație net aparte de culturile liniară și Criș, totuși se folosește și toporașul-calapod, caracteristic Crișului. De asemenea, un fragment de idol de la Cățelu corespunde stilistic idolilor culturii Criș. I. Nestor leagă faza Bolintineanu de Starčevo IV — Vința A, în care mai predomină ceramica cu pleavă, dar canelarea e deja apărută¹⁸⁴. În 1951 I. Nestor postula posibilitatea unei sinteze Criș-Boian în spațiul Oltului superior, sinteză ce ar fi putut explica geneza culturii vechi Ariușd. La acea dată se iveau însă dificultăți în explicarea genezei culturii Boian însăși¹⁸⁵. De atunci problema a fost în mare parte elucidată, în sensul că săpăturile din 1955 de la Leț-Varheghi au confirmat cuplul de succesiune: Criș-Boian-Ariușd, iar geneza culturii Boian din Criș pare foarte probabilă. Pentru aceasta pledează și unele elemente ornamentale ce trec din repertoriul ceramicii culturii Criș în cel al ceramicii Boian. De pildă, linia incisă, în zig-zag, ce apare pe fragmente Criș, e transpusă în cultura Boian, în tehnica

¹⁷⁸ SCIV, II, 2, 1951, p. 23.

¹⁷⁹ Pentru problema anteriorității culturii Criș și a raporturilor culturii Verbicioara I cu Vința A și Vința B (Turdaș-Rast), vezi, recent, D. Berciu — Seb. Morintz, în *Materiale*, III, 1957, p. 179.

¹⁸⁰ E. Comșa, în SCIV, VII, 1—2, 1956, p. 48.

¹⁸¹ SCIV, V, 3—4, 1954, p. 388 și SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 29.

¹⁸² SCIV, VII, 1—2, 1956, p. 47.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 45.

¹⁸⁴ SCIV, I, II, 1950, p. 212.

¹⁸⁵ SCIV, II, 2, 1951, p. 24.

exciziei. La fel, apar și vîrcile trase cu degetele în pasta încă moale, ba chiar unele forme de vase Boian derivă direct din cele Criș¹⁸⁶.

Admițînd că la Leț cultura Criș e reprezentată de o fază evoluată a ei, tîrzie chiar, e posibilă și explicarea elementului „balcanic” (canelurile) din cadrul ceramicii Boian. Canelurile ar putea fi transmise prin Turdaș I, strîns legat de Vinča A și viețuind paralel o anumită perioadă cu cultura Criș tîrzie din estul Transilvaniei. În această lumină materialele Boian de la Turdaș¹⁸⁷ și Tărtăria¹⁸⁸ primesc o importanță deosebită, precum și faptul că la baza primului strat precucutenian de la Izvoare ceramica Boian-Giulești e numeric superioară celei Tripolie A¹⁸⁹. Credem că din acest punct de vedere apariția ceramicii primitive, alveolate, privită drept element al culturii Criș, în toate stațiunile precucuteniene cu ceramică Boian-Giulești și Tripolie A laolaltă, nu e chiar atît de lipsită de importanță¹⁹⁰. Sîntem de acord cu R. Vulpe că această categorie ceramică aparține în Moldova într-adevăr fondului Boian-Giulești¹⁹¹, numai că s-ar putea ca în acest fond ea să constituie tocmai o tradiție Criș. De altfel, R. Vulpe neagă orice legătură a vreuneia din componentele neoliticului carpato-niprovian (complexul Cucuteni-Tripolie) cu cultura Criș¹⁹².

O problemă interesantă ridică și cultura Zănești din Moldova, cultură legată organic de complexul Boian, considerată de H. Dumitrescu mai veche decît precucutenianul de la Izvoare și Traian¹⁹³ și în cadrul căreia autoarea constată afinități cu Crișul¹⁹⁴. În orice caz, dacă geneza Boianului din Criș, direct sau indirect, va deveni o certitudine, se modifică intrucîtva felul în care a fost concepută evoluția culturii Boian¹⁹⁵. Nu putem fi de acord cu E. Comșa că influența triburilor Criș din Transilvania (chiar evolute, tîrzii fiind) s-ar petrece numai pe vremea apariției primelor elemente ale fazei Vidra¹⁹⁶.

Considerăm cultura Criș mai veche decît Boianul, ale cărui faze incipiente, pe baza ceramicii, nu pot fi datate înaintea culturii Turdaș I — Vinča A¹⁹⁷.

¹⁸⁶ Material în muzeul din Sf. Gheorghe. Pentru problemele raportului stratigrafic, vezi I. Nestor, în *Materiale*, III, 1957, p. 59—62.

¹⁸⁷ T. Zs. -gy., p. 274, 275, pl. CXV. Corespund culturii Zănești din Moldova.

¹⁸⁸ În MuzIstCluj.

¹⁸⁹ SCIV, VII, 1—2, 1956, p. 55, 56, 58—63.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 64.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² *Ibidem*, p. 72.

¹⁹³ SCIV, V, 1—2, 1954, p. 52 sqq., 63.

¹⁹⁴ SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 467; vezi și studiul excelent, deschizător de largi perspective, al aceleiași cercetătoare, în SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 53—69.

¹⁹⁵ E. Comșa, în SCIV, V, 3—4, 1954, p. 361 sqq.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 391. Într-un studiu mai nou E. Comșa revizuieste unele păreri mai vechi ale sale privitoare la legăturile culturii Criș cu Boianul, acordînd prioritatea în timp Crișului, cf. SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 43, 44, 45, 46 (în special tabelul cronologic).

¹⁹⁷ Vezi și M. Petrescu-Dîmbovița, în *Balcania*, VIII, București, 1945, p. 203.

Cultura Hamangia

Sintetizînd cunoștințele despre cultura Hamangia, D. Berciu ajunge la interesante concluzii privitoare la legăturile ce se pot presupune între ea și cultura Criș. Una din observațiile importante e că cele mai frecvente afinități și analogii ale formelor ceramicii se regăsesc în marele complex pre-Sesklo al neoliticului tesalian¹⁹⁸. În privința motivisticii ornamentale, barbotina și inciziile duc spre complexul pre-Sesklo — Starčevo — Criș¹⁹⁹. Pe baza observațiilor făcute cu ocazia săpăturilor de la Cernavoda, culturii Hamangia i s-au găsit legături cu culturile Vădastra I, Verbicioara I (respectiv cu Vinča A, Ószentiván VIII, „cultura Banatului“), cu aspectul Zănești-Giulești al culturii Boian, cu faciesul Băiești-Aldeni etc.²⁰⁰. Deși analogiile cu neoliticul vechi tesalian sînt destul de frecvente și se manifestă și în plastica antropomorfă, cultura Hamangia nu poate fi considerată ca făcînd parte din etapa inițială a neoliticului dunărean, ea avînd un caracter relativ evoluat²⁰¹, aparținînd cronologic unei faze *post* Criș.

Noi descoperiri, făcute în anul 1955, sînt de natură a scădea din marea vechime presupusă pentru cultura Hamangia. Astfel, s-a ajuns la o relativă periodizare a acestei culturi, faza ei mai veche fiind paralelizată cu Boian I (Giulești-Zănești). S-a stabilit chiar o componentă Boian în cadrul evoluției culturii Hamangia. Pe de altă parte, apariția plisării în repertoriul ornamental al ceramicii Hamangia vechi nu ne permite s-o plasăm *ante* Vinča A. La toate acestea se adaugă apariția unei perle de cupru într-un mormînt aparținînd acestei culturi²⁰².

Neoliticul carpato-niprovian (complexul Cucuteni-Tripolie)

Apariția simultană a culturilor Criș și liniară în săpăturile din ultimii ani în Moldova, a ridicat o întreagă serie de probleme legate de geneza culturii Cucuteni, respectiv de legăturile posibile ale culturii Criș cu faza pre- și protocucuteniană. În 1951 I. Nestor stabilea că în cultura Precucuteni nu există elemente ce ar putea deriva direct din cultura Criș propriu-zisă, iar paternitatea complexului Cucuteni o atribuia liniar-ceramicii, prin cuplul succesiv: ceramică liniară — Precucuteni — Protocucuteni — Cucuteni A clasic²⁰³. În această lumină, intercalarea culturii Criș *după* ceramica liniară devenea imposibilă²⁰⁴. Ipotezei că ceramica

¹⁹⁸ D. Berciu, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 33, 43.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 33, 35.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 42.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 41.

²⁰² D. Berciu și Seb. Morintz, în *Materiale*, III, 1957, p. 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91.

²⁰³ *SCIV*, II, 2, 1951, p. 22.

²⁰⁴ *Ibidem*.

liniară ar fi dat sistemul de ornamentare spiralo-meandric, iar cultura Criș tehnica picturii, i se opunea faptul că ceramica precucuteniană nu cunoaște pictura presupusă de această ascendență. În plus, ceramica precucuteniană cunoaște deja plisarea (canelarea), element ce apare *post* Criș, la nivelul Vinča A²⁰⁵. I. Nestor presupunea și evoluția ceramicii pictate est-europene în spațiul Ariușd²⁰⁶. Săpăturile de la Leț au confirmat pe deplin această ipoteză, succesiunea stratigrafică fiind aici: Criș, Boian, Ariușd. Între Criș și Ariușd se intercalează Boianul, care apare frecvent la baza straturilor precucuteniene din Moldova²⁰⁷. Nestor admitea chiar o eventuală sinteză între grupul pre- și protocucuteni și nașterea, pe această bază, a culturii Cucuteni A clasice. Totodată menționa că unele influențe s-ar putea presupune și din partea ceramicii Petrești, care ar fi putut transmite unele stiluri de pictură grupului vechi Ariușd²⁰⁸. Influențe Criș în cadrul precucutenianului s-au sesizat și la Larga-Jijia²⁰⁹, Traian (în ceramică, precum și într-un decor plastic antropomorf în chip de figurină feminină steatopigă)²¹⁰ și Zănești (material Boian, considerat mai vechi decît precucutenianul de la Izvoare și Traian)²¹¹ etc.

Tratînd problema raportului culturii Criș cu complexul Cucuteni, Vl. Dumitrescu conchide că în Moldova cultura Criș, în înaintarea ei spre est, ajunge doar spre finele fazei precucuteniene, mai de grabă în cea protocucuteniană. Acesteia din urmă i-ar fi transmis unele elemente picturale. Vl. Dumitrescu sincronizează cultura Cucuteni A cu faza Dimini a neoliticului tesalian, precucutenianul și — în parte — protocucutenianul sincronizîndu-l cu faza Sesklo, deci, mai mult sau mai puțin, cu Crișul. Între Criș și precucutenian el vede o legătură directă, numai că cultura precucuteniană o consideră în Moldova anterioară venirii Crișului (și, de altfel, și ceramicii liniare)²¹².

Recent, R. Vulpe a afirmat că evoluția neoliticului carpato-niprovian rămîne cu totul străină de cultura Criș²¹³, care ar fi mult anterioară în timp fazei pictate protocucuteniene, deși admite că singurele culturi neolitice cu ceramică pictată ce au putut avea legături cu protocucutenianul sînt: Criș și Petrești²¹⁴.

Credem că influența culturii Criș, poate într-o fază tîrzie a sa, a fost relativ însemnată în geneza neoliticului carpato-niprovian, greu de explicat numai pe baze Boian și Tripolie A, — nemaivorbind de faptul că în elementul Boian de la baza complexului Cucuteni influențele

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 23.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 24.

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 25.

²⁰⁹ *SCIV*, III, 1952, p. 56.

²¹⁰ *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 57, fig. 12; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 467.

²¹¹ *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 52 sqq., 63.

²¹² Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*..., p. 518, 525—530.

²¹³ *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 72.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 74, 75.

Criș — cum am arătat — sînt numeroase²¹⁵. Un alt fapt care reține atenția e acela că încă din primul strat precucutenian de la Izvoare apare cuprul.

Alte regiuni suddunărene și mediteraneene

Starčevo și *Vinča*. Asupra legăturilor culturii Criș cu *Starčevo* și *Vinča* au insistat toți acei ce s-au ocupat cu problemele culturii Criș. Sintetizarea concluziilor, pînă în 1944, a făcut-o Ida Kutzián²¹⁶. Cercetătorii culturii *Starčevo* (M. Grbić, Vl. J. Fewkes, N. Vulić, Fr. Holste, I. Kutzián, Vl. Milojević etc.) sînt toți de acord în a vedea o strînsă legătură, mergînd pînă la identitate, între ea și cultura Criș. Culturii *Starčevo* i s-au stabilit patru faze, în parte mai vechi ca *Vinča A*²¹⁷.

În ceea ce privește *Vinča*, stratigrafia de acolo dovedește prioritatea culturii Criș-*Starčevo*, numai că pe cînd *Starčevo* încetează, *Vinča* are o viață incomparabil mai lungă²¹⁸. La baza stratigrafiei vinčiene se găsește material pur Criș, în partea superioară a acestui strat apar însă influențe liniare și Tisa I. Legăturile *Vinče* duc spre bazinul estic al Mediteranei. Pictura monocromă (roșu) apare la 9,11 m, laolaltă cu ceramica barbotinată, de același tip ca la *Starčevo*. Formele plasticii antropomorfe vechi vinčiene se regăsesc toate în cultura Criș. Se poate deci afirma că atît la *Starčevo*, cît și în stratul inferior de la *Vinča*, apare *aceeași* cultură Criș.

Valea Moravei. Material *Starčevo* a apărut la Velikačesma și în tell-ul de la Bubanj, la vest de Niš²¹⁹.

Bulgaria. În Bulgaria de sud materiale corespunzătoare fazei vechi

²¹⁵ *Ibidem*, p. 64, 70, 71, 76, precum și SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 59—68.

²¹⁶ Kutzián, *op. cit.*, p. 99—102 (*Starčevo*) și 102—111 (*Vinča*), cu întreaga bibliografie.

²¹⁷ Vl. Milojević, *Körös-Starčevo-Vinča*, în *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 1950, p. 114.

²¹⁸ Pentru lucrările mai vechi privitoare la *Vinča*, vezi Kutzián, *op. cit.*, p. 102—111. Mai nou, Vl. Milojević, în *BSA*, 1949, p. 258—299, unde ajunge la concluzii asemănătoare, în linii generale, celor ale lui Holste. Pentru cultura *Starčevo*, vezi și D. Garašanin, *Starčevska kultura*, Ljubljana, 1954 și Vl. Milojević, în *Germania*, 34, 1956, p. 163—166. Privitor la *Vinča*, vezi M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana, 1951, p. 8 sqq.; idem, în *ArchJugosl*, I, 1954, p. 1—6; V. Popovitch, în *RA*, XLIX, 1957, p. 129—146 și L, 1957, p. 1—24; M. Grbić, în *Starinar*, N.S., V—VI, 1954—1955, Beograd, 1956, p. 24—27 și tabelul cronologic de la p. 22. Grbić consideră ca încheiată viața marelui complex neolitic timpuriu „*Starčevo — Criș — Pre-Sesklo*“ deja pe la 3400 î.e.n. Dar pe cînd culturii *Sesklo* îi admite o dezvoltare genetică din cultura anterioară, pentru regiunile dunărene presupune o cezură netă, marcată de apariția noii culturi *Vinča*.

²¹⁹ Cf. Kutzián, *op. cit.*, p. 111 (cu bibliografia); vezi și A. Orsić — Slavetić, în *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften*, Wien, IV, 1—2, 1940. Pentru evoluția mai tîrzie a acestui complex, vezi D. Garašanin, în *ArchJugosl*, I, 1954, p. 19—24.

de la Starčevo au apărut în cultura tell-urilor de la Banja, lângă Karlowo²²⁰.

Grecia. Culturii Criș îi corespunde cultura Pre-Sesklo, cea mai răspândită cultură veche neolitică din Grecia. Aria ei de răspândire cuprinde Tesalia Phokida, Locrida, Boeotia pînă la golful Corintic. După periodizarea lui Tsountas, prioritatea în timp aparține ceramicii lustruite monocrome, apoi vine cea incizată și, în fine, cea pictată bicromă. Această periodizare a fost confirmată prin săpăturile de la Hadzimisli Magula, Larissa, Lianokladhi I și Tsangli. Ceramica prezintă numeroase elemente ornamentale-picturale înrudite cu cele ale culturii Starčevo-Criș. Unele din asemănări privesc plastica antropomorfă. Așezările sînt de obicei departe de țărmul mării, în locuri bogate, în schimb, în apă dulce, neocolinici chiar mlaștinile. Ritul funerar e identic cu cel din cultura Criș²²¹.

Leukas. În peștera Choirospilia de lângă Evgiros, care cuprinde material din neolitic pînă în epoca miceniană, la fundul săpăturii s-a dat de material corespunzător celei mai vechi faze a culturii Sesklo. (Nu s-a ajuns la stratul virgin!)²²².

Apulia. Materiale izbitor de asemănătoare cu cultura Criș, aparținînd perioadei I a neoliticului Apuliei, au apărut la Molfetta și Matera. Formele vaselor și ornamentarea merg pînă la identitate cu cultura Criș. Cultura aceasta pare a veni în Italia dinspre est, de pe țărmurile grecești²²³.

Alte regiuni mediteraneene. În Sicilia, la Matrensa, apare ceramică înrudită cu vechiul neolitic din Apulia. Neoliticul vechi al peninsulei Gallipoli prezintă legături cu Vinča. Înrudiri se constată și cu unele fragmente din cel mai vechi strat neolitic de la Knossos și Orchomenos (Creta), precum și cu materialul vechi neolitic de la Beni-Salame și Abydos (Egipt)²²⁴.

CONCLUZII

1. În Transilvania cultura Criș se prezintă ca o cultură imigrată din sud-vest, epoca pătrunderii ei putînd fi datată în prima jumătate a mileniului IV î.e.n. La Turdaș cultura Criș apare asociată cu culturile: liniară veche, Turdaș și Bükk, neexistînd precizări asupra poziției stratigrafice. La Tărtăria s-a lămurit poziția stratigrafică între culturile Criș, Turdaș și Petrești, în sensul anteriorității Crișului și a evoluției organice a neoliticului pictat de tip Petrești din cultura Turdaș. La Cipău s-a constatat asocierea cu liniarul cu „capete de note“, rămînînd deschisă problema raportului lor. La Leț se poate sesiza succesiunea: Criș—Boian

²²⁰ Kutzián, *op. cit.*, p. 111.

²²¹ *Ibidem*, p. 111—112; vezi și K. Grundmann, în *AthenMitt*, 59, 1934, p. 129—136, pl. X—XI; idem, în *AthenMitt*, 57, 1932, p. 102—123; idem, în *AthenMitt*, 62, 1937, p. 56—69, pl. 31—35 (extras).

²²² Kutzián, *op. cit.*, p. 122—123.

²²³ *Ibidem*, p. 123—126.

²²⁴ *Ibidem*, p. 126—128; vezi și P. Reinecke, în *Germania*, 23, 1939, p. 213—220.

—Ariuşd. Merită subliniată apariția celor patru morminte, ce îmbogățesc numărul nu prea mare al mormintelor acestei culturi.

2. În ceea ce privește felul de viață al purtătorilor culturii Criș, cercetările anterioare au accentuat cu precădere asupra stadiului *culegător* în care triburile respectivei culturi s-ar fi aflat. Relativ numeroasele rișnițe primitive apărute în așezările transilvănene ale culturii Criș, precum și slăbirea pastei vaselor cu pleavă și paie tocate de cereale, documentează însă — credem — dezvoltarea agriculturii primitive.

3. Considerăm cultura Criș ca cel mai vechi aspect de viață neolitică ce se poate documenta pînă în prezent sigur pe teritoriul Transilvaniei și al întregii țări, prioritatea cronologică aparținându-i față de toate celelalte culturi neolitice. Un raport de contemporaneitate parțială îl putem presupune numai cu culturile Fiera-Cleanov din Oltenia și liniarul vechi. În același timp, ținem să menționăm că adîncirea cercetărilor va duce probabil la posibilitatea separării a mai multor faze în evoluția culturii Criș transilvănene. Din acest punct de vedere, de pe acum sîntem înclinați să considerăm aparițiile răsăritene ale acestei culturi (estul Transilvaniei, Moldova) ca fiind mai evolute și, implicit, mai tîrzii decît cele din centrul și vestul Ardealului. Fără a fi adepții unui „hiatus“ proto-neolitic, trebuie să remarcăm totuși că cercetările peșterilor și teraselor cu urme paleolitice și epipaleolitice n-au dat pînă în prezent materiale ceramice sigur databile *înaintea* culturii Criș vechi.

4. Leagănul culturii Criș — în forma în care o cunoaștem documentată în Europa — pare a fi Grecia. De aici ea s-a răspîndit pe un foarte vast teritoriu, constituind în întreaga arie a apariției sale *cea mai veche* cultură neolitică cunoscută. Dar și în regiunea greco-tesalică ea apare pe un relativ înalt grad de dezvoltare, ce nu poate fi privit ca etapa *inițială* a neoliticului acestor regiuni. De aceea credem că originile sale cele mai îndepărtate trebuie căutate în primele culturi neolitice ale Asiei Anterioare.

N. VLASSA

DIE CRIȘKULTUR IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt in einer monographischen Darstellung die älteste neolithische Kultur auf der transsilvanischen Hochebene.

Das erste Kapitel „Kurze Forschungsgeschichte der Crișkultur“ gibt einem Überblick über die wichtigsten Ergebnisse zur Erforschung der Kultur, wobei die Untersuchungen des Aus- und Inlandes berücksichtigt werden.

Das zweite Kapitel „Die Funde der Crișkultur in Siebenbürgen“ enthält das Fundverzeichnis.

Das dritte Kapitel handelt von der Anlage der Siedlungen und der Form der Wohnungen. Hier wird auf die Entsprechungen aus dem gleichen Kulturkreis in Ungarn hingewiesen, der von I. Kutzián bearbeitet wurde. In Siebenbürgen gibt

es dazu noch einige neue Erscheinungen, wie die Verwendung von Höhlen und Siedlungen auf hohen Terrassen.

Im vierten Kapitel „Gräber“ wird der Grabbrauch der Träger der Crișkultur dargestellt. Aus Siebenbürgen kennt man bisher nur vier Gräber, die dieser Kultur zugeschrieben werden können. Eines davon nimmt eine Sonderstellung ein, da in seinem Grabinventar sich auch Elemente der „Notenkopfvariante“ der Linearbandkeramik bemerkbar machen.

Das fünfte Kapitel „Werkzeuge“ beschäftigt sich mit den von den Trägern der Crișkultur benützten Arbeitsgeräten. Zu diesen gehören Stein-, Knochen- und Tonwerkzeuge, die Rückschlüsse auf das Leben und die Produktionsweise ermöglichen.

Das sechste Kapitel „Keramik“ handelt von der Technologie, den Formen und Schmuckmotiven der Tonware. In diesem umfangreichen Abschnitt wird auch die Tonplastik vorgelegt. Die nächsten Entsprechungen zu der Crișware bietet das gleichartige Material aus Ungarn und der Moldau, jedoch lassen sich auch viele Ähnlichkeiten mit der Keramik des Gebietes südlich der Donau und zu dem thessalischen Kulturkreis feststellen.

Das siebente Kapitel untersucht „Die Beziehungen der Crișkultur zu anderen neolithischen Kulturen“. Der Verfasser gibt, der Reihe nach, einen Überblick über die Beziehungen zu den neolithischen Kulturen von Turdaș, Petrești, Theiss I, Bükk, zur Linearbandkeramik, zu den Kulturen Fiera-Cleanov, Dudești, Verbicioara I, dem Boiankreis, der Hamangiakultur und dem Neolithikum zwischen Karpaten und Dnjeper (Cucuteni-Tripolje — Kultur). Am Schlusse dieses Kapitels wird kurz auch auf die Verbindungen der Crișkultur zu den Gebieten südlich der Donau und des Mittelmeergebietes hingewiesen.

Im achten Kapitel „Schlussfolgerungen“ stellt der Verfasser fest, dass die Crișkultur in Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 4. Jahrtausends v.d.Ztr. aus dem Südwesten einwanderte. Sie ist die älteste neolithische Kultur, die bis jetzt mit Sicherheit in Siebenbürgen nachgewiesen werden kann.

CIMITIRUL „SCITIC” DE LA CIUMBRUD

(Partea II)

Partea I a acestei lucrări* conține descrierea topografică a cimitirului, prezentarea descoperirilor fortuite, precum și a mormintelor săpate sistematic și a inventarului lor.

Ritul de înmormântare

Prima caracteristică frapantă a cimitirului „scitic”¹³ de la Ciumbrud constă în însăși așezarea lui într-o poziție dominantă, cu o vizibilitate largă, atît spre nord-vest, cît și spre sud.

Din puținele date care ne stau la dispoziție (deoarece nu toți cercetătorii au socotit necesar a fixa mediul geografic în care se află aceste cimitire) putem deduce că, afară de cimitirele amintite mai sus¹⁴, tot pe terasa a doua a riurilor sau a pîraielor fuseseră așezate cimitirele de la Lopadea Nouă¹⁵, Cipău-Ogra¹⁶, Cristești¹⁷, Sintana de Mureș¹⁸, Tîrgu

* Partea I a apărut în *ActaMN*, II, 1965, p. 77—104. Numerotarea notelor și a figurilor o continuă pe cea din partea I a acestui studiu.

¹³ Folosind termenul de „scitic” ne gîndim la o populație evident neautohtonă, purtătoare a unei culturi de tip scitic, dar despre care nu putem ști în ce măsură aparține și din punct de vedere etnic sciților. Această populație ar putea fi neamul agatîrșilor. Cf. C. Daicoviciu, în *Steaua*, VII, 5, 1956, p. 116; I. H. Crișan, *Once more about the Scythian Problem in Transylvania*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 145.

¹⁴ Vezi partea I a acestui articol în *ActaMN*, II, 1965, p. 80—82 cu notele respective.

¹⁵ *ErdRep*, p. 153, nr. 43. Perieghetză personală.

¹⁶ Pentru tot ce privește, în cuprinsul prezentului articol, cimitirul de la Cipău-Ogra, vezi N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 19—49.

¹⁷ Pentru problemele legate de cimitirul de la Cristești, cf. I. H. Crișan, *Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului (Lechința, Cristești, Războieni-Cetate)*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 55—63.

¹⁸ Despre mormintele „scitice” din marele cimitir prefeudal de la Sintana de Mureș, vezi I. Kovács, *A marosszentannai népvándorlászori temető. Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marosszentanna* [Sintana de Mureș], în *DolgCluj*, III, 1912, p. 252—253, fig. 2, p. 256—257, 286—288; 344—345, 352—353.

Mureș¹⁹, Simeria²⁰, Deva-, Viile Carolina²¹, Blaj²², Bratei²³, Adămuș²⁴, Sfintu Gheorghe²⁵, Cîmpia Turzii²⁶, Posmuș²⁷, observație care, după părerea noastră, arată o unanimitate de nediscutat în privința alegerii locului de sălășluire a acestei populații. Singura excepție o face cimitirul de la Aiud-, „Gerepen“ care a fost descoperit pe o terasă superioară a Mureșului, lucru pe care momentan nu-l putem explica.

Încă I. Kovács a constatat, cu ocazia săpăturilor de la Tîrgu Mureș, că *mormintele grupate sînt relativ rare*²⁸, aparținînd eventual, unor înmormîntări familiare. După cit se pare, „scitii“ ardeleni în general, nu făceau economie de spațiu, ci săpau mormintele la distanțe mari (8—20 sau chiar mai multe zeci de metri), cum este cazul la Aiud-, „Cinegetelek“ — parcul orașului²⁹, „Kakasdomb“ — „Hellos“³⁰, Teiuș³¹, Cipău-Ogra, Cristești, Blaj, Batoș³² etc. Cimitirul „scitic“ de la Ciurbrud este compus din morminte plane, fără să fie dispuse într-o ordine oarecare. Totuși,

¹⁹ Pentru tot ce este în legătură cu această necropolă, I. Kovács, în *DolgCluj*, VI, 1915, p. 227—228, 299.

²⁰ M. Roska, *Skytha sirok Piskiröl. Sépultures scythiques de Piski* [Simeria], în *DolgCluj*, IV, 1913, p. 233—243, 244—251. Deși autorul nu precizează, totuși, din natura lucrărilor de pămînt se poate deduce că cimitirul se întinde pe limba de terasă situată între Mureș și Strei.

²¹ Pentru mormintele de la Deva, vezi O. Floca, *Descoperiri arheologice în județul Hunedoarei. I. Două morminte scitice*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 58, 83. În legătură cu mormîntul A se menționează „Viile Carolina“, care, desigur, nu pot fi în lunca Mureșului.

²² Publicat de M. Moga, *Noi descoperiri scitice în Transilvania*, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 72—79. Deși autorul nu precizează în text, din schița anexată reiese că necropola se întinde pe limba de terasă dintre cele două Tîrnave.

²³ I. Nestor, Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Mediaș*, în *Materiale*, VII, [1961], p. 176. Cu toate că în text nu se spune nimic despre natura locului, faptul că cele două cimitire s-au descoperit deasupra a două nisipării, ne îndeamnă să ne gîndim la a doua terasă a riului Tîrnava Mare.

²⁴ Comunicarea dr. A. Scheitz și observația noastră personală.

²⁵ Z. Székely, *Săpăturile executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe*, în *SCIV*, XI/2, 1960, p. 373—381.

²⁶ Observație personală.

²⁷ Șt. Dănilă, *Descoperiri scitice la Posmuș (r. Bistrița)*, în *ActMuz*, II, 1956, p. 81—85.

²⁸ În *DolgCluj*, VI, 1915, p. 268. Acest fapt poate să explice de ce cînd, în urma unor descoperiri întimplătoare, se întreprind săpături în vederea căutării altor morminte „scitice“, ele nu dau nici un rezultat.

²⁹ K. Herepey, *Skytha leletek* [Descoperiri scitice], în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 325—329; probabil dintr-o greșală de tipar toate distanțele sînt date în centimetri, pe cînd toate cifrele, de fapt, se referă la distanțe în metri, așa cum de altfel ele sînt corectate în *AFM*, vol. I/1, p. 68—70; *ErdRep.*, p. 188—189, nr. 25.

³⁰ K. Herepey, *A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről* [Asupra unor anti-chități ale muzeului de la Aiud], în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 63—68; M. Roska, *Újabb skytha leletek Nagyenyedről. Nouvelles trouvailles scythiques de Nagyenyed* [Aiud], în *DolgCluj*, V, 1914, p. 13, 15; *ErdRep.*, p. 189, nr. 25/3.

³¹ K. Horedt și colaboratorii, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 126; K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 798.

³² N. Vlăsa, *Două noi morminte scitice în Transilvania*, în *OmD*, p. 552; V. Vasiliev, *Un nou mormînt scitic descoperit la Batoș*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 411—420.

mormintele nr. I și II (2 morminte), V—VI și IX—X (4 morminte), XI și XII (2 morminte), XIII—XVI (4 morminte), VII și XVII—XVIII (3 morminte) par să fie oarecum grupate (fig. 2)³³.

Observații asemănătoare au fost făcute în legătură cu alte câteva cimitire „scitice” plane din Transilvania, la dezvelirea cărora, integral sau măcar în parte, au fost prezenți specialiști, cum este, de exemplu necropola de la Aiud — „Cinegetelek” — parcul orașului, Criștești și Teiuș. (Nu este exclus ca în cazul mormintelor nr. 2 și 3 de la Criștești, să fie vorba de altceva, și anume de înmormântarea unui servitor împreună cu stăpînul său. Poziția foarte curioasă a mormintului nr. 3 față de mormîntul 2, la picioare, ne îndreptățește să presupunem acest lucru.)

Toate mormintele cimitirului „scitic” de la Ciombrud erau săpate doar în solul brun de pădure, oprindu-se la nivelul nisipurilor prea puțin consistente ale Mureșului sau intrînd puțin în ele. Același lucru s-a constatat aproape la toate cimitirele, dezvelite în condiții mai mult sau mai puțin științifice, din Transilvania. Cazuri cu totul similare, de pildă, sînt cunoscute din cimitirele de la Aiud — „Cinegetelek” — parcul orașului, Sîntana de Mureș, Cipău-Ogra, Criștești³⁴, dar sîntem de părere că situația este aceeași și în cazul altor necropole, numai că cei care au săpat n-au acordat atenție acestei chestiuni. Constatarea este confirmată și de un fenomen care pare curios la prima vedere, și anume că majoritatea cimitirelor „scitice” din Transilvania sînt distruse tocmai din cauza exploatarei mai mult sau mai puțin masive a nisipurilor sau a pietrișurilor. Mormintele cimitirului de la Aiud — „Gerepen” și Șaroș-Sonde³⁵ în schimb fuseseră săpate în lut galben.

Orientarea mormintelor este, în general, nord-vest — sud-est (cu capul spre nord-vest). Deviația axei longitudinale a mormintelor față de această direcție este relativ mică. Aceeași orientare se poate constata chiar și în cazul mormîntului nr. XIII, de incinerare³⁶. Excepție face doar mormîntul nr. X (dublu), a cărui groapă a fost orientată complet diferit, și anume aproape est-vest.

Și în această privință cimitirul de la Ciombrud se încadrează în majoritatea grupului necropolelor „scitice” din Transilvania. Aceeași așezare a mormintelor s-a constatat în cazul următoarelor cimitire: Aiud — „Cinegetelek” — parcul orașului, Aiud — „Gerepen”, Blaj, eventual și Cipău-Ogra. Dar orientarea este aproape similară și în necropolele de la Sîntana de Mureș, Tîrgu Mureș și Simeria (vest-est), eventual și în

³³ Dintr-o eroare de tipar, gruparea mormintelor nu reiese clar din partea I a articolului nostru (*ActaMN*, II, 1965, p. 85); de aceea o și repetăm aici, corectată.

³⁴ I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 58; aici „...mormintele au fost descoperite la suprafața stratului compact de pietriș sau puțin adîncite în el...” (sublinierea noastră). Adîncimea este cea mai mare în cazul mormîntului nr. 9, care a intrat 40 cm în stratul de pietriș.

³⁵ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 54.

³⁶ Același fenomen a fost observat și în cimitirul de la Csanytelek (R. P. Ungară); cf. G. Csallány, M. Párducz, *Szkitakori leletek a szentesi múzeumban. Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes*, în *ArchÉrt*, ser. III, vol. V—VI, 1944—1945, p. 90, 108.

cele două cimitire de la Bratei (nord-sud?)³⁷. O orientare complet diferită (sud-est — nord-vest) a mormintelor s-a constatat în cadrul necropolelor de la Cristești, de la Șaroș-Sonde și, într-o oarecare măsură, și de la Sfintu Gheorghe. În cadrul cimitirului de la Teiuș se constată existența unor morminte orientate sud-est — nord-vest (cu capul spre sud-est: mormintele nr. 6 și 8), dar a fost dezvelit și un mormânt cu orientarea inversă, adică nord-vest — sud-est (mormântul nr. 7, de femeie), fapt care a fost sesizat și în legătură cu alte cimitire „scitice” din vecinătatea grupului transilvănean³⁸.

Adîncimea gropilor sepulcrale, în general, este în funcție de grosimea solului fertil care acoperă nisipul sau pietrișul teraselor rîurilor transilvănene. În necropola de la Ciumbrud groapa cea mai adîncă o avea mormîntul nr. II (142 cm, de altfel, poate, cel mai bogat din cimitirul nostru), iar cea mai puțin adîncă (numai 22 cm) — mormîntul nr. XVIII.

Necropola de la Ciumbrud se încadrează și în acest sens în marea unitate a cimitirelor „scitice” din Transilvania. Gropile sepulcrale cele mai adînci au fost observate în cimitirele de la Tîrgu Mureș (mormintele nr. 3 și 5: cite 170 cm), Teiuș (mormîntul nr. 7: 165 cm) și Cristești, mormîntul nr. 9: 160 cm). Mormintele cunoscute la est de cursul rîului Tisa, și mai departe, în Slovacia, pe văile rîurilor Vah, Hron și Ipel' sînt la fel de puțin adîncite ca și cele din Transilvania³⁹.

Remarcăm *conturul spațios al gropilor mormintelor*. În cazul adulților, groapa măsoară în lungime cca 2 m (mormîntul nr. XII atinge chiar 2,20 m; fig. 15); lățimea este de aproximativ 0,90 m (la mormîntul nr. XI însă este de 1,20 m; fig. 16/1). Gropile fuseseră dinainte amenajate pen-

³⁷ Informație de la I. H. Crișan și H. Daicoviciu.

³⁸ Cf. de exemplu: G. Csallány, M. Párducz, în *ArchÉrt*, 1944—1945, p. 90, 92, 111, (în legătură cu necropolele de la Csanytelek, Békéscsaba-„Fényes”, Szentes-„Jaksor”); Zs. Körös, *Medgyesegyházi késő szkita temető. Gräberfeld aus der späten Skythenzeit in Medgyesegyháza*, în *FolArch*, V, 1945, p. 45; credem că nu greșim enumerînd și cimitirul „scitic” tîrziu de la Medgyesegyháza (R. P. Ungară) dacă ținem seama că tocmai obiceiurile sepulcrale sînt acelea care se caracterizează printr-un puternic conservativism; P. Patay, *Szkita leletek a nógrádi dombvidéken*. Скифские находки из ноградских возвышенностей, în *FolArch*, VII, 1955, p. 73—74; M. Párducz, *Le cimetiére hallstattien de Szentes-Vekerzug*, în *ActaArchBp*, II/1—3, 1952, p. 148.

³⁹ Cf. de pildă: A. Leszih, *Borsodmegyei szkita leletek. Scythian Finds from the Country of Borsod*, în *FolArch*, I—II, 1939, p. 76—87. Adîncimea medie a mormintelor cimitirului de la Muhi, pomenit în lucrarea citată, variază între 40—60 cm. Aceeași este situația și în necropola de la Csanytelek (cea mai mare adîncime fiind de 115 cm în cazul a 29 morminte; cf. G. Csallány, M. Párducz, în *ArchÉrt*, ser. III, vol. V—VI, 1944—1945, p. 82—83, 99—100); Künszentmárton-„Jaksor” (cea mai mare adîncime este de 135 cm); Szentes-„Kistőke”, Szentes-„Vekerzug” (cf. G. Csallány, M. Párducz, în *ArchÉrt*, 1944—1945, p. 85, 103); Medgyesegyháza (aici, în mod cu totul excepțional, groapa mormîntului nr. 4 are adîncimea de 190 cm, dar restul de șapte gropi măsoară între 70—115 cm; cf. Zs. Körös, în *FolArch*, V, 1945, p. 56); Nógrádkövesd (cf. P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, p. 62); Vel'ka Maňa (cf. B. Benadik, *Skythský problém ve světle nových archeologických nálezů na Slovensku*. Le problème scythique à la lumière des nouvelles trouvailles de la Slovaquie, în *AR*, V, 1953, p. 674, 676, 678),

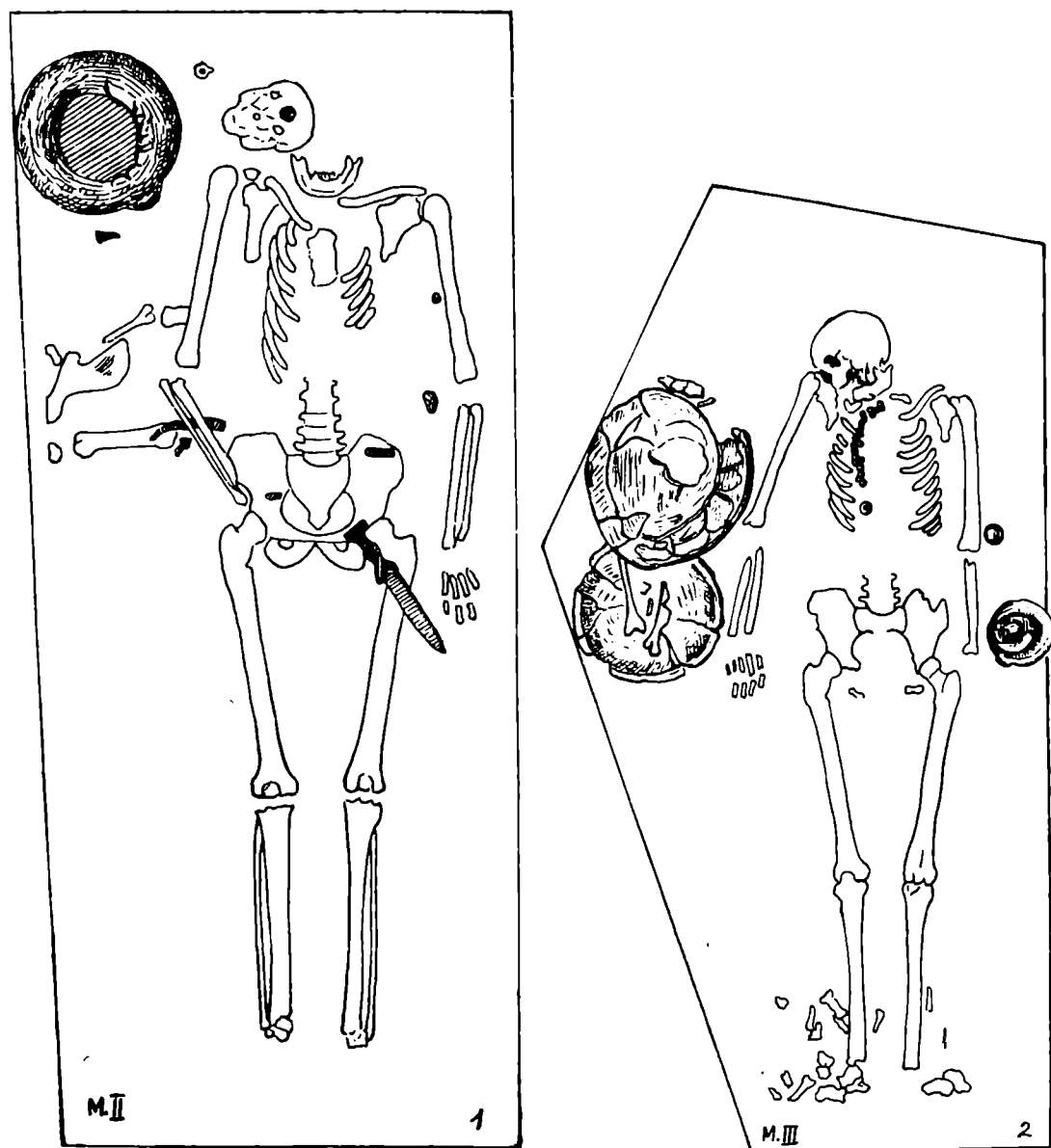

Fig. 15. Planul mormintelor nr. II (de bărbat) și III (de femei) din cimitirul „scitic” de la Ciombrud.

tru a cuprinde inventarul funerar destul de bogat și variat. Ele nu aveau întotdeauna același plan regulat, dreptunghiular; unele au forma unui trapez alungit (de exemplu: mormântul nr. XI). Notăm că și groapa mormântului nr. XIII, de incinerare (fig. 18/1), deci o excepție, este dreptunghiulară ($1,50 \times 0,70$ m) și este neobișnuit de spațioasă pentru un mormânt de incinerare, deși oasele calcinate, piesele de inventar precum și oasele de la rumegătoare mari ar fi încăput bine și într-o groapă mai

mică⁴⁰. Unele gropi sînt mai late în jurul capului, îngustîndu-se treptat spre picioare; altele, în schimb, au aproape aceeași lățime peste tot.

Deși din lipsa observațiilor avem și mai puține posibilități de comparație, totuși putem constata faptul că același lucru se repetă și în cadrul cimitirelor de la Tîrgu Mureș (mormintele nr. 1, 2, 5, 7, ultimul de copil), Cristești și Teiuș (mormintele nr. 6—7). Asupra altor cimitire nu dispunem de datele necesare.

Scheletele le-am găsit, fără excepție, culcate pe spate. Brațele erau întinse mai mult sau mai puțin de-a lungul trunchiului (mormintele nr. III, XI, XIV—XVIII; fig. 15/2, fig. 16/1, fig. 17/3, fig. 18/2, fig. 19/1—2), sau unul din antebrate, împreună cu palma, se sprijinea pe bazin (în cazul mormîntului nr. II antebratul drept, în cazul mormîntului nr. XII antebratul stîng, ambele schelete de bărbați; fig. 15/1, fig. 16/2). Scheletul mormîntului nr. XVI (de copil) avea *membrele inferioare puțin răsucite spre dreapta și chircite* (fig. 17/3).

Această poziție a scheletelor este caracteristică tuturor mormintelor „scitice” cît de cît bine descrise din Transilvania⁴¹.

Pînă în momentul de față de pe teritoriul întregului grup „scitic” din Transilvania se cunosc numai patru abateri de la această regulă⁴²: scheletul mormîntului nr. 3 din cimitirul de la Blaj avea poziție chircită, ca și cel din mormîntul nr. 1 de la Războieni-Cetate⁴³ (nu este total exclus ca și cadavrul copilului din mormîntul nr. XVII de la Ciumbrod să fi fost chircit intenționat, deși nu în măsura corpului defunctului din mormîntul 3 de la Blaj), scheletul din mormîntul nr. 8 de la Cristești, care a fost așezat cu fața în jos și, în sfîrșit, scheletul unui bărbat, din mormîntul nr. 8 de la Teiuș. Aici, „...cadavrul, îngropat probabil în poziția spasmului de moarte, este culcat pe spate cu picioarele crăcănate...”⁴⁴.

⁴⁰ Aceași observație s-a făcut și în legătură cu unele cimitire „scitice”, dezvelite în cîmpia Tisei, mai precis pe malul stîng al acestui riu, precum și pe teritoriul Slovaciei de sud. Cf. de ex.: P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, p. 64. Mormîntul nr. 14, cu cenușă împrăștiată de la Nógrádkövesd avea lungimea 170 cm, lățimea 80—100 cm. B. Benadik (în *AR*, V, 1953, p. 674—675, 718): „...à Vel'ka Maňa près de Nitra a été dégagée... une tombe d'un type semblable. Dans une fosse sépulcrale spacieuse (180 sur 170 cm) se trouvaient des os humains incinérés...” (sublinierea noastră).

⁴¹ Despre poziția scheletelor în înmormintările tumulare nu dispunem, pînă în momentul de față, de nici o dată sigură.

⁴² Pentru această — putem spune — regularitate a scheletelor cf.: K. Herepey, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 65; 326, 329; idem, *A n.-enyedi skytha leletek és emlékek folytatásáról* [Despre continuarea descoperirilor și monumentelor scitice de la Aiud], în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 267; în *AFM*, vol. II/1, p. 68—72; M. Roska, în *DolgCluj*, IV, 1913, p. 233—235, 244, 245; în *ESA*, XI, 1937, p. 178; K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 802—803; I. H. Crișan, în *ActaMed*, 3, 1955—1956, p. 59; Z. Székely, în *Materiale*, VII, [1961], p. 179; în *SCIV*, XI/2, 1960, p. 373. Din descrierea mormîntului de la Sfîntu Gheorghe ar reieși faptul că scheletul (aparținînd unei femei tinere) ar fi fost găsit pe spate cu mîinile întinse de-a lungul corpului, deși autorul nu precizează acest lucru.

⁴³ I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 72.

⁴⁴ K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 803.

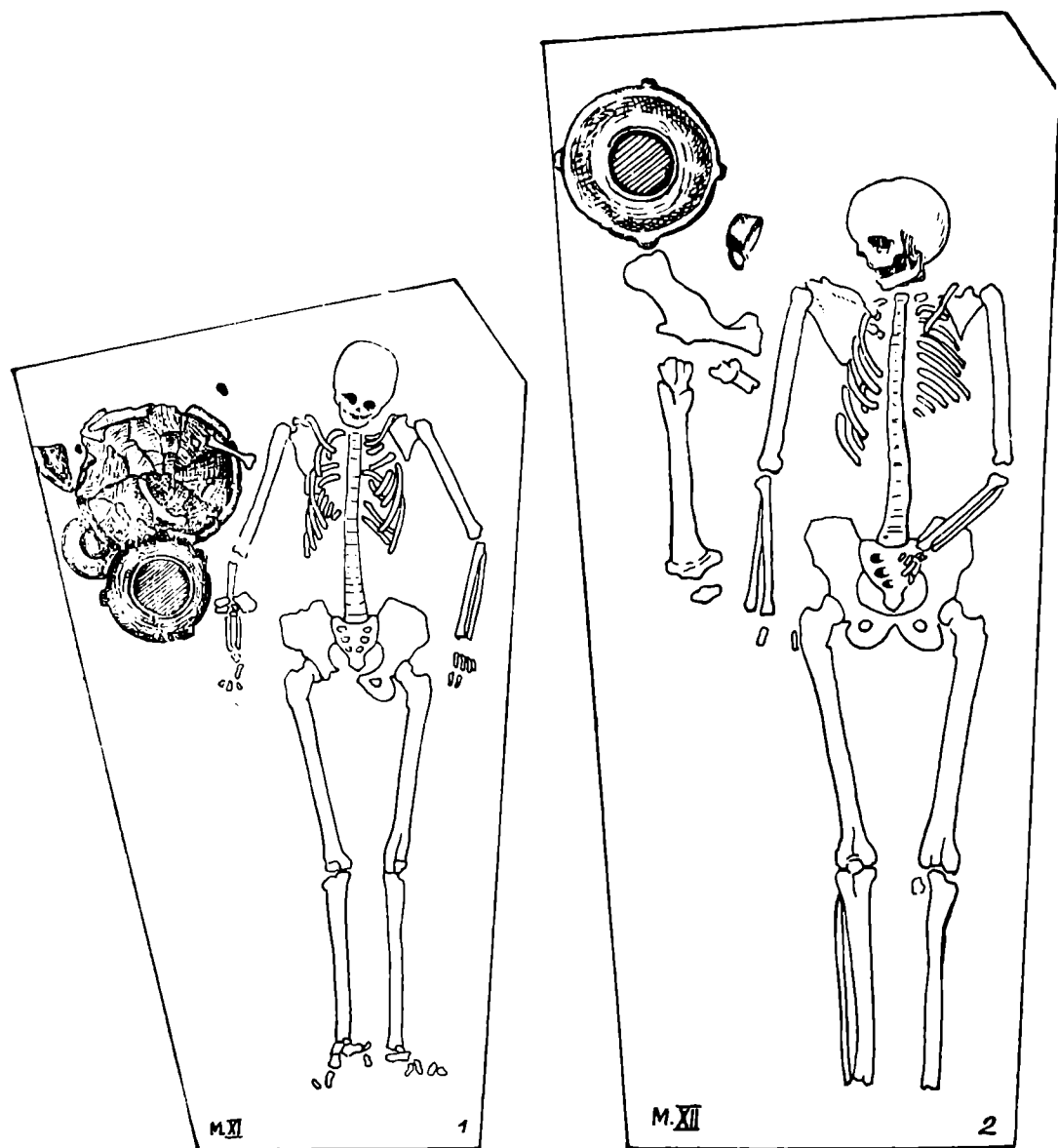

Fig. 16. Planul mormintelor nr. XI și XII (de bărbați) din cimitirul „scitic” de la Ciombrud.

Mormîntul nr. X al cimitirului „scitic” de la Ciombrud, distrus în cea mai mare parte, conținea două cranii și era diferit orientat. Prezența a două cranii în partea intactă a mormîntului ne îndreptățește ca în cazul acestuia, cît și în cazul mormîntului nr. III, unde un schelet de femeie avea la cotul stîng o ceașcă tronconică servind drept urnă funerară pentru oasele calcinate ale unui copil de doi-trei ani, să admitem o înmormîntare dublă, mai ales că asemenea cazuri sînt cunoscute nu

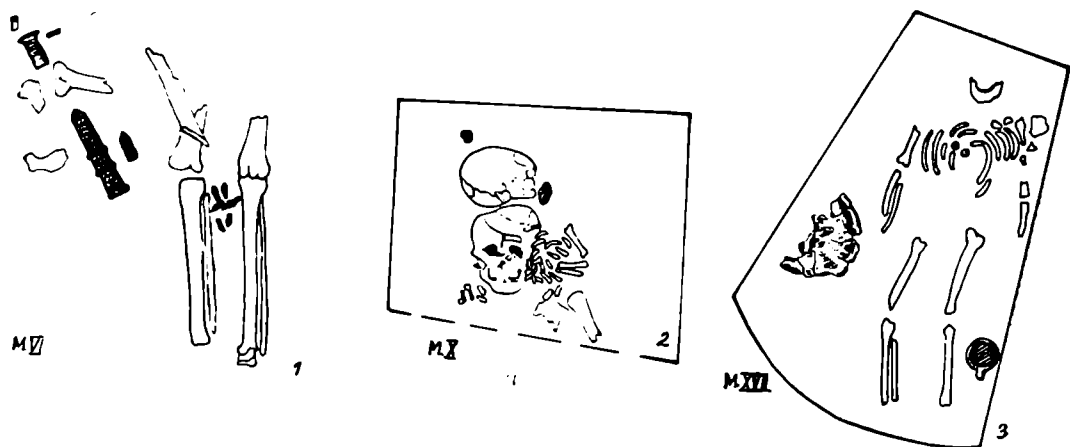

Fig. 17. Planul mormintelor nr. VI, X (dezvelite numai parțial) și XVII (de copil) din cimitirul „scitic” de la Ciombrud.

numai în cadrul grupului „scitic” din Transilvania⁴⁵, ci și din cimitire de pe teritoriile situate la est de cursul râului Tisa și din bazinele râurilor Vah, Hron și Ipel'. Astfel, de exemplu, a fost constatat un mormânt dublu în necropola de la Kúnszentmárton-„Jaksor” (R. P. Ungară). La piciorul stîng al scheletului (de femeie?) s-a găsit scheletul unui copil mic (mormîntul nr. 34 a)⁴⁶; deci este vorba de un caz oarecum analog celui observat în mormîntul nr. III de la Ciombrud. Se cunosc două morminte duble și din cimitirul de la Chotín⁴⁷ fără să se precizeze dacă este vorba de soț-soție ori mamă și copil.

În cursul săpăturilor noastre *nu s-a putut sesiza folosirea coșciugelor sau a altor materiale* (coaje de copac, pislă, postav etc.), cum relatează Herodot (IV, 73). Constatarea aceasta este întărită și de observațiile altor arheologi, care au fost de față la dezvelirea mormintelor necropolei din parcul orașului Aiud, Sîntana de Mureș, dar mai ales de poziția curioasă a scheletului din mormîntul nr. 8 de la Teiuș, care, fiind culcat pe spate cu picioarele desfăcute, în nici un caz nu putea fi așezat într-un coșciug.

Singurul mormînt cu cenușă împrăștiată a cimitirului „scitic” de la Ciombrud, observat încă în cursul lucrărilor din toamna anului 1957, a

⁴⁵ De pe teritoriul Transilvaniei sînt semnalate următoarele înmormîntări duble: 1. Aiud — Parcul orașului; 2. Aiud-„Gerepen”; 3. Gîmbaș (cf. M. Roska, în *ESA*, XI, 1937, p. 178); 4. Blaj. Notăm că în acest ultim caz inventarul mormîntului nr. 4 era alcătuit, cum a putut fi stabilit de sondaj, din „...două crani de copii și o ceașcă...” (M. Moga, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 78).

⁴⁶ G. Csallány, M. Párducz, în *ArchÉrt*, 1944—1945, p. 86—103.

⁴⁷ M. Dušek, *Skýthské birituálne pohrebište v Chotíne na Slovensku. Nécropole scythique birituelle a Chotin en Slovaquie*, în *AR*, V, 1953, p. 154, 280; *Regiunile carpato-dunărene și Slovacia în Hallstatt-ul tirziu*, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 289.

fost sesizat în secțiunea lungă, trasată perpendicular pe panta terasei (fig. 2). Aici, pe marginea platoului, s-a descoperit o *strachină plată cu buza evazată*, de aspectul „hallstattian timpuriu”, *găsită împreună cu un vîrf de lance din fier*. În imediata vecinătate a acestui „complex”, s-a observat în pămînt o pată mai închisă.

Așadar, în cadrul necropolelor „scitice” excepție de la ritul inhumării fac doar cîteva morminte. Notăm aici că și în afara cimitirelor grupului „scitic” din Transilvania, nu odată a fost constatată o cantitate relativ mică de oase calcinate și în alte morminte cu cenușă împrăștiată⁴⁸.

În privința unor trăsături specifice ale scheletelor provenite din cimitirul „scitic” de la Ciumbrud nu anticipăm datele ce urmează să fie publicate într-un studiu aprofundat, făcut de unii membri ai catedrei de anatomie a Institutului medico-farmaceutic de la Cluj, ci ne mărginim la prezentarea cîtorva caracteristici. Înainte de toate, menționăm o observație mai veche referitoare la scheletul mormîntului nr. 4 din cimitirul de la Aiud — „Cinegetelek” — parcul orașului. Curbura caracteristică a femurelor arată că individul respectiv a fost un luptător călăreț⁴⁹. În mormîntul nr. 8 al cimitirului de la Teiuș, cadavrul a putut fi îngropat, eventual, în poziția „spasmului de moarte”, dar poziția lui (pe spate, cu picioarele desfăcute) reprezintă mai degrabă o deformare accentuată a oaselor, cauzată pe de o parte de o viață nomad-călăreață, pe de altă parte, poate, de un rahitism.

Din măsurătorile antropometrice se pot desprinde următoarele caractere principale ale scheletelor din cimitirul de la Ciumbrud:

Bărbați. Valoarea medie a taliei este de 1,70 m. Indicele cefalic mediu la bărbații populației de la Ciumbrud are valoarea de 79,88 (*mezocefalie*, foarte apropiată de grupa brachicefaliei), dar numeric bărbații se repartizează în trei grupe diferite: 2 brachicefali, un mezocefal, 1 dolicocefal. Cu toate că seria masculină este reprezentată printr-un număr mic de indivizi, unele caractere: ca variabilitatea indicelui cefalic, a indicelui frontal și a capacității craniene dovedesc *neomogenitatea* seriei.

Femei. Statura medie la seria feminină este de 1,55 m, talie mijlocie. Indicele cefalic mediu (83,34) încadrează craniile feminine în *brachicefalie*; grupele brachi-, hiperbrachi- și ultrabrachicefală fiind reprezentată respectiv prin trei cranii, un craniu și un craniu. Aproape toate determinările metrice indică la femei o *omogenitate mai mare*, adică o variabilitate mai mică a caracterelor somatice.

⁴⁸ Cf. de exemplu mormîntul nr. 16 de la Nógrádkövesd (R. P. Ungară), în care oasele calcinate au fost aflate într-un „strat” foarte subțire cu un diametru de 25 cm. (P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, p. 64).

⁴⁹ K. Herepey, în *AFM*, vol. II/1, p. 69. Observația coincide întru totul cu afirmația lui Hippocrate asupra modului de viață a bărbaților sciți: Περὶ ἀέρων ὕδατων τόπων, 18, 20, 21, 22.

În privința bărbaților se poate recunoaște cu o oarecare certitudine un singur tip antropologic: *tipul nordic*⁵⁰, reprezentat de craniul dolicocefal. Celelalte cranii sînt susceptibile de a aduce în discuție *tipul alpin*⁵¹.

Din punct de vedere tipologic, femeile populației de la Ciumbrud se încadrează în două grupe: a) dolicocefală de talie înaltă, *de tip mediteranean sau nordic*, reprezentată printr-un singur schelet și b) grupa brachi-, hiperbrachicefală de statură mijlocie, reprezentată de majoritatea scheletelor, la care încadrarea în *tipul alpin* pare cea mai adecvată, pentru unele schelete cu anumite caractere mongoloide⁵². După cum reiese și din analiza antropologică, la Ciumbrud se poate vorbi de o populație *venită*, amestecată însă cu băștinașii.

Afară de mormîntul nr. XVIII, din care s-a păstrat doar jumătatea inferioară, *toate mormintele dezvelite*, chiar și cele distruse înainte de începerea săpăturilor noastre, *au avut inventar*. Acestei afirmații, ce poate părea temerară, nu i se opun nici observațiile făcute asupra mormintelor distruse după încheierea săpăturilor, ci dimpotrivă, o întăresc.

În ceea ce privește *aranjamentul elementelor de inventar* (obiecte și o oarecare cantitate de carne de vită), se poate stabili o regularitate destul de strictă. Anume, în majoritatea mormintelor bine observate, *anexele fuseseră depuse în dreapta cadavrului*. De cele mai multe ori (mormintele nr. II, XI—XII, XV—XVI; fig. 15/1, 16/1, 16/2, 19/1, 19/2), ele se găseau în zona capului, umărului sau toracelui; odată (mormîntul nr. XIV; fig. 18/2) ele se aflau în apropierea piciorului drept, iar în cazul mormîntului nr. VI (fig. 17/1), păstrat doar pe jumătate, este probabil ca unele obiecte să se fi aflat și deasupra centurii, în partea distrusă a gropii. În mormintele III și XVII (fig. 15/2 și 17/3), obiecte s-au aflat pe ambele părți ale scheletului, în primul caz doar în jumătatea superioară a lui, în al doilea caz și în jumătatea inferioară. Gruparea obișnuită a fost respectată chiar și în cazul mormîntului nr. XIII, de incineratie (fig. 18/1), deoarece și aici obiectele au fost depuse „la dreapta”, adică în partea de sud-est a grămezii rotunde de oase calcinate. La mormîntul nr. III, care face excepție, la îndoitura cotului stîng s-au găsit două cești cu toarta suprainălțată, întoarse cu gura una spre cealaltă și conținînd *oase mărunte calcinate de copil mic*, iar la mormîntul nr. XVII s-a aflat o ceașcă tronconică cu toarta suprainălțată.

⁵⁰ Cf. observațiile lui K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 802—803.

⁵¹ Un alt mormînt „scitic” cu craniu de tip alpin a fost descoperit în necropola de la Cristești. Cf. E. Crișan, *Un craniu trepanat din necropola de la Cristești*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 82—84.

⁵² În legătură cu constatările antropologice cf. părerile similare ale lui Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks. A survey of ancient History and Archeology on the north Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge, 1913, p. 44, 46; M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn—Leipzig, 1921, p. 86—87, 106—107; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 60 și urm.; K. Kretschmer, *Scythae*, în *RE*, vol. II/A, 1921, col. 923—934; Reche, *Skythen*, în M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, vol. XII, Berlin, 1928, p. 251 cu bibliografie bogată etc.

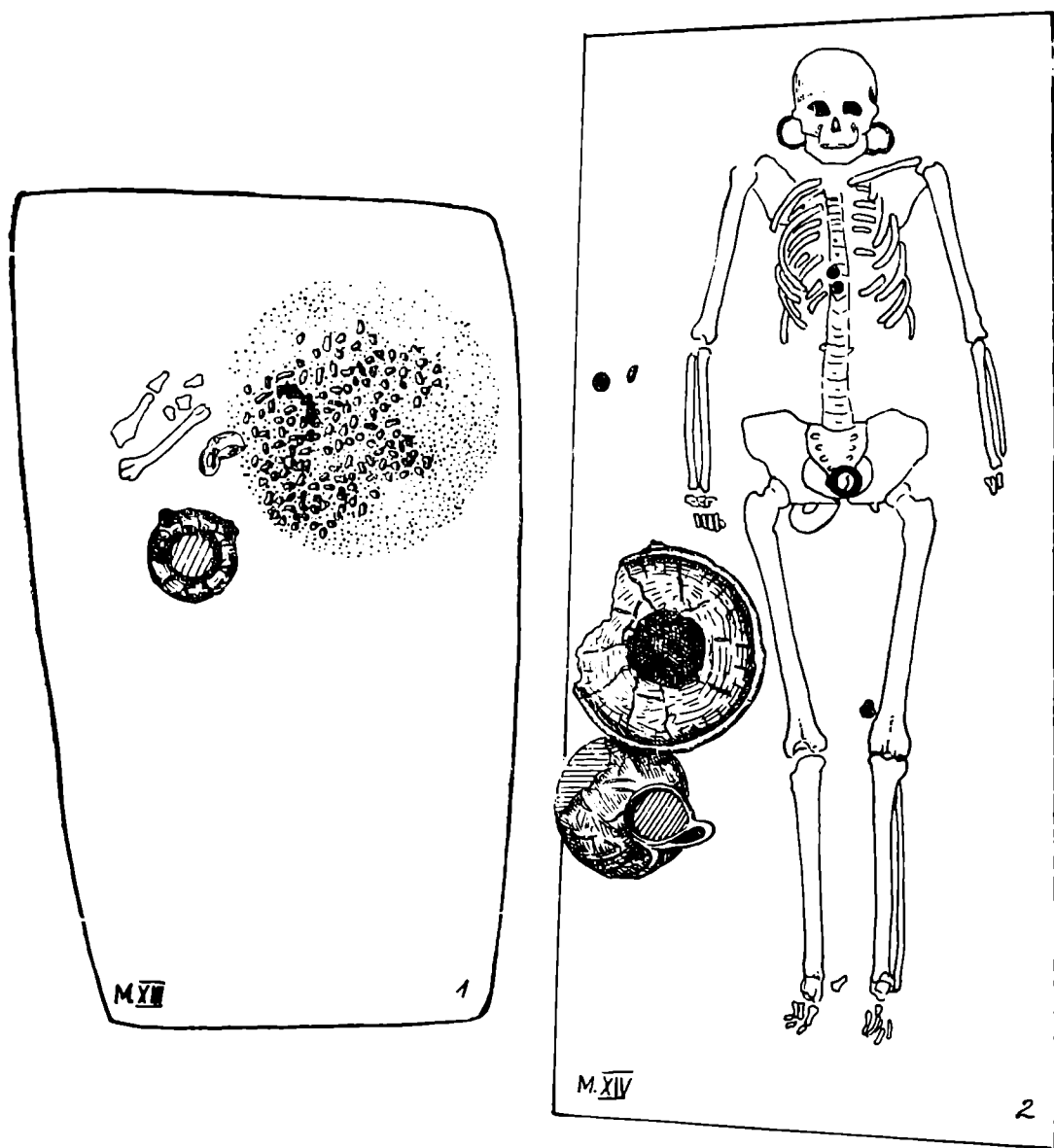

Fig. 18. Planul mormintelor nr. XIII (de incinerare) și XIV (de femeie) din cimitirul „scitic” de la Ciombrud.

Deși avem relativ puține observații precise, și acestea sînt lacunare, totuși se poate constata că aranjamentul inventarului în celelalte cimitire „scitice” cunoscute pînă acum din Transilvania este, în general, același. Așa, de pildă, în mormintele nr. 2, 3 (mormînt dublu) și 5 ale necropolei de la Aiud — „Cinegetelek” — parcul orașului toate elementele de inventar (vase de forme caracteristice perioadei scitice) au fost găsite lîngă crani (fără a se preciza dacă pe partea dreaptă sau pe cea

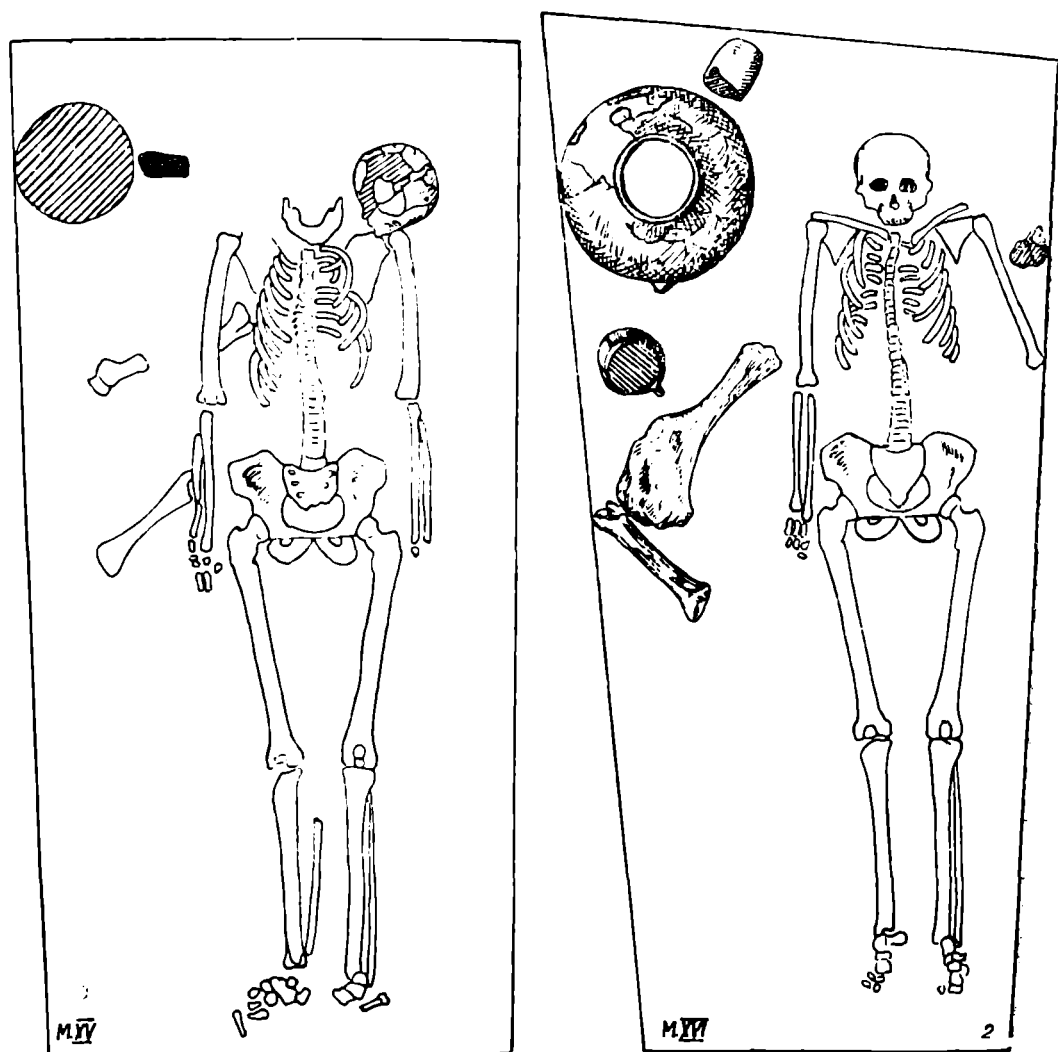

Fig. 19. Planul mormintelor nr. XV și XVI (de bărbat) din cimitirul „scitic” de la Ciumbrud.

stîngă). În schimb, în mormîntul nr. 1, în dreptul genunchiului stîng au fost găsite *înmănunchiate* 43 *vîrfuri de săgeți din bronz*, iar în dreapta scheletului (nu este precizat unde) celelalte elemente ale inventarului. Cu alte cuvinte, și în acest caz majoritatea obiectelor *diverse* au fost depuse în dreapta cadavrului. Numai în mormîntul nr. 8 al aceluiași cimitir, toate obiectele, inclusiv o *grămadă de 13 vîrfuri de săgeți* din bronz și din os, au fost descoperite în stînga scheletului. În mormîntul nr. 2, săpat pe terasa superioară de la Aiud — „Gerepen” în dreapta scheletului s-a dat de o ceașcă tronconică, iar în stînga lui, *într-o grămadă*, se aflau 28 de *vîrfuri de săgeți din bronz* și 7 *vîrfuri de săgeți din os*.

Mormîntul nr. I al cimitirului de la Blaj a fost deranjat în timpul unor lucrări de nivelare. Cu toate acestea, s-a putut stabili că singurul obiect de inventar, o „urnă” a fost așezată lângă *capul mortului*. Singura piesă anexă a mormîntului nr. II al aceuiași cimitir, o „urnă”, a fost pusă *în partea stîngă a craniului*, iar lângă „urnă” s-a aflat o lespede, probabil aceea „care era destinată să acopere vasul”.

În singurul mormînt descoperit în prezența specialiștilor în necropola de la Bratei-„Zăvoi”, vasul mare bitronconic a fost găsit *în dreapta craniului*⁵³.

În mormîntul săpat mai cu grijă, aparținător cimitirului de la Șaroș-Sonde, majoritatea obiectelor, printre care virfurile de săgeți (cinci de bronz, unul de fier și 17 de os), s-au găsit *în stînga scheletului*⁵⁴, în timp ce în mormîntul nr. I al cimitirului „scitic” de la Simeria, inventarul este repartizat aproximativ egal *în cele două laturi ale cadavrului*.

În necropola de la Teiuș, atît în mormîntul nr. 6 cît și în mormîntul nr. 7, majoritatea covîrșitoare a inventarului se afla *în dreapta scheletului*.

Aranjamentul inventarului în gropile de mormînt din cimitirul de la Tîrgu Mureș este aproape identic cu cel observat în cimitirul nostru și, de aceea, îl vom reda mai amănunțit. Astfel, în mormîntul nr. 1 *în dreapta craniului* s-a găsit un vas mare bitronconic și o strachină cu buză răsfrîntă în interior; în mormîntul nr. 2, tot *în dreptul capului și la înălțimea toracelui* au fost dezvelite un vas mare bitronconic, o strachină mare cu buză arcuită, o ceașcă, precum și o lespede de gresie; în mormîntul nr. 4, la înălțimea *cotului drept*, a ieșit la iveală un vas mare bitronconic, iar în apropierea acestuia, *lîngă șoldul drept*, o ceașcă cu toarta supraînălțată, în jurul ei cu două oase de porc; *lîngă tibia dreaptă* s-a aflat fragmentul unui cuțit de fier. În mormîntul nr. 5, „*mai sus de cap*” (în prelungirea axei longitudinale a scheletului) a ieșit la iveală un vas mare bitronconic, iar jos, o săgeată pusă transversal peste genunchi; în mormintele nr. 6 și 7 anexe: un vas mare bitronconic împreună cu o ceașcă cu toarta supraînălțată, au fost găsite *în dreapta capului*; în cazul mormîntului nr. 9 *în dreapta craniului* au fost dezvelite: un vas mare bitronconic, două cești conice cu toarta supraînălțată, iar în colțul de sud al mormîntului (adică *tot pe partea dreaptă*) oase sfărîmate de porc (?) și bucățele dintr-un cuțit de fier oxidat. În schimb, *în stînga craniului* s-a descoperit un vas mic bitronconic⁵⁵.

Rezumînd cele spuse în legătură cu aranjarea inventarului mormintelor cît de cît bine observate de pe teritoriul Transilvaniei, conchidem că, deocamdată, nu se poate vorbi de o regularitate strictă a așezării lîngă cadavru a pieselor de inventar. Totuși, atrage atenția faptul că *numai în două cazuri* obiectele fuseseră așezate exclusiv în stînga scheletului. În șase cazuri, ele se găseau exclusiv pe partea dreaptă și tot în șase

⁵³ I. Nestor, Eug. Zaharia, în *Materiale*, VII, [1961], p. 176.

⁵⁴ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 53—54.

⁵⁵ I. Kovács, în *DolgCluj*, VI, 1915, p. 257, 258, 261, 262, 265, 310, 311, 312.

cazuri — de ambele părți. În sfârșit, în cinci cazuri așezarea exactă nu s-a putut stabili din descriere. Mai mult, chiar atunci cînd elementele inventarului se găsesc atît la dreapta cît și la stînga scheletului, majoritatea lor este, de obicei, pe dreapta. Se mai poate observa că, în mai toate cazurile, obiectele se află, în majoritatea lor, *în apropierea părții superioare a corpului* celui înhumat.

Chiar incompletă, această încercare de „statistică” va îndemna, sperăm, la o mai atentă observare, pe viitor, a modului în care obiectele de inventar sînt dispuse în mormintele de tip scitic de la noi.

În general, aceasta este situația în cazul cimitirelor și mormintelor „scitice” de înhumăție, dezvelite în cîmpia Tisei sau în regiunea de nord, deluroasă, a R. P. Ungare (de pildă Csanytelek, Künszentmárton-„Jaksor”, Szentes-Kistöke⁵⁶, Szentes-Vekerzug⁵⁷, Nógrádkövesd⁵⁸ etc.), deși dispunem de relativ puține date în această privință.

Înainte de a termina enumerarea problemelor legate de ritul funerar mai trebuie să amintim încă două chestiuni, și anume: a) depunerea unor vase mai mici sau a unor bucăți de carne de vită sau de oaie în vase mai mari și b) repetarea unui ansamblu de piese în mai multe cimitire „scitice” din Transilvania.

În mormintele nr. II și XIV, în interiorul vaselor mari bitronconice au fost aflate cîte o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată. În străchinile mormintelor nr. III și XI au fost găsite oase de rumegătoare mari; în strachina mormintului nr. XVII (de copil) au fost descoperite oase de oaie. Menționăm că în mormintele în care lipseau de la bun început străchinile, *bucăți mari de carne fuseseră așezate direct pe fundul gropii, în dreapta cadavrelor.*

Dacă trecem în revistă din acest punct de vedere mormintele „scitice” (observate cît de cît precis, constatăm că depunerea unor piese (vase, oase) în vase mai mari (de obicei în cele bitronconice) se repetă — am putea spune — cu o oarecare regularitate și în cadrul altor cimitire. Tocmai din această cauză considerăm că, contrar afirmației lui M. Roska, care s-a bazat numai și numai pe caracterul tipologic „Latène celtic”⁵⁹ al lăncii și al brățării din mormîntul nr. 7 (eventual tot cu cenușă împrăștiată) al cimitirului de la Aiud — „Cinegetelek” — parcul orașului, totuși este vorba de un mormînt „scitic” și nu celtic, deoarece în interiorul vasului mare bitronconic („vază”) s-a găsit o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată, precum și un singur os de animal⁶⁰. În interiorul vasului mare bitronconic al mormîntului nr. 7 din cimitirul de la Teiuș s-a găsit o ceașcă tronconică cu toarta supraînălțată. Știm, de asemenea, că lîngă scheletul descoperit la Tîrnava (= Proștea Mică), s-a aflat un vas mare bitronconic, care, cu ocazia scoaterii, s-a rupt în

⁵⁶ G. Csallány, M. Párducz, în *ArchÉrt*, 1944—1945, p. 82, 98.

⁵⁷ M. Párducz, în *ActaArchBp*, II/1—3, 1952, p. 142—148.

⁵⁸ P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, p. 65.

⁵⁹ M. Roska, în *ESA*, XI, 1937, p. 186; *ErdRep*, p. 188—189, nr. 25.

⁶⁰ K. Herepey, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 328; în *AFM*, vol. II/1, p. 70; *ErdRep*, p. 189, nr. 125.

bucăți și din interiorul lui s-a scos o ceașcă tronconică cu toartă⁶¹. La fel, în gura vasului mare, bitronconic, al unicului mormînt de la Bratei-„Zăvoi“, bine observat, s-a dat de o ceașcă tronconică, cu toarta supraînalțată. Trebuie să amintim, în sfîrșit, că în vasul mormîntului nr. I aparținător cimitirului de la Simeria a fost descoperit un bulgăraș de realgar auripigmentizat, iar în strachina mormîntului nr. II s-au aflat oase de animale (ca și în cazul mormintelor III și XI al cimitirului de la Ciumbrud).

După cît se desprinde — sperăm — și din această trecere în revistă destul de fugitivă și — din lipsa observațiilor mai precise — totodată destul de lacunară a diferitelor aspecte ale ritului de înmormîntare „scitic“, toate cimitirele și mormintele izolate de inhumație cunoscute pînă acum de pe teritoriul Transilvaniei, care datează din ultima etapă a primei vîrste a fierului (Hallstatt D), se încadrează, fără îndoială, într-o unitate indisolubilă. Chiar dacă în detalii se pot constata anumite diferențe locale, acestea nu afectează unitatea mai sus amintită. *Afinitățile sînt așa de puternice, încît în diferite cimitire din Transilvania se repetă chiar aceeași asociere tipică a pieselor de inventar.* De pildă: în mormîntul de războinic (mormîntul nr. 1) de la Aiud-„Cinegetelek“-parcul orașului, între alte obiecte, au fost descoperite și un fragment de *akinakes*, împreună cu un topor de luptă din fier⁶², ca și în mormîntul nr. 9 din cimitirul de la Cristești⁶³ și în mormîntul nr. II de la Ciumbrud. Sau: aranjamentul mormîntului nr. 7 de la Teiuș (de femeie) corespunde, aproape și în cele mai mărunte detalii, mormîntului nr. III (de femeie) de la Ciumbrud. Fiindcă la aceea treaptă a dezvoltării societății omenеști în aranjamentul gropii sepulcrale, în general, se oglindește încă viața de fiecare zi, pe baza celor observate se poate deduce că în ceea ce privește atît portul, cît și obiceiurile, exista o uniformitate semnificativă.

Analogii în legătură cu ritul de înmormîntare se pot constata, pe de o parte în cimitirele descoperite în cîmpia Tisei, localizate pe teritoriul dintre Tisa și cursul inferior al Crișului și al Mureșului, precum și în regiunea deluroasă situată spre nord de cotul Dunării; pe de altă parte — în necropolele de pe Nipru, respectiv afluenții săi: Desna, Seim, Sula, Vorskla, Psiol, Tiazmin și din regiunea piemontană a Caucazului de nord-est, mai precis de la poalele munților Kacikalikovski. Cu toate că din bazinul mijlociu al Niprului deocamdată se cunosc în majoritate morminte pompoase, tumulare, (de exemplu: Guliai Gorod, Smiela, Rijanovka, Ilinți, Litoi kurgan, Volkovți, Oksiutintți, Certomlik, Solokha, Bielozierka, Țimbalka etc., dintr-o perioadă cu cîteva decenii sau chiar secole mai tîrzie decît cimitirele noastre), desigur ale unor „regi“ (conducători de uniuni de triburi), mult mai puține ale populației de rînd (noi cel

⁶¹ P. Reinecke, *Magyarországi skytha régiségek* [Antichități scitice din Ungaria], în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 16.

⁶² P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 18; K. Herepey, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 65.

⁶³ I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 59—61.

puțin n-am avut posibilitatea să ne procurăm bibliografie referitoare la eventualele prezentări mai detaliate ale necropolelor de acest gen), încercăm totuși să facem o mică comparație între obiceiurile de înmormântare cunoscute în regiunea Niprului mijlociu și cimitirele „scitice” din Transilvania.

În principiu, aproape același rit de înmormântare s-a constatat de exemplu, în curganul nr. 38 de la Guliai Gorod (fig. 20)⁶⁴, Starșa Moghila (fig. 21)⁶⁵,урганеle nr. 1 și 3 de la Oksiutinți, săpate de G. Iu. Samok-

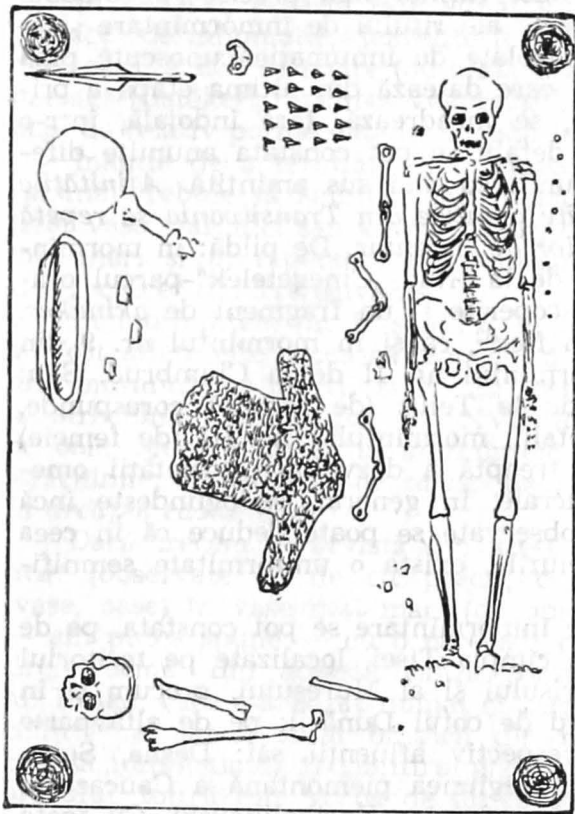

Fig. 20. Planul mormintului de luptător scit din curganul de la Guliai Gorod (după E. H. Minns).

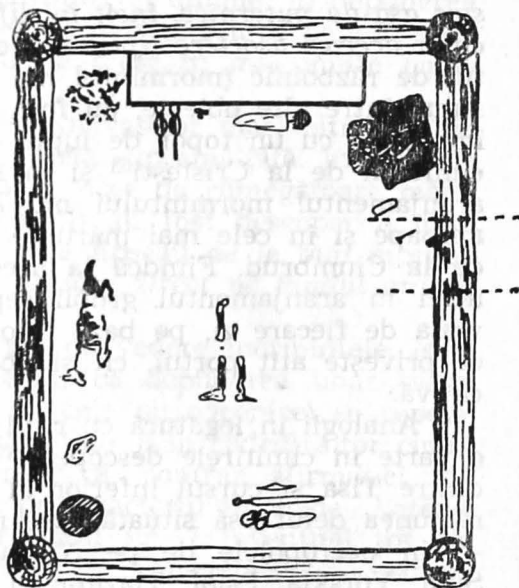

Fig. 21. Planul mormintului din curganul Starșa Moghila (după E. V. Cervenko).

⁶⁴ E. H. Minns, *op. cit.*, p. 174—179; M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, Band I. *Kritische Übersicht der schriftlichen und archäologischen Quellen*, Berlin, 1931, p. 270—477; M. Ghibellino-Krasceninnicowa, *Gli Sciti. Studio storico-arheologico*, Roma, 1942, p. 49—54, 57—64; E. V. Cervenko, Панцирн скифского часу, în *Arheologhiia-Kiev*, XVIII, 1965, p. 97, pl. IV, nr. 6.

⁶⁵ V. A. Illinska, Курганы скифского часу посульско-донецкоголостепу, în *Arheologhiia-Kiev*, XIV, 1962, p. 55, fig. 2.

vasov⁶⁶ (fig. 22), curganele nr. 1 și 2 de la Șciucinca (fig. 23—24)⁶⁷, curganele de la Grușevka (fig. 25)⁶⁸ și Volkovți (fig. 26)⁶⁹ etc. Toate mormintele tumulare, grupate în regiunile Kiev și Poltava, au camere mortuare spațioase, cu schelete întinse pe spate, cu mâinile așezate lângă corp, cu inventarul aranjat mai ales în dreapta cadavrului, în dreptul capului sau a piciorului drept; în câteva cazuri (de pildă la Grușevka), încă și orientarea — care, de altfel, nici în cadrul grupului „scitic”, foarte unitar, din Transilvania — nu este aplicată consecvent, ba mai mult, în cadrul aceleiași cimitir au fost aflate morminte cu orientare opusă (ca la Teiuș) — corespunde întru totul celor observate în Transilvania. Mai mult, se cunosc și schelete în poziție chircită din morminte tumulare cum este mormîntul din curganul de la Kromișevah, săpat de V. O. Gorodțov⁷⁰ sau din tumulul de la Kalantaevo⁷¹, de pe râul Tiazmin.

Studiind exhaustiv poziția scheletelor din diferite necropole din bazinul mijlociu al Niprului, se poate constata cu o oarecare surpriză că nu numai poziția obișnuită a scheletelor și aranjarea sesizată la noi a materialului de inventar se repetă în cimitirele niproviene, dar chiar și poziția curioasă a scheletului din mormîntul nr. 8 de la Teiuș, cu picioarele desfăcute, are analogii perfecte în necropola tumulară de la Nikopol pe Nipru și anume mormintele nr. 7 : 2, 8 (din perioada prescitică) ale curganului nr. 17², mormîntul nr. 2 al curganului nr. 5 (cu groapa sepulcrală tot atît de spațioasă) și mormîntul nr. 1 al curganului nr. 10 din prima grupă a mormintelor tumulare sauromato-sarmatice de la Novo-Kumaksk (împrejurimile orașului Orsk⁷³), aproape contemporane cu cimitirele noastre „scitice” din Transilvania. Nu este exclus să ne aflăm în fața unui obicei de înmormîntare nesesizat pînă acum, dacă totuși n-avem a face cu schelete rahitice.

Tumulii scitici de lângă Nikopol pe Nipru, săpați, parțial, de F. N. Kiranov, A. P. Maņevici și de B. N. Grakov⁷⁴ deși sînt mai mici (ei nu au nici 1 m înălțime, fiind, deci, oarecum intermediari între cei mari și mormintele plane) reproduc în mic imensele construcții mortuare ale

⁶⁶ V. A. Illinska, în *Arheologhiia-Kiev*, XIV, 1962, p. 57, fig. 4; E. V. Cervenکو, în *Arheologhiia-Kiev*, XVIII, 1965, p. 97, pl. IV, nr. 5.

⁶⁷ E. V. Cervenکو, Скифські бойові поясу, în *Arheologhiia-Kiev*, XVI, 1962, p. 36—37, fig. 5—6; XVIII, 1965, p. 97, pl. IV, nr. 7.

⁶⁸ E. H. Minns, *op. cit.*, p. 175—177, fig. 72.

⁶⁹ E. H. Minns, *op. cit.*, p. 182—183, fig. 76, p. 187.

⁷⁰ V. A. Illinska, în *Arheologhiia-Kiev*, XIV, 1962, p. 73, 74, fig. 7.

⁷¹ E. F. Pokrovska, G. T. Kovpanenko, Могилики біла с. Калантаєво, în *Arheologhiia-Kiev*, XII, 1961, p. 133—134, fig. 4.

⁷² O. A. Krivțova-Grakova, Погребения бронзового века и предскифского времени на никопольском поле, Памятники скифо-сарматской культуры, în *MIA*, nr. 115, Moskva, 1962, p. 42, 43.

⁷³ M. G. Moșkova, Ново-кумакский курганный близ г. Орска, Памятники скифо-сарматской культуры, în *MIA*, nr. 115, Moskva, 1962, p. 233, 236.

⁷⁴ B. N. Grakov, Археологические раскопки близ Никополя, în *VDI*, 1939/1, p. 12—27; Скифские погребения на Никопольском курганом поле, Памятники скифо-сарматской культуры, în *MIA*, nr. 115, Moskva, 1962, p. 56—113, fig. 2A—2B, 14; cf. încă A. L. Mongait, *Arheologia in U.R.S.S.*, București, 1961, p. 147.

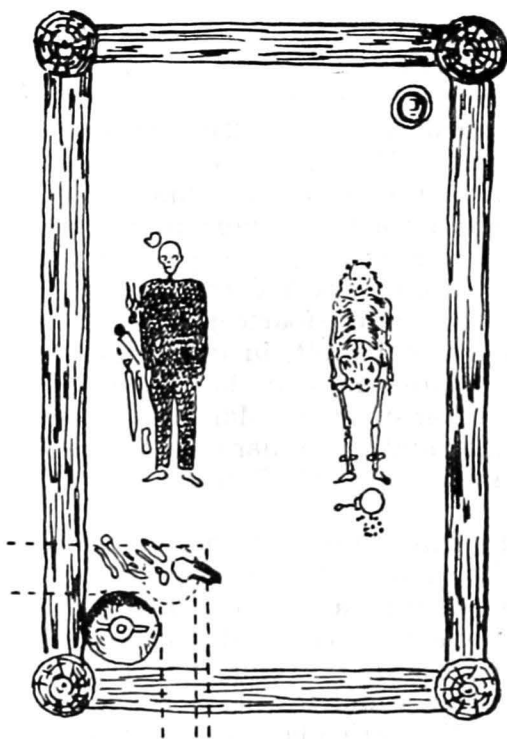

Fig. 22. Planul mormintului din curganul nr. 3 de la Oksiutinți (după E. V. Cervenko).

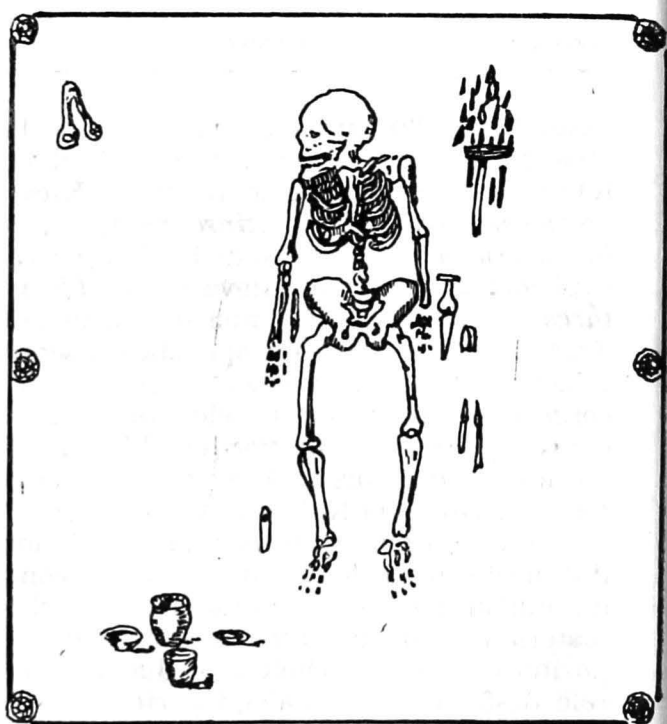

Fig. 23. Planul mormintului din curganul nr. 1 de la Șciucinka (după E. V. Cervenko).

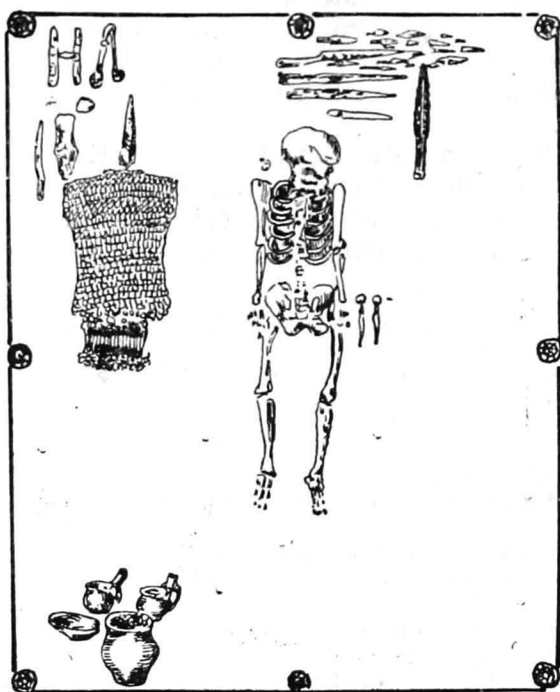

Fig. 24. Planul mormintului din curganul nr. 2 de la Șciucinka (după E. V. Cervenko).

Fig. 25. Planul mormintului de la Grușevka (după E.H. Minns).

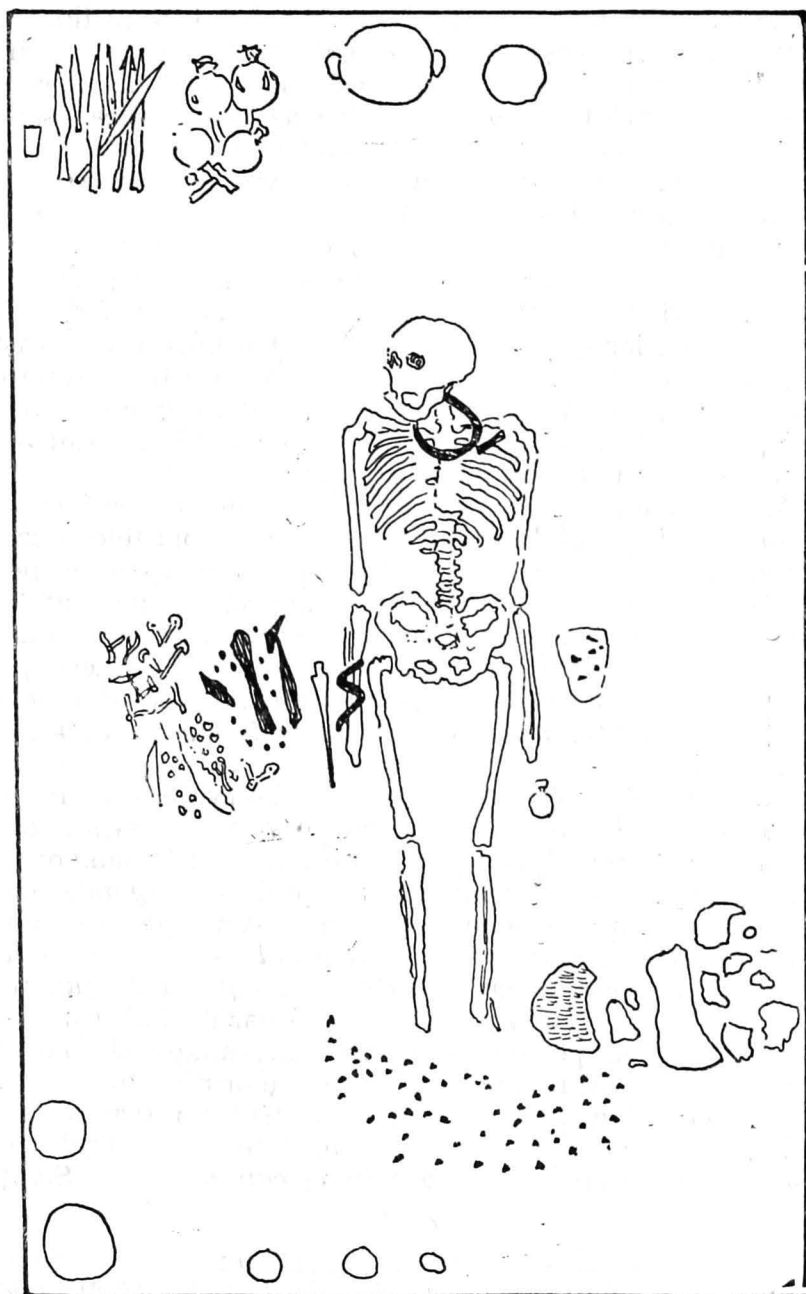

Fig. 26. Planul mormintului din curganul de la Volkovți (după E. H. Minns).

curganelor „regale“, înalte de 15—20 m. În locul puțurilor cu încăperi mortuare subterane, în acești tumuli se găsește câte o groapă mai îngustă, iar în unul din pereții ei se deschide o firidă destul de mare, despărțită de groapa de acces printr-un gard de pari așezați vertical, sau de nuiiele împletite, uneori de plăci de piatră. *Scheletele* (unul sau mai multe) *sînt culcate pe spate cu capul spre apus*. În movile se găsesc fragmente de amfore rămase de la *banchetele funebre*.

Bărbații sciți erau oșteni arcași călări. De aceea în mormintele lor se găsesc săbii scurte de fier — *akinakai* —, sulite lungi cu vîrf de fier, dar mai ales vîrfuri de săgeți din bronz, din os, *uneori și din fier*, numărul lor atîngînd 100, iar câteodată chiar 200—400 bucăți. Calul își urmează stăpînul în lumea de apoi. Numărul de cai îngropați în tumulii „oamenilor de rînd“ nici pe de parte nu este însă atît de mare ca în curganele „regale“. Uneori se găsește în mormînt numai o zăbală sau o parte din trupul calului simbolizînd inhumarea acestuia.

Mormintele femeilor sînt similare cu cele ale bărbaților și ca rit și ca tip de construcție, deosebindu-se numai prin obiectele așezate în ele. Se găsesc podoabe ca: mărgelile de sticlă, mai rar mărgelile și inele de aur, inele și brățări de bronz. Se găsesc, de asemenea, în mormintele de femei destul de des fusaiole, sule și cuțite de fier, rișnițe de mină în forme de plăci de gresie ori de rocă vulcanică. După cum reiese pînă și din această înșirare sumară, *chiar și compoziția inventarului se aseamănă foarte mult cu ansamblul anexelor din mormintele cunoscute pe teritoriul Transilvaniei*.

Fenomene cu totul similare au fost observate atît în mormîntul tumular de la Solokha⁷⁵, cît și în necropolele tumulare săpate de M. Ebert în hotarul satelor Adșigol⁷⁶ și Petuhovka⁷⁷, unde aranjamentul mormintelor este același ca și în Transilvania. Faptul că curganele de la Petuhovka conțin morminte eșalonate pe un răstimp de cel puțin patru secole⁷⁸ și că, totuși, *în privința aranjării gropii sepulcrale nu se schimbă aproape nimic, dovedește puterea tradiției în obiceiurile funerare*.

Dar asemănările sînt și mai eclatante în cazul cimitirului scitic plan de la Isti-su, situat la poalele munților Kacikalikovski, din nord-estul Caucazului; de pildă aranjamentul gropii mormîntului nr. 77⁹, fiind aproape identic cu cel observat de noi în cadrul cimitirului de la Ciumbud. *Chiar și oasele de animale sînt așezate în dreptul șoldului, la capătul grupului celor trei vase, puse lîngă cap și torace*. Schița acestui

⁷⁵ Cf. M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, p. 110—160.

⁷⁶ Mormîntul nr. 2 din curganul 1G și 1P. Cf. M. Ebert, *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland)*, în *Præhistorische Zeitschrift*, V, 1913 (extras), p. 10, fig. 7, 11—12, 21, fig. 18, 29—33, 102—103.

⁷⁷ M. Ebert, în *PZ*, V, 1913 (extras) mormintele din curganele 3B, 4G, 4K, (p. 42, 44, 43, fig. 45) 1L, (p. 50, fig. 53, 51) 3E (p. 54, fig. 56, 57—58), 2P, 2N, 3N, 2S (p. 61, fig. 63, p. 64, 65), 3O, 3Q, 3S (p. 69, fig. 77, p. 68—72).

⁷⁸ M. Ebert, în *PZ*, V, 1913, p. 104—111.

⁷⁹ O. A. Artamonova-Poltavțeva, *Культура северо-восточного Кавказа в скифский период*, în *SA*, XIX, 1950, p. 25—26, fig. 4, p. 30, fig 7; p. 36—37, 41, fig. 15 etc.

mormint (fig. 27) vorbește de la sine și ne scu-tește de orice descriere sau explicații mai ample. Dacă am amesteca această figură în rîndul celorlalte, reprezentînd mormintele cimitirului nostru „scitic”, nimeni n-ar putea-o deosebi de mormintele în discuție. Notăm, totuși, că pe lîngă groapa spațioasă, așezarea cadavrului pe spate în poziție întinsă, aranjarea vaselor sepulcrale (dintre care unele, de pildă: *străchinile sau vasele mari de forme diferite* avuseseră, fără îndoială, funcția vaselor „noastre” mari bi-tronconice), și *orientarea corespunde, în general, situației de la noi*, deoarece circa jumătate dintre morminte (*cîteva cu schelete în poziție chircită*) sînt orientate nord-vest — sud-est⁸⁰.

Dar putem să pătrundem și mai spre est, în Asia anterioară, pe pămîntul massageților și al sacilor iranieni: tot nu se schimbă aspectul obiceiurilor funerare. Arheologia ne ajută să ne formăm o idee despre riturile de înmormîntare ale triburilor mai sus amintite. Se cunoaște un grup de necropole de pe teritoriul Kazahstanului de sud și al Kirghiziei. Cei mai vechi tumuli (secolele VI—V î.e.n.), datează încă din epoca bronzului. Sînt de mărime redusă, conțin *inhumări sub formă de schelete chircite sau întinse*, cuțite de bronz, săgeți și vase modelate cu mîna. Curganele de mai tîrziu (secolele V—III î.e.n.), la care ne referim ca analogii tipologice și nu cronologice, sînt mai bogate. Aici, pe lîngă bronz întîlnim și fier. Au dimensiuni mai mari și conțin de obicei *akinakes-uri*, vîrfuri de săgeți de bronz, fier, os și lemn. O mare răspîndire avuseseră cazanele de tip scitic, altarele patrate și ceștile, adeseori grupate mai multe împreună. Unele din aceste obiecte, destinate practicilor de înmormîntare, erau împodobite cu figuri animaliere turnate, care prin subiect, compoziție și stil se apropie de cele scitice și de cele din Siberia de sud⁸¹.

La nord și la nord-est de massageți și de saci, în stepele și silvo-stepele Kazahstanului de nord și ale Siberiei de sud, în Altaiul muntos, în stepele apropiate de cursul superior a fluviului Obi și în stepele depresiunii Minusinsk, trăiau alte triburi nomade și seminomade crescă-

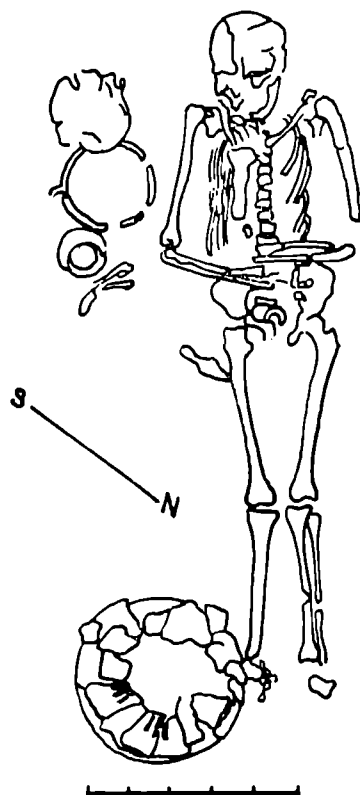

Fig. 27. Planul mormintului nr. 7 de la Isti-su (după O.A. Artamonova — Poltavțeva).

⁸⁰ Cf. de exemplu: O. A. Artamonova-Poltavțeva, în SA, XIV, 1950, p. 22, fig. 3.

⁸¹ O. V. Kudreavțev, *Triburile din Kazahstan și din Siberia (secolele VI—I î.e.n.)*, în S. L. Utcenko, D. P. Kallistov, A. I. Pavlovskaja, V. V. Struve, *Istoria Universală*, vol. II, București, 1959, p. 152—155.

toare de vite, precum și triburi agricole sedentare, cunoscute aproape exclusiv din datele arheologice. Monumentele din așa-numita etapă Maie-mir (sec. VII—V î.e.n.), caracteristice pentru tumulii ridicați de nomazi, formează un grup deosebit. Printre curganele culturii Maie-mir se disting morminte bogate și sărace. În ultimul caz este vorba de mici tumuli în care morții au fost îngropați chirciți și culcați pe o parte, în gropi simple. Inventarul se apropie însă foarte mult de acel al culturii Karasuk și, în general, este foarte sărac. Tumulii bogați ating un diametru de 25 m, o înălțime de 3 m și cuprind vaste edificii funerare din lemn și din piatră⁸².

Pe un teritoriu imens, deci, se poate constata oglindirea unor obiceiuri sepulcrale asemănătoare. Influența unor factori social-economici, de o importanță covârșitoare, a căror tratare însă ar depăși limitele acestui studiu, determinaseră amestecul etnic pe acest teritoriu uriaș și apoi apariția, în cultura materială și spirituală a anumitor trăsături comune, care și-au găsit expresia atît în formele ulterioare ale uneltelor și ale armelor, cit și în fenomenele artei minore. În ciuda tendințelor de uniformizare fiecare grup de triburi avusese o cultură specifică și o istorie proprie.

Este adevărat că majoritatea analogiilor de rit și ritual, citate mai sus au fost observate în cimitire tumulare. Fie-ne însă îngăduit să nu dăm o importanță exagerată acestui fapt și să ne exprimăm convingerea că, pe lângă necropola plană de la Isti-su, se vor descoperi și altele de același tip, după cum și în Transilvania, unde se cunosc cimitire tumulare la Cipău-Ogra și Cîmpia Turzii, este posibilă și chiar probabilă aflarea altora. De altfel, nu credem că tipul tumular sau plan al mormintelor are mai mare importanță decît ansamblul celorlalte elemente: rit, orientare, poziție a scheletului, inventar etc.

•

Ritul de înmormîntare, observat în „cimitirele scitice“ din Transilvania este confirmat întru totul de Herodot (IV, 73). În descrierea obiceiurilor de înmormîntare la sciți, „părintele istoriei“ menționează numai inhumarea, atît pentru șefii sciților, cit și pentru ceilalți membri de rînd ai acestui imens grup etnic. Întrebarea este însă: a cunoscut Herodot toate grupurile etnice din complexul scitic? Sau existau și grupuri care practicau incinerarea? Nu existau mai multe grupuri inhumante și, dacă da, pe care din ele l-a cunoscut sau le-a cunoscut Herodot? Avînd în vedere că acest autor din secolul al V-lea î.e.n., umblînd prin părțile orașului grec Olbia, avusese ocazia să-și adune datele istorice, etnografice etc., înainte de toate asupra obiceiurilor „sciților plugari“, localizați, în general, pe cursul mijlociu al Niprului, deci tocmai ale acelor triburi „scitice“ cu care populația scitoidă transilvăneană, după toate probabilitățile, avusese legături foarte strînse, genetice, descrierea lui Hero-

⁸² O. V. Kudreavțev, în *Istoria Universală*, vol. II, p. 155—157.

dot poate fi luată, *grosso modo*, drept bună și pentru populația „scitică” din Transilvania.

*

Recapitulînd cele spuse pînă acum în legătură cu riturile sepulcrale, putem conchide:

Mormintele „scitice” de pe teritoriul Transilvaniei, avînd însă analogii mai mult sau mai puțin apropiate spre vest și spre est, se caracterizează prin următoarele trăsături:

1. Poziție dominantă, evident legată de poziția dominantă a așezărilor, ale căror urme, deocamdată, nu se pot distinge.
2. Predominarea covîrșitoare a inhumăției.
3. Distanță relativ mare între morminte sau grupurile de morminte.
4. Adîncimea mică a gropilor sepulcrale.
5. Dimensiuni mari ale gropilor sepulcrale și formă dreptunghiulară, eventual ușor trapezoidală.
6. Orientare în general constantă (nord-vest — sud-est).
7. Poziția scheletelor aproape întotdeauna întinsă, pe spate, cu brațele de-a lungul corpului.
8. Prezența elementelor de inventar aproape în toate mormintele.
9. Aranjament asemănător (pe partea dreaptă sau în dreapta și în stînga scheletului, mai mult în jumătatea superioară) a elementelor de inventar.
10. Repetarea frecventă a depunerii în străchini a unei anumite cantități de carne de vită, ceea ce sugerează un rol bine definit al străchinilor.

Problema datării și atribuirii etnice a cimitirului de la Ciumbrud și a altor necropole „scitice” transilvănene, pe baza obiectelor de inventar vor fi discutate în ultima parte a acestui studiu.

ȘT. FERENCZI

DER „SKYTHISCHE“ FRIEDHOF VON CIUMBRUD

2. Teil

Der Begräbnisritus

(Zusammenfassung)

Alle Gräber des „skythischen“ Friedhofs von Ciumbrud liegen auf einer „Podireu“ genannten Terrasse, den Gräberfeldern von Aiud gegenüber, in beherrschender Lage, an der Kreuzung mehrerer Verbindungswege. Sie sind in die braune Walderde gegraben und reichen nicht tiefer als bis zum Sand des ehemaligen Mureșbettes. So erklärt es sich, warum die Gruben — im Verhältnis zur einstigen Oberfläche des Terrains — meist so flach sind (zwischen 22—142 cm). Sowohl die Anlage auf unteren Flussterassen (eine Ausnahme bildet der auf einer hohen

Terrasse gelegene Friedhof von Aiud-„Gerepen“) als auch die geringe Tiefe der Gräber ist charakteristisch für alle „skythischen“ Friedhöfe in Siebenbürgen.

Ein anderes Merkmal für die Friedhöfe dieser Periode sind die relativ grossen Abstände von oft mehreren Metern zwischen den Gräbern. Hie und da treten Gruppen von Familiengräbern auf.

Die Gräber sind meist Nordwest — Südost ausgerichtet (mit dem Kopf nach Nordwesten). Abweichungen der Längsachse von dieser Richtung sind relativ klein. Der Friedhof von Ciumbrud gliedert sich auch in dieser Hinsicht in die grosse Einheit der „skythischen“ Gräberfelder Siebenbürgens ein.

Die Skelette haben ausnahmslos Rückenlage. Die Arme liegen mehr oder weniger gestreckt längs des Körpers (Grab III, XI, XIV—XVIII). Manchmal liegt der Vorderarm auf dem Becken auf (bei Grab II der rechte, bei XII der linke Vorderarm). Diese Lage der Skelette ist spezifisch für alle, auch nur annähernd richtig beschriebenen „skythischen“ Gräber in Siebenbürgen. Nur hie und da kommen Hockergräber vor (Blaj, Războieni). In Ciumbrud wurde auch ein Doppelgrab gefunden; dafür gibt es ebenfalls Entsprechungen in Siebenbürgen. Im Laufe der Ausgrabungsarbeiten konnten Särge oder andere Behälter nicht festgestellt werden, ein Umstand, der von Archäologen auch für andere Friedhöfe bestätigt wird. Gelegentlich der Arbeiten fand sich ein Grab mit Leichenbrand, das nach Durchsicht früher gemachter Beobachtungen nicht das einzige in Siebenbürgen zu sein scheint, wie sich auf den ersten Blick annehmen liesse.

Auffallend ist die Grösse der Gräber. Die der Erwachsenen haben eine Länge von ungefähr 2 m, das Grab XII erreicht 2,20 m, die Breite ist im Durchschnitt 0,90 m, bei Grab XI beträgt sie sogar 1,20 m. Die Gräber waren schon vorher darauf eingerichtet, das zahlreiche und verschiedenartige Inventar aufzunehmen. Der Grundriss ist rechteckig, meist in Form eines länglichen Trapezes (z.B. Grab XI), doch kommen häufig Abweichungen von diesem Plan vor. Wir stellten fest, dass auch die Grube des Brandgrabes XIII, das eine Ausnahme darstellt, einen rechteckigen, ziemlich regelmässigen Grundriss aufweist und sehr geräumig angelegt ist, obzwar die verbrannten Knochen, die Beigaben, sowie die daneben liegenden Rinderknochen gut in einer kleineren Grube Platz gefunden hätten. Alle nach wissenschaftlichen Methoden aufgedeckten Gräber in Siebenbürgen weisen die oben beschriebenen Kennzeichen auf.

Mit Ausnahme von Grab XVIII, das nur von der Mitte abwärts erhalten ist, hatten alle Gräber ein Inventar. Bezüglich der Anordnung der Beigaben sowie einer gewissen Menge Rindfleisch lässt sich eine ziemlich genau eingehaltene Regelmässigkeit feststellen. In der Mehrzahl der Gräber wurden die Beigaben zur Rechten des Leichnams niedergelegt, eine Regel, die selbst im Falle des Brandgrabes XIII beobachtet wurde. Im Grab III, das eine Ausnahme bildet, wurden in der Biegung des linken Ellbogens zwei Schalen mit überhöhtem Henkel gefunden, mit Öffnungen einander zugekehrt, die die Knochen eines kleinen Kindes enthielten. Obzwar wir vorläufig noch über verhältnismässig wenige genaue Beobachtungen verfügen, die zudem noch häufig lückenhaft sind, können wir doch feststellen, dass die Anordnung des Inventars in den übrigen „skythischen“ Friedhöfen Siebenbürgens im grossen und ganzen dieselbe ist.

Es gibt allgemein beobachtete Bräuche in den „skythischen“ Gräberfeldern aus Siebenbürgen, die auch für Ciumbrud gelten: die grossen Gefässe (gewöhnlich die doppelkegelstumpfförmigen) enthielten meist kegelstumpfförmige Schalen mit überhöhtem Henkel und die Gaben von Rindfleisch wurden in Schüsseln mit eingezogenem Rand niedergelegt, die also vermutlich eine besondere Rolle in den Leichenfeierlichkeiten hatten. Bei Fehlen dieser Schüsseln wurde das Fleischopfer direkt auf die Erde gelegt. Es gibt demnach eine typische Anordnung der Inventarstücke, die in fast allen der artigen Gräbern festgestellt wurde.

Analogien bezüglich des Begräbnisritus führen uns einerseits nach Westen (in die Gebiete östlich der Theiss, das Hügelland von Nordungarn und die Süd-slowakei), andererseits zu den Hügelgräbern vom Mittellauf des Dnieper und seiner Zuflüsse, Desna, Seim, Sula, Psol, Worskla und Tiazmin: Guliai Gorod, Starša Moghila, Oksjutincy, Ščučinka, Grušewka, Wolkowcy, Żurovka usw. zu den Hügel-

gräberfeldern aus der Umgebung der Stadt Nikopol am Dniepr, nach Solokha im nördlichen Teil des ehemaligen Gouvernements Cherson und sogar noch weiter nach Osten zu den Skelettgräberfeldern im Vorgebirge des nordöstlichen Kaukasus.

Für ein riesiges Gebiet also, kann man einige ähnliche Begräbnisbräuche feststellen. Der Einfluss sozialökonomischer Faktoren von grosser Bedeutung bewirkte eine Völkermischung auf diesem Riesengebiet. Gleichzeitig erschienen in der Kultur der Steppenvölker gewisse gemeinsame Züge, die sich in zwei Richtungen auswirkten, einerseits auf die späteren Arbeitsvorgänge und die Waffenformen, andererseits auf gewisse Phänomene des Überbaues, die sich hauptsächlich in den Erzeugnissen der angewandten Kleinkunst widerspiegeln. Trotz dieser Angleichungstendenzen hatte dennoch jede Stammesgruppe ihre spezifische Kultur und ihre eigene Geschichte.

Der in den „skythischen“ Friedhöfen Siebenbürgens beobachtete Begräbnisritus wird von Herodot bestätigt. Dieser antike Autor beschreibt die Begräbnisbräuche der Skythen und erwähnt ausdrücklich die Leichenbestattung, sowohl für die Angehörigen der Stammesaristokratie, als auch für die „gewöhnlichen“ Mitglieder dieser äusserst zahlreichen Volksgruppe. Da Herodot die Umgebung der Stadt Olbia besucht hatte, beziehen sich seine Angaben auf die Bräuche der *Scythae arotres*, die allgemein am Mittellauf des Dnieper festgestellt wurden, also eben derjenigen „skythischen“ Stämme, mit denen die skythoide Bevölkerung aller Wahrscheinlichkeit nach stammesverwandt war. Herodots Beschreibung kann auch für die „skythische“ Bevölkerung Siebenbürgens zu Beginn der Stufe Hallstatt D als gültig betrachtet werden.

DRAHMA ȘI HEMIDRAHMA ÎN SISTEMUL MONETAR AL DACO-GEȚILOR

Este unanim recunoscut faptul că primele emisiuni monetare ale populațiilor din bazinul Dunării au avut ca prototip monede de ale lui Filip al II-lea, regele Macedoniei, care a emis tetradrahme avînd pe avers capul lui Zeus, executat artistic, iar pe revers, fie călărețul regal, reprezentat printr-un bărbat îmbrăcat, cu mîna ridicată pentru salut, călărind spre dreapta (în cîmp legenda ΦΙΛΙΠΠΟΥ), fie călărețul olimpic, reprezentat prin tînărul cu ramură de palmier și cunună de lauri, învingător la jocurile olimpice.

În stabilirea greutății, Filip al II-lea a avut în vedere emisiunile anterioare ale Macedoniei, care urmează sistemul staterului babilonian de 10—11 g, cu o valoare de tridrachmon. Drahma, care stătea la baza acestui sistem, a fost menținută de Filip al II-lea. El a readus-o la greutatea inițială, dar n-a emis-o decît în număr redus; în schimb, a fost pusă în circulație de el, după sistemul metrologic rodian, inițial fenician, o tetradrahmă de 14,5 g, care corespundea întocmai cu jumătate din dublul stater al lui Alexandru I și avea ca subdiviziune drahma de 3,6 g. Dar în cadrul acestui sistem metrologic, numai tetradrahma și-a menținut greutatea integrală, în timp ce didrahma și, îndeosebi, drahma și hemidrahma erau emise cu o greutate foarte mică, apropiindu-se de aspectul unor monede divizionare. Numeroasele piese, cu capul lui Apollo pe avers și cu călărețul pe revers, purtînd legenda ΦΙΛΙΠΠΟΥ, atribuite de unii lui Filip Arideul, au o greutate între 2,5 și 2,775 g, iar jumătatea lor variază între 1,24 și 1,19 g. L. Müller le consideră ca dioboli, raportîndu-le la o didrahmă de 14,5 g, după sistemul metrologic egeean, iar Hultsch crede că sînt drahme cu o greutate mai scăzută¹.

Triburile celtice și cele daco-getice, luînd ca prototip pentru emisiunile lor monetare monedele bătute de Filip al II-lea, căutau să le reproducă întocmai. Tendința de a crea o monedă identică celei macedonene

¹ F. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie*, Berlin, 1882, p. 241—243, 565—566, n. 2.

impunea și menținerea greutateii originalului. În adevăr, dacă urmărim greutatea emisiunilor din nordul Dunării de jos, constatăm că piesele care păstrează trăsăturile originalului prezintă și o greutate foarte apropiată de acesta². Trebuie să admitem, așadar, că o dată cu preluarea tipului, s-a preluat și sistemul ponderal al emisiunilor de argint ale lui Filip al II-lea.

La daco-geți, precum și la alte popoare, se constată devieri sensibile atât în ceea ce privește gravarea aversului și a reversului, cât și în privința greutateii și a calității argintului. Tipurile se îndepărtează din ce în ce mai mult de tetradrahma macedoneană, transformându-se în tipuri locale; paralel cu aceasta scade greutatea și calitatea argintului.

Urmărind compoziția tezaurelor monetare emise de daco-geți, observăm că majoritatea covârșitoare o constituie nominalele mari, căci, din cele peste 200 de tezaure și descoperiri izolate³, numai în cinci tezaure s-au găsit alături de tetradrahme și nominale mici⁴, alte cinci depozite constau exclusiv din piese mici⁵, iar numărul total al descoperirilor izolate e de 15⁶.

În articolul de față vom încerca să analizăm în ce măsură piesele divizionare semnalate reflectă existența unor subdiviziuni ale tetradrahmei în sistemul monetar al daco-geților sau dacă ele trebuie considerate doar ca exemple izolate, pătrunse întâmplător în Dacia.

Problema monedelor divizionare la daco-geți a fost atinsă numai în treacăt de C. Moisil în articolul său „Monetele Dacilor“, publicat în 1920, unde el a negat prezența lor în sistemul monetar al daco-geților: „Atît micul număr de monete barbare care imitează acest tip [drahmele și staterii de argint ai lui Alexandru cel Mare] — nu s-a găsit nici un tezaur — cît și restrînsa lor circulație, precum și tehnica cu care sînt executate, ne face să credem, că ele nu sînt de proveniență dacică, ci au fost importate pe cale comercială⁷; dar mai tîrziu el a admis baterea unui număr mic de drahme, susținînd că „în ceea ce privește monetele

² K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, în *DissPann*, II, 15, 1939, p. 33—34.

³ I. Winkler, în *Numismatický Sborník*, V, 1958, p. 24—39; pentru descoperirile ulterioare, vezi *SCN*, I, 1956; II, 1957; III, 1960; B. Mitrea, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 493 și urm.; III, 1959, p. 600 și urm.; IV, 1960, p. 587 și urm.; V, 1961, p. 583 și urm.; VI, 1962, p. 533 și urm.; VII, 1963, p. 589 și urm.; VIII, 1964, p. 371 și urm.

⁴ *ArchÉrt*, III, 1870, p. 90, fig. 5; E. A. Bielz, în *AVSL*, XI, 1873, extras, p. 6, 10—11; Ö. Gohl, în *NumK*, VII, 1908, p. 9; K. Pink, *op. cit.*, p. 80, nr. 9—10, p. 144, nr. 292.

⁵ I. E. Dimian, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 304, nr. 4; nepublicate, în colecția I. E. Dimian și col. dr. Gh. Severeanu, în Muzeul de istorie al orașului București.

⁶ I. Berkeszi, în *TörtRégÉrt*, XXIII, 1907, p. 39; *Gróf Dessewffy Miklós bar-bár pénzei* (=Dess.), anexă la *NumK*, 1910—1913, fig. 1914, 825—827; K. Pink, *op. cit.*, p. 142, nr. 230, p. 139, nr. 142, p. 138, nr. 131, p. 145, nr. 295; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 40, nr. 51, n. 1; C. Secășanu, în *CNA*, XVII, 1943, p. 166; O. O. Iliescu, în *BSNR*, XXXVIII-XLI, 1944—1947, p. 29—33; I. E. Dimian, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 304, nr. 6.

⁷ C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 72.

mai mici de argint, [dacii] nu au bătut decît un număr foarte redus de drahme imitate după ale lui Alexandru cel Mare⁸.

Pieseile găsite pe teritoriul Transilvaniei au fost studiate de Ö. Gohl împreună cu toate monedele divizionare emise în Latène în Europa centrală și în sud-estul ei⁹; el le clasifică în felul următor: în sudul Pannoniei, la scordisci sau iapozi, un singur tip (1); în „Dunántúl” șase tipuri (2—7) diferite [cinci dintre ele (2—6) corespund din punct de vedere tipologic și se leagă de nominalele mari din unele tezaure găsite în această regiune, iar al șaselea (7) e reprezentat printr-un număr mic de monede]; trei tipuri (8—10) aparțin monedelor emise de tribul celtic al boilor; un alt grup (11) este atribuit cu probabilitate ținutului nordic. O categorie aparte o constituie emisiunile eraviscilor, care n-au ca prototip monede grecești sau macedonene, ci denarul roman, și un singur quinar de 1,60 g. În nord-vestul Ungariei și pe teritoriul Cehoslovaciei se plasează șapte tipuri de monede divizionare (13—19), iar pe teritoriul locuit exclusiv de daci, cinci (20—24). Cu privire la tipul de emisiuni cu nominal mic, ultimul grup cuprinzînd imitații după monedele lui Alexandru Macedon (25), Gohl arată că, deși sînt frecvente în părțile sudice ale Transilvaniei, numai printr-un studiu amănunțit, avînd la bază o analiză stilistică a pieselor, s-ar putea preciza care au fost emise aci și care aduse de dincolo de Carpați sau chiar din Peninsula Balcanică, unde ele sînt frecvent atestate. Gohl ajunge la concluzia că monedele divizionare reprezintă, de cele mai multe ori, un sfert sau a șasea parte din nominalele mari, de care se leagă din punctul de vedere al executării aversului și al reversului, așa încît la nominalele mici, chiar dacă locul de descoperire este necunoscut, analiza stilistică permite în majoritatea cazurilor să identificăm grupul regional al emisiunilor barbare cărora le aparțin¹⁰.

Problema pusă de Gohl a fost reluată de K. Pink în lucrarea monografică despre emisiunile celților din est și ale vecinilor lor¹¹, în cadrul cărora emisiunile daco-getice ocupă un loc important. Pink a înregistrat, în bazinul Dunării de jos și pe cursul ei mijlociu, un număr de 398 de localități¹² unde s-au găsit monede emise de populațiile locale din Latène II. În 55 dintre localități sînt atestate monede divizionare, dintre care 10 situate pe teritoriul Daciei: opt în România și două aproape de granița ei vestică. Cele 45 de descoperiri din afara teritoriului Daciei cuprind opt tezaure: unele formate din monede divizionare, altele compuse din diverse nominale (sînt incluse aci și piesele găsite în atelierul de la Szalacska din R. P. Ungaria)¹³; în 28 de localități s-a găsit numai

⁸ C. Moisil, în *BulAcadRPR*, seria C, II 2—4, 1950, p. 58.

⁹ Ö. Gohl, în *Introducere la Dess.*, I, p. 7; în *NumK.*, V, 1906, p. 122—125; XIV, 1915, p. 82, 120; XXV, 1926, p. 31—36, 210.

¹⁰ Ö. Gohl, în *NumK.*, XXV, 1926, p. 31—36, 210.

¹¹ K. Pink, *op. cit.*

¹² K. Pink, *op. cit.*, p. 133 și urm.

¹³ *Ibidem*, p. 136 și urm., nr. 61, 170, 214, 273, 286, 326, 363, 367.

cite o drahmă¹⁴ (într-una dintre acestea sînt semnalate și două hemidrahme)¹⁵, din alte patru localități sînt cunoscute cite două drahme sau minimi¹⁶, iar în restul localităților s-au găsit între trei și opt monede¹⁷. Ca fiind găsite pe teritoriul R. P. Bulgaria (fără precizări topografice), Pink menționează mai multe imitații după monedele emise de Alexandru Macedon și Filip III Arideul (tip Dess. 320 și 534), aflate în diverse colecții¹⁸. După relațiile lui Pink, monedele divizionare descoperite pe teritoriul Daciei provin din cinci tezaure¹⁹ (din care două — unul în zona intracarpatică, celălalt în zonă extracarpatică, pot fi considerate ca descoperiri izolate, avînd în vedere compoziția lor) și cinci descoperiri izolate²⁰. În registrul descoperirilor, Pink nu menționează monedele divizionare din tezaurele de la Cugir (Kudzsir)²¹ și Medieșul Aurit (Aranyos-Medgyes)²², descrise la tratarea diverselor tipuri.

Din totalul descoperirilor de monede cu nominale mari și mici semnalate de Pink, aproximativ un sfert se situează pe teritoriul Daciei (88 din 398); față de numărul global, numărul descoperirilor cu monede divizionare (10 din 55) este așadar, ceva mai mic în Dacia decît pe teritoriile vecine, unde ele reprezintă circa 140/0, pe cînd în Dacia, numai 130/0.

În prezent, la monedele daco-getice cunoscute de Pink se adaugă noi descoperiri cu monede divizionare, așa încît — după cum am arătat — numărul tezaurelor se cifrează la 10, iar cel al descoperirilor izolate la 15. Raportat însă la creșterea generală de descoperiri cu monede daco-getice, procentajul pieselor divizionare este ceva mai scăzut (circa 100/0). Atare descreștere a nominalelor mici nu îndreptățește, totuși, aserțiunea lui Pink „că vestul nu are aproape de loc monede mici”²³, căci din confruntarea făcută mai sus rezultă că raportul monedelor divizionare față de monedele mari nu prezintă, din punct de vedere cantitativ, o deosebire atît de mare în Dacia, în comparație cu ținuturile vecine, ca să justifice o asemenea afirmație.

În elucidarea problemei, dacă geto-dacii au emis sau nu monede divizionare, rolul hotărîtor îl au desigur tipurile reprezentate și nu factorul cantitativ, influențat în mare parte de jocul hazardului.

Faptul că, pe lîngă tetradrahme și didrahme, dacii au emis și un număr redus de drahme a fost acceptat — după cum am văzut — de C. Moșil și subliniat de Gohl. Date noi cu privire la existența drahmei la daco-geti au fost aduse de O. O. Iliescu²⁴, iar termenul de hemidrahmă

¹⁴ *Ibidem*, p. 134 și urm., nr. 5, 7, 19, 23, 48, 61, 66, 79, 82, 87, 104, 116, 119, 148, 188, 199, 219, 229, 250, 294, 300, 302, 305, 321, 323, 359, 387, 393 (?).

¹⁵ *Ibidem*, p. 138 și urm., nr. 119.

¹⁶ *Ibidem*, p. 134 și urm., nr. 18, 73, 134, 187.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 136, 187, 270, 304, 316, 322.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 40.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 123, 157, 292, 295, 280.

²⁰ *Ibidem*, nr. 25, 142, 177, 287, 230.

²¹ *Ibidem*, p. 73 și fig. 266.

²² *Ibidem*, p. 82, fig. 324.

²³ *Ibidem*, p. 58.

²⁴ O. O. Iliescu, în *BSNR*, XXXVIII—XLI, 1944—1947, p. 29 și urm.

a fost aplicat unor monede găsite în Dacia pentru prima dată de C. Secășanu²⁵. Autorul raportează însă greutatea lor la sistemul metrologic atic, după care au fost bătute monedele lui Alexandru Macedon, fără să precizeze că majoritatea monedelor daco-gețice au fost emise după sistemul ponderal folosit de Filip al II-lea. Într-o recenzie la lucrarea noastră, unde am pus problema monedelor divizionare²⁶, C. Preda, bazându-se probabil pe preponderența tetradrahmei și a didrahmei în tezaurele daco-geților, scrie: „Este semnificativ, din acest punct de vedere, mențiunea pe care o face [I. Winkler] cu privire la prezența în rîndul imitațiilor dacice, a diverselor diviziuni monetare, printre care se remarcă hemidrahme, drahme, didrahme și tetradrahme, diviziuni proprii sistemelor ponderale grecești. După cît ni se pare, în adevăr dacii nu neglijează greutatea monedelor. Numai că descoperirile monetare nu ne îngăduie să vorbim cu certitudine deocamdată, decît de tetradrahme, care sînt cele mai numeroase și a căror greutate variază între 11—14,50 g și de didrahme, care cîntăresc între 6—7,50 g”²⁷. Din această clasificare nu rezultă însă care este, după părerea recenzentului, situația pieselor cu o greutate între 7,50—11 g și a acelor de 1,97—3,50 g sau de 350—6 g.

Avînd în vedere diferențele mari în greutatea monedelor divizionare: de la 1,97 g (piesa găsită la Sarkad)²⁸ pînă la 3,50 g (una dintre piesele din tezaurul de la Sibișel)²⁹, credem că în sistemul monetar al daco-geților se pot distinge două nominale mici: drahma, a cărei greutate medie corespunde cu un sfert de tetradrahmă, de care se leagă prin tipul aversului și al reversului, și hemidrahma, care ar corespunde cu a șasea sau a opta parte a tetradrahmelor.

O dezbateră mai amplă a problemei face necesară examinarea amănunțită a tuturor imitațiilor de drahmă sau hemidrahmă descoperite în nordul Dunării de jos, precum și a evoluției lor tipologice.

Imitații de drahme sau hemidrahme au fost semnalate în tezaurele provenite din următoarele localități:

BRAȘOV (împrejurimi): printre monedele tezaurului descoperit aci se menționează și două imitații de drahme: una avînd greutatea de 3,31 g, diametrul 17,5—19 mm, cealaltă cu greutatea de 3,33 g, diametrul 18 mm, precum și trei tetradrahme, ce redau același tip de monedă emis de Alexandru Macedon³⁰.

CUGIR, r. Orăștie: între primele cinci monede publicate din acest tezaur e inclusă și o drahmă, care pînă acum nu are analogii în alte părți. Avînd diametrul de 18,5 mm și cîntărind 2,45 g, piesa ar corespunde cu un sfert sau a șasea parte a monedelor mari din același tezaur (10—13 g), cu care e similară din punctul de

²⁵ C. Secășanu, *op. cit.*, p. 166.

²⁶ I. Winkler, *op. cit.*, p. 13.

²⁷ C. Preda, în *SCN*, III, 1960, p. 570.

²⁸ Dess. 1194; Ö. Gohl, în *NumK*, XV, 1916, p. 104; K. Pink., *op. cit.*, p. 144, nr. 287.

²⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 74, 144, nr. 292.

³⁰ Brassó = Kronstadt; Ö. Gohl, în *NumK*, VII, 1908, p. 9, nr. 5—7; C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 79, nr. 71; K. Pink, *op. cit.*, p. 139, nr. 157; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 50, nr. 30; O. O. Iliescu, *op. cit.*, p. 30—32.

vedere al stilului³¹. Aversul este mult stilizat, dar reversul e gravat chiar mai frumos decât reversul tetradrahmelor din același tezaur. Reprezentarea este aceeași: un cal spre stînga; pe drahmă călărețul este schițat prin globule expuse oval (Pl. I/1), iar pe tetradrahmă, doar prin îmbinarea cîtorva linii. Desenul altei drahme din aceeași descoperire este dat de Bielz: diametrul de 20 mm; aversul și reversul gravate schematic, fie după o drahmă a lui Alexandru Macedon³², fie a lui Filip III Arideul (Pl. I/2).

MEDIEȘUL AURIT, r. Satu Mare: alături de cele 107 tetradrahme emise după tipurile lui Filip al II-lea, avînd greutatea între 11,5 și 11,33 g (din care o parte se păstrează la Muzeul din Budapesta), se află și o monedă divizionară cu diametrul de 18 mm și greutatea de 2,44 g, al cărei stil și tip este foarte asemănător cu al monedelor mari. Aversul: capul lui Zeus spre dreapta, fără bărbie; cununa de lauri redată prin trei rînduri de frunze, care în dreptul ochiului se termină într-o linie oblică; restul capului e acoperit de linii, ce indică părul pieptănat spre spate. Reversul: un cal stilizat spre stînga; capul în formă de cioc de rață, picioarele și coada sînt redată prin niște globule, un rînd de globule schițează și coama calului. Călărețul e înlocuit printr-o roată cu patru spițe, legată cu două linii de spatele calului³³ (Pl. I/3).

OANCEA, r. Bujor: o drahmă cu greutatea de 2,60 g și diametrul de 20 mm, imitație locală după monedele lui Alexandru Macedon, s-a găsit cu ocazia unor lucrări agricole împreună cu alte cinci drahme (dintre care patru emisiuni originale ale lui Alexandru Macedon și una a lui Filip III Arideul)³⁴.

OLTENIȚA, r. Oltenița: s-au descoperit patru drahme de tipul monedelor lui Alexandru Macedon sau Filip III Arideul, prezentînd diferite stadii de barbarizare (3,75 g, 19 mm; 3,55 g, 17 mm; 3,48 g, 18—19 mm; 3,06 g, 20—21 mm)³⁵.

PIUA PIETREI, r. Fetești: trei monede divizionare de argint, imitate după tipurile emise de Alexandru Macedon, avînd următoarele greutăți și diametre: 2,39 g, 18 mm; 2,37 g, 17—18 mm (moneda e ruptă) și 1,82 g, 18 mm³⁶.

SIBIȘEL, r. Orăștie: dintre cele 395 de monede ale tezaurului, s-au păstrat doar 23 piese, dintre care trei sînt drahme³⁷. Aplicînd cu aproximație aceeași proporție pentru întregul tezaur, s-ar putea deduce că o optime din monede ar fi fost drahme. Greutățile indicate sînt de 3,35 g, diametrul 22 mm; 2,72 g, diametrul 21 mm și 2,5 g, diametrul 21—20 mm (moneda e deteriorată). Bielz indică o greutate medie de 2,5—3 g și diametrul variînd între 20—22 mm. Raportarea la greutatea medie a monedelor mari, 11—13 g, arată că aceste piese, cu toate că oscilează, erau considerate ca sferturi de tetradrahme. Atît piesele păstrate la Viena, cît și cea desenată de Bielz³⁸ reprezintă același tip. Aversul și reversul monedelor arată însă că s-au folosit cîte trei stanțe cu deosebiri stilistice neînsemnate pentru baterea lor (Pl. I/4—6). Aversul: bustul Dianei spre dreapta, părul pieptănat cu grijă spre spate este legat cu o panglică; sub bărbie, o rozetă formată din șapte globule, iar în fața gurii, o stea. La marginea unei monede se păstrează urmele cercului de perle. Reversul: un cal cu urechi mari, fără coadă, sîrînd spre stînga; sub burta calului, o rozetă din opt globule; dedesubt o măciucă dreaptă; călărețul e schițat printr-un triunghi îndreptat cu vîrfurile spre spatele calului, deasupra lui se află o globulă așezată în centrul unui arc cu raze, schițînd capul călărețului; totul înconju-

³¹ Kudzsir, Kudšir; în *ArchÉrt*, III, 1870, p. 90, fig. 5 (se indică greșit diametrul ca fiind de 2,8 cm), din desen rezultă că moneda e identică cu cea redată de Pink, *op. cit.*, fig. 266, vezi p. 73; Ö. Gohl, în *NumK*, XXV, 1926, p. 35, nr. 24, descrie moneda de la Cugir.

³² E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 6, 10—11, pl. V, fig. 3.

³³ Aranyos-Medgyes; Ö. Gohl, în *NumK*, XXV, p. 35, nr. 20; K. Pink, *op. cit.*, p. 82, fig. 324.

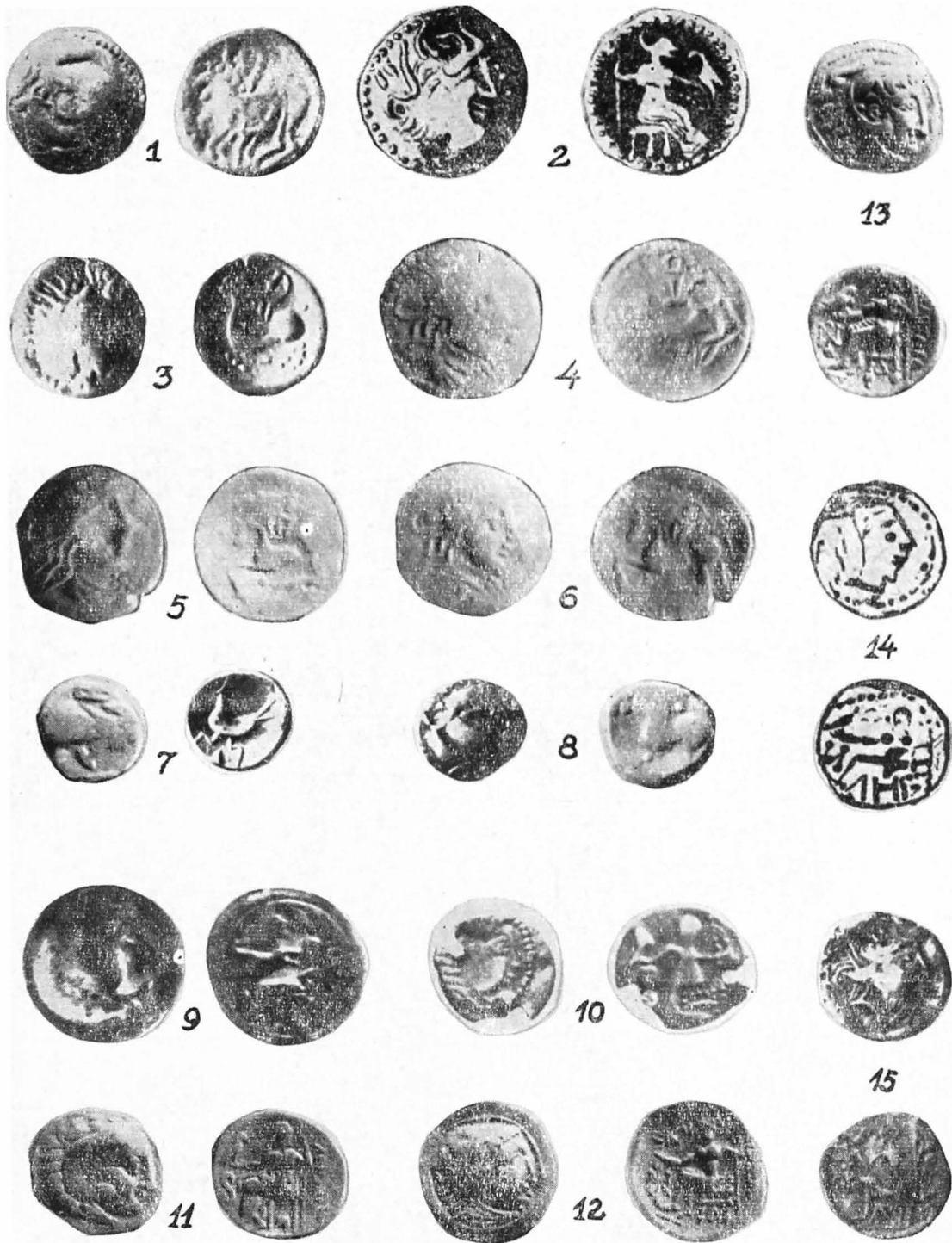
³⁴ I. E. Dimian, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 304, nr. 4.

³⁵ În colecția lui I. E. Dimian (București).

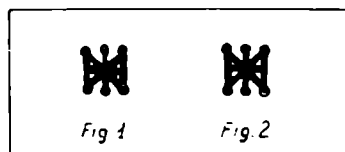
³⁶ Tot acolo.

³⁷ Sebeshely, K. Pink, *op. cit.*, p. 74 și fig. 279, p. 144, nr. 292.

³⁸ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 9—10, pl. VI, fig. 1.

Pl. I. Drahme și hemidrahme găsite în Dacia.

rat de un cerc de perle. E de remarcat că acest tip de drahmă nu este cunoscut în alte părți³⁹, precum și faptul că 13 din tetradrahmele păstrate au pe avers tot bustul Diane, ca și drahmele, având și reversul identic cu al acestora.

SIGHETUL MARMĂȚIEI (Iuncad): printre cele 24 de monede de argint, păstrate dintr-un tezaur reprezentând diverse tipuri emise după tetradrahmele lui Filip al II-lea, cu o greutate oscilând între 14,07—12,79 g, se găsesc și două monede mici: una având greutatea de 2,90 g și diametrul de 13—14 mm (Pl. I/7), iar cealaltă 2,30 g și diametrul de 12 mm⁴⁰. Aversul: capul mult stilizat al zeiței Pallas, spre dreapta. Reversul: un cal, spre dreapta, stilizat sub influența păsării pe care o poartă călărețul pe unele tetradrahme din acest tezaur.

ILFOV (fostul județ): în colecția G. Severeanu se păstrează un tezaur de monede divizionare de argint, găsit într-o localitate neprecizată de pe teritoriul fostului județ Ilfov. Monedele au aversul bombat și tocit, așa încît pe cele mai multe nu se poate distinge efigia. Reversul fiind, de asemenea, foarte uzat, nu se poate stabili dacă au fost imitate după drahmele emise de Alexandru Macedon sau de Filip III Arideul. Monedele au fost bătute cu mai multe stanțe; dintre cele 75 de piese ale acestui tezaur, am cîntărit șase bucăți: 3,55 g, 2,80 g, 2,56 g, 2,45 g (două bucăți) și 2,20 g⁴¹.

VLAȘCA (fostul județ): dintr-un tezaur, provenit de pe teritoriul acestui județ, au fost achiziționate 70 de monede, majoritatea foarte uzate, cu aversul bombat, așa încît la unele nu se distinge desenul. Monedele au fost emise după drahmele lui Alexandru Macedon sau Filip III Arideul cu un mare număr de stanțe, ce prezintă diferite stadii de barbarizare. Dintre acestea au fost cîntărite cinci bucăți: 3,75 g, 3,50 g, 3,40 g, 3,10 g și 3 g⁴².

În descoperiri izolate: o singură piesă de argint, găsită la *Sarkad*, are ca model tetradrahma lui Filip II: aversul e foarte stilizat, iar pe revers e redat schematic un cal fără călăreț. Greutatea piesei: 1,97 g, diametrul de 13—14 mm (Pl. I/8)⁴³.

O altă drahmă tip Filip al II-lea s-a găsit la *Bistrița*⁴⁴.

Celelalte monede semnalate în descoperiri izolate fie că redau tipul monetar comun al lui *Alexandru Macedon* și *Filip III Arideul*, fie că reprezintă tipuri hibride.

După drahmele sau hemidrahmele lui *Alexandru Macedon* sînt bătute monedele găsite la: *Panciova* (împrejurimi), piesa cîntărește 2,87 g (Pl. I/9)⁴⁵; *Bistrița* (o drahmă)⁴⁶; *București* (greutatea de 2,94 g)⁴⁷; *Cluj* (Pl. I/10; greutatea 2,12 g)⁴⁸; *Tinosul* (diametrul de 15 mm)⁴⁹; în *România* (trei drahme: 3,18 g, 18 mm; 3,90 g, 19—20 mm; 4,06 g, 18 mm; Pl. I/11—13)⁵⁰; drahme similare cu cele din *Panciova*, avînd o greutate medie de 2,9 g, provin și din locuri necunoscute⁵¹.

³⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 80, nr. 9—10; cf. și p. 89, 138, nr. 123, fig. 374.

⁴¹ Dr. G. Severeanu a donat colecția sa de monede și antichități Muzeului orașului București, unde se păstrează în prezent. Piese cîntărite poartă următoarele nr. de inventar: 2883, 2894, 2852, 2837, 2864, 2900.

⁴² Tezaurul face parte tot din colecția G. Severeanu. Monedele cîntărite au următoarele nr. de inventar: 2672, 2731, 2696, 2724, 2700.

⁴³ Vezi nota 28.

⁴⁴ Beszterce; Ö. Gohl, în *NumK*, VII, 1908, p. 121—122; C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 74, nr. 174 (scrie greșit că aci s-a găsit numai o imitație de drahmă); K. Pink, *op. cit.*, p. 134, nr. 25; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 50, nr. 34.

⁴⁵ (Angeblich) Pancsova; K. Pink, *op. cit.*, p. 117, 142, nr. 230, fig. 576.

⁴⁶ Vezi nota 44.

⁴⁷ O. O. Iliescu, *op. cit.*, p. 34.

⁴⁸ Klausenburg = Kolozsvár; K. Pink, *op. cit.*, p. 117, 139, nr. 142.

⁴⁹ B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 40, nr. 51, n. 1 (arată că această monedă este o drahmă sau un triobol, eventual o imitație foarte tocită).

⁵⁰ Dess., 826—825, 827.

⁵¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 117.

După drahmele sau hemidrahmele lui *Filip III Arideul* sînt imitate piesele provenite din: *Radovanu* (15—16 mm; Pl. I/14); *Sohatu* (două bucăți, 2,40 g și 2,88 g)⁵²; *Saschiz* (greutatea 3,395 g)⁵³ și din *Transilvania* (greutatea de 3,96 g)⁵⁴.

După drahmele lui *Alexandru Macedon* sau *Filip III Arideul* sînt bătute monedele găsite la *Brețcu* (o drahmă)⁵⁵ și la *Mărăcineni*, r. Buzău (două drahme emise cu stanțe diferite, avînd greutatea de 3,30 g, diametrul 17 mm; 2,18 g, diametrul 17—18 mm)⁵⁶.

Un tip neprecizat reprezintă drahma găsită la *Șiștarovăț*⁵⁷.

Un tip hibrid s-a găsit la *Rovine* (Pl. I/15). Aversul are ca prototip capul zeiței Pallas cu coif (probabil după o monedă de aur a lui Alexandru Macedon), dar, sub influența monedelor locale, acesta a fost redat ca un cap cu coif și cu barbă; reversul reprezintă pe Zeus pe tron, spre stînga, executat foarte stîngaci. Capul lui Zeus e lucrat în maniera capului cailor de pe monedele barbare, avînd și două linii ce indică urechile calului; greutatea de 2,98 g, diametrul 17 mm. Este aproape neîndoielnic că această monedă reprezintă un tip unic dacic⁵⁸.

Monedele divizionare, drahme sau hemidrahme, sînt atestate, așadar, în *21 de descoperiri precizate topografic*, la care se adaugă cele cu indicația: fostul județ Ilfov, fostul județ Vlașca, România și Transilvania.

După prototipurile pe care le urmează, monedele divizionare găsite pe teritoriul locuit de daco-geți pot fi împărțite în cinci grupe:

1. Aversul și reversul după monedele lui Filip al II-lea — patru bucăți — (Cugir, Medieșul Aurit, Bistrița și Sarkad).

2. Aversul și reversul după monedele lui Alexandru Macedon — 11 bucăți — (Brașov, Cugir, Bistrița, București, Cluj, Panciova, Tinosul și România).

3. Aversul și reversul după monedele lui Filip III Arideul — cinci bucăți — (Radovanu, Sohatu, Saschiz și Transilvania). Tipuri neprecizate — 149 bucăți — (Brețcu, Mărăcineni, Șiștarovăț, județul Ilfov și Vlașca), aparținînd grupului al doilea sau al treilea.

4. Aversul după monedele emise de Macedonia Prima, reversul după cele ale lui Filip al II-lea — trei bucăți — (Sibișel).

5. Aversul, capul stilizat al zeiței Pallas, reversul după monedele stilizate ale lui Filip II sau Alexandru Macedon — trei bucăți — (Sighețul Marmăției și Rovine).

Pe lîngă acestea, sînt semnalate și monede divizionare, provenite din *locuri necunoscute*, care se leagă din punct de vedere tipologic de nominalele mari găsite în Dacia, încît ele trebuie să fi fost emise în aceleași ateliere. Ele documentează existența unor monede divizionare la alte două grupe de tetradrahme imitate după monedele lui Filip al II-lea (adăugîndu-se la grupa 1).

1 a. Tipul denumit de Pink „Baumreiter“, călărețul cu copac, este cunoscut din două serii de emisiuni divizionare, una cu o greutate mai

⁵² C. Secășanu, *op. cit.*, p. 166.

⁵³ Keisd = Szászkezd; K. Pink, *op. cit.*, p. 118, nr. 131.

⁵⁴ Siebenbürgen; *ibidem*, p. 118, 145, nr. 295.

⁵⁵ I. E. Dimian, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 304, nr. 6.

⁵⁶ Monedele au fost donate de învățătorul din sat lui I. E. Dimian.

⁵⁷ I. Berkeszi, în *TörtéregÉrt*, XXIII, 1907, p. 39.

⁵⁸ Magyar-Pécska; Ö. Gohl, în *NumK*, 1909, p. 132, nr. 6.

mare (4,99 g, 4,63 g, 3,63 g, 3,4 g, 3,2 g) și alta cu o greutate mai mică (3,64 g, 3,08 g etc.), dar care din punct de vedere stilistic se îndepărtează mult de tipul tetradrahmei⁵⁹, așa încît poate fi considerată ca o serie independentă.

1 b. Tipul „fără bărbie“, răspîdit în nordul Daciei, apare și pe două monede divizionare de 3,38 g și 3,33 g. Ele reproduc în mod evident unele din tetradrahmele găsite în tezaurul de la Sighetul Marmăției⁶⁰.

Din totalul de 182 de monede divizionare, 10 au fost găsite în cinci tezaure, alături de tetradrahme locale imitate după emisiunile lui Filip al II-lea (excepție face doar tezaurul de la Sibișel); din alte cinci descoperiri, formate numai din drahme originale sau imitații, provin 153 de piese, iar restul de 19 bucăți au fost găsite izolat în 15 localități. Nici un exemplar identic cu cele descoperite pe teritoriul locuit de daco-geți nu e atestat în ținuturile vecine; la sud de Dunăre sau la nord-vest de Tisa, găsim doar variante foarte îndepărtate ale acestora. Nici printre piesele găsite în nordul Dunării de jos nu se poate stabili de fapt o identitate absolută a două exemplare (la monedele care redau tipul comun al lui Alexandru Macedon sau Filip III Arideul, gradul de uzură nu permite stabilirea unei serii emise cu aceeași stanță).

Grupele 1, 1 a, 1 b, 4 și 5 n-au nici măcar analogii îndepărtate în descoperirile din afara Daciei. Aceste monede se leagă organic de tezaurele în care au fost găsite sau le corespund din punctul de vedere al efigiei, atît în ceea ce privește tehnica execuției, cît și sub raportul tipurilor pe care le redau. Deosebit de semnificative sînt cele trei exemplare găsite în tezaurul de la Sibișel, deoarece ele redau întocmai tipul nominalelor mari. Din felul de executare a buclilor care cad pe ceafă, precum și a altor detalii de pe avers, se vede că s-au utilizat trei stanțe diferite; tot astfel și pentru revers, unde diferă poziția și mărimea liniilor prin care e redat călărețul. Se vede deci că aceste piese au fost emise în serie, într-o cantitate mai mare. Pe de altă parte, acest tip se întâlnește numai în Transilvania, încît proveniența lui locală este asigurată. Faptul că greutatea oscilează între 3,35—2,5 g nu influențează rolul lor de monede divizionare, căci aceeași instabilitate se remarcă și la nominalele mari (11—13 g). Mărimea rondelei e mult mai unitară decît la tetradrahme, variind doar între 20—22 mm.

Monedele găsite în tezaurele de la Cugir și Medieșul Aurit sînt piese unice. Avînd însă în vedere faptul că aceste depozite monetare nu ni s-au păstrat în întregime, cele două monede divizionare ar putea face parte, ca și cele din tezaurul de la Sibișel, dintr-o serie de monede divizionare. Aversul și reversul monedei de argint descoperită la Sarkad nu are analogii nici între monedele divizionare, nici între cele mari. Dar în maniera de redare a capului se observă o oarecare asemănare cu calul

⁵⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 59 și fig. 131—133, 134—137.

⁶⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 82 și fig. 316—317.

de pe tipul „călărețul cu copac” (Baumreiter), reprezentat în aceeași localitate printr-o tetradrahmă⁶¹.

Monedele din grupa 1 a și 1 b, fiind emise fiecare cu stanțe aparte, indică de asemenea că aceste tipuri de monede divizionare trebuie să fi fost bătute într-un număr mai mare pe teritoriul locuit de daco-geți.

Prezența în mai multe tezaure a unor piese divizionare, gravate în același stil și redând același tip ca și monedele mari, dovedește că în monetăriile daco-getice se emiteau, pe lângă tetradrahme, și nominale mici. Diametrul relativ stabil al rondei și greutatea, care reprezintă un sfert sau o șesime din greutatea monedelor mari — cu oscilațiile specifice monetăriilor din Europa centrală — dovedesc că au fost executate intenționat, excluzând eventualitatea că drahmele sau hemidrahmele, deși emise local, ar fi fost lucrate numai întâmplător și că sistemul monetar dac s-ar fi bazat numai pe tetradrahme și didrahme.

Imitațiile de drahme sau hemidrahme *nu redau niciodată* tipurile din primele serii ale monedelor daco-getice, gravate direct după tetradrahmele lui Filip al II-lea, care mențin încă legenda fie în întregime, fie măcar în parte, ceea ce pare să indice că, în prima fază a funcționării monetăriilor locale, în Dacia nu s-au emis monede divizionare.

De altfel, nu se semnalează nominale mici nici între primele emisiuni macedonene pătrunse în Dacia, datorită în mare parte și numărului lor redus sub Filip al II-lea⁶². Numai o dată cu crearea imperiului macedonean, când moneda lui Alexandru Macedon devine monedă universală, se trece la emiterea pe scară largă a pieselor divizionare. Alexandru Macedon schimbă și sistemul ponderal al emisiunilor de argint, adoptându-l pe cel atic, dar numai puține din exemplarele păstrate ating greutatea prevăzută. Pe lângă tetradrahme, emisiunile cele mai numeroase sînt drahmele; didrahma nu e frecventă⁶³.

În Dacia piesele divizionare bătute după tetradrahmele locale care imită emisiunile lui Filip al II-lea nu sînt prezente decît în tezaurele de la Medieșul Aurit și Cugir și în descoperirile izolate de la Bistrița și Sarkad (unde s-a găsit o monedă mult stilizată).

În schimb, între monedele divizionare semnalate în Dacia, imitațiile după emisiunile lui Alexandru Macedon și Filip III Arideul sînt cele mai frecvente. Datorită asemănărilor stilistice și a faptului că ambele serii de emisiuni prezintă același tip, denaturarea sau lipsa totală a legendei, precum și gradul de uzură ne împiedică de multe ori să precizăm dacă imitațiile barbare redau o monedă a lui Alexandru Macedon sau a lui Filip III Arideul. Din punctul de vedere al monetăriei daco-getice aceasta e, de fapt, de o importanță minoră. Problema esențială este aceea, pe care a pus-o încă Gohl, de a stabili care piese au fost *emise în nordul Dunării de jos și care au fost aduse din sud*. Lipsa unor publi-

⁶¹ Dess., 1201.

⁶² F. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie*, p. 242, 243, 565 și urm.; K. Pink, *op. cit.*, p. 105; C. Moisil, în *BulAcadRPR*, seria C, II, 2—4, 1950, p. 58.

⁶³ F. Hultsch, *op. cit.*, p. 243—244; K. Pink, *op. cit.*, p. 105.

cații cu reproduceri ale materialului găsit în Bulgaria constituie, desigur, o dificultate în discernerea definitivă a emisiunilor specifice teritoriului din nordul și sudul Dunării. Faptul că ele reproduc același prototip poate da, de asemenea, naștere la confuzii.

În stadiul actual al cercetărilor, dispunem totuși de câteva indicii sigure cu privire la emiterea în Dacia a unor monede divizionare.

Pentru a putea stabili care dintre monedele imitate după dragma sau hemidragma lui Alexandru Macedon și Filip III Arideul au fost emise în Dacia, e necesar să confruntăm mai întâi raportul numeric al tetradrahmelor din această serie de pe teritoriul din nordul și din sudul Dunării. În Dacia ele sînt prezente în 12 descoperiri:

1. În tezaurul care — potrivit indicațiilor păstrate la Cabinetul numismatic din Viena — provine din *împrejurimile Brașovului*, sînt semnalate șapte tetradrahme ce redau într-o formă mult barbarizată emisiunile lui Filip III Arideul (pentru unele se indică greutatea de 16,25 g)⁶⁴.

2. Într-un alt tezaur, descoperit tot în *împrejurimile Brașovului*, s-au găsit și trei tetradrahme, imitații după cele ale lui Alexandru Macedon, precum și două drahme similare⁶⁵.

3. Un număr de 39 de piese provine din tezaurul de la *Sadova*; sînt imitații după tetradrahmele lui Filip III Arideul (întrate în colecția lui L. Ruzicka)⁶⁶.

4. Un tezaur format exclusiv din tetradrahme cu „aversul bombat” (Buckelavers) s-a găsit la *Pielești*⁶⁷.

5. Din tezaurul de la *Oprești*, comuna Rădăești (r. Muscel, reg. Argeș), se păstrează șapte tetradrahme, aversul este foarte bombat, încît nu se distinge de loc efigia; pe revers e redat Zeus pe tron, foarte schematicizat, cu urme de legendă; pe două se află și monogramă (fig. 1—2). Una e aurită și perforată pentru a fi purtată ca medalion⁶⁸.

6. Mai multe monede de acest tip s-au găsit și cu ocazia reglementării cursului Dunării la Porțile de Fier⁶⁹.

7. În vatra satului *Băsești*, r. Murgeni, s-au găsit într-o grădină, cu ocazia unor lucrări agricole, trei tetradrahme de argint de factură locală, imitații în stil bun, după monedele lui Alexandru Macedon⁷⁰.

8. Din *împrejurimile Brașovului* se semnalează o piesă descoperită izolat⁷¹.

9. În cartierul *Colentina* al orașului *București* s-a găsit o tetradrahmă imitată după emisiunile lui Filip III Arideul (tip *Pielești*)⁷².

⁶⁴ K. Pink, *op. cit.*, p. 118, 139, nr. 157.

⁶⁵ Ö. Gohl, în *NumK*, VII, p. 9; K. Pink, *op. cit.*, p. 118.

⁶⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 118, 144, nr. 282.

⁶⁷ A. Metzulescu, în *Arta și Arheologia*, XII—XIV, 1937—1938, p. 7; B. Mitrea, în *EDR*, X, p. 52, nr. 49; I. Winkler, în *Numismatický Sborník*, V, 1958, p. 29, nr. 114.

⁶⁸ În colecția I. E. Dimian (București).

⁶⁹ Ö. Gohl, în *NumK*, XIV, 1915, p. 72.

⁷⁰ I. E. Dimian, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 304, nr. 5.

⁷¹ *Dess.*, 830.

⁷² B. Mitrea, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 572, nr. 15.

10. Monede barbare, imitații după tetradrahmele lui Alexandru Macedon, au fost găsite în comuna *Cîrjiți*, r. Ilia⁷³.

11. De pe teritoriul localității *Ocina*, r. Cîmpina, se semnalează o monedă daco-getică, similară cu cele de la *Pielești*⁷⁴.

12. Cu ocazia construirii liniei ferate *Piatra Olt* — *Rîmnicu Vilcea*, s-au găsit în apropierea gării din *Rîmnicu Vilcea* monede, între care se menționează cîteva tetradrahme de argint și piese de bronz, de la Filip III Arideul, de factură mai mult barbară⁷⁵.

În sudul Dunării nu sînt atestate însă decît cu totul sporadic tezaure care cuprind acest tip de tetradrahme, iar dintre descoperirile izolate, numai la trei întîlnim indicația că provin din Bulgaria (o categorie cu totul aparte din punct de vedere stilistic reprezintă moneda găsită la *Modruș*, în R. S. F. Jugoslavia)⁷⁶.

Faptul că pe teritoriul Daciei s-au găsit șapte tezaure și cinci descoperiri monetare izolate, avînd ca prototip emisiunile lui Alexandru Macedon și Filip III Arideul îndreptățește presupunerea că ele au fost bătute în nordul Dunării, probabil în *Oltenia*, de unde provin trei tezaure cu un număr mai mare de monede, de aceea denumirea de tip „brașovean” (*Kronstädter Typ*), dată de *Pink*⁷⁷ pe baza celor trei descoperiri din împrejurimile orașului, trebuie considerată ca o denumire convențională și nu ca o expresie a locului de emiter.

Pe de altă parte, de vreme ce admitem că monedele divizionare care reproduc caracteristicile unor tetradrahme specifice Daciei au fost bătute în monetăriile de pe acest teritoriu, aceeași ipoteză se impune și pentru piesele care sînt similare cu cele din sud, fără a fi însă identice cu acestea.

Legăturile dintre nordul și sudul Dunării sînt bine documentate pentru secolul II î.e.n. prin numeroase tezaure de monede provenite din *Thasos* și *Macedonia Prima*⁷⁸. Aceste emisiuni pătrund în Dacia într-o perioadă cînd imitațiile după dragma lui Alexandru Macedon și Filip III Arideul erau în plină circulație, totuși în nici un tezaur unde predomină aceste monede nu s-a găsit vreo imitație după drahmele lui Alexandru Macedon și Filip III Arideul, care să îndreptățească ipoteza aducerii lor din sud.

Frecvența mică și numărul redus al monedelor divizionare în tezaure, alături de tetradrahme, nu sînt întîmplătoare, ci se datoresc, pe de o parte, fenomenului tezaurizării (pentru care erau preferate, firește, nominalele mari), pe de altă parte, stadiului de dezvoltare a societății daco-getice, care nu impunea emiterea în cantități mari a monedelor divizionare, într-o perioadă cînd în Dacia circulau intens nu numai piese ori-

⁷³ G. Téglás, în *HRTÉ*, V, 1889, p. 55.

⁷⁴ B. Mitrea, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 572, nr. 21.

⁷⁵ C. Moisil, în *CNA*, XV, 1940, p. 241.

⁷⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 117—118.

⁷⁷ K. Pink, *op. cit.*, p. 118.

⁷⁸ C. Moisil, în *Balkanica*, VII, 1, 1944, p. 1 și urm.; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 64 și urm.; I. Winkler, în *SCȘCluj*, seria III, VI, 1—2, 1955, p. 37 și urm.

ginale din Dyrrhachium și Apollonia, ci și imitații de-ale lor⁷⁹, din care unele puteau fi locale, determinînd într-o anumită măsură emiterea în număr redus a drahmei și hemidrahmei după tipurile specifice daco-geților. De altfel, acest fenomen nu este caracteristic numai pentru Dacia, căci în tot bazinul Dunării de jos emisiunile de nominale mici sînt puțin numeroase.

Perioada de început a emiterii monedelor divizionare la daco-geți poate fi indicată numai cu aproximație, căci tezaurul de la Sighetul Marmăției, care după stilul monedelor poate fi considerat ca cel mai vechi depozit monetar unde apar piese divizionare, se eșalonează pe o perioadă mai lungă, cuprinzînd tetradrahme de diverse tipuri, de la sfîrșitul sec. III și din prima jumătate a sec. II î.e.n.

Pink crede că monedele divizionare din acest tezaur care au pe rv. un „cal—pasăre“ (Vogelpferd) ar fi chiar piese importate din apus⁸⁰, cu toate că el nu semnalează pentru acest tip, în afară de exemplarele de la Sighetul Marmăției, decît o piesă din *Považska Bystrica* (Nagybeszterce, în nordul Slovaciei de azi) și una din Tótfalu (în R.P.U., pe cursul mijlociu al Dunării). Părerea lui Pink este contrazisă și de faptul că el însuși le include în capitolul „*influența estică*“⁸¹. Tezaurul de la Sighetul Marmăției, unde s-a găsit exemplarul cel mai bine executat din punct de vedere stilistic din întreaga serie (vezi Pink, fig. 374, în comparație cu fig. 370—373, 375, 376), reprezintă, de fapt, punctul extrem estic, locul unde s-a format acest tip de monede divizionare.

O dată *post quem* ne oferă piesele din tezaurul de la Brașov, care are și monede thasiene (emise după 148 î.e.n.), precum și exemplarele din depozitul de la Sibișel, care — după cum s-a arătat — imită pe avers tipul monetar emis de Macedonia Prima (158—149 î.e.n.), așa încît putem stabili că monedele divizionare au fost emise în cursul sec. II î.e.n.

Delimitarea mai precisă a perioadei de emiterie a fiecărui tip în parte nu se va putea face însă decît o dată cu datarea tetradrahmelor de care se leagă din punct de vedere tipologic.

Variația sensibilă a greutateii constituie, de asemenea, o dificultate în stabilirea nominalelor pe care le reprezentau monedele divizionare ale daco-geților. Greutatea medie a monedelor divizionare de la Sibișel, Cugir și Medieșul Aurit, raportată la cea a tetradrahmelor din aceleași tezaure (Sibișel: 2,5—3,35 g față de 11—13 g; Cugir: 2,45 g față de 10—13,33 g; Medieșul Aurit: 2,45 g — avînd în vedere că moneda e foarte tocită — față de 11,5—11,33 g), arată clar că ele reprezintă *sfer-turi ale nominalelor mari*. Mai dificilă este însă determinarea raportului dintre nominalele tezaurului de la Sighetul Marmăției, căci el cuprinde tipuri diverse de tetradrahme, cu greutăți diferite: 14,07—12,79 g; iar

⁷⁹ C. Moisil, în *CNA*, XVI, 1942, p. 71; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 79 și urm.; I. Winkler, *op. cit.*, p. 40 și urm.

⁸⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 80.

⁸¹ *Ibidem*, p. 89.

nominalele mici nu se raportează din punct de vedere stilistic direct la vreunul dintre tipurile de tetradrahme. Dacă luăm ca bază moneda de 14,07 g, un nominal cu greutatea de 2,30 g ar reprezenta a șasea parte, iar cele de 2,90 g ar fi variante cu o greutate sporită. Mai probabil e însă că trebuie să pornim de la acestea din urmă și, avînd în vedere gradul lor de uzură, să le considerăm ca sferturi din nominalele mari (de circa 12 g), cărora le corespund și din punct de vedere stilistic. Aceeași proporție, de un sfert, ne-o indică și greutatea celor două monede divizionare (3,33 și 3,38 g), provenite din locuri necunoscute, al căror stil se leagă de al tetradrahmei din „grupa fără bărbie“, aflate în tezaurul de la Sighetul Marmăției (cu o greutate de 13,46 g—13,55 g). Acest raport relativ constant dintre diferitele tetradrahme și majoritatea nominalelor mici confirmă existența în sistemul monetar daco-getic al sferturilor de tetradrahme, corespunzătoare drahmelor grecești.

În afară de drahme, dacii au emis probabil și hemidrahme. Pentru seria monedelor divizionare emise după tipul tetradrahmelor lui Filip al II-lea sau după imitații locale ale acestora, avem indicată greutatea (1,97 g) numai la o singură piesă, găsită la Sarkad; în schimb, pentru nominalele care redau tipurile emise de Alexandru Macedon și Filip III Arideul, oscilația între 2,18 g (moneda găsită la Cluj) și 4,06 g (moneda găsită în România) e așa de mare, încît, cu toată instabilitatea monedelor divizionare, trebuie să presupunem că alături de drahme daco-geții au emis și un nominal mai mic, echivalent cu hemidrahma.

Faptul că pentru tipurile din seria emisiunilor daco-getice specifice Banatului, Moldovei și Cîmpiei muntene nu se cunosc monede divizionare arată că ele au avut un rol secundar în sistemul monetar al daco-geților; totuși, prezența lor în cea mai mare parte a Daciei arată că ele au fost emise în monetăriile din nordul Dunării de jos. Spre aceeași concluzie ne duce preponderența numerică a tetradrahmei imitate după monedele lui Filip III Arideul și Alexandru Macedon pe teritoriul Daciei, în comparație cu sudul Dunării, ceea ce permite concluzia că alături de aceste tetradrahme daco-geții au emis și subdiviziunile lor. Nu este îndreptățită, prin urmare, afirmația că majoritatea nominalelor mici ar fi venit din sud (unde au fost emise, de asemenea, monede de acest gen). Locul de emisie a fiecărei variante în parte nu va putea fi însă identificat decît după studierea tipurilor specifice teritoriului din sudul Dunării.

Pe baza monedelor păstrate în diverse colecții, a reproducerilor, precum și a trimiterilor la tipurile analoge, se poate deduce că imitațiile după drahma lui Alexandru Macedon și Filip III Arideul au trecut prin aceleași schimbări ca și piesele mari. Numărul relativ mic al monedelor divizionare, reprezentînd grupele: 1, 1 a, 1 b, 4 și 5, nu permite totuși urmărirea evoluției stilistice pentru fiecare variantă în parte.

Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că la toate triburile care au preluat sistemul monetar macedonean sau roman, pe lângă monede mari,

s-au emis și subdiviziunile acestora⁸², așa încît nu este probabil ca daco-geții să fi procedat altfel. Numărul tipurilor și extensiunea geografică a descoperirilor converg spre aceeași concluzie*.

IODITA WINKLER

DIE DRACHME UND HEMIDRACHME IM MÜNZSYSTEM DER DAKO-GETEN.

(Zusammenfassung)

Der Artikel behandelt die kleinen Münzen aus den Schatz- und Einzelfunden, die von der Bevölkerung im Norden der Unteren Donau im 2. Jh. v.u.Z. geprägt wurden. Es wird festgestellt, dass im dakischen Gebiet kleine Werte in 10 Schatzfunden vorkommen; fünf davon enthalten Drachmen neben Tetradrachmen, die anderen fünf nur Drachmen. Dazu kommen noch 15 Funde von je 1—3 Münzen (siehe S. 79—82).

Die Scheidemünzen aus Dazien können ihren Typen nach in fünf Gruppen eingeteilt werden: 1. nach den Münzen Philipps II. (Taf. I/1, 3, 8). 2. nach den Münzen Alexanders des Grossen (Taf. I/2, 9—13). 3. nach den Münzen Philipps III. Arideus (Taf. 1/14); unbestimmte Typen der 2. und 3. Gruppe. 4. Avers: nach den Münzen von Macedonia Prima. Revers: nach den Münzen Philipps II. (Taf. I/4—6). 5. Avers: der stilisierte Kopf der Göttin Pallas. Revers: nach den sehr stilisierten Münzen Philipps II oder Alexanders des Grossen (Taf. I/7, 15). Dazu kommen noch zwei Typen unbekannten Fundorts, die typologisch mit den in Dazien gefundenen Tetradrachmen zusammenhängen (siehe S. 82—83, Anm. 59—60).

Weil für eine grosse Zahl der auf dakischem Gebiet gefundenen Tetradrachmen keine entsprechenden Typen von Scheidemünzen bekannt sind, folgert die Verfasserin, dass in den Geldprägungen der Dako-Geten die Drachme und Hemidrachme eine untergeordnete Rolle spielten. Jedoch beweist der Umstand, dass bei mehreren Typen sowohl grosse als auch kleine Werte festgestellt werden konnten, die organische Zugehörigkeit der letzteren zum Münzsystem der Dako-Geten. Die grossen Unterschiede im Gewicht der Drachmen und Hemidrachmen beeinflussen ihren Wert als Scheidemünzen nicht, da auch bei den Tetradrachmen die gleichen Gewichtsschwankungen zu bemerken sind.

⁸² A. Blanchet, *Traité des monnaies gauloises*, I—II, Paris, 1905, p. 62 și urm. p. 151 și urm.; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Strassburg, 1908, p. 114 și urm.; R. Paulsen, *Die Münzprägung der Boier*, Textband, Leipzig-Wien, 1933, p. 97 și urm.; K. Pink, *op. cit.*, p. 59, 64, 66, 85, 86, 91 și urm.

* Moneda găsită la Zimnicea n-a fost inclusă în articolul de față, avînd în vedere că B. Mitrea, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 246, n-a susținut cu certitudine proveniența ei nord-dunăreană.

SANCTUARUL DACIC DE LA PECICA

Stațiunea de la „Șanțul Mare“ din hotarul com. Pecica (r. Arad, reg. Banat) este bine cunoscută în literatura arheologică. Aici s-au făcut săpături în repetate rânduri, începînd cu cele ale lui L. Dömötör din anii 1898—1900, 1901 și 1902¹, continuate de M. Roska în ani 1910—1911 și 1923—1924². A mai făcut săpături D. Popescu în anul 1943³. Cu ocazia tuturor acestora au fost descoperite numeroase vestigii dacice, însă atenția cercetătorilor amintiți s-a îndreptat mai cu seamă asupra așezării deosebit de bogate din epoca bronzului, care a dat numele culturii [Periam]-Pecica⁴. Marea majoritate a materialelor descoperite întîmplător sau cu ocazia săpăturilor lui L. Dömötör se păstrează în colecțiile Muzeului Arad⁵. Cu privire la locuirea dacică a tellului de la Pecica datele de care dispuneam erau foarte puține. În vederea lămuririi acestei probleme am reluat săpăturile în vara anului 1960. Cercetările nu sînt încă încheiate. Totuși, încă de pe acum putem afirma cu toată certitudinea că la „Șanțul Mare“ a existat o importantă așezare dacică cu două nivele de locuire, pe care am identificat-o cu Ziridava pomenită de Ptolemeu⁶. Dacă stabilirea numelui nu se poate face decît ipotetic, cert este că la Pecica ne gîsim în fața unei întinse și bogate așezări dacice a cărei locuire începe cel puțin din sec. II î.e.n. și ține, foarte probabil, pînă la cucerirea romană.

Tellul de la Pecica, intens locuit în epoca bronzului, cu depuneri arheologice care depășesc în unele puncte 4 m grosime, a fost întrebuin-

¹ *ArchÉrt*, XXI, 1901, p. 327—335; XXII, 1902, p. 271—274.

² *DolgCluj*, III, 1912, p. 1—73; *Dacia*, I, 1924, p. 314—15.

³ *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 71—73. Asupra tuturor săpăturilor mai vechi E. Dörner a întocmit o lucrare intitulată „Istoricul cercetărilor de la Pecica“, ce urmează să fie publicată.

⁴ Asupra acestei culturi a se vedea D. Popescu, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 333—334, p. 785; *SCIV*, XVII, 1966, p. 158—160, cu toată bibliografia.

⁵ Pentru ceramică, a se vedea I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania* (în curs de apariție).

⁶ *Ziridava*, în *Apulum*, V, 1965, p. 127—135.

țat de daci ca acropolă a așezării ce se extinde mult pe cîmpia din imediata lui apropiere. Enormul șanț natural, și probabil în parte amenajat (lucru ce urmează să fie precizat de viitoarele cercetări), care înconjoară tellul, a constituit fără îndoială unul dintre motivele principale pentru care locul a fost ales ca așezare de către oamenii epocii bronzului și mai târziu de daci.

Cu ocazia săpăturilor noastre pe platoul fortificat au fost dezvelite mai multe clădiri de formă patrulateră, una cu absidă și una rotundă. Edificiul rotund ce formează obiectul lucrării de față a fost descoperit în campania 1962. El este situat pe latura de nord-vest a platoului, la mică distanță de marginea lui, în imediata apropiere a clădirii cu absidă (fig. 1/1).

Edificiul rotund constă dintr-o platformă de lut galben bine bătut și fățuit, care se ridică cu 10—15 cm mai sus decît nivelul de călcare antic (fig. 1/2). În centrul acestei platforme (fig. 2) s-a descoperit o vatră de foc de formă ovală, cu o puternică crustă foarte bine păstrată. Vatra este mai înaltă decît platforma edificiului doar cu cîteva centimetri. Ea a fost înconjurată cu o gardină alcătuită din pietre mari de rîu. Toate pietrele gardinei prezentau puternice urme da arsură și aveau o față afumată. Doar cîteva dintre ele s-au descoperit *in situ*, cele mai multe însă le-am găsit aruncate în dezordine în imediata apropiere a vetrei, ori pe suprafața ei. După secționarea vetrei am putut constata că ea n-a fost așezată pe un pat de pietre, ca în cazul altor vetre de foc de pe platou, ci este alcătuită doar din lut galben care din cauza focului s-a înroșit 20—25 cm în adîncime (profilul fig. 2). În legătură cu vatra de foc a edificiului rotund trebuie să mai spunem că pe suprafața ei s-au putut constata mai multe straturi de lipitură succesive, care din cauza focului au primit consistență și au putut fi ușor observate. Podeaua clădirii este și ea din lut galben bine bătut și fățuit, dar fățuiala nu formează o crustă compactă și n-a putut fi bine urmărită pe întreaga ei suprafață. Și în cazul acestei lipituri s-au putut observa mai multe straturi, chiar dacă nu sînt atît de distincte ca în cazul vetrei de foc centrale.

Marginea platformei a fost închisă cu stîlpi de lemn a căror urme erau ușor de observat (fig. 1/2). Stîlpii sînt rotunzi, cu diametrul de 25—30 cm, de formă patrulateră, cu diametrul de 30—35 cm. Ei se adîncesc destul de puțin de la suprafața platformei, nedepășind 40—50 cm. Distanța dintre stîlpi nu este uniformă, variînd între 10—40 cm. În legătură cu stîlpii trebuie să spunem că ei au fost protejați cu pietre de rîu și cu un gen de mortar alcătuit din piatră de calcar sfărîmată (profilul fig. 2). Stratul de piatră din jurul stîlpilor avea menirea de a-i proteja și de a le mări stabilitatea. Dat fiind faptul că stîlpii sînt puțin adînciți în pămînt (40—50 cm), deși diametrul lor a fost destul de mare, trebuie să presupunem că aceștia n-au fost prea înalți. Înălțimea lor n-a putut depăși cu mult 1 m. Sigur pare faptul că asemenea stîlpi n-au putut susține un acoperiș. Deci, ne găsim în prezența unei con-

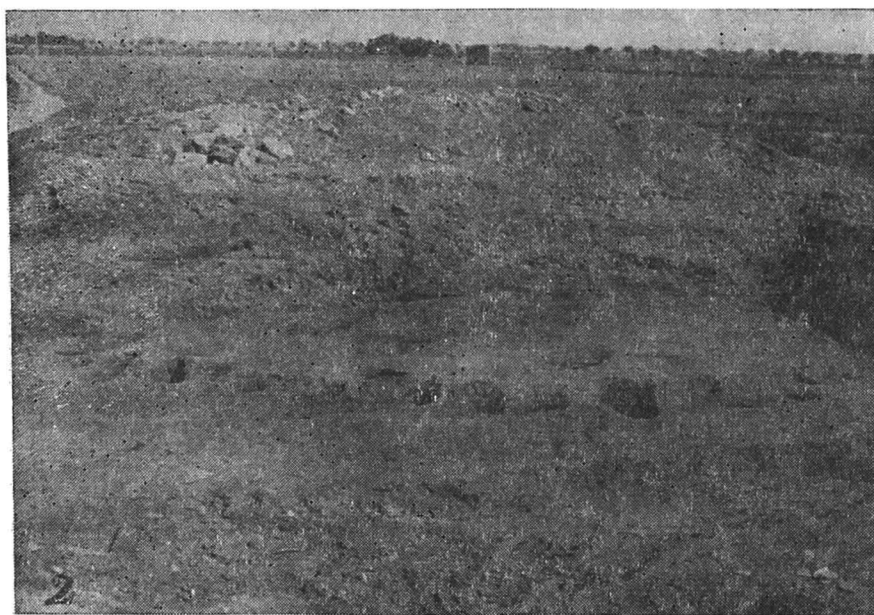
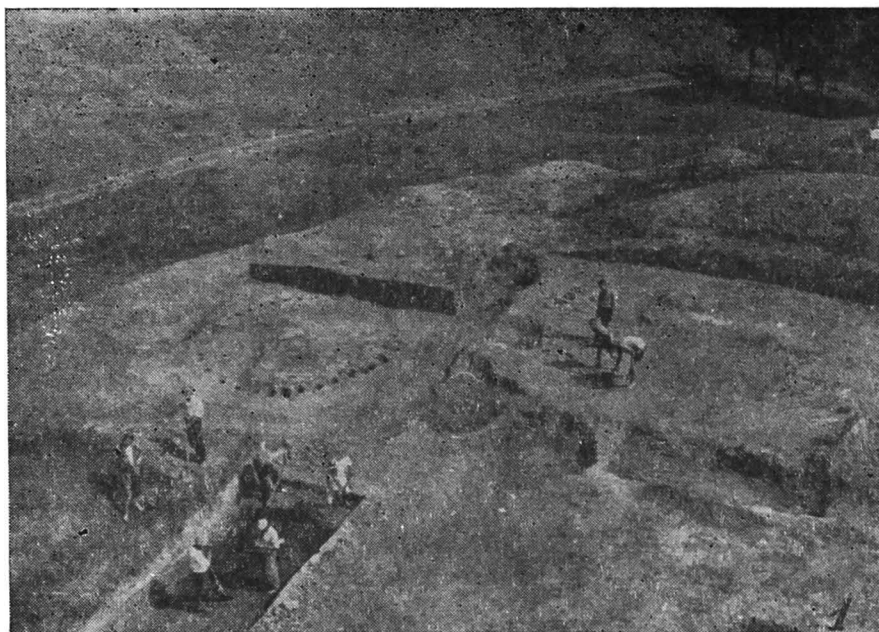

Fig. 1. Sanctuarul rotund de la Pecica. 1. Vedere de ansamblu a laturii de nord-vest a platoului. 2. Partea bine păstrată din sanctuar, cu gropile stîlpilor.

strucții deschise de formă circulară. Dar din edificiu ni s-a păstrat bine doar o jumătate a lui, cea dinspre centrul platoului, pe câtă vreme partea dinspre pantă a fost distrusă de lucrările agricole care tindeau să reducă denivelarea existentă pentru a putea fi cultivată și panta. Aceste lucrări au afectat însă numai o parte a edificiului, cea exterioară.

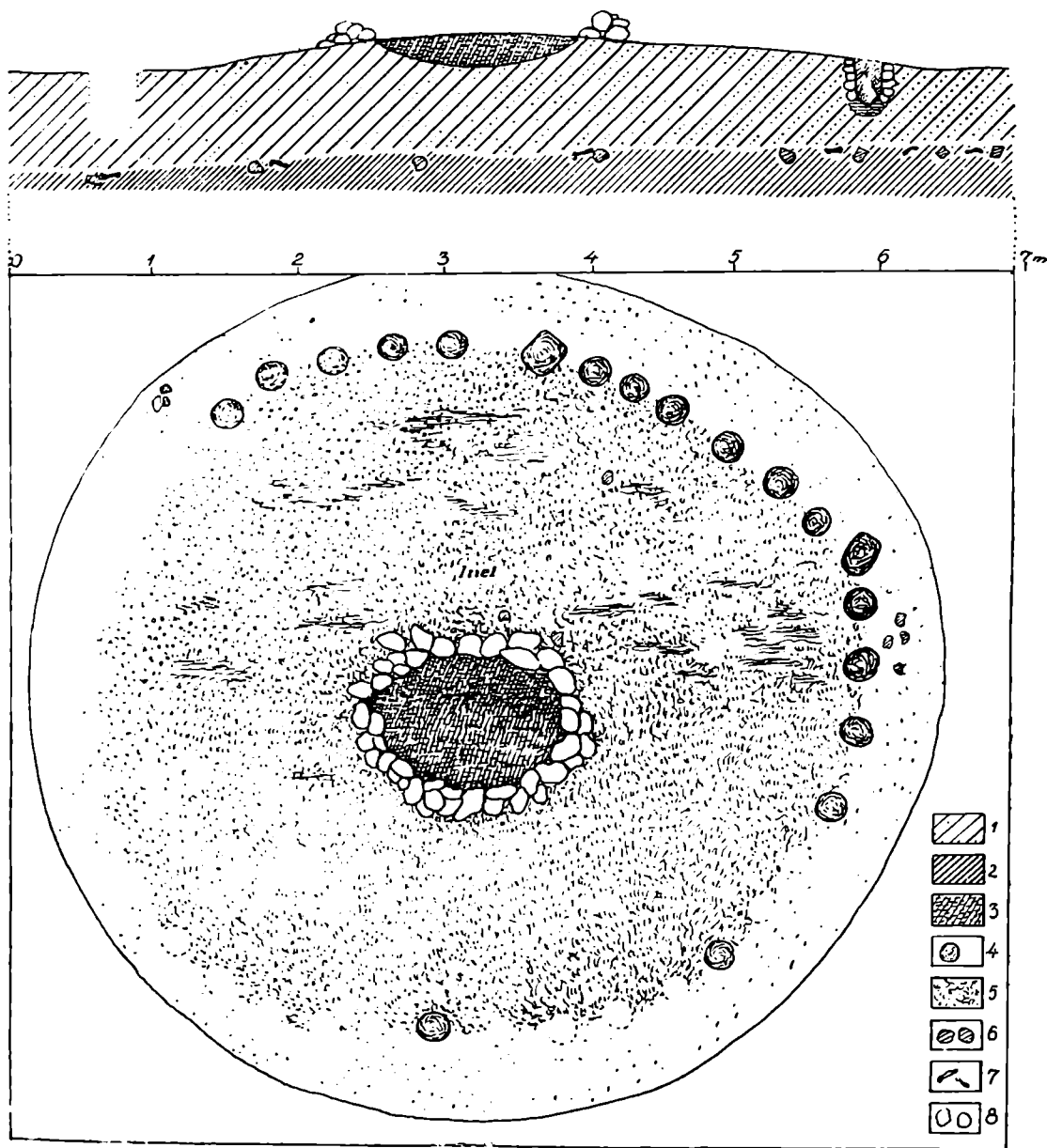

Fig. 2. Profilul și planul sanctuarului rotund. 1, Lut galben; 2, nivel din epoca bronzului; 3, vatră de foc; 4, stâlp de lemn; 5, lipitură; 6, fragmente ceramice; 7, oase de animale; 8, pietre de râu.

Pe această latură gropile stîlpilor n-au mai putut fi reperate cu siguranță decît în două cazuri, pe cîtă vreme pe latura bine păstrată gropile stîlpilor au fost ușor de determinat. În pămîntul cenușiu-gălbui se evidențiau perfect, chiar la suprafață, găurile stîlpilor umplute cu un pămînt negru, rezultat de pe urma putrezirii stîlpului de lemn. Un alt indiciu concludent îl constituia faptul că în aceste gropi pămîntul a fost afinat. După golirea gropilor, în care nu s-a găsit niciun obiect de metal, am dat peste stratul protector al stîlpilor, alcătuit, cum s-a amintit, din pietre de rîu și un fel de mortar.

Pe suprafața platformei s-au găsit urme de arsură și foarte puțină cenușă. În unele dintre gropile stîlpilor s-a descoperit și cenușă, în cantitate mică. Din motivele arătate, nu mai știm astăzi care era numărul total al stîlpilor de lemn ce înconjurau edificiul. Bine păstrate au fost găsite doar 19 gropi. Diametrul spațiului închis de stîlpi este de 6 m, iar a întregului edificiu de 7 m. Pe baza acestor dimensiuni putem presupune, cu destulă incertitudine însă, că numărul total al stîlpilor a fost de 40, ori cu ceva mai mare. Este vorba de un calcul cu totul ipotetic pentru că, așa cum s-a arătat, distanțele dintre găurile de stîlpi bine păstrate nu sînt egale. În legătură cu stîlpii de lemn ce împrejmuesc edificiul ne-a mai rămas de adăugat că dintre cei 19, a căror găuri au fost bine păstrate, doi sînt de formă patrulateră, iar restul rotunzi. Deosebit de interesant ni se pare faptul că între cei doi stîlpi patrulateri sînt 6 stîlpi rotunzi. Nu putem însă ști dacă această grupare de 6 stîlpi rotunzi urmați de unul patrulater mai mare se repeta pe tot perimetrul cercului alcătuit din stîlpi de lemn, și anume de cîte ori, din motivele pe care le-am arătat. Ar fi fost deosebit de interesant pentru descifrarea rostului edificiului de care ne ocupăm să știm dacă alternarea de care vorbeam s-a repetat.

În afara cercului alcătuit din stîlpii de lemn, pe o suprafață de aproximativ 1 m, s-a găsit o altă lipitură aplicată de data aceasta pe suprafața solului fără să existe o platformă de lut galben ca în spațiul închis de stîlpi. Lipitura exterioară s-a păstrat foarte slab și doar în cîteva porțiuni relativ mici a putut fi dezvelită.

Pe întreaga suprafață a edificiului de care ne ocupăm n-am descoperit decît cîteva fragmente ceramice dacice lucrate cu mîna, din care nu se pot reconstitui formele de vase cărora le-au aparținut, și un inel de aur. Inelul s-a găsit în apropierea vetrei de foc centrale (fig. 2). El este lucrat din sîrmă de aur cu diametrul de 2 mm. Extremitățile sîrmei se încăleacă și apoi fiecare este înfășurată sub forma a două spirale. Diametrul exterior al inelului este de 23 mm, iar în greutate măsoară 2 g (fig. 3). El se păstrează în Muzeul de Istorie Cluj (inv. nr. A₂/2). Pentru inelul de aur de la Pecica găsim numeroase analogii în descoperirile de argint dacice. Cele mai apropiate ni se

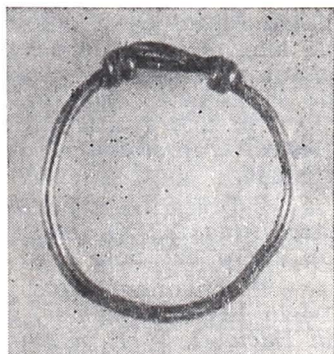

Fig. 3. Inel de aur descoperit în sanctuarul rotund de la Pecica.

par inelele ce fac parte din tezaurul de la Poiana-Gorj⁷. Acestea diferă doar prin dimensiunile ceva mai mari și prin existența unui număr sporit de spirale. Nu cunoaștem însă în lumea dacică nici o altă analogie care să fi fost lucrată în aur și nu în argint.

Într-un studiu consacrat prelucrării aurului în Transilvania⁸, D. Popescu constata că „începînd din secolul al V-lea și pînă în epoca stăpînirii romane, nu avem în Transilvania decît foarte puține descoperiri de obiecte de aur”⁹. La cele cunoscute: fibula de la Remetea, ce se datează în sec. I î.e.n.¹⁰, și cele două brățări de la Totești din sec. II î.e.n.¹¹ vine să se adauge acum inelul de la Pecica ce nu modifică însă constatarea făcută acum un deceniu de către D. Popescu. Rămîne deci, în continuare, deschisă problema dispariției obiectelor de aur în cele trei secole ce preced cucerirea romană a Daciei. Nu este în intenția noastră de a relua discuția cu privire la nepotrivirea dintre izvoarele literare¹² și descoperirile arheologice. Inelul de la Pecica nu modifică cu nimic coordonatele problemei. Ni se pare apropiată de adevăr ipoteza prof. C. Daicoviciu, potrivit căreia aurul a fost teaurizat în visteria regilor și întrebuințat în relațiile de schimb cu vecinii, pentru acoperirea nevoilor obștești, fie pașnice, fie militare¹³; de aceea obiectele de aur sînt extrem de puține, fără să lipsească însă cu desăvîrșire. Existența chiar și sporadică a obiectelor de aur dovedește că meșterii daci lucrau, pe lîngă podobeale bine cunoscute din argint, și unele de aur. Obiecte aurite, lucrate însă din alte metale, au fost descoperite în număr mai mare decît sînt cele confecționate din acest metal prețios. Astfel, unele dintre vasele de argint ale minunatului tezaur de la Sîncrăieni au fost aurite¹⁴. Aurirea s-a aplicat și pe obiecte de fier ori de bronz, ca în cazul celui descoperit la Rudele — poate mîner de sabie — în apropierea Sarmizegetusei¹⁵.

⁷ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 207, fig. 1/6, 9, 10—12, 14 și fig. 3/10—13.

⁸ În *Materiale*, II, 1956, p. 196—250.

⁹ *Ibidem*, p. 242.

¹⁰ I. Bleyer, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 364, fig. 1/5; 2/5. Merită să fie menționat faptul că și din tezaurul de argint de la Remetea, căruia îi aparține fibula de aur, făcea parte o verigă de argint cu extremitățile încălecate și înfășurate în genul unor spirale, ca și în cazul inelului de aur de la Pecica. Veriga de argint de la Remetea este însă mai mare și măsoară 45 mm. I. Bleyer, *op. cit.*, p. 366, fig. 1/9; 2/9. Fibula de aur de la Remetea a mai fost reprodușă de V. Părvan, *Getica, O protoistorie a Daciei*, București, 1926, fig. 372/5 și D. Popescu, *op. cit.*, fig. 146.

¹¹ Brățările de la Totești au fost date de N. Fettich în sec. II î.e.n., în *ArchHung*, XXXI, 1951, p. 168, pl. XXI 2—3, datare admisă de către D. Popescu, *op. cit.*, p. 227, nota 3.

¹² Johannes Lydus, *De magistratibus*, II, 28 spune că Traian ar fi dus din Dacia 1.650.000 kg aur, cifră evident fantastică. Redusă la o zecime (J. Carcopino, în *Dacia*, I, 1924, p. 28—34) ea rămîne totuși o cantitate mare: 165.000 kg.

¹³ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 277.

¹⁴ D. Popescu, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 157 și urm.

¹⁵ H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 152.

Descoperirea unui inel de aur într-o clădire a așezării dacice de la Pecica, chiar dacă nu schimbă cu nimic esențial problema nesoluționată încă a prelucrării aurului de către daco-geți în epoca Latène, își are totuși importanța sa. El face dovada clară a existenței obiectelor de aur în lumea dacică înaintea cuceririi romane. Credința noastră este că numărul obiectelor de aur cunoscute la daco-geții din epoca Latène se va înmulți în viitor și că va dispărea acea discordanță existentă astăzi între izvoarele literare (care vorbesc de bogăția în aur a Daciei) și lipsa acestuia din descoperirile arheologice.

După descrierea edificiului rotund descoperit în campania 1962, rămîne să discutăm două probleme deosebit de importante legate de acest monument, și anume caracterul și datarea lui.

Din cele arătate pînă acum reiese că edificiul de la Pecica era de formă rotundă, fără să fie vorba de un cerc perfect, alcătuit dintr-un rînd de stîlpi de lemn nu prea înalți, avînd în centru o vatră de foc. Edificiul a fost cu siguranță deschis. Asemenea clădiri sînt bine cunoscute în centrul religios de la Sarmizegetusa. Aici, pe terasa a XI-a, au fost descoperite două sanctuare rotunde cu stîlpi nu prea înalți de piatră și stîlpi de lemn, ambele deschise, fără acoperiș¹⁶. În unul dintre aceste sanctuare (în cel mare) a fost descoperită și o vatră de foc¹⁷. Ambele sanctuare de la Grădiștea Muncelului sînt cu mult mai mari decît edificiul de la Pecica. Sanctuarul mare rotund de la Sarmizegetusa măsoară 30 m diametru, iar cel mic 12,5 m, pe cîtă vreme cel de la Pecica are doar 6, respectiv 7 m diametru. Cu toate acestea, pare neîndoielnic că și la Pecica ne găsim în fața unui sanctuar. Atare afirmație se sprijină pe următoarele fapte: edificiile de la Sarmizegetusa, cît și cel de la Pecica, sînt deschise, au aceeași formă, sînt alcătuite din stîlpi de piatră ori de lemn și, în sfîrșit, au vetre de foc, probabil pentru jertfe.

Pentru utilizarea ca sanctuar a edificiului de la Pecica pledează și faptul că pe întreaga lui suprafață n-am găsit nici o unealtă sau obiect de uz gospodăresc, la care mai poate fi adăugat amănuntul că în jurul vetrei nu s-au descoperit vase, cum s-au găsit în toate celelalte cazuri pe platou, în afară de clădirea cu absidă unde în jurul vetrei de asemenea n-am găsit ceramică.

Faptul că la sanctuarul de la Pecica lipsesc stîlpii de piatră se poate ușor explica dacă ne gîndim că ne aflăm în plină cîmpie, unde piatra lipsește cu desăvîrșire. Există în apropiere doar piatra adusă de Mureș, pe care o găsim, sub o formă sau alta folosită la toate clădirile așezării de la Pecica. În schimb, lemnul exista din abundență. Cercetările faunistice făcute de Sergiu Haimovici¹⁸ asupra materialului osteologic desco-

¹⁶ C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 113—117; *SCIV*, III, 1952, p. 283—287; *SCIV*, IV, 1953, p. 153—156; *Materiale*, VI, 1959, p. 336—337.

¹⁷ *Materiale*, VI, 1959, p. 336—337, fig. 6.

¹⁸ *Studiul preliminar al faunei provenite din săpăturile de la Pecica* (în curs de publicare).

perit cu ocazia săpăturilor noastre au dovedit că zona din jurul așezării dacice era puternic împădurită. La această concluzie s-a ajuns pe baza marei frecvențe a oaselor de cerb.

Mai trebuie spus apoi că suprafața platoului fortificat este mică și poate de aceea dimensiunile sanctuarului sînt reduse. Ar fi fost foarte greu ca pe o suprafață de $120 \times 60 - 80$ m, cît măsoară platoul, să se construiască sanctuare cu dimensiuni similare celor de la Grădiștea Muncelului. Date fiind condițiile locale, ni se pare firesc să fie construite sanctuare de dimensiuni corespunzătoare platoului și din material accesibil. Esențiale par forma și faptul că ne găsim, în ambele cazuri, în prezența unor clădiri deschise, cu cercuri alcătuite din stîlpi.

Pentru sanctuare construite numai din lemn cunoaștem o analogie în așezarea dacică de la Bărboși. Și aici, în interiorul fortificației alcătuită dintr-un val de pămînt, N. Gostar a descoperit un sanctuar cu stîlpi de lemn, fără piatră, care însă, spre deosebire de cel de la Pecica, este patrulater¹⁹.

La sanctuarul mare rotund de la Grădiștea Muncelului există o grupare de șase stîlpi mai subțiri și 1 stîlp mai lat, care se repetă de 30 de ori. Asemenea grupare l-a făcut pe acad. C. Daicoviciu să pună acest monument în legătură cu calendarul. Studiul amănunțit făcut ulterior de H. Daicoviciu²⁰ a dovedit în chip convingător că avem de-a face cu un *sanctuar-calendar* al dacilor. La sanctuarul rotund de la Pecica întîlnim grupați șase stîlpi rotunzi, după care urmează unul patrulater. Această grupare, inerent ne duce cu gîndul la sanctuarul-calendar de la Sarmizegetusa. Dar sanctuarul de la Pecica este, după cum s-a văzut, rău conservat și de aceea nu mai putem ști dacă gruparea de care vorbeam se repetă, și în caz afirmativ, de cîte ori. Încît orice presupunere în legătură cu funcția de calendar a sanctuarului de la Pecica ni se pare neîntemeiată atîta vreme cît la îndemină ne stă doar o mică parte a sanctuarului, fără să putem preciza măcar numărul total al stîlpilor. Nu putem însă, firește, exclude ipoteza că și la Pecica sanctuarul rotund din interiorul fortificației să fi fost legat într-un fel oarecare de fenomene cerești, al căror tîlc însă nu-l mai putem afla.

A mai rămas de discutat problema cronologiei monumentului prezentat. În așezarea dacică de la Pecica s-au putut distinge două nivele clare de locuire. Ultimul nivel începe foarte probabil în sec. I î.e.n. și ține pînă la începutul sec. II e.n. Datarea acestui nivel s-a făcut pe baza monedelor romane republicane și imperiale. Ultima monedă din seria celor descoperite la Pecica este un denar de argint al împăratului

¹⁹ Informații primite de la N. Gostar (Iași).

²⁰ *Il tempio-calendario dacico di Sarmizegetusa*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 231—254 și *Nouvelles données concernant le sanctuaire-calendrier dace*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 383—387.

Traian (fig. 4). *Av.* IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P. Bustul împăratului, cu lauri, spre dreapta. *Rv.* COS VPP SPQR OPTIMO PRINC. Felicitas, în picioare spre stînga, ținînd un caduceu și sprijinindu-se pe o coloană. Diametrul 19 mm, greutatea 3,15 g, starea de

Fig. 4. Denar de argint al împăratului Traian, descoperit în așezare.

conservare mediocră. Cohen², II/83; Strack, p. 173, pl. II/148. Moneda a fost emisă între anii 108—110. Existența unei monede a împăratului Traian face plauzibilă ipoteza că așezarea dacică de la Pecica a luat sfîrșit la puțină vreme după cucerirea Daciei. Moneda a fost descoperită în pămîntul scos din săpăturile noastre și de aceea nu mai putem ști dacă făcea parte din inventarul unei locuințe. Ni se pare probabil că moneda a fost pierdută cu ocazia distrugerii așezării de către romani. Deși teritoriul pe care se afla așezarea dacică de la Pecica n-a intrat în componența noii provincii, ni se pare firesc ca romanii să fi distrus o așezare puternică și fortificată dacică, situată în imediata apropiere a graniței, într-un teritoriu îndeaproape controlat de romani, iar pe locuitorii ei să-i oblige să se mute în altă parte. Fapt este că pe platoul fortificat se constată pretutindeni puternice urme de incendiu și că n-am descoperit nicăieri în săpăturile noastre vreun indiciu de locuire ulterior începutului sec. II e.n., în afară de un cimitir de inhumatie tîrziu, din epoca feudală (sec. XI—XII). Deci, după începutul sec. II e.n. așezarea de la Pecica a fost părăsită. Dacă pentru ultimul nivel de locuire avem elemente de datare sigure, nu același lucru îl putem spune pentru nivelul anterior. Pentru acesta avem la îndemînă un singur fapt, că el este anterior sec. I î.e.n., ceea ce s-a putut stabili stratigrafic. Cînd începe însă nivelul cel mai vechi, deocamdată nu putem preciza. Pe baza ceramicii descoperite în primul nivel putem presupune că acesta aparține sec. II î.e.n. Neîndoielnic este faptul că între cele două nivele de locuire nu există un răstimp prea mare, în sensul că așezarea, deși a fost distrusă, n-a fost părăsită. În momentul de față nu cunoaștem cauzele care au dus la distrugerea primei așezări. Nu este exclus să fie vorba de un incendiu, ușor de imaginat într-o așezare în care clădirile erau foarte apropiate și construite din lemn și păioase. Deocamdată problema rămîne deschisă.

Sanctuarul rotund de la Pecica aparține primului nivel de locuire. Pe baza stratigrafiei de care am vorbit, sanctuarul rotund se datează în sec. II î.e.n. sau, eventual, la începutul celui următor. Inelul din sîrmă de aur este o formă foarte simplă, cu o durată foarte lungă, și nu ne poate oferi un criteriu cronologic sigur.

Nu este exclus ca edificiul cu absidă din apropierea sanctuarului rotund să reprezinte și el un sanctuar și să-l fi înlocuit pe cel rotund, mai vechi, distrus. Edificiul cu absidă aparține ultimului nivel de locuire dacică de la „Șanțul Mare“.

În concluzie, se poate spune că la Pecica, pe platoul fortificat, s-a descoperit un sanctuar dacic de dimensiuni mici, construit după modelul celor de la Sarmizegetusa, întrebuintând însă ca materiale de construcție numai lemnul și lutul. Sanctuarul este deschis și se leagă foarte probabil, de fenomene cerești, adeverind încă o dată caracterul predominant urano-solar al religiei daco-geților²¹. Se dovedește că pe lângă fiecare așezare dacică importantă au existat sanctuare, situate fie în interiorul, fie în afara fortificațiilor.

Sanctuarul rotund de la Pecica este pînă acum unicul de această formă, în afara celor din marele centru religios de la Sarmizegetusa. El se datează în sec. II î.e.n. sau, poate, la începutul secolului următor. La stîlpii de lemn ce împrejmuiesc sanctuarul s-a putut constata gruparea de șase stîlpi rotunzi, după care urmează un stîlp mai mare patruleter. Dat fiind faptul că n-au putut fi reperați cu siguranță toți stîlpii sanctuarului și că astfel nu se poate cunoaște numărul lor total, nu putem spune dacă și aici avem sau nu de-a face cu un sanctuar calendar, iar încercarea de a formula ipoteze în legătură cu acest subiect ni se pare prematură.

I. H. CRIȘAN

DAS DAKISCHE HEILIGTUM VON PECICA

(Zusammenfassung)

Die vom Verfasser im Jahre 1960 begonnenen Ausgrabungen in der Flur der Gemeinde Pecica haben das Vorhandensein einer reichen, dakischen Ansiedlung mit zwei Wohnschichten über der wohlbekannten bronzezeitlichen Siedlung vom „Șanțul Mare“ erwiesen. In Jahre 1962 wurde auf dem von einem mächtigen Graben umgebenen Plateau unter anderem auch ein Rundbau aufgedeckt. Er besteht aus einer Plattform aus gelbem Lehm, umschlossen von einem Kreis von Holzpfeilen (Abb. 1—2). Die Pfeilen waren nur 40—50 cm in die Erde eingerammt, was den Verfasser annehmen lässt, dass das Gebäude kein Dach hatte. Auf Grund von Entsprechungen zu dem heiligen Bezirk von Sarmizegetusa muss der Bau als ein dakisches Heiligtum, vermutlich in Verbindung mit gewissen Himmelserscheinungen, angesehen werden. Das Heiligtum ist schlecht erhalten, deshalb kann die Gesamtzahl der Pfeilen nicht festgestellt werden. Der Durchmesser des von den Pfeilen eingeschlossenen Kreises beträgt 6 m, der des ganzen Gebäudes 7 m. Es lässt sich eine Anordnung von 6 Rundpfeilen, auf die ein grösserer viereckiger folgt, erken-

²¹ Caracterul urano-solar al religiei daco-geților a fost postulat încă acum două decenii de către acad. C. Daicoviciu, *Herodot și pretinsul monoteism al geților*, în *Apulum*, II, 1944—1945, p. 90—94. A se vedea și I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 61—139.

nen, jedoch kann man nicht feststellen, wie oft sich diese Anordnung wiederholt. Es ist wohl möglich, dass das Heiligtum von Pecica in irgendeiner Weise mit dem dakischen Kalender zusammenhängt, wie auch die Heiligtümer von Grădiştea Muncelului.

Zeitlich ist das Heiligtum in das 2. Jh. v.u.Z. anzusetzen. Es liegt in der ersten bewohnten Schicht dieser dakischen Ansiedlung, die der Verfasser mit dem von Ptolemaios erwähnten Ziridava identifizieren zu können glaubt. Das Ende der Siedlung wird auf Grund einer dort gefundenen Münze des Kaisers Trajan (Abb. 4) an den Anfang des 2. Jahrhunderts u.Z. gesetzt.

Im Innern des Heiligtums wurde eine, von einem Rand aus Flussteinen umgebene Feuerstelle entdeckt. Zum Inventar des Heiligtums gehörte ausser einigen Keramikscherben ein in der Nähe der Feuerstelle aufgefundener goldener Ring (Abb. 3 und 2).

Der goldene Ring von Pecica vermehrt die sehr geringe Anzahl dakischer Goldgegenstände aus der Latènezeit. Er ist aber ohne Bedeutung für die Erklärung des Widerspruches zwischen den Schriftquellen, die von dem Goldreichtum Daziens sprechen, und den archäologischen Funden. Diese Frage bleibt auch weiterhin offen.

Das Heiligtum von Pecica ist ein Beweis für das Bestehen — innerhalb der Befestigungen — von Kultbauten bei den Dakern, neben den bekannten Heiligtümern von Sarmizegetusa.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE
LA CETATEA GRĂDIȘTEA MUNCELULUI
ÎN ANII 1803—1804
(Contribuții la istoria arheologiei din țara noastră)

Atît cercurile de specialiști din țară și din străinătate, cît și publicul care se interesează de asemenea probleme își îndreaptă privirea asupra săpăturilor de mari proporții pe care le efectuează, de două decenii încoace, Academia Republicii Socialiste România, în scopul elucidării cît mai temeinice a istoriei patriei. Unul din obiectivele de cel mai larg interes este scoaterea la iveală a centrului statului dac de odinioară, prin dezgroparea cetăților și așezărilor din Munții Orăștiei. Această muncă de mari proporții este desfășurată, începînd din anul 1949, sub conducerea acad. prof. C. Daicoviciu¹. Rezultatele acestor cercetări, prelucrate de către C. Daicoviciu, au dus la punerea într-o lumină nouă a unor probleme importante ale istoriei țării noastre, iar prin semnificația lor general istorică au cîștigat aprecierea cercurilor internaționale pentru arheologia noastră reinnoită².

¹ Rapoartele preliminare asupra săpăturilor efectuate în munții din sudul Orăștiei se găsesc în: SCIV, I, 1950, p. 137—148; II, 1951, p. 95—126; III, 1952, p. 281—310; IV, 1953, p. 153—194; V, 1954, p. 123—159; VI, 1955, p. 195—238 și în *Materiale*, III, 1957, p. 255—277; V, 1959, p. 379—401; VI, 1959, p. 331—358; VII, 1961, p. 301—320; VIII, 1962, p. 463—476.

² C. Daicoviciu a prelucrat pînă acum rezultatele săpăturilor în următoarele studii: *Die dakischen Burgen im Süd-Westen Siebenbürgens*, în *Serta Kazaroviana*, Sofia, 1950, p. 75—80. — *Dacii din Munții Orăștiei și începuturile statului sclavagist dac*, în *Studii și cercetări științifice — Cluj*, 1950, fasc. 2, p. 111—126. — *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951. — *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, în *Cercetări privind istoria veche a R.P.R.*, București, 1954. — *Noi contribuții la problema statului dac*, în SCIV, VI, 1955, p. 47—60. — *Le problème de l'état et de la culture des daces à la lumière de nouvelles recherches*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 121—137. — *În legătură cu „obștea” la geto-daci*, în SCIV, VI, 1955, p. 123—127. — *Sistemi e tecnica di costruzione militare e civile presso i daci nella Transilvania* în *Atti del Settimo Congresso Intern. di Archeologia Classica*, III, Roma, 1961, p. 81—86. — *La civilisation dace et sa place dans la culture de la région balkanique*, în *Actes du colloque international des civilisations balkaniques, Sinaia, juillet 1962*, p. 92—98. — *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1960 și 1962 (în colaborare cu H. Daicoviciu).

Însemnătatea cercetărilor acad. C. Daicoviciu pentru dezvoltarea arheologiei de la noi se evidențiază și mai mult în comparație cu preocupările asemănătoare ale perioadei precedente. Întâmplarea a făcut ca cercetarea celui mai de seamă centru dacic, a cetății de la Grădiștea Muncelului, să posede cel mai bogat istoric. S-ar putea spune că istoricul cercetării acestei cetăți are aceeași vechime cu preocupările arheologice din Transilvania, putînd fi considerat ca începînd în secolul al XVI-lea, unele etape oglindind evoluția acestor preocupări, din etapă în etapă, pînă la cercetările arheologice moderne, planificate.

Săpăturilor de la Grădiște din a. 1803—1804 li se cuvine un loc de seamă nu numai în istoria științei din țara noastră, ci chiar în istoria cercetărilor arheologice din întreg imperiul habsburgic de odinioară.

Era cunoscut pînă acum faptul că la Grădiștea Muncelului și înainte vreme se făcuseră săpături³, fără a li se cunoaște însă caracterul, scopul, metodele și întreaga desfășurare. De aceea, atare cercetări erau considerate în general drept simple căutări de comori. Dar de cînd au ieșit la iveală rapoartele și actele oficiale privitoare la săpăturile din 1803 și 1804, întocmite săptămînal, această părere veche trebuie modificată. Publicarea acestui material documentar, atît de timpuriu și de o valoare deosebită pentru istoria arheologiei din țară, va avea loc în cadrul unui alt studiu. Acesta ne-ar da prilejul să arătăm importanța și locul săpăturilor din 1803 și 1804 în dezvoltarea științelor istorice de la noi⁴. Acolo vor putea fi găsite datele privitoare la mersul lucrărilor, la obiectele descoperite, date ce vin în ajutorul cercetărilor actuale. Fragmentul de mai jos al lucrării acesteia arată numai felul în care s-a transformat, în 1803, goana de secole a țăranilor după comori, în săpături sistematice cu caracter științific.

*

După cum s-a amintit, istoricul săpăturilor actuale de la Grădiște poate fi considerat ca începînd din secolul al XVI-lea. Aceasta însă nu numai pentru că multele descoperiri de monete au atras mereu, încă din veacurile evului mediu, iobăgimea săracă, exploatată a satelor învecinate, la căutarea de comori. Săpăturile de la Grădiște au începuturi atît de îndepărtate și pentru motivul că istoriografia umanistă din Transilvania a aflat de existența acestor vestigii încă de pe vremea începuturilor

³ Toate informațiile referitoare la așezările și cetățile dacice din zona Orăștiei au fost adunate și sistematizate de Al. Ferenczi. Cf. C. Daicoviciu — Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei. Cercetări de istorie veche*, București, 1951, p. 67—116.

⁴ Această publicație de izvoare va conține rapoartele, actele oficiale și scrierile particulare scoase la iveală din Arhiva Minieră a Tezaurariatului Transilvaniei, păstrată la Arhivele Statului din Cluj (prescurtată în cele ce urmează: Arh. M. Th.) din Magyar Országos Levéltár (Arhiva Statului Maghiar) de la Budapesta (prescurtată în cele ce urmează: MOL) și din Hofkammer Archiv (Arhiva Camerei Aulice) Viena, precum și desenele și schițele efectuate la timpul său cu ocazia cercetărilor. Pentru topografia zonei vezi harta de la p. 117.

sale. Primul semn îl găsim în lucrarea lui Gaspar Heltai „Chronica az magyaroknac dolgairol” (cronică despre întâmplările maghiarilor), apărută la Cluj în 1575. Vorbind despre urmele romane, Heltai scrie printre altele: „Nu departe de Orăștie și acolo se afla în munte un oraș frumos, ale cărui fundamente se mai păstrează toate. Incinta acestuia era și ea din piatră cioplită”⁵.

Ruinele romane din mijlocul pădurilor seculare nelocuite nu i-au preocupat însă, în mod statornic, pe istoriografii noștri umaniști, de bună seamă și din cauza lipsei inscripțiilor romane. La începutul secolului al XIX-lea, unul din membrii familiei hunedorene Ponori Thewrewk (Török), binecunoscută în istoria filologiei clasice din Ungaria, Paul Török, a trebuit, de fapt, să redescopere Grădiștea pentru lumea științifică. În intervalul de timp scurs pînă la această redescoperire ruinele au rămas doar un depozit de „comori ascunse” pentru populație, fiind exploatare neîntreșt, secole de-a rîndul, prin dejucarea atenției proprietarilor de pămînt și a autorităților comitatense. Au apărut legende în legătură cu ruinele din munți și cu comorile ieșite la iveală, legende care, răspîndindu-se printre cei ce aveau încredere unul față de altul, ademenau mereu noi și noi spirite întreprinzătoare.

Atenția specialiștilor s-a îndreptat din nou, în 1803, asupra ruinelor de la Grădiște, cu prilejul descoperirii unei comori deosebit de însemnate. Căutarea de comori, intensificată în perioada de tranziție din secolul al XVIII-lea în sec. al XIX-lea, a fost animată însă de o știre mai veche cu un deceniu și jumătate⁶. După știrile ce treceau din gură în gură (confirmate de înșiși purtătorii lor cu ocazia anchetei oficiale)⁷, în luna august 1785, țăranul David Albu din Chitid i-a comunicat preotului Dumitru Cerbiceanu că în vara precedentă (a. 1784), la Grădiște „pe vremea coasei”, în zori i-a apărut în vis „un om vrednic, alb, înalt” și i-a spus să urce la paltinul de lingă eleșteu, de acolo să coboare drept la pîrîu și să-i urmeze cursul pînă în locul numit Cheie, de acolo, s-o apuce spre miazăzi și din ce va găsi acolo să-și ia cît îi place, dar să nu spună nimic altora, căci acelea „nu-s puse acolo spre norocul Neamțului, ci spre cel al Franțuzului și Muscalului”. Albu, urmînd „vedenia cerească”, a urcat la Cheie, unde stîncă abruptă, înaltă, ce o avea în față, a fost cuprinsă de o mare lumină, „de parcă, presărată cu paie, ar fi aprins-o cineva”. La această lumină el a observat o creștătură în stîncă, urmată

⁵ Szabó Károly, *Régi magyar Könyvtár* (Biblioteca maghiară veche), Budapest, 1879, I, nr. 118, p. 7 (partea a VI-a). —, „Nem messzi Szászvároshoz, ott is volt az hegyben egy szép város, melynek fundamentomi mind ugyan vagynak. Ennek is kerítési mind faragott kövekből voltanak”.

⁶ Despre goana după comori a țăranilor din jurul muntelui și despre împrejurările găsirii unora dintre comori ne informează amănunțit procesele verbale luate cu ocazia anchetei efectuate, în vara anului 1803, de către delegații directoratului fiscal, conținînd mărturiile a mai multe sute de locuitori din împrejurimi. Arhiva Statului Maghiar, Archivum Thesaurariale, Acta generalia (prescurtată în cele ce urmează: MOL. Th. Acta gen.) 6695/1803.

⁷ Istoria atribuită lui Albu provine din depoziția lui Dumitru Cerbiceanu, confirmată și de Ladislau Naláczy. Cf. MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 164—168.

de altele asemănătoare. Pornind pe urmele creștăturilor, el urcă pînă ce o mare piatră îi așinu drumul. Acolo, pe o latură a stîncii, a descoperit „tencuială și semne de muncă omenească“. Atunci — după cum i-a spus Albu preotului — „curățind aceasta de mohorul de lemn, am scos de sus trei cărămizi, pe locul rămas gol de după cărămizi, uitîndu-mă în stîncă, am văzut înăuntru un mare gol, în mijlocul căruia era o masă rotundă, domnească, din aur, într-o parte, rezemat cu coatele de masă, un bărbat tot din aur, în altă parte, în fața lui o figură muierescă toată făcută din aur; în dosul acesteia era o grămadă foarte mare de galbeni, iar în spatele acesteia o grămadă încă și mai mare, dar numai din argint; banii ăștia de argint erau mari ca iaca palma mea“.

Albu a cerut de la Cerbiceanu sfat și ajutor, ca de la preotul său „căci locul ăsta e tare strîns făcut, acolo nu poate pătrunde un om“. Cerbiceanu i-a promis lui Albu că la praznicul „Sîntă-Măriei mari“ (15 august) ce tocmai urma, va ține „pentru izbutirea acestui lucru o slujbă, și serviciu divin“ și va pleca cu el la munte. Atunci Albu și-a mai exprimat dorința că drept recompensă pentru predarea comorilor vistieriei regești, „ar fi bine poate să rugăm pe Majestatea Sa ca satele Chitid, Ocolișul Mic și Boșorod să nu mai slujească la stăpînul pămîntului“. După ce însă Albu a declarat toate acestea, a murit subit încă în aceeași zi, întrucît împotriva interdicției „duhului“ ce i-a apărut în vis, a transmis secretul; astfel el nu a mai putut arăta preotului stîncile ascunzătoare de comori.

Din elementele de narațiune ale istorisirii naive atribuite lui Albu, aparținînd domeniului folcloric, azi e imposibil să scoatem eventuale elemente reale. Cu toate acestea, povestea oglindește în mod interesant imaginea pe care și-a format-o populația locală asupra ruinelor de la Grădiște și indică totodată rolul important pe care l-au avut preoții satelor încă înainte de 1803, în munca de căutare a comorilor din munți, datorită superstițiilor populare în legătură cu comorile ascunse. Mai curînd ori mai tîrziu, la acești preoți se concentrau știrile confidentiale asupra noilor descoperiri, căci ei au asigurat ajutorul divinității pentru cîștigarea comorilor păzite de „duhuri rele“. Așa s-a făcut că preoții și cei proveniți din familii preoțești au devenit, ca unii ce erau în posesia experienței și a istoriilor legendare acumulate în decurs de veacuri și moștenite din generație în generație, conducători spirituali ai căutării de comori printre ruine.

După părerea noastră, Albu sau poate însuși Cerbiceanu se poate să fi găsit ceva la Grădiște, care era folosită de satul lor drept fînaț de munte. Istorisirea prezentată poate să fi rezultat numai din îmbrăcarea faptelor în negura poveștilor și probabil că este o născocire ulterioară a însuși preotului. E de remarcat că „duhul bun“ i-a arătat lui Albu comorile cu ajutorul cărora populația satului său și a celor învecinate s-ar fi putut mîntui de iobăgie, tocmai în anul răscoalei lui Horea. „Duhul“ afirmă că comorile de la Grădiște sînt orînduite spre „norocul“ rușilor considerați ca apărători ai religiei ortodoxe și al francezilor revo-

luționari ce promiteau libertatea, și aceasta încă cu trei ani înaintea izbucnirii revoluției franceze, ceea ce reflectă, de asemenea, năzuințele spre libertate ale poporului.

Pe baza informației primite de la Albu, popa Cerbiceanu și-a luat ca tovarăși de drum pe moșierii Ioan Balika din Chitid și Ladislau Naláczy din Streisîngeorgiu, precum și pe iobagul Ianeș Andrioi din Vilcelele Bune și a urcat împreună cu ei, în 1787, la Grădiște, pentru a căuta comori. Dar căutătorii nu au găsit peștera, deși au căutat comoara, fără îndoială, tot în jurul ruinelor cetății. În acel loc ei au găsit „niște stâlpi rotunzi de piatră (*vulgo Dutz*)“, sau „butoaie de piatră“. După cum spune Ianeș Andrioi, ei au mai văzut acolo „niște vechituri într-o ascunzătoare și multe figuri, un ciine ce părea dulău cu gura deschisă“⁸. Dacă această informație s-ar dovedi autentică, ar însemna că printre ruine se mai găseau, către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, și basoreliefuri, care au căzut pradă mai tîrziu căutării febrile după comori.

Cu toate că încercarea lui Cerbiceanu și a tovarășilor săi, din a. 1787, a rămas fără rezultat, vestea viziunii lui David Albu s-a răspîndit în primul rînd prin gura lui Ianeș Andrioi și de atunci ținta principală a căutătorilor de comori din împrejurimi devine peștera plină de aur „pe care o păzește un ciine cu gura deschisă și un neamț cu sabia trasă“⁹. Truda căutătorilor era mereu răsplătită prin descoperiri sporadice, mici și acestea țineau mereu treaz interesul oamenilor, dar comori vrednice de renumele legendar al Grădiștei au ieșit din nou la lumină numai în 1802.

La începutul anului 1803 s-a răspîndit vestea că iobagul Arimie Popa din Ocolișul Mic, după nume și neamuri tot de origine preotească, dar care trăia din păstorit pe munte, în cursul toamnei precedente, a găsit în munți, în repetate rînduri, monete vechi de aur¹⁰. Întrucît însă el avea monete de aur Lysimachos încă din vara lui 1802, e de presupus că a dat de acel loc încă de mai de mult, dar a reușit să ascundă lucrurile în fața autorităților, cu excepția împrejurărilor în care a dat de ultima sa descoperire. După mărturia anchetei oficiale, la începutul lui septembrie 1802, băiatul de 15 ani al lui Arimie Popa, Ilisie, împreună cu băiatul de 13 ani al preotului din Vilcelele Bune, Popa Gheorghe, numit tot Gheorghe, a păscut porcii pe muntele Ceata, pe locul numit La Dealul Anineșului. Cînd băiatul mai mare dintre cei doi s-a așezat pe o pantă abruptă, cu fagi, să-și lege opincile, a observat pe frunzele căzute la pămînt o monetă de aur, pe care au scos-o de bună seamă porcii scurmînd pămîntul. Copiii crezură „să nu fie cumva ban rău“ și au fugit repede de acolo ca să nu-i omoare „diavolul“, căci auziseră de la bătrîni că „acolo unde-i ban pierdut, banul e păzit de diavol“¹¹. La stîină, Ilisie a arătat banul tatălui său, acesta însă, ca unul priceput în ale căutării

⁸ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 36, 114, 192.

⁹ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 128.

¹⁰ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 40, 215.

¹¹ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 220—222.

comorilor, s-a lăsat condus la fața locului numai după Sfântul Mihail (29 septembrie), când anume pe munți umblau mai puțini oameni. În apropierea fagului arătat de fiul său, Arimie Popa a început să scormonească pământul cu un par ascuțit și n-a trecut multă vreme că a și găsit 264 bucăți de monete de aur Lysimachos. Înaintea sosirii înghețului și a ninsorii, el s-a mai dus odată la locul descoperirii și a scos din nou cam tot atîția bani. Deoarece se temea că și fiul preotului Popa Gheorghe din Vilcelele Bune îl va conduce pe tatăl său la locul comorilor, n-a mai așteptat nici măcar venirea primăverii și, la sfîrșitul iernii, se mai duse de două ori pe Ceata, găsind cca 100 monete¹². După mărturisirea lui, banii aceștia „nu erau într-un vas, ci în iarbă și în pământ la adîncime de o palmă și nici aici nu erau la un loc, ci erau risipiți printre rădăcini“, „în afară de o sută pe care i-am găsit într-o grămadă“¹³.

Arimie Popa însă nu se putu bucura multă vreme de norocul său. Un dușman de al său îl denunțase încă la sfîrșitul lui februarie lui Paul Török, procurorul domeniului fiscal din Hunedoara. Pentru a distra atenția autorităților și a-și păstra o parte din monete, în ziua de 12 martie, Popa a vărsat 280 galbeni monetăriei din Alba Iulia¹⁴. Sătenii din Ocolișul Mic, întăriți de zvonurile despre comorile lui Arimie Popa, începînd de pe la mijlocul lui aprilie urcau tot mai mulți în Ceata în căutarea aurului. Ei găseau însă de regulă numai 1—2 galbeni, pe care-i și vindeau imediat. Negoțul cu bani a atras și atenția autorităților asupra marelui descoperiri a lui Arimie Popa. În urma diferitelor zvonuri, procurorul Paul Török s-a deplasat în 30 mai, la Ocolișul Mic, dar ancheta oficială a deschis-o numai cu ocazia următoarei deplasări, din 15—17 iunie. A cerut să fie condus la locul de pe Ceata și a interzis continuarea săpăturilor pe munții ce aparțineau fiscului¹⁵. Chestiunea monetelor Lysimachos găsite pe Ceata de locuitorii din Ocolișul Mic a ajuns deci la cunoștința autorităților.

Norocul celor din Ocolișul Mic și neliniștea autorităților l-au determinat și pe preotul din Vilcelele Bune, Gheorghe Popa, să acționeze neîntîrziat. La 16 iunie 1803, împreună cu alți cinci oameni l-a dus călare la Grădiște pe Ianeș Andrioi, îmbolnăvit între timp, pentru ca să le arate peștera plină de comori despre care acesta spunea că-i știe locul¹⁶. Dar

¹² MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 6. De remarcat că după mai multe semne Arimie Popa nu a găsit monetele (sau nu le-a găsit numai) în locul indicat în depoziția sa, și nu în cantitatea mărturisită. Cantitatea reală trebuie să fi fost mult mai mare decît cea recunoscută și Arimie Popa o valorificase de mai mult în Muntenia, prin fratele său, preotul din Ludești, așa cum se practica din timpuri vechi.

¹³ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 173, 223.

¹⁴ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 234—235, 4887/1803, p. 21—22. — Arhivele Statului Cluj, Arh. M. Th. 1159/1803, 1913/1803.

¹⁵ MOL. Th. Acta gen. 4887/1803, p. 22—27.

¹⁶ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 66—69, 72. Faptul că preotul din Vilcelele Bune s-a dus să sape nu pe Ceata, ci la Grădiște, arată de asemenea că locul unde s-au descoperit monedele găsite de copii, în contrast cu depoziția lui Arimie Popa, trebuie să fi fost la Grădiște.

bolnavul nu putea să-i conducă decît pînă la tău, respectiv pînă acolo unde „se găsește piatra scobită în formă de vană și sînt de asemenea și niște pietre în formă de butoi”¹⁷. Negăsind nimic sub „cetatea dărimată”, din cauza marelui număr de arini, ei urcară mai departe pe poteca ce ducea drept spre munte. Acolo, deasupra unui izvor, ei au găsit, parte în iarbă, parte între rădăcinile unui fag, 400 monete de aur Koson¹⁸. Atunci preotul luă legămînt de la ortacii săi „să nu spună nimic în chestiunea comorii, căci nu ar fi păcat să tînuiești un asemenea lucru”¹⁹. Totuși, în săptămîna următoare, grupa se spori ajungînd la 13 oameni, adăugîndu-se neamurile celor ce fuseseră prima dată, printre ele și doi frați ai preotului: preotul David Popa din Ludești și diacul Toma. Cu această a doua ocazie, după cum spuneau ei, au găsit alte 35 monete în apropierea locului dinainte, pe Godeanul, „pe o muchie între rădăcinile unui fag tăiat, aflat între două pîraie, cam la o adîncime de o palmă în pămînt”²⁰. Participanții și-au împărțit între ei această din urmă descoperire, Gheorghe Popa însă nu le-a dat nimic din cea dintîi. După cum afirmau tovarășii săi „Popa nici nu voia să spună cît este, zicînd că asta-i grija lui, noi sîntem țărani” și că „mai are de lucru cu banii”²¹.

Bieții oameni, amețiți de ușurința succesului, au uitat de păstrarea tradițională a secretului și au început să discute, beți, la cîrciumă că au găsit și ei comori la Grădiște. Oamenii și așa destul de întăritați de descoperirile celor din Ocolușul Mic, la auzul veștii norocului celor din Vîlcelele Bune, ce se răspîndea ca fulgerul, au lăsat orice precauție și „locuitorii din aproape toată regiunea au alergat pe munte să caute aur”²². Din scaunul Orăștiei, din Țara Hațegului și din regiunile mai apropiate ale comitatului Hunedoara au pornit o adevărată migrație către Grădiște²³. Fiecare om sărac spera că fabuloasele comori ce se ascundeau printre ruine îl vor scăpa, odată pentru totdeauna, de mizerie și-l vor face bogat. Grupurile ce se îndreptau către munți cu topoare, sape, lopeți, au atras pe drum și pe oamenii ce prăseau porumbul la marginea satelor²⁴.

¹⁷ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 66.

¹⁸ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 28, 193—194.

¹⁹ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 95.

²⁰ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 193—194.

²¹ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 33, 37.

²² MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 91.

²³ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 93. „...Ezeokről el terjedvén az hir... ugy mentek ki Hunyad Vármegye, Szász Város Szék és Hättzeg vidéke...”; „...mikor az Jo Valtseliekről volt az Hir, hogy pénzt kaptanak volna és minden felől rohantak az Emberek oda...” (ibidem, p. 105). („...Răspîndindu-se vestea despre acestea... împrejurimile Comitatului Hunedoarei, ale Scaunului Orăștiei și regiunea Hațegului s-au dus astfel acolo...”; „...cînd era vestea despre cei din Vîlcelele Bune că ar fi găsit bani și oamenii alergau de peste tot într-acolo...”).

²⁴ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 109—110. „...a ki terjedett hirre az egész helységek ki mentenek...”; „...midőn az idén a Török buzát kapáltuk, láttuk az Embereket tsoportonként eregélni az Havasok felé, kit fejszével, kit kapával; aiktól meg tudván, hogy Kintsért mennek, mi is el mentünk...” („...cum se răspîndi vestea, ieșiră toate comunele...”; „...cum prăseam noi porumbul în anul ăsta, văzurăm oamenii mergînd grupuri, grupuri către munți, pe unii cu topoare, pe alții cu sape; de la care aflînd că se duc după comori, am plecat și noi...”).

Pe unde treceau aceste caravane mereu sporite, munca se oprea și fiecare om sănătos se grăbea către Grădiște pentru a o lua înaintea celorlalți și a găsi comoara. După informația unui martor ocular, la două săptămîni după răspîndirea zvonului „era o mulțime mai mare poate decît șase sate laolaltă și toți căutau banii” printre ruine²⁵. Iar cei care găsiră cîte un galben — doi fiind foarte numeroși, febra căutării nu slăbea cîtuși de puțin: în locul oamenilor care plecau, veneau mereu alții și masele întăritate au scormonit și dislocat totul în jurul ruinelor. Paralel cu invadarea munților, se întetea și negoțul cu monetele găsite mai de mult. „Armenii, grecii și alții oameni... aproape pe gratis” cumpărau banii găsiți de la oamenii simpli, neorientați²⁶. În fața acestor lucruri a trebuit să se dezmorească și inertia organizare birocratică feudală.

E drept că, răspunzînd la un raport din 12 iunie, Tezaurariatul a dispus, la 28 iunie, ancheta obișnuită în legătură cu descoperirea de la Ocolișul Mic, fără să-și dea seama că are de-a face cu un caz special decît după roportul din 4 iulie al lui Paul Török²⁷. Curînd după deplasarea făcută, între 15—17 iunie, la Ocolișul Mic, Török află că, împotriva interdicției sale, în munții aparținînd domeniului, căutarea de comori nu numai că continuă, dar ia proporții cu totul neobișnuite. Pentru a împiedica acest lucru, el se duse, la 29 iunie, cu un comitet de șase membri, la Vilcelele Bune, ținu aici o anchetă și, pînă la 2 iulie, a străbătut regiunile montane amintite de cei anchetați²⁸; ajungînd la ruinele de la Grădiște, și-a dat seama de însemnătatea lor istorică și a scris raportul amintit, care a adus o cotitură hotărîtoare în soarta acestor ruine²⁹. Raportul lui Török a dat primul imbold pentru ca ruinele de la Grădiște să devină, din obiect al jafului făcut cu scopul căutării de comori, obiect al unor cercetări organizate și, față de epoca de atunci, al unor cercetări de valoare științifică.

Török atrăgea atenția Tezaurariatului asupra a două chestiuni importante: 1) Atît țărani din Ocolișul Mic, cît și cei din Vilcelele Bune au dat de comori excepționale, din care însă n-au vărsat decît o parte la monetărie, cu restul făcînd negoț. 2) Probabil că descoperitorii au găsit comorile nu pe locurile indicate de ei, ci între ruinele acestui oraș pînă acum necunoscut în analele țării, ale cărui rămășițe de proporții impresionante le-a văzut însuși Török în pădurea Grădiștei în timpul anchetei. Originea latină a acestui oraș o indică textul PER SCORILO cu litere latine scrise invers, vizibil pe o bucată de cărămidă, pe care a găsit-o printre

²⁵ MOL. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 108.

²⁶ MOL. Th. Acta. gen. 3819/1803. Cf. Th. Acta gen. 6695/1803, p. 64.

²⁷ MOL. Th. Protocolla sessionalia (prescurtată în cele ce urmează: Prot. sess.), 3276/1803, 28 iun., 3420/1803, 5 iulie. Cf. Prot. sess. 7575/1807, 2 ian.; Th. Acta gen. 2856/1805.

²⁸ MOL. Th. Acta gen. 4887/1803, p. 25—27.

²⁹ Copia făcută de Tezaurariatul Montanistic după această importantă dare de seamă se găsește atît la Cluj (Arh. M. Th. 2381/1803), cît și la Budapesta (MOL. Th. Acta gen. 3673/1803). Vezi textul complet în amintita publicație de izvoare în pregătire.

ruine³⁰. Probabil că cei de la munte aduc monetele dintr-o ascunzătoare a acestui oraș necunoscut, dărîmat. E nevoie deci de dispoziții urgente și energice, deoarece altfel căutătorii ce vin cu sutele pustiesc cu totul ruinele care pînă acum cu siguranță că n-au fost scormonite.

În urma raportului lui Török, Tezaurariatul a luat imediat măsuri. La 7 iulie a dispus ca un destoinic supraveghetor de mină (hutman), pe nume Bernard Aigler, să înceapă săpături cu zece muncitori pentru a afla natura ruinelor. Concomitent cu aceasta, Directoratul Fiscal să pornească o anchetă în rîndurile găsiturilor de comori. Munca lui Aigler să fie îndrumată de inspectorul hutei fiscolei din Sibiu, Iosif Bodoki; acesta să urce la Grădiște din două în două săptămîni și împreună cu Aigler să întocmească un raport asupra rezultatului săpăturilor și să facă desenul obiectelor mai interesante scoase la iveală. Pentru eventualitatea că sătenii ar continua căutarea comorilor, s-a cerut trimiterea unei paze militare din partea Comandamentului general. Török fu delegat comisar din partea Tezaurariatului Cameral și prin aceasta s-a asigurat conducerea unitară a urmăririi monetelor găsite și a săpăturilor de la Grădiște³¹.

La 18 iulie, însuși Török conduse pe Aigler la ruinele de la Grădiște³². Aigler începu săpăturile în 21 iulie. Munca însă a fost foarte mult îngreunată de ploile abundente din pădurea deasă de fagi, care se usca anevoie. Pînă în 31 iulie, Aigler și tovarășii săi au săpat în locurile indicate de Török și Bodoki, făcînd mai multe gropi mici, însă în afară de fragmente de vase ceramice, de bucăți mai mici de fier și aramă și de zgură, nu au găsit decît o boltă de cărămidă aflată la cinci picioare adîncime. În urma acestor probe Aigler a ajuns la convingerea justă că săpăturile efectuate pe locuri alese la întîmplare, izolate, nu pot da rezultate utile. A propus ca în locul acestora să cerceteze sistematic, prin săparea unor gropi adînci încrucișate, împrejurimile ruinelor de clădiri ce se mai văd³³.

În primele zile ale lui august, Bodoki și-a refăcut obișnuita vizită de control despre al cărui rezultat încunoștință administrația din Hunedoara în raportul său din 6 august³⁴, atrăgînd atenția asupra stîlpilor de granit, de formă cilindrică, ce se văd în afara zidurilor cetății, precum și

³⁰ Arh. M. Th. 2381/1803 „...in certo, laterem repraesentanti frusto reperiuntur inversae latinae litterae, quae molli obiecto impressae accurate exhibent hoc: PER Sco Rilo...”. — Un asemenea vas, cu trei inscripții „Decebalus per Scorilo”, s-a găsit în săpăturile din 1954. Cf. SCIV, VI, 1955, p. 200—201 (MuzIstCluj).

³¹ Arh. M.Th. 2381/1803. — MOL. Th. Acta gen. 3673, 3819, 3900/1803.

³² MOL. Th. Acta gen. 4887/1803, p. 3—4.

³³ Textul raportului lui Aigler îl găsim publicat incomplet pe baza rezumatului lui Kemény József, în lucrarea lui Finály Gábor, *A grădiștei dák várak* (Cetățile dacice de la Grădiște), în *ArchÉrt*, XXXVI, 1916, p. 15. Atît la Cluj (Arh. M. Th. 3518/1803), cit și la Budapesta (Th. Acta gen. 4680/1803) și la Viena (Hofkammer-Archiv, Acta cam. Trans. Fasc. 15, rote Nr. 331, Subd. 2, Zahl 3/IX.1803) se găsesc numai copii ale rapoartelor lui Aigler și Bodoki.

³⁴ Un rezumat scurt al raportului lui Bodoki, din colecția lui Kemény, se găsește în lucrarea citată a lui Finály (p. 14—15). Textul său complet: Arh. M.Th. 3518/1803 și MOL. Th. Acta gen. 4680/1803. Publicația de izvoare ce o pregătim va conține textul complet al rapoartelor lui Aigler și Bodoki.

asupra canalului de scurgere a apei, făcut din piatră cioplită și asupra țevilor de lut ars. Deși accentuează că nu se vede nici urmă de minerit, presupune totuși, desigur pe baza părerii lui Aigler, că sub cetate se afla cîndva o topitorie de metal. Bodoki amintește că dacă teaurariatul minier se va decide să întreprindă lucrări de mai mare anvergură, va trebui să se gîndească la cazarea și alimentarea corespunzătoare a muncitorilor și la o simbrie potrivită cu greutatea muncii aici. În prezent, oamenii sînt așa zicînd sub cerul liber, simbria lor nu acoperă nici alimentația și cărbunarii uzinei de fier din Sibîșel pot fi forțați numai cu amenințări și cu bătaie să-și împrumute caii pentru transportarea alimentelor la Grădiște. Dacă aceste lucruri nu se remediază, muncitorii vor fugi de la săpături.

Concomitent cu raportul lui Bodoki și Aigler înaintează o dare de seamă amănunțită asupra unor grupuri de ruine și despre ceea ce este de făcut pe mai departe³⁵. Cam la 300 stînjani de cetate, pe panta sudică a muntelui, pe un mic platou, el a găsit șapte sau opt adîncituri în formă de crater, săpate în pămînt, în care se găsesc blocuri de piatră cioplite și stilpi de granit cilindrici. Potrivit pregătirii sale unilaterale de miner, Aigler consideră aceste adîncituri drept cuptoare de topit și apeductele le pune de asemenea în legătură cu metalurgia. În interiorul cetății presupune de asemenea existența cuptoarelor. Sub cetate, cam la 20 stînjani în direcția sud, el putu deosebi ruinele unei alte clădiri pe care o califică drept „depozit metalurgic”. Cele două blocuri mari, perforate la mijloc asemănătoare marilor pietre de moară, le consideră de asemenea obiecte necesare metalurgiei. La marginea micului platou de mai sus el mai presupune și o a treia clădire. Pietrele acesteia, vizibile pe panta abruptă sînt de aceeași execuție cu cele ce se găsesc în zidul cetății. În sfîrșit, Aigler amintește și el marea vană de piatră, făcută din granit, șlefuită cu grijă, dar spartă. Presupune că, deși azi nu mai există asemenea urme pe teren, în interiorul cetății, puteau să fi fost odinioară chiar mai multe clădiri. După Aigler deci, comorile ar trebui căutate în interiorul cetății întrucît aici se putea să fi existat și o monetărie. În locurile unde pretind țăranii că au găsit monetele, nu există nici urmă de obiecte vechi, în afară de niște fragmente risipite de vase ceramice, pe care însă le-au împrăștiat de bună seamă căutătorii de comori spre a deruta oficialitățile. Ar fi nevoie deci de săpături intense și anume prin metoda propusă de el, prin săparea de gropi încrucișate. Avînd însă în vedere cheltuielile și timpul cerut de acest procedeu, singurul sigur, Aigler cere dispoziții asupra felului în care să continue lucrul.

Pînă la sosirea dispozițiilor, Aigler a început, cu oamenii tot mai nemulțumiți, care amenințau cu fuga, dezgroparea ruinii clădirii, lungi de vreo 12 stînjani și late de cca opt stînjani, de pe panta sudică de sub cetate. Între 1—5 august între aceste ruine, oamenii au pătruns în 18 locuri apropiate între ele, pînă la nivelul inițial al terenului³⁶. În afara

³⁵ Arh. M. Th. 3518/1803 și MOL. Th. Acta gen. 4680/1803.

³⁶ Arh. M.Th. 3523/1803.

mulțimii vaselor de lut și a țevilor, au găsit câteva bucăți de sticlă albastră, bucăți de cărbune, un padiment făcut dintr-un strat gros de zgură și, risipite în cele mai diferite locuri, table de piatră din gresie puternică, șlefuite cu grijă. Între 6—16 august, s-a lucrat în interiorul zidurilor cetății. Începînd de la latura răsăriteană, au deschis o groapă, de cca 30 stînjeni mergînd înspre miazăzi, și încrucișînd-o, în direcția vest, cu două gropi paralele, lungi de șase stînjeni. Nu au ieșit însă la iveală, în afară de bucăți de zgură și de cărbune, decît niște cuie mari de fier, foarte ruginite. Una din bucățile de zgură deosebit de grea, rotundă, s-a dovedit a fi metal curat, pîrînd să confirme presupunerea lui Aigler că are de-a face cu o așezare minieră metalurgică dispărută.

La mijlocul lui august însă lui Aigler nu i-au mai rămas decît trei lucrători; ceilalți au fugit pe rînd din cauza condițiilor mizerabile. Aigler se gîdea chiar să înceteze lucrările, cînd intervenția personală a tezaurarului Iosif Bethlen a dat un nou avînt săpăturilor care stagnau. Bethlen, mare amator de istorie și numismatică, întorcîndu-se de la Viena a aflat, în 14 august, la Hunedoara despre descoperirile de comori și de săpăturile de la Grădiște. Studiînd rapoartele lui Bodoki și Aigler, el și-a dat seama de însemnătatea lucrărilor și a hotărît continuarea lor. În dispozițiunile urgente ce le-a dat, stabilea în mod categoric că sarcina săpăturilor de la Grădiște nu este căutarea comorilor, ci clarificarea naturii ruinelor³⁷. Cînd vor exista date sigure, se va putea decide dacă merită sau nu să se cheltuiască bani pentru continuarea săpăturilor. Tezaurarul a dispus mărirea simbriei lucrătorilor și a cerut să i se trimită la Sibiu câteva bucăți din pietrele frumos cioplite, fragmentele de vase și celelalte obiecte amintite în raportul lui Bodoki, spre a le trimite mai departe, la Viena.

După cît se pare, convorbirile avute de tezaurar la Hunedoara au dus la o nouă inspecție a lui Paul Török la Grădiște. Între 18—20 august, Török inspectă săpăturile, se deplasă la locurile din jur, unde se vedeau urme de ruine sau de alte obiecte vechi și întocmi o lungă dare de seamă către Tezaurariat despre tot ce a văzut. Darea de seamă, cu data de 26 august, este pînă acum cel mai important izvor de care dispunem pentru aprecierea cunoștințelor pe care putea să le aibă erudiția transilvăneană despre sistemul de cetăți dacice din zona Orăștiei³⁸. De altfel, în această dare de seamă se manifestă limpede agera intuiție istorică a lui Paul Török, capacitatea sa de a judeca bine lucrurile. Textul dării de seamă

³⁷ „...diese Nachforschungen nicht so sehr als eine Schatzgraberei zu betrachten sind, sondern vielmehr in der Absicht gemacht werden, um sich näher von der Beschaffenheit dieses Ortes zu überzeugen; aus diesen Überzeugungen Folgerungen zu ziehen und sohin erst zu bestimmen, ob es wohl mühelässig seye, auf weitere Grabungen grössere Kosten auszulegen...” MOL. Th. Presid. 703 GG/14 aug. 1803. Copia se găsește și la Cluj: Arh. M.Th. 3518/1803.

³⁸ MOL. Th. Acta gen. 4887/1803. Publicația de izvoare în pregătire va conține textul complet al acestui raport. De aceea nu vom da în prezentarea de mai jos paginile manuscriselor.

are asupra cititorului efectul nu al unui simplu raport oficial, ci al unui raport de cercetări avînd un obiectiv științific.

În raportul său, Török atrage atenția în primul rînd asupra faptului că ruinele de la Grădiște nu sînt singurele de acest fel din regiune. Cu toate că zona muntoasă începe să fie populată numai acum, în munții împăduriți dintre Hunedoara, Deva, Sarmizegetusa și Orăștie se găsesc pretutindeni rămășițe de cărămizi și țigle, obiecte de fier etc., deci resturi ale unor așezări mai timpurii. După acestea, pornind de la Grădiște, Török își conduce cititorii prin locurile văzute de el.

Dintre constatările lui referitoare la Grădiște, putem aminti că, după părerea lui, cetatea a fost construită pe un loc mai jos deoarece locul era apărat de vînturi de către coroana munților mai înalți din jur, fiind așadar cel mai potrivit din toată această zonă muntoasă pentru întemeierea de așezări omenеști. Török a observat și terasele artificiale dintre ruine, pe care el le compară de-a dreptul cu niște grădini suspendate. Pe terasele din afara cetății, i se părea că descoperă urmele orașului de odinioară și ale grădinilor ce-l înconjurau. Török a remarcat și el pietrele de formă cilindrică pe care le considera stîlpi ai porții cetății, precum și marea vană de piatră pe care au spart-o în bucăți căutătorii de comori. Raportul accentuează că toate acestea au fost cioplite din pietre aduse din alte părți. Amintește, în sfîrșit, drumul pietruit ce duce spre cetate, rămășițele apeductului și dimensiunile cărămizilor păstrate întregi.

După descrierea Grădiștei, Török trece la prezentarea ruinelor cetății mai mici pe care a văzut-o la Fetele Albe. El nu a mai reușit să stabilească forma inițială a cetății, nici drumul care ducea înspre ea. A stabilit, în schimb, că piscul muntelui era încins de trei terase late de vreo zece stînjeni. Pe cea de deasupra Török a găsit rămășițe de zid, iar pe celelalte două, pietre rostogolite.

De aici Török s-a dus în valea Anineșului, aflată la apus, unde, într-o livadă largă așezată între păduri, străbătută de un pîriu, a găsit în pămînt rămășițe de țigle și cărămizi. El a cerut să fie condus pe vîrfurile Culmea Anineșului, aflat pe muntele Ceata din apropiere, pe a cărei latură apuseană abruptă se spunea că a găsit Arimie Popa monetele de aur Lysimachos. Luînd-o apoi către apus, a urcat pe vîrfurile numite Mutea, Virtopi, La Cununi, pe care a văzut risipite, în mai multe locuri, pietre cioplite și fragmente de cărămidă. Paul Török vede o dovadă a așezării orașenești ce înflorea odinioară pe Grădiște, și faptul că pîriul ce vine din muntele Muncel se numește Apa Orașului după unirea Văii Albe cu Riul Alb, precum și faptul că pe malul acestuia se mai pot recunoaște, în mai multe locuri, urmele vechiului drum.

De la La Cununi, drumul lui Török merse înspre miazăzi la locul numit Luncani, unde dădu cu ochii de rămășițe de țiglă și cărămidă, de fărîmături de fier ruginit. De aici a ajuns el la cea de a treia fortăreață a sistemului de cetăți, la ruinele de pe Piatra Roșie. Descriindu-le, amintește drumul ce duce în cetate, urmele apeductului. Constată că fortăreața avea o singură intrare către răsărit, iar înspre răsărit și miazănoapte era

înconjurată de cinci ori de o terasă, pe care Török o și măsură. Zidul din jurul intrării, înălțat din piatră obișnuită cu var, este în stare bună de conservare, deși mai nou căutătorii de comori au început și aici să deterioreze ruinele. După materialul, dimensiunile și fasonarea pietrelor cioplite, ale țiglelor și cărămizilor, Török deduce că această cetate s-a construit deodată cu cea de la Grădiște. În schimb, pe vârful dintre cetatea de la Piatra Roșie și valea Apei Orașului, pe locul numit Grădiștea Luncanilor, Török găsi șanțuri de pământ care închid un teren de cca patru iugăre, de forma unui trapez. Locuitorii de pe munte cred despre locul acesta că în vremurile de demult era loc de târg. Török amintește aici și faptul că a mai întâlnit asemenea șanțuri vechi de pământ pe muntele Puru învecinat cu Jiul și cu Muntenia, aflat la peste patru mile de Grădiște. Populația pune și aceste șanțuri în legătură cu existența unui vechi loc de târg.

Török nu-și mai continuă drumul în jos de Grădiștea Luncanilor, dar, pe baza informațiilor culese de la cei de prin partea locului, amintește că în pădurile apropiate de satele de mai jos se găsesc în mai multe locuri pietre cioplite asemănătoare, țigle vechi nevătămate și fragmente de cărămizi.

Török, trăgînd concluziile observațiilor făcute la fața locului, a ajuns să-și dea seama de faptul important că ruinele de la Grădiște se integrează într-un sistem defensiv bine gîndit, ale cărui elemente constitutive sînt așezate în mijlocul naturii în așa fel, încît să-și facă reciproc acoperirea față de atacurile neprevăzute ale inamicului și să țină sub control valea Apei Orașului și a Streiului, ba chiar, într-o oarecare măsură, și bazinul Hațegului. În acest sistem fortăreața de la Fețele Albe făcea acoperirea însăși a cetății de la Grădiște și ținea sub observație porțiunea de deasupra Luncanilor din drumul ce ducea pe lîngă Apa Orașului. Garda de la Piatra Roșie stătea în calea înaintării din valea Streiului și pe cursul pîrîului Boșorod, putînd observa teritoriul pînă la Deva, iar de la Grădiștea Luncanilor, se putea privi în bazinul Hațegului, pînă în zona Ulpiei Traiana de mai tîrziu.

După expunerea tuturor acestor chestiuni, Török încearcă să determine originea ruinelor de la Grădiște. Din denumirea românească „Grădiște“ a Sarmizegetusei de odinioară, și în general a așezărilor mai importante ce s-au distrus, el deduce că și pe acest loc retras de munte trebuia să fi existat cîndva o așezare de mai mari proporții și mai importantă. Relevă că după tradițiile populației românești din jur cetatea de la Grădiște a fost a Craiului Alb, adică a regelui Albaniei (?). Neputînd conta mult pe atare tradiție locală, încercă tot ce putea pentru a descoperi, „originea, numele, zeitățile și templele, diferitele straturi ale populației, administrația, moravurile și obiceiurile“ în orașul de odinioară. Lipsind însă pietre cu inscripții și alte mărturii utilizabile, truda lui nu fu încununată de roade. E drept că printre ruinele de la Fețele Albe văzuse pe una din pietrele cioplite două litere C latine opuse una alteia (CD), slab zgîriate, iar pe alte pietre gravuri asemănătoare unor ciorchini, dar nu

și-a putut da seama de sensul lor. Referitor la originea așezării, a găsit cele mai multe urme cu prilejul primei sale călătorii la Grădiște, iar în raportul din 4 iulie, încercă să facă deducții din bucata de cărămidă cu inscripție și din banii elini găsiți. După Török, acestea lasă să se tragă concluzia că Grădiștea a fost orașul unor romani bogați în comori grecești.

În partea finală a raportului, Török vorbește despre rezultatele de până acum ale săpăturilor. Printre descoperiri amintește, în afara celor deja cunoscute, o unealtă de fier asemănătoare unui topor, pe care se vede și locul cozii, precum și fragmente de aramă și alamă. Cît despre continuarea cercetărilor, e de părere că în acest an nu se prea poate face ceva mai de seamă din cauza apropierii timpului mai răcoros și în lipsa pregătirilor necesare. Lucrările ar trebui continuate în interiorul zidurilor, unde s-ar putea să se afle comorile ascunse și obiecte vechi interesante. În interesul cercetărilor sistematice de mai tîrziu Török propune Tezaurariatului ca: 1) Să se întocmească o hartă amănunțită a ruinelor de la Grădiște. 2) Cu ajutorul acesteia și în baza descinderii la fața locului, o comisie, constind din somități în specialitate, să stabilească, încă în acest an, ordinea desfășurării în continuare a lucrărilor. 3) Dacă e de acord și comisia, să se taie în jurul ruinelor pădurea ce împiedică mersul lucrărilor. 4) De la încetarea lucrărilor pînă la reînceperea lor, ruinele să fie păzite împotriva căutătorilor de comori prin gornici de munte. Török consideră că continuarea săpăturilor este importantă pentru că altfel nu se poate clarifica originea așezării. După părerea lui, această veche colonie, probabil romană, ce se va dezgropa, va fi o mîndrie a țării care a slujit de patrie atîtor popoare ce s-au succedat aici în decursul vremurilor. Monarhul însuși, ca urmaș al împăraților romani, va privi desigur cu bunăvoință faptul că Tezaurariatul dezvăluie cu unele sacrificii, în fața țării și a întregii lumi erudite, acest monument splendid al vremurilor apuse.

Pînă ce însuflețita dare de seamă a lui Török a ajuns, cu obișnuita încetineală ierarhică, în fața ședinței din 15 septembrie a consiliului Tezaurariatului, vremea s-a făcut mai răcoroasă, iar Aigler a și încetat încercările la Grădiște. Cu toate acestea, argumentarea convingătoare și limpede a temeinicului raport și-a făcut efectul: i-a convins pe birocrații străini, economi ai Camerei Aulice de la Viena, despre necesitatea acestor cercetări și a asigurat astfel săpăturile din anul următor³⁹. Dispoziția cercurilor oficiale a fost influențată favorabil pentru viitoarele cercetări și de faptul că, la începutul lui septembrie, trei lucrători ai hutei din Sibîșel au găsit cîteva monete de aur Lysimachos în apropierea ruinelor de la Grădiște⁴⁰. Aceasta părea să confirme presupunerea anterioară că

³⁹ La începutul lui august 1803, la Viena mai erau de părere „...dass auf die blosse Anzeige entdeckter Ruinen sogleich einen Hutmänn mit 10 Arbeitern zur Entblössung der Alterthümer dahin abzusenden überflüssig war...” (Arch. M.Th. 2910/3 august 1803). Referitor la efectul favorabil al raportului lui Török: MOL. Th. Acta gen. 6013/20 oct. 1803.

⁴⁰ Arch. M. Th. 3330/1803, 3814/1803.

și marea cantitate de monete descoperite de Arimie Popa provine de aici și nu de pe Ceata. Continuarea cercetărilor, propusă de Török, părea de acum avantajoasă din punct de vedere material și, prin urmare, necesară, chiar și membrilor străini ai Camerei Aulice, care cîntăreau lucrurile, în primul rînd, din punct de vedere economic. Ei credeau că s-au găsit într-adevăr ruinele unei monetării străvechi, cu însemnatele ei rezerve de aur. Astfel, la sfîrșitul anului 1803, toți erau de acord că la anul trebuie începute cercetări de mari proporții la Grădiște. Președintele Camerei Aulice, Carol Zichy, semnează, la 7 decembrie 1803, ordinul care, referindu-se la raportul lui Török, dispune Tezaurariatului ca de îndată ce se desprîmăvărează să continue cercetările de la Grădiște, întrucît acestea promit rezultate serioase atît din punct de vedere științific, cît și material⁴¹.

După întreruperea săpăturilor și terminarea anchetei, Tezaurariatul a scos de pe ordinea de zi problema Grădiștei pînă la primăvară. Populația din împrejurimi însă nu procedă astfel. Török a dat dispoziții pentru paza ruinelor; dar ce puteau face cîțiva gornici față de masa oamenilor cu imaginația răscolită? Mai de mult, poporul considera că „tot omul găsește ceva, dacă sapă în Grădiște”⁴². Acum, amenința primejdia că „neamțul” îl privează pe omul sărac și de această posibilitate de a-și croi fericirea. Populația satelor din împrejurimi simțea că nu trebuia să scape ultimul prilej pentru cucerirea a ceea ce i se cuvenea, că trebuia să o ia înaintea asupritorilor ei în acapararea comorilor ascunse cu siguranță în muntele Grădiște. Încît abia plecați oamenii lui Aigler, febra cuceririi de comori s-a aprins din nou în toată zona cu forță primară. Oamenii ieșeau din sate noaptea, pe furiș, și înfruntau, în grupuri de cîte 6—8 persoane, munții ce-și dormeau somnul iernatic. Nici ploile de toamnă, apele mari, drumurile de neumblat, nici frigul năpraznic, nici primejdiile din pădurile pline de fiare nu puteau speria pe iobagii apăsați de sărăcie, în goana lor după „noroc”. Toamna, pînă ce pămîntul înghețat a fost acoperit de o pătură groasă de zăpadă, iar apoi la sfîrșitul iernii, îndată ce începu dezghețul, populația Văii Orașului și a Streiului, ca și cea a bazinului Hațegului, împotriva oricărei interdicții și paze, asalta fără încetare, decisă a face orice, ruinele Grădiștei ce promiteau comori fabuloase. Pe semne că în anul 1804 asprimea iernii a scăzut foarte de vreme, căci la sfîrșitul lui februarie deja pe lîngă ruine, era iarăși lume multă, „de parcă ar fi bilci mare”⁴³.

Ancheta nemiloasă din anul precedent pentru descoperirea comorilor la oameni, ca și alte experiențe amare ale sărăcimii, legate de descoperirea comorilor, au dezvoltat atît de mult solidaritatea populației iobăgești a regiunii, încît nici moșierii și nici autoritățile nu aflară nimic din ce s-a petrecut în munții socotiți inaccesibili iarna. Putem să ne închipuim astfel, cît de mare a fost stupefacția în Sibiu atunci cînd, în seara zilei

⁴¹ MOL. Th. Acta gen. 2/1804.

⁴² Arh. M.Th. 1517/1804. Cf. Arh. M.Th. 98/1804.

⁴³ Arh. M.Th. 1517/1804.

de 30 aprilie 1804, un curier special al administrației din Hunedoara a sosit la Tezaurariat cu un sac conținând 987 bucăți de monete de aur Koson, găsite pe Grădiște, în 24 martie, de trei cărbunari din Sibiușel, respectiv de alți câțiva lucrători, vârsându-i în 25 aprilie „inspectorului pentru fabricarea fierului” Anton Bögözy care se găsea la Sibiușel⁴⁴. Noua descoperire, de o valoare ce întrecea cu mult suma de zece mii florini, a trebuit să-i convingă pe toți că zvonul despre comoara din ruinele Grădiștei nu era o poveste a țăranilor.

Din raportul lui Bögözy rezulta însă și faptul că țăranii au continuat în stil mare căutarea comorilor în locul legendar, toamna și chiar iarna. Orice întârziere deci putea să aibă ca rezultat risipirea comorilor înainte ca Tezaurariatul să reînceapă săpăturile. De aceea, s-a acționat în mare grabă. Încă în ședința de a doua zi a consiliului, Bethlen a dat dispoziții mobilizând pe toată lumea. Funcționarii au formulat și au trecut pe curat pînă seara tîrziu dispozițiile pe care, imediat după ce au fost terminate, curieri speciali le duceau la locurile de destinație⁴⁵. Cîteva zile mai tîrziu, intendentul de mină pensionar Iosif Molitoris, însărcinat cu conducerea săpăturilor, se și îndrepta spre Grădiște împreună cu 14 mineri de încredere. La începutul lui iunie, acestora li se alătură un ofițer al regimentului de infanterie Splényi, cu 33 soldați, avînd sarcina de a-i ține departe de locul săpăturilor pe căutătorii de comori⁴⁶. În ziua de 5 mai 1804, a început astfel cel de al doilea capitol al săpăturilor de la Grădiște.

SIGISMUND JAKÓ

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À GRĂDIȘTEA MUNCELULUI EN 1803/1804

(Résumé)

Les recherches archéologiques entreprises en 1803/1804 par la Trésorerie Minière de Transylvanie à Grădiștea Muncelului et dans ses environs sont le prélude des fouilles de vastes proportions exécutées dès 1949, sous la direction de l'académicien C. Daicoviciu, par l'Académie de la République Populaire Roumaine, en vue de mettre au jour le système de fortifications daciques des environs d'Orăștie. Les fouilles de 1803/1804, qui furent poursuivies pendant deux ans, représentent les recherches systématiques les plus anciennes et les plus vastes connues dans l'histoire de l'archéologie de Roumanie jusqu'à cette époque. Ce ne fut qu'après la découverte des monnaies en or Lysimachos, trouvées en quantités considérables

⁴⁴ Despre datele referitoare la căutarea de comori din iarnă și împrejurările noii descoperiri mari ne informează raportul lui Bögözy, care va fi publicat în întregime: Arh. M.Th. 1517/1804.

⁴⁵ Actele ce conțin dispozițiile se găsesc în parte la Cluj (Arh. M.Th. 1518, 1590, 1592/1804), în parte la Budapesta (MOL. Th. Acta gen. 2360, 2468/1804).

⁴⁶ Arh. M. Th. 2798/1804.

par des bergers et des charbonniers, que les spécialistes dirigèrent leur attention sur les ruines des forêts séculaires de cette région. Au cours des recherches destinées à tirer au clair les circonstances dans lesquelles avaient été trouvées les monnaies, Ponori Thewrek Pál découvrit les ruines de Grădiște. A la suite du rapport dressé par ce dernier, la Trésorerie Minière, dont dépendait ce territoire, entrepris des fouilles, dans l'espoir de découvrir de nouveaux trésors. Les rapports dressés par les fonctionnaires préposés à la direction des fouilles, les dessins et les esquisses topographiques permettent de poursuivre avec exactitude l'organisation des travaux, la manière dont ils découlaient et les résultats obtenus. Le résultat le plus important est qu'on a réussi de reconnaître que les ruines des fortifications de la région montagneuse des environs d'Orăștie constituaient les parties d'un système unitaire de défense. Les résultats suscitèrent un vif intérêt parmi les intellectuels de Transylvanie et à la cour de Vienne, et contribuèrent au renouveau des recherches archéologiques en Transylvanie. Le présent mémoire fait partie d'un ouvrage dans lequel l'auteur va publier les rapports originaux et les procès-verbaux des recherches et présenter les circonstances de la découverte des ruines et les fouilles de 1803.

ORGANIZAREA PROVINCIEI DACIA*

Odată cu cucerirea Daciei de către romani, prin cele două războaie din timpul împăratului Traian și al regelui Decebal, istoria ei urmează un alt curs, mult deosebit de cel de pînă aci. Dacia cucerită de Traian și organizată ca provincie romană, care nu cuprindea însă, cum se va vedea, întreg teritoriul locuit de daci, ci numai partea centrală și fără îndoială cea mai însemnată a statului condus de Decebal, a fost ruptă din lumea așa zisă barbară, din care făcuse pînă aci parte, și integrată în comunitatea economică, socială, culturală și politică a imperiului roman. În Dacia au fost introduse aceleași forme de viață și de organizare administrativă, aceleași relații sociale și aceeași cultură materială și spirituală cunoscute din restul lumii romane. Într-o perioadă relativ scurtă romanitatea a prins rădăcini în nordul Dunării, care nu au mai putut fi extirpate. Timp de aproximativ 165 ani, cît s-a menținut aci stăpînirea romană, istoria provinciei Dacia nu este decît un capitol al istoriei imperiului roman. Ea nu poate fi studiată separat, ci numai în legătură cu istoria imperiului roman. Tot așa precum istoria Daciei trebuie să intereseze, într-o anumită măsură, pe oricine se ocupă de istoria imperiului roman. Căci nu cred că adevărata istorie a imperiului roman poate fi pe deplin cunoscută și înțeleasă, fără a cunoaște și istoria tuturor părților din care se compunea, a tuturor provinciilor care îl alcătuiau. Iar Dacia, cucerită printr-un ultim și uriaș efort, a îndeplinit un rol însemnat în economia, ca și în sistemul de apărare a imperiului la Dunăre. Istoria ei se împletește strîns cu aceea a imperiului, a Italiei și a provinciilor vecine sau mai îndepărtate. Cert este, în orice caz, că descoperiri, mai ales epigrafice, făcute la Roma, în Italia sau în diferitele provincii ale imperiului, unele foarte îndepărtate, aduc uneori știri importante privitoare la provincia întemeiată de Traian. Acestea, coroborate cu re-

* Studiul de față, într-o formă mai redusă, a făcut obiectul unei conferințe la Universitatea din Bologna, în ziua de 24 nov. 1965.

zultatele descoperirilor și ale cercetărilor făcute pe pământul Daciei, contribuie la o tot mai bună și mai adevărată cunoaștere a istoriei provinciei din nordul Dunării.

Tocmai acesta este mai ales cazul în problema organizării provinciei Dacia de care ne propunem să ne ocupăm în studiul de față. Știri noi, unele întrucîtva neașteptate, pe care ni le-au oferit descoperirile epigrafice și rezultatele cercetărilor arheologice mai recente, ca și reexaminarea și interpretarea mai atentă a unor documente, altfel mai dinainte cunoscute, au determinat revizuirea unor păreri mai vechi, care păreau aproape definitive, atît de mult intraseră în convingerile noastre, ale istoricilor, și au deschis perspectiva unei mai bune înțelegeri istorice a organizării în mai multe etape, acum mai precis și mai sigur stabilite, a provinciei Dacia și în general a teritoriilor de la nordul Dunării de Jos care au aparținut un timp imperiului roman. Mai bine cunoscute sînt astăzi împrejurările istorice reale, locale și generale, care au impus efectuarea acestor modificări succesive în organizarea provinciei și a teritoriilor cucerite de împăratul Traian la nordul Dunării. Ca urmare a noilor știri, problema organizării provinciei Dacia se înfățișează astăzi sensibil deosebit — în ceea ce privește datele diferitelor schimbări efectuate, întinderea teritorială a provinciilor nou create, conducerea și denumirea lor — de felul în care era în general cunoscută și unanim admisă pînă acum. Bine înțeles că precizările noi nu s-au făcut deodată, ci treptat în ultimele trei decenii. De aceea o punere a lor de acord și prezentarea în ansamblu a problemei ni s-a părut necesară. În această încercare de sinteză am preluat, firește, de la predecesorii noștri nu numai știrile noi publicate de ei, ci și concluziile lor istorice, în măsura în care ele s-au dovedit sau le-am considerat valabile. În deosebi datorez în această privință acad. C. Daicoviciu, care a publicat cele mai multe dintre știrile interne noi, mai ales epigrafice, privitoare la organizarea Daciei romane, și a comentat la timp pe cele externe, trăgînd totdeauna concluziile istorice pe care acestea le impuneau.

Mai întîi două documente epigrafice descoperite cam în același timp, acum mai bine de un sfert de veac, unul la Porolissum, localitatea cea mai îndepărtată, în nord-vestul Daciei, celălalt la Ostia, lîngă Roma, au avut darul de a lămuri o veche controversă privitoare la data terminării celui de al doilea război dacic, precizînd cu toată certitudinea că el s-a terminat în anul 106¹, cum presupuseseră unii², nu abia în 107,

¹ C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 333, *TransAnt*, p. 85, n. 2, idem, *Klio*, 38, 1960, p. 179; idem, în *Hommage à Albert Grenier*, Bruxelles—Berchem, 1960, p. 470 și în *IstRom*, I, București, 1960, p. 314; M. Macrea, *La vita romana in Transilvania*, Bucurest, 1943, p. 106, idem, în *IstRom*, I, p. 348; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 5 sq.; A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, XIII, fasc. 1, Roma, 1947, p. 226 sq.

² C. Patsch, *Der Kampf un den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V/2), Wien—Leipzig, 1937, p. 120, A. Degrassi, în *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, XII, 1936, p. 179 sqq.

cum credeau cei mai mulți dintre istoricii moderni³. Diploma de la Porolissum⁴, de la 11 aug. 106, prin care împăratul Traian, pentru buna comportare în timpul războiului al doilea dacic (*pie et fideliter expeditione Dacica functis*), acordă soldaților din *Cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum*, care se găsește în Dacia sub D. Terentius Scaurianus (*quae est in Dacia sub D. Terentio Scauriano*), cetățenia romană (*civitatem Romanam dedit*) înainte de împlinirea duratei serviciului militar (*ante emerita stipendia*), face dovada că la această dată, la mijlocul verii, al doilea război dacic era terminat și noua provincie Dacia era constituită. Legea (*constitutio*) a fost promulgată de împărat probabil în timp ce se găsea încă în Dacia, dar comanda trupelor era trecută pe seama guvernatorului provinciei D. Terentius Scaurianus, care probabil în calitate de *comes* îl însoțise pe împărat în ultimul război dacic⁵. O confirmare tot atât de certă a terminării celui de al doilea război dacic în anul 106 a fost adusă și de *Fasti Ostienses*, care la acest an (data mai exactă nu se cunoaște, din inscripție lipsind luna și ziua) notează că la Roma capul regelui Decebal a fost expus pe scările zise Gemoniae (*in scalis Gemoniis*)⁶, unde, după mărturia lui Dio Cassius (LX, 16, 1), se aruncau capetele căpeteniilor dușmane ucise în afara Romei. Se confirmă astfel totodată atât veracitatea scenelor Coloanei lui Traian privitoare la sinuciderea lui Decebal⁷ și arătarea în fața armatei la cartierul general al împăratului a capului și a mâinii drepte a regelui dac⁸, cât și relatarea lui Dio Cassius (LXVIII, 14, 3) că Decebal, după ce reședința regală și întreaga țară îi fuseseră ocupate de romani, el însuși fiind în pericol de a fi luat prizonier, și-a pus singur capăt zilelor, iar *capul său fu dus la Roma*⁹.

Biruința asupra dacilor, obținută cu mari eforturi și grele sacrificii, a avut un larg răsunet în lumea romană¹⁰ și a asigurat învingătorului o imensă pradă de război¹¹, care i-a permis împăratului Traian să

³ Cf. discuția la A. Degrassi, *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 227.

⁴ CIL, XVI, 160.

⁵ Cf. Groag, *RE*, V A, 670; C. Patsch, *op. cit.*, p. 95; C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 309.

⁶ *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 198—199, *Fasti Ostienses*, fr. XX, 1—4.

⁷ C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1896—1900, scena CXLV.

⁸ Cichorius, CXLVII.

⁹ Cf. A. Degrassi, *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 226, C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 314.

¹⁰ Plinius cel Tânăr, *Epist.*, VIII, 4, 1—5.

¹¹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XIII, 25, 1, Dio Cassius, LXVIII, 14, 4—5, Joannes Lydos, *De magistr.*, II, 28, Suidas, s.v. Κάσιον ἑρως, Cichorius CXXXVIII. Cf. R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, Messina, 1926, p. 309 sq., J. Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire sous Trajan*, în *Dacia*, I, 1924, p. 28—34, idem, *Un retour à l'impérialisme de conquête: l'or des Daces*, în *Pointes de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 73—86; C. Patsch, *op. cit.*, p. 111 și 116 sq., 121, n. 10, C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 90 sq., idem, în *IstRom*, I, p. 312 sq.

se arate generos față de soldați și față de poporul de la Roma¹². Se impunea însă de urgență organizarea teritoriilor cucerite, atât din punct de vedere administrativ, cât și militar. În acest scop, în timp ce îndată după terminarea ostilităților, Hadrian, viitorul împărat, care încă în 106 a obținut pretura¹³, este trimis la Roma, unde a organizat probabil primele jocuri de gladiatori în cinstea victoriei asupra dacilor¹⁴, împăratul Traian a mai rămas un timp în Dacia, poate pînă în primăvara anului 107, ocupîndu-se foarte probabil de constituirea provinciei Dacia și prima ei organizare administrativă¹⁵. Întors la Roma Traian a serbat al doilea triumf dacic¹⁶, despre care nu știm însă nimic mai precis¹⁷. În schimb Fastele de la Ostia amintesc, începînd cu anul 107, mai întîi acordarea unui *congiarium*¹⁸ pentru poporul de la Roma, — tot în suma de 650 denari¹⁹, ca și cel precedent (în loc de 75—100 cît se dăduse înainte), ceea ce ridică valoarea totală a distribuției la enorma cifră de 100 de milioane de sesterți²⁰ — apoi începutul celor mai fastuoase și mai îndelungate jocuri organizate vreodată la Roma, care se prelungesc timp de aproape trei ani, de pe la jumătatea anului 107 pînă la 1 nov. 109²¹. La acest *munus secundum*, numit de Fastele de la Ostia și *munus suum*²², spre a-l deosebi de cel dintîi, organizat probabil de Hadrian, se referă și relatarea lui Dio Cassius (LXVIII, 15, 1) privitoare la spectacolele oferite de Traian după al doilea război dacic, care au durat 123 de zile — după Fastele de la Ostia numai 117 zile — în cursul cărora au fost ucise cam 11.000 de animale sălbatice și domestice și au luptat 10.000 de gladiatori²³.

¹² Dio Cassius, LXVIII, 16, 2, *HistAug.* Hadrian, 3, 3, Fronto, *Principia historiae*, 17, 2, p. 216 (ed. Haines), cf. R. Paribeni, *op. cit.*, p. 310, P. L. Strack, *Untersuchungen zur röm. Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I, *Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart, 1931, p. 111 și 140 sq., C. Patsch, *op. cit.*, p. 136, A. Degrassi, în *Rendiconti della Pont.Acad.Rom. di Arch.*, XII, 1936, p. 179—184, idem, *Inscr.Italiae*, XIII, 1, p. 227, R. Syme, *Tacitus*, I, Oxford, 1958, p. 226, n. 3.

¹³ *HistAug.*, Hadrian, 3, 8, CIL, III, 550 = ILS, 308, Cf. R. Syme, *Tacitus*, I, p. 233, n. 6.

¹⁴ *Inscr.Italiae*, XIII, 1, p. 199 (*Fasti Ostienses*, fr. XXI, 1—2) și comentariul lui A. Degrassi, p. 227.

¹⁵ Cf. A. Degrassi, *Inscr.Italiae*, XIII, 1, p. 227, C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 314, M. Macrea, *ibidem*, p. 348.

¹⁶ Plinius, *Epist.*, VIII, 4, 2, CIL, III, 6359.

¹⁷ Cf. P. L. Strack, *Untersuchungen zur Reichsprägung*, I, p. 110 cu nota 428 și p. 132, C. Patsch, *op. cit.*, p. 135.

¹⁸ *Congiarium tertium*, vezi Strack, *Untersuchungen*, I, p. 140 sq.

¹⁹ Cronica anului 345, în *Chronica Minora*, I, p. 146 (ed. Mommsen).

²⁰ Cf. R. Syme, *Tacitus*, I, p. 233 n. 6.

²¹ *Inscr.Italiae*, XIII, 1, p. 199 (*Fasti Ostienses*, fr. XXI—XXII), cf. A. Degrassi, *ibidem*, p. 227.

²² Fr. XXII, 13 = *Inscr.Italiae*, XIII, 1, p. 199.

²³ Cf. R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, p. 310 sq., C. Patsch, *op. cit.*, p. 135, A. Degrassi, în *Rendiconti della Pont.Acad.Rom. di Arch.*, XII, 1936, p. 182 sqq., idem, în *Inscr.Italiae*, XIII, 1, p. 227, C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 135, H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1960, p. 215 și 218.

În Dacia, după plecarea împăratului Traian, opera de organizare a provinciei este dusă mai departe, pe baza statutului dat de împărat și probabil a indicațiilor acestuia, de către primul guvernator al provinciei, D. Terentius Scaurianus²⁴, care rămîne în această funcție cel puțin pînă în anul 110²⁵.

Constituirea provinciei Dacia a trebuit să se facă printr-un act formal, o *lex provinciae*²⁶, promulgată de împăratul Traian probabil în timp ce se găsea în Dacia, dar care nu ni s-a păstrat. Ea fixa probabil întinderea și granițele provinciei, trupele care urmau să asigure apărarea ei, apoi suma impozitelor directe pe care noua provincie urma să le verse anual fiscului imperial, precum și statutul de organizare administrativă și de conducere a provinciei. Cert este că în vederea distribuirii pămîntului coloniștilor, trupelor și celorlalte categorii de locuitori, a exploatării bogățiilor și a stabilirii impozitelor, îndată după terminarea războaielor, teritoriul cucerit a fost măsurat de *agrimensores*²⁷ și s-a afectat un recensămînt al bunurilor și persoanelor²⁸. Tot în vremea guvernatorului D. Terentius Scaurianus s-a întemeiat din porunca împăratului Traian, cum precizează actul de fondare păstrat de o inscripție²⁹, *colonia Dacica*, metropola provinciei, al cărui nume mai complet este, tot după inscripții, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*, la care mai tîrziu, în vremea lui Hadrian, s-a adăugat și epitetul *Sarmizegetusa*, sub care este mai ales

²⁴ Vezi despre el E. Groag, RE, V A, 669—672, A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 9 sq. Cf. C. Patsch, *op. cit.*, p. 177 și R. Syme, *Tacitus*, p. 242, n. 2, și p. 648, nr. 36.

²⁵ Din a. 110 sînt două diplome militare (CIL, XVI, 57, 163) în care D. Terentius Scaurianus e amintit în fruntea trupelor din Dacia (*et sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano*). Cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 330 sqq., *TransAnt.*, p. 92, A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 9—10.

²⁶ P. L. Strack, *op. cit.*, I, p. 120 sqq., 208, nota 892, A. Stein, *op. cit.*, p. 9, nota 1.

²⁷ Ele au fost efectuate sub conducerea gromaticului Balbus, care a participat la războaiele împotriva dacilor. Din opera lui, scrisă după întoarcerea din Dacia la Roma și intitulată *Balbi ad Celsum expositio et ratio omnium formarum*, s-au păstrat numai cîteva fragmente, probabil din prefață, vezi F. Blume, K. Lachmann, und A. Rudorff, *Die Schriften der römischen Feldmesser*, I, Berlin, 1848, p. 91—108. Cf. Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, p. 146 sqq., C. Patsch, *op. cit.*, p. 63, nota 3 și p. 177 cu nota 4, unde se dă și bibliografia privitoare la Balbus.

²⁸ Lactantius, *De mort. persec.*, 23, 5: *quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit.*

²⁹ CIL, III, 1443: [Ex] au[ctoritate Imp(eratoris) Cae]sar[is] divi Ner[vae] f[ilii] Nervae Traiani Augusti condita colonia Dacica per [D(ecimum) Terentijum Scaurianum [leg(atum) eius] pr(o) pr(aetore)]. Lectura propusă de Mommsen nu a fost acceptată, fiind admisă aceea mai veche a lui Borghesi, vezi O. Hirschfeld, *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 745, n. 3, A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 9 cu n. 3.

cunoscută³⁰. Orașul, singura ctitorie a lui Traian în Dacia³¹ și singura colonie întemeiată în provincia din nordul Dunării prin colonizare efectivă, în primul rînd de veterani care au participat la războaiele dacice, s-a ridicat nu pe locul vechi Sarmizegetusa, reședința regilor daci (cum greșit s-a crezut mult timp), care se găsea în munții de la sud de Orăștie, ci la depărtare de vreo 30 km de aceasta, pe un teren aproape șes, la capătul de sud-vest al cîmpiei Hațegului³². Locuitorii metropolei au fost înscrși în tribul Papiria, al împăratului Traian.

Potrivit legii de constituire a provinciei, Dacia a fost organizată ca provincie imperială, alcătuiind o singură unitate administrativă, condusă de un împuternicit al împăratului, care poartă titlul oficial de *legatus Augusti pro praetore*. El dispune de atribuții administrative, militare și judecătorești, pe care le exercită în numele împăratului. În administrarea finanțelor provinciei, el era fără îndoială ajutat, ca și *legati* de mai târziu ai Daciei, de către un *procurator Augusti*, neatestat, e adevărat, epigrafic sau altfel, pentru epoca domniei lui Traian.

Această primă formă de organizare a provinciei Dacia a fost efectuată încă în timpul primului guvernator, D. Terentius Scaurianus. Cele două diplome militare din anul 110³³, prin care soldați din nu mai puțin de 27 de corpuri de trupă auxiliare sînt lăsați la vatră, dovedesc, înafară de numărul mare de trupe rămase în Dacia și necesare pentru apărarea granițelor, și că la această dată provincia era considerată pacificată și organizată, astfel încît contingentele care au împlinit anii de serviciu au putut fi lăsate la vatră³⁴.

Nu știm cît va mai fi rămas în Dacia, după 110, D. Terentius Scaurianus, primul guvernator și adevăratul organizator efectiv al provinciei întemeiate de împăratul Traian la nordul Dunării. Se pare însă că nu

³⁰ Vezi C. Daicoviciu, *Trans.Ant.*, p. 128, n.2; G. Forni, *Dacia romana tributum discripta*, în *OmD.*, p. 233—240.

³¹ Nu putem fi de acord cu părerea lui G. Forni, *op. cit.*, p. 233 sqq., că „La costituzione della colonia Apulense... dovrebbe essere riportata a Traiano”. O comunitate de cetățeni romani a existat aci încă din vremea lui Traian, cum crede W. Kubitschek, *Imperium romanum tributum discriptum*, Vindobonae, 1889, p. 229 sqq., dar ea era aciuată pe lîngă castru, în canabele legiunii XIII Gemina, care sînt menționate pînă în vremea domniei lui M. Aurelius, cînd se întemeiază mai întîi *Municipium Aurelium Apulense*, apoi poate sub Commodus, *Colonia Apulensis*, vezi C. Daicoviciu, *Trans.Ant.*, p. 128—129, nota 4, cf. M. Macrea, în *IstRom.*, I, p. 363 sq. Nu există nici o dovadă că cei cîțiva cetățeni atestați epigrafic la Apulum ca aparținînd tribului Papiria (G. Forni, *loc. cit.*) au fost înscrși în acest trib, ei sau înaintașii lor, la Apulum, de către împăratul Traian. Mulți par să fie originari din Sarmizegetusa sau din alte părți. E semnificativ că unii poartă nomen-ul de Aelius (CIL, III, 1180=7795, 1198, 1208, 1209). Inscriptiile par să fie toate ulterioare ridicării orașului la rangul de colonie, deci după Marcus Aurelius.

³² C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I, 1924, p. 224—263 și III—IV, 1927—1932, p. 516—556, C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1962.

³³ CIL, XVI, 57, 163.

³⁴ A. Degrassi, *Nuove iscrizioni della Dacia*, în *Epigraphica*, IV, 1942, p. 153—156, cf. C. Daicoviciu, în *Klio*, 38, 1960, p. 179.

mai mult de un an sau doi. În orice caz la plecarea lui provincia își primise forma de organizare, era pacificată, apărarea granițelor era asigurată și bogățiile țării, în primul rînd aurul din Munții Apuseni, începuseră să fie exploatare sistematic³⁵. În afară de personalul organelor de conducere, de funcționarii administrativi și fiscali și în afară de numeroasele trupe rămase în Dacia, au fost aduși în mare număr coloniști *ex toto orbe Romano*, acțiune de mari proporții și de deosebită importanță, efectuată de împăratul Traian și menționată în mod special de un istoric roman de mai târziu³⁶. Aducerea masivă de coloniști în Dacia a fost efectuată pe cale oficială, luînd o mare amploare. Coloniștii de toate categoriile sînt așezați, în afară de colonia Ulpia Traiana, al cărui teritoriu rural se pare că se întindea pînă la Apulum³⁷, în regiunea auriferă Ampelum-Alburnus Maior, unde au fost aduși dalmati din semințiile Pirustae și Baridustae³⁸, specializați în muncile de exploatare a aurului, precum și în numeroase alte localități de pe întreg cuprinsul provinciei. La coloniștii oficiali se adaugă alte mulțimi de oameni (*copiae hominum*) veniți din propria lor inițiativă. Multe dintre localitățile în

³⁵ CIL, III, 1312. Primul procurator al minelor de aur din Dacia M. Ulpius Hermias, amintit în această inscripție, era libert al împăratului Traian (*Augusti libertus*). El a murit în timp ce-și exercita funcția lui de *procurator aurariorum*, la Ampelum, iar rămășițele lui, din porunca împăratului (*ex indulgentia Augusti nostri*), au fost duse la Roma. Cf. O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin, 1905, p. 155 n. 2, idem, *Kleine Schriften*, p. 149, R. Paribeni, *op. cit.*, p. 320, cu n. 49, V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 22, A. Stein, *op. cit.*, p. 88. Pentru cît mai grabnică începere a exploatării aurului, Traian aduce în Dacia coloniști din Dalmația, specialiști în asemenea lucrări, cf. Mommsen, CIL, III, p. 214, R. Paribeni, *loc. cit.*, V. Christescu, *op. cit.*, p. 20 sqq. Că această colonizare de dalmatini, printre care și cei din seminția Piruștilor, a avut loc încă sub Traian și probabil în primii ani ai provinciei, o dovedește inscripția CIL, III, 1323 (de la Ampelum) din epoca lui Traian, amintind pe dalmatul P. Celsenus Constans, care în Dalmația fusese *decurio coloniae Dalmatiae Cl(audia) Aequo*, iar în Dacia a ajuns *decurio coloniae Dacicae*. Ca urmare și inscripția CIL, III, 942, pusă ca și cea precedentă de același M. Opellius Adiutor, *decurion* al aceleiași colonii, este tot din epoca lui Traian. De altfel inscripția dată ca provenind de la Aiud ar putea să fie originară tot de la Ampelum: cf. privitor la CIL, III, 940 și 941, M. Macrea și D. Protase, în *SCȘCluj*, V, 1954, p. 503, nota 13. Probabil că tot din timpul domniei lui Traian este și inscripția CIL, III, 1322, de la Ampelum, în care e amintit dalmatul T. Aurelius Aper, *princeps adsignatus ex municipio Splono*, ceea ce vrea să spună probabil că el a fost adus în Dacia din hotărîrea împăratului, în fruntea unui grup de conaționali, în condiții avantajoase desigur pentru ei, cf. Mommsen, CIL, III, p. 214 și nr. 1322, R. Paribeni, *op. cit.*, p. 320; C. Daicoviciu, *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 261.

³⁶ Eutropius, VIII, 6, 2.

³⁷ Cf. W. Kubitschek, *op. cit.*, p. 230.

³⁸ Vezi nota 35. Un alt *princeps* dalmat, Maximus Venetus, figurează printre martorii de pe tăblița cerată nr. VI (CIL, III, p. 939), cuprinzînd un act de vînzare a unei sclave încheiat la Kartum, în regiunea minieră de la Alburnus Maior la 17 martie 139. Cf. și V. Christescu, *op. cit.*, p. 20 sqq. R. Paribeni, *op. cit.*, p. 320 sqq.; C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 134, idem, *Les „Castella Dalmatarum” de Dacie*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 259—266, M. Macrea, în *IstRom.*, I, p. 357 și D. Tudor, *ibidem*, p. 401 cu bibliografia mai veche.

care se aşează toţi aceşti colonişti iau o asemenea dezvoltare încît în deceniile următoare sînt ridicate la rangul de municipii şi apoi de colonii.

Semnificative pentru situaţia provinciei, constituind indiciul efectuării primei organizări a Daciei, sînt emisiunile de monede din anul 112, pe care apare o nouă reprezentare a provinciei — în costum autohton, şezînd pe o stîncă, ţinînd o acvilă legionară, iar pe un genunchi şi în faţă doi copii (*proles*), unul cu spice, celălalt cu struguri — însoţită de legenda *Dacia August(i) provincia*³⁹. Figuraţia se referă la munţii Daciei, vestiţi şi deseori amintiţi în legătură cu dacii de către scriitorii antici încă înainte de cucerire⁴⁰, la vechea faimă adăugîndu-se acum şi bogăţia lor în aur, iar legenda de pe monetă mărturiseşte că Dacia a fost organizată ca provincie imperială⁴¹.

Organizarea administrativă pe care Dacia a primit-o în primii ani după cucerire a fost menţinută pînă la sfîrşitul domniei împăratului Traian. După D. Terentius Scaurianus sînt cunoscuţi alţi doi guvernatori, C. Avidius Nigrinus⁴² şi C. Iulius Quadratus Bassus⁴³. Toţi aceşti primii trei *legati* ai Daciei sînt de rang consular⁴⁴, adică îndeplinesc această funcţiune după ce au fost mai întîi consuli la Roma. Dacia era deci o *provincia consulară*. Rangul mai înalt al guvernatorilor Daciei era necesar, după regula în vigoare în această vreme, instituită încă de Augustus, deoarece între 106—119 în Dacia staţionau cel puţin două legiuni, XIII Gemina şi IV Flavia felix, prezenţa unei a treia legiuni, I Adiutrix, nefiind cu totul sigură⁴⁵. Dar încredinţarea în această vreme a condu-

³⁹ P. L. Strack, *op. cit.*, I, p. 208.

⁴⁰ Cf. R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, p. 239, cu nota 56, la care se poate adăuga Statius, *Thebais*, I, 1, 19—20 şi Plinius cel Tânăr, *Paneg.*, 13, 5.

⁴¹ P. L. Strack, *op. cit.*, nota 843 pune în legătură legenda de pe aceste monete cu definiţia pe care Gaius, *Instit.*, II, 21, o dă provinciilor imperiale: „provinciae propriae Caesaris esse creduntur”.

⁴² Vezi A. Stein, *op. cit.*, p. 10 sq., R. Syme, *Tacitus*, p. 243 şi 600 sq.

⁴³ A. Stein, *op. cit.*, p. 11—14 şi R. Syme, *op. cit.*, p. 243 şi 510.

⁴⁴ Vezi notele precedente şi E. Ritterling, în *RE*, XII, s.v. *legio*, c. 1283, 1391 şi C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 92.

⁴⁵ E. Ritterling, *loc. cit.*, R. Syme, *The first garrison of Trajan's Dacia*, în *Laureae Aquincenses*, I, Budapest, 1938, p. 267—286, idem, în *JRS*, LII, 1962, p. 88, n. 13, A. Stein, *op. cit.*, p. 10, n. 1, C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 92. La urmele epigrafice din Dacia ale legiunii IV Flavia Felix cunoscute mai dinainte s-au adăugat cele aflate la Grădiştea Muncelului: M. Macrea, în *Sargetia*, II, 1941, p. 140, sqq., C. Daicoviciu şi col., în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103, cu pl. V, 18 şi I. Glodariu, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane*, în *ActaMN*, II, p. 128—130; un bloc de piatră din zidul cetăţii cu inscripţia LEG IIII FF. Un detaşament din această legiune şi-a stabilit garnizoana temporară chiar pe locul cetăţii dacice de la Grădiştea Muncelului, antica Sarmizegetusa, unde a rămas un timp după terminarea războaielor de cucerire, poate pînă la plecarea ei din Dacia, prin anii 117—118, pentru supravegherea fostei reşedinţe a regilor daci, cf. C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 548, n.1 = *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 198, n. 31; *Klio*, 38, 1960, p. 179, *IstRom*, I, p. 314; M. Macrea, *ibidem*, p. 371. Se pare că încă între cele două războaie dacice legiunea IV Flavia Felix a staţionat temporar în castrul de pămînt de la Berzovia, pe care apoi l-a părăsit, el ne mai fiind reconstruit în piatră. Cercetările mai noi, conduse de D. Protase, au arătat că pe locul vechiului castru de pămînt, măsurînd 590×410 m şi părăsit, s-a înfiripat o aşezare civilă.

cerii Daciei unor consulari, oameni de mare vază, constituie totodată o mărturie a importanței pe care o prezenta noua provincie pentru imperiu, ca și a misiunii de răspundere pe care o aveau acești *legati* în ceea ce privește organizarea administrativă și apărarea teritoriului cucerit.

Se pune însă întrebarea care era întinderea teritorială a provinciei Dacia în această vreme? Întrebarea s-a pus mai de mult, dar răspunsurile au fost diferite. Astăzi, mai bine informați, putem răspunde cu mai multă certitudine decât în trecut.

O cunoscută inscripție de la Corint, descoperită acum mai bine de 30 de ani, ne informează că în al doilea război dacic, la care C. Caelius Martialis, în cinstea căruia e pusă de un amic inscripția, a participat ca intendent încredințat cu aprovizionarea expediției, întreagă Dacia a fost cucerită: *copiarum curam adiuvit secunda expeditione qua universa Dacia devicta est*⁴⁶. Această știre a avut darul de a infirma în mod categoric părerea susținută cândva de A. Buday⁴⁷, că Dacia nu ar fi fost cucerită toată pe timpul împăratului Traian, ci în mai multe etape, prelungite pînă în vremea domniei lui M. Aurelius, teorie respinsă și dovedită ca neîntemeiată de C. Daicoviciu, încă înainte de a cunoaște inscripția de la Corint⁴⁸.

Ce trebuie să înțelegem însă prin *universa Dacia*? Probabil Dacia stăpînită și aflată sub conducerea lui Decebal, care a luptat împotriva romanilor. Însă întinderea statului dac condus de Decebal, acel *regnum Decebali regis Dacorum* amintit de o inscripție de la Heliopolis (Baalbek) în Siria⁴⁹, nu ne este cunoscută mai de aproape⁵⁰. Ea pare să nu coincidă întocmai cu hotarele Daciei arătate de Ptolemeu, care în apus se întindeau pînă la Tisa, iar spre răsărit pînă la Siret (Hierasus)⁵¹. Teritoriile aflate sub conducerea lui Decebal poate să fi fost mai puțin întinse, dacă luăm în considerare numai semințiile daco-getice, nu și triburile aliate.

Se considera în deobște că provincia Dacia din timpul lui Traian cuprindea întreg ținutul stăpînit efectiv de Decebal și cucerit de romani în al doilea război dacic, a cărui întindere teritorială ar corespunde cu

⁴⁶ O. Broneer, *American Journ. Arch.*, XXXVI, 1933, p. 567 și pl. LXIII, 1 = *AnnEp.*, 1934, nr. 2. Cf. și G. H. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes*, p. 170, no. 74 și p. 483, nr. 2, care arată că postul de intendență, îndeplinit de C. Caelius Martialis, după ce mai înainte fusese *tribunus angusticlavius* în legiunea XIII Gemina pe cînd ea se afla în Dacia (quae tendit in Dacia), a și fost asimilat în timpul lui M. Aurelius cu gradul obișnuit de *tribunus angusticlavius*.

⁴⁷ *DolgCluj*, III, 1912, p. 74 sq., VII, 1916, p. 9 sqq., *DolgSzeged*, III, 1927, p. 127 sqq.

⁴⁸ C. Daicoviciu, *AISC*, II, 1933—1935, p. 241 sqq., idem, *TransAnt.*, p. 89 sq., cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 8.

⁴⁹ Th. Mommsen, *Sitzungsber. d. Preuss. Ak. Wiss. Berlin*, 1903, p. 817 = *AnnEp.*, 1903, nr. 368 = *ILS*, 9200. Cf. C. Patsch, *Beiträge*, V, 2 p. 29, 32 sqq., C. Daicoviciu, în *IstRom.*, I, p. 299, H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1950, p. 142, idem, *Les carrières procuratoriennes*, p. 114—117, no. 50.

⁵⁰ Cf. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 82 și 90

⁵¹ *Geographia*, III, 8, 1, 5.

hotarele Daciei de mai târziu⁵². Opinii întru citva deosebite au existat numai în ceea ce privește situația teritoriilor Munteniei și Moldovei de jos, cu toate că mai de mult erau cunoscute în aceste teritorii unele urme romane. Părerea cea mai răspândită era că ele nu făceau totuși parte din Dacia și nici din imperiu, fiind doar supravegheate de trupe ale Moesiei Inferioare⁵³. Nu au lipsit totuși nici opiniile după care aceste teritorii au fost anexate direct provinciei Moesia Inferior, dar dovezile sigure lipseau și argumentarea nu era suficient de convingătoare⁵⁴.

Unele descoperiri arheologice și epigrafice noi, ca și reexaminarea altora mai vechi au permis să se lămurească mai bine atât întinderea teritoriilor cucerite de Traian la nordul Dunării, *universa Dacia* din inscripția de la Corint, cât și felul în care aceste teritorii au fost organizate din punct de vedere administrativ și militar de către acest împărat⁵⁵. S-a putut dovedi cu certitudine că teritoriile cucerite de Traian la nordul Dunării cu ocazia războaielor dacice au fost mai extinse decât cele cunoscute ca alcătuind mai târziu provincia Dacia. Dar nu toate aceste teritorii au fost înglobate în noua provincie Dacia întemeiată de Traian, o parte din ele fiind anexate provinciilor vecine, Moesia Inferior și Moesia Superior. Provincia Dacia, organizată de împăratul Traian ca unitate administrativă aparte, nedivizată, cu o singură conducere, cum s-a arătat mai sus, avea o întindere teritorială mai mică decât o va avea mai târziu, pe timpul împăraților următori. S-a conturat astfel o imagine a înfățișării teritoriilor cucerite de romani de la daci în nordul Dunării pe vremea împăratului Traian puțin deosebită de cea concepută mai înainte.

Într-adevăr, cercetările arheologice au pus în lumină existența mai multor castre și a altor urme de așezări romane în teritoriul Munteniei și al Moldovei de sud, datînd din primele două decenii ale secolului II e.n. Ele se adăugau la descoperirile similare cunoscute mai dinainte. Prezența trupelor romane în această vreme este astăzi deplin dovedită în mai multe localități din teritoriile amintite, începînd de la Bărboși⁵⁶, lîngă Galați, aproape de vărsarea Siretului în Dunăre, pînă la Olt (anume

⁵² C. Daicoviciu, AISC, II, 1933—1935, p. 251, SCIV, IV, 1953, p. 550, nota 1, *Klio*, 38, 1960, p. 180; cf. C. Patsch, *Beiträge*, V, 2, p. 152, A. Stein, *op. cit.*, p. 18.

⁵³ Cf. în afară de lucrările citate în nota precedentă și C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 80, R. Vulpe, în *IstRom.*, I, p. 517 sqq., idem, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 365 sqq.

⁵⁴ În afară de A. Buday, *DolgCluj*, III, 1912, p. 76, vezi și G. Cantacuzino, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în *Revue hist. du Sud-est européen*, V, 1928, p. 38—74 și Gr. Florescu, *Un document epigrafic referitor la teritoriul de la nordul Dunării Moesice*, în SCIV, II, 2, 1951, p. 125—135, cu referințele bibliografice mai vechi.

⁵⁵ C. Daicoviciu, *Dacia capta*, în *Klio*, 38, 1960, p. 181 sqq., idem, *La Dacie libre et la Dacie romaine*, Bucarest, 1964, p. 40 sqq., M. Macrea, în *IstRom.*, I, p. 349 sqq.

⁵⁶ V. Pârvan, *Acad.Rom.*, Memoriile Secț. Ist., XXXVI, 1913, p. 106—130, Gh. Ștefan, *Dacia*, V—VI, 1935—1937, p. 301—349, N. Gostar, *Materiale*, VIII, 1962, p. 505—511, *Apulum*, V, 1965, p. 144 sq.

la Drajna de Sus⁵⁷, Mălăiești⁵⁸, Tîrgșor⁵⁹, Rucăr-Scărișoara⁶⁰ și în alte localități, unde însă descoperirile nu au putut fi sigur dateate în epoca lui Traian)⁶¹. Toate aceste trupe, fie ele detașamente din legiunile I Italica, V Macedonica și XI Claudia, fie cohorte, II Mattiacorum, I Commagenorum, II Flavia Bessorum, sînt cunoscute ca făcînd parte din armata Moesiei Inferioare. Dacă numele și identificarea localității *Ramid[ava]* cu Drajna de Sus ar fi sigură, am avea dovada că din această regiune este originar și veteranul *exstatore* Herculanus, din ala II Aravacorum, documentat de o inscripție nu de mult descoperită la Gîrlici, aproape de Hirșova, în Dobrogea^{61a}. Descoperirea recentă a unui *castellum* roman de pămînt în apropierea cetății dacice cu ziduri de piatră de la Bîtca Doamnei, lingă Piatra Neamț⁶², dacă se va confirma cert datarea lui în vremea celui de al doilea război dacic, e menită să arunce o nouă lumină asupra întinderii acelei *universa Dacia devicta*, pe care va trebui să o împingem pînă adînc în Moldova de astăzi, chiar dacă în cazul amintit nu poate fi vorba decît de o acțiune mai îndepărtată și secundară a trupelor romane la sfîrșitul celui de al doilea război dacic și de o staționare cu totul efemeră a lor în teritoriul dintre Carpați și Siret. O indicație în sensul extinderii raidurilor întreprinse de detașamente ale armatei romane la sfîrșitul celui de al doilea război dacic pare să ne ofere și scenele CXLIX—CL de pe Columna lui Traian, în care, înafară de daci, apar și figurile a doi bastarni, populație aliată cu dacii care în această vreme numai în Moldova centrală sau de jos putea fi întîlnită.

Editarea din nou, cu unele completări și asigurarea unei mai bune lecturi, a papirului Hunt⁶³, cunoscut mai de mult⁶⁴, și conținînd un

⁵⁷ Gh. Ștefan, *Dacia*, XI—XII, 1947, p. 116—124.

⁵⁸ Gr. Florescu, E. Bujor, în SCIV, VI, 1956, p. 271—279; cf. C. Zagoriț, *Castrul roman de la Mălăiești*, Pitești, 1940, p. 4—16.

⁵⁹ Gh. Diaconu, în *Materiale*, V, 1959, p. 624 sq., N. Constantinescu, în *Materiale*, VII, 1961, p. 637 sq., Gh. Diaconu, *Tîrgșor*, București, 1965, p. 11 și 99—101.

⁶⁰ D. Tudor, SCIV, VI, 1955, p. 90 sqq., idem, *OltR.*, 1958, p. 247.

⁶¹ Vezi pentru toate R. Vulpe, *Muntenia și Moldova în epoca romană*, în *IstRom.*, I, 1960, p. 517—530, cu bibliografia de la p. 570—572; *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les romains*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 365 sqq.

^{61a} Gr. Florescu, SCIV, II, 2, 1951, p. 125—135.

⁶² N. Gostar, în *Apulum*, V, 1965, p. 144—147.

⁶³ R. O. Pink, *Hunt's pridianum: British Museum Papyrus 2851*, în JRS, XLVIII, 1958, p. 102—116. Vezi și comentariile foarte prețioase ocazionate de noua ediție, ale lui R. Syme, *The Lower Danube under Trajan*, în JRS, XLIX, 1959, p. 26—33, R. Vulpe, *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian*, în *lumina unei noi lecturi a papirului Hunt*, în *StCl.*, II, 1960, p. 337—357, J. F. Giliam, *The Moesian „Pridianum“*, în *Homages à Albert Grenier*, Bruxelles — Berchem, 1962, p. 747 — 757.

⁶⁴ A fost publicat mai întîi de A. S. Hunt, *Register of a Cohort in Moesia*, în *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milano, 1925, p. 265—272. Un fac-simil, cu transcrierea foarte apropiată de cea a lui Hunt, a apărut tot atunci în *New Palaeographical Society*, seria 2, II, pl. 186, iar o reproducere a textului cu larg comentariu privitor la situația dela Dunărea de jos a publicat G. Cantacuzino, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în *Aegyptus*, IX, 1928, p. 63—96, și în *Revue historique de Sud-est européen*, V, 1928, p. 38—74.

registru de efective, *pridianum*, al cohorței I *Hispanorum veterana*⁶⁵ din Moesia Inferior, a confirmat în mod cert apartenența la provincia Moesia Inferioară a teritoriului de la Olt pînă la Piroboridava pe Siret la sfîrșitul celui de al doilea război dacic, de cînd datează cel mai probabil importantul document⁶⁶. El menționează *intra provinciam*, dar în teritoriul din stînga Dunării, *trans Danubium*, detașamente ale cohorței la Piroboridava și Buridava⁶⁷, prima o localitate dacică pe Siret, în sudul Moldovei, cunoscută din Ptolemeu (III, 10, 8)⁶⁸, a doua menționată de Tabula Peutingeriana pe Olt⁶⁹, apoi o expediție dincolo de Dunăre⁷⁰, un detașament pentru apărarea transportului proviziilor, strînse probabil din regiune, și un alt detașament de cercetare sub conducerea centurionului Paulianus⁷¹.

⁶⁵ În I, 24, litera *d* după numele unității J. F. Giliam (p. 758 sq.) o consideră ca putînd fi întregită *d(egentis)*, nu *quingenaria* cum interpreta Hunt (p. 271), deci [*prjdi(i)anum coh(ortis) hisp(anorum) veter(anae) d(egentis) Stobis*, însemnînd o staționare de scurtă durată a cohorței sau poate, mai degrabă, a comandamentului unității la Stobi, în Macedonia. Efectivele ei făceau parte însă în acest timp din armata Moesiei Inferioare.

⁶⁶ Spre deosebire R. O. Fink, care data acest *pridianum* în anul 99, R. Syme, *op. cit.*, p. 28, 32 și 33, îl datează în 105—108: poate chiar înainte de izbucnirea celui de al doilea război sau curînd după cucerirea Daciei. J. F. Giliam, *op. cit.*, p. 749 sq., îl datează în 105 sau 106. Această datare, spre sfîrșitul sau curînd după terminarea celui de al doilea război dacic, pare a fi cea mai acceptabilă, ținînd seamă de faptul că o *expeditio transdanuvium*, amintită de papirus (II, 29), mai degrabă putea avea loc în timpul sau curînd după terminarea războiului al doilea dacic, decît în anul 99. O datare similară a papirului Hunt „imediat după al doilea război dacic, poate chiar în cursul acestor războaie” propusese mult înainte C. Daicoviciu, AISC, II, 1933—1935, p. 251, n. 1, idem, *Klio*, 38, 1960, p. 181, nota 1, idem, în *IstRom.*, I, p. 311, n. 1, cf. N. Gostar, în *Apulum*, V, 1965, p. 144. Încercarea lui R. Vulpe, în *StCl.*, II, 1960, p. 318 sqq., *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 326 sqq., V, 1961, p. 369 sq., de a sprijini datarea lui R. O. Fink, în anul 99, prin deducții trase din unele observații arheologice făcute în așezările dacice din Moldova de jos și Muntenia, ca și prin considerații istorice de ansamblu privitoare la această regiune, ni se par cu totul neconcludente.

⁶⁷ II, 27—28: *Pirobo[r]idavae in praesidio, Buridavae in vexilla[t]ione.*

⁶⁸ Numele Piroboridavei se regăsește și în porecla lui *Aur(elius) Victor Perburdavensis qui et Buricodavensis*, de pe stela funerară de la Novae, vezi D. Det-schew, în JÖAI, XXX, 1939, Beibl. 129—130, fig. 52 = *AnnÉp.*, 1939, no. 123. *Piroboridava* a fost localizată la Poiana, în Moldova de jos, unde s-a cercetat o importantă așezare dacică, vezi R. Vulpe, în *RA*, 1931, 2, p. 257 sqq., *Dacia*, N.S. I, 1957, p. 162—163, IV, 1960, p. 329, *StCl.*, II, 1960, p. 359, sq., în *IstRom.*, I, p. 521. Împotriva acestei localizări s-au făcut și unele rezerve, M. Macrea, AISC, IV, 1941—1943, p. 251, n. 55, ea fiind chiar contestată (B. Mitrea, SCIV, VIII, 1957, p. 177, 182). Recent s-a propus localizarea ei la Bărboși, lingă Galați, vezi N. Gostar, *Apulum*, V, 1965, p. 146. Obiecțiunea ce se poate formula împotriva noii localizări, care se ridică împotriva localizării Piroboridavei la Poiana, este nepotrivirea dintre coordonatele lui Ptolomeu, se știe, foarte aproximative, și adevărata așezare a castelului de la Bărboși, aproape de confluența Siretului cu Dunărea.

⁶⁹ K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart, 1916, p. 554. E localizată la Stolniceni-Boroneasa (r. Vilcea), vezi D. Tudor, *OltR*, p. 51—52, 252.

⁷⁰ II 29—30: *trans danuvium in expeditionem...*

⁷¹ II, 31—32: *item trans ad annona[m] defendendam, it[e]m exploratum [c]um pauliano (centurione)...*

Lămurirea deplină a situației teritoriilor cucerite de Traian la nordul Dunării s-a produs în lumina unei noi diplome militare descoperite nu de mult la Palamarca în Bulgaria și publicată împreună cu un savant comentariu de B. Gerov⁷². Diploma poartă data de 13 dec. 140 și amintește un *numerus*, trei ale și nouă cohorte care la acea dată făceau parte din armata Daciei Inferior, sub comanda lui Aquila Fidus, procuratorul provinciei, cunoscut și din alte izvoare⁷³. Comentînd acest important document epigrafic, B. Gerov constată că 10 din cele 13 corpuri de trupă amintite în diplomă au făcut înainte parte din armata Moesiei Inferioare (una, *Numerus equitum Illyricorum* fiind formație nouă, iar despre alte două cohorte nu se știe de unde au venit), că nici una dintre acestea nu figurează printre trupele atestate de vreo diplomă în Dacia neîmpărțită, din vremea lui Traian, și că două dintre ele, anume *cohors I Hispanorum veterana* și *cohors I Bracaraugustanorum*, și-au avut garnizoana la Brețcu, în fața pasului Oituz, iar alte cinci în castelele de pe linia Oltului, în Transilvania de est, pînă la pasul Turnu Roșu și mai departe, la sud de Carpați, pînă la vărsarea riului în Dunăre. Despre celelalte trei nu se știe unde staționau. Pe bună dreptate B. Gerov trage concluzia că înainte de reorganizarea Daciei de către împăratul Hadrian, la începutul domniei, după cum se va arăta mai departe, toate aceste trupe făceau parte din armata Moesiei Inferioare și că deci Muntenia și Oltenia, aceasta din urmă probabil fără partea ei de vest, numai pînă la linia de comunicație de pe Jiu, prin pasul Vulcan, spre inima Daciei, ca și fișia de pămînt din estul Transilvaniei, de la *Angustia*-Brețcu⁷⁴, din fața pasului Oituz, pe unde se făcea legătura, pe Siret în jos, cu Moesia Inferioară, pînă la *Caput Stenarum*-Boița⁷⁵, în fața pasului Turnu Roșu, făceau parte din provincia Moesia Inferior. Acestea sînt acum fapte dovedite și unanim acceptate⁷⁶.

Se presupune de asemenea că partea de vest a Olteniei, dincolo de Jiu, anexată Moesiei Superior încă de la sfîrșitul primului război dacic⁷⁷, împreună cu colțul sud-estic al Banatului, între liniile Palanca-Arcidava (Vărădia) — Teregova-Mehadia-Dierna (Orșova), au putut aparține și după 106, pînă la începutul domniei lui Hadrian, Moesiei Superior⁷⁸. Numai vestul Banatului, de la *Tibiscum* (Jupa) spre nord și spre vest, pînă la Mureș și pînă la Tisa, aparținea provinciei Dacia.

⁷² B. Gerov, în *Klio*, 37, p. 196—210.

⁷³ Vezi A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 31 și H.G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes*, no. 123 și p. 974.

⁷⁴ Cf. C. Patsch, *Beiträge*, V, 2, p. 146, R. Vulpe, *Angustia*, în vol. *În amintirea lui C. Ciurescu*, București, 1944, p. 551—559, Em. Panaitescu, *Le limes dacique*, în BSH, XV, 1929, p. 76 sq., M. Macrea, în SCIV, II, 1, 1951, p. 287 sqq.

⁷⁵ Cf. M. Macrea, în *Materiale*, VI, 1959, p. 429, sqq., N. Lupu, în *Materiale*, VII, p. 411 sqq.

⁷⁶ D. Tudor, *OltR.*, p. 132 sq., C. Daicoviciu, în *Klio*, 38, 1960, p. 160, idem în *IstRom.*, I, p. 316, M. Macrea, *ibidem*, p. 349.

⁷⁷ Cf. C. Daicoviciu, în *IstRom.*, I, p. 308.

⁷⁸ C. Daicoviciu, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172, cf. C. Patsch, *Beiträge*, V, 2, p. 137 sq., 168 sqq., A. Stein, *op. cit.*, p. 18 sq.

În lumina știrilor de care dispunem astăzi, provincia Dacia în timpul domniei lui Traian cuprindea deci numai o parte din teritoriile dacice cucerite la nordul Dunării și anume partea centrală și cea mai importantă a fostei Dacii a lui Decebal, unde s-a întemeiat colonia Ulpia Traiana, unde se afla regiunea auriferă și localitatea Apulum, cu sediul legiunii XIII Gemina, la care se adaugă regiunile din nord, pînă la Porolissum, important centru militar, și cele din est, pînă aproape de linia Oltului transilvan, ca și o parte cel puțin a Daciei sudice, cu Banatul de vest. Toate celelalte regiuni ale Daciei preromane au fost atașate Moesiei Inferioare sau Moesiei Superioare.

Această distribuire de către Traian a teritoriilor cucerite din nordul Dunării credem că este consecința pe de o parte a participării mai multor grupuri de armate la războaiele dacice, iar pe de alta a aprecierii de către împărat a diferitelor părți ale teritoriului cîștigat, ca și, nu mai puțin, a felului cum a conceput Traian organizarea apărării acestor teritorii din stînga Dunării.

Se știe că baza de pornire a operațiunilor ofensive ale romanilor în războaiele dacice a fost organizată în Moesia Superior. De aici pornește împăratul în fruntea armatei sale, atît în primul, cît și în al doilea război, trecînd Dunărea și îndreptîndu-se prin Banat sau prin Oltenia, spre Sarmizegetusa, reședința regelui Decebal, principalul obiectiv strategic⁷⁹. E tot așa de cunoscut însă și faptul că încă în timpul primului război romanii au fost siliți să lupte și pe un al doilea front, în est, la Dunărea de jos, unde dacii și aliații lor sarmați⁸⁰ organizează un puternic atac, reușind să pătrundă adînc în teritoriul Moesiei Inferioare. Împăratul însuși se vede nevoit să se deplaseze pe acest cîmp de luptă, unde obține o strălucită biruință, comemorată de Monumentul de la Adamclisi, invadatorii fiind respinși în urma unor lupte grele dincolo de fluviu. După plecarea împăratului trupele Moesiei Inferior, sub comanda guvernatorului Manius Laberius Maximus, au continuat operațiunile în stînga Dunării, înaintînd prin Moldova de jos și Muntenia spre Transilvania, în care au pătruns prin pasurile Carpaților. În Dacia intracarpatică acest al doilea grup de armată a participat alături de grosul armatei romane, condusă de Traian, la luptele pentru cucerirea unei puternice cetăți dacice, în care a capturat pe o soră a lui Decebal, ceea ce determină

⁷⁹ Vezi privitor la războaiele dacice din timpul lui Traian, C. Patsch, *Beiträge*, V, 2, p. 52 sqq., C. Daicoviciu, în *IstRom.*, I, p. 301 sqq., E. T. Salmon, *Traian's conquest of Dacia*, în *Transactions and Proceedings of the Amer. Phil. Assoc.*, 1936, p. 83—104, cu izvoarele și bibliografia mai veche. Cf. și A. Radnóti, *Dácia meghódítása és szervezete (La conquête et l'organisation de la Dacie)*, în *Antiquitas Hungarica*, I, 1947, p. 39—43.

⁸⁰ Vezi C. Patsch, *op. cit.*, p. 66—70, 72 sqq., 82, Gr. Florescu, în *OmD.*, p. 226—229. Credem că nu pe deplin justificată și în orice caz lipsită de orice argumentare contrară, este părerea lui R. Vulpe, *Dacia*, IV, 1960, p. 330, n. 107, care consideră ipoteza privitoare la înaintarea armatei din Moesia Inferior, drept „une conjecture dépourvue de probabilité”. Cf. și C. Daicoviciu, *AISC*, II, 1933—1935, p. 253, care admite „posibilitatea unei înaintări a romanilor, pentru cucerirea Daciei și de la est...”.

pe regele dacilor, văzînd că romanii se apropie și amenință reședința sa regală, să ceară pace.

Sîntem de părere că teritoriile ocupate în cursul primului război dacic de armata Moesiei Inferior sub conducerea lui Laberius Maximus în estul Daciei, unde trupele romane s-au menținut probabil și după încheierea păcii, sînt tocmai teritoriile dacice anexate provinciei Moesiei Inferior.

La fel teritoriile din sudul Daciei, aproape de Dunăre, anexate la Moesia Superior încă după primul război dacic (vezi mai sus p. 133), au putut rămîne în hotarele aceleiași provincii și după constituirea provinciei Dacia⁸¹.

Pe de altă parte, există suficiente indicii că după victoria definitivă asupra dacilor împăratul Traian a arătat un interes deosebit pentru partea centrală a fostului regat al lui Decebal. Aci a întemeiat Traian orașul care-i poartă numele, aci se găsesc bogatele zăcămintе aurifere, a căror exploatare a început îndată după cucerire, și aci sînt staționate legiunile și numeroasele trupe auxiliare. Spre acest teritoriu central al Daciei și mai sus ales spre partea sa de vest, — unde încă în primii ani după cucerire se construiește marele drum imperial care străbate în lung provincia, de la sud la nord, de la Dierna și Lederata pe Dunăre, spre Tibiscum, Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, pînă la Napoca⁸² și mai departe pînă la Porolissum⁸³, în extremul nord⁸⁴, — sînt îndreptate în cea mai mare parte mulțimile de coloniști aduși sau veniți *ex toto orbe Romano*, care aci, de-a lungul acestei importante artere, vor întemeia cu timpul cele mai multe orașe ale Daciei.

În concepția împăratului Traian despre politica romană la Dunăre, Daciei i se rezerva un rol deosebit de însemnat. De aceea ea trebuia să fie cît mai repede și mai deplin pacificată în interior, prin prevenirea oricărei încercări de revoltă din partea populației autohtone dacice, și cît mai bine apărată în afară. Trupele rămase în Dacia au fost considerate în măsură a face față oricărei situații. O amenințare din afară putea veni în acest timp numai din spre vest, de la sarmații iazigi, și din spre nord-vest, unde locuiau dacii liberi. De aceea întreg dispozitivul de apărare a Daciei în timpul lui Traian este orientat spre vest și spre nord-est. Era îndeosebi important ca regiunea auriferă să fie pusă în afară de orice pericol. O revoltă a iazigilor dintre Tisa și Dunăre, care s-a produs îndată după terminarea războaielor dacice, prin 106—107, a fost repede reprimată de viitorul împărat Hadrian, pe atunci guvernator al

⁸¹ C. Patsch, *op. cit.*, p. 137 și 168 sqq., W. Wagner, *Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen...*, Berlin, 1938, p. 133 și 390, C. Daicoviciu, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172 sq.

⁸² CIL, III, 1627.

⁸³ C. Daicoviciu, *Un nou „milliarium” din Dacia*, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 48—53, cf. și M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1957, p. 241.

⁸⁴ Vezi Em. Panaitescu, *Le grandi strade romane in Romania*, Roma, 1938.

Pannoniei Inferioare⁸⁵. Spre est Dacia putea fi considerată ca avînd spatele bine asigurat. În această parte ea era apărută de trupele Moesiei Inferioare, dispuse de-a lungul unui mare arc de cerc, care începea de la Bărboși, pe Dunăre, în fața Dinogetiei, urca spre Siret pe Trotuș și pe Oituz, intrînd în Dacia intracarpatică prin pasul Oituz, atîngea Oltul undeva la sud de Olteni sau la est de Hoghiz, urmînd apoi cursul acestui rîu pînă la vărsarea lui în Dunăre la Sucidava (Celei). Trupele dispuse pe acest larg front trebuiau să asigure atît spatele provinciei Dacia, cît și să oprească orice pătrundere dinspre răsărit, prin cunoscuta poartă de pătrundere, adevărată *via gentium* cum a fost numită, pe care o reprezenta ținutul deschis dinspre Carpați și Dunăre, alcătuit din sudul Moldovei și întreagă Muntenia⁸⁶. Trupele moesice din teritoriul transdanubian se sprijineau pe limes-ul Dunării de jos, care nu a încetat să fie puternic întărit nici după cucerirea Daciei⁸⁷. În interior, teritoriul Munteniei era stăpînit numai de cele cîteva corpuri de trupă staționate în castele ridicate de-a lungul cursurilor de apă și al căilor de acces spre interiorul Transilvaniei. El nu a fost colonizat cu elemente civile mai numeroase. Nici o așezare civilă mai importantă nu a fost întemeiată în Muntenia. În afară, roxolanii din est sînt atrași în legături clientelare cu Roma și li se plătesc subsidii⁸⁸.

Cu acest sistem amplu de apărare, dispus pe două fronturi, Traian putea crede că apărarea și liniștea erau deplin și pe timp îndelungat asigurate la Dunărea de jos și în Dacia. De aceea încă din 110 se fac masive lăsări la vatră⁸⁹, tot atunci cîteva trupe auxiliare sînt transferate din armata Daciei în Pannonia⁹⁰, iar în anul 114 trupe numeroase sînt retrase din Dacia, ca și din provinciile vecine, și îndreptate spre Orient⁹¹, în vederea războiului cu parții.

Curînd însă dispozitivul de apărare a Daciei și a teritoriilor de la Dunărea de Jos instituit de împăratul Traian se va dovedi necorespunzător.

Îndată după moartea împăratului Traian, la Selinunte în Cilicia, la 11 aug. 117, Dacia se găsește într-o situație precară, care se va prelungi pînă cel puțin la sfîrșitul anului următor. Are loc un atac concomitent al sarmaților iazigi din vestul Daciei și al roxolanilor din est, însoțit se pare și de o răscoală a populației autohtone⁹². Guvernatorul Daciei, con-

⁸⁵ C. Patsch, *op. cit.*, p. 128 sq., C. Daicoviciu, SCIV, IV, 1953, p. 546, n. 4 și p. 547, n. 7 = *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 196, n. 21 și p. 197, n. 30, A. Mócsy, în RE, Suppl. IX (1962), 552 sq., L. Balla, *ArchÉrt.*, 92, 1965, p. 141, sq.

⁸⁶ Cf. V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 125 sqq., R. Vulpe, în *IstRom.*, I, p. 517 sqq., idem, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 365 sqq.

⁸⁷ Em. Condurachi, în *IstRom.*, I, p. 484 sqq.

⁸⁸ Hist. Aug., *Hadr.*, 6, 8.

⁸⁹ CIL, XVI, 57, 163.

⁹⁰ H. Nesselhauf, CIL, XVI, p. 224, ad nr. 164 și A. Mócsy, în *ActaArchBp.*, IX, 1959, p. 412.

⁹¹ E. Ritterling, RE, XII, 1284 și C. Patsch, *op. cit.*, p. 158.

⁹² Cf. despre aceste evenimente C. Patsch, *op. cit.*, p. 160 sqq., C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 92 sq., idem, în SCIV, IV, 1953, p. 547 sqq., D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare” în Dacia romană*, București, 1957, p. 11 sqq., M. Macrea, în *IstRom.*, I, p. 447 sqq.

sularul C. Iulius Quadratus Bassus, moare în Dacia⁹³. Spre sfârșitul anului 117 noul împărat Hadrian, înainte de a se duce la Roma, e nevoit să vină în Dacia, spre care își trimisese înainte trupele retrase din Orient⁹⁴. El rămîne în Dacia pînă în primăvara anului 118⁹⁵, ocupîndu-se de măsurile pentru redresarea situației. Astfel, pentru că se temea, după cum relatează Dio Cassius (LXVIII, 13, 6), că barbarii vor ataca podul de piatră de la Drobeta și vor pătrunde în Moesia, el a dispus distrugerea părții de sus a acestuia, spre a-l face impracticabil. Cu roxolanii a dus tratative și a căzut la înțelegere cu ei, consimțind să le mărească subsidiile⁹⁶. Pentru luptele cu iazigii din vest, Hadrian a adus în Dacia pe încercatul general, ajuns mai tîrziu prefect al pretoriului, Q. Marcius Turbo⁹⁷, căruia îi încredințează o comandă excepțională asupra Pannoniei Inferioare și asupra Daciei la început, apoi numai asupra Daciei⁹⁸, acordîndu-i totodată, spre a avea mai multă autoritate, ne spune izvorul, adică pentru a putea comanda, el care făcea parte din ordinul cavalerilor, o armată în alcătuirea căreia intrau și legiuni, un titlu echivalent celui de prefect al Egiptului: *titulo Aegyptiacae praefecturae, quo plus auctoritatis haberet*, cum se exprimă biograful împăratului⁹⁹. Prin urmare după seria de trei consulari, urmează la conducerea Daciei un membru al ordinului equestru, încredințat provizoriu (*ad tempus*) cu o comandă excepțională, pe care Q. Marcius Turbo o exercită citva timp și după plecarea împăratului la Roma, pînă în 119. El a dus bine înțeles la bun sfârșit luptele cu iazigii¹⁰⁰. Se pare că aceștia încă înainte de sfârșitul anului 118 erau aduși la ascultare și liniștea era din nou instaurată în Dacia. Cînd în 119 Q. Marcus Turbo e numit prefect al pretoriului¹⁰¹, metropola dacică îl onorează cu o statuie¹⁰². Înainte de a pleca din Dacia, Turbo a procedat, desigur din porunca împăratului, la o reorganizare a provinciei, care a afectat însă toate celelalte posesiuni romane de la nordul Dunării și întreg sistemul roman de apărare de aici, care așa cum îl concepușe împăratul Traian s-a dovedit necorespunzător.

⁹³ Vezi A. v. Premenstein, *C. Iulius Quadratus Bassus, Klient des jüngeren Plinius und General Trajans*, în *Bayerische Sitzungsberichte*, München, 1934, Heft, 3, cf. A. Patsch, *op. cit.*, p. 160 sq., A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 11—14. R. Syme, *Tacitus*, p. 243 sq., 510 și 646, nr. 19.

⁹⁴ Hist. Aug., *Hadr.*, 6, 5.

⁹⁵ Hadrian intră în Roma la 9 iulie 118: CIL, VI, 32374.

⁹⁶ Hist. Aug., *Hadr.*, 6, 8.

⁹⁷ Despre acesta vezi A. Stein, în *RE*, XIV, 1597—1600, idem, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 14—16, E. Frézouls, *Inscription de Cyrrhus relative à Q. Marcius Turbo*, în *Syria*, XXX, 1953, p. 247—278, C. Daicoviciu, *SCIV*, IV, 1953, p. 548 sqq. = *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 198 sqq., R. Syme, *JRS*, XLIV, 1954, p. 118, idem *Tacitus*, p. 244, n. 2, idem, în *JRS*, LII, 1962, p. 82 sqq., H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes* p. 191—216, nr. 94.

⁹⁸ Hist. Aug., *Hadr.*, 6, 7.

⁹⁹ *Ibidem*, 7, 3.

¹⁰⁰ Cf. A. Mócsy, *RE*, Suppl. IX, 553, sq., L. Balla, *ArchErt*, 92, 1965, p. 142 sq., idem, *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, I, 1965, p. 39 sqq.

¹⁰¹ Hist. Aug., *Hadr.*, 9, 4, 5.

¹⁰² CIL III, 1462 = ILS, 1324, cf. și III, 1551.

Într-adevăr, după plecarea lui Q. Marcius Turbo, inscripțiile documentează existența a două provincii dacice: Dacia Superior și Dacia Inferior. Dacia Superior e atestată mai întâi epigrafic de două diplome militare, extrase după același edict imperial, una de la Porolissum¹⁰³, alta de la Cășei¹⁰⁴, pe Someș, purtând data de 29 iunie 120. Iulius Severus, amintit în aceste diplome, al cărui nume complet este Ser. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus, este primul guvernator al Daciei Superior¹⁰⁵. Dacia Inferior e atestată epigrafic ca atare mai târziu, în 129¹⁰⁶, dar simpla menționare a Daciei Superior implică *ipso facto* și existența celeilalte. Reorganizarea a fost înfăptuită de Q. Marcius Turbo foarte probabil în anul 119, înainte de a fi chemat la Roma. Ea este consecința evenimentelor din 117—118 și a situației intru cîțva schimbate care s-a produs pe urma lor. Ea izvoara probabil și dintr-o concepție nouă a împăratului Hadrian privitoare la necesitatea menținerii păcii în lume¹⁰⁷. Potrivit noii orientări se considera că securitatea imperiului va putea fi mai bine păzită prin organizarea unei cît mai bune apărări. Se revine adică la o politică defensivă.

Cele două Dacii nu au rezultat dintr-o simplă împărțire în două părți a teritoriului Daciei unitare, cum s-a putut crede, ci ca urmare a constituirii unei noi provincii, a Daciei Inferior, căreia i se afectează teritorii care, în întregime sau în cea mai mare parte, nu aparținuseră Daciei lui Traian.

Dacia Superior este constituită sau rămîne, s-ar putea spune mai degrabă, în limitele teritoriale ale Daciei de mai înainte, fără vreo schimbare esențială, după cîte se pare. Incertitudine există totuși, de pildă, în privința colțului de sud-est al Banatului, pe care l-am considerat ipotetic că ținea înainte de Moesia Superior, cu toate că de fapt vreo dovadă decisivă în această privință nu avem, așa precum nici după reforma lui Hadrian nu există dovezi epigrafice indiscutabile cu privire la apartenența lui la Dacia Superior sau la Dacia Inferior, cum opinează cei mai mulți¹⁰⁸.

¹⁰³ CIL, XVI, 68, C. Daicoviciu, *La première division de la Dacie*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 71 sqq., CIL, XVI, Suppl. p. 216 ad nr. 68.

¹⁰⁴ C. Daicoviciu, *SCIV*, IV, 1953, p. 541—555 = *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 191—203 și G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia romana*, estratto dall' *Athenaeum*, N.S., XXXVI, 1958, p. 3—29.

¹⁰⁵ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 19 sq.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 30, Klass, *RE*, XXI, c. 43 (nr. 51) — 44 (nr. 55), H. G. Pflaum, *Les carrières*, nr. 111.

¹⁰⁷ Hist. Aug., *Hadr.*, 5, 1: *Adeptus imperium ad priscum se statim morem instituit et tenendae per orbem terrarum paci operam intendit*. Cf. L. Homo, *Le Haut-Empire*, Paris, 1933, p. 485 sq., C. Daicoviciu-D. Protase, *JRS*, LI, 1961, p. 68 și *ActaMN.*, I, 1964, p. 171 sq. și 177. În schimb H. G. Pflaum, *Les procurateurs* p. 58 sq. și *Les carrières*, p. 271, se referă la hotărîrea lui Hadrian de a reduce numărul legiunilor spre a ușura astfel sarcinile financiare ale imperiului.

¹⁰⁸ C. Patsch, *op. cit.*, p. 169—172, A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 18 sq., C. Daicoviciu *TransAnt.*, p. 95, idem, în *Acta MN.*, I, 1964, p. 174. De altă părere sînt însă F. Horovitz, în *ArhOlt.*, 14, 1935, nr. 77—78, p. 91 sqq., H. Nesselhauf, în *Gnomon*, 1938, p. 514 sq. și D. Tudor, *OltR.*, p. 139.

Dacia Superior rămîne și după această reorganizare provincia cea mai importantă. Ea este condusă tot de un *legatus Augusti pro praetore*, dar acum numai de rang pretorian. Ea este acum o *provincia pretoriană*. Înseamnă însă aceasta o retrogradare? Credem că altfel trebuie înțeleasă situația. Rangul legatului Daciei Superioare e determinat numai de faptul că în provincie nu mai staționează decît o singură legiune, XIII Gemina, la Apulum. Legiunea IV Flavia felix a fost mutată din Dacia în Moesia Superioară, la Singidunum, probabil îndată după terminarea luptelor cu iazigii în 118. Legatul provinciei este totodată și comandantul legiunii de la Apulum, unde el își are obișnuit și sediul. În afară de legiunea XIII Gemina staționau în Dacia Superior numeroase corpuri de trupă auxiliare^{108a}. Ele erau desigur considerate suficiente pentru asigurarea unei bune apărări a provinciei. Rămînerea în Dacia Superior a unei singure legiuni credem că nu poate fi considerată ca o dovadă a retrogradării provinciei¹⁰⁹, ci mai degrabă, după cîte ni se pare, poate constitui un indiciu că situația din Dacia era apreciată acum ca fiind mai bună, neprevăzîndu-se nici un pericol din afară. Înfrîngerea iazigilor pare să fi fost drastică, de vreme ce ei timp de circa o jumătate de veac, pînă la războaiele marcomanice, nu vor mai întreprinde nici o acțiune ostilă imperiului¹¹⁰.

Legatul imperial era secundat în administrarea finanțelor de un procurator, din ordinul ecvestru, avînd numai atribuții fiscale. Subordonat direct legatului imperial, el își avea totuși sediul la Sarmizegetusa. Cunoaștem un singur *procurator Augusti provinciae Daciae Superioris*, spre sfîrșitul domniei lui Antoninus Pius, în persoana lui T. Desticius Severus¹¹¹. Funcția lui, în privința salariului, era de *centenarius*¹¹².

Dacia Inferior a fost alcătuită, după cum rezultă din amintita diplomă de la Palamarca, ca și din dovezile epigrafice și din indicațiile cercetărilor și descoperirilor arheologice mai vechi sau mai noi, dintr-o parte

^{108a} Vezi G. Forni, *op. cit.*, p. 45 sq.

¹⁰⁹ Așa de pildă, ultima dată, R. Syme, în *JRS*, LII, 1962, p. 88.

¹¹⁰ Cf. și L. Balla, *ArchErt*, 92, 1965, p. 142—147, idem, *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, I, 1965, p. 39 sqq.

¹¹¹ A. Stein, *op. cit.*, p. 29—30 și H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 410, nr. 167, p. 980 și 1065. Dar acum afirmația lui H. G. Pflaum, p. 410, de acord cu A. Stein, *loc. cit.*, în ceea ce privește data cînd T. Desticius Severus și-a îndeplinit funcția de procurator al Daciei Superioare, anume că „la procuratèle de Dacie supérieure nous fournit un *terminus ante quem precieux*“, în sensul că ar fi anterioară anului 158, și-a pierdut valoarea, de vreme ce, cum se va vedea mai departe, Dacia Porolissensis există înainte de această dată, iar Dacia Superior continuă să se numească așa și după această dată. E astfel posibil ca Desticius Severus să fi fost procurator al Daciei Superior și după 158, căci înainte de anul 160, cînd el e atestat (CIL, V, 8660 = ILS, 1364) ca procurator al Raetiei, el a mai îndeplinit numai funcția, tot *centenară*, de procurator al Cappadociei și al ținuturilor învecinate.

Cît privește pe Tib. Cl(audius) Quintilianus, care la A. Stein, *op. cit.*, p. 29, figurează ca primul procurator al Daciei Superior, în a. 157, el este de fapt, la această dată, după cum se va arăta mai departe, procurator al Daciei Porolissensis.

¹¹² Cf. A. Stein, *op. cit.*, p. 107, H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 66, idem, *Les carrières*, p. 410.

a teritoriilor transdanubiene care înainte aparținuseră, cele mai multe, Moesiei Inferior, altele probabil Moesiei Superior, cuprinzând întreagă Oltenia, inclusiv partea de vest a ei, și teritoriile din estul Transilvaniei, de la Angustia pînă la Caput Stenarum. Trupele care staționau pe această lungă linie de apărare, de la Brețcu și apoi de pe Olt, de la cursul său superior, pînă la vărsarea în Dunăre, care pînă aci aparținuseră Moesiei Inferior, acum rămîn pe loc, dar sînt transpuse și incluse în armata noii provincii a Daciei Inferioare. Dacia Inferior deci, în limitele teritoriale altfel mai demult cunoscute și precizate, s-a alcătuit ca provincie nouă nu prin detașarea unor părți din sudul și estul Daciei lui Traian, cum se credea, ci din teritorii care, aproape fără excepție pe cît se pare, nu aparținuseră Daciei Traiane, ci celor două Moesii, și mai ales Moesiei Inferior.

În schimb întreg restul teritoriului Munteniei de la est de Olt a fost evacuat. Trupele romane de aci au fost fie transferate în armata Daciei Inferioare, fie retrasă în Moesia Inferior. Cercetările arheologice efectuate în castelele din această regiune, de la Drajna de Sus, Mălăiești și Rucăr-Scărișoara, au arătat că ele își încetează existența la începutul domniei lui Hadrian, cînd sînt mistuite de puternice incendii și definitiv părăsite¹¹³. Renunțarea de către imperiu la aceste teritorii explică poate și ușurința cu care sînt potoliți roxolanii, ea fiind probabil prevăzută de acordul nou încheiat de ei. Romanii mai mențin totuși fortificații pe malul stîng al Dunării, printre care castrul de la Bărboși și alte întărituri de pe malul stîng al fluviului, în Muntenia. Cu ajutorul acestor capete de pod ei vor continua să supravegheze îndeaproape și de acum înainte teritoriul Munteniei, închis ca într-o pungă între Moesia Inferioară și Dacia Inferioară¹¹⁴.

Dacia Inferioară dispune de o bună linie naturală de apărare, alcătuită din lanțul munților Carpați, prin care se putea pătrunde numai prin pasurile, bine întărite și păzite de romani, și de linia Oltului, așa-numitul *limes Alutanus*, de asemenea puternic fortificat de Hadrian¹¹⁵ și de împărații următori. El se va dovedi multă vreme foarte eficace, rămînînd în picioare pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia. Puternica apărare dinspre est a Daciei Inferioare asigură totodată mult mai bine și spatele Daciei Superioare. La caz de nevoie acțiunile celor două provincii surori puteau fi mai bine coordonate, pentru a face față oricărei amenințări dinspre răsărit.

Dacia Inferioară a fost organizată ca *provincie procuratoriană*, avînd adică în frunte un *procurator Augusti*, cu drepturi depline. Ca *praeses* al provinciei el dispune de puterea civilă, judiciară (*cum iure gladii*) și militară, în virtutea unui *imperium* limitat, e adevărat, pe care îl exercită în numele împăratului. În provincie, sub comanda sa, se găsesc însă

¹¹³ Vezi lucrările citate în notele 57, 58 și 60.

¹¹⁴ Vezi mai sus, notele 56 și 61.

¹¹⁵ Vezi V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 123 sqq., D. Tudor, *OltR.*, p. 33, 207 sqq., 255.

numai trupe auxiliare, singurele care, în mod obișnuit, pot sta sub ordinele unui demnitar ecvestru¹¹⁶. Cunoaștem numele a trei procuratori presidiali ai Daciei Inferior: Plautius Caesianus, T. Flavius Constans și amintitul Iulius Fidus Aquila¹¹⁷. Se crede că deși procuratori presidiali, din cauza numărului redus de trupe auxiliare care staționau în provincie, postul era de categoria *centenaria*¹¹⁸.

O inscripție nu de mult descoperită la Caesarea în Mauretania¹¹⁹ (azi Cherchel) ne face însă cunoscut un personaj cu numele de *T. Flavius T. filius Palatina (tribu) Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo*, în a cărei bogată carieră ecvestră figurează, destul de neașteptat, și aceea de *prolegato et praefectus Daciae Inferioris*. Purtătorul unei asemenea polinomii, cu toată asemănarea de nume, nu este identic cu ilustrul prefect al pretoriului din vremea lui Hadrian, cum s-a crezut în primul moment¹²⁰, ci, cum s-a arătat după aceea, un personaj deosebit, moștenitor al numelui lui Q. Marcius Turbo, rudenie apropiată sau fiu adoptiv al lui¹²¹. Titlul neobișnuit și altfel necunoscut din izvoarele literare, de *prolegato et praefectus* arată că i s-a încredințat conducerea provinciei într-un moment când ea se găsea într-o situație critică, sub amenințarea unor atacuri din afară, ceea ce a făcut necesară aducerea de trupe legionare (*prolegato*), care împreună cu trupele auxiliare existente în provincie au fost puse sub comanda excepțională a lui T. Flavius Priscus, din ordinul ecvestru. Cu privire la data când acest urmaș al lui Q. Marcius Turbo și-a exercitat în Dacia Inferioară comanda extraordinară, ea poate fi stabilită numai cu oarecare aproximație și probabilitate. Întrucît, potrivit tuturor știrilor, funcția de procurator al Mauretaniei Caesariensis a îndeplinit-o pe la mijlocul sec. II, în timpul domniei lui Antoninus Pius¹²², se poate admite că T. Flavius Priscus și-a exercitat comanda sa extraordinară în Dacia Inferioară fie prin 143, când izvoarele antice fac amintire în Dacia de lupte cu dacii liberi¹²³, fie, mai probabil, în 157, când lupte grele au avut loc tot cu dacii liberi sub conducerea legatului

¹¹⁶ C. Patsch, *op. cit.*, p. 169 sqq., A. Stein, *op. cit.*, p. 18 sq., C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 95, idem, *SCIIV*, IV, 1953, p. 550, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 200.

¹¹⁷ A. Stein, *op. cit.*, p. 30, sqq., H. G. Pflaum, *Les carrières*, no. 119, 123, 149.

¹¹⁸ A. Stein, *ibidem*, H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 66, idem, *Les carrières*, p. 271. Numai D. Tudor, *OltR.*, p. 138, afirmă, fără nici o argumentare însă, că procuratorul Daciei Inferioare era un *ducenarius*.

¹¹⁹ L. Leschi, *La carrière de Q. Marcius Turbo*, în *CRAI*, 1945, p. 144, sqq. = *AnnÉp.*, 1946, 113.

¹²⁰ L. Leschi, *loc. cit.*

¹²¹ E. Frézouls, în *Syria*, XXX, 1953, p. 247 sqq., R. Syme, *JRS*, XLIV, 1954, p. 118, idem *StCl.*, III, 1961, p. 131, idem, *JRS*, LII, 1962, p. 87—96, C. Daicoviciu, *Klio*, 38, 1960, p. 182, idem *ActaMN*, I, 1964, p. 174 sqq., M. Macrea, în *IstRom.*, I, 1960, p. 354, H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 375—379, no. 157 bis.

¹²² Vezi în deosebi argumentarea lui R. Syme, *JRS*, LII, 1962, p. 93 sqq.

¹²³ *HistAug.*, *Ant.Pius*, 5, 4, Polyainos, VI, Prol., Aelius Aristides, XXVI, 70, *Orac.Sibyll.*, XII 180 sq. Cf. W. Hüttl, *Antoninus Pius*, I, Prag, 1936, p. 284, C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 97, D. Tudor, *Războaie și atacuri „barbare” în Dacia romană*, p. 28, M. Macrea, în *IstRom.*, I, p. 450, L. Balla, *ArchÉrt*, 92, 1962, p. 144, idem, *Acta Classica Debrecen*, I, 1965, p. 43, R. Syme, *JRS*, LII, 1962, p. 92.

Daciei Superior, M. Staius Priscus¹²⁴. E probabil că la această dată s-a produs concomitent din partea dacilor liberi atacuri atât la granițele Daciei Superior, cât și la cele ale Daciei Inferioare. Aceasta a fost însă o situație excepțională, care a încetat odată cu plecarea lui T. Flavius Priscus. După el în Dacia Inferioară se revine la conducerea obișnuită prin procuratori presidiali.

Reorganizarea Daciei la începutul domniei lui Hadrian, însoțită de renunțarea de către imperiu la teritoriile Munteniei și Moldovei de jos, a permis să se lămurească, în sfârșit, învinuirea mult discutată și oarecum de neînțeles care i s-a adus împăratului Hadrian și este relatată de istoricii antici, că el, invidiind gloria predecesorului său la tron, nu numai că a abandonat cele trei provincii anexate de Traian în Orient (Armenia, Asiria și Mesopotamia), ci s-a gândit să părăsească și Dacia, fiind oprit să facă aceasta numai datorită amicilor săi, care motivau că prea mulți cetățeni romani ar fi lăsați pradă barbarilor: *idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur*¹²⁵. Știrea a fost considerată mai degrabă ca o bîrfeală răutăcioasă lipsită de temei, scornită de răuvoitori, datorită pretensei retrogradări a Daciei (vezi mai sus)¹²⁶. Se dovedește însă că afirmația scriitorilor antici nu e o simplă născocire și o pură calomnie, ci are la bază un simbul de adevăr, ea născîndu-se tocmai pentru că se știa că împăratul a evacuat teritoriile din vechea Dacie, aflate sub stăpînirea romană, chiar dacă ele administrativ nu făcuseră parte din provincia Dacia, ci din Moesia Inferior. Versiunea pare să se fi înfiripat nu mult după hotărîrea lui Hadrian, poate chiar în cercul curtenilor de la palat, de vreme ce ea e menționată și de un scriitor contemporan, ajuns apoi educatorul lui L. Verus și M. Aurelius, anume M. Cornelius Fronto¹²⁷. Ea este apoi repetată de scriitorul tîrziu Eutropius (VIII, 6, 2).

S-a crezut mult timp, aproape fără nici o îndoială, că noua organizare dată Daciei de Hadrian în 119, cu două provincii, s-ar fi menținut pînă prin anii 158—159. Încă A. Premenstein, acum aproape o jumătate de secol¹²⁸, credea a putea stabili că ceea ce numea el „împărțirea în trei a Daciei“ ar fi avut loc între 8 iulie 158, considerată ca dată a ultimei mențiuni epigrafice a Daciei Superior¹²⁹, și 27 sept. 159, data pro-

¹²⁴ W. Hüttel, *op. cit.*, I, 284—287, C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 97, D. Tudor, *op. cit.*, p. 28 sq., M. Macrea, *loc. cit.*, L. Balla, *ArchErt*, 92, 1962, p. 145 sq., idem, *Acta Classica Debrecen*, I, 1965, p. 44 sq., R. Syme, *loc. cit.*

¹²⁵ Eutropius, VIII, 6, 2.

¹²⁶ Vezi mai sus nota 109.

¹²⁷ *Principia Historiae*, II, p. 206 (ed. Haines): *Daciam et Parthis amissas partes, ultro restituit*. Aici părăsirea Daciei e dată ca un fapt împlinit, nu ca o intenție, ceea ce, fără altă precizare, înseamnă evident mai mult decît o exagerare. Totuși versiunea are la bază pierderea de către Hadrian a teritoriilor dintre Carpați și Dunăre, cucerite de Traian. Vezi interpretarea istorică la C. Daicoviciu, *Klio*, 38, 1960, p. 181.

¹²⁸ A. v. Premenstein, *Die Dreiteilung der Provinz Dacia*, în *Wiener Eranos*, Wien, 1909, p. 256—269.

¹²⁹ CIL, XVI, 108.

abilă a diplomei de la Domaşnea¹³⁰, care făcea mai întâi amintire de Dacia Porolissensis. Urmîndu-i calea, A. Stein a încercat să restrîngă acest interval de timp între 8 iulie și 27 sept. 158¹³¹, datare care părea definitiv cîștigată. O nouă diplomă militară, nu de mult descoperită în castrul de la Gherla, pe Someș, a adus însă revelatoarea știre că la 2 iulie 133, de cînd datează importantul document epigrafic, exista deja Dacia Porolissensis, ale cărei trupe se găseau sub comanda procuratorului ecvestru Flavius Italicus: *et sunt in Dacia Prolis(sensi) sub Flavio Italico*¹³². C. Daicoviciu și D. Protase, editorii diplomei, în savantul lor comentariu, argumentează cu multă probabilitate că noua provincie a fost constituită cu prilejul vizitei împăratului Hadrian în Dacia din 124. Ei au dovedit de asemenea că noua provincie nu a fost întemeiată ca urmare a unei împingeri, prin noi cuceriri, a hotarului Daciei spre nord în primii ani ai domniei lui Hadrian. La argumentele invocate în sprijinul vechimii stăpînirii romane în nordul Daciei, s-a adăugat și dovada puternică oferită de descoperirea la Porolissum a unui fragment de amforă cu numele împăratului Nerva, produsă într-o fabrică a împăratului de la Parenzo în peninsula Istria¹³³. Dacia Porolissensis a fost constituită prin detașarea părții de nord-vest, de dincolo de riul Arieș și de cursul superior al Mureșului, a teritoriului Daciei Superior.

Începînd de la 124 există deci trei provincii dacice. Alături de Dacia Superior și Dacia Inferior, care își mențin vechile nume, ființează acum și Dacia Porolissensis. Aceasta e condusă tot de un procurator presidial, a cărui reședință se află la Napoca¹³⁴, oraș care cu același prilej al vizitei împăratului Hadrian în Dacia primise rangul de municipium¹³⁵. Cunoaștem patru procuratori presidiali ai Daciei Porolissensis¹³⁶, primul fiind Flavius Italicus, cunoscut numai din diploma de la Gherla, al doilea Tib. Claudius Quintilianus¹³⁷, procuratorul lui Antoninus Pius care în 157 se îngrijește de reconstruirea amfiteatrului de la Porolissum¹³⁸ și care greșit a fost considerat pînă acum ca procurator al Daciei Supe-

¹³⁰ CIL, XVI, 110.

¹³¹ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 32, sq.

¹³² C. Daicoviciu et D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în JRS, LI, 1961, p. 63—70, cu pl. 63—70, cu pl. III-IV și *ActaMN*, I, 1964, p. 163—181.

¹³³ M. Macrea, în *Materiale*, VII, 1961, p. 378, cu fig. 15 și *FastiArch.*, XIII, 1960, p. 365 (no. 5807), cu pl. XXXIV, fig. 101. Cf. C. Daicoviciu-D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 177.

¹³⁴ M. Macrea, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 151 sqq.

¹³⁵ Cf. M. Macrea, *ibidem*, p. 151 cu nota 97. Cf. M. Fluss, *RE*, XVI, c. 1693.

¹³⁶ Vezi M. Macrea, *ibidem*, p. 150 sq.

¹³⁷ A. Stein, *op. cit.*, p. 29, H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 1065.

¹³⁸ CIL, III, 836. Urmele amfiteatrului au fost identificate pe teren la sud de castrul de pe Pomiet, vezi M. Macrea și col., în *Materiale*, VIII, 1962, p. 496 sqq.

rior¹³⁹, după ei urmînd M. Macrinus Vindex¹⁴⁰ și Sempronius Ingenus¹⁴¹, cunoscuți mai de mult. Ei fac parte din categoria ducenarilor¹⁴².

Motivele care îl vor fi determinat pe împăratul Hadrian să organizeze a treia provincie dacică nu ne sînt prea bine cunoscute, dar pare să fi avut în vedere, în primul rînd, organizarea unei mai bune apărări a teritoriului de nord al Daciei¹⁴³, împotriva dacilor liberi, care nu vor întîrzia să atace provincia romană în vremea lui Antoninus Pius, cum s-a amintit mai sus. Noua provincie avea armata sa proprie, *Exercitus Daciae Porolissensis*, atestată epigrafic de cărămizi cu ștampilă descoperite la Napoca¹⁴⁴. Ea se compunea numai din trupe auxiliare. Emisiunile de monete cu legenda *Dacia*¹⁴⁵ și *Exercitus Dacicus*¹⁴⁶, deși mai tîrzii, din anul 137, bătute cu prilejul vicenaliilor împăratului, comemorează retrospectiv reforma administrativă și militară înfăptuită cu mulți ani în urmă în provinciile Daciei¹⁴⁷. Noul chip al Daciei e înfățișat de o femeie în îmbrăcăminte clasică, șezînd tot pe o stîncă, dar ținînd într-o mînă o acvilă de legiune, în cealaltă o sabie curbă dacică¹⁴⁸. Tradiționala armă dacică, ca și epitetul Sarmizegetusa adăugat încă la începutul domniei lui Hadrian la numele coloniei Ulpia Traiana, exprimă atitudinea schimbată față de populația dacică din provincie, chemată să participe la apărarea Daciei și a imperiului.

Organizarea tripartită dată Daciei prin 124/125 e păstrată fără nici o schimbare, după cîte se pare, timp de 40 de ani, pînă pe timpul războaielor marcomanice, sub domnia lui Marcus Aurelius. Toate cele trei provincii dacice își păstrează nu numai numele, ci și vechea formă de

¹³³ W. Hüttl, *Antoninus Pius*, II, Prag, 1933, p. 82 și A. Stein, *op. cit.*, p. 29.

¹⁴⁰ A. Stein, *op. cit.*, p. 36 sq., H. G. Pflaum, *Les carrières*, n. 161.

¹⁴¹ A. Stein, *op. cit.*, p. 36, H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 396 sq., no. 164, îl identifică cu omonimul *primipilaris*, din CIL, VIII, 2543, de la Lambesis în Numidia, unde în 152 ridică un monument lui Antoninus Pius. Cf. G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia romana*, p. 39, n. 96.

¹⁴² H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 68 și 254, idem, *Les carrières*, p. 388 sq., 396 și 1067. Greșit afirma deci A. Stein, *op. cit.*, p. 107, că probabil amîndoi procuratorii presidiali din Dacia (*Porolissensis* și *Malvensis*) făceau parte din clasa centenarilor.

Știînd însă acum că Dacia Porolissensis există ca provincie procuratoriană condusă de un *ducenarius* încă din anul 124 (sau cel mai tîrziu, dar sigur, din 133) urmează că și tabelul posturilor de procuratori, pe categorii, din timpul lui Hadrian, așa cum a fost el stabilit de H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 66, trebuie astfel modificat: 37 ducenari, 35 centenari, 35 sexagenari, în total 107 funcțiuni.

¹⁴³ C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 69, M. Macrea, *Dacia N.S.*, VIII, 1964, p. 149.

¹⁴⁴ Vezi M. Macrea, *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 145 sqq.

¹⁴⁵ Strack, II, 715, pl. XII.

¹⁴⁶ Strack, II, 791—795, pl. XV.

¹⁴⁷ P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, II, *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart, 1933, p. 131, vezi și p. 81 sqq. Cf. și C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 68.

¹⁴⁸ Cf. P. Bienkowski, *De simulacris barbarorum gentium apud Romanos corporis barbarorum prodromus*, Cracoviae, 1900, p. 54 sq., I. Winkler, in *StCl.*, VII, 1965, p. 229 sq.

organizare și de conducere. Fiecare dintre cei trei guvernatori ai provinciilor are propria sa putere civilă, judiciară și militară¹⁴⁹. De aceea credem că dependența directă a procuratorilor presidiali ai Daciei Porolissensis și Inferior față de legatul pretorian al Daciei Superior nu mai poate fi susținută¹⁵⁰. Am văzut doar că la nevoie în Dacia Inferior este adus un demnitar ecvestru, căruia, pentru a i se putea pune la dispoziție și trupe din legiuni, i se acordă titlul de *prolegato*. Tot așa procuratorul Daciei Porolissensis, ca reprezentant al împăratului, își pune propriul său nume pe tăblița de piatră care consemnează la 157 reconstruirea în piatră a amfiteatrului de la Porolissum.

În lumina cunoștințelor noastre de astăzi data de 158 (sau 159) și-a pierdut orice semnificație mai deosebită. M. Statius Priscus nu este, cum s-a crezut, ultimul dintre legații pretorienii ai Daciei Superior¹⁵¹, seria lor continuând cu P. Furius Saturninus și P. Calpurnius Proculus, greșit considerați ca *legati* ai Daciei Apulensis¹⁵², specificare ce nu apare de fapt în inscripțiile care îi amintesc. Dimpotrivă, Dacia Superior mai este menționată, se pare pentru ultima dată, în timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius și L. Verus (161—168) în cunoscuta inscripție onorară a lui T. Iulius Capito, *conductor publici portorii Illyrici et Ripae Thraciae*, în care printre alte orașe care i-au acordat vestitului personaj *ornamenta decurionalia* este amintită și *colonia Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore*^{152a}. De această mențiune epigrafică nu s-a ținut în deajuns seama atunci când s-a încercat să se stabilească data împărțirii în trei a Daciei în anii 158 sau 159. Datarea inscripției de la Oescus, altfel necontestată, astăzi ne apare și mai bine asigurată.

O nouă schimbare, a treia, în statutul de organizare a provinciilor Daciei are loc abia în vremea lui M. Aurelius, odată cu începerea războaielor marcomanice. Modificarea organizării celor trei Dacii s-a făcut sub presiunea amenințării foarte periculoase la care a fost supusă Dacia în timpul războaielor marcomanice¹⁵³. Prin ea s-a urmărit o mai bună folosire a forțelor militare ale tuturor celor trei provincii. Ceea ce a determinat însă ridicarea din nou la rangul de consular a guvernatorului Daciei a fost aducerea unei noi legiuni, V Macedonica, cu sediul la Potaissa, în Dacia Porolissensis. În fruntea celor trei Dacii se află acum

¹⁴⁹ Vezi discuția referitoare la posturile procuratorilor presidiali la H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 110 sqq.

¹⁵⁰ Cf. M. Macrea, *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 155.

¹⁵¹ A. Stein, *op. cit.*, p. 27 sq.

¹⁵² *Ibidem*, p. 35 sq. La documentarea epigrafică referitoare la P. Furius Saturninus citată de A. Stein se adăuga altarul de la Germisara publicat de O. Floca, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 343 sq., nr. 4 și un alt altar ieșit recent la iveală la Poiana, r. Orăștie, dar originar probabil tot de la Germisara, pe care îl publică I. I. Russu, în *ActaMN.*, III, p. 452—453.

^{152a} CIL, III, 753 = 7429 = ILS, 1465. Cf. A. Stein, RE, X, 542, 170, *idem*, *Die Reichsbeamten*, p. 33, n. 5.

¹⁵³ Vezi A. Stein, *op. cit.*, p. 37 sqq., C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 68, M. Macrea în *Studii*, XV, 1962, no. 6, p. 1405, *idem*, *Bibliotheca Classica Orientalis*, 1964, II, 3, p. 163, *idem*, *Dacia*, VIII, 1964, p. 156.

un *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* sau mai scurt *consularis trium Daciarum*. Primul guvernator consular al celor trei Dacii a fost bine cunoscutul M. Claudius Fronto¹⁵⁴. Reorganizarea celor trei Dacii a fost înfăptuită, după cum am mai avut prilejul să arăt¹⁵⁵, nu dintr-o dată, ci în două etape, în anii 167—169. O analiză mai atentă a unei inscripții de la Roma, pusă în forul lui Traian, în amintirea lui M. Claudius Fronto¹⁵⁶, ne arată că acesta, după ce fusese mai întâi legat al Moesiei Superior, a fost încredințat și cu conducerea Daciei Apulensis, anume în 167 sau mai probabil în 168, în timpul domniei comune a lui M. Aurelius și L. Verus: *leg(atus) Au(gustorum) (duorum) p(ro) pr(aetore) Moesiae Super(ioris) [et] Daciae Apulensis (sic) simul*. Aceasta este prima etapă, când Dacia Apulensis, numită aici în loc de Dacia Superior, apare ca avînd în frunte pe un *legatus Augusti* de rang consular, în persoana guvernatorului Moesiei Superior, care deține temporar desigur, conducerea a două provincii. Aceasta este prima, dar și ultima mențiune a unui *legatus Augusti pro praetore Daciae Apulensis*. După aceea numele de Dacia Apulensis se întrebuițează numai în legătură cu procuratorii financiari ai provinciei (vezi mai jos). Mai departe inscripția de la Roma îl arată pe Fronto ca *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) provinciar[um] Daciar(um)* și apoi ca deținînd aceeași conducere odată cu a Moesiei Superior: *et [Moesiae] Sup(erioris) simul*. Că este vorba de trei Dacii o arată deslușit o altă inscripție, de la Sarmizegetusa de astă dată, în care același M. Claudius Fronto e amintit ca *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) trium Dac(iarum) et Moesiae Sup(erioris)*^{156a}. Noua încredințare Fronto o îndeplinește în numele unui singur împărat, adică după moartea lui L. Verus din febr. 169¹⁵⁷. Prin urmare prima schimbare a avut loc în 167—168, când conducerea Daciei Superior, numită acum Dacia Apulensis, este încredințată guvernatorului de rang consular al Moesiei Superior, și abia în 169 reorganizarea este dusă mai departe, instituindu-se o conducere superioară pentru cele trei Dacii, încredințată aceluiași M. Claudius Fronto. Ne-am putea gândi poate că, dacă nu ezitarea, dar încetineala cu care se ajunge la formula definitivă în privința conducerii Daciei e determinată poate și de faptul că legiunea V Macedonica la întoarcerea ei din Orient e trimisă și angajată direct în războiul marcomanic, astfel că prezența sa în Dacia și stabilirea definitivă a garnizoanei sale la Potaissa s-a făcut probabil abia prin 169. Cît îl privește pe M. Claudius Fronto, el moare, cel mai tîrziu în 170, în timp ce lupta împotriva germanilor și a iazigilor¹⁵⁸. Dar organizarea celor trei provincii dacice efectuată în timpul său se menține și după moartea lui.

¹⁵⁴ A. Stein, *op. cit.*, p. 38 sqq., C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 99.

¹⁵⁵ *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 156 sqq.

¹⁵⁶ CIL, VI, 1322 și 31640 = ILS, 1048. Cf. A. Stein, *op. cit.*, p. 38 sqq., C. Daicoviciu și D. Protase, *op. cit.*, p. 68.

^{156a} CIL, III, 1457 = ILS, 1097.

¹⁵⁷ Cf. Strack, RE, III, 1853, și L. Homo, *Le Haut-Empire romain*, p. 566.

¹⁵⁸ Vezi A. Stein, *op. cit.*, p. 39.

Provinciile Daciei se numesc acum Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis și Dacia Malvensis. În fruntea lor se află legatul consular care își exercită autoritatea civilă, judiciară și militară asupra tuturor celor trei provincii. Reședința lui este tot la Apulum¹⁵⁹. Cele trei provincii, deși conduse administrativ aparte, formează acum o unitate strânsă sub autoritatea superioară a consularului.

În Dacia Apulensis consularul e ajutat, ca și mai înainte, de un procurator financiar, tot din categoria centenarilor¹⁶⁰, care uneori îi și ține locul, purtând în acest caz titlul de *procurator Augusti vice praesidis*¹⁶¹. El își are mai departe reședința la Sarmizegetusa¹⁶². Seria procuratorilor din Dacia Apulensis continuă până în sec. III¹⁶³.

Dacia Malvensis este condusă în continuare, ca și mai înainte Dacia Inferior, de un procurator presidial rămas tot *centenarius*¹⁶⁴. Cunoscuți sînt numai doi: M. Macrinus Avitus Catonius Vindex¹⁶⁵, în vremea lui Claudius Fronto, și M. Aurelius Cassianus¹⁶⁶, pe la mijlocul sec. III, după cîte se pare¹⁶⁷.

¹⁵⁹ A. Stein, *op. cit.*, p. 62, C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 101.

¹⁶⁰ A. Stein, *op. cit.*, p. 79, 90 cu n. 2 și p. 107, C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 100, n. 2, H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 72, 78, idem, *Les carrières*, p. 602, 688, 692, 713.

¹⁶¹ Numirea unor locuitori de rang equestru la conducerea provinciilor începe din vremea lui Septimius Severus, ea pregătind, după părerea lui H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 134, înlocuirea definitivă, sub Gallienus (vezi mai jos), a legaților de rang senatorial, cu prefecți din rîndurile cavalerilor. Referindu-se la Ulpian Victor, H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 693, no. 257, presupune că acesta ca *agens vice praesidis*, deși postul de procurator al Daciei Apulensis era de centenar, va fi fost trecut în categoria ducenarilor.

¹⁶² A. Stein, *op. cit.*, p. 62.

¹⁶³ Lista lor la A. Stein, *op. cit.*, p. 76—86. După părerea lui H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 453, no. 179, funcția îndeplinită în Dacia pe la 190 de P. Helvius Pertinax, viitorul împărat, despre care Hist. Aug., *Pertinax*, 2, 4, spune: *inde ad ducenum sestertiorum stipendium translatus in Daciam*, nu a putut fi aceea de procurator al portoriului celor trei Dacii și al Moesiei Inferioare, cum au presupus A. Stein, *op. cit.*, p. 90 sq., și S. J. de Laet, *Portorium*, Bruges, 1949, p. 406, deoarece acest post este de centenar, ci mai probabil o funcție procuratoriană extraordinară.

În schimb, tot H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 481 sq. (no. 253), identificînd pe M. Aurelius Heraclitus, amintit de o inscripție de la Drobeta (Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine, Drobeta*, București, 1938, p. 37 = *AnnEp.*, 1944, 100), cu un anume Heraclitus, procurator al portoriului, menționat la 17 II 201, de o inscripție de la Tyras (CIL, III, 781, 8 sqq = 12059 = ILS, 432 = *Inscriptiones Graecae ad res Rom. pert.*, I, 598), crede că acesta nu a fost procurator provincial, nici al Daciei Malvensis, cum îl socotea E. Albertini (*Bulletin archéol. du comité des travaux hist.*, 1930, p. 258), nici al Daciei Apulensis, cum înclina să-l considere A. Stein, *op. cit.*, p. 79 sq., ci *procurator publici portorii vectigalis Illyrici*, în care calitate ridică la Drobeta, prin sclavii săi Eutyches și Apulensis, un *tabularium*. De aceeași părere este și S. J. de Laet, *Portorium*, p. 218, cu no. 1, și D. Tudor, *OltR.*, p. 142 și 146 sq. El ar urma, dacă se va accepta această identitate, să fie scos din lista procuratorilor Daciei Apulensis.

¹⁶⁴ H. G. Pflaum, *Les procurateurs*, p. 72.

¹⁶⁵ A. Stein, *op. cit.*, p. 86 sq., H. C. Pflaum, *Les carrières*, nr. 188.

¹⁶⁶ A. Stein, *op. cit.*, p. 87.

¹⁶⁷ H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 1087.

În schimb Dacia Porolissensis, deoarece pe teritoriul ei se găsește acum legiunea V Macedonica, este condusă de un *procurator Augusti*, dar numai cu atribuții financiare, din categoria centenarilor¹⁶⁸. El își are mai departe sediul la Napoca¹⁶⁹. Primul procurator financiar al Daciei Porolissensis pe care îl cunoaștem pare să fie C. Aurelius Atilianus. Menționat de diploma de la Gilău, din 21 iulie 164¹⁷⁰, ca prefect al alei Siliana, procuratura lui ecvestră nu mai poate fi plasată, nici măcar cu probabilitate, în timpul domniei lui Caracalla, cum credea A. Stein¹⁷¹, pe baza inscripției de la Napoca¹⁷², ce nu conține însă nici un element de datare, ci mult mai de vreme, pe la 170¹⁷³ sau, mai probabil, citva timp după această dată¹⁷⁴. Al doilea, în ordine cronologică, este M. Valerius Maximianus, care nu a fost însă nici odată legat consular al Daciei, cum s-a crezut¹⁷⁵, ci doar procurator financiar al Daciei Porolissensis, în 178, cum s-a putut preciza mai nou, pe baza inscripției de la Diana Veteranorum (Zana) în Numidia, care cuprinde *cursus honorum* complet al acestui important personaj¹⁷⁶. Urmează apoi alți șase procuratori¹⁷⁷. Dintre aceștia, M. Ulpus Victor, cunoscut dintr-o inscripție de la Sarmizegetusa¹⁷⁸ și din alta de la Porolissum¹⁷⁹, a fost procurator al Daciei Porolissensis pe vremea lui Caracalla, cum a stabilit cu certitudine A. Stein (vezi nota 179), dar, spre deosebire de epigrafistul de la Praga, H. G. Pflaum, e de părere că „rien ne prouve que nous soyons au debut des cinq années que cet empereur a régné”, dimpotrivă datează procuratura lui în Dacia Porolissensis în ultimii ani de domnie a lui Caracalla, susținând că mutarea lui în Dacia Apulensis s-a produs abia în anul 218, când, după înlăturarea lui Macrinus și urcarea pe tron a lui Elagabal,

¹⁶⁸ A. Stein, *op. cit.*, p. 40 și 83, H. G. Pflaum, *Les procureurs*, p. 72, 275 și *Les carrières*, p. 489, no. 281 bis, 692, no. 257, 701, no. 262 și p. 1067.

¹⁶⁹ A. Stein, *op. cit.*, p. 83. Cf. M. Macrea, *Dacia*, N. S. VIII, 1964, p. 152 și 158 sq.

¹⁷⁰ I. I. Russu, în *Materiale*, II, 1956, p. 703 sqq.

¹⁷¹ *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 85.

¹⁷² CIL, III, 853.

¹⁷³ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 711.

¹⁷⁴ H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 792, sq. no. 307. Ca urmare a datării mai precise a procuraturii financiare a lui C. Aurelius Atilianus, acum este evident că Aurelius Atilianus, *praeses*, căruia Caracalla îi adresează un rescript, amintit în Dig. XLVIII, 19, 43, nu poate fi procuratorul Daciei Porolissensis, cum înclina să creadă A. Stein (*op. cit.*, p. 85 sq.), ci foarte probabil Q. Aurelius Atilianus, atestat ca procurator al provinciei Arabia, de o inscripție din Gerasa (*AnnEp.*, 1936, 256), și care poate fi fiul sau fratele celui din Dacia Porolissensis, cum crede H. G. Pflaum, la nici un caz tatăl aceluia, cum putea admite A. Stein (*loc. cit.*).

¹⁷⁵ A. Stein, *op. cit.*, p. 55 sq.

¹⁷⁶ L. Leschi, *Actes du 2-ème Congrès int. d'épigr. grecque et latine*, Paris, 1953, p. 127, H. G. Pflaum, în *Libyca*, III, 1, 1955, p. 135—154, *AnnEp.*, 1956, 124, cf. H. G. Pflaum, *Les carrières*, no. 181 bis; I. Berciu — Al. Popa, în SCIV, VII, 1961, p. 93—104.

¹⁷⁷ A. Stein, *op. cit.*, p. 83—86, H. G. Pflaum, *Les carrières*, no. 262, 257 și p. 1067.

¹⁷⁸ CIL, III, 1464 = ILS, 1370.

¹⁷⁹ A. Stein, *op. cit.*, p. 63 sq., idem, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942.

guvernatorul consular al celor trei Dacii fiind destituit, interimatul acestui important post a fost încredințat lui Ulpius Victor, în calitate de procurator al Daciei Apulensis *agens vice praesidis*¹⁸⁰.

Se crede că legatul legiunii V Macedonica, avînd fără îndoială comanda tuturor trupelor din Dacia Porolissensis, dar la rîndul lui fiind subordonat consularului de la Apulum, îndeplinea totodată și funcția de vice-guvernator. Sediul lui era la Potaissa¹⁸¹.

Cît privește întinderea teritorială a celor trei Dacii, ea pare să fi suferit cu prilejul ultimei reorganizări numai mici modificări. Dacia Porolissensis a rămas în vechile ei limite. De asemenea Dacia Apulensis ființează în limitele fostei Dacii Superioare, anexîndu-i-se, poate, — acum sau la o dată anterioară — și zona din estul Transilvaniei, de la Angustia pînă la Caput Stenarum, care înainte aparținuse Daciei Inferior. Dacia Apulensis cuprindea probabil și întreg Banatul, învecinîndu-se direct cu Moesia Superior, ceea ce explică încredințarea conducerii celor două provincii aceluiași legat consular, în persoana lui M. Claudius Fronto. Mult discutată este întinderea și delimitarea Daciei Malvensis, cu atît mai mult că nici Malva însăși, orașul de la care a primit numele provincia, nu a putut fi pînă acum identificat pe teren¹⁸². Unii cred că Dacia Malvensis cuprindea Banatul¹⁸³, în timp ce alții o localizează în Oltenia¹⁸⁴. Indicații sigure în această privință nu există. Cunoșcînd astăzi mai bine fazele succesive ale organizării provinciilor Daciei, ni se pare mai probabil să presupunem că Dacia Malvensis s-a menținut în mare parte în limitele Daciei Inferioare, cu excepția amintitului teritoriu din estul Transilvaniei, care, la o dată ce nu a fost precizată mai de aproape, poate cel mai tîrziu prin 167—169, a fost trecut probabil la Dacia Apulensis.

Despre alte schimbări în organizarea administrativă și în conducerea celor trei Dacii, după 169, nu mai avem cunoștință. În general mențiunile epigrafice privitoare la legații și procuratorii celor trei Dacii se opresc cel mai tîrziu la sfîrșitul domniei lui Filip Arabul. În Dacia vor fi intervenit totuși acele modificări despre care sîntem informați că au fost efectuate în toate celelalte provincii ale imperiului. Astfel se știe că în vremea lui Gallienus nu numai *legati legionis* au fost înlocuiți cu

¹⁸⁰ H. G. Pflaum, *Les carrières*, p. 691—694, no. 257, care cunoaște inscripția de la Porolissum numai după A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* (1944), publicația aceluiași din 1942 rămînîndu-i necunoscută. Cronologia propusă de H. G. Pflaum are avantajul de a eșalona pe o perioadă de timp mai lungă (205—218) numeroasele funcțiuni exercitate de acest cavaler, așa cum sînt ele înșirate în inscripția de la Sarmizegetusa.

¹⁸¹ A. Stein, *op. cit.*, p. 34, 40, 83, vezi și M. Macrea, în *Dacia*, N. S. VIII, 1964, p. 158 sq.

¹⁸² Încercarea recentă a lui C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Revista Muzeelor*, II, 1965, p. 203—207, de a localiza Malva la Cioroiul Nou, în Oltenia, se bazează pe întregirea greșită a unei inscripții, vezi respingerea ei la C. Daicoviciu, în *ActaMN.*, II, p. 654—655.

¹⁸³ C. Patsch, în *SitzBer.*, Nr. XXVII, 1925, p. 203—205, idem, *Beiträge*, V/2 (1937), p. 137 sq., 170, A. Stein, *op. cit.*, p. 34, 59, C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 98.

¹⁸⁴ D. Tudor, *OltR.*, p. 141, 175.

praefecti legionis agentes vice legati, ci chiar *legati pro praetore*, guvernatorii provinciilor imperiale, pînă aci recrutați exclusiv din ordinul senatorilor, au fost înlocuiți cu guvernatori din ordinul ecvestru, numiți la început *agentes vice praesidis*, iar mai tîrziu *praefecti* și *praesides*¹⁸⁵. Dar aceste modificări în Dacia nu mai sînt documentate direct, nici epigrafic, nici altfel. Abstracție făcînd de aceste modificări, ca și de instituirea unui *concilium trium Daciarum*¹⁸⁶, probabil în timpul domniei lui Severus Alexander, cum arată acad. C. Daicoviciu¹⁸⁷, organizarea primită în vremea domniei lui Marcus Aurelius pare să se fi menținut în Dacia pînă la data părăsirii ei, la începutul domniei lui Aurelian, în anul 271.

M. MACREA

DIE ORGANISATION DER PROVINZ DAZIEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser versucht eine zusammenfassende Darstellung der Organisation der Provinz Dazien zu geben, so wie sie uns heute im Lichte der epigraphischen Entdeckungen und archäologischen Untersuchungen der letzten zwei bis drei Jahrzehnte erscheint. Diese hatten die Überprüfung älterer, fast endgültig scheidender Ansichten zu diesem Problem zur Folge.

Das Diplom von Porolissum vom 11. August 106 (CIL, XVI, 160) und die *Fasti Ostienses* (Fr. XX. 1—4) haben mit Sicherheit bewiesen, dass der zweite dakische Krieg um die Mitte des Sommers 106 beendet war, zu welchem Zeitpunkt die Provinz Dazien errichtet wurde; ihr erster Gouverneur war D. Terentius Scaurianus. In den ersten darauffolgenden Jahren wurde *Colonia Dacica* gegründet, die Hauptstadt der Provinz, später *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* genannt. Der Gouverneur der Provinz zur Zeit von Trajans Herrschaft ist ein *legatus Augusti pro praetore* von konsularischem Rang. Die Provinz bildete eine einzige Verwaltungseinheit. Sie umfasste aber nur einen Teil der Gebiete, die später die Provinz Dazien bilden werden, nämlich nur die zentralen Gebiete des ehemaligen Königreichs Decebals im inneren Karpatenbogen. Ein Teil des Banats und der westliche Teil der Kleinen Walachei gehörten zu Moesia Superior, die übrigen von Trajan eroberten Gebiete nördlich der Donau u.zw. der Osten der Kleinen Walachei, die ganze Walachei östlich des Olt und die südliche Moldau wurden an Moesia Inferior angeschlossen, wie sich aus dem wahrscheinlich aus den Jahren 105 oder 106 stammenden *Papyrus Hunt*, sowie aus archäologischen Untersuchungen und der Auslegung des in Palamarca entdeckten Diploms vom Jahre 140 (*Klio*, 37, S. 196—210) ergibt. Folglich waren *universa Dacia ... quae secunda expeditione ... devicta est*, wie die Inschrift von Korinth (Ann.Ép. 1934, 2) lautet, also die von Trajan eroberten dakischen Gebiete nördlich der Donau auf drei Provinzen aufgeteilt: Dacia Traiana, Moesia Superior und Moesia Inferior.

Wegen der Schwierigkeiten, die sich zu Anfang von Hadrians Regierung ergaben, verzichtete dieser auf die effektive Herrschaft in der Walachei und südlichen Moldau und zog die Truppen von dort zurück. Dieser Verzicht auf

¹⁸⁵ Aurelius Victor, *Caesares*, 33, 34 și 37, 6. Cf. L. Homo, *Revue Hist.*, 1921, III, p. 8—10 și 24 sq., M. Besnier, *Histoire romaine*, IV, 1, Paris, 1937, p. 187.

¹⁸⁶ CIL, III, 1454 și JÖAI, V, 1902, Bbl. c. 135.

¹⁸⁷ C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, p. 153—170.

einige Gebiete des alten, von Trajan eroberten Dazien lag den Berichten (Eutropius VIII, 6, 2; M. Corn. Fronto, II, S. 206) über die Absicht Hadrianus, Dazien ganz aufzugeben, zu Grunde. Aus den übriggebliebenen Gebieten bildete Hadrian zwei Provinzen, Dacia Superior, mit Siebenbürgen und dem Banat, geleitet von einem kaiserlichen Legaten prätorischen Ranges und Dacia Inferior mit der Kleinen Walachei und Ostsiebenbürgen, von Augustia — Brețu bis Caput Stenarum — Boița (vor dem Rotenturmpass), geleitet von einem Präsidialprokurator.

Hadrian schuf aber auch die dritte dakische Provinz, Dacia Porolissensis, zum ersten Mal dokumentarisch nachgewiesen durch das vor kurzem entdeckte Militärdiplom von Gherla, mit dem Datum des 2. Juli 133 (JRS, LI, S. 63 — 70); sie bestand aber wahrscheinlich schon seit 124 und wurde vermutlich von Hadrian aus Anlass seines Besuches in Dazien in diesem Jahr gegründet. Die neue Provinz unter Leitung eines Präsidialprokurators mit dem Sitz in Napoca wurde aus dem nordwestlichen Teil von Dacia Superior gebildet. Die drei Provinzen heissen: Dacia Superior, Dacia inferior und Dacia Porolissensis. Diese Benennungen und die von Hadrian geschaffene Organisation bleiben bis zur Zeit des Kaisers Marcus Aurelius bestehen. Das Jahr 158 oder 159, das als Zeitpunkt der Dreiteilung Daziens galt (Premerestein und Stein), hat keinerlei historische Bedeutung mehr.

T. Flavius Priscus, durch eine Inschrift aus Caesarea in Mauretanien bezeugt (Ann.Ép., 1946, 113), ist ein Erbe des Q. Marcius Turbo und leitete Dacia Inferior als *prolegato et praefectus* unter Antoninus Pius, wahrscheinlich in einer für die Provinz kritischen Zeit, sei es während der Kämpfe mit den freien Dakern im Jahre 143, sei es zur Zeit derjenigen des Jahres 157, da M. Statius Priscus Legat von Dacia Superior war.

Die Neuregelung in der Leitung der drei dakischen Provinzen findet zu Anfang der Markomannenkriege, in den Jahren 167—169 statt. Zuerst, 167—168 wird dem M. Claudius Fronto, der als Legat Moesia Superior leitete, auch die Führung von Dacia Apulensis anvertraut. Im Jahre 169, nach dem im Februar erfolgten Tode des L. Verus, wird derselbe M. Claudius Fronto *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* (CIL, VI, 1322 = 21640 und CIL, III, 1457). Die drei Provinzen heissen nun: Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis und Dacia Malvensis. Der Name Dacia Superior erscheint zum letzten Mal, noch während der gemeinsamen Herrschaft des Marcus Aurelius und Lucius Verus in der bekannten Inschrift von Oescus zu Ehren des T. Julius Capito (CIL, III, 7429).

Jetzt stehen alle drei dakischen Provinzen unter der Machtbefugnis des Konsularlegaten, auch *Consularis trium Daciarum* genannt. Dacia Malvensis wird weiterhin von einem Präsidialprokurator geleitet, während Dacia Porolissensis, auf deren Gebiet sich jetzt die Legio V. Macedonica befindet von einem Prokurator mit nur finanziellen Befugnissen geführt wird. Der Legat der V. mazedonischen Legion hatte den Befehl über alle Truppen der Provinz und erfüllte wahrscheinlich auch die Obliegenheiten eines Vizegouverneurs.

Die von Marc Aurel eingeführte Dreiteilung in der Organisation von Dazien bleibt im grossen und ganzen bis zum Ende der römischen Herrschaft in Dazien erhalten. Allerdings entstand, wahrscheinlich zur Zeit des Severus Alexander — wie C. Daicoviciu (S. 153—170) annimmt — das *Concilium Daciarum trium*. Zur Zeit des Gallienus wurden auch in Dazien nicht nur die Legaten von Senatorenrang der beiden Legionen durch *praefecti legionis* aus dem Ritterstand ersetzt, sondern auch der *legatus Augusti pro praetore* wurde wahrscheinlich durch einen *praefectus* oder *praeses*, ebenfalls aus dem Ritterstand, ersetzt. Diese Veränderungen sind aber in Dazien nicht mehr durch Inschriften bezeugt.

SEVERUS ALEXANDER ȘI PROVINCIA DACIA

Este un fapt îmbucurător, fără îndoială, că istoria Daciei romane a devenit tot mai cunoscută în ultimele patru decenii, datorită săpăturilor arheologice sistematice care s-au întreprins, ca și cercetărilor făcute asupra materialului arheologic, epigrafic și numismatic existent. S-au îmbogățit simțitor cunoștințele despre cucerirea pământului dacic, despre organizarea inițială și treptată a provinciei, asupra stărilor ei economice, sociale și culturale, ca și despre timpul și felul în care provincia lui Traian a fost abandonată oficial de către Aurelian în anul 271 e.n.¹

Studiului mai atent al materialului epigrafic i se datorește și contribuția ce urmează la istoria internă a provinciei carpatice.

Este vorba de titlul pompos de *metropolis* pe care îl primește, în secolul al III-lea, colonia Ulpia Traiana-Sarmizegetusa și de crearea acelei *Concilium Daciarum trium* pe care-l vedem atestat în Dacia tot numai în acest secol.

Se știa mai de mult că prima colonie a Daciei a fost o ctitorie autentică (o *colonia deducta*) a lui Traian, prin împuternicitul său, guvernatorul (legatus Augusti pro praetore) *D. Terentius Scaurianus* (CIL, III, 1443). Data întemeierii o putem pune între anii 108—110². Numele ce

¹ În afara celor două lucrări de bază cunoscute (C. Daicoviciu, *TransAnt*, București, 1945 și D. Tudor, *OltR*), să se vadă expunerea din volumul I al *IstRom*, București, 1960, cu bibliografia bogată ce se găsește acolo (M. Macrea și D. Tudor). Pentru problemele mai nou cunoscute, trimit la lucrările C. Daicoviciu, *Dacia capta*, în *Klio*, 38 (1960), p. 174 și urm.; *Dacica*, în *Hommage à Albert Grenier*, Bruxelles, 1962, p. 470 și urm.; C. Daicoviciu—D. Protase, *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*, în *JRS*, LI (1961), p. 63—70 = *ActaMN*, I, 1964, p. 163—178; C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*, în *StCl*, VII, 1965, p. 235—250. Articolul *Dacia* în *Der Kleine Pauly*, vol. I (Lieferung 7), Stuttgart, 1964, col. 1355—1357 redactat de J. Fitz e cu totul depășit, autorul nefiind la curent cu rezultatele din ultimul deceniu.

² Vezi C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, p. 8—10. Este de presupus că orașul a luat locul exact al castrului ce exista aici încă de pe timpul celor două războaie și anume de la sfârșitul războiului prim terminat în anul 102.

i s-a dat la început era *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*. Sub Hadrian i se adaugă la acest nume și acela de *Sarmizegetusa*³.

Încă Mommsen (CIL III, p. 228) observase că la cele cinci „nomina” în secolul al III-lea se mai adaugă și titlul de *metropolis*, despre care afirmă (l. c.) că *nu lipsește din nici o inscripție databilă după Caracalla*.

O cercetare mai atentă a materialului epigrafic din Dacia și Sarmizegetusa (mult îmbogățit după publicarea primelor două tomuri din CIL III), ne-a arătat că, pe de o parte, afirmația aceasta nu e întru totul corespunzătoare, iar pe de altă parte că între apariția în inscripții a titlului de *metropolis* pentru capitala Daciei și crearea conciliului celor trei Dacii este o strînsă legătură⁴.

Examinînd inscripțiile care acordă titlul de *metropolis* coloniei lui Traian (fie pe lîngă cele cinci nume, fie și numai pe lîngă numele curent de *colonia Sarmizegetusa* sau chiar numai *colonia*)⁵ reiese că acesta *nu apare niciodată înainte* de domnia lui Severus Alexander (222—235), ci ori în timpul său, ori mai tîrziu (în speță sub Gordian, 238—244).

Cea mai veche atestare sigur databilă a titlului de „*metropolis*” e, într-adevăr, de pe timpul lui Severus Alexander, în două inscripții onorare apărute la Sarmizegetusa, în forul acestei colonii⁶.

Supunînd unei mai atente examinări și inscripțiile dacice care fac mențiune despre *Concilium Dac. III*⁷ sau de persoane (*sacerdos*, *coro-*

³ Prima atestare a numelui *Sarmizegetusa* este din anul 118 (CIL, III, 1445; cf. și III, 1462 din anul 119) care va deveni numele curent al orașului, legat sau nu de celelalte nume și uneori avînd o abatere mai mare sau mai mică de la această formă normală.

⁴ După Deininger (v. mai jos, nota 7), p. 195 sq. titlul *metropolis* nu se acordă neapărat în legătură cu localizarea conciliului în localitatea respectivă, dar în multe cazuri, cum e și cel cu Sarmizegetusa, legătura este evidentă.

⁵ Vezi CIL, III, indicele.

⁶ Vezi C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV (1927—1932), p. 548—550, nr. 2 și 3. În ambele inscripții e vorba de doi militari, un centurion al legiunii VI victrix *Severiana* și un veteran al legiunii XIII gem. *Severiana*. Veteranul din inscr. nr. 3 e aceeași persoană cu cea care apare, la Apulum, într-o inscripție publicată în CIL III 7742 (v. mai jos, p. 157). Cea mai apropiată atestare databilă e de la Maximinus (CIL III 1456, între 235—238), apoi de la Gordian (CIL III 1175, între 238—244). Cf. și CIL III 7971 din timpul lui Gallienus, între 255—259.

⁷ Pentru instituția *Concilium prov.* avem acum admirabila lucrare a lui Jürgen Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, München und Berlin 1965, în care sînt tratate toate problemele legate de această instituție și la care ne vom referi în măsura în care credem că e necesar pentru problema noastră. Asupra ei mi-a atras atenția colegul A. Betz de la Universitatea din Viena pentru care îi mulțumesc. Cf. și J. Weiler, în „Anz. f. die Altertumswiss.,” Wien, 1965, XVIII, 4, 249—250. Dar în ce privește fondul problemei noastre, apariția conciliului provincial al celor trei Dacii, Deininger (p. 118—119) nu supune unei revizuii inscripțiile și nu aduce nimic nou față de părerile mai vechi. Ținem să pomenim aici printre cei care s-au ocupat cu această chestiune și pe conaționalul nostru (ignorat de Deininger) I. M. Cărbunaru, cu lucrarea sa, apărută acum trei sferturi de veac: *Adunarea provincială a Daciei*, București 1889, lucrare, firește, cu totul depășită astăzi.

natus) și de instituții în legătură strânsă cu acest conciliu (ara Augusti), am constatat următoarele: în nici o inscripție databilă în secolul II nu apare expresia *Concilium Dac. III, ara Augusti, coronatus, sacerdos arae Aug. sau sacerdotalis (Daciae, ori provinciae). Concilium Daciarum trium* e o instituție relativ târzie, din sec. al III-lea, căreia nu-i găsim nici o urmă în secolul II⁸.

Atestările sigure ale acestei instituții atât de strâns legate de cultul imperial apar în secolul al III-lea, în opt inscripții.

1. Cea mai devreme și sigură știre e, iarăși, de pe timpul lui Severus Alexander pomenind de un *Concilium pr[o]vinciarum Dac(iarum) trium... sacerdot(io) Tib. Cl(audi) Augustiani eq(uo) p(publico)*⁹.

Următoarea atestare, sigur datată, e din timpul lui Gordian (238—244), prin două inscripții:

2. Una din anul 241, cuprinzând închinarea către Gordian a aceluia *Concilium prov(inciarum) Daciarum trium*¹⁰.

3. Cealaltă e din unul dintre anii 238—244, menționând pe *M. Antonius Valentinus eq. R., sacerdos arae Aug. n(ostrî) coronatus Dac(iarum) trium*¹¹.

4. Mai puțin sigur databilă, dar fără îndoială *nu anterioară* lui Severus Alexander, e inscripția fragmentară din Sarmizegetusa (CIL III 7962), păstrând titlul de *sacerdotalis provinciae* al unui necunoscut. Dat fiind că fragmentul pomenește de Tibiscum ca *municipium*, datarea inscripției nu poate fi decât *după* Severus Alexander căci Tibiscum nu apare ca municipiu decât pe timpul lui Gallienus¹².

⁸ Presupunerea lui Mommsen (CIL III, p. 229) și a altora (între ei și a lui Deininger, o. c., p. 118 și 119) că în inscripția CIL III 1412 (=7902) din Sarmizegetusa, datată din 161 sau 162, ar fi vorba de un *concilium* din pricina expresiei „*obs[tr]icta simul et de[v]ota provincia...*” (provincia echivalând cu concilium, Deininger, o. c., p. 139), nu mai poate fi susținută. Azi știm că crearea celor trei Dacii unificate sub conducerea unui guvernator nu s-a întâmplat la 158, ci cel mai de vreme în 168 (noi credem că abia în 169); existența însăși a trei Dacii *separate*, datînd însă încă din 133 sau 124 (vezi JRS, LI (1961), p. 68; *ActaMN*, I, p. 175) nu aduce cu sine instituirea conciliului celor III Dacii, cum afirmă greșit Deininger, o. c., p. 33. Acel concilium provincial prin urmare nu putea fi decât doar al *Daciei Superior*, dar și acesta e cu totul nesigur (din Dacia Inferior nu avem nici măcar o dubioasă aluzie; de notat că A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, p. 35, interpretează dedicația ca fiind pusă de provinciali și nu de instituția concilium). Nici din CIL III 1562 (din a. 153) nu se poate deduce existența vreunui concilium provincial. Vezi și Brandis în *RE* IV, 1971—2 și Kornemann, *RE* IV, 803—808.

⁹ Vezi JÖAI, V (1902) Bbl. 135 = *AnnEp.*, 1903, 69. Inscripția a fost pusă [*pro salute imperatoris M. Aur. Severi Alexandri*] la Sarmizegetusa și e prilejuită de o adunare a conciliului, iar sacerdotele servește ca eponim (Deininger, o. c., p. 153).

¹⁰ CIL III 1454 (din Sarmizegetusa). Inscripția frumos și corect scrisă se află în Muzeul de Istorie (Muzeul Arheologic) din Cluj.

¹¹ CIL, III, 1433, din Sarmizegetusa. Sacerdotele era decurion al *municipiului* Apulense (= orașul nr. II de pe teritoriul actualei Alba Iulia, v. C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 128, nota 4).

¹² Vezi *TransAnt*, p. 130 unde am admis, însă prea ușor, părerea lui Fluss.

5. Tot sigur după anul 222 e și altarul aflat la *Apulum* (pe teritoriul coloniei I), a cărui inscripție sună astfel: *I.O.M. Cons(ervatori) pro salute P. Ael(i) Antipatri sac(erdotis) arae Aug(usti) sua suorumque omniu(m) Onesimus actor v.s.*¹³.

Data posterioară anului 222 a inscripției se deduce din istoria acestei mari familii Aelia din *Apulum*¹⁴. P. Aelius Antipater din inscripția noastră poate fi tatăl natural al lui P. Aelius Antipater Marcellus, fiul adoptiv al lui P. Aelius P. f. Pap. Marcellus din *Fulginium*, persoane care apar în inscripțiile CIL III 1181 și 7795 (1180). Această inscripție din urmă trebuie să fie însă mult posterioară lui Septimiu Sever, căci P. Aelius Marcellus din *Fulginium*, după mărturia unei inscripții din acest oraș (CIL XI 5215), a servit ca *hastatus* în legiunea VII gem. pia felix și numai după alte slujbe militare se mută în Dacia unde devine „*patronus et decurio coloniae Apulensium*“, adoptînd pe P. Aelius Antipater (junior). Nu este exclus totuși să avem de a face cu unul din urmașii acestei familii și anume cu acel P. Aelius Antipater, dec. Col. (*Apulensis*), *cavaler roman*, care apare într-o altă inscripție din *Apulum*¹⁵, ca unul din fiii lui P. Ael. Antipater¹⁶ și ai soției lui, Antonia Iulia. Legăturile acestei familii cu Italia sînt evidente și acesta e cazul și cu alte familii fruntașe din Dacia (v. mai jos).

6. Din timpul lui Alex. Sever, dar mai curînd din vremea lui Gordian ori chiar după el datează și inscripția III 1513, din *Sarmizegetusa*, ridicată de M. Cominius Quintus pontif(ex) et bis q(uin)q(uennalis) coloniae eq(uo) p(ublico), sacerdos arae Aug(usti), sorori pientissimae.

Această „soror“, Sperata sau Caecilia din III 1473, era soția, după cît se pare, a lui T. Varen(ius) Probus, q(uin)q(uennalis) coloniae Sarm(izegetusae), personaj ce mai apare și în III 1482 ca *Ilviral(is) item q(uin)q(uennalis) col(oniae)*¹⁷.

În ce privește pe M. Cominius Quintus, sacerdos arae Augusti, el mai apare în III 1473 ca *quinquennalis coloniae* (și nu ca *bis qq.*) la o dată anterioară inscripției 1513, și în III 1497 ca *praef. q. q. pro Antonino imp(eratore)*, împărat care e mai curînd Elagabal decît Caracalla. Mommsen în CIL III, indice, se declară, cu rezerva cuvenită pentru Antoninus Pius, iar H. G. Pflaum (în *Mélanges Carcopino*, p. 731—732) e categoric pentru acest împărat. După cum se vede din legăturile fami-

¹³ Publicată de mine (după V. Cucui), în *ACMIT*, 1930, p. 305, nr. 7; *AnnÉp.*, 1959, nr. 304.

¹⁴ Vezi J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 93—94. Cf. și Ritterling, în *RE*, XII 1642.

¹⁵ *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6. În *AnnÉp.*, 1930, 7, numele fetei Iulia e întregit greșit în *Iulianus*, deși inscripția e cît se poate de clară.

¹⁶ În inscripția 7795 P. Ael. Antipater (tatăl) e *Ilvir coloniae Apuli*, iar cel din inscr. citată în nota de mai sus e *Ilviralis col. Ap.*

¹⁷ El, Probus, mai curînd decît fiul său Pudens, din III 1482, poate fi și în III 1514. T. Varenius Pudens trebuie citit însă în inscr. III 1486 și nu P. Antonius Valens cum propune N. Gostar, în *Materiale*, vol. II, p. 627—630. Vezi J. Trynkowski, *Varenii z Sarmizegetuzy*, în *Przegląd Historyczny*, tom. LVI, 3, 1965, p. 381. și urm. și CIL III 13779: T. Varenius Gallicanus din vremea lui Sev. Alex.

liare arătate mai sus, această identificare nu e posibilă; însuși Pflaum (p. 736) consideră aceste cazuri cu „Antoninus Imp.” ca „en principe” aplicabile la Antoninus Pius. Martelarea numelui lui Elagabal din inscripții iarăși nu e consecvent practică (Pflaum, o. c., p. 717), cu atât mai mult nu atunci când Elagabal e doar subînțeles, cum e în cazul de față. Inscripția care ne lămurește asupra datei sacerdoțiului lui M. Com. Quintus e cea publicată în CIL III 7907: *Deae [Re]ginae M. Com(inius) Q[ui]ntus, eq(uo) p(ublico), pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae) et Antonia Valentina eius pro salute Claudiae Valentinae templ(um) a solo fecerunt*¹⁸. Publicînd această inscripție, Studniczka¹⁹ a stabilit că Claudia Valentina e soacra lui Com. Quintus, ea fiind soția lui M. Antonius Valentinus, a acelui M. Antonius Valentinus care, după cum am văzut, a fost *sacerdos arae Aug. nostri coronatus Daciarum trium*, sub Gordian, între anii 238—244 (CIL III 1433). Este evident că greu ar fi putut să fie *sacerdos arae Aug.* ginerele (M. Cominius Quintus) înaintea socrului. În nici un caz nu cu 16 ani mai de vreme, adică înainte de Severus Alexander, ci ori sub acest împărat, ori — ceea ce e mai probabil — sub Gordian sau chiar după el putea fi Cominius Quintus *sacerdos arae Augusti*. Și de data aceasta se pot constata legăturile Cominiilor și Vareniiilor cu Italia²⁰.

7. A șaptea inscripție care menționează un *sacerd(os) arae Aug.* e III 1209, din *Apulum*: *P. Ael(ius) P. f(ilius) Pap. Strenuus, eq. p.* care pe lângă calitatea de mare preot al împăratului mai era și augur și *duumviralis* al coloniei Sarmizegetusa, augur al col. *Apulum*, decurion al col. Drobeta, patron(us) collegior(um) fabr(um) et centonar(iorum) et nautar(um) și conduc(tor) pascui, salinar(um) et commercior(um). Despre data acestei inscripții s-ar putea spune că e *anterioară* domniei lui Alex. Sever din pricina lipsei titlului de metropolis din numele Sarmizegetusei. În realitate, lipsa aceasta nu poate constitui o dovadă, căci, după cum s-a observat, titlul „metropolis” nu apare în numele capitalei Daciei uneori nici în inscripțiile datate sigur din perioada de după anul 222²¹. După cît se pare această lipsă e mai frecventă *după* Alex. Sever decît în vre-

¹⁸ Nu se cunoaște locul unde a ieșit la iveală inscripția, dar credem că sub Dea Regina se ascunde Nemesis, iar templul e, în acest caz, cel de lângă Amfiteatru (v. C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 231 nr. 18).

¹⁹ *AEM*, VIII, p. 44, n. 1; cf. și aparatul critic de la inscr. III, 1513.

²⁰ Vezi J. Trynkowski, o. c., p. 370 și urm.

²¹ Așa, de ex., în inscr. III 7742 din *Apulum* *C. Iulius Valerius*, veteran al leg. XIII gem. e decurion al coloniei *Sarmis*. (sic) și ex beneficiario consularis, cu toate că e una și aceeași persoană cu *C. Iulius Valerius* din inscripția din forul Sarmizegetusei în care colonia apare cu titlul de *metropolis* (*Dacia*, III—IV, p. 549—550, nr. 3); v. mai sus, p. 154. La fel e cazul cu inscripțiile din Sarmizegetusa CIL III 1520, 1519 și 7941, inscripții contemporane, cu persoane rude între ele, și din care prima inscripție *nu* reproduce titlul de metropolis, iar celelalte două menționează acest titlu. Inscripțiile III 1472 și 12587 sînt fără titlu de metropolis al coloniei, deși ele, după toate semnele, datează din vremea lui Severus Alexander. Același caz e și cu III 8011.

mea lui. Inscriptia fiind pusă în *Apulum* (și nu în Sarmizegetusa) epitetul metropolis ușor putea fi neglijat.

O examinare mai de aproape a acestei inscripții ne confirmă sigur datarea ei după anul 222. Că ea este *după* anul 205 o dovedește faptul că P. Aelius Strenuus e patron al celor trei collegia din Apulum, dintre care cel al fabrilor s-a creat în 23 mai al anului 205, iar cel al centonarilor probabil tot în același timp (poate chiar în anul 204)²². Dar acest P. Aelius Strenuus mai e și conduc(tor) pascui, salinar(um) et commercior(um) și face parte, fără îndoială, din marea familie a Aeliilor pe care am discutat-o mai sus (p. 156). În această familie există și un P. Aelius Antipater care e tot un conductor pascui et salinarum²³ și care nu e altcineva decât P. Aelius Antipater sacerdos arae Augusti înregistrat mai sus (p. 156) ori o rudă apropiată a lui (epoca fiind și rămânând aceeași, după 222), întru sănătatea căruia Onesimus actor închină altarul²⁴. După cât reiese din materialul epigrafic, cunoscut pînă acum, familia Aeliilor deține această întreprindere mănoasă o bună bucată de vreme căci, dintre cele *cinci* atestări despre arendarea pășunilor și a sării în Dacia (toate în părțile intracarpatiche), patru pomenesc ca arendași *Aelii*²⁵.

Nu e de loc surprinzător acest fapt, căci membri ai acestor familii din aristocrația provincială apar și în Dacia, ca și aiurea, deseori ca dețină-

²² CIL III, 1051; 1174 sub guvernatorul L. Pomponius Liberalis (v. Stein, *Die Reichsbeamten...* p. 59); V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, p. 52, n. 3.

²³ CIL III 1573 a de la Băile Herculane de lingă Ad Mediam unde dedicantul Eutyches act(or) P. Aeli Antipatri ridică un altar lui Hercules Sanctus. Or, *actores* sint cei care apar ca slujbași de încredere ai arendașilor de pășuni și sare sau (o singură dată) al unui conductor armamentarius, Turranius Dil(is) (pentru cognomenul acesta traco-bitinic-frigian, v. I. I. Russu, în *AISC*, IV, p. 211, nr. 16 și Detschew, *Die thrak. Sprachreste*, p. 136), în o inscripție din Tibiscum (CIL III 1549; cf. și CIL III 1121 din Apulum: M. Turranius Marcellinus și Ant. Senecio conductores armamentarii; cf. și CIL III 1548 tot din Tibiscum: același (?) Marc(us) Turranius Dil. și M. Turranius Patroclus și CIL III 1511: un M. Turranius [Fron]to.

²⁴ Nu este exclus ca acel T(itus) Ael. Onesimus din inscripția de la Apulum I, (ACMIT, 1929, p. 304, nr. 2) ajuns augustal al coloniei Apulensis I, să fie aceeași persoană cu fostul actor Onesimus al lui P. Ael. Antipater.

²⁵ Anume: 1. CIL III 1209 din Apulum (P. Ael. Strenuus cu Rufinus eius [actor?]); 2. CIL III 1363 din Micia văzută de I. I. Russu, în Muzeul din Deva, și republicată în *SCȘCluj*, VII, 1—4, 1956, p. 10 n. 6 (P. Ae[lius] Marus, cu [actor-ul (?)] P. Aelius Euph[o]rus); 3. CIL III 1573 a de la Băile Herculane (P. Aelius Antipater, cu act(or)-ul Eutyches; 4. *AnnEp*, 1930, nr. 10 = C. Daicoviciu, *ACMIT*, 1929, p. 308, nr. 2, de la Domnești, în nordul Daciei, inscripție rău păstrată și în diferite feluri citită (v. pentru aceasta I. I. Russu, în *SCȘCluj*, VII, 1956, 1—4, p. 7 și urm.) care trebuie citită pe baza desenului neinspirat (fotografia dată de I. I. Russu nu ne ajută), cred, astfel: *I.O.M. et T(erra)e M(atri) / [p]ro sal(ute) T(iti) Ael(i) / Mari fl(amini)s col(oniae) [sigur Apulensis I] / conduc(toris) pasc(ui) / et salin(arum) T(itus) (Ae[l]) / (sau eventual salina(rum) Ae[l]) / [At sau A]lticus act(or) eius / v. s. l. m.* În r. 1, în desen, E și T sint, evident în ligatură, iar litera următoare e un T cit se poate de clar (așa și N. Gostar, *ArhMold*, IV, 1966, p. 175—176). Individulul îi dăm același cognomen de Marus (sau Marius după numele lui L. Marius Perpetuus, guvernatorul Daciei pe la a. 214?) ca și celui din CIL III 1363. Noi nu credem însă că cel de la Micia (CIL III 1363) e aceeași persoană cu

tori de demnități (ca *sacerdotes arae Aug.*) și beneficiari ai unor ocupații rentabile, având legături cu diferite orașe din provincie sau chiar din afara ei. Analiza făcută în nota 25 ne dezvăluie — socotesc, convingător — și o altă instituție din Dacia, de data aceasta de ordin economic și de politică financiară, care e inaugurată tot de Severus Alexander: arendarea pășunilor și a salinelor (uneori conjugate și cu dreptul de a vinde sarea)²⁶, patrimoniu imperial, unor arendași, făcând parte din marile și înstăritele familii ale aristocrației municipale din provincie. Ei administrau și exploatau aceste bunuri prin slujbași numiți *actores*, sclavi sau liberi²⁷.

Ca o dovadă epigrafică despre Conciliul celor trei Dacii e considerată inscripția descoperită în curtea Muzeului din Ploiești originală — se zice — de undeva din Transilvania, poate din Apulum, publicată de Gr. Florescu, în *SCIV VI* (1955), p. 331 = *AnnEp.*, 1956, nr. 207 (v. și D. Tudor, *Istoria Sclavajului în Dacia Romană*, București 1957, p. 256, nr. 72). Inscripția e citită, nu fără oarecare rezerve, de Gr. Florescu în felul următor: *C. Ulpio/ [B]ono/ [d]ec. aed(ili)/ [III]I vir(o) M(unicipii)/ A(pulensis) s(acerdoti) pr(ovinciae) Ulp(ius)/ Lucius liber(tus)*.

Cu toate că PR din rîndul al cincilea sînt considerate ca puțin sigure, lectura și interpretarea lui Florescu au fost acceptate, de D. Tudor, de

cel de la Domnești (praenomenul T(itus) din rîndul 2 e clar, în desen). În r. 5, în liniile incert sesizate de desenator după litera N eu văd mai curînd T și AE[1], deoarece e inexplicabil de ce se lasă într-o scriere atît de condensată un spațiu de o literă la sfîrșitul rîndului 5 și un alt spațiu gol înaintea literei T de la începutul rîndului al 6-lea. Singura atestare de arendare a pășunatului și salinelor pentru o persoană nefăcînd parte dintre Aelii e aceea din inscripția de la Păuleni (*AnnEp.*, 1937, nr. 141 = C. Daicoviciu în *ACMIT*, 1929, p. 111): un C. Iulius Valentinus cu libertul său actor Omucio. Mai adăugăm la acestea încă două inscripții din Apulum (CIL III 1181 și 1182) în care doi actores Dades și Filetus, slujbași ai unui conductor pascului et salinarum cinstesc pe cunoscutul P. Ael. Antipater Marcellus (v. p. 156) și pe Publia Aelia Iuliana Marcella, fiica naturală a lui P. Ael(ius) Iulianus equ. R. flam(en) și II viral(is) al col. Apul. (I) și fiică adoptivă a aceluiași P. Ael. Marcellus v. e. din Fulginium (v. p. 156). Cine e acel conducător, nu știm, dar el trebuie să fie unul din această mare familie pe care o întîlnim pomenită în CIL III 794, 1001, 1104, 1208 și în alte inscripții din Dacia și în inscripția din Apulum publicată de mine (după V. Cucui) în *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6. Poate e P. Ael. Strenuus, sau P. Ael. Antipater ori alt membru al numeroasei și puternicei familii, înstărite și fruntașe din pătura de sus a provinciei, cu legături evidente cu Italia. Epoca celor patru inscripții cu Aelii e sigur după 222 și nu credem că inscripția de la Păuleni face excepție.

²⁶ Pentru așa zișii salarii și scripturarii, v. *RE*, s. v. *Salz*, col. 2098.

²⁷ Vezi Deininger, o. c., p. 177; V. Christescu, o. c., p. 52. Nu putem ști dacă P. Aelius Hammonius iunior din inscripția de la Sarmizegetusa (*AnnEp.*, 1930, 135 = C. Daicoviciu, *AISC*, I, 1, p. 84, nota 2), procurator al celor doi Philippi în Dacia Apulensis, fiu al lui P. Aelius Ammonius, procurator sub Gordian în Moesia (Stein, o. c., p. 81—82) are vreo legătură cu Aelii noștri, dar e verosimil (v. mai sus p. 158) și în acest caz se întărește, iarăși datarea propusă pentru CIL III 1209. Observ că eu mențin datarea sub Philippi (247—249), deoarece al doilea G din inscripția de la Sarmizegetusa nu e *erasum*, ci stricat fortuit (v. C. Daicoviciu, *AISC*, I, 1, p. 85, n. 1).

AnnEp. și de Deininger (o. c., p. 118—119), fără a controla măcar fotografia publicată de primul editor. Examinînd cu atenție rîndul cu pricina în fotografia destul de clară, de altfel, e imposibil de a urma lectura propusă. După un *S(acerdoti)*²⁸ bine conturat, cele două litere, presupuse ca P și R nu pot fi în nici un caz recunoscute. În spațiul dintre S și L ar trebui să fie trei litere, dintre care ultima se și distinge: e un C, adică praenomenul libertului, nerămînînd pentru celelalte două decît un spațiu insuficient pentru un P și un R. De fapt, eu disting cu oarecare siguranță un F și un L, adică fl(amini). Personajul fusese, prin urmare, sacerdos și flamen (desigur al municipiului Apulum), iar nu sacerdos provinciae. Inscripția nu poate figura, deci, între atestările veridice ale conciliului celor trei Dacii.

Și chiar dacă am accepta — prin o maximă concesiune — lectura Florescu, nici în acest caz inscripția nu e databilă din epoca lui M. Aurelius²⁹. Acel *m(unicipium) A(pulense)* din inscripție *nu* e cel care se naște din Canabae (la Mureș-Port) sub Marcus Aurelius (Apulum I) și devine colonie sub Commodus — cum crede Florescu — ci cel care ia ființă, în apropierea castrului, pe teritoriul actualului oraș Alba Iulia, sub Sept. Sever (= Apulum II) și care, sub Decius, devine colonia Nova Apulensis (= Apulum II)³⁰. E același municipium *Septimium* care apare și în inscripția CIL III 1433 pomenind pe M. Antonius Valentinus „coronatus Dac. trium“, *pe timpul lui Gordian*.

8. Ultima inscripție — a opta — care ne interesează este un fragment de listă de persoane, găsit la Potaissa-Turda (CIL III 7688), în fruntea căreia apare *sacerdotalis Daciae* pe lingă un nume ce nu s-a păstrat pe fragment. N-avem nici un element de datare care să ne impună o datare mai veche de Severus Alex., nici să ne indice o datare sub acest împărat ori mai tîrziu de el. Nimic nu ne oprește însă să o încadrăm în aceeași perioadă de la Severus Alexander pînă la Gallienus³¹.

Orice îndoială în această privință e înlăturată, cred, prin faptul semnificativ că toate trei atestările *directe* despre *adunările conciliului* sînt precis datate din timpul lui Severus Alexander și Gordian (v. mai sus, nr. 1, 2 și 3).

²⁸ Deininger, o. c., p. 118, n. 6 preferă *s(acerdotali)* în loc de *s(acerdoti)*. Cf. și p. 114.

²⁹ Deininger, o. c., p. 118, nota 6 nu-și însușește această datare. Tudor (l. c.) o atribuie greșit epocii lui Commodus, referindu-se la Gr. Florescu care *nu* spune așa ceva.

³⁰ Vezi C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 128—129, n. 4.

³¹ Spre sfîrșitul domniei lui Gallienus se vor curma și în Dacia informațiile privind conciliile provinciale din epoca principatului ca și în restul imperiului (Deininger, o. c., p. 193—194).

Cu aceasta, seria documentelor epigrafice privind tema noastră s-a terminat³². După Deininger, o. c., p. 119 (cf. și p. 170—172) o dovadă a existenței conciliului provinciei Dacia ar fi și moneda provincială emisă între anii 246—257, cu legenda Prov. Dacia, dacă am ști sigur că această monedă era emisă de Conciliu. Cum atare siguranță nu există, ci, dimpotrivă, nu avem nici certitudinea că moneda provincială dacică s-a bătut în Dacia, ne mulțumim să pomenim aici doar ideea unei posibilități și nimic mai mult.

Cercetarea noastră impune, credem, unele precizări finale: Provincia Dacia primește instituția de *concilium provinciarum Daciarum trium* numai în sec. al III-lea, pe timpul lui Alex. Sever (222—235). Nici o dovadă nu există pentru o perioadă anterioară și cu atât mai puțin pentru sec. al II-lea (v. mai sus, p. 155). Odată cu instituirea acestui concilium, cu sediul la Sarmizegetusa, colonia Ulpia Traiana obține și titlul de *metropolis*. Dintre provinciile dunărene, singura în care apare „expressis verbis” „concilium” e Dacia (Deininger, o. c., p. 113) și în care dovezile sînt cele mai numeroase, după cum am văzut.

În fruntea conciliului se afla un mare preot, șeful cultului imperial, *sacerdos arae Augusti (nostri)*³³, ales, ca și în alte provincii, din rîndul membrilor-delegați ai conciliului provincial probabil pe o durată de un an sau o pereche de ani³⁴. După expirarea funcției (*sacerdotium*), el se intitula *sacerdotalis* (Daciae sau provinciae). O singură dată, marele preot e pomenit, pe lângă titlul de *sac. a. A. n.* și cu acela de „*coronatus*” *Daciarum trium* (III 1433), pe timpul lui Gordian, vădind influența orientului care se verifică, de altfel, și în alte domenii ale vieții provinciei. *Sacerdot(ium)* (sau *sacerdos* (?) simplu) apare, pe lângă numele propriu, numai în inscr. din JÖAI V, Bbl. 135 (la noi, nr. 1).

³² S-a crezut mai demult că în inscripția III 1509 din Sarmizegetusa am avea un *sacerd(os)* [*arae Aug.*], dar întregirea justă e [Laur. Lav.], iar inscripția e de pe la mijlocul sec. al II-lea. Tot astfel s-a bănuat că inscripția III 7751 din Apulum ar cuprinde numele unui sacerdos provinciae. În realitate — după cum s-a spus și de alții — e vorba de un sacerdote al unei divinități instituit de Helvius Pertinax, guvernatorul Daciei. Într-un fragment de inscripție, C. Torma cetise *con(cilium) prov. Dac. trium* (AEM, III, p. 95). Domaszewski (III 7647) vede just în fragment o parte a unei inscripții rupte în mai multe bucăți și citește corect numele unui *Con[sidius Tr]ophi[us]*. Cît de inconsecvent sînt date uneori detaliile în diferitele inscripții ale acelorași indivizi, se știe. Un caz e și acel M. Ulpus Respectus care într-o inscripție din Apulum I (ACMIT, 1929, p. 304, nr. 3) apare ca *vet. leg. XIII g. Sev(erianae)*, deci pe timpul lui Severus Alexander, iar în o a doua inscripție (o. c., nr. 4), în care veteranul nostru e pomenit cu soția sa *Ael(ia)* Valentina, legiunea nu mai e pomenită, lipsind, astfel, această inscripție de elementul de datare măcar aproximativă.

³³ În această privință, Dacia merge alături cu Britannia, cele III Gallii, Dalmatia, Pannonia Superior și Inferior, Moesia Inferior, în restul provinciilor marele preot numindu-se flamen. În Sardinia și Africa apar ambele numiri (Deininger, o. c., p. 148—156). Spre deosebire de alte cîteva provincii, în Dacia nu se întîlnesc slujbași inferiori ai marelui preot (Deininger, p. 155—156).

³⁴ Acest șef al cultului imperial nu este identic cu capul ordinului augustalilor — cum se afirmă uneori (v. *IstRom*, I, p. 360), deși credem că *ara Augusti* se afla în curtea palatului Augustalilor unde se țineau și adunările și ceremoniile.

Dintre cele opt inscripții numai două fac pomenirea netă a *conciliului* (JÖAI V, 1902, Bbl. 135 = *AnnEp.*, 1903, p. 69; CIL III 1454), ambele ieșite la iveală în Sarmizegetusa unde avea locul adunarea anuală (v. mai sus, n. 1—2). Tot cu ocazia unei adunări anuale se va fi ridicat și inscripția CIL III 1433 din Sarmizegetusa, deși cuvântul concilium nu apare, ci numai numele marelui preot.

Dintre cei cinci sacerdoți *siguri*, menționați în inscripții, cu numele, patru sînt cavaleri romani, unuia singur lipsindu-i această indicație (într-o inscripție pusă de un particular), deși, ținînd seama de familia din care face parte, fără îndoială avea și el calitatea de cavaler (vezi mai sus, nr. 5). Prin această calitate a marilor preoți, Dacia se încadrează în rîndul celorlalte provincii occidentale ale Imperiului³⁵. Atît sacerdoții cît și delegații în conciliu sînt din rîndul provincialilor, și unii și alții, dar mai ales sacerdoții, cu o carieră municipală bogată în spațele lor³⁶. Uneori, funcția de *sacerdos arae Aug.* deschide o perspectivă spre demnități imperiale, de stat³⁷. Sacerdoțiul e pe un timp limitat (v. p. 161) și realegerea e foarte rară³⁸. Membrii conciliului (*legati*) sînt aleși de diferitele civitates ale provinciei, de la care și primesc instrucțiuni generale, lăsîndu-li-se dreptul de a se orienta „pe loc”. Localitatea unde se adună conciliul se alege după anumite criterii, dar nu e nevoie să fie reședința guvernatorului (acesta e cazul cu Dacia: Sarmizegetusa și nu Apulum), iar localul e o clădire publică sau o parte a forului. La noi, e curtea Palatului Augustalilor din Sarmizegetusa. De fapt, toate inscripțiile reflectînd hotărîrile unui conciliu sînt aflate la Sarmizegetusa (1—3). Timpul convocării conciliului e vara sau toamna fiecărui an, poate chiar de ziua nașterii împăratului³⁹.

Asupra originii, caracterului și rostului, ca și asupra funcționării conciliilor provinciale din epoca principatului, lucrarea recentă a lui Deininger, citată în cursul expunerii, dă ample și prețioase lămuriri. Nu cred că este necesar să le expun aici în amănunte, ci trimit la această carte de bază. Mă voi opri, doar, la cîteva aspecte mai generale.

Și în Dacia, atribuțiile conciliului provincial erau destul de limitate, cu tot prestigiul pe care îl va fi avut, uneori, sacerdotile suprem sau adunarea însăși. În chip deosebit trebuie arătat limitata importanță politică a conciliului în conducerea oficială ca și lipsa unor atribuții administrative sau jurisdicționale⁴⁰. Nici colaborarea mai strînsă dintre guvernator și sacerdotile suprem nu se verifică prin nici o mărturie⁴¹. Inde-

³⁵ Vezi De Ruggiero, *DizEpigr.*, s. v. *Coronatus*.

³⁶ Deininger, o. c., p. 191 și 119.

³⁷ *Ibidem*, p. 179 și urm.

³⁸ *Ibidem*, p. 153—154.

³⁹ Idem, p. 142—146; 191.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 179 și urm., 192 și 193. Greșit la D. Tudor, *OltR.*², p. 14.

⁴¹ *Ibidem*, p. 191.

pendent de administrația provinciei, conciliul își administra trebile lui, inclusiv finanțele, în chip autonom⁴².

Din punct de vedere social-politic, marea însemnătate a conciliului consta însă în caracterul lui de susținător al cultului împăraților, al ideii romane și al credinței față de Roma⁴³.

Ca reprezentant al populației din cuprinsul orașelor (*civitates*) provinciei, conciliul se străduia, firește, să apere interesele provincialilor, de unde și conflictele ce se ivesc, uneori, între conciliu și dregătorii mai mici sau mai mari⁴⁴.

Deosebita importanță pe care o au conciliile provinciale pentru cimentarea unității provinciilor și încadrarea lor și pe această cale în marea familie a imperiului nu a scăpat cercetătorilor. Rolul masiv jucat de acestea ca instrumente ale romanizării și ca expresie — am putea spune — a procesului de romanizare nu poate fi îndeajuns de subliniat mai ales în provinciile relativ târziu cucerite⁴⁵, cum era și Dacia Traiană.

Drept încheiere, se impun unele concluzii ce se desprind din cercetarea materialului epigrafic dacic în legătură cu „concilium Daciarum trium“.

Contrar celor știute pînă acum, de un conciliu al celor trei provincii dacice nu poate fi vorba decît abia în secolul al treilea și anume începînd cu Severus Alexander. El funcționează, pare-se, pînă sub Gallienus. Nu se adeverește prin nici o dovadă autentică existența unui conciliu pe timpul lui Marc Aureliu, nici măcar pentru Dacia Apulensis.

Această instituție, creată pentru Dacia tripartită de Severus Alexander, încununează o perioadă de relativă înflorire a provinciei după războaiele marcomanice, situație ce începe cu domnia lui Septimiu Sever⁴⁶. Crearea acestui organ de Severus Alexander e o indicație de progresul pe care l-a făcut provincia Dacia pe calea urbanizării ei și a romanizării populației autohtone și colonizate.

Situația ridicată a provinciei se reflectă și prin mulțimea de inscripții ce se constată în acest timp, fie în lumea civilă, fie în cea militară.

*

* *

Din examinarea relativ multelor inscripții privind instituirea conciliului, a reieșit, credem, în mod cert și o altă măsură, economico-finanțiară, pe care a luat-o pentru Dacia tot Severus Alexander, anume aren-

⁴² *Ibidem*, p. 156—158.

⁴³ *Ibidem*, p. 158—162.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 162, 166—169.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 176; cf. și p. 190.

⁴⁶ Vezi M. Macrea, în *AISC*, IV, p. 241 și urm., iar mai nou, C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Prov. Dazien während des 3. Jahrhunderts*, în *StCl*, VII, 1965, p. 237 și urm. V. și A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de S. Alex.*, Paris, 1925 (în special p. 116) și H.—G. Pflaum, *Les carrières...*, p. 1407.

darea pășunilor și salinelor provinciei unor arendași generali (*conductores pascui et salinarum*) recrutați din rândurile familiilor aristocrației municipale, deseori de origine italică, candidați cu perspectivă la o carieră începătoare de demnitari imperiali (v. mai sus, p. 158 și nota 25).

E și acest amănunt o sugestivă confirmare a unei bunăstări și a îmbogățirii clasei dominante din Dacia, situație care începuse încă de pe timpul lui Septimiu Sever⁴⁷.

De încheiere aș dori să supun unei analize și interesantele inscripții de la castrul (și din așezarea?) de la Cășei al Coh. I Britannica miliaria, pe malul drept (nordic) al Someșului (= Samus antic). Patru din ele au ieșit la iveală cu prilejul săpăturilor executate acolo între cele două războaie de către prof. Em. Panaitescu și se află acum la Muzeul raional din Dej⁴⁸. Cea cunoscută mai de demult (CIL III 827) se ascunde, pare-se, undeva în satul vecin Coplean⁴⁹. Cele patru noi au fost publicate și comentate de prof. I. I. Russu, în lucrarea citată în nota precedentă, la pp. 118—131, nr. 1, 2, 3 și 4 = *AnnEp.*, 1957, 326, 327, 328 și 329.

1. Încă din secolul trecut era cunoscută inscripția de la Cășei publicată în CIL III 827, revizuită și citită corect de Domaszewski sub nr. 7633. Scrisă pe un altar închinat zeiței Dea Nemesis Reg(ina), ea pomenea de un beneficiarius consularis, miles al legiunii XIII gemina Gordiana și aedilis al coloniei Napoca, „*agens sub signis Samum cum regione Ans(amensium)*“ datată din a. 239, adică sub Gordian⁵⁰. Învățatul austriac interpreta expresia „*agens sub signis*“ ca o acțiune privind comanda (cura) unei miliții formate din localnici (*manus tumultuaria*), chemată sub arme, în localitatea (satul) *Samum* din regiunea respectivă a tribului dacic *Ans(amenses)*, indicându-se cu această denumire (regio Ans.) un teritoriu provincial (— zice Dom. —), neinclus politicește în una din comunitățile urbane (*civitates*) ale Daciei și trimitând la analogia cu *R[esc]ul(um) vicus Anar[torum]* din inscripția unui miliar din Dacia

⁴⁷ Aceeași înflorire se constată și pentru Pannonia în prima jumătate a sec. III (A. Alföldi, în *ArchÉrt.*, 1940, p. 214 și 235).

⁴⁸ Din păcate, nu există un raport detaliat al săpăturilor și nici un inventar al obiectelor descoperite fie cu ocazia săpăturilor sistematice, fie întâmplător. Vezi Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Cășei*, în *ACMIT*, 1929, (1930), p. 321—342 cu un rezumat francez.

⁴⁹ Vezi I. I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *ActMuz*, 1956, p. 121—122.

⁵⁰ Inscripția în prima lectură — greșită — stîrnise vii discuții asupra *limesului* nord-vestic al Daciei, discuție care azi nu mai prezintă nici un interes.

(CIL. III 8060)⁵¹. Acest *Resculum vicus Anartorum* se afla pe frontiera de vest, în apropierea castrului de la Bologa (v. mai jos).

2) A doua inscripție (Russu, nr. 1), scrisă pe un altar, închinat lui I.O.M., vorbește de un beneficiarius consularis al leg. V. Macedonica Gordiana, „agens *Samo cum regione Ans(amensium) sub signis*” și e datată precis din anul 243 (tot sub Gordian).

3) Altă inscripție (Russu, nr. 2), scrisă pe un altar închinat lui I.O.M. *D(olichenus)*, e a unui beneficiarius consularis (fără indicarea legiunii), cu numele *Scantius Lucius*, „agens curam stationis”, datînd foarte probabil, ca și cea următoare, din anul 224 sau cu un an ori doi mai de vreme sau mai tîrziu, dar sigur sub Alex. Sever (fig. 1).

4) Inscripția a patra (Russu, nr. 3), pe un altar închinat zeiței Dea Nemesis de același *Scantius Lucius beneficiarius consularis* (fără indicarea legiunii) „agens curam stationis” e din anul, sigur determinat prin consuli, 224 (adică din primii doi ani ai domniei lui Alex. Sever).

Fig. 1

⁵¹ CIL III 7633 din anul 239. Domaszewski vorbește de „cura manus tumultuariae”, nu de *recrutarea* ei. Această interpretare a lui Domaszewski au primit-o și mulți alți istorici, între care și eu însumi (v. pentru aceasta I. I. Russu, *op. cit.*, p. 122). Cu dreptate consideră el numele localității în forma *Samum*, iar al riului în forma *Samus* (cf. *Tibiscum* și *Tibiscus*). Observăm că întregirea *Ans(amenses)* se datorește lui V. Pârvan, *Getica*, p. 275. Cf. și p. 276, pentru problema *Anartorum* sau *Ansamensium* și a localității (*vicus*) *R[esc]ul(um)*.

Cu acest prilej trebuie să relevăm că A. Alföldi (sau vreun elev al lui) greșeste atunci cînd consideră (*Bibliographia Pannonica*, V, Bpest. 1940, p. 48) că în inscripția găsită la Almaș (III, 8060) sînt două localități (Alföldi le zice „orașe”): una *R[esc]ul(o)*, în ablativ, arătînd just „de unde” și alta *vicu Anar(torum)*, în ablativ (?) sau dativ (?), cu sensul imposibil de „pînă la”. Localitatea pînă unde sînt XVI mii de pași (circa 24 de km) de la Resculum trebuia să fie în acuzativ, dar ea nu e indicată pe miliariul nostru, ceea ce se întîmplă destul de des la miliarele romane mai ales dacă în locul unde se ridică miliarul nu exista o așezare mai mare. M. Macrea, care pe drept cuvînt socotea că avem de-a face cu o singură localitate, avea deci perfectă dreptate și se găsea în bună companie cu Alfred v. Domaszewski (v. M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa*, în *ACMIT*, 4 (1932—38), p. 233; vezi și harta, fig. 1 din p. 200).

Fig. 2.

5) Ultima inscripție (Russu, nr. 4) se păstrează tot pe un altar dedicat zeiței Dea Nemesis Regina de un beneficiarius consularis al leg. V Macedonica „Severiana“, „iterato agens statione“, datînd din anul 230 (fig. 2).

Foarte probabil că în unele fragmente de inscripții consemnate de Russu la p. 131 (nr. 6 și urm. ca și în inscripția din p. 126, nota 2) se ascund aceleași formulări și date asemănătoare cu cele cinci prezentate pînă acum.

La aceste cinci inscripții însă sigur mai putem adăuga:

6) altarul închinat lui I.O.M. din CIL III 822, unde, în locul lecturii greșite din Corpus, trebuie să se citească: *bf. cos. leg. V [M] pie* (sic) „agens sub signis reg. Ans.“ și

7) inscripția din CIL III 825 care pomeneste de refacerea capitei zeiței Dea Nemesis de către un *bf. cos.* (fără indicația legiunii), „agens in m[u]nere stat(ionis)”⁵². Ambele inscripții sînt nedatate.

Observăm că în mai multe inscripții publicate în Corpus III, de la Căsei (823, 826, de pildă), ca și în cele din lista fragmentelor dată de I. I. Russu (*op. cit.*, p. 126 n. 2 și p. 131) apar *beneficiari consulari* ai celor două legiuni din Dacia (majoritatea din leg. V M.), dar fără indicația

specială a misiunii lor. Mulțimea acestora într-un singur punct nu e însă fără însemnătate pentru problema rostului pe care-l îndeplinesc acești „*agentes sub signis*” sau „*agentes curam stationis*”.

Examinînd cele șapte inscripții cu pricina (dintre care 5 sînt perfect datate), observăm că expresia *statio* (*agens curam stationis*; *iterato agens statione*; *agens in munere stationis*) apare numai în inscripțiile din timpul lui Alex. Sever (nr. 3, 4, 5 și în nr. 7 care e fără îndoială tot din acest timp), cîtă vreme în inscripțiile de sub Gordian (nr. 1, 2, la care acum putem adăuga și pe cea nedatată, nr. 6), misiunea beneficia-

⁵² Lectura aceasta a fost sugerată și în CIL III, indice, p. 2502 și propusă, pe drept cuvînt, și în *Diz Epigr.* I 993 (cf. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 125), în locul celei date în Corpus. *Pt. leg. V. Mac. p(ia) Gordiana* v. *JÖAI*, V (1902) Bbl. 100, din Potaissa.

rilor e indicată prin „agens sub signis Samum (ori Samo) cum regione Ansamensium“ (nr. 1 și 2), sau numai prin „agens sub signis reg. Ans.“ (nr. 6).

Făcînd această distincție între expresiile folosite în inscripțiile severiene și cele gordiene (intervalul de timp dintre moartea lui Alex. Sever și urcarea pe tron a lui Gordian fiind de trei ani), ne întrebăm dacă există vreo deosebire *de fond* între cele două formulări ale misiunii beneficiarilor sau e numai una de redactare. Nouă ni se pare că o deosebire de fond trebuie să fie, cel puțin într-o măsură care ne silește să nu le interpretăm în bloc, într-un fel sau altul.

Din capul locului trebuie să excludem interpretarea dată tuturor acestor inscripții ca făcînd aluzie sau indicînd o măsură de înzestrare a soldaților de pe frontieră cu loturi de pămînt, așa cum s-a încercat, pe baza cunoscutului pasaj din *Hist. Aug.*, vita Al. Severi, 58, 4—5⁵³. Că o asemenea inițiativă a putut avea loc în primele decenii ale secolului III, măcar pentru trupele auxiliare sau ostașii acestora, nu e negată nici de cei care susțin despre pasajul din vita Al. Severi că e un fals⁵⁴. Unei asemenea interpretări se opune tocmai faptul că în mărturiile epigrafice de la Cășei datînd din epoca lui Alex. Sever expresia „bf. consularis agens curam stationis“ sau „agens in munere stationis“, ori „iterato agens statione“ e tipică pentru binecunoscutele posturi de pază de la punctele de mare importanță pentru circulație sau apărare⁵⁵. Beneficiarii consulari pomeniți în aceste inscripții sînt prin urmare șefii unor pichete stabile, mai mari sau mai mici, de soldați și care, după cît se pare, se schimbau anual sau după o anumită perioadă. — *Statio*, în acest caz, e un post permanent spre nord de castrul de la Cășei, în „barbaricum“ (sau — poate — numai în preajma acestuia), teritoriu locuit de tribul dacic al Ansamensilor unde se afla și satul lor, vicus Ansamensium. Mai tîrziu, după Gallienus, aceste posturi de pază poartă denumirea de

⁵³ Eu însumi am înclinat spre această părere în *Atti del III Congr. Intern. di Epigr. Greca e Latina*, Roma, 1959, p. 195—196. Vezi și M. Macrea, în *AISC*, IV, p. 242—243; *IstRom*, I, p. 375 și alții. V. și nota urm.

⁵⁴ Alföldi, în *ArchÉrt*, 1940, p. 213 și 234, 214 și 235. Dar vezi și părerea contrară la A. Jardé, o. c., p. 61 și 98 sqq. și, recent, studiul lui Fr. Altheim și R. Stiehl, *Eine agrarpolitische Massnahme S. Alexanders*, în *Romanitas*, v. 6—7, 1965, p. 321—330.

⁵⁵ Pentru acest grup de inscripții interpretarea dată de I. I. Russu (*op. cit.*, p. 125) e fără îndoială justă. Vezi în acest sens: G. N. Olcott, în *Thesaurus Linguae Latinae Epigr.* I, 9, p. 209; De Ruggiero, *DizEpigr.* I, p. 992—993; Mommsen, *Ges. Schriften*, V, p. 401; E. Stein, *Die Kaiserl. Beamten und Truppenkörper im röm. Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien, 1932, p. 78 și urm. Pentru acel *immunis cos.* al leg. 22 „curas agens vico Salod(uro)“ (CIL XIII 5170) — contra părerii lui F. Stähelin — v. p. 81, n. 72; cf. și Stähelin, *Die Schweiz in römischer Zeit*, Basel 1927, p. 206 și p. 311—312, 314. Pentru abl. „statione“, cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 201 sqq.: „legione et colonia Aqu.“ din CIL III 10429.

*statio agraria*⁵⁶. Ierarhic, postul — *statio* — depindea fie de comandantul legiunii V Mac. din Potaissa (în calitatea lui de comandant al trupelor din Dacia Porolissensis și „vice guvernator”; Stein, *op. cit.*, p. 40), fie de guvernatorul general din Apulum.

E de la sine înțeles că nici explicația cu „*manus tumultuaria*” a lui Domaszewski nu se poate accepta pentru această primă categorie de inscripții. Vom vedea că ea nu e nimerită nici pentru inscripțiile gordiene.

Așezată, la început, în teritoriul sau numai în vecinătatea regiunii tribului dacic al ansamensilor, regiune care — după părerea noastră — mai mult *depindea* de provincie (fiind supravegheată îndeaproape), decît făcea parte din teritoriul propriu-zis al Daciei romane, *statio* „*Samensis*” formă preambulul pentru anexarea regiunii ansamensilor și a centrului ei, Samum, la provincie.

După trecerea unui număr de ani, această anexare se și întîmplă. Motivul a putut fi cel militar-strategic. Nu este exclus, însă, ca să fi intervenit și unul de ordin economic: înzestrarea cu pămînt a *trupelor* auxiliare, resp. a soldaților ei⁵⁷. Odată pus sub administrație militară — de graniță —, ținutul anexat e organizat într-un teritoriu — *regio* — confinar, avînd denumirea oficială de *regio Ansamensium* cu centrul în satul autohton *Samum* (care în una din inscripții (6) nu este pomenit). Așa cum văzuse și Domaszewski (v. mai sus, p. 165) acest teritoriu, acum parte a provinciei, nefiind afectat niciunei *civitas* din cadrul Daciei romane, poartă denumirea de *regio Ansamensium*, după numele tribului localnic. Cf. și M. Macrea, *IstRom.*, I, p. 358.

În atare împrejurări, fosta *statio* nu-și mai are rost și nici nu mai apare în inscripțiile din categoria celor tîrzii („gordiene”).

În fruntea administrației *militare* a teritoriului rămîn și pe mai departe beneficiarii consulari ai celor două legiuni din Dacia, de preferință ai legiunii a V-a Macedonică cu garnizoana la Potaissa (Turda) din însăși provincia Porolissensis. Atît pentru cei dintîi șefi ai unui punct de pază, cît și pentru cei din situația următoare — capi ai unei administrații militare de graniță — viața nu le-a fost ușoară sau fără primejdii. Așa se explică numeroasele dedicații zeiței Nemesis căreia îi și refac sanctuarul (nr. 7). În una din inscripții (nr. 4) dedicantul aduce mulțumiri zeiței pentru că l-a scăpat din multe primejdii. Sub Dea Nemesis se ascunde, foarte probabil, o divinitate locală căreia — după

⁵⁶ R. Grosse, *Röm. Militärgeschichte*... p. 225. În nici un caz nu avem de a face cu o *statio* vamală deoarece, cum just observă I. I. Russu (*l. c.*) nu există nici un indiciu (și nici o condiție) pentru așa ceva. În Dacia se mai amintește de o *statio* (militară și nu vamală): *Resculi* (CIL III, tab. cer. VIII:... Alburno Maiori, ad stationem Resculi). E întrebare dacă problematicul „*R[esc]ulum vicus Anartorum*” are ceva legătură (în afară de nume) cu această *statio Resculi* despre care nu știm unde era, dar o bănuim în apropierea lui Alburnus Maior (Roșia Montană). În caz de identitate, înseamnă că și la Bologa avem, ca și la Cășei, o *statio* și un vicus autohton (v. mai departe). Este posibil, însă, ca *statio Resculi* de la Alburnus Maior să fie un post de pază pentru minele de aur. *Statio* din inscripția fragmentară de la Cioroiul Nou (D. Tudor, *OltR²*, p. 422, nr. 300; v. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 125, n. 2) mi se pare îndoielnică (va fi fost o stație vamală?)

⁵⁷ Vezi *IstRom.*, I, p. 358.

cum se știe — se închină nu numai localnicii, dar cu preferință și cei străini⁵⁸.

Odată cu această transformare apare și titlul beneficiarilor consulari — șefi ai teritoriului — ca niște quasi-magistrați, cu atribuții polițienești și iurisdicționale limitate, în felul în care consideră Mommsen (G.S., V, p. 401) pe acel *immunis consularis* al leg. XXII „*curas agens vico Salod(uro)*“ din Elveția, în anul 219 (CIL XIII 5170). La atare funcție se referă expresia insolită și neîntilnită pînă acum în epigrafiă noastră „*sub signis*“ *agens*⁵⁹.

În favoarea acestei rezolvări a indicațiilor cuprinse în cele 7 inscripții de la Cășei credem că putem aduce și unele paralelisme din cuprinsul Daciei intracarpătice. În Dacia mai apare ca *vicus* al autohtonilor *vicus Patavissensium* (anterior municipiului Potaissa, la Ulpian, v. CIL. III, p. 169; acest „*vicus*“ trebuie să fie și cel care apare pe miliariul de la Aiton „a Potaissa Napocae“, CIL, III 1627, din anul 107—108), pe lângă acela cunoscut al coloniștilor Pirustae (*vicus Pirustarum*, CIL, III cer. VIII) Fără să fie pomenite în izvoare, noi trebuie să admitem că au mai existat și altele. Un asemenea *vicus* era, desigur, centrul Cumidavensilor de la Rîșnov, deși neatestat ca atare. E vorba și aici de un teritoriu de la periferia Daciei al tribului autohton Cumidavenses din care se recrutează trupa⁶⁰.

Am amintit mai sus cazul cu Bologa, unde apare acel „*vicus Anartorum*“, tot pe timpul lui Gordian (anul 239), urmare, foarte probabil, a unui proces asemănător cu cel petrecut la Cășei: o *statio* militară, la început (poate tocmai sub Alex. Sever), iar apoi o „*regio*“ (neatestată) „*Anartorum*“, anexată provinciei cu centrul în *vicus Anartorum* (atestat epigrafic, CIL. III 7633), purtînd numele presupus *R[esc]ul(um)*.

Cert e că la nord de linia castrelor Cășei—Ilișua, la Negrilești (5 km depărtare de castrul de la Ilișua), deci în *regio Ansamensium* se constată urmele unui post de pază (*burgus speculatorius*), din care a ieșit la iveală mai de demult o inscripție pe un altar dedicat: *Dian(a)e et Silvano sacrum P. Ael(ius) Atilianus, dec(urio) ex sing(ularibus) consularis fecit*⁶¹.

⁵⁸ În inscripție se spune, la plural, „*numinibus liberatus*“, reunind, probabil, pe Nemesis greco-romană cu divinitatea locală (de aceea se numește *Dea Nemesis*). Cf. Pflaum, *Inscr. Lat. de l'Algérie*, tome II, nr. 496 și 498. V. însă și *RE*, XVII, 2, 1277—1278 și J. Deininger, *Germania*, 44, 1966, p. 138—142.

⁵⁹ Unul din beneficiari (nr. 1), „*agens sub signis*“, e și *aedilis* al coloniei provinciei Porolissensis, Napoca, chemat în această slujbă după expirarea serviciului militar reglementar, deci un *evocatus*. Pentru sensul lui „*sub signis*“ ca „în slujba militară“, v. Forcellini, s.v. p. 365.

⁶⁰ Vezi inscripția cu Coh. VI nova Cumidavensium de pe timpul lui Alex. Sever la M. Macrea, *Cumidava*, în *AISC*, IV (1941—43), p. 237, a cărei lectură e absolut sigură în forma pe care a dat-o autorul, în ciuda unor mai mult sau mai puțin „competente“ opinii contrare. Vezi și *IstRom.*, I, p. 358 (M. Macrea).

⁶¹ Inscripția e publicată în *ArchErt*, 31 (1911), p. 433—434. Individul *decurio ex singularibus* va fi fost și el unul din dregătorii militari ai regiunii sau al unui punct de pază de dincolo de granița propriu-zisă a provinciei (v. mai sus, nota 55 cu un *immunis cos. leg. XXII* din Elveția).

Același lucru se verifică și la vest de Bologa, la *Negreni*, nu departe de castrul de aici: un post înaintat fortificat⁶².

Am afirmat mai demult că trupele din Dacia trebuie să fi primit teritorii pentru finanț sau alte culturi necesare întreținerii lor⁶³. Acest lucru îl constatăm acum, în timpul lui Gordian, prin anexarea regiunii ansamensilor (și a anarților). Începutul îl va fi făcut chiar Alex. Sever (v. mai sus, p. 167). Semnificative sînt pentru o politică favorabilă de înzestrare cu bunuri (în bani sau în loturi de pămînt) a ostașilor, cele patru inscripții ce pomenesc de o *quaestura sua* a trupeii respective, pe timpul lui Alex. Severus, dintre care trei sînt pe frontierele de nord, la Ilișua (CIL. III 797 și 798) și de est (la Cumidava — Rîșnov) ale provinciei (M. Macrea, *Cumidava*, p. 238)⁶⁴. În una din inscripțiile de la Ilișua (CIL. III 797) ala Frontoniana motivează ridicarea monumentului către Alexandru Sever astfel: „indulgentiis eius aucta liberalitatibusque ditata“.

Coincidențele sînt prea grăitoare, după părerea noastră, pentru a nu sesiza o certă acțiune ce s-a petrecut, în felul expus mai sus, sub domnia împăratului Alex. Sever și a fost continuată, apoi, și de urmașul său Gordian, la frontierele Daciei.

Ca și în atîtea cazuri, studiul atent al inscripțiilor poate arunca o nouă lumină asupra realităților din provinciile imperiului, în speță asupra Daciei atît de puțin cunoscută din izvoarele narative. Din studiul făcut de noi se desprinde — mi se pare — o înfățișare cît se poate de nouă și de sugestivă a vieții politico-sociale, economice și militare din Dacia romană în prima jumătate a secolului al treilea.

C. DAICOVICIU

SEVERUS ALEXANDER UND DIE PROVINZ DAZIEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser zeigt in dieser Studie, dass der Siedlung Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa — wie aus den bisherigen epigraphischen Dokumenten erhellt — zur Zeit von Severus Alexander der Titel Metropolis verliehen wurde. Die uns zur

⁶² St. Ferenczi, în *SCIV*, X (1959), p. 347 sq. (semnalat mie de M. Macrea).

⁶³ *SCIV*, IV (1953), p. 551 și *Dacia*, N.S. I (1957), p. 201. De aceeași părere e și M. Macrea în *IstRom.*, I, p. 358.

⁶⁴ Una (*AnnÉp.* 1912, 5) e de la Mehadia (ad Mediam, în Banat) tot de pe timpul lui Al. Sever, iar o a cincea inscripție de la *Micia* e din vremea lui Filip Arabul (*CIL* III 1379: M. Macrea, l.c.). Pentru expresia „ex quaestura (sua)“ în Dacia, v. M. Macrea, *AISC*, IV, p. 238—239). Vezi însă și *CIL* III 1396 din Germisara, din anul 186 (un signifer și *quaestor n(umeri)* Brit.). Quaestura cu sensul de „pecunia ad signa deposita“ mai apare și în afara Daciei: în Moesia Inf. (*CIL* III 14429) între 235—238: p(ecunia) quaestur(ae) și la Dura (*AnnÉp.* 1933, 107: quaestura n(umerorum); cf. și *Th. l. L.*, catalogul de fișe s.v.). H. Mihăescu, *Limba lat. în prov. dunărene*... nu înregistrează cuvîntul.

Verfügung stehenden Epigraphie, die zweifellos das Concilium Daciarum trium und die mit diesem Concilium in Verbindung stehenden Personen und Institutionen erwähnen (Inschriften 1—8), sind ein unwiderlegbarer Beweis, dass dieses Concilium (Landtag) nur von Severus Alexander stammt und auch unter den späteren Kaisern aufrechterhalten wurde, wahrscheinlich nur bis Gallienus.

Da dieser Teil der Studie in deutscher Sprache in *Gedenkbund für H. Schmid* in „Studien zur älteren Geschichte Osteuropas III. Teil“ redigiert von Walter Leitsch, Graz-Köln 1966, S. 9—14, erschienen ist, wird der Leser auf diese Arbeit verwiesen.

In Zusammenhang mit der Inschrift Nr. 7 (CIL. III. 1209) kommt der Verfasser zum Ergebnis, dass ebenfalls zur Zeit Severus Alexanders in Dazien die Verpachtung der Weideplätze und der Salzbergwerke an Pächter (*conductores pascuum et salinarum*) beginnt. In der Anm. Nr. 25 werden die in Dazien gefundenen fünf Inschriften analysiert, die die *conductores pascuum et salinarum* erwähnen. Vier von diesen können nur nach 222 datiert werden, die fünfte, für deren Zeitangabe wir keine Anhaltspunkte haben, dürfte nach der Ansicht des Autors hinsichtlich des Datums keine Ausnahme bilden.

Der Verfasser unterzieht weiter einer sorgfältigen Prüfung die sieben Inschriften, die im Lager und in der Siedlung von Căşei, an der Nordgrenze von Dacia Porolissensis, an dem Fluss Someş (*Samus*) zu Tage gefördert wurden. Die Inschriften sind auf Seite 164 ff. angeführt.

Aus der Prüfung der sieben Inschriften kann festgestellt werden, dass zur Zeit Severus Alexanders nördlich des Lagers von Căşei eine militärische *statio* entstand, die von *beneficiarii consularis* geleitet wird (Inschriften Nr. 3, 4, 5 und 7). Die Inschriften 1, 2 und 6 datieren aus der Zeit Gordians und sprechen ebenfalls von *beneficiarii consularis*, deren Aufgabe aber mit folgendem Ausdruck bezeichnet wird: „agens *sub signis* Samum (oder *Samo*) cum regione Ansamensium“ oder nur mit dem Ausdruck „agens *sub signis* regione Ansamensium“.

Der Verfasser lehnt die Auslegung dieser sieben Inschriften ab, wonach man auf die Gewährung von Bodenparzellen an Truppen oder Soldaten schliessen könnte. Der Autor ist der Meinung, dass die Inschriften aus der Zeit Gordians die Annexion an Dazien der Region des dazischen Stammes der Ansamenses mit dem Zentrum in dem autochthonen Dorf *Samum* andeuten eine unter militärische Verwaltung gestellte Landschaft, an der Spitze mit einem *beneficiarius consularis*. Die Inschriften aus der Zeit Severus Alexanders stellen eine vorbereitende Phase dieser Annexion dar, als sich im Gebiet der Ansamensen nur ein befestigter Ort (*statio*) befand. Als Beweis dieser Behauptung wird darauf hingewiesen, dass nördlich der Linie der Lager Ilişua-Căşei sich eine römische Festung (*Burgus* oder *speculum*) befindet, nämlich in Negrileşti (siehe Seite 169 Anm. 61).

Der Verfasser ist der Meinung, dass derselbe Vorgang auch an der nordwestlichen Grenze von Dacia Porolissensis stattgefunden hat, wo man bei Negreni, nicht weit von dem Lager von Bologa, ebenfalls einen befestigten römischen Ort festgestellt hat. Hier war die annektierte Landschaft von dem Stamm der *Anarti* bewohnt, wofür wir aber nur den Beweis eines *vicus Anartorum* haben, dessen mutmasslicher Name R[esc]ul(um) ist (CIL. III, 7633) ebenfalls aus der Zeit Gordians. Allem Anschein nach geschah derselbe Vorgang auch im südosten Daziens (neben Braşov, bei Rîşnov): zur Zeit Severus Alexanders erscheint eine Kohorte Cumidavensens nach der von Ptolemäus bekannten Ortschaft Cumidava, siehe S. 169, Anmerkung 60.

Abschliessend weist der Verfasser darauf hin, dass auf Grund dieser und anderer Anzeichen die Epoche Severus Alexanders und Gordians als ein Zeitalter des wirtschaftlichen, sozialen und militärischen Aufblühens Daziens betrachtet werden kann, dessen Anfänge bis in die Zeit der Dynastie der Severer reichen.

VOIEVOZI, CNEZI ȘI CRAINICI LA ROMÂNII DIN MUNȚII APUSENI ȘI DIN REGIUNEA BIHORULUI ÎN EVUL MEDIU

În veacurile al XIV-lea și al XV-lea, în documente, nu aflăm nici un nobil român în comitatul Albei, iar pe Arieș nu se cunoaște decît o singură familie românească înnobilită, a Lupșeștilor. Nici dintre românii de la izvoarele Crișului Repede nu vor izbuti să se ridice printre nobili decît două-trei familii de voievozi români: Dan, nobil de Mărgău (1369); Ilie de Călata „*wayvoda wolahalıs*“ (1468) și fiul său Mihail „de Kalotaszeg“, de asemenea „voievod român“, care-și zicea „de Varța“ sau „de Incel“ (1469—1474); apoi Sandrin și Andrei, fiii lui Nicolae „de la Criș“. Stăpîn în Fild (1412—1435), „Chereși“ se numește și „de Fild“. El a fost omorît de oamenii nobililor de Tămaș, probabil în cursul procesului pe care l-a avut cu aceștia pentru moșie. Fiica lui, Ileana, pierde posesiunile părintelui ei, dar își păstrează atributul „de Fild“. În documente¹ acesta apare ca „*Sandrinus Volahus*“. Românii din aceste ținuturi erau cu toții iobagi. În secolele al XV-lea și al XVI-lea chiar și cnezii se asimilează aici complet cu iobagii, după ce decad rînd pe rînd din slujbele avute mai înainte. Acest fenomen îl întîlnim mai ales în depresiunea Mureșului, unde însă „ohabele“ și „sînziile“ au păstrat urme străvechi de organizare. Ele sînt o reminiscență din vremea conviețuirii româno-slave. La miazănoapte de Mureș nu se întîlnesc decît în colțul apusean al comitatului Hunedoarei. Dar o „ohabă“ există nu departe de Alba Iulia, la miazăzi de Mureș, numită în documentele din sec. al XV-lea „Wyfalu“, adecă „Satu Nou“ (1410). În cazul de față vechiul toponimic a fost mai rezistent decît numele impus de oficialitate, păstrînd termenul româno-slav, întrebuițat într-o epocă anterioară organizării comitatelor. Din aceeași epocă datează și termenul „sînd“ — jude, păstrat într-un registru din sec. al XIV-lea al capitolului catolic din Alba Iulia (*de ipsis kenezis*

¹ Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapesta, 1913, p. 299, 300, 362, 365, 522, 610; Balázs E., *Kolozs megye kialakulása*, Budapesta, 1939, p. 22.

et zondis nostris)², precum și în toponimicele „Sind” și diminutivul „Sindel” (Szengyel) din comitatul Turda. Tot diminutiv e și forma „Sincel” (sind+cel), care, ca și „Sindie”, s-a întrebuințat pentru a numi astfel pe ajutorul „sindului”. Termenii „sindie” și „sindel” s-au menținut pînă în sec. al XIX-lea, în timp ce „sindul” a dispărut de mult. Subliniem constatarea că numele acesta trebuie raportat la o formă veche slavă împrumutată de români într-o epocă anterioară sec. al XI-lea, dar nu din Peninsula Balcanică după secolul al X-lea, cînd forma ei bulgară ar fi fost „săd”, iar cea sirbească „sudia”. De aceea socotim că sîntem pe deplin îndreptățiți a vedea în termenul „sind”, ca și în „ohabă”, reminiscențe ale unei organizații locale. Termenul ohabă nu există la slavii de sud³.

Spre deosebire de teritoriul de la miazăzi și de la răsăritul Munților Apuseni, în Zărand și Bihor s-au păstrat timp mai îndelungat urmele vechilor conducători ai românilor. *Voievozii* din Zărand apar în documente mai întîi pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Un Bybarch „*woywoda olahorum de Holmod*”, adică de Hălmagi, e pomenit în 1359⁴. Bilea din Crișcior ridică o biserică, pe pereții căreia este înfățișat, zugrăvit, împreună cu întreaga sa familie (1370) și unde în inscripție i se spune „jupan”. Femeile au nume autentic românești, soția Vișa, fiicele Sora și Filca, dar fiul său Laslău poartă nume unguresc. Cu al doilea fiu, Ștefan, se revine însă la tradiția românească. Atît Bilea cît și Laslău sînt reprezentați în costumele cavalerilor din epoca lor, iar jupînița Vișa e îmbrăcată ca femeile nobile. În ce privește titlurile de „jupan” și „jupîniță” ce li se dă, acestea sînt forme vechi, instituția avînd ca arie de răspîndire întreg teritoriul țării noastre⁵. Un Ladislau de Bollya figurează și într-un act de hotărnicie din anul 1404, precum și într-unul din 1445, dat de banul de Timișoara către voievozii din districtele cetății Șiria: „nobililor bărbați Moga, Ladislau de Bolya, Ștefan de Birtin, Ioan de Brad, Șerban și Ioan de Ribîța, voievozilor noștri iubiți”. De subliniat titlul „de Bolea”, format după „Bilea” (în comuna Poenari exista o familie⁶ cu numele Bulea).

„Nobilul bărbat” Moga, e același voievod căruia în 1451 i s-a acordat, drept donație nouă, voievodatul Căpîlnei, al Hălmagiului și Băitei, atît lui, cît și fiilor săi Mihai și Sandrin. Șerban și Ioan din Ribîța trebuie să fie descendenții lui Vladislav și Miclăuș care au zidit în 1417 biserica din Ribîța. Și portretele lor apar zugrăvite pe peretele ctitoriei, alături de

² Documente privind istoria României, Seria C. Transilvania, veac. XIV/3, București, 1954, p. 18; Lukinich E., *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400*, Budapesta, 1941, p. 70.

³ Despre „ohabe” cf. S. Dragomir, *Cîteva urme ale organizației de stat slavo-române*, în *Dacoromania*, I, Cluj, 1921, p. 149—150.

⁴ Lukinich E., *op. cit.*, p. 142.

⁵ *IstRom*, II, București, 1961, p. 38—45.

⁶ Tr. Mager, *Ținutul Hălmagiului*, I, Arad, 1938, p. 162. Se pare că lectura probabilă a numelui este Bilea, nu Bălea, iar a numelui Iova o socotim greșită (în loc de Bileaniova = al lui Bilea). Deci Bilea avea doar doi fii, pe Laslău și pe Ștefan.

soțiile lor „jupînițele“ Stana și Sora⁷. În inscripția din biserică nu se dă însă nici „jupînului“ Vladislav, nici „jupînului“ Miclăuș titlul de voievod. Descendenții acestor voievozi din ținutul Zărandului nu se cunosc. În 1475 se mai menționează un „voievod“ în satul Nicoleşti (Miklosfalva), iar în 1493—94 un voievod cu numele Vasile din Arăneag, în capătul de apus al Zărandului⁸. Demnitatea de voievod acoperea „o funcțiune“, după cum apare și dintr-un act al lui Ioan, fiul regelui Matia (1495), prin care se acordă „*officium vayvodatus volahorum*“ din Somoșchez lui Matei Székely, fiului său Ioan și lui Gașpar, care era fiul lui Paul, înzestrîndu-i cu toate puterile, cu veniturile și prerogativele voievodului⁹. Dacă s-ar întîmpla să moară cei amintiți mai sus, voievodatul avea să treacă, cu drept de moștenire, la fratele lor Nicolae. Numiții erau datori să aibă în grija lor satul Somoșchez (în fostul comitat Arad), cu toate apartenențele sale și să sporească numărul locuitorilor. Dar aria de răspîndire a acestei instituții feudale cuprinde toți Munții Apuseni și apar și alți voievozi români în ținutul Zărandului, ca spre pildă Sidu în Bodești, sau Slăv în Brusturi¹⁰. Iar într-un document cu data de 8 iulie 1490, dat la Alba Iulia, printre jurații Abrudului este pomenit și un „*Petrus Waida*“ poate urmaș al voievodului pomenit în veacul al XIV-lea^{10a}.

Nu departe de Cluj, la Gîrbău, pe la 1450 este pomenit voievodul Nicolae care primește satul Tăuți în schimbul obligațiilor la care a angajat obștea satului față de cetatea Gilăului^{10b}. Iar la 1498 sînt menționați voievozii Ioan și Sandrin (*Ioannes waywoda, Sandrinus similiter waywoda*) tot în legătură cu cetatea Gilăului^{10c}. La 27 iunie 1492 în fața conventului de la Cluj-Mănăstur voievodul Gheorghe din Mărgău, împreună cu fiii săi Ion, Nicolae și Petru, oprește pe fiii lui Banffy de Losoncz să ocupe un rît de lîngă apa Mărgăului^{10d}.

Aceeași situație se prezintă și în Bihor, unde însă instituția „voievodatului“ pare mai bine organizată. Cei dintîi voievozi sînt pomeniți la miazănoapte de Crișul Negru: Negul în Hodiș (1326), iar un Petru în Vintir (1349)¹¹. Voievodul Ioan din Beiuș este menționat în anul 1363, iar

⁷ S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în sec. XIV și XV*, în *ACMIT*, 1929, p. 22 și urm.

⁸ S. Dragomir, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei ardelenene*, în *Transilvania*, Sibiu, 1917, p. 9—10.

⁹ *Ibidem*, p. 10.

¹⁰ Tr. Mager, *op. cit.*, p. 129, 130.

^{10a} Iczkovits E., *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*, Budapesta, 1939, p. 31; Beke A., *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt*, Budapesta, 1889, nr. 355.

^{10b} N. Densușianu, *Documente privind istoria românilor*, I. 2, București, 1890, p. 762—763.

^{10c} Csánki D., *op. cit.*, p. 356.

^{10d} Iványi B., *A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család története. Oklevéltár*, II, Budapesta, 1928, p. 301.

¹¹ *Documente... Seria C. Transilvania, XIV/II*, București, 1953, p. 177; *XIV/IV*, București, 1955, p. 491.

Nicolae și Mihail „voievozi de Beiuș“ în 1374¹². La miazănoapte de Crișul Repede e cunoscut voievodul Petru, fiul lui „Komorzawan“, care moare în 1392. Moșia lui din Borod o obține mai târziu o altă familie românească, a Vintileștilor (1443)¹³. Din sec. al XV-lea aici în Bihor un mare număr de voievozi reușesc să dobândească titluri nobiliare¹⁴: Vasile din Vintir (1495), Ioan și Gheorghe din Cărand (1525, 1543), Ștefan din Urviș (1510, 1544), un alt Ștefan (1557) tot aici, iar în 1595 voievozii Ioan din Petroasa, Laslău din ținutul Beliului, Ioan din Drăgănești, Ștefan și Nicolae din Remetea, Matei din Bucur (Bokorfalva), Vasile din Meziad, Nicolae din Medieș, Petru Arcoși din Arehiș și Ioan Pop (János Pap, probabil popa) din Hășmaș. Voievodul Gheorghe din Gepiș a obținut, odată cu titlul nobiliar, și moșia Ilea (Illyefalva) de lângă Cărand (1363). În 1411 i se reconfirmă actul de innobilare, precum și posesiunea Ilea (azi dispărută), dar el e obligat să dea și în viitor dijmele ce și le rezervase pentru sine episcopul, în calitate de feudal. Voievodul e autorizat cu această ocazie să ocupe 10 sesii libere în oricare comună din voievodatul Gepiș, pentru a le folosi el și urmașii săi. I se cere în schimb să slujească cu credință și să se ferească de trădare¹⁵. În ce constă „slujba“ impusă voievozilor aflăm din actul dat în 1374 voievozilor Nicolae și Mihail din Beiuș. Primul obține moșia Bona (Bonafalva), iar Mihail moșia Toplița (ambele pe valea Holodului), cu obligația să aducă oameni „din afară“ pe moșiile episcopiei, în anumite condiții convenite și îngăduite, și să judece pricinile dintre românii din satele de sub jurisdicția lor (*item woywodatus cum officiolatu seu iudicatu ac iudiciis*). Judecățile urmau să le țină în scaune (*omnia ... consedendo iudicent*), după dreptul obișnuit (*et iuridice discutiant*), hotărînd amenzile juste și legale¹⁶. O altă obligație a voievozilor era de a servi în oastea episcopului în caz de război, cum au făcut spre pildă voievozii din Remetea, care au căzut în bătălia de la Varna. Titlul, însă, acordat de episcopul Orășii nu-i asimila cu nobilii regatului¹⁷. Ei puteau să dispună de moșia obținută, să o lase moștenire succesorilor, ca oricare alt nobil, oamenii de pe moșiile lor fiind socotiți iobagi, dar dreptul de proprietate asupra moșiei pe care o aveau rămînea tot feudalului, aici episcopul, care își rezerva o parte din venituri, mai ales dijma. Dintre voievozii amintiți mai sus, doar familiile lui Komorso-

¹² N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria României*, I/2, București, 1890, p. 75; Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae, ecclesiasticus ac civilis*, VII/3, Buda, 1835, p. 46, cu data greșită: 16. I. 1263; N. Densușianu, *Documente ...* I/1, București, 1887, p. 304 cu data greșită: 16. I. 1263; Kemény I., *Diplomatarium Transsilvanicum*, Appendix 3 (ms în Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj), p. 16, cu data: după 6 ianuarie 1362; Bunyitay V., *Biharvármegye oláhjai s a vallás-unió*, Budapest, 1892, p. 5 și urm.

¹³ Jakó Zs., *Biharvármegye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940, p. 207.

¹⁴ Bunyitay V., *op. cit.*, p. 15 și urm.; Jakó Zs., *op. cit.*, p. 312.

¹⁵ *Ibidem*, p. 15.

¹⁶ *Ibidem*, p. 566.

¹⁷ Situația voievozilor (și a cnezilor) din Zărand și Bihor era asemănătoare cu a boierilor din Țara Făgărașului, cf. D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului*, în *AIIC*, VI (1963), p. 161—312.

van și a Vintileștilor au fost înnobilate, stăpînirea asupra moșiilor lor fiindu-le întărită de rege.

În Bihor alături de voievozi documentele mai pomenesc și pe *crainici*, instituție care exista nu numai în cuprinsul domeniilor episcopale și pe cele ale capitlului, ci și pe ale nobilimii și ale cetăților regale. Primele mențiuni scrise despre ei sînt de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, în țara Hațegului și în Maramureș. Dar și în Bihor apar în aceeași epocă¹⁸. În 1442 episcopul catolic din Oradea, reglementînd situația românilor din districtul Beiușului, stabilește drepturile cnezilor aparținători voievodatu-ului din Beiuș, precum și modalitatea în care se vor aduna amenzile dictate de scaunul de judecată al cnezilor, după ce au fost aprobate de curtea episcopală. Hotărîrea nu se putea îndeplini decît 15 zile după pronunțarea sentinței de către voievod sau slujbașul districtului, care se numea *crainic* (*vaida et officialis provinciae illae, qui aliter krajnik appellatur*). Procedura urmată în alt chip era interzisă categoric (*nisi per medium dictorum vadae et krajnik exigendi habeant facultatem*)¹⁹. Din textul altui document care privește pe crainicii din Dobra (1434) și Hunedoara, la sudul Mureșului, se poate constata că atribuția crainicului era tot de a strînge amenzile dictate de scaunele de judecată, dar și de a servi ca intermediar între slujbașii regelui și oamenii din district, apărînd interesele acestora din urmă²⁰. Aici crainicul era ales „de către district”. În Bihor se poate să fi fost la fel, dar faptul nu e confirmat de nici un document cunoscut. Satul Krajnikfalva (azi Josani), la miază-noapte de Beiuș, e amintit mai tîrziu, în 1508. În același an Crînceștii de lîngă Ceica se numește tot așa²¹. În secolul al XVI-lea și în urbăriul Beiușului de la 1600, unele districte românești se numesc „crăinicii” (*krajnikság*): ca spre pildă al Burgeștilor, al Burdei și al Hîrșeștilor²².

Instituția crainicilor apare deplin dezvoltată mai ales în Polonia, în districtele colonizate în sec. al XV-lea, după dreptul românesc. Crainicii de acolo erau adevărați conducători de districte, așezați în fruntea cnezilor și înzestrați cu anume drepturi administrative și judecătorești. Organizația aceasta a fost împămîntenită acolo, probabil de către românii ple-

¹⁸ S. Dragomir, *Cîteva urme...*, p. 151—155.

¹⁹ Bunyitay V., *A váradí püspökség*, II, Oradea, 1883, p. 301.

²⁰ În articolul *A feudalizmuskori karajnik — krajnik tisztségnev szótörténetéhez*, în *Nyelv- és irodalomtudományi közlemények*, IX, 1965, p. 70, prof. Szabó T. Attila sintetizează, după cercetări minuțioase, în 6 puncte, atribuțiile crainicilor, și anume: a) Judele nobililor (szolgabíró), deducția lui Pesty (*A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, Budapesta, 1878, II, p. 11; III, p. 93—94), urmată și de Bartal (*Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Budapesta, 1901, p. 365), la articolul respectiv, bazată pe o singură informație, nu poate fi acceptată. b) Slujbaș însărcinat cu pregătirea procesului la scaunele de judecată ale cnezilor și executor al hotărîrilor cu caracter bănesc. c) Executor al unor obligații urbariale, mai ales bănești. d) Capul administrației unei părți de moșie alcătuite din 6—7 sate (Beiuș). e) Dregător pe moșie (*tisztartó vagy gazdatiszt*) (Dobra). f) Șpan (mai mare peste slugile și mai tîrziu și peste iobagii de la o curte nobiliară) (*batos-ispán*).

²¹ Jakó S., *op. cit.*, p. 288.

²² *Ibidem*, p. 177.

cați din Transilvania și așezați în număr destul de mare în Galiția vestică. În Transilvania, instituția crainicilor apare pe o arie destul de întinsă, în nordul Transilvaniei, în Bihor și în regiunile muntoase, din apus, pînă la Mureș și chiar în țara Hațegului și în Banat. Contactul românilor cu slavii de nord a avut loc desigur într-o epocă anterioară înaintării spre răsărit a ungarilor tocmai în regiunile acestea: Sătmare, Maramureș, Crasna și în Bihor.

În Munții Apuseni se mai întîlnesc în această vreme *cnezi*. Ei îndeplineau același rol ca și *cnezii* din celelalte regiuni ale Transilvaniei: căutau să înjghebeze așezări românești pe domeniile feudale și erau intermediari între nobili și țărani iobagi. Cei din regiunile Albei Iulii, Arieșului, Someșurilor și Crișului Repede par a fi în cea mai mare parte „*cnezi comuni*”, iobagi supuși întru totul autorității stăpînului feudal²³. Situația lor socială și juridică atîrna în cea mai mare parte de factorul utilității ce-l prezenta pentru nobilime. În regiunile unde se găsește și populație maghiară *cnezii* rămîn la rostul lor inițial, confundîndu-se cu juzii satelor. Arareori dacă izbutesc unii să obțină titluri de noblețe și posesiuni feudale. Acesta e cazul familiei „*Kenesi*”, ai cărei membri, Sandrin și Andrei, fiii lui Nicolae, primesc ca danie o moșie în Fild (1412), o comună împărțită, după un document din 1415, în trei sate (*tres possessiones volahales Hâromfyld*), pe care o stăpînesc și în 1435. *Cnezii* din Lupșa se bucură însă, pe valea Arieșului, de o situație mai favorabilă²⁴. Ei dețineau *cnezatul* cu titlu ereditar și datorită serviciilor prestate au fost înnoilați de regele Ludovic²⁵. În regiunile în care s-a menținut vechea organizație „*voievodală*”, *cnezii* joacă un rol secundar, cum se întîmplă în Zărand și în Bihor. Mențiuni de *cnezi* în Zărand sînt doar din sec. al XVI-lea încoace. În Bihor se află dintru început și „*cnezi*” alături de „*voievozi*”. Credem că sîntem pe deplin îndreptățiți a considera existența ambelor instituții ca o moștenire din timpul dome-

²³ Menționăm cîteva lucrări despre *cnezi*: a) (Anonim), *Cercetări asupra cnezilor din Transilvania*, Aiud, 1846; b) I. Kemény, *Ueber die ehemalige Knesen und Knesiate der Walachen in Siebenbürgen*, în *Magazin für Geschichte Siebenbürgens*, 1846, II, p. 186 și urm.; c) Solyom-Fekete, *Date privitoare la istoria cnezatelor române* (trad. P. Dulfu), în *Rev. pentru istorie, arheologie și filologie*, București, 1885, p. V; d) I. Minea, *Originea romană a instituțiunii cnezatului la noi*, în *Cercetări istorice*, 1925, I, nr. 1, p. 412; e) I. Bogdan, *Despre cnezii români*, în *Analele Academiei Române*, Mem. Sect. ist., seria II, tom. XXVI, 1904, p. 13—44; f) M. Pripor, *Voievozii și cnezii din Bihor*, în *Beiușul*, 1926, VI, nr. 2—3, p. 1—3; g) I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*, 1934—36, X—XIII, nr. 1, p. 3—61; h) T. Holban, *Cnezatul — contribuție la jus valachicum în Polonia*, în *Cercetări istorice*, X—XIII, nr. 1, p. 62—79; i) I. Minea, *Știri noi despre cnezatul ardelean și cincizecimea*, în *Cercetări istorice*, X—XIII, nr. 2, p. 95—97; j) C. Arion, *Cnezii (chinezii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938, p. 236 și urm.; k) T. Racoță, *Cnezii Cindea din Lupșa*, București, 1941; l) Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în *Studii și cercetări de istorie*, VIII, 1—4 (1957), p. 39 și urm.; m) M. Holban, *Variations historiques sur le problème des cnezes de Transylvanie*, în *RevHist*, 1965, nr. 5, p. 901—923.

²⁴ Csánki, D., op. cit., V, p. 797—800.

²⁵ I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*, X—XIII, p. 47 și urm.

niului regal, care de la începutul sec. al XIII-lea încoace trece în mâinile bisericii catolice și ale marilor feudali. Păstrându-se ambele instituții era firesc să se delimiteze sfera de competență a fiecăreia. Pe moșia de la Beiuș a episcopatului această delimitare s-a hotărât prin dispozițiunile luate în 1442 de către episcopul Ioan al Orăzii²⁶. Românii din districtul pomenit (*huius provinciae nostrae Belenies*) aleg dintre cnezi 12 inși, care prestînd jurămint sînt împuterniciți să asculte, să judece, să dea sentințe și să le execute, în scaunul de judecată (*in loco sedis iudiciariae*) împreună cu voievodul, înlocuitorul său, în toate cauzele ce s-ar ivi. Dacă cineva nu s-ar mulțumi cu judecata și dreptatea făcută de cnezii jurați, putea face apel la curtea episcopală, fără nici o opreliște și neținînd seama de nici o piedică. Hotărîrea dată la curtea episcopală, de confirmare a sentinței sau de infirmare, se executa apoi întocmai. Perioada de funcțiune a acestor cnezi aleși și jurați ținea șase luni și anume de la sfîntul Ilie pînă la Bobotează și de la Bobotează pînă la sfîntul Ilie. Pentru fiecare perioadă se făcea alegere nouă, cu rînduiala cuvenită, dintre toți cnezii potriviți și capabili ai districtului. Sînt exceptați doar cei foarte bătrîni, sau cei cu infirmități permanente, precum și tinerii sub 25 de ani. Pentru ca cnezii jurați să aibă în afară de sarcini și foloase, li se acordau recompense, după perioada anului în care funcționau (celor din prima parte a anului li se ierta cincizecimea). Voievozii din Beiuș ca și crainicii adunau amenzile și îndeplineau hotărîrile scaunului de judecată (*in ipsorum sede iudiciaria*) al cnezilor jurați sau cele stabilite după apelul la curtea episcopală. Amenzile dictate prin sentință sau stabilite prin apel se încasau în termen de 15 zile. Două părți din cele încasate, de la cei care au pierdut procesul, reveneau castelanului cetății, iar voievodul și crainicul luau doar o parte. Castelanii sau vicecastelanii cetății nu aveau voie să strîngă amenzile, decît prin intermediul voievodului sau al crainicului. Dacă însă cei judecați nu plăteau castelanului, în termen de 15 zile, partea cuvenită, această parte era luată de la voievod sau de la crainic, care la rîndul lor se despăgubeau din averea împricinatului.

Dispozițiile episcopului Ioan conturează una din formele dreptului românesc, constituirea și felul de funcționare a scaunului de judecată din Bihor. Cnezii aveau rol important într-un asemenea scaun. Ei erau aleși pentru a face parte dintre „cnezii jurați“, probabil de către ceilalți cnezi din district. Hotărîrea lor era întotdeauna aplicată, dacă nu se făcea recurs la curtea feudalului (aici episcopul). Voievodul prezida doar, fără să i se rezerve alte atribuții, cum nu i se rezerva nici castelanului din Beiuș. Că aceste „legi“ au fost socotite drept privilegii de mare însemnătate pentru populația românească de aici, o deducem din împrejurarea că ei încearcă în deceniile următoare dese insistențe pentru reconfirmarea

²⁶ Bunyitay V., *A váradi püspökség...*, II, p. 300—302.

lor²⁷: în 1446 o obțin cinci cnezi, în 1480 o reconfirmă episcopul Orăzii; în 1503 se repetă confirmarea la intervenția cnezilor Lupu Simion (Ordas), Marijan, Ilie Hertalter (?), Ilie Bonta și Petru Radomir; în 1519 intervenția se produce „în numele românilor” prin cinci cnezi; de asemenea în 1548 la intervenția voievodului din Beiuș (Meggyesi László = Vasile Medieșan) și a românilor din districtul Beiușului, iar în 1554 și 1558 intervine chiar conducerea orașului pentru menținerea acestor privilegii ale românilor din district. E mai presus de orice îndoială, prin urmare, că cnezii au izbutit să păstreze în întregime, timp de două veacuri, drepturile obținute la începutul secolului al XV-lea. Ei au continuat să se bucure de ele și mai târziu, până în momentul când episcopii catolici pierd stăpânirea din districtele românești, în urma cuceririi turcești și a anexiunii Bihorului la principatul Transilvaniei.

Cnezii din districtul Beiușului erau obligați să dea episcopului în fiecare an câte o pătură (lodex) și 7 țundre sau „gube”. Episcopul Ioan îi scutește, în anul 1442, de această prestație, în schimbul obligației de a „popula provincia” Beiușului (*quoniam ipsi kenezii nostri promiserunt ipsam provinciam nostram populis bene replere et augmentare*). Cei de pe proprietățile capitlului catolic plăteau, la fel ca și iobagii, dijma din oi și din porci, în conformitate cu contractul ce exista între ei și capitlu, adăugînd „după obiceiul consacrat” (*more consveto*) în fiecare an câte o jumătate de pătură, câte o legătură de păr pentru a umple perinițele de la șea și câte un caș²⁸. Trebuie subliniată constatarea istoricului Bunyitay că nici un cneaz din Bihor nu a fost înnobilit, în timp ce unii dintre voievozi au izbutit să se emancipeze.

În concluzie se desprinde că voievozii, crainicii și cnezii au constituit și în Munții Apuseni și în Bihor, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, o categorie suprapusă masei țărănești pe care o conduceau. Slujind feudalilor, ei se identificau uneori cu interesele acestora. În același timp, profitînd de avantajele ce le oferea slujba lor, ei se îmbogățeau adeseori.

În ce privește evoluția urmată de aceste instituții (voievodatul, crainicatul și cnezatul) în Munții Apuseni și în părțile Bihorului se pot face analogii cu cele din Țara Făgărașului, unde categorii sociale asemănătoare „au fost legate <din ce în ce mai strîns> de statul feudal, fie prin transformarea lor într-o noblețe ereditară — destul de puțini — aici mai ales voievozii, fie într-un libertinat la discreția stăpînitorilor feudali, dar foarte mulți dintre ei au coborît în marea masă a iobagilor”²⁹.

[SILVIU DRAGOMIR] — SABIN BELU

²⁷ *Ibidem*, p. 303—304.

²⁸ Bunyitay V., *Biharvámegye oláhjai...*, p. 13 și *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Oradea, 1886, p. 45.

²⁹ D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului...*, în *AIIC*, VI (1963), p. 292.

VOÏVODES, CNÈZES ET CRAÏNICS CHEZ LES ROUMAINS DE MUNȚII APUSENI ET DE LA RÉGION DE BIHOR AU MOYEN ÂGE

(Résumé)

Les auteurs analysent la situation sociale des Roumains de Munții Apuseni et de la région de Bihor pendant les XIVe et XVe siècles et constatent l'existence des catégories sociaux douées de certains privilèges. Il s'agit de *voievozi*, *crainici* et *cnezi* dont les uns étaient même annoblis. Les attributions de ces catégories étaient variées: administratives, juridiques, fiscales et militaires. Leur situation sociale et juridique était en dépendance de l'intérêt qu'ils présentaient pour les nobles.

Au service des nobles ils s'identifiaient parfois avec les intérêts de ceux-ci et, en profitant des avantages que leur situation leur conférait, ils s'enrichissaient fréquemment.

En ce qui concerne les titres de noblesse accordés à ces catégories ils étaient inférieurs, par rapport avec ceux de la noblesse du royaume. Ces catégories pouvaient disposer de leurs domaines, les hommes qui se trouvaient établis sur leurs terres étaient considérés comme serfs, mais le droit de propriété intégrale de la terre revenait au féodal qui prenait une cote de la rédevance, notamment la dime.

Parfois les uns d'entre eux ont été promovés parmi les nobles du royaume et alors leur droit de propriété était confirmé par le roi, mais la plupart d'entre eux échouaient dans la grande masse des serfs.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL CULTURII ANTICE ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

În secolul al XV-lea și al XVI-lea, în aproape întreaga Europă își face loc o nouă cultură, apărută deja înainte, în Italia, ca rezultat al dezvoltării forțelor de producție și al apariției unor noi relații: renașterea, cultura umanistă. În contrast cu ideologia feudală teocentristă, în centrul noii culturi este omul; după caracterizarea lui Engels „Aceasta a fost cea mai mare răsturnare progresistă din câte trăise omenirea pînă atunci, o epocă care avea nevoie de titani și care a creat titani, titani ca gîndire, pasiune, ca multilateralitate și ca erudiție”¹. În lupta lor, propagatorii ideilor noi și-au găsit o armă spirituală eficientă în cultura antichității greco-romane, care oferea din plin argumente de această natură, exemple luate din autorii antici, din filozofi și scriitori. Literatura antică iese din cadrele restrînse în care era ținută pînă acum și participă, după necesitățile sociale, la marea transformare culturală².

Umanismul nu s-a dezvoltat peste tot în aceeași măsură, el se manifestă și ia amploare mai ales în țările cu viață economică înfloritoare, rod al activității unei burghezii în formare³. Acolo însă, unde forțele burgheziei erau încă slabe față de cele ale feudalismului, se poate observa orientarea spre un compromis⁴. Aceasta nu constituie un fenomen întîmplător, deoarece burghezia, de la începutul apariției sale pe arena istoriei, poartă pecetea limitelor sale de clasă și are tendință spre compromisiuri. După manifestările progresiste de la început, ea a adoptat calea inconsecvenței și a jumătăților de soluții, a compromisului caracteristic burgheziei. Reforma a folosit rezultatele obținute de renaștere și de uma-

¹ F. Engels, *Dialectica naturii*, București, 1954, p. 5.

² A. Oțetea, *Renașterea*, București, 1964, p. 18, 439—440.

³ Volumele: *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, apărute la Berlin, 1962, cuprind comunicările prezentate la conferința de la Wittenberg, organizată între 3 și 8 iunie 1959, asupra temei arătate și în titlul celor două volume.

⁴ C. Daicoviciu, Șt. Pascu, V. Cheresteșiu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei*, București, I, ed. III, 1963, p. 214—216.

nism și, preluând învățăturile acestora, le-a pus în serviciul răspîndirii ideilor sale. Majoritatea reformatorilor care posedă o cultură umanistă se referă la bogatele exemple ale lumii antice în aceeași măsură ca și gînditorii perioadei premergătoare Reformei; de asemenea, în cazul lor, se conturează deseori cu claritate caracterul limitat al ideologiei, provenit din situația lor de clasă.

În cultura Transilvaniei din secolul al XVI-lea se constată situația schițată mai sus, iar literatura, dreptul și filozofia antică apar ca trecute prin filtrul ideologiei reformatorilor umaniști. Bineînțeles, punerea pe prim plan a umanismului și a lumii antice nu poate fi restrînsă la a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În această perioadă, procesul despre care este vorba are deja multe antecedente și întîlnim semne neîndoielnice ale manifestării sale, însă epoca aceasta aduce cu sine răspîndirea umanismului în cercuri mai largi, influența sa fiind mai intensă. Cauza o constituie, în parte, începutul tiparului la noi în țară, în parte, amintita împletire cu ideea Reformei. Devine astfel lesne de înțeles că umanismul și odată cu acesta antichitatea ajung să fie cunoscute — desigur nu cu aceeași intensitate și în măsură egală — și în unele cercuri laice.

*

Trecînd în revistă o mare parte din lucrările apărute în Transilvania, în secolul XVI, ne putem forma o imagine asupra răspîndirii elementelor culturii antice pe acest teritoriu și, deși această imagine nu poate fi considerată completă, totuși, poate da o idee despre rolul pe care l-a îndeplinit cultura antică, greco-romană, în această perioadă. Prezențe răzlețe din literatura, istoria și filozofia antică, din dreptul roman și din mitologia greco-romană se pot găsi în lucrările veacului XVI din Transilvania.

Literatura antică pătrunde în cercuri mai largi; constatăm prezența diferitelor ei genuri literare. În răspîndirea și editarea lucrărilor autorilor antici, tipografia din Brașov are meritul pionieratului. În această tipografie, condusă de reformatorii umaniști Honterus și Wagner, a apărut înainte de 1549 (fără mențiunea anului) o ediție a comediilor lui Terentius, reeditată apoi în anul 1557⁵. Din această nouă ediție, un exemplar ni s-a păstrat. Faptul că comediiile lui Terentius s-au reeditat dovedește marea popularitate a autorului antic.

Comediile antice aveau un rol deosebit de însemnat pentru afirmarea noilor idei, a unor vremuri noi. Aceste comedii aduceau subiecte cu totul profane în locul dramei religioase, iar în locul figurilor alegorice șablonarde o acțiune animată, variată, prezentînd tipuri vii. În cursul acțiunii, în fața spectatorilor se desfășurau scene hazlii care înlocuiau discursurile moralizatoare; spectatorii, în loc de prelegeri lungi și plictisitoare,

⁵ Terentii (Pub.Aphri) *Comoediae Sex* post omnes omnium editiones summa vigilantiâ recognitae, Coronae MDLVII.

erau atrași de dialoguri pline de încordare. În locul unui stil pretențios, aceste comedii distrau publicul cu mijloacele simple dar pline de efect ale umorului⁶. Comedia antică reprezintă chiar prin subiectul ei o forță emancipatoare. Conținutul acestor piese s-a dovedit a fi o armă eficace împotriva ascetismului de colorit medieval și prezenta o serie întreagă de situații verosimile. În școli se reprezenta în special Terentius, considerat mai „nevinovat”. Este foarte interesant felul în care cunoscutul umanist al secolului al XVI-lea, Melanchton, argumenta valoarea morală a comediei antice subliniind că este un mijloc util de educație. (*Cohortatio Philippi Melanchtonis ad legendas tragoedias et comoedias*). Această scriere a lui Melanchton a fost aleasă ca prefață la piesele lui Terentius tipărite la Brașov. Ea a fost scrisă de Melanchton pentru ediția pieselor lui Terentius alcătuită de I. Camerarius, Lipsiae, 1545, putînd fi considerată de asemenea ca o dovadă a interesului lui pentru literatura antică și pentru umanism.

În această scriere, cunoscutul umanist vorbește în primul rînd despre tragedia clasică greacă. Cît despre comedii, spune că deși ele sînt compuse cu scopul de a distra, intențiile lor se aseamănă totuși cu cele ale tragediilor. Melanchton vorbește apoi despre Aristofan, care dă cititorului, respectiv spectatorului, posibilitatea de a trage învățăminte și a evita greșelile, înfățișînd diferite tipuri de oameni⁷. În legătură cu binecunoscutele personaje din piesele lui Plautus și Terentius, Melanchton spune: „Horum imagines in Plauto et Terentio propositas intueatur iuventus, ut agnoscere, odisse et fugere morosos, rixatores, sycophantas, ardeliones, arrogantes, assentatores quorum plenae sunt omnes civitates, discat”⁸. În rîndurile adresate pedagogilor, el exprimă părerea că întrucît comediiile lui Terentius „obscentitate vacant” sînt mai potrivite pentru citit decît piesele lui Aristofan, pot fi: „ut hunc autorem summa fide studiis iuventutis commendent. Nam et ad iudicium formandum et communibus moribus mihi quidem plus conferre, quam plerique philosophorum commentarii, videtur. Et non alius auctor loqui elegantius docebit, aut utiliore genere orationis puerilem linguam imbuet”⁹.

Această expunere a lui Melanchton, a cărei publicare în cadrul ediției tipărite la Brașov a lui Terentius are o deosebită însemnătate, arată popularitatea lui Terentius. După cum am văzut, publicarea lui Terentius a corespuns cum nu se poate mai bine scopurilor pe care și le propuseră pedagogii umaniști: educării moravurilor, a caracterului tineretului, dar totodată și înarmării sale cu o cît mai bună cunoaștere a limbii latine. Ei se osteneau însă nu pentru însușirea limbii latine denaturate, încătușate în lanțurile scolasticii și ale bisericii, ci în centrul străduințelor lor stătea însușirea unei limbi latine frumoase, care să-și tragă seva.

⁶ Kardos T., *A magyarországi humanizmus kora*, Budapesta, 1955, p. 288—289.

⁷ Terentius, *op. cit.*, p. 12 v. (După numerotare ulterioară, din partea care precede textul comediilor).

⁸ *Ibidem*, p. 14 r—14 v.

⁹ *Ibidem*, p. 6 r și 6 v.

din sursele clasice. Iată cauza aprecierii atât de deosebite a lui Terentius în epoca aceasta și nu poate fi trecută cu vederea împrejurarea că pentru talmăcirea tuturor acestor lucruri ediția transilvăneană face apel la autoritatea recunoscută în toată Europa a lui Melanchton.

Tot un produs al tipografiei brașovene, din anul 1555, este și colecția de maxime culese din unele lucrări ale lui Seneca, adunate la un loc de Valentin Wagner, colecție însemnată din mai multe puncte de vedere. După cum ne mărturisește și titlul: „*Sententiae Insignes ac elegantissimae ex L. Annaei Senecae ad Lucilium epistolis, caeterisque eiusdem auctoris scriptis selectae et in usum Studiosae iuventutis editae*” (cu o copertă interioară separată: *Sententiae Insigniores ex L. An. Senecae libris de Ira*, și: *Sententiae Elegantiores ex L. An. Senecae libris de Beneficiis selectae, in usum studiosae iuventutis*), avem de-a face nu cu o ediție de texte, ci cu o „colecție de maxime”, cu extrase¹⁰. Acest obicei mult folosit în acea epocă izvorăște din mai multe cauze.

În veacurile premergătoare invenției și răspîndirii tiparului, o oarecare ușurare respectiv scurtare a muncii lungi și obositoare de copiere a manuscriselor o constituia „excerptarea” (adunarea) de maxime. Cu timpul, la dispoziția cititorilor au fost puse „florilegiile” tipărite, colecții mari, apărute în urma aceluși însemnat progres pe care îl constituia apariția tiparului. În afara cercului restrîns al școlilor superioare, edițiile complete de autori constituiau însă și pe mai departe rarități. În rîndul publicului cititor continuau să circule obișnuitele colecții de maxime¹¹. În păstrarea vechii uzanțe trăgea greu în cumpănă și faptul că în primele timpuri de după apariția tiparului, cartea constituia o raritate și un obiect de mare valoare, astfel că în locul edițiilor lungi de volume întregi, erau mai potrivite aceste extrase¹². Honterus a procedat și el conform acestei uzanțe generale, tipărind în 1539, la Brașov, sub titlul *Sententiae ex omnibus operibus Divi Augustini decerptae* și *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae*, colecțiile sale, ca și alte compendii din Aristotel, Cicero și Quintilian¹³. S-a mai editat la noi și *Adagia* a lui Erasmus, care avusese un imens succes, apoi — ceea ce e și mai interesant, ilustrînd încă mai mult aplicarea și succesul acestei metode a extraselor — o „*Epitome Adagiorum Graecorum et latinorum iuxta seriem Alphabeti ex Chiliadibus Eras. Rotterodami*” (1541, Brașov), adică un extras al colecției de maxime adunate de Erasmus din diferite locuri. Această colecție a avut variante cînd mai scurte, cînd mai lungi, după cum o dovedește și o mare ediție de 5000 de maxime a acestei lucrări, publicată la sfîrșitul secolului: „*Adagiorum graecolatinoungaricorum Chiliades quinque*” editorul ei fiind Ioannes Decius Barovius (Ioan Baranyai Decsi), care și-a desfășurat activitatea în Transilvania și care a luat ca bază

¹⁰ H. Schuller, *Valentin Wagners Seneka-Sentenzen*, în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 1935, p. 19—57, 245—262.

¹¹ Borzsák I., *Az antikvitás XVI. századi képe*, Budapesta, 1960, p. 306.

¹² Erasmus din Rotterdam, *Elogiul nebuniei*, București, 1959, p. XIV. Studiu introductiv de C. I. Botez.

¹³ Szabó K., *Régi Magyar Könyvtár*, II, Budapesta, 1885, nr. 15, 22.

lucrarea lui Erasmus, completînd-o cu proverbe luate din alți autori. („Ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioane Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Ungaricis proverbiiis, quoad eius fieri potuit translatae“, Bartfae 1598).

Întorcîndu-ne la colecția de maxime culese din operele lui Seneca, trebuie să relevăm o altă însemnătate a ei: prefața scrisă de Valentin Wagner, care aruncă lumină atît asupra scopurilor morale și pedagogice ale unor asemenea întreprinderi, cît și asupra personalității deosebite, de adevărat umanist, a lui Wagner. Aflăm din prefață, cît de mare i-a fost plăcerea citind operele lui Seneca, lectură în cursul căreia luarea unor note — excerptarea — venea de la sine, cărticica de față fiind rezultatul acestei plăcute activități¹⁴. Prefața, care oglindește profunda cultură clasică a autorului, conține idei prețioase; prin întreaga expunere străbate ideea conducătoare a aprecierii științei, a culturii, a cunoștințelor, a influenței înălțătoare a rațiunii. De aceasta se leagă în mod firesc concepția lui Wagner despre rolul și importanța educației, baza căreia o constituie ideea combaterii concepției feudale religioase și propovăduirea caracterului fundamental bun al omului: „Omnium quidem honestarum rerum semina animus gerit, sed ut ager, culturam requirit, sine qua sterilis permanet“¹⁵. El consideră absolut necesară învățătura, permanenta dezvoltare a cunoștințelor, aducînd în sprijinul acestei idei părerea identică, autoritatea gînditorilor antici¹⁶.

El accentuează de mai multe ori puterea științei și a culturii: „Est enim eruditio, praesertim quae cum virtutibus coniuncta est, revera inopiae ac omnis infortunii portus tutissimus. Artes omnis terra alit. Et quod Musae dant viaticum auferri nequit. Atque ut philosophus inquit, inter prospera ornamentum, inter adversa profugium, ad senectutem et ingravescentem aetatem optimum viaticum“¹⁷. Wagner atribuie un mare rol maximelor, deoarece „ad... animorum firmitudinem et felicitatem comparandam plurimum emolumenti hae breves quidem, sed sapientissimae sententiae administrabunt, nam et praecipuas virtutes comprehendunt, et facilius memoriae inhaerent“¹⁸, motiv pentru care și Melanchton spune: „Intelligo hominem, quo sit virtutis studiosior, eo et talium dictorum esse amantiorem“.

În ce privește colecția de maxime, ea constituie într-adevăr un bogat tezaur de proverbe înțelepte, de reguli și teze, iar marele lor număr arată că Wagner a adunat aceste învățături folositoare cu o laudabilă conștiinciozitate și cu intenția de a ajuta și de a educa. Cititorul dornic de învățătură putea citi în această colecție maxime devenite aproape locuri comune ca: Tempus collige et serva; Turpissima iactura est quae

¹⁴ *Sententiae Insignes ac elegantissimae ex L. Annaei Senecae ad Lucilium epistolis, caeterisque eiusdem autoris scriptis selectae et in usum Studiosae iuventutis editae*, prefață, p. 2r.

¹⁵ *Ibidem*, p. 4r.

¹⁶ *Ibidem*, p. 4r și 4v.

¹⁷ *Ibidem*, p. 4v, 5r.

¹⁸ *Ibidem*, p. 5r, 5v.

per negligentiam sit; Distrahit animum librorum multitudo; Mortem nemo prospicit: Animo magno nihil magnum est; Nullus tibi per otium dies exeat... și altele asemănătoare.

Literatura secolului al XVI-lea este legată prin multe fire de literatură antică, legătura lor fiind prezentă, pe lângă cunoașterea autorilor, editarea operelor lor și traducurile făcute, și sub forma citatelor sau referirilor inserate în diferite lucrări.

Marele număr de citate inserate în lucrările cu cele mai variate teme și luate din scriitorii antici arată influența și rolul literaturii greco-latine. Aceste citate le găsim nu numai în lucrările literare propriu-zise, ci și pe filele îngălbenite ale operelor juridice și a celor religioase, dovedind că în orice domeniu al vieții cea mai de încredere și acceptabilă metodă pentru fundamentarea unor păreri a devenit referirea la marii reprezentanți ai literaturii antice și sublinierea propriilor spuse prin autoritatea acestora. Citeodată sint trase chiar concluzii forțate din aceste citate sau se pretinde că ele au un înțeles inexistent în realitate.

Nu ne propunem să înșirăm aici diferite citate cu locul unde erau folosite, remarcăm doar atât în legătură cu ele că, pe baza situației care se profilează din cercetările de pînă acum, primele locuri revin lui Cicero, Vergilius, Seneca, Horatius, Ovidius, dar găsim citat și pe Terentius, Iuvenal, ba chiar pe Sofocle și Pindar, sau adagii grecești și romane fără autor. O uzanță generală o constituie faptul că nu se menționează locul exact de unde este luat citatul, ci numai numele autorului.

În ce privește raportul dintre citatele, referirile grecești și latine inserate în lucrările din secolul XVI și izvoarele originale, nu trebuie să exagerăm legătura dintre ele. Ar fi greșită presupunerea că toți scriitorii care foloseau asemenea citate și referiri ar fi cunoscut în întregime lucrarea autorului antic citat și ar fi căutat de fiecare dată în acest bogat tezaur pasajul corespunzător, sau propoziția cea mai potrivită. Nu încapem îndoială că erau unii care aveau o cultură clasică temeinică, de care au și dat dovadă în lucrările lor, dar de multe ori de mare ajutor erau extrasele, colecțiile de adagii, florilegiile mai sus amintite, care conțineau chintesenta capodoperelor gândirii antice. Trebuie să luăm în considerare deci, pe de o parte, și rolul acestora de mijlocitoare, iar pe de altă parte, că desele citate și maximele clasice au făcut la rîndul lor necesară răsfoirea unor asemenea colecții. Din recunoașterea acestor fapte, Ioannes Decius Barovius trage concluzia următoare: „Comperiemus sane familiarem Proverbiorum cognitionem, cum ad alia multa tam praecipue ad haec quatuor plurimum conducere: ad Philosophiam, ad persuadendum, ad venustatem orationis, ad intelligendos denique optimos quosque authores, qui proverbiiis passim referti sunt”¹⁹.

În cazul scriitorilor, al poezilor buni cunoscători ai limbii grecești și latine, avînd o cultură clasică, ecoul literaturii antice nu se manifestă numai în preluarea citatelor, a rîndurilor culese din autori antici, ci se

¹⁹ Ioannes Decius Barovius, *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque*, Bartfae, 1598, p. 3v din prefață, numerotare modernă.

exprimă pe un plan mai înalt, al influenței poetice. Dexteritatea versificării în limba latină permite și preluarea instinctivă, uneori mai puțin distinctă, a atmosferei, a imaginilor poetice, a exemplelor mitologice, epitetelor artistice și a înlănțuirilor de cuvinte din operele clasice.

Cine nu recunoaște în atmosfera poeziei latine destul de lungi a lui Paulus Kerzius Coronensis — care își dezvăluie și ocupația de „*artes medicae doctor*“ — inserate la începutul lucrării *Statuta Iurium municipalium Saxonum in Transylvania* (1583, Brașov), ritmul rîndurilor I 89 și următoare din *Metamorfozele* lui Ovidius:

Nullus erat carcer, tormentaue tristia, non tunc
 Ascia teribilis, lictor, et uncus erat,
 Sponte sua quivis sanctas properabat ad aras,
 Laetus ador Domino, vota presesque ferens.
 Pectora plena Deo, castoque imbuta pudore,
 Et simul hyberna candidiora nive.
 Mutua divini iungebunt vincula amoris,
 Non illic livor, non dolus ullus erat,
 Non fraus, non fucus, nec amor sceleratus habendi
 Absque suo quivis Iudice tutus erat²⁰.

Este adevărat că aici poetul insistă mult asupra fricii de Dumnezeu, iar în loc de „dei“ vorbește deja numai despre „Deus“, trăgînd în cele ce urmează concluzii și mai „pioase“ („*Mentibus impressit sanctorum semina legum*“); totuși, în aceste rînduri răsună neîndoiește ecoul acelei „*aetas aurea*“ magistral prezentate de Ovidius.

La umanistul de mare cultură Schesaeus, clasicii reapar într-un mod și mai fin, și mai nuanțat, amenințînd și mai puțin aparența independenței poetice. Într-un epithalam al lui, citim următoarele rînduri:

„Qualiter infelix et lamentabile regnum
 Eruerint Teucri vique doloque feri“²¹

sau

„Praetereo prudens Thebas bimaremque Corinthum,
 Musarum dulces Attica regna domos“²²

În primul caz recunoaștem cu ușurință cunoscuta turnură vergiliană (*Eneida*, II, 4—5):

Troianas ut opes et lamentabile regnum
 Eruerint Danaï, quaeque ipse . . .

²⁰ *Statuta Iurium Municipalium*, p. 6—7. Numerotare modernă.

²¹ *Epithalamium* . . . , Alba Iulia, 1567, p. 4v. Numerotare modernă.

²² *Ibidem*, p. 10r.

iar în cazul al doilea, varianta schesaeacă a versurilor din Horatius, *Carmina*, I, 7:

Laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenen
aut Epheson bimarisve Corinthi
moenia vel Baccho . . .

După această sumară trecere în revistă a supraviețuirii multilaterale și de o variată intensitate a literaturii antice și a influenței sale, să aruncăm o privire asupra prezenței datelor *istoriei* antice, ale dreptului și filozofiei antice în secolul al XVI-lea.

Ar fi exagerat să căutăm în rîndurile unor cercuri largi cunoașterea marilor figuri ale istoriografiei antice, după cum exagerat ar fi și de a încerca să înjghebăm un tablou complet al dezvoltării istoriei lumii antice din fărîmele împrăstiate ale referirilor cu caracter istoric. Trebuie să ne mulțumim cu constatarea că sînt cunoscuți mai detaliat unii istorici, mai populari, iar mai departe trebuie să ne satisfacă tendințele morale, istorioarele anecdotice oferite de materialul istoriografic din antichitate și folosite cu predilecție de scriitorii din sec. XVI. Istoria și istoriografia erau în mare parte puse în slujba tendințelor moralizatoare, educative, lucru care se reflectă în „*Două Istorii ale lui Caius Crispus Sallustius*“ (Az Caius Crispus Sallustiusnak két Historiája), traduse din limba latină în ungurește („Spre folosul militarilor și al oamenilor din toate stările“) de Ioannes Decius Barovius. În prefață, traducătorul, pornind de la reflexiunile lui Sallustius²³, arată că fiecare om care vrea să fie superior altor ființe are datoria de a se strădui ca viața să nu-i treacă neînsemnată ca aceea a unui animal, că oamenii trebuie să se ocupe de lucruri de treabă, demne de ei și să-și învețe semenii să facă numai ce e bun, nu numai în timpul vieții, ci și după moarte, prin scrierile lor. Sublinierea acestei idei înseamnă nu numai că autorul este de acord cu concepțiile istoriografului roman, ci exprimă totodată în mod succint și concepția umanistă despre influența binefăcătoare a rațiunii și aceea înjositoare a pasiunilor, despre idealul omului cultivat, precum și despre menirea pe care, după părerea umanistilor, o au poezii și scriitorii prin eternizarea faptelor demne de aceasta. În cele ce urmează, Ioannes Decius Barovius arată din nou scopul urmărit prin traducerea acestei opere, acela de a-i determina prin aceasta pe cîrmuitori, pe nobili și pe alți oameni de seamă să citească istoria, din care ar putea învăța tot felul de lucruri demne de luat în seamă; el vrea să pună în fața oamenilor și exemple demne de urmat, pentru ca oamenii instruiți din toate stările să știe cum să se bucure de o îndeletnicire prețuită. El aduce ca argumente exemplul lui Cicero și al lui Caesar, care și-au petrecut timpul citind cărți de autori renumiți, iar cel din urmă a scris el însuși

²³ *De coniuratione Catilinae*, I, 1—3.

lucrări de istorie și de gramatică. În sfârșit, recomandă traducerea istoriilor lui Iulius Caesar, Livius, Tacitus și Curtius²⁴.

Într-o lucrare ceva mai timpurie, același scriitor se exprimă într-un chip asemănător, nedezmintindu-și părerea pe care am prezentat-o mai sus. El se plînge de neglijarea istoriei și, folosind cuvintele lui Cicero devenite deja locuri comune²⁵, se declară întru totul adept al acestuia: „Nolim pluribus eius — (historiae) — laudes exaggerare, quas omnes optimus ille dicendi sentiendique magister comprehendit, dum eam testem temporum, lucem veritatis, vitam memoriae, magistratam vitae, nunciam vetustatis appellare non dubitat”²⁶.

Mai era citat, fiind mai popular, Herodot, din a cărui operă presărată cu mici anecdote istorice și momente moralizatoare se extrăgeau cu precădere asemenea pasaje. Pe lângă Herodot, găsim repetate referiri la Xenophon, dar nu în legătură cu materiale istorice concrete, ci cu ocazia fundamentării cîte unei constatări generale, de principiu, cînd omul secolului al XVI-lea se baza pe greutatea spuselor lui Xenophon. „Est enim ars bene imperandi longe difficillima, et ut Xenophon ait, nihil laboriosius, quam hominibus recte ac salutariter praeesse”²⁷, sau „Xenophon in institutione Cyri regis Persarum celeberrimi scribit principem bonum a patre bono nihil differre”²⁸. În contexte asemănătoare sînt pomenite și tezele lui Valerius Maximus²⁹. Exemplul antic despre inconvenientele coroanei împărătești, despre caracterul plin de răspundere și anevoios al guvernării, apare și la noi cu anumite modificări³⁰, dar fără indicarea izvorului antic³¹. În cazul nostru sună în felul următor: „Antigonus rex ... cuidam fortunam Principum nimis beatam praedicanti, Si scires, inquit, quanti hoc regium diadema molestiis refertum sit, certe ne humo quidem illud sponte tolleres”. Această anecdotă lesne utilizabilă, preluată de Valerius Maximus, a fost publicată cu schimbări mai mici sau mai mari în mai multe colecții de exemple³².

²⁴ Despre prefața traducerii lui Sallustius apărută la Sibiu în 1596 vezi Koncz József, *A marosvásárhelyi evangélikus református Kollégium története*, Tg. Mureș, 1896, p. 27—28.

²⁵ Cicero, *De oratore*, II, 9, 36.

²⁶ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici*, Cluj, 1593, fila 8, p. 8 din prefața către cititor (numerotarea noastră).

²⁷ *Ibidem*, fila 2, p. 1 din dedicația adresată principelui.

²⁸ Heltai Gáspár, *Szent Dávid Soltári*, Cluj, 1560, Prefața, p. 2r, numerotare modernă.

²⁹ Heltai Gáspár, *A Bibliának másodík része*, Cluj, 1565, p. 4v din prefața (numerotare modernă). „De aceea spune și înțeleptul păgîn Valerius Maximus: Tarditatem supplicii acerbitate compensat”.

³⁰ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma institutionum...*, p. 2 r. Numerotare modernă (în prefața către principe).

³¹ Iată menționată parabola lui Valerius Maximus: „Rex etiam ille subtilis iudicii, quem ferunt traditum sibi diadema prius quam capiti imponeret retentum diu considerasse ac dixisse o nobilem magis quam felicem pannum! quem, si quis penitus cognoscat quam multis sollicitudinibus et periculis et miseriis sit refertus, ne humi quidem iacentem tollere velit”, Valerius Maximus, *Factorum et Dictorum memorabilium*, VI: 2 ext. 5.

³² Borzsák, *op. cit.*, p. 456.

Pe ici-colo se remarcă cite un moment sau un aspect din istoria antică, în special din domeniul legislației, al vieții cetățenești și juridice. „... bene constitutae Respublicae semper caverunt ocium. Romae censores hoc agebant nequis ociosus oberaret. Draconis leges sanguine scriptae extabant, de ociosis vita plectendis”³³. Iar dacă mai adăugăm că înainte de aceasta scriitorul dă răspuns la următoarea întrebare: „Quo modo enim hominis natura est comparata? Sic utique ut sine laboribus et diligentia non sit mansura”³⁴, vom înțelege îndată scopul inserării unor exemple istorice de acest fel. Vedem deci că imaginea grandioasă a dezvoltării, a evenimentelor lumii antice se fărâmițează în mozaicuri sărăcăcioase, incapabile, în izolarea și unilateralitatea lor, să ne proiecteze societatea sclavagistă din antichitate și istoria acesteia.

Legătura mai vie cu Roma antică a fost înlesnită și în Transilvania de monumentele arheologice mărturii ale faptelor concrete de viață romană în aceste părți. Să examinăm ce relatează Gáspár Heltai despre acestea³⁵. Scriind despre popoarele care au locuit în Transilvania în antichitate, el spune: „Înainte de a veni goții și hunii, care ocupară pentru ei țara Transilvaniei, în țară au locuit romanii... Și aceștia erau foarte bogați, căci exploatau foarte mult minele de aur și argint; după cum se poate vedea în multele pietre mari cioplite, pe care se află scrierile frumos săpate în limba latină sau romană, cu care este presărată țara întreagă”. El dă apoi o descriere amănunțită și relativ destul de veridică a monumentelor romane ce se găsesc în Transilvania. Iată ce relatează el despre ruinele celor mai de seamă orașe romane: „Un mare oraș era și pe locul Clujului. La marginea lui era o cetate mare și puternică, de formă patrată, care avea turnuri și un parapet, ce se întindea pînă deasupra riului Someș. Acesta purta numele de Zeugma. Și la Turda a fost un oraș frumos. La Zlatna era un vechi și frumos oraș, înconjurat cu zid, după cum arată vechiul fundament și multele pietre cioplite și săpate cu scriere latină. Cel mai mare oraș a fost însă la Alba Iulia, care avea și o cetate mare și frumoasă. Orașul era sub deal, între deal și riul Mureș. Orașul acesta era și lung și foarte lat. Riul Ampoi care venea de la Zlatna trecea prin mijlocul orașului. Orașul se întindea de-a lungul Mureșului și se termina la Vărădia. Iar cetatea se afla pe înălțime, unde e și acum zidul cetății Albei Iulii. Și departe, sus, deasupra Bărbantilor, s-a captat o parte a Ampoiului și s-a adus apa în cetate, pentru fîntini cu canale printr-o boltă de piatră cioplită. Acesta era și el reședința conducătorului și a nobililor și se poate cunoaște după frumoasele pietre cioplite cu inscripții, și după pietrele funerare care se scot de acolo, și după tablele de cupru care sînt găsite în morminte. Acest mare oraș purta numele de Ulpiasarmis, de la împăratul roman Traian”³⁶.

³³ Petrus Lascovius, *Speculum exilii...*, Brașov, 1581, p. 14v, prefață.

³⁴ *Ibidem*, p. 13v.

³⁵ Heltai G., *Chronica az magyaroknak dolgairol...*, Cluj, 1575, p. 6v.

³⁶ *Ibidem*, p. 7r.

Această descriere, cu toate erorile ei, este prețioasă pentru noi, căci ne informează despre ceea ce se mai vedea în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din rămășițele stăpînirii romane în Dacia, ca și despre cunoștințele pe care le aveau oamenii de atunci asupra acestei stăpîniri. Nu încapе îndoială că acele „multe orașe vechi” precum și „multele pietre cioplite frumoase cu inscripții și pietre funerare” nu i-au lăsat cu totul nepăsători nici pe spectatorii mai simpli; tot așa, numeroase monumente vii ale trecutului roman au avut o influență rodnică asupra trezirii și aprofundării interesului pentru antichitate.

Și marele umanist al secolului al XVI-lea, Nicolaus Olahus, subliniază, cît de bogate sînt urmele stăpînirii romane în Transilvania, arătînd marele număr al monedelor romane aflate aici și atrage atenția asupra înrudirii limbii române cu limba latină³⁷.

La noi, ca de altfel pretutindeni, în epoca umanismului, printre alte manifestări ale lumii antice a fost reînviat și dreptul roman. Nu este deci întîmplător că Honterus a alcătuit o colecție de sentințe din cele 50 de cărți ale Pandectelor (*Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae*, Brașov, 1539), la sfîrșitul căreia a pus un capitol separat conținînd, pe cca. 50 de pagini, principiile dreptului antic (*Regulae iuris antiqui*).

Un temeinic cunoscător al dreptului roman este Ioannes Decius Barovius, care închină sistemului juridic al Romei antice lucrarea intitulată „*Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici*” (1593, Cluj). În prefața adresată cititorului, el critică neglijarea dreptului și a istoriei, își exprimă aprecierea față de științele juridice, față de dreptul roman, fiind de acord cu marele interes pe care îl manifestau romanii față de legea celor XII table, ca și cu uzanța că pînă și în școli elevii se ocupau de această colecție de legi³⁸. Este remarcabilă observația sa că fără a cunoaște relațiile juridice ale societății antice nu poate fi completă nici înțelegerea justă a lucrărilor istoricilor antici, respectiv a istoriei³⁹. Și după cum marele istoriograf roman ridicase vestita lege a celor XII table la loc de cinste ca „fons omnis privati publicique iuris”⁴⁰, tot așa nici autorul acestei lucrări de drept nu privează „ius Romanum” de acest rol: „Quamvis enim multa sint in iure Romano, quae apud nos nullum usum habeant: tamen dubium non est, quin quicquid bonarum rectorum salutariumve legum Decreta Ungarica habent, id omne ex iure Romano transumptum sit”⁴¹.

Din bogăția *filozofiei antice greco-romane*, în fața noastră, din veacul al XVI-lea se dezvăluie doar ca o palidă umbră cîteva urme, întrucît

³⁷ Șt. Bezdechi, *Nicolaus Olahus*, Aninoasa—Gorj, 1939, p. 59—66; I. Lupaș, *Doi umaniști români în sec. XVI*, în *AIIN*, IV, 1926—27, p. 337—353; T. Racotă, *Primul umanist român: Nicolaus Olahus*, în *Transilvania*, 1942, p. 765—774.

³⁸ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma iuris...*, fila 5, p. 3 din prefața către cititor (numerotarea noastră).

³⁹ *Ibidem*, fila 6, p. 5 din prefața către cititor.

⁴⁰ Livius, *Ab Urbe condita*, III, 34.

⁴¹ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma...*, fila 6, p. 5 din prefața către cititor.

dintre cele două linii ale filozofiei antice, „linia lui Democrit“ și „linia lui Plato“ atenția se îndreaptă în mare parte spre aceasta din urmă. Ceea ce aflăm despre propagatorii materialismului este foarte puțin, sărăcăcios, denaturat și tendențios. Umanismul atașat ideologiei Reformei era legat cu destul de puține fire de curentul progresist al filozofiei antice, iar concepția religioasă despre originea divină a lumii excludea răspîndirea părerilor filozofilor materialisti din antichitate.

În cărțile din secolul XVI sînt amintiți mai des Plato, Aristotel, stoicii, precum și tălmăcitorul latin al filozofiei grecești, Cicero, atenția îndreptîndu-se în special spre problemele etice din filozofia antică. Reprezentanții stoicismului în epoca romană, la care precumpănesc de asemenea etica și problemele morale, se bucurau de o mare popularitate. Dovezi elocvente sînt pentru aceasta amintita colecție de maxime culese din unele lucrări de filozofie ale lui Seneca, ca și ediția în limba latină a *Enchiridionului* lui Epictet, întregită cu explicații (Cluj, 1585, *Epicteti Philosophi stoici Enchiridion, in quo ingeniosissime docetur, quemadmodum ad animi tranquillitatem, beatitudinemque praesentis vitae perveniri possit: quam ingeniosus lector profecto consequitur si adiectas quoque commentationes in pectus admiserit*).

Prefața a fost scrisă de Christianus Francken Gardelebiensis, pe atunci lector al școlii unitariene din Cluj⁴², care avea, așa cum reiese din text, merite și în alcătuirea explicațiilor⁴³. De altfel, lucrarea aceasta nu este opera unor autori autohtoni, ci a unora din Germania (tălmăcirea latină a textului grecesc aparține lui Hieronymus Wolf, iar explicațiile lui Thomas Nageorgius).

În afara filozofiei stoice — cea mai apropiată de creștinism — pe baza celor de pînă acum putem indica doar puține referiri corecte la sistemul filozofic din antichitate. Trecerea în revistă a părerilor filozofilor antici este confuză, incompletă, nefiind ferită nici de erori, lucru foarte caracteristic într-o lucrare de natură religioasă: *Speculum exiliū et indigentiae nostrae* (Brașov, 1581). Autorul ei este Petrus Lascovius „Ludirector Scholae Vasarhelinae“ care se intitulează în scrisoarea de introducere „Pastor Ecclesiae Fogarasinae designatus“. În introducere el face reflexiuni destul de lungi (pe 34 pagini) despre lucruri cucernice și constată, așa cum se potrivește unui preot, că scopul vieții omenești este binele suprem. Putem să ne închipuim, după acestea, cum vom găsi apreciate unele teze ale filozofiei antice și putem bănui și care sînt problemele pe care el le desprinde din filozofia antică. Cînd scrie despre epicureism prezintă concepția epicureistă în mod denaturat și fals, iar folosirea unor expresii prea tari („spurcissimum genus hominum“) provine nu numai din subaprecierea eticii epicureice, ci este ecoul, și în

⁴² Vezi Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár*, II, Budapesta, 1885, p. 50, și Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, II, p. 510—511.

⁴³ Ch. Francken Gardelebiensis scrie la p. 5 din prefață (numerotarea noastră): „...non pauca denique capita ipse sum interpretatus et multis (illius) commentationibus meas attexui“.

acest caz, al stigmatizării generale a materialistului Epicur de către filozofia idealistă. Este evident că toate acestea au un pronunțat caracter tendențios. Pentru noi nu constituie o noutate această denaturare, acest atac răuvoitor îndreptat de nenumărate ori din antichitate pînă în zilele noastre, de reprezentanții filozofiei idealiste, împotriva răspînditorilor materialismului.

O altă teză a sa: „Scimus Platonem, Stoicos, Pythagoricos et iis antiquiores Ionicos, dixisse, Deum esse mentem et animam mundi”⁴⁴, reflectă tendința care, prin denaturarea esenței gândirii materialiste, prezintă într-o lumină falsă teoriile pronunțat materialiste în curs de apariție. Primii reprezentanți greci ai materialismului, filozofii ionieni ai naturii, au dat o explicație existenței universului pe baza unor fapte materiale, ei înțelegînd caracterul material al lumii, și referirile la mitologie sînt numai rămășițele concepției idealiste de care nu s-au putut debarasa⁴⁵. Dar tocmai acestea sînt luate ca bază la interpretarea greșită și introducerea forțată a elementului mistic care duce la concluzii greșite de felul celor de mai sus. La același scriitor citim încă o remarcă interesantă: „Alii vero inter Stoicos summum bonum collocarunt in divitiis et opibus, cuius sententiae Anaxagoras fuit”⁴⁶. Nu încapă îndoială că autorul acestor rînduri, versat de altfel în limba și literatura latină și greacă, nu trădează aceeași pricepere și pe tărîmul filozofiei antice, căci altfel nu ar fi făcut afirmația aceasta despre stoici, respectiv despre Anaxagoras, care a trăit cu mult înaintea stoicilor. Ca încheiere menționăm deci numai faptul că unii reprezentanți ai filozofiei antice, a căror concepție putea fi integrată în ideologia umanistă din Transilvania, și-au cîștigat dreptul la existență în societatea secolului XVI. Aceasta dă totodată și explicația restrîngerii filozofiei antice, a prezentării ei unilaterale, iar perioada în care vîlul așternut peste materialism va fi ridicat și reprezentanții antici ai materialismului își vor dobîndi locul ce li se cuvine, aparține pe atunci încă unui viitor îndepărtat.

*

Încheiem cercetările privind urmele culturii antice în secolul al XVI-lea în Transilvania prin cîteva concluzii și constatări ce se pot stabili din cele de pînă acum.

Și la noi, omul secolului al XVI-lea, atins de suflul înnoitor al umanismului, se întoarce către lumea antică. Acest interes față de antichitate se manifestă pe de o parte în editarea — de preferință într-o formă prescurtată — sau traducerea lucrărilor autorilor antici, iar pe de altă parte — în mod mai caracteristic și mai pronunțat — în nenumărate referiri și citate răzlețe cuprinse în lucrările de cel mai variat caracter,

⁴⁴ Petrus Lascovius de Barovia, *op. cit.*, p. 5r din dedicație (numerotare modernă).

⁴⁵ *Primii materialisti greci*, București, 1950, p. 11.

⁴⁶ Petrus Lascovius (Barovinus), *op. cit.*, p. 8v—9r.

făcînd astfel cunoscute în cercuri tot mai largi elementele culturii antice.

Nu putem trece cu vederea rolul activ pe care l-au avut în răspîndirea culturii antice lucrările umaniștilor de seamă Erasmus și Melanchton. Editarea operelor lor în Transilvania a contribuit într-o mare măsură la prezentarea culturii antice. Iar tinerii din Transilvania care-și făcuseră studiile la universitățile din străinătate și din care mai mulți se puteau mîndri cu calitatea de discipoli nemijlociți ai lui Melanchton și ai moștenitorilor săi spirituali, odată întorși în țară au desfășurat o rodnică activitate în slujba răspîndirii noilor cunoștințe și idei (Honterus, Heltai, Schesaeus, Ioannes Decius Barovius și alții). Această activitate a lor a chemat la viață pătura mai numeroasă a intelectualilor tineri crescuți în parte în școli transilvănene, intelectuali care, activînd pe tărîm literar și al învățămîntului, au sporit și ei numărul elementelor laice mai versate în cultura antică.

I. BITAY

BEITRÄGE ZUM STUDIUM DER ANTIKEN KULTUR IN SIEBENBÜRGEN IM 16. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit enthält Daten über die Art, wie sich die antike Kultur im Kulturleben Siebenbürgens im 16. Jh. widerspiegelt. Hier wurde — einer ganz allgemeinen Erscheinung entsprechend — das Interesse für antike Kultur durch den Humanismus geweckt, während die Reformation, die Ideen des Humanismus übernehmend, antike Überlieferungen auch breiteren Kreisen zugänglich machte.

Der Verfasser macht uns mit einem Teil der in der zweiten Hälfte des 16. Jhs. in Siebenbürgen erschienenen Arbeiten bekannt, die die antike Kultur zu neuem Leben erweckten, sowie auch mit darauf bezüglichen Ansichten und Hinweisen, die in diesen Werken zu finden sind. Ein Grossteil der Angaben bezieht sich auf Literatur, jedoch werden auch die Gebiete der antiken Geschichtschreibung, des Rechtswesens und der Philosophie berührt. Vollständige Textausgaben klassischer Werke sind ziemlich selten (die Ausgabe der Komödien des Terenz). Häufiger finden wir gekürzte Varianten oder Zusammenfassungen, sogenannte Florilegien, Sentenzen-Sammlungen usw., wie sie in jener Zeit allgemein üblich waren. Solche Bearbeitungen erfreuten sich grosser Beliebtheit. Daneben erscheinen in ansehnlicher Zahl Übersetzungen aus antiken Schriftstellern. Auch werden, als Widerhall der antiken Literatur, Werke im Geiste der Antike verfasst oder es werden mit moralisierenden Tendenzen verwobene Gleichnisse und Beispiele nach antiken Schriftstellern verwendet. Lateinische und griechische Zitate, desgleichen verschiedene Hinweise auf die Alten, die wir sehr häufig in den Büchern jener Zeit finden, beweisen das Interesse an der antiken Welt und die Anerkennung, die dem Ansehen bedeutender Denker der Antike gezollt wurde.

Unbestrittene Verdienste um die Verbreitung der klassischen Kultur bei uns erwarben sich die Werke von Erasmus und Melanchton, sowie auch junge Siebenbürger, die sich an fremden Universitäten mit den Ideen der beiden Humanisten vertraut gemacht hatten, worauf sie nach ihrer Rückkehr in die Heimat die begeistertsten Verbreiter dieser neuen Ideen wurden. Ihre Tätigkeit hier trug mit viel Erfolg zur Erhöhung der Zahl von Intellektuellen mit klassischer und humanistischer Bildung bei.

MONEDE POLONEZE DIN SECOLELE XV—XVII ÎN TRANSILVANIA

În cercetările din ce în ce mai sistematice și mai bogate de istorie economică a țării noastre se resimte astăzi tot mai mult nevoia de a utiliza, pe lângă mărturiile documentare și izvoarele istorice de altă natură, informațiile de natură numismatică. Tezaurele monetare descoperite pe teritoriul Transilvaniei, fie publicate de cele mai multe ori sumar, fie descrise doar în actele (inventare, cataloage) muzeelor sau ale altor instituții de specialitate în patrimoniul cărora au intrat, nu au fost studiate exhaustiv pînă în prezent. Cercetările de istorie economică suferă și ele din cauza carenței de date și îndeosebi de lucrări de sinteză privitoare la circulația monetară medievală în țara noastră¹. Dispunem doar de studii care cuprind indicații metodologice pentru cercetările de circulație monetară² sau examinează unele aspecte concrete ale acestei probleme³, aducînd contribuții la o viitoare lucrare de sinteză, foarte necesară în acest domeniu. Unui asemenea aspect îi este consacrată și lucrarea de față care își propune să prezinte monedele poloneze cuprinse în tezaure monetare medievale găsite pe teritoriul Transilvaniei.

În cele ce urmează vom analiza 64 de tezaure monetare. Din acestea,

¹ Cf. Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, 1964, p. 103.

² C. Moisil, *Tezaure monetare ca izvoare istorice*, în *CrNA*, nr. 123—124, 1942, p. 68 și urm.; idem, *Cîteva tezaure monetare medievale*, în *Academia R.P.R., Lucrările sesiunii generale științifice din 2—12 iunie 1950*, București, 1951, p. 1553—1562; O. Iliescu, *Despre tezaurele monetare și viața economică în secolele III—XIV pe teritoriul țării noastre*, în *Studii*, III, 1952, p. 178—186; idem, *Monede tătărești din sec. XIII—XV, găsite pe teritoriul R.P.R.*, în *SCN*, III, p. 263—274; idem, *Considerații cu privire la rolul asprilor turcești în economia Munteniei*, *ibidem*, p. 306 și urm.

³ Aur. Sacerdoțeanu, *Despre circulația monetară la români în evul mediu*, în *Hrisovul*, III, 1943, p. 5 și urm.; I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI—XIII, în lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, II, 1958, p. 269—301; idem, *Contribuții la studiul circulației monetare în Transilvania în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în *SMIM*, IV, 1960, p. 7—58.

19 sînt studiate pe baza informațiilor din diferite periodice⁴, iar 13 cu precizări și completări pe baza cataloagelor Cabinetului numismatic al Institutului de istorie și arheologie din Cluj (în continuare: Cn), unde ele sînt înregistrate⁵. Alte 28 de tezaure, luate în studiu acum întîia oară, sînt inventariate și descrise în cataloagele amintite⁶, iar 4 tezaure le prezentăm pe baza unor informații anterioare recente lor publicări⁷.

Analiza de față nu poate cuprinde întreg materialul existent. Nemai-vorbînd de faptul că multe descoperiri monetare vor fi rămas ineditate și se vor fi pierdut, din pricina necunoașterii valorii lor de către descoperitori, lucrarea noastră nu a putut include nici tezaurele monetare medievale nepublicate înregistrate eventual la alte muzee din Transilvania. Cu toate acestea, cele peste 60 de tezaure monetare analizate sînt edificatoare pentru situația circulației monetare în Transilvania în perioada pe care o cuprind, prin repartiția pe țări, compoziția valorică și gruparea topografică ce o prezintă. Remarcăm de la început lipsa tezaurelor monetare cu o compoziție inițial unitară, deci cu emisiuni monetare provenite dintr-o singură țară⁸. Monedele prezentate fac parte din tezaure

⁴ Tezaurele monetare de la: *Săldăbogiu* (NumK, 21—22, p. 29), *Teaca* (NumK, 48—49, p. 57; ibidem, 5, p. 140), *Deva* (O. Floca, în SCN, III, p. 559—561), *Șimleul Silvaniei* (NumK, 15, p. 84), *Cuciulata* (NumK, 8, p. 139), *Tulca* (NumK, 13, p. 26—27), *Peceiu I* (NumK, 5, p. 141), *Cefa* (NumK, 23—24, p. 44—45), *Vale* (NumK, 11, p. 18), *Chechiș* (Z. Székely, în SCN, I, 1957, p. 473—474, nr. VIII), *Semlac* (NumK, 5, p. 105), *Ulcium* (NumK, 48—49, p. 57), *Șintereguș* (NumK, 48—49, p. 58), *Uilac* (NumK, 13, p. 25; NumK, 14, p. 70), *Vad* (NumK, 15, p. 85), *Boholt* (O. Floca, în SCN, III, p. 561—568), *Diosig* (NumK, 13, p. 25), *Hărănglab* (Z. Székely, în SCN, I, p. 474, nr. IX), *Coaș* (NumK, 5, p. 140).

⁵ Tezaurele monetare de la: *Bocăia* (Cn 5—1904; NumK, 3, p. 15), *Siniacob* (Cn 139—1907; NumK, 6, p. 65), *Șeica Mică* (Cn 49—1909; *DolgCluj*, 1911, p. 126), *Peceiu II* (Cn 67—1906; NumK, 5, p. 141), *Tășnad* (Cn 24—1908; NumK, 7, p. 23), *Satu Mare* (Cn 72—1907; NumK, 6, p. 66), *Uila* (Cn 98—1908; NumK, 7, p. 140), *Bahnea* (Cn 29—1913; *DolgCluj*, 1914, p. 188—193), *Cluj, str. Napoca* (Cn 23—1906; NumK, 50—51, p. 72), *Baia Mare* (Cn 34—1910; NumK, 9, p. 74), *Cluj, str. Tutunului* (Cn 95—1907; NumK, 50—51, p. 72), *Cluj, str. Fabrica de cărămizi* (Cn 9—1944; NumK, 50—51, p. 72).

⁶ Tezaurele monetare de la: *Prisaca* (?) (Cn 9—1911), *Sintești* (Cn 24—1903), *Florești* (Cn 32—1913), *Luncani* (Cn 5—1902), *Abrud I* (Cn 15—1902), *Cluj-Mănăștur* (Cn 86—1908), *Cireșoaia* (Cn 17—1903), *Dioșod* (Cn 89—1904), *Abrud II* (Cn 16—1902), *Cinciș* (Cn 56—1904), *Iad* (Determin. 2—1960), *Șaroș* (Cn 7—1904), *fostul județ Cluj* (Cn 12—1918/19), *împrejurimile orașului Tirnăveni* (Cn 8—1922), *Cugir* (Cn 15—1920/21), *Petrindul Mic* (Cn 69—1905), *Cămin* (Cn 66—1904), *Feleac* (Cn 15—1925), *Seleușul Mare* (Cn 91—1908), *Palatca* (Cn 8a—1900), *Josani* (Cn 90—1904), *Țigmandru* (Cn 7—1913), *Varviz* (Cn 55—1904), *Răscruci* (A 6—1958), *Juc* (Cn 2—1918/19), *Măgheruș* (Cn 11 și 12—1911), *Cistelnic* (Cn 38—1904).

⁷ Tezaurul de la *Lăpușnic* (Gh. Anghel, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 109—124) și trei tezaure de la Alba Iulia (idem, în *Apulum*, V, 1965, p. 375—405). La acestea se mai adaugă — nemaiputînd fi inclus în calcule — un tezaur monetar la *Gănești*, r. Tirnăveni, cuprinzînd 232 monede din Transilvania de la Gabriel Bethlen (multe din ele fiind din anul 1626) și din Polonia, probabil tripli groși de la Sigismund al III-lea. (Informație N. Vlassa).

⁸ Nici măcar tezaurul de la *Deva*, unicul depozit care cuprinde — în stocul păstrat pînă astăzi — exclusiv monede poloneze, nu poate fi considerat ca unitar, avînd în vedere că nu cunoaștem compoziția sa inițială. Cf. O. Floca, *Două descoperiri monetare feudale din secolele XVI—XVII, în regiunea Hunedoara*, în *SCIV*, III, p. 559—561.

mixte, atât de importante pentru studiul circulației monetare⁹, tezaure ce cuprind monede în circulație în secolele XV—XVII pe teritoriul Transilvaniei și al țărilor cu care ea avea relații de schimb.

O preponderență numerică netă au monedele emise de regii Poloniei. Această preponderență a monedelor poloneze nu trebuie să ne surprindă. Transilvania, emițătoare de monede proprii abia aproximativ odată cu constituirea principatului autonom¹⁰, bătea în monetăriile ei în general numai monede cu valoare nominală ridicată¹¹, nevoile de monedă mărunță fiind satisfăcute pe mai departe cu emisiunile țărilor care participau mai intens în circuitul economic al Transilvaniei, în primul rând cele poloneze. Valoarea intrinsecă apropiată a monedei poloneze și a celei maghiare¹² explică și ea frecvența întrebuintării acestora pe piața transilvană sau de către posesori transilvăneni. De altfel, examinarea proporției dintre tezaurele în care se întâlnesc monede transilvănene și cele lipsite de asemenea monede dezvăluie aspecte interesante ale acestei probleme. Se poate observa că în cele 26 tezaure care nu conțin monede transilvănene, monedele poloneze și maghiare apar în general în perioade în care în Transilvania, fie din cauză că nu exista activitate monetară proprie (primele decenii ale secolului al XVI-lea), fie că, în secolul al XVII-lea, se emitea numai monedă de valoare ridicată, era mai stringentă nevoia de monedă curentă mărunță și mijlocie. În ceea ce privește monedele transilvănene care apar într-un număr de 38 tezaure monetare, sînt emisiuni cu valoare nominală mică și mijlocie, cuprinse între anii 1557—1629¹³, pe cînd atât monedele poloneze, cît și cele maghiare din aceste tezaure se extind în limite cronologice mult mai largi, de la mijlocul secolului al XV-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. În unele cazuri, după cum am amintit, ele sînt chiar complementare din punct de vedere cronologic cu monede transilvănene¹⁴. În orice caz, chiar și aceste sumare date indică faptul că, pînă și în perioada unei activități monetare mai intense în Transilvania, era nevoie de monedă mărunță de largă circulație. Pe lîngă similitudinea valorii intrinsece a unora din monedele poloneze și transilvănene¹⁵, tezaurele pe care le studiem mai scot în evidență și faptul că în Transilvania, ca de altfel și în Moldova¹⁶,

⁹ Cf. C. Moisil, *Tezaure monetare ca izvoare istorice*, în *CrNA*, nr. 123—124, 1942, p. 70.

¹⁰ Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*, Cluj, 1936, p. 506 și 515.

¹¹ *Ibidem*, p. 506—507.

¹² S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 319—320, n. 10.

¹³ Cu excepția citorva taleri găsiți la Cluj, a monedelor de 3 groși din tezaurul de la Palatca, precum și a unor monede din comuna Vale.

¹⁴ Ca în cazul tezaurului din împrejurimile orașului Tîrnăveni, al celor din Tulca, Peceiu II, Măgheruș, Baia Mare etc.

¹⁵ Cf. S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 319—320, n. 10; C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 105.

¹⁶ Cf. O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare*, în *SCN*, I, 1957, p. 464—465; Grigore Foiț, *Un tezaur monetar din secolele XV—XVII, descoperit la Suceava*, în *SCN*, III, 1960, p. 511—515.

circulau în veacurile evului mediu dezvoltat emisiuni ale tuturor țărilor unde era în circulație moneda poloneză: Ungaria, Cehia, Austria, precum și unele stătuțele germane.

Toate aceste considerente justifică cu prisosință încercarea de a da o imagine a circulației monedei poloneze în Transilvania secolelor XV—XVII, prin prisma celor 64 de tezaure monetare.

Examinînd tezaurele monetare medievale descoperite în Transilvania, observăm că în veacul al XIV-lea și în prima jumătate a celui următor, din aceste tezaure lipsesc cu totul monedele poloneze. Într-un număr de 20 tezaure monetare din secolul al XIV-lea¹⁷, pe lângă piese provenite din Veneția, statele germane și apusul Europei, marea majoritate a monedelor o formează emisiunile maghiare, slavone, sîrbești. Acest fenomen se va fi datorînd pe de o parte politicii monetare a primilor regi angevini, care emit monedă cu valoare intrinsecă ridicată și chiar monede de aur¹⁸, dominante în circulația monetară din secolul al XIV-lea și începutul secolului următor, cînd însă se accentuează deprecierea lor — ceea ce, printre altele, declanșează și marea răscoală de la Bobilna —, iar pe de altă parte, faptului că în Polonia în aceeași perioadă abia începuse baterea de monedă „bună”, în cantități încă neînsemnate¹⁹. Deși relațiile comerciale între Transilvania și Polonia încep să se infiripe încă după 1370²⁰, moneda folosită în comerțul dintre cele două țări va fi rămas încă un anumit timp în primul rînd cea cu valoare intrinsecă mai ridicată a regatului maghiar care se înstăpînise de veacuri în Transilvania. Astfel se explică faptul că în tezaurele monetare medievale din Transilvania întîlnim monede poloneze abia începînd cu mijlocul secolului al XV-lea.

Cele 64 de tezaure studiate cuprind, după cum am văzut, un total de 22.401 piese emise de regii Poloniei între secolele XV—XVII.

Cea mai veche monedă poloneză găsită în Transilvania — în tezaurul de la Prisaca (?)²¹ — datează din timpul domniei regelui *Vladislav III* (1434—1444). Se pare că această piesă unică apare incidental în tezaurele studiate. Abia în timpul tendințelor de centralizare politică ale lui *Cazimir Jagello* (1447—1492)²² constatăm o pătrundere mai masivă a monedei poloneze în Transilvania. 208 monede provenite de la *Cazimir Jagello*, constînd din 100 piese de jumătate gros, 107 groși și un șiling (sou)

¹⁷ Vezi C. Kirițescu, *op. cit.*, Anexa I, p. 356—361. În Anexă figurează greșit localitatea *Șoimeni* (r. Cluj) în loc de *Șinteu* (r. Aleșd).

¹⁸ Cf. *IstRom.*, vol. II, p. 238; C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 88.

¹⁹ Cf. Marian Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, p. 26.

²⁰ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc, I, Epoca veche*, ed. II, București, 1925, p. 50.

²¹ În inventarul Cn: *Priszka* (poate satul actual Prisaca, r. Caransebeș, reg. Banat).

²² *Historia Polski*, Tom I, do roku 1764, Cześć II od polowy XV. w. Pod redakcją Henryka Lowmianskiego (în continuare: *Historia Polski*, I, 2), Warszawa, 1957, p. 166.

de Gdańsk, s-au găsit în 9 tezaure²³, toate aflate în centrul și vestul Transilvaniei. Emisiunile lui *Ioan Albert* (1492—1501) denotă o creștere cantitativă de aproape 200%. În acest timp, numărul mediu de monede ce revine pe un an este de 59,7 față de media de 4,5 din timpul lui *Cazimir*. Valorile nominale devin și ele mai variate: găsim din această perioadă 132 denari, 316 piese de jumătate gros, 141 groși, 4 groși mici și 4 kwartnici, deci în total 597 piese. Ele provin, în parte, din aceleași 9 tezaure în care s-au găsit și monedele lui *Cazimir*²⁴, iar în 7 tezaure²⁵ emisiunile lui *Ioan Albert* constituie piesele cele mai vechi. Din punct de vedere topografic, aceste 7 tezaure largesc aria de răspândire a monedelor poloneze în arcu intracarpatic, extinzînd-o în unele părți ale Biho-rului, în est spre regiunea Bistriței și sporesc punctele topografice din centrul Transilvaniei. Perioada de domnie a lui *Alexandru* (1501—1506), mai scurtă, dar însemnată din punct de vedere monetar²⁶, este marcată prin prezența relativ pronunțată a monedelor poloneze, întrucît, deși totalul pieselor se ridică la 488 — cifră mai mică decît în timpul lui *Ioan Albert* —, avînd în vedere faptul că ele au fost emise într-un răs-timp de numai 5 ani, media anuală de 97,6 monede arată o creștere considerabilă. Valorile nominale rămîn cele deja cunoscute din timpul lui *Ioan Albert*: 144 denari, 232 jumătăți de gros, 110 groși, 1 kwartnik, la care se adaugă o singură piesă de 1½ gros. Emisiunile acestea le regăsim în 17 tezaure, din care 14 deja amintite²⁷, iar 3 tezaure — din care 2 situate pe linia Someșului sau aproape de Someș, iar unul în zona Mureșului²⁸ — cuprind emisiuni ale lui *Alexandru* ca cele mai vechi piese. Cele mai multe monede din secolul al XVI-lea, găsite în Transil-vania, aparțin lui *Sigismund I* (1506—1548). Totalul emisiunilor sale pre-zente în tezaurele monetare studiate este de 1.272 piese. Ele cuprind cele mai frecvente valori nominale emise în prima jumătate a secolului al XVI-lea: 8 șilingi, 365 piese de jumătate gros, 565 groși, 294 groși mari, o piesă de 1½ gros, o piesă de 3 groși, 30 denari, 1 kwartnik și 7 monede tocite. Aceste monede sînt cuprinse în 16 din tezaurele amin-tite²⁹, precum și în alte 5 constituite în prima jumătate a secolului al XIV-lea³⁰. Acestea din urmă adaugă ariei de răspîndire deja cunoscute

²³ Tezaurele monetare de la Sintesti, Florești, Luncani, Abrud (primul tezaur), Cluj-Mănăstur, Cinciș, Șeica Mică, Șaroș, împrejurimile orașului Tîrnăveni.

²⁴ Tezaurele monetare de la Sintesti, Florești, Luncani, Abrud (primul tezaur), Cluj-Mănăstur, Cinciș, Șeica Mică, Șaroș, împrejurimile orașului Tîrnăveni.

²⁵ Tezaurele monetare de la Prisaca (?), Săldăbagiu, Teaca, Bocaia, Iad, Lăpuș-nic, Cluj-str. Napoca.

²⁶ Gumowski, *op. cit.*, p. 30.

²⁷ Tezaurele monetare de la Prisaca (?), Săldăbagiu, Florești, Luncani, Bo-caia, Abrud (primul tezaur), Cluj-Mănăstur, Cinciș, Iad, Lăpușnic, Șeica Mică, Șaroș, împrejurimile orașului Tîrnăveni, Măgheruș, Cluj-str. Napoca.

²⁸ Tezaurele monetare de la Ulciug, Șintereguț, Măgheruș.

²⁹ Tezaurele monetare de la Prisaca (?), Săldăbagiu, Florești, Teaca, Luncani, Bocaia, Abrud (primul tezaur), Cluj-Mănăstur, Cinciș, Iad, Lăpușnic, Șeica Mică, Șaroș, împrejurimile orașului Tîrnăveni, Măgheruș, Cluj-str. Napoca.

³⁰ Tezaurele monetare de la Siniacob, Abrud (tezaurul al doilea), Cuciulata, fostul județ Cluj, Feleac.

un element topografic important prin monedele de groși și groși lați găsite în tezaurul de la Cuciulata (r. Făgăraș), punctul extrem sud-estic — de altfel destul de izolat — al răspîndirii monedelor poloneze în secolele XV—XVII. Două din reformele monetare importante ale lui Sigismund I se oglindesc în tezaurele analizate, și anume, realizarea uniunii monetare polono-prusace³¹, precum și emiterea în masă a groșilor mari, introduși în Polonia și Lituania³². Astfel, în cadrul emisiunilor din această perioadă găsim 6 șilingi prusieni, 1 de Elbląg, 193 groși prusieni, 42 groși de Elbląg, 107 groși de Gdańsk și 1 groș de Glogov, precum și 294 groși mari. Totuși, datorită domniei lungi a lui Sigismund I, media anuală a pieselor emise de el și prezente în tezaurele transilvănene studiate se reduce la 30,20 față de 97,6 piese din timpul lui Alexandru I.

Trebuie amintită și existența, în 13 tezaure, a monedelor regelui *Ludovic al II-lea* al Ungariei (1516—1526), emise pentru Polonia în virtutea pretențiilor acestuia la tron, monede devalorizate, considerate chiar falsuri³³. Dezastrul de la Mohaci a pus capăt acestor emisiuni cu efect dezorganizator asupra relațiilor bănești polono—transilvane.

Monedele lui *Sigismund August* (1548—1572) sînt cuprinse în 14 tezaure a căror constituire începe cu emisiuni mai vechi³⁴, precum și în unul singur³⁵ unde emisiunile ultimului rege din dinastia Jagellonilor sînt cronologic cele mai vechi piese poloneze ale tezaurului. Numărul monedelor scade brusc la un total de 88 piese (6,1 pe an), avînd următoarea repartitie a valorilor nominale: 1 monedă de 3 creițari, 9 jumătăți de groș, 57 groși, 13 groși mari și 8 piese de 4 groși. Scăderea numărului monedelor poloneze în cele 64 de tezaure din Transilvania în timpul lui Sigismund August corespunde întocmai politicii monetare a regelui, caracterizată prin încetarea baterii monedelor coroanei și reducerea emisiunilor lituane și ale orașelor³⁶. Aceasta este de altfel perioada în care încep să se facă simțite urmările „revoluției” prețurilor, procesul îndelungat al deprecierei monedei poloneze³⁷. În emisiunile urmașilor ultimului Jagellon se oglindesc unele fenomene însoțitoare ale deprecierei monetare: creșterea numerică a emisiunilor tot mai depreciate, apariția unor valori nominale noi. Observăm acest lucru începînd chiar cu monedele lui *Ștefan Báthory* (1575—1586). Quantumul de monede care provin din perioada uniunii personale polono—transilvane din timpul lui Báthory prezintă o creștere simțitoare față de vremea lui Sigismund August. Cele 276 monede din această perioadă (medie anuală de 27,6) sînt pre-

³¹ Gumowski, *op. cit.*, p. 34.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 32—33.

³⁴ Tezaurele monetare de la Florești, Luncani, Abrud (primul tezaur), Cluj-Mănăstur, Abrud (tezaurul al doilea), Cuciulata, Cinciș, Tulca, Iad, Peceiu (primul tezaur), Lăpușnic, Șeica Mică, împrejurimile orașului Tîrnăveni, Șintereguț.

³⁵ Tezaurul monetar de la Juc.

³⁶ *Historia Polski*, I, 2, p. 135; Gumowski, *op. cit.*, p. 37.

³⁷ *Historia Polski*, I, 2, p. 136.

zente în 21 tezaure, din care 18 continuă emisiuni anterioare³⁸, iar în 3 tezaure³⁹, data primei emisiuni o poartă piese ale lui Ștefan Báthory. Cele 21 tezaure conțin 1 ducă (piesă depreciată de 3 groși), 2 piese mărunte de câte un șiling, 65 groși, 2 groși mari, pentru prima dată marea cantitate de 205 piese de 3 groși și 1 piesă de 6 groși, valoare nominală foarte obișnuită începând cu domnia lui Ștefan Báthory⁴⁰. Numerarul sporit al emisiunilor lui Ștefan Báthory, raportat la emisiunile predecesorului său, este o dovadă a intensificării relațiilor economice și politice între Polonia și Transilvania datorită uniunii personale⁴¹. De altfel, intensificarea acestor legături o indică și faptul că 2 din cele 3 tezaure ale căror emisiuni încep de la Ștefan Báthory (cel de la Dioșod și cel de la Șimleul Silvaniei) se află în zona posesiunilor ereditare ale familiei Báthory.

Sub domnia lui *Sigismund III Wasa* (1587—1632), începând mai ales cu primii ani ai secolului al XVII-lea, se accentuează procesul de devalorizare a monedei de argint, așa încît din punct de vedere al circulației monetare trebuie să facem o distincție între ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, cînd moneda poloneză este supusă unei devalorizări mai lente, și primele decenii ale secolului al XVII-lea, în care valoarea monedei scade în ritm vertiginos față de perioada anterioară⁴². Astfel, între anii 1587—1600, în 17 tezaure care continuă emisiuni mai vechi avem în total 1.213 monede (un procentaj mediu ridicat, de 86,6 pe an), și anume 1 denar, 103 jumătăți de groși, 1 groș mic emis în Tirol, 30 groși, 815 tripli groși, 260 piese de 6 groși și 3 tocite. Tripli groși, moneda principală a acestei perioade⁴³, apar într-un număr însemnat, iar alături de ei, pentru prima dată în Transilvania, piesele de 6 groși, a căror emitere începuse încă în 1526⁴⁴. Monedele datînd între anii 1601—1632 ating cifra de 14.646 (media anuală: 45,8 monede), constituind mai mult de jumătate din totalul pieselor găsite în tezaurele studiate din Transilvania. Ele sînt cuprinse în 37 tezaure ale căror emisiuni poloneze se încheie la sfîrșitul secolului al XVII-lea⁴⁵. Specific e faptul că în majori-

³⁸ Tezaurele monetare de la Florești, Teaca, Luncani, Abrud (primul tezaur), Cluj-Mănăștur, Deva, Siniacob, Abrud (tezaurul al doilea), Cuciulata, Cinciș, Tulca, Iad, Lăpușnic, Șeica Mică, fostul județ Cluj, împrejurimile orașului Tîrnăveni, Măgheruș, Cluj-str. Napoca.

³⁹ Tezaurele monetare de la Cireșoia, Dioșod, Șimleul Silvaniei.

⁴⁰ Gumowski, *op. cit.*, p. 40.

⁴¹ Cf. *IstRom*, II, p. 942—943; M. Dan, *Din istoria iobăgimii române din Transilvania. Iobagi români transilvăneni în Polonia pe timpul lui Ștefan Báthory*, în *ActaMN*, II, p. 345—346.

⁴² *Historia Polski*, I, 2, p. 467; Gumowski, *op. cit.*, p. 45.

⁴³ Gumowski, *op. cit.*, p. 44.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 104, nr. 481.

⁴⁵ Tezaurele monetare de la Șeica Mică, Șaroș, fostul județ Cluj, împrejurimile orașului Tîrnăveni, Cugir, Nepos, Petrindul Mic, Cămin, Feleac, Seleușul Mare, Palatca, Josani, Țigmandru, Ulciug, Șintereguț, Varviz, Uilac, Răscruci, Peceiu (tezaurul al doilea), Vad, Tășnad, Satu Mare, Uila, Boholt, Bistra, Juc, Bahnea, Alba Iulia (tezaurul al doilea), Diosig, Hărănglab, Măgheruș, Cluj-str. Napoca, Baia Mare, Cluj-str. Tutunului, Cistelnic, Cluj-Fabrica de cărămizi, Alba Iulia (tezaurul al treilea).

tatea tezaurelor cu monede poloneze din perioada 1601—1632 (27 tezaure din 37) data primei emisiuni monetare o formează ani cuprinși în această perioadă, ceea ce indică — credem — utilizarea monedelor depreciate ale lui Sigismund III în circulația bănească a Transilvaniei în întreg veacul al XVII-lea. Faptul că cele 27 localități unde au fost descoperite aceste tezaure înfățișează tabloul topografic complet al monedelor poloneze studiate, precum și marea cantitate și valorile nominale de maximă varietate din această perioadă, în cadrul întregului tablou prezentat, ne indică clar că aceste emisiuni aparțin perioadei de puternică și rapidă devalorizare a monedei poloneze din cauza fenomenelor economice și politice ale vremii, survenite în Europa centrală și în Polonia⁴⁶.

Cota cea mai ridicată din totalul pieselor, și anume 8.813 monede, este dată de piesele de 1 1/2 gros, urmîndu-le polturile în număr de 2.706, care, deși emise în Polonia deja în secolul al XVI-lea, apar pentru prima dată acum în Transilvania; urmează 1.768 groși, 11 piese de jumătate gros, 506 tripli groși (din care cite două emisiuni din Riga și Lituania), 59 dutce, 297 monede de 6 groși. Dintre monedele divizionare avem 4 creițari, 272 piese de 3 creițari și 27 piese de 6 creițari. Cei 6 taleri aflați în tezaurele monetare studiate datează tot din primele trei decenii ale secolului al XVII-lea. 177 monede sînt tocite.

Această perioadă atît de bogată în emisiuni monetare — căreia de altfel îi corespunde și un avînt al schimbului de mărfuri între cele două țări⁴⁷ — prezintă, se pare, apogeul circulației monetare, atît cantitativ și ca valoare nominală, cît și ca arie topografică. Acestei perioade îi urmează apoi o epocă de scădere considerabilă, ba chiar, în timpul urmașului lui Sigismund III, *Vladislav IV* (1632—1648), sistarea — după mărturia tezaurelor — circulației monedelor poloneze pe teritoriul Transilvaniei. Conform hotărîrii dietei din 1627, se băteau numai monede de aur și taleri în monetăriile din Gdańsk și Bydgoszcz, singurele care au rămas în funcțiune⁴⁸, excepție făcînd doar perioada 1647—1648, cînd în monetăria din Opole se emit piese de 3 creițari. Lipsa emisiunilor din acest timp însemnează oare și întreruperea relațiilor comerciale? Probabil că nu, căci, după cum am văzut, valorile nominale mari nu s-au generalizat în Transilvania. Emisiunile anterioare continuă să circule, servind, probabil, drept intermediari în comerțul polono-transilvan din timpul lui *Vladislav IV*.

⁴⁶ Cf. Stanislas Hoszowski, *L'Europe centrale devant la révolution des prix. XVIe et XVIIe siècle*, în *AEC*, nr. 3, 1961, p. 449, 451—452; *Historia Polski*, I, 2, p. 467; Gumowski, *op. cit.*, p. 46.

⁴⁷ Cf. M. Dan, *Din comerțul Transilvaniei cu Polonia în secolul al XVI-lea*, manuscris, p. 13—14; idem, *Relațiile comerciale ale Clujului cu Cracovia la sfîrșitul sec. XVI*, manuscris, p. 9. Mulțumim prof. M. Dan, care ne-a pus la dispoziție lucrări în manuscris și în curs de apariție. Pentru relațiile comerciale dintre Transilvania și Polonia în prima jumătate a secolului al XVII-lea vezi registrele de tricezimă din primele decenii ale acestui veac, Arh. Stat. Cluj, passim. (Informație S. Goldenberg.)

⁴⁸ *Historia Polski*, I, 2, p. 467; Gumowski, *op. cit.*, p. 54.

Îndată ce, prin hotărîrea dietei poloneze din 1650, în timpul domniei lui *Ioan Cazimir* (1649—1668) va fi reluată emiterea valorilor nominale mici⁴⁹, ele vor apărea în majoritatea tezaurelor din această vreme. Tezaurele ce conțin monede din timpul lui *Ioan Cazimir* sînt în număr de 16⁵⁰. În afară de un tezaur mai vechi, toate celelalte continuă emisiuni anterioare începute încă sub *Sigismund III Wasa*. Numărul monedelor, de 1837 — ceea ce înseamnă o medie de 38,4 pe an —, rămîne mult în urma emisiunilor anterioare ale lui *Sigismund III*, iar alături de valori nominale deja întîlnite: 2 monede de 1 1/2 groși, 3 bucăți de 3 groși, 1302 piese de 6 groși, 37 bucăți de 3 creițari și 467 de 6 creițari, apar și altele noi, mari, însă cu valoare intrinsecă din ce în ce mai redusă⁵¹: ortul, reprezentat prin 24 piese (o emisiune din *Toruń*, iar restul emisiuni ale regelui) și doi timfi. Emisiunile poloneze din următorii patru ani, din timpul domniei lui *Mihail Wiśniowiecki* (1669—1673), constînd numai din valori nominale mari (taleri, ducați etc.) sau divizionare cu un procentaj de argint redus⁵², n-au pătruns în arcul intracarpatic.

Reducerea continuă a procentajului de argint în monedele poloneze⁵³ va duce la diminuarea treptată a rolului lor în tranzacțiile comerciale, așa încît dintre piesele emise de *Ioan III Sobieski* (1674—1696), găsim în Transilvania — în tezaurele discutate — abia 95 piese: 52 groși, 9 piese de 3 groși, 12 piese de 6 groși și 22 nedeterminate, ceea ce înseamnă o medie anuală de abia 4,1 monede. Aceste monede constituie cronologic ultimele emisiuni într-un număr de 7 tezaure⁵⁴, reprezentînd totodată perioada finală a emisiunilor poloneze din cele 64 tezaure monetare studiate. De bună seamă că încetarea circulației monedelor poloneze reflectată în cele 64 de tezaure trebuie pusă în legătură cu instaurarea dominației austriece în Transilvania în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, printre urmările căreia se află și consolidarea poziției monedei austriece în circulația monetară transilvăneană⁵⁵.

La prima vedere, tabloul circulației monetare arată că pînă la 1632, cantitatea monedelor poloneze, ca și unele valori nominale de mare circulație, este în continuă creștere. (Excepție face, după cum am

⁴⁹ Gumowski, *op. cit.*, p. 57.

⁵⁰ Tezaurele monetare de la Satu Mare, Uila, Boholt, Bistra, Juc, Bahnea, Alba Iulia (primul tezaur), Alba Iulia (tezaurul al doilea), Diosig, Hărănglab, Cluj-str. Napoca, Baia Mare, Cluj-str. Tutunului, Cistelnic, Cluj-Fabrica de cărămizi, Alba Iulia (tezaurul al treilea).

⁵¹ *Historia Polski*, I, 2, p. 661; Gumowski, *op. cit.*, p. 57—58.

⁵² Gumowski, *op. cit.*, p. 64.

⁵³ *Ibidem*, tabelele p. 210—215.

⁵⁴ Tezaurele monetare de la Măgheruș, Cluj-str. Napoca, Baia Mare, Cluj-str. Tutunului, Cistelnic, Cluj-Fabrica de cărămizi, Alba Iulia (tezaurul al treilea).

⁵⁵ Vezi despre urmările financiare ale instaurării dominației austriece în Transilvania, în *IstRom*, vol. III, București, 1964, p. 354; I. Sabău, *Din politica financiară a Habsburgilor în Transilvania la sfîrșitul secolului al XVII-lea*, în *SCȘCluj*, VIII, 1957, nr. 1—4, p. 197—206.

văzut, perioada lui Sigismund August, când s-a redus considerabil bătărea monedelor coroanei.) Această creștere este direct proporțională cu devalorizarea monedei poloneze în cursul secolului al XVI-lea și la începutul celui următor, într-o perioadă de intensă activitate comercială⁵⁶. Abia spre mijlocul secolului al XVII-lea — după cum o dovedesc și tezaurele monetare —, se restrânge comerțul extern al Transilvaniei⁵⁷ și odată cu el și circulația monedelor poloneze.

Fluctuația cantitativă în decursul celor două secole nu este însă suficientă pentru a lămuri chestiunea valorii reale a monedei poloneze pe piața Transilvaniei. Clarificarea acestei probleme este strâns legată de efectuarea unor studii speciale asupra prețurilor în Transilvania, ținându-se seamă de devalorizarea în cursul secolului al XVI-lea și în cel următor, de creșterea prețurilor în prima jumătate a secolului al XVII-lea⁵⁸. Nu putem face abstracție nici de fluctuația valorilor nominale, prezentată în tabelul ce urmează:

Nominale	Sec. XV—XVI	1600—1632	1632—1696
Șilingi	11	—	—
Denari	310	—	—
$\frac{1}{2}$ groș	1.343	11	—
Groși mici	5	—	—
Groși	1.136	2.084	52
Kwartnici	6	—	—
Groși mari	311	—	—
$1\frac{1}{2}$ groș	4	8.813	2
3 groși	1.022	565	12
4 groși	8	—	—
6 groși	261	297	1.314
3 creițari	1	272	37
3 denari	1	—	—
Creițari	—	4	—
6 creițari	—	27	467
Polturi	1	2.247	—
Taleri	—	6	—
Orți	—	—	24
Timfi	—	—	2
Monede foarte tocite sau informații vagi			
Groși	137		
Groși + 3 groși	5		
Polturi	567		
$\frac{1}{2}$ groș + 3 groși	21		
6 groși			

← 131 →

 1

 ← 179 →

⁵⁶ Vezi nota 34.

⁵⁷ *IstRom*, III, p. 109.

⁵⁸ De pildă creșterea prețurilor unor produse agricole în Europa centrală și

După cum rezultă din tabel, unele din valorile nominale în circulație în secolul al XVI-lea dispar cu desăvîrșire în secolul următor (denarii, groșii mari etc.), iar efectivul altora scade considerabil (jumătățile de groș și, în mai mică măsură, triplii groși). În primele decenii ale secolului al XVI-lea apar în schimb, în tezaurele studiate, valori nominale noi: monede mari de argint — taleri —, cît și divizionare (creițari, monede de 6 creițari), iar numărul altora crește mult (al groșilor de la 1136 la 2084, al monedelor de 1 1/2 groș de la 4 la 8813, al celor de 3 creițari de la 1 la 272 și al celor de 1 1/2 creițar — polturile — de la 1 la 2706 piese). În perioada 1632—1696 — data ultimei emisiuni —, constatăm dispariția totală sau, în alte cazuri, scăderea considerabilă a numărului unor valori nominale de bază, mărunte sau mijlocii, masiv reprezentate în perioada precedentă (dispariția monedelor de 1/2 groș și a polturilor, descreșterea numărului groșilor de la 2084 la 52, al pieselor de 1 1/2 groș de la 8813 la 2, al triplilor groși de la 565 la 12 și al monedelor de 3 creițari de la 272 la 37), creșterea numărului monedelor de 6 groși (de la 297 la 1314) și de 6 creițari (de la 27 la 467) și, în sfîrșit, prezența în tezaurele studiate a unui număr de emisiuni cu valoare nominală ridicată, dar cu conținut de metal prețios relativ scăzut (24 orti — 1 ort = 18 groși — și 2 timfi — 1 timf = 30 groși). În Polonia, activitatea monetară a avut mult de suferit în această vreme din cauza deselor războaie și tulburări interne, au fost perioade de mari deprecieri monetare din cauza activității nefaste a unor concesionari particulari ai monetăriilor⁵⁹. Pe de altă parte, și comerțul extern al Transilvaniei s-a restrîns în această perioadă, orientîndu-se tot mai mult spre imperiul otoman⁶⁰.

*

După cum am arătat cu ocazia prezentării cronologice a tezaurelor monetare studiate, acestea ocupă o arie întinsă în sudul, centrul, nordul, nord-vestul și nord-estul Transilvaniei (vezi harta). Tezaurele sînt grupate mai ales de-a lungul Tîrnavelor, Mureșului și Arieșului (24 tezaure), de-a lungul Someșului și în zona acestuia (22 tezaure), iar în apus în zona Crișurilor și în Sălaj (14 tezaure). Două tezaure sînt descoperite izolat

mai ales în Polonia, între 1551—1650; vezi studiul citat al lui S. Hoszowski, p. 446—448. Referitor la prețurile diferitelor produse în Transilvania în secolul al XVI-lea, în afară de volumele de documente publicate și de materialul documentar aflat la arhive, vezi S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 321—328; R. Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiu la începutul veacului al XVI-lea*, în *Anale Univ Buc*, 5/1956, p. 216—228, 231—244; M. Dan și S. Goldenberg, *Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova*, în *Studia*, Fasc. 2, 1964, *passim*; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul*, București, 1965, *passim*.

⁵⁹ Gumowski, *op. cit.* p. 57—58.

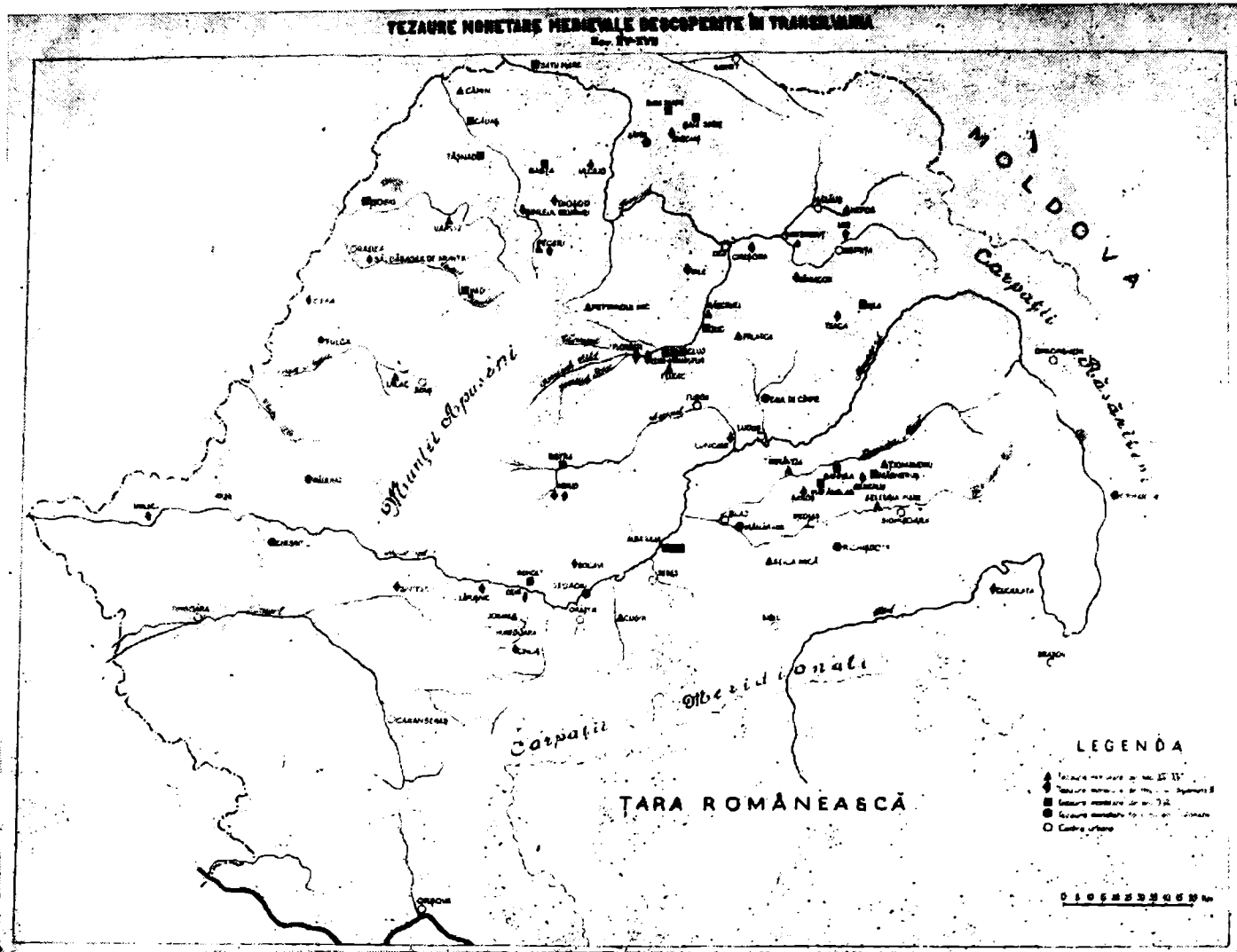
⁶⁰ *IstRom*, III, p. 109.

în zona râurilor Bega, respectiv Olt (tezaurul de la Sintești, respectiv cel de la Cuculata), iar două nu au putut fi precis localizate (tezaurul de la Prisaca și cel provenit de pe teritoriul fostului județ Cluj). Gruparea cea mai concentrată o găsim în zona dintre Tîrnave, în regiunea cuprinsă între orașele Sighișoara, Mediaș, Tîrnăveni și localitatea Țigmandru. Deși multe din tezaure se găsesc în localități sau în zone aflate în calea marilor rute comerciale internaționale⁶¹ ce treceau prin Transilvania în veacurile în cauză sau se situează în zone de intens negoț intern, altele în zone care au avut în unele perioade relații politice mai intense cu Polonia (mai ales în nord-vestul Transilvaniei pe vremea lui Ștefan Báthory⁶²), nu putem stabili o legătură directă între dispunerea tezaurelor monetare studiate și căile comerciale sau arterele folosite în cadrul legăturilor politice sau diplomatice între cele două țări. Ceea ce însă se poate observa, este gruparea tezaurelor, în mare parte, în jurul unor localități mai însemnate sau centre comerciale-meșteșugărești ale timpului. Astfel, tezaurele dintre Tîrnave sînt așezate în apropierea unor centre meșteșugărești importante ca Sighișoara și Mediașul; pe Mureș, o serie de tezaure se află în apropiere de Orăștie; în orașul Cluj, el însuși centru economic important, se găsesc trei bogate tezaure medievale; Bistrița, centru comercial care întreținea permanente și multilaterale legături cu Moldova⁶³, grupează în jurul ei de asemenea cîteva tezaure monetare. Este posibil ca o mare parte din efectivul monetar ascuns în pămînt să fi fost folosită în negoțul desfășurat în aceste centre economice. De altfel, în centre urbane s-au descoperit 13 din cele 64 tezaure monetare, din care în Cluj și Alba Iulia cîte 3 tezaure. În sprijinul ipotezei întrebuintării monedelor în negoț vine și compoziția tezaurelor monetare, alcătuite în cea mai mare parte din monede de valoare mică și mijlocie, obișnuite în circulația monetară din Transilvania. Acestui scop trebuie să-i fi servit pînă și cantitățile masive de piese de 1 1/2 groș pe care le regăsim în unele tezaure (1250 piese în tezaurul de la Baia Mare, 1656 piese în tezaurul de la Varviz, 4754 în tezaurul de la Palatca) din secolul al XVII-lea unde cantitățile amintite, cele mai mari din cadrul tezaurelor studiate, provin toate din perioada de depreciere monetară puternică în timpul domniei lui Sigismund al III-lea Wasa al Poloniei. Unor scopuri comerciale vor fi servit și orții și timfii în circulație în timpul lui Ioan Cazimir și Ioan Sobieski. Excepție fac eventual tezaurul de la Petrindul Mic (1 taler de Toruń) și cel de la Uilac (4 taleri), talerii fiind destinați, poate, unor tranzacții mai însemnate, nu însă strînși cu scop de acumulare de capital bănesc. Tot pentru ipoteza că monedele au servit ca intermediari în comerț pledează și lipsa — după datele sumare pe care

⁶¹ *IstRom*, II, p. 888—889; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 290—291; M. Dan, *Relațiile comerciale ale Clujului cu Cracovia la sfîrșitul sec. XVI*, p. 11—12.

⁶² M. Dan, în *ActaMN*, II, p. 346, 360.

⁶³ M. Dan — S. Goldenberg, *op. cit.*, *passim*.

Tezaure monetare medievale descoperite în Transilvania (sec. XV—XVII).

le posedăm despre descoperirea tezaurelor — oricărui obiect de podoabă în compoziția descoperirilor monetare. Tezaurele vor fi fost îngropate în împrejurări fortuite⁶⁴. La fel ca în multe alte cazuri, nici îngroparea tezaurelor analizate de noi nu poate fi pusă în directă legătură cu evenimentele istorice care au avut loc în Transilvania în secolele XVI—XVII. Luînd drept bază data ultimei emisiuni cuprinse în fiecare tezaur — inclusiv emisiunile provenite din alte țări decît Polonia — putem doar presupune cauza îngropării unora din tezaure. Astfel, dat fiind că în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și în primii ani ai secolului următor se încheie un număr de 9 tezaure monetare, pare destul de plauzibil ca îngroparea lor să fie legată de luptele lui Mihai Viteazul pentru unirea sub sceptrul său a Transilvaniei cu celelalte două țări românești⁶⁵. Datele ultimelor emisiuni din secolul al XVII-lea pot fi de asemenea puse în legătură cu istoria agitată a Transilvaniei în această vreme. Toate acestea vor fi avut un rol în îngroparea tezaurelor monetare.

Din examinarea cantităților, precum și a valorilor nominale atît de variate aflate în marele număr de tezaure studiate, se desprind și concluzii de natură socială. Avînd în vedere cantitățile monetare potrivite a fi întrebuințate pentru tranzacțiuni modeste, ținînd seama de varietatea valorilor nominale, dar în același timp — în afară de cei cîțiva taleri —, de valoarea lor mică și mijlocie, credem că cei care au manipulat monedele și le-au ascuns apoi în împrejurări în care erau constrînși să o facă, erau oameni de condiție socială modestă, foști soldați, cărăuși, poate mici meșteșugari și negustori angajați în viața comercială a Transilvaniei, în comerțul ei cu Polonia. Repartizarea topografică a tezaurelor în jurul unor căi comerciale intens practicate în această vreme, precum și prezența curentă a monedelor poloneze în compoziția unor tezaure monetare descoperite în Moldova⁶⁶ pledează de asemenea pentru rolul însemnat al monedelor poloneze ca etaloane de schimb între Transilvania, Moldova, Polonia.

Prezența pronunțată a monedei poloneze în circulația monetară a Transilvaniei pînă la instaurarea stăpînirii austriece constituie astfel un indiciu al legăturilor economice și sociale de intensitate inegală, dar neîntrerupte, între Transilvania și Polonia în secolele XV—XVII.

FRANCISC PAP — IUDITA WINKLER

⁶⁴ Numai în cazul a 5 tezaure cunoaștem împrejurările în care au fost ele descoperite, în vase sau căni de lut (tezaurele de la *Boholt*, *Tulca*, *Deva*, *Răscruci*, *Iad*), iar la un tezaur, ca inventar de morminte din secolele XVI—XVII (tezaurul de la *Nepos*).

⁶⁵ *IstRom*, III, p. 224 și urm.

⁶⁶ Cf. Gr. Foit, *Un tezaur monetar din sec. XV—XVII, descoperit la Suceava*, în *SCN*, III, 1960, p. 511—515.

POLNISCHE MÜNZEN AUS DEM 15.—17. JH. IN TRANSILVANIEN

(Zusammenfassung)

Zur Besprechung stehen 64 Münzschätze: 32 veröffentlichte (wovon 13 mit genaueren Angaben und Ergänzungen versehen wurden, siehe Anm. 5) und 32 unveröffentlichte (siehe Anm. 6—7).

In diesen Horten mit Münzen verschiedener Herkunft überwiegen die von den polnischen Königen ausgegebenen Münzen, weil sie in hohem Masse der Nachfrage nach Kleingeld entsprachen. Obzwar Handelsbeziehungen zwischen Transilvanien und Polen schon nach 1370 begannen, erscheinen die polnischen Münzen erst um die Mitte des 15. Jahrhunderts. Die 64 Münzschätze umfassen 22.401 polnische Münzen von Wladislaw III. bis Johann III. Sobieski. Mengenmässig schwankt der Umlauf der Münzen sehr stark; so ist für 1447—1492 der Jahresdurchschnitt 4,5 Stück, steigt auf 59,7 für die Jahre 1493—1501 und erreicht den Höhepunkt von 97,6 zwischen 1501—1506, worauf durch acht Jahrzehnte die Münzanzahl ständig sinkt. Eine neuerliche Steigerung kann für 1587—1600 festgestellt werden, da der Jahresdurchschnitt 86,6 beträgt. Die Herabsetzung des Silbergehalts der polnischen Münzen führt zu einem stufenweisen Absinken ihrer Bedeutung in den Handelsgeschäften jener Zeit, so dass für die Jahre 1674—1696 kaum das Jahresmittel von 4,1 erreicht wird. Im übrigen gibt auch die österreichische Herrschaft in Transilvanien dem Handel eine andere Richtung.

Die Nennwerte der Münzen sind in den verschiedenen Perioden grossen Schwankungen unterworfen (siehe Taf., S. 206).

Was das Verbreitungsgebiet betrifft (siehe Karte), finden wir die grösste Dichte an den bedeutenden Handelswegen, besonders in dem Gebiet zwischen den beiden Kokeltälern.

Die in der Mehrzahl der Horte vorhandenen Münzen lassen auf Handelsgeschäfte bescheidenen Ausmasses schliessen.

Das Vorkommen der polnischen Münze im allgemeinen Geldumlauf Transilvaniens beweist das Bestehen mehr oder weniger intensiver, jedoch ununterbrochener Handelsbeziehungen zwischen Transilvanien und Polen im 15.—17. Jh.

SIGILII DE BREASLĂ ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE CLUJ*

Un capitol interesant al sigilografiei îl formează problemele legate de sigiliile de breaslă. Dintre acestea sigiliile breslei aurarilor au suscitât în mod deosebit interesul cercetătorilor. Faptul e justificat, pe de o parte, de execuția pretențioasă, artistică a sigiliilor, pe de altă parte prin aceea că ele se leagă de un meșteșug medieval a cărui faimă depășise hotarele Transilvaniei.

Studiul sigiliilor celorlalte bresle a fost neglijat. Numai câteva piese au fost publicate izolat, la sfârșitul veacului trecut și la începutul acestui secol, mărginindu-se însă la o simplă descriere a lor¹. În ilustrațiile anexate lucrării „Istoria Clujului“, Jakab Elek publică desenul mai multor sigilii de breaslă clujene², însă o bună parte din desene sînt schematice, inexacte. Cu toate acestea pînă astăzi ele rămîn cea mai bogată culegere de această natură. De asemenea, în „Sigilografia cu referire la Transilvania“³, S. Jakó acordă numai câteva rînduri discutării problemei sigiliilor de breaslă.

* Mare parte din lucrările dedicate istoriei breslelor au apărut încă la sfârșitul veacului trecut și la începutul veacului nostru, o analiză amănunțită a rolului economic și social al breslelor, a însemnătății lor a fost însă efectuată abia în anii din urmă (cf. Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1954). Prelucrarea și publicarea materialului deosebit de bogat constînd din obiecte de breaslă — abstracție făcînd de câteva prezentări sporadic apărute — se află încă la începuturile ei, în acest domeniu cercetătorii și muzeografilor mai au încă mult de făcut.

Din bogatul material de breaslă aflat în patrimoniul secției de istorie medie a Muzeului de Istorie Cluj, vom prezenta cu această ocazie tiparele sigiliilor de breaslă.

¹ Deák Farkas, în *ArchÉrt*, 1878, p. 69—70; Julius Bielz, în *MittBruck*, VI, 1936—1937. Referitor la sigiliile corporațiilor meșteșugărești din București, cf. Emil Virtosu, *Sigilii de corporații bucureștene*, în *SCN*, III, p. 347—373.

² Jakab Elek, *Kolozsvár Története*, Budapest, 1888, V, Rajzolatok Kolozsvár történetéhez.

³ Sigismund Jakó, în *Documente privind istoria României, Introducere*, II.

Lipsa de interes manifestată față de sigiliile celorlalte bresle nu e justificată, întrucît din punct de vedere artistic multe din ele pot sta alături de exemplarele cele mai frumoase ale sigiliilor de aurari⁴. În general, execuția sigiliilor de breaslă este remarcabilă pînă în secolul al XVIII-lea. Ele provin evident din mîinile unor artiști locali. În localitățile unde nu exista o tradiție a toreuticii, execuția sigiliilor de breaslă este mai stîngace; aici se poate presupune și executarea lor de către așa-numiții „gravori peregrini”. Sigiliile confecționate de aceștia sînt gravate rudimentar, în cîmpul sigiliilor apar desene asimetrice, literele legendei sînt inegale, cu greșeli ortografice (litere și cifre inversate etc.). Dar și aceste tipare sînt vestigii de valoare ale activității organizațiilor meșteșugărești medievale de-a lungul mai multor veacuri. Valoarea lor trebuie judecată deci nu numai din punctul de vedere al execuției artistice, ci — și în primul rînd — din punct de vedere istoric⁵.

În lucrarea de față vom prezenta douăzeci de sigilii și tipare de sigilii din colecția Muzeului de Istorie din Cluj. Dintre acestea, unsprezece sînt sigilii de breaslă clujene, iar nouă provin din alte orașe transilvănene (Sibiu, Tirgu Mureș, Baia Mare, Dej). Ele ilustrează, în mare, meșteșugurile de bază din secolele XV—XVIII.

Breslele, conform uzanțelor medievale, foloseau sigiliile pentru autentificarea documentelor pe care le emiteau. Prin diferitele simboluri gravate pe ele sigiliile de breaslă confirmau autoritatea, ca persoană juridică, a breslei care emitea documentul.

În țările din apusul Europei folosirea sigiliilor de breaslă începe în secolul al XIII-lea, generalizîndu-se în secolul al XIV-lea. Un document al meșteșugarilor din Köln din 1396 este întărit cu sigiliul a 22 de bresle diferite⁶. Din această perioadă timpurie, în Transilvania nu se cunosc sigilii de breaslă, întrucît breslele se constituie în cursul secolului al XV-lea⁷. Înainte de a folosi sigiliile proprii în pricinile breslelor, probabil că documentele erau emise, spre a le accentua importanța, în numele

⁴ Gravarea sigiliilor făcea parte din meșteșugul aurarilor, care căutau să execute cu o grijă deosebită sigiliile proprii, dar și pe cele comandate. Importanța pe care o atribuiau breslele cunoașterii, confecționării sigiliilor este indicată de faptul că și în lucrarea de măiestrie era inclusă o asemenea operație. De exemplu în 1561 breasla pretindea calfelor de aurari clujeni ca lucrare de măiestrie, pe lîngă o cupă și un inel, gravarea unui sigiliu cu blazon. De altfel, executarea lucrărilor amintite făcea parte încă și în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea din obligațiile de executare a lucrării de măiestrie a calfelor de aurari clujeni. O prescripție asemănătoare figurează și în statutul din 1632 al aurarilor din Tg. Mureș (cf. I. Novák, *A kolozsvári ötvös-céh a XVIII-ik századig*, Cluj, 1913, p. 13; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 96; L. Szádeczky, *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*, II, Budapesta, 1913, p. 119; Arhiva Istorică a Academiei, Filiala Cluj, Fondul breslei aurarilor din Cluj, acte din anii 1760—1780).

⁵ C. Moisil, *Bule de aur sigilare de la Domniile Țării Românești și ai Moldovei*, București, 1925, p. 3—4.

⁶ Nyáry Albert, *A heraldika vezérfonala*, Budapesta, 1886, p. 81.

⁷ Ștefan Pascu, *op.cit.*, p. 98—230.

și sub pecetea orașului⁸. Singurul sigiliu databil din secolul al XV-lea este cel al breslei aurarilor clujeni. În secolul al XVI-lea se generalizează, în Transilvania, folosirea sigiliilor, deci — în special la sfârșitul acestui secol — și cea a sigiliilor de breaslă.

În Țara Românească și Moldova, breslele nu au sigilii proprii de la începutul existenței lor (sec. XVII). În Moldova sigiliile breslelor apar în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea⁹, iar în Țara Românească, în prima jumătate a secolului al XIX-lea apar sigiliile corporațiilor meșteșugărești¹⁰.

1. Sigiliul breslei aurarilor din Cluj

(Fig. 1)

Tiparul de sigiliu este confecționat din argint¹¹, are o formă circulară, cu un diametru de 31 mm, grosimea discului tiparului fiind de aproximativ 3 mm. El aparține celui mai vechi tip de tipare, executat fără minier.

Amprenta, adică sigiliul propriu-zis, are diametrul de 30 mm¹². Marginea circulară dublă neornamentată este întreruptă în patru locuri de banda pe care este gravată legenda în limba germană, cu minuscule gotice, cuvintele fiind despărțite între ele prin puncte. Legenda sună în felul următor:

S < I G I L L V M > D E R C Z E C H E D E R G O < L D S > C H M < I E > D E Z V
C L W S E < N > B < V R > G¹³

În câmpul sigiliului este reprezentată figura Sfântului Eligiu șezând, privită din față, cu genunchii puțin spre dreapta. Sfântul poartă mitra episcopală, iar trupul îi este acoperit de o mantie cu falduri bogate. În mîna dreaptă ține un ciocan de aurar, iar în stînga un pahar. În dreapta lui se află o nicovală în jurul căreia se răsucește o parte a benzii ce poartă legenda.

⁸ S. Jakó, *op. cit.*, p. 618.

⁹ V. A. Urechia, *Din istoria breslelor*, în *Convorbiri literare*, XXII, 1888, p. 784—807; Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939, p. 344—345.

¹⁰ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 348.

¹¹ MuzIstCluj, nr. inv. 7226.

¹² Sigiliul este reprodus pentru prima dată de Jakab E., *op. cit.*, pl. VII. Jakab publică o schiță foarte schematică ce nu corespunde sigiliului original nici în privința dimensiunilor, nici a întregii imagini.

¹³ În 1895 J. Mihalik (*ArchÉrt*, 1895, p. 445—446) a publicat sigiliul breslei aurarilor din Cluj găsit de el ca fiind aplicat pe o diplomă de călătorie din anul 1568 a unei calfe de aurar care și-a învățat meșteșugul la Cluj. Diploma se păstra pe atunci în arhivele din Košice. Mihalik atribuie greșit sigiliului următoarea legendă în limba latină: „s. celae aurifabrorum de coloswar“. Această legendă, precum și schița lui Jakab, este preluată și de Kőszeghy Elemér (*Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*, Budapest, 1936, p. 163). Tiparul este semnalat pentru întâia oară de Finály Henrik (*ErdMúz*, 1897, p. 49), dar și Finály îi descifrează legenda cu unele greșeli, pe care le preia Julius Bielz (*Arta aurarilor sași din Transilvania*, 1957, p. 8).

Tiparul de sigiliu a fost executat în veacul al XV-lea¹⁴. Pe baza criteriilor grafice, de stil etc. îl putem considera ca fiind cel mai vechi tipar de sigiliu cunoscut în Transilvania, aparținând breslelor de aurari¹⁵.

2. Sigiliul breslei croitorilor din Cluj¹⁶

(Fig. 2)

Tipar de sigiliu din argint de formă circulară¹⁷, cu diametrul de 24 mm. Amprenta are diametrul de 23 mm. Legenda scrisă în limba latină cu majusculă urmează după un cerc exterior dublu neornamentat și unul interior simplu tot neornamentat. Cuvintele legendei sînt despărțite între ele prin puncte:

VERBVM · DOMINI · MANET · IN ETER<NVM> ·

În cîmpul format de cercul interior se află o foarfecă deschisă, la stînga căreia se vede cifra 15, iar la dreapta cifra 48. Așadar, data confecționării tiparului este anul 1548¹⁸.

¹⁴ Conform însemnării aflate în registrul-inventar, tiparul de sigiliu al breslei aurarilor din Cluj, datează din 1390. În favoarea acestei datări ar fi faptul că și primul statut al breslei a fost datat de G. Seivert între anii 1387—1397 (cf. G. Seivert, *Die älteste Klausenburger Goldschmied-Zunftartikel*, în *Transilvania, Wochenschrift für Sieb. L.-Kunde*, 1862, p. 10). Acest statut a fost însă publicat de E. Jakab (*Oklevéltár Kolozsvár Történetéhez*, I, p. 242—247) ca datînd din 1437. S. Goldenberg (*op. cit.*, p. 86) emite părerea (judecînd după grafie, limbă, după instanțele de judecată despre care se amintește în statut etc.) că statutele pot fi considerate ca datînd din primul deceniu al secolului al XV-lea. Acceptînd datarea lui S. Goldenberg, este evidentă și datarea tiparului, acesta neputînd fi executat înainte ca breasla să fi avut un statut.

¹⁵ Prezenta lucrare dă prima publicare autentică a sigiliului în cauză. Împrejurările mai sus amintite explică poate faptul că, cu toată literatura relativ bogată privitoare la sigiliile de aurari din Transilvania, acest sigiliu nu a fost apreciat la valoarea sa reală.

¹⁶ Deși din legendă nu reiese cărei bresle de croitori i-a aparținut acest sigiliu, nu greșim atribuindu-l breslei croitorilor din Cluj, deoarece inventarul breslei întocmit la 26 iunie 1672 menționează și un tipar de sigiliu din argint cu inscripția VERBVM DOMINI (cf. Jakab E., *op. cit.*, II, p. 782). Tiparul de sigiliu este atribuit breslei croitorilor din Cluj și de Rajka Géza, autorul monografiei breslei croitorilor (*A kolozsvári szabó céh története a XV—XVIII. században*, Cluj, 1913, p. 97).

¹⁷ MuzIstCluj, nr. inv. I 4899.

¹⁸ Pe la mijlocul secolului al XVI-lea majoritatea breslelor își schimbă statutele, obțin statute noi, deoarece în urma Reformei o mare parte a populației orășenești, formată cu precădere din meșteșugarii breslași, a trecut la religia protestantă și prevederile religioase ale statutelor anterioare nu mai erau actuale (cf. Szádeczky L., *op. cit.*, I, p. 95; în acest sens vezi și Rajka Géza, *op. cit.*, p. 32—33). În anul 1548 regina Isabela întărește statutele mai multor bresle (cf. Jakab, *op. cit.*, II, p. 157), probabil și al breslei croitorilor și această dată este gravată pe tiparul de sigiliu (?). Dar anul 1548 poate fi și data confecționării tiparului în cazul în care anterior breasla nu avusese sigiliu propriu.

3. Sigiliul breslei curelarilor din Cluj

(Fig. 3)

Tipar de sigiliu de argint de formă circulară¹⁹, cu diametrul de 26 mm. Diametrul amprenteii de 24 mm. După un cerc desenat cu linie simplă se află legenda scrisă în limba latină cu majuscule, cuvintele fiind despărțite între ele prin puncte:

SIGIL <LVM> . CEHE . CORIAR <IORVM> .
CLAVDIOPOLI <TANAE> . 1 . 627

În cîmpul sigiliului, într-un scut cu talpa rotundă, ușor lățit spre partea superioară, cu ornamente marginale în stil Renaștere, sînt reprezentate un frîu și hățuri.

4. Sigiliul breslei olarilor din Cluj

(Fig. 4)

Sigiliu circular de argint²⁰, cu diametrul de 29 mm. Amprenta are diametrul de 27 mm. Între ornamentul marginal circular în formă de frunze stilizate și altul linear, mergînd numai pînă la talpa scutului, se dispune legenda scrisă în limba maghiară cu majuscule. Cuvintele legendei sînt despărțite prin puncte. Legenda sună în felul următor:

A KOLOSVARI . FAZAKAS . CZEH . PECSETE

În partea de jos, ornamentul linear interior se frînge de ambele terminații, lărgindu-se în două arcuri de cerc ce coboară pe ornamentul exterior. În spațiul astfel creat se află un ornament de forma a două acolade contrapuse, cea de sus, mai mare, încingînd partea inferioară a scutului. În cîmpul sigiliului se află un scut cu laturile drepte, terminîndu-se jos într-o acoladă. În cîmpul scutului se văd produse de olărie: un ulcior, un cuțit de olar de forma unui echer; deasupra acestora se află trei stele, iar lîngă ele o stea, toate cu șase colțuri. Deasupra scutului se găsește gravată data 1637.

5. Sigiliul breslei tîmplarilor din Cluj

(Fig. 5)

Tiparul de sigiliu are forma circulară²¹, cu diametrul de 35 mm. Amprenta are diametrul de 33 mm. La marginea sigiliului, un ornament floral stilizat în stil Renaștere merge de jur-împrejur. Acest ornament este împărțit în patru prin noduri, în așa fel, încît în cele două secțiuni superioare de cerc tulpinile deschise ale ornamentelor florale sînt îndreptate în jos, iar în cele două secțiuni inferioare tulpinile acelorăși ornamente sînt îndreptate în sus. După acest ornament, înca-

¹⁹ MuzIstCluj, nr. inv. 3669.

²⁰ *Ibidem*, nr. inv. 6616.

²¹ *Ibidem*, nr. inv. 6583.

drată într-un cerc linear exterior simplu și un cerc interior de perle, se află legenda scrisă în limba latină, cu majuscule de tip Renaștere. Începutul legendei este indicat printr-o floare, cuvintele fiind despărțite prin puncte:

SIGIL<LVM> · CEHAE · MENSARIORVM · CLAVDIO
POLITANAE · 1656²².

În cimpul sigiliului se află reprezentate unelte de tâmplărie: o rindea pe o masă de timplar, un compas deschis și un echer dreptunghiular, iar la înălțimea nodurilor din stînga și dreapta se află cite un ornament floral stilizat.

6. Se cunoaște și un alt sigiliu, din sec. XVIII, al breslei timplărilor clujeni²³. E un sigiliu circular de alamă, cu diametrul de 37 mm (fig. 6). Amprenta sigiliului are diametrul de 35 mm. Între ornamentul circular exterior în formă de frunze stilizate și cel simplu linear din interior se află legenda scrisă în limba latină cu majuscule, cuvintele fiind despărțite prin puncte:

SIGIL<LUM> · CEHAE · MENSARI<ORUM> · CLAUDI<OPO-
LITANAE> · 1771²⁴.

În cimpul sigiliului se află gravate unelte de tâmplărie: rindea, compas, vinclu, o mică menghină de tâmplărie, daltă etc.

În partea inferioară a sigiliului cercul interior se întrerupe, lăsînd loc în dreapta și în stînga unor lujeri de lalele.

7. Sigiliul breslei strungarilor în lemn, din Cluj

(Fig. 7)

Tipar de sigiliu din aramă de formă circulară, avînd diametrul de 25 mm²⁵. Amprenta are diametrul de 24 mm. Pe margine se află, destul de bine reliefat, un ornament simplu în formă de cerc, după care urmează legenda în limba latină scrisă cu majuscule:

MAGISTRI KOLOSVARIENSIS

Începutul legendei este indicat cu două flori, de asemenea și cuvintele sînt despărțite prin flori.

În cimpul sigiliului se află un scut cu marginile laterale scobite, iar în cimpul scutului este reprezentată o ploscă de lemn²⁶.

Tiparul de sigiliu datează din secolul al XVII-lea.

²² La 5 iulie 1656 principele Gheorghe Rákóczi al II-lea întărește statutele breslei timplărilor, această dată fiind gravată și pe tiparul de sigiliu (cf. Jakab E., *op. cit.*, III, p. 36).

²³ MuzIstCluj, nr. inv. 1580.

²⁴ În secolul al XVIII-lea, mai ales în timpul domniei Mariei Terezia, apoi a lui Iosif al II-lea, au fost mai multe încercări de a reinnoi și unifica statutele diferitelor bresle (cf. Szádeczky, *op. cit.*, I, p. 159). Data care figurează pe acest sigiliu apare și pe sigiliul breslei butnarilor din Cluj (vezi fig. 8). Ea trebuie să fie legată de una din reformele aduse de Maria Terezia în viața breslelor ca urmare a căreia trebuie să fi avut loc reinnoirea statutelor breslelor amintite.

²⁵ MuzIstCluj, nr. inv. 6582.

²⁶ O ramură specială a meșteșugului strungăriei în lemn era făurirea de ploști, fapt căruia i se datorește probabil imaginea unei ploști de lemn pe sigiliul breslei strungarilor.

8. Sigiliul breslei butnariilor din Cluj

(Fig. 8)

Tipar de sigiliu de formă circulară din alamă²⁷, cu diametrul de 31 mm.

Diametrul amprenteii de 32 mm. Imediat după bordură se află un ornament circular în formă de frunze stilizate, după care urmează legenda în limba latină scrisă cu majuscule, având cuvintele despărțite prin puncte:

SIGILL<UM> · CEHAE · VIETOR<UM> ·
CLAUDIO<POLITANAE> · 1771.

În partea de jos a cîmpului sigiliului sînt reprezentate un butoi și diferite scule de butnar, înconjurare în ambele părți de cite o ramură înfrunzită. În partea superioară a cîmpului, în stînga și în dreapta, se află cite un leu care ține în laba anterioară dreaptă o coroană heraldică și în laba anterioară stîngă un compas. Pe fața laterală a discului meșterul care a confecționat tiparul a gravat numele staroștilor breslei în anul 1771.

9. Sigiliul breslei țesătorilor din Cluj

(Fig. 9)

Tiparul de sigiliu este circular, confecționat din alamă²⁸, cu diametrul de 29 mm.

Amprenta are diametrul de 27 mm. După ornamentul marginal, simplu și liniar, urmează legenda în limba latină scrisă cu majuscule, cuvintele ei fiind despărțite prin puncte:

SIGILLUM · CEHAE · TEXTORUM · CLAUDIOPOLIT<ANAE> ·

În cîmpul sigiliului se află un ghem înconjurat de trei suveici dispuse în triunghi. Deasupra lor e o coroană heraldică susținută de doi îngeri, iar deasupra acesteia cifra 1784.

10. Sigiliul breslei dulgherilor din Cluj

(Fig. 10)

Sigiliu ovoidal din fier²⁹, cu diametrul de 29×26 mm. Diametrul amprenteii e de 28×25 mm. După un ornament exterior în formă de frunze stilizate urmează legenda în limba latină, cu majuscule, cuvintele fiind despărțite prin puncte:

SIGILL<UM> · C<E>HE · LIG<NI> · FAB<RORUM> ·
CLAUD<IOPOLITANAE> · 1831.

În cîmpul sigiliului se află următoarele reprezentări: compas, vinclu, bardă, teslă și alte unelte ale dulgherilor.

²⁷ MuzIstCluj, nr. inv. I 338.

²⁸ *Ibidem*, fără nr. inv.

²⁹ *Ibidem*, fără nr. inv.

11. Sigiliul breslei croitorilor din Baia-Mare

(Fig. 11)

Sigiliu de aramă argintată³⁰, circular, cu diametrul de 20 mm. Pe un disc de cca 2 mm grosime e montat un miner bogat ornamentat, făurit tot din aramă argintată.

Diametrul amprenteii de 28 mm. Între un cerc simplu exterior și unul dublu interior se poate citi următoarea legendă în limba latină:

SIGILLVM CEHE SARTORIS RIWLIENSIS

Cuvintele legendei sînt despărțite prin flori stilizate, cu patru petale. În cîmpul sigiliului se găsește un scut polilobat terminat în acoladă. Cîmpul scutului e despărțit în două de o linie verticală față de care, la dreapta respectiv la stînga sus, se află o foarfecă, deschisă, de croitorie și o altă foarfecă masivă, de tuns postavul³¹. În partea de jos, cele două instrumente sînt dispuse de o manieră inversă. Deasupra scutului se citește anul 1545.

12. Sigiliul blănarilor din Baia-Mare

(Fig. 12)

Sigiliu circular de argint³², cu diametrul de 28 mm. Pe discul sigiliului de cca 2 mm grosime e sudat un cilindru de argint, în care probabil intra mînerul de lemn.

Diametrul amprenteii de 26 mm. După un triplu cerc liniar urmează legenda latină cu majuscule:

SIGILLVM · CEHAE · MAGIST <RORUM> · PELIO <NVM>
RY <VVLII> · DO <MINARVM> ·

Cuvintele legendei sînt despărțite prin puncte. În cîmpul sigiliului se vede un cadru de fereastră, în care este așezat pe un tripied un meșter lucrînd, figurat cu trupul în profil și privirea văzută din față. Meșterul ține într-o mînă o ramură de palmier (?). Forma obiectului ținut în cealaltă mînă, precum și cea a obiectelor de pe masă este nedeterminabilă. Sub cadrul ferestrei se poate vedea anul 1577. În afara cadrului, de două părți, un ornament de vrejuri, de care se leagă decoruri florale cu trei, respectiv patru petale.

13. Sigiliul breslei aurarilor din Dej

(Fig. 13)

Tiparul este de formă circulară³³, cu diametrul de 33 mm, este confecționat din argint, grosimea discului tiparului fiind de 3 mm. Tiparul, la fel ca cel al aurarilor clujeni, a fost executat fără miner.

³⁰ *Ibidem*, nr. inv. F 186.

³¹ Tunzătorii de postav din Baia Mare făceau parte din breasla croitorilor încă și în 1757 (cf. Szádeczky L., în *Századok*, 1889, p. 680).

³² MuzIstCluj, nr. inv. F 187.

³³ *Ibidem*, nr. inv. 6613.

Amprenta cu diametrul de 32 mm este circumscrisă cu un ornament liniar ieșit puternic în relief, urmat, tot circular, de unul format din frunze stilizate. Pe o bandă, dispusă și ea în formă de cerc neterminat răsucit la un capăt și liber la celălalt, găsim următoarea legendă gravată cu litere de tipul Renașterii:

SIGILLVM CEHE AVRIFAB<RORVM> DESIENSIVM

Cuvintele legendei sînt despărțite între ele prin stelute cu cinci colțuri. În cîmpul sigiliului artistul reprezintă o parte dintr-un oraș, de bună seamă din orașul Dej, văzută dinspre riul Someș. Pe deal, printre case se remarcă un turn lătit spre bază, cu un cocoș în vîrf, iar în partea inferioară, mai lată, este gravat cuvîntul DEVS. La dreapta de turn, un aurar, așezat pe un tripied, bate cu ciocanul un pahar pus pe o nicovală.

Tiparul de sigiliu datează de la sfîrșitul secolului al XVI-lea³⁴.

14. Sigiliul breslei lăcătușilor din Tg. Mureș

(Fig. 14)

Tipar de sigiliu circular de aramă³⁵. Diametrul de 31 mm. Amprenta are diametrul de 29 mm. La marginea sigiliului se află un cerc perlat, după care urmează două ornamente liniare exterioare și unul interior. Între ele se află legenda în limba latină scrisă cu majuscule de tip Renaștere:

SIGILLVM CEH<E>:SERAREVMVASARHELIENSIS:MA.<?>

Cuvintele legendei sînt despărțite prin puncte, iar între cuvintele SIGILLVM și CEH este dispus și un ornament în formă de rozetă.

În cîmpul sigiliului se află un scut cu talpa rotundă și marginile drepte, împodobit cu ornamente laterale executate în stilul Renașterii. În cîmpul scutului se vede un lacăt triunghiular, spre stînga de el un braț ce ține un ciocan și care se întinde, pe sub lacăt, spre dreapta. Deasupra lacătului este o coroană heraldică, spre dreapta de aceasta se află o cheie, iar spre stînga, două ornamente florale stilizate, plasate unul sub celălalt.

Tiparul de sigiliu se datează în prima jumătate a secolului al XVII-lea³⁶.

15. Sigiliul unei bresle de potcovari din Transilvania

(Fig. 15)

Tipar de sigiliu circular din alamă, cu diametrul de 31 mm³⁷. Amprenta cu diametrul de 29 mm. Pe bordură se află un ornament de frunze stilizate, puternic reliefat. Între două ornamente liniare de forma unui cerc, se descifrează legenda în limba germană, scrisă cu majuscule și cu cuvintele despărțite prin puncte:

³⁴ Aurarii din orașul Dej s-au constituit în breaslă în 1586, cînd, la 18 mai, în urma cererii a șase aurari, magistratul orășenesc aprobă statutele breslei. La 12 iunie 1599 principele Andrei Báthory întărește statutul obținut în 1586 (cf. Jakab E., *op. cit.*, II, p. 357). Se mai știe că piatra cu inscripția Devs datează din anul 1578 identic cu anul construirii turnului (cf. Entz Géza, în *ErdMúz*, 1945, 1—2, p. 31—32), deci tiparul nu poate fi datat înaintea acestui an.

³⁵ MuzIstCluj, nr. inv. I 445.

³⁶ Amprenta a fost publicată de Deák Farkas (*op. cit.*, p. 69—70) ca fiind păstrată pe un document al breslei din 1672. Deák atrage atenția asupra greșelii care ar exista în cuvîntul SERARRVM, deoarece al doilea R se dublează. Pe tiparul original nu există această greșală; după litera R urmează E, greșit descifrat de Deák ca fiind un al doilea R.

³⁷ MuzIstCluj, nr. inv. 6574.

AMS: E I N E R S A M. H A N D W.
D: H V E F S C H M I T. Z:³⁸

În cîmpul sigiliului se află un scut cu ornamente marginale de tip Renaștere, cu marginea tăiată și talpa rotundă. În cîmpul scutului, în partea superioară, se află o potcoavă lată, sub ea un cui de potcoavă, apoi un ciocan de potcovar, un tăietor de copite, iar în colțul scutului o roată. Deasupra scutului anul 1613, data confecționării tiparului de sigiliu.

La nivelul mijlocului scutului, ambele părți prezintă un ornament floral cu cinci petale.

16. Sigiliul breslei cizmarilor din Baia-Mare

(Fig. 16)

Sigiliu circular de argint, cu diametrul de 36 mm³⁹, gravat într-un disc de argint de cca 3 mm grosime, care într-o epocă mult mai târzie a fost sudat cu un miner octogonal de fier, ce se îngustează în jos.

Diametrul amprente 35 mm. La marginea sigiliului este un ornament stilizat, despărțit în patru la intersecția diametrelor. În arcurile superioare frunzele ornamentului se întorc în jos, în arcurile inferioare în sus. Pe o panglică cu capetele deschise se citește următoarea legendă în limba maghiară cu litere de tip Renaștere:

N < A G Y > · B < A N Y A I > · C I Z M A D I A K · C < E > H E < N E K > ·
P E C E T I · 1619⁴⁰

La începutul legendei se află un ornament floral cu patru petale, stilizat; cuvintele legendei sînt despărțite prin puncte. În cîmpul sigiliului se află un scut cu ornamente marginale în stilul Renașterii, cu talpa rotunjită, cu laturile drepte. În cîmpul scutului se observă o cizmă reprezentată din profil, un fel de cuțit pentru croitul tocurilor și o unealtă folosită la baterea și netezirea pielii.

Deasupra scutului se vede un înger cu aripile desfăcute, ținînd scutul⁴¹.

17. Sigiliul breslei cizmarilor din Dej

(Fig. 17)

Tipar de sigiliu circular de aramă cu diametrul de 31 mm⁴². Grosimea discului de 6 mm.

Amprenta are diametrul de 29 mm. După ornamentul circular marginal, sim-

³⁸ Deoarece pe scut este gravată și o roată, presupunem că e vorba de o breaslă de potcovari și rotari. De asemenea, nu reiese din legendă localitatea unde a funcționat această breaslă, fiind imposibil să o determinăm. Știm doar că tiparul a ajuns în posesia Muzeului prin donație înainte de anul 1887.

³⁹ MuzIstCluj, nr. inv. F 188.

⁴⁰ La cererea membrilor breslei cizmarilor din Baia Mare, în anul 1619 magistratul orășenesc a întărit vechile statute de breaslă (cf. Szádeczky L., în *Századok*, 1889, p. 693), în acest an fiind confecționat și tiparul de sigiliu.

⁴¹ Această reprezentare a îngerului prezintă influența Renașterii. O asemenea reprezentare figurează și pe sigiliul breslei blănarilor clujeni din 1566 (cf. Jakab E., *op. cit.*, V, pl. XI).

⁴² MuzIstCluj, nr. inv. D 1213/a.

plu și puțin reliefat, între două cercuri liniare interioare se află următoarea legendă, scrisă în limba maghiară cu majuscule, cuvintele legendei fiind despărțite între ele prin puncte:

A Σ (!) · DESSI · CSHISMADI AKNAK · PEC < ETI > ·

În cîmpul format de cercul interior se află un scut cu baza în formă de acoladă și cu marginile laterale tăiate. În cîmpul scutului se găsește un braț care, întinzîndu-se de la dreapta spre stînga, ține o unealtă ce servea cizmarilor la baterea și netezirea pielii pentru talpă sau căpute. Deasupra scutului se vede anul 1613.

18. Sigiliul breslei cizmarilor din Sibiu

(Fig. 18)

Tipar de sigiliu circular din aramă cu diametrul de 38 mm⁴³. Amprenta are diametrul de 36 mm. La marginea sigiliului se află un ornament în formă de frunze stilizate. Ornamentul este împărțit în patru prin noduri așezate pe axul vertical și pe cel orizontal. Direcția de răsucire a cununii merge în sus pe semicercul superior și în jos pe semicercul inferior. Între acest ornament și altul simplu, circular, liniar, se poate citi următoarea legendă:

SIGILL < VM > : CEHE COTVRNI ARIORVM CIVITATIS : CIBI-
N < IENSIS > : IN TRANSILVAN < IA > :

Cuvintele legendei sînt despărțite între ele prin două puncte, iar la începutul legendei se află o floare stilizată.

În cîmpul sigiliului se află un scut ovoidal cu ornamente marginale de tip baroc⁴⁴. În cîmpul scutului se găsește o cizmă, la dreapta de aceasta partea inferioară a unui braț cu dosul palmei, ținînd o unealtă asemănătoare celei care apare și pe sigiliul breslei cizmarilor din Dej din 1613 (fig. 17) și din Baia-Mare (fig. 16), iar la stînga același braț, de data aceasta însă cu palma spre privitor, ținînd o altă unealtă de cizmar, asemănătoare celei de pe sigiliul cizmarilor din Baia Mare.

Deasupra scutului se vede o cunună de flori, ale cărei ghirlande ce atîrnă sînt prinse în ciocul a doi vulturi heraldici așezați pe marginea exterioară, superioară a scutului. Deasupra cununii de flori observăm o pasăre.

Perioada confecționării tiparului de sigiliu este secolul al XVII-lea.

19. Sigiliul breslei olarilor din Dej

(Fig. 19)

Tiparul de sigiliu este confecționat din aramă⁴⁵, are o formă circulară, cu diametrul de 31 mm, amprenta cu diametrul de 29 mm.

⁴³ *Ibidem*, nr. inv. I 4599.

⁴⁴ Scuturi de formă ovoidală cu asemenea ornamente marginale și cu doi vulturi heraldici sînt frecvente pe sigilii încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Cf. Kemény József erdélyi pecsétei, I—V, în Arhiva Istorică a Academiei, Filiala Cluj.

⁴⁵ MuzIstCluj, nr. inv. D 427.

Într-un cerc exterior neornamentat și unul interior tot neornamentat se află legenda scrisă în limba maghiară cu majuscule:

DES · VAROS · FAZEK · G < Y > AR < TO > · C < E > HE < NEK > ·
PE < CETE > 1727.

Cuvintele legendei sînt despărțite între ele prin puncte. În cîmpul sigiliului se află reprezentată o masă amorfă de lut, un cuțit de olar și o cană cu toartă.

20. Sigiliul breslei olarilor din Hunedoara

(Fig. 20)

Tipar de sigiliu din aramă de formă ovoidală, avînd diametrul de 38×33 mm⁴⁶. Amprenta are diametrul de 37×32 mm.

De-a lungul bordurii neornamentate se află următoarea legendă în limba maghiară scrisă cu litere cursive:

V < ajda > . Hunadi. Cs < ászári > K < irályi > Privilegiált. N < emes > . Fazakas. Céh.

În cîmpul sigiliului sînt reprezentate produse de olărie (o cană cu toartă) și unelte de olărie (o roată de olar, pe care se găsește o cană cu toartă, o unealtă pentru zdrobirea smaltului și un cuțit de olar triunghiular). Sub aceste reprezentări se află data 1750.

După cum am văzut, pe sigiliile de breaslă, ca de altfel și pe sigilii în general, se pot distinge două feluri de reprezentări: imaginea și legenda.

La rîndul lor, elementele din care sînt compuse imaginile sigiliilor de breaslă sînt de asemenea de două feluri: reprezentări de unelte și reprezentări heraldice. Reprezentările de unelte înfățișează cele mai caracteristice unelte și produse meșteșugărești, fapt pentru care studierea lor prezintă o însemnătate deosebită pentru istoria tehnicii, pentru cunoașterea evoluției uneltelor. Pînă astăzi s-au păstrat în bună stare puține unelte meșteșugărești vechi, precis databile, astfel că uneltele de producție reprezentate pe sigilii întregesc această lacună în cunoașterea nivelului de dezvoltare a tehnicii și a metodelor de producție folosite în meșteșugurile evului mediu, mai ales dacă ținem seama de exactitatea relativ mai mare a reprezentărilor de unelte pe sigilii decît pe alte izvoare iconografice contemporane.

Examinînd reprezentările de unelte de pe sigilii se poate observa următorul fenomen interesant: pe sigiliile unor bresle din aceeași branșă care au funcționat în diferite orașe din Transilvania⁴⁷, sau pe sigiliile

⁴⁶ *Ibidem*, nr. inv. II 4410.

⁴⁷ De exemplu, pe sigiliul din sec. XVII al breslelor cizmarilor din Dej și din Sibiu se vede imaginea uneltei folosite la netezitul pielii (fig. 17—18). În afară de aceasta, pe sigiliul sibian și baimărean (fig. 16) mai apare încă o unealtă folosită la croit pielea, pe care o regăsim și pe sigiliul breslei cizmarilor și a tăbăcarilor din 1623 din Tg. Mureș (cf. Deák Farkas, în *ArchÉrt*, 1878, p. 69—70) și pe cel al cizmarilor clujeni din 1635 și 1667 (cf. E. Jakab, *Rajzok*..., pl. VII). Pe sigiliul breslei olarilor din Cluj din anul 1637 (fig. 4) apare un instrument, cuțit de olar. Unul asemănător apare și pe sigiliul olarilor din Dej executat la 1727 (fig. 19), deci aproape cu un secol mai tirziu.

1

2

3

4

5

6

Fig. 1—6.

7

8

9

10

Fig. 7—10.

11

12

13

14

15

Fig. 11—15.

16

17

18

19

20

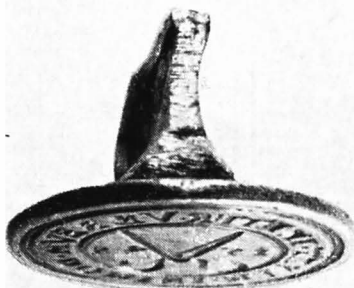
Fig. 16—20.

21

22

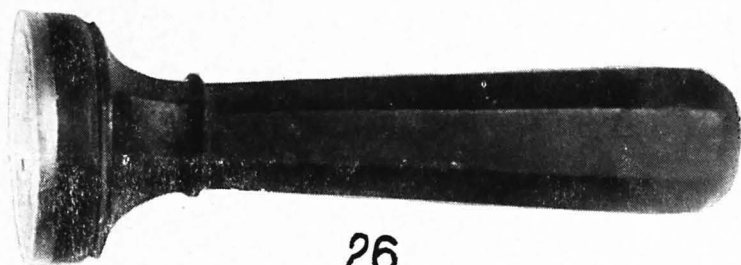
23

24

25

26

27

Fig. 21—27.

aceleiași bresle, confecționate în veacuri deosebite, apar aceleași reprezentări de unelte, uneori cu mici deosebiri formale⁴⁸. Acest lucru pare să indice, pe lângă o tradiție iconografică, și faptul că, în privința nivelului tehnic, producția de breaslă se găsea relativ la același grad în toată Transilvania și că ea a evoluat lent sau a rămas aproape neschimbată. Mai mult chiar, pînă într-o perioadă recentă, în unele ramuri ale micii producții de mărfuri erau în uz unelte cu un trecut multiseclar ca formă și întrebuințare: forma cleștelui de scos cuie, a ciocanului de potcovit și a tăietorului de copite de pe sigiliul breslei potcovarilor din anul 1613 (fig. 15) este în fond aproape identică cu cea a uneltelor respective folosite și astăzi de potcovari.

În cazul majorității sigiliilor prezentate, reprezentările apar încadrate într-un scut, însoțit de diferite elemente heraldice prezente în general pe sigiliile nobiliare. În această calitate, sigiliile formează un capitol interesant, aproape necunoscut al heraldicii. Cu toate acestea, asemenea reprezentări nu pot fi considerate ca blazoane — breslele nu dispuneau de dreptul de a avea blazoane —, dar ele au apărut sub influența blazoanelor nobiliare. Întotdeauna, reprezentările de pe blazoane sînt simboluri; reprezentările de pe sigiliile de breaslă simbolizează, prin unelte sau produsele cele mai caracteristice, organizația meșteșugarilor aparținînd aceleiași branșe, a breslei. În afară de aceste simboluri specifice s-au mai întrebuințat deci și elemente heraldice împrumutate nemijlocit din blazoanele nobiliare: scutul, coroana, îngerul, leul etc. De bună seamă că utilizarea acestor elemente heraldice constituie o aluzie la situația oarecum privilegiată a meșteșugarilor breslași în viața orașelor. Atare elemente heraldice nu corespund intru totul regulilor heraldicii clasice, ceea ce se explică prin împrejurarea că generalizarea întrebuințării sigiliilor de breaslă are loc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și, mai ales, la începutul celui următor, perioadă care în Transilvania marchează deja declinul heraldicii. Abstracție făcînd de acest lucru, sigiliile descrise prezintă cîteva variante frumoase de scuturi în stilul Renașterii tîrzii, uneori cu inflexiuni baroce (vezi sigiliul breslei croitorilor din Baia Mare, sigiliul breslei lăcătușilor din Tîrgu Mureș, sigiliul breslei potcovarilor din 1613 etc.). Pe scuturile de pe sigilii sau, în lipsa lor, în cîmpul delimitat de legendă se pot vedea, la fel ca în cazul imaginilor de pe blazoane, figuri omenеști sau părți ale corpului omenesc (brațul, dosul palmei sau palma cu o parte din braț), îngeri, figuri de animale, lei pășind sau în poziție rampantă, vulturi etc. Este de remarcat faptul că brațul drept îndoit, atît de frecvent pe blazoanele nobiliare, apare pe sigiliile de breaslă purtînd în loc de spadă, buzdugan, drapel sau o floare, o unealtă folosită în cadrul meșteșugului respectiv, de ex. un ciocan (fig. 14) sau alte unelte (fig. 17—18).

⁴⁸ Vezi fig. 5 și 6.

Este interesant de observat și faptul că numai un singur sigiliu din cele prezentate reflectă și caracterul religios al breslelor⁴⁹, prin figura patronului breslei reprezentată pe sigiliu, și anume tocmai cel mai vechi dintre ele, sigiliul din secolul al XV-lea aparținând breslei aurarilor clujeni. Pe sigiliile din secolele XVI—XVII, desigur și sub influența Renașterii și a Reformei, pe primul plan se află înfățișate unelte și produse meșteșugărești. Turnul cu cocoș de pe sigiliul de la sfârșitul secolului al XVI-lea al breslei aurarilor din Dej constituie un reflex vădit al Reformei.

Sigiliul breslei aurarilor din Dej reprezintă un meșter în timpul lucrului, în hainele obișnuite, în acea vreme în Transilvania. Pe sigiliul breslei cizmarilor din Sibiu și Baia Mare apare, pe lângă unelte, și o cizmă fără tocuri, cu o cusătură laterală, probabil încălțăminte confecționată în perioada în care au fost lucrate sigiliile, atât de cizmarii din Sibiu⁵⁰, cât și de cei din Baia Mare. În afară de considerentele amintite, aceste sigilii dau așadar și amănunte referitoare la portul medieval.

Ornamentele sigiliilor fac posibilă studierea elementelor stilistice gotice, ale Renașterii și barocului. Sigiliul breslei aurarilor din Dej prezintă însemnătate și din punct de vedere al istoriei artelor, păstrând imaginea unui monument medieval demolat mai târziu și cunoscut astăzi numai de pe această reprezentare, care permite să se distingă chiar și detalii ale acestei clădiri⁵¹.

După cum s-a mai arătat, studierea sigiliilor de breaslă aparține disciplinei sigilografiei. Unele sigilii din cele prezentate — pe lângă considerentele amintite — pot fi socotite ca făcând parte din raritățile acestei discipline. Astfel, sigiliul breslei aurarilor din Cluj este cel mai vechi sigiliu de breaslă din Transilvania cunoscut pînă astăzi. Sigiliile aurarilor transilvăneni îl prezintă în general pe patronul aurarilor, Sfîntul Eligiu, șezînd sau avînd în mînă unelte și un pahar⁵². În Transilvania erau cunoscute pînă acum numai două sigilii de breaslă care nu urmează schema reprezentărilor cu Sfîntul Eligiu, ci înfățișează un aurar în timpul lucrului, gravat într-un scut heraldic. Acestea sînt sigiliile din secolul al XVII-lea ale breslelor de aurari din Oradea și Făgăraș⁵³. Sigiliul breslei aurarilor din Dej este un al treilea exemplar de acest fel. El reprezintă un aurar lucrînd, așezat pe un trepied. Așadar și în cazul acestui sigiliu avem de-a face cu o concepție independentă, locală. Și tiparul de sigiliu

⁴⁹ Reprezentarea patronilor diferitelor bresle este îndeobște destul de frecventă. Astfel, aurarii înfățișează în general pe sigiliile lor pe Sfîntul Eligiu sau Sfîntul Martin (de ex., sigiliul din secolul al XVI-lea și al XVII-lea al aurarilor brașoveni, cf. Gyárfás Tihamér, în *ArchÉrt*, 1910, p. 235), țesătorii, postăvarii și pălărierii pe Sfîntul Sever sau pe Sfîntul Iacob, dulgherii pe Sfîntul Iosif, olarii pe Sfîntul Florian etc.

⁵⁰ Aceeași formă de cizmă apare împreună cu alte unelte de cizmar și pe o cană de cisor ce poartă data de 18 mai 1678, aflată în posesia Muzeului Brukenthal Sibiu, nr. inv. M 2692 (nr. vechi 2324).

⁵¹ Entz Géza, *op. cit.*, p. 31—32.

⁵² Mihalik Sándor, în *Turul*, 1930, p. 22—23.

⁵³ Kőszeghy Elemér, *op. cit.*, p. 113, 271.

al curelarilor din Baia Mare reprezintă pe un meșter în timpul lucrului. Acest mod de prezentare constituie o raritate în rîndul sigiliilor de breaslă, la fel ca și în cazul sigiliului din Dej. Dimensiunile reduse ale tiparului de sigiliu, compoziția îngrămădită fac însă ca reprezentarea să nu fie destul de clară, deși se datorează în mod evident unui meșter cunosător al tehnicii gravării metalelor. Pe sigiliul din Dej distingem și o parte dintr-un oraș, probabil din orașul Dej, avînd în prim plan un turn — dacă e vorba de Dej — construit în 1568⁵⁴. În general reprezentările panoramice ale orașelor pe sigilii sînt destul de rare. Se căuta să se reducă imaginea la un zid de cetate sau la o poartă cu turn (de exemplu în cazul sigiliului orașului Cluj, o porțiune din zid cu poarta orașului și cu trei bastioane)⁵⁵. Acest considerent ridică și mai mult valoarea sigiliului din Dej.

Al doilea element al reprezentărilor de pe sigiliile de breaslă îl constituie legendele. Ele sînt dispuse în jurul imaginii, pe un rînd sau pe mai multe rînduri. Legenda reproduce în general numele breslei, bransa, localitatea în care a funcționat breasla, anul confectionării tiparului. Începutul legendei este indicat de cele mai multe ori printr-un semn (rozetă, frunze și flori stilizate, stele, puncte etc.). Cuvintele sînt despărțite între ele în general tot prin aceste semne, legenda este scrisă cu majuscule sau curențe, iar pe sigiliul breslei aurarilor din Cluj cu minuscule gotice. Textul legendelor îmbogățește cunoștințele referitoare la istoria limbii și a ortografiei. Tipurile de litere folosite pentru legende contribuie la o cunoaștere mai aprofundată a scrisului utilizat în evul mediu, pe baza legendelor putîndu-se urmări tipurile de scriere folosite în secolele XV—XVII, pînă la literele din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Tiparele de sigilii descrise se confectionau din argint, aramă sau alamă. Ele au diferite forme: a) tipare în formă de disc executate fără mîner (fig. 21, 22) fiind cea mai veche formă de tipar; b) tipare-disc, cu un mîner din argint (de exemplu cel al breslei croitorilor din Cluj și cel al croitorilor din Baia Mare din 1545; fig. 23, 24). La acesta din urmă se remarcă execuția deosebită, dar totodată neobișnuită a mînerului; c) tipare în formă de tambur cilindric, în care se introducea mînerul de lemn. Tiparul propriu-zis e format din discul tamburului (fig. 25); d) tipare-disc sudate în mîner de metal (fig. 26); e) tipare-disc terminate printr-un pînten împlîntat în mînerul de lemn (fig. 27).

În ceea ce privește tehnica execuției tiparelor, imaginile se transpuneau pe tipar de obicei prin gravare. Mai întîi se făcea desenul prin zgîriere, apoi se grava folosindu-se o tehnică specială, caracterizată prin

⁵⁴ Entz Géza, *op. cit.*, p. 32.

⁵⁵ Sigismund Jakó, *op. cit.*, p. 586.

linii destul de adânci pentru ca desenul, conturul acestuia să iasă prin imprimare bine în relief și să se obțină o imagine clară.

După cum s-a arătat, tiparele și sigiliile prezentate oferă un util material pentru cercetările de istorie economică, pentru studiul evoluției uneltelor, pentru evoluția portului, pentru artă, limbă și ortografie, fiind evidentă și importanța lor etnografică, iconografică și heraldică.

MAGDALENA BUNTA

ZUNFTSIEGEL AUS DER SAMMLUNG DES MUSEUMS FÜR GESCHICHTE ZU CLUJ

(Zusammenfassung)

Aus dem reichhaltigen Material über das Zunftwesen, das in der mittelalterlichen Abteilung des Museums für Geschichte zu Cluj aufbewahrt wird, behandelt die Verfasserin 20 Siegel und Petschafte. Elf davon sind Zunftsiegel aus Cluj, neun aus anderen siebenbürgischen Städten (Sibiu, Tirgu-Mureș, Baia-Mare, Dej, Hunedoara). Sie veranschaulichen, im Grossen, die wichtigsten Handwerke aus vier Jahrhunderten (vom XV. bis ins XVIII. Jh.).

In Siebenbürgen wurden die Zünfte im Laufe des XV. Jhs. gegründet. Das einzige Siegel, das in diese frühe Periode angesetzt werden kann, ist das der Goldschmiede aus Cluj (Abb. 1). In der 2. Hälfte des XVI. Jhs. verallgemeinert sich der Gebrauch der Zunftsiegel. Aus dieser Zeit stammt ein sehr schön ausgeführtes Originalstück aus Dej (Abb. 13).

Die hier beschriebenen Petschafte und Siegel bieten wertvolles Material für Untersuchungen auf dem Gebiete der Wirtschaftsgeschichte, für das Studium der Entwicklung von Werkzeugen und Tracht, für Kunst, Sprache und Rechtschreibung. Ihre Bedeutung für die Völkerkunde, Ikonographie und Heraldik muss nicht erst erwähnt werden.

ASPECTE DIN STAREA DE SPIRIT ÎN COMITATELE ALBA ȘI SIBIU ÎN ANII 1782—1784

Prin declarația din 9 mai 1688, întărită de Dieta întrunită la Făgăraș cu patru zile mai târziu, încheindu-se perioada suzeranității turcești în Transilvania, s-a deschis drumul unui nou stăpîn: Statul Austriac.

Principiile după care trebuia condusă Transilvania în cadrul imperiului habsburgic sînt cuprinse în diploma leopoldină dată de Curtea vieneză la 4 decembrie 1691 și ea va constitui, pentru o lungă perioadă (mai bine de un secol și jumătate, 1691—1867), baza constituțională a principatului.

Noul regim a adus Transilvaniei o autonomie limitată și alături de vechile obligații, ale producătorilor, altele noi. Nobilimea și Statul Austriac — vechiul stăpîn la care s-a alăturat solidar și cel nou — exploatează de acum, împreună, o forță masivă lipsită de drepturi, apăsată însă pînă la pămînt de obligații. Renta în muncă, în bani și în produse, dări de tot felul, taxe militare, contribuții extraordinare, toate sînt smulse fără cruțare de către feudali și fiscalitate celei peste 73% din totalul populației transilvănene de la începutul secolului al XVIII-lea.

Obligat de împrejurări, Statul Austriac încearcă prin legi o anumită reglementare a obligațiilor feudale. Dieta din anul 1714 stabilește, de pildă, robota în folosul stăpînului feudal la 4 zile pe săptămînă pentru iobagi și la 3 zile pentru jeleri. Ceva mai târziu, în anul 1769, legea urbarială cunoscută sub numele de Certa puncta fixează robota pentru iobagi la 4 zile pe săptămînă cu brațele și la 3 zile cu vitele, reduce zilele de robotă pentru jeleri de la 3 la 2.

Nobilimea, răstălmăcind însă aceste legi, obliga pe iobagi, în numeroase cazuri, la 4 zile robotă cu vitele și 3 cu brațele, răpindu-le astfel toate zilele din săptămînă. La toate acestea se adaugă dijma ce trebuia dată stăpînului feudal din toate produsele agricole și cele animale,

censul — obligație în bani sau în natură —, darurile în natură, taxele de pășunat, pădurit, crișmărit etc.

Stăpînul austriac revendică și el pretenții exprimate în diverse taxe: după semănături, după animale, după fumuri, dare pe cap etc. cerute din ce în ce mai mult în bani.

Pentru iobagii din Munții Apuseni găsim prezente și alte sarcini: munca pentru construirea cuptoarelor, transportul minereului, îndeplinite toate ca prestații iobăgești. Amintim și din obligațiile publice: darea și cele față de comitat: cărăușii, întreținerea drumurilor etc.

Evident, toate aceste obligații iobăgimea transilvăneană nu le satisfăcea întotdeauna cu resemnare. Întreg secolul al XVIII-lea a fost presărat cu cele mai variate forme ale luptei duse de iobăgime împotriva exploatării feudale sau habsburgice, luptă deseori împletită cu aceea a minerilor și a lucrătorilor din manufacturi. Plingeri împotriva samavolniciei, refuzul de a presta robota, răzvrătiri și răscoale sînt prezente în acest secol. Amintim, spre exemplificare, doar cîteva manifestări din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: răscoala condusă de călugărul Sofronie, izbucnită în comitatul Hunedoara în anul 1759 și răspîdită apoi în comitatele Alba, Zarand, în întreg sudul Transilvaniei; conflictul locuitorilor din comunele Riul Mare, Vidra, Cîmpeni și Bistra (Munții Apuseni) din anul 1778, răzvrătirea moșilor împotriva arendașilor armeni la tîrgul din Cîmpeni în ziua de 24 mai 1782 și în sfîrșit marea răscoală populară din 1784—1785 condusă de Horea, Cloșca și Crișan.

*

Cîteva scrisori, din anii premergători acestei ultime răscoale amintite sau chiar din anul izbucnirii ei, adresate baronului Simion Kemény, comitele comitatului Alba, pe care le vom analiza în continuare, aduc noi știri în legătură cu starea spiritelor în perioada 1782—1784 pe domeniul Zlatnei¹, în comunele Ațintiș, Bucerdea Vinasă, Stremț din comitatul Alba și Săcel din comitatul Sibiu.

Sînt acte pornite sau îndreptate către reprezentanți ai oficialităților feudale, în care, obligați, autorii lor recunosc o creștere a mișcărilor sociale în această parte a Transilvaniei în anii ce au premers răscoalei din 1784—1785, consemnînd existența unor frămîntări în pregătire sau în plină desfășurare.

¹ Începînd din anul 1715 locuitorii satelor din Munții Apuseni încep să fie considerați iobagi ai statului. Întreg teritoriul munților cu casele, grădinile și terenurile agricole a fost declarat domeniu al statului. Pentru încasarea diverselor venituri din aceste locuri exista o administrație cu reședința la Zlatna și după numele acestei așezări întreg teritoriul munților a fost numit Domeniul Zlatna, împărțit în domeniul de sus, de mijloc, de jos și domeniul Ofenbăii. Cf. N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria 1784—1785*, București, 1884, p. 82.

Lectura scrisorilor permite pe lângă cunoașterea evenimentelor și o înțelegere a cauzelor ce le-au provocat și anume accentuarea exploatării feudale în general, la care se adaugă nesfârșite abuzuri ale funcționarilor domeniului sau ale oamenilor de încredere ai marilor feudali.

La 5 decembrie 1782 guvernatorul Transilvaniei, baronul S. Brukenthal, consemna într-o scrisoare adresată comitelui S. Kemény reînnoirea plingerilor locuitorilor domeniului superior al Zlatnei². Este de fapt reamintită acum această știre. Comitele S. Kemény primise doar în noiembrie dispoziții determinate de situația creată pe domeniul Zlatnei. O spune S. Brukenthal în scrisoarea din 5 decembrie și tot în ea recunoaște că: „acei oameni (de pe domeniul Zlatnei) fac aici (guberniului) foarte multe neplăceri“.

Așa se explică de ce în aceeași scrisoare S. Brukenthal, făcând aluzie la ordinele trimise anterior, în 26 noiembrie, cât și la cele expediate de către guvernul odată cu scrisoarea Tablei continue a comitatului, cere comitelui S. Kemény „... în chipul cel mai oficial“ să ia măsuri în așa fel încât poruncile trimise să fie pe deplin îndeplinite, îndemnând oamenii la liniște, supunere și înfrinare de a mai face în viitor neplăceri guberniului.

Citeva zile mai târziu, la 11 decembrie 1782, într-o altă scrisoare³, S. Brukenthal, răspunzând știrilor transmise de către S. Kemény, încredințează acestuia într-o formă poate exagerat afectivă sau cu o notă de puțină ironie, exagerându-i calitățile de „bun“ organizator, luarea măsurilor ce se vor impune în eventualitatea izbucnirii unei răscoale „... plănuită de locuitorii domeniului superior al Zlatnei după cum — zice S. Brukenthal — se pare că ne dă să înțelegem scrisoarea preacinstită a ilustrității voastre îndreptată către mine“⁴.

În ce trebuiau să constea aceste măsuri comitele urma să vadă în ordinele trimise prin curier, în aceeași zi.

Faptul că la mici intervale de timp se revenea cu noi dispoziții sau se aminteau cele vechi, iar în scrisori se vorbea în termeni ce trădau o vădită neliniște, folosirea dublei corespondențe — a ordinelor însoțite de scrisori — (la 26 noiembrie 1782 au fost trimise porunci, la 5 decembrie noi dispoziții alături de o scrisoare a baronului S. Brukenthal, la 11 decembrie din nou dispoziții și o nouă scrisoare a aceluiași baron, iar între 5 și 11 decembrie o scrisoare a comitelui Kemény trimisă guvernatorului) ne îndreptățește să credem că în această vreme pe domeniul superior al Zlatnei nemulțumirile celor asupriți depășiseră faza primelor forme de luptă împotriva nedreptăților feudale. Comitele Albei surprinde intenția locuitorilor domeniului superior al Zlatnei de a pregăti o răscoală

² Arhivele Statului Deva, Fondul Documente din secolul al XVIII-lea, doc. nr. 373/1782.

³ *Ibidem*, doc. nr. 374/1782.

⁴ *Ibidem*.

și aceasta cu aproape doi ani înainte de izbucnirea celei conduse de Horea, Cloșca și Crișan.

Sîntem desigur în perioada cînd edificiul șubred al stăpînirii feudale începuse să se clatine. Era firesc și semnificativ. O dublă exploatare, dacă nu întreită, slăbise puterea economică a iobagului, îi luase prin tot felul de obligații în bani sau în natură, ceea ce, puțin, mai putea să agonisească după ce a prestat în zile nesfîrșite muncă directă pe moșia stăpînului. Iobagul se găsea la capătul unei zile de muncă, a unui an, fără a avea asigurat nici măcar traiul pentru sine și familia sa. Se găsea adeseori și la capătul răbdărilor sale. Astfel reînnoirea plîngerilor locuitorilor domeniului superior al Zlatnei, folosirea revoltei ca un mijloc de cîștigare a dreptății, după cum se desprinde din documentele analizate, devin cele mai firești lucruri și ele își au semnificația lor: stăpînul feudal nu va mai dispune după bunul lui plac, fără a fi nevoit să ia sau să ceară, pentru sine, mereu măsuri de apărare.

Desprindem din cele două scrisori o vădită teamă manifestată de păturile conducătoare feudale, indiferent pe ce scară se găseau în ierarhia acestora, la semnalarea oricăror mișcări sociale surprinse chiar și numai în faza pregătirii lor, precum și graba de a da ordine și sugestii pentru prevenirea sau, în eventualitatea izbucnirilor, pentru înăbușirea acestora.

Tot în anul 1782, în luna septembrie, sînt ceruți comitelui S. Kemény juzi pentru forul domnesc în comuna Bucerdea Vinasă (comitatul Alba) „... deoarece oamenii (de aici) se neliniștesc într-una și să nu urmeze, din aceasta, mai multe omoruri...”.⁵

În același an, la 30 noiembrie, sînt anchetați 10 săteni în comuna Stremț (comitatul Alba) de comisari veniți cu intenția de a rămîne acolo două-trei săptămîni⁶.

În septembrie 1783 se vorbea din nou, într-o altă scrisoare adresată tot comitelui S. Kemény de către contele Carol Teleki⁷, de plîngerile „locuitorilor fiscali” și de instituirea unei comisii de anchetă din partea nobilei table, formată din Ludovic Beregszani și Ioan Rákosi junior, pentru o cercetare mai amănunțită a plîngerilor.

Oamenii se împotrivesc ca ancheta să fie făcută cu participarea ultimului comisar, acesta fiindu-le probabil bine cunoscut din alte împrejurări.

În acest an fiscul ridicase din nou taxa urbarială la aproximativ 19898 fl., după ce în anul 1775 fusese aproape triplată de la 5800 la 14770 fl. Era taxa cerută iobagilor moți pentru dreptul de folosință a

⁵ *Ibidem*, doc. nr. 373/1782.

⁶ *Ibidem*, doc. nr. 372/1782.

⁷ *Ibidem*, doc. nr. 403/1783.

pământului domeniului, a pădurilor, pășunilor etc., deși aceste drepturi le fuseseră mult reduse, dacă nu chiar desființate⁸.

Ultimul document scoate în relief și un alt aspect al luptei. Locuitorii domeniului superior al Zlatnei, nemulțumiți, sînt de acord cu o cercetare la fața locului, dar nu așteaptă pasivi, ci urmăresc cine le sînt trimiși pentru a le cerceta cauza și se împotrivesc atunci cînd cei veniți nu le inspiră încredere. Este o dorință care primește aviz favorabil, căci „...oamenii auzind că a fost ordonat drept comisar (Ioan Rákosi) au început a se mișca”⁹. Teamă, frica de o acțiune de amploare sau în orice caz de complicații îl determină pe contele Carol Teleki să propună o nouă persoană pentru anchetarea cauzei, „...care locuiește mai departe”, cerînd totodată ca „...ancheta s-o încheie cit mai grabnic”¹⁰.

Nobilimii începuse să nu-i mai placă zgomotul prelungit al iobăgimii, devenit, progresiv, tot mai puternic și incomod pentru ei.

De altfel contele Adam Teleki, referindu-se la cele transmise de S. Kemény, răspundea acestuia, din Cluj, la 22 ianuarie 1784, că „...veștile neplăcute de acum le-am cam bănuț” și el explica, desigur în felul lui, subiectiv, și cauzele lor „pentru că nu este autoritate, nu este nici supunere. Ei (împăratul și Curtea sa) au luat chestia din mîinile noastre, dar numai cu ajutor militar e cu neputință să meargă treaba”¹¹.

Nu acestea sînt, fără îndoială, cauzele frămîntărilor sociale. Cele relatate de Adam Teleki scot însă în evidență altceva. Recunosc lupta dintre nobilime și curtea imperială în perioada destrămării orînduirii feudale, recunosc slăbirea autorității feudale, accentul sporit pus de împărat pe armată și în sfîrșit recunosc creșterea nesupunerii păturilor exploatate față de autoritatea feudală.

Nesupuneri și răzvrătiri cu forme violente de luptă le este dat să vadă nobililor feudali înainte de răscoala condusă de Horea nu numai în părțile Zlatnei, viitorul puternic centru al răscoalei izbucnite în anul 1784, ci și în alte localități transilvănene mai îndepărtate.

Ne sînt cunoscute două scrisori adresate comitelui S. Kemény de către nobilul Paul Bethlen la 14 și respectiv 19 martie 1783¹².

În ambele scrisori autorul lor vorbește de o răzvrătire în masă a locuitorilor satului Ațintiș (comitatul Alba) unde își avea proprietatea P. Bethlen. În ce a constatat această acțiune, cauzele imediate și efectele ei, ni le dezvăluie aceleași scrisori.

Se spune în prima scrisoare că vechilul contelui P. Bethlen, M. Ludasi, a voit să ia pe seama stăpînului său o porțiune din terenul comun

⁸ Gh. Georgescu-Buzău, *Răscoala de la 1784 a iobagilor din Transilvania*, București, 1962, p. 141.

⁹ Arhivele Statului Deva, Fond. Documente din secolul al XVIII-lea, doc. nr. 403/1783.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, doc. nr. 386/1783, 389/1783.

al sătenilor. Ei observă acest lucru, iar judele¹³ satului strânge de îndată oamenii și, înarmați cu securi și alte unelte, se îndreaptă spre locul cu pricina. Vechilul, înarmat și el cu pistoale, merge spre săteni, dorind — după afirmațiile contelui — să-i liniștească. Oamenii îl împresoară. Vechilul încearcă să se apere scoțind un pistol, dar îi este luat de săteni, iar unul din ei îl lovește doborându-l de pe cal. Au încercat să vină în ajutorul vechilului și alți oameni ai contelui aflați în cealaltă margine a terenului, ei au fost însă alungați pe rînd, iar doi juzi de curte din același grup, veniți în ajutorul vechilului, au fost și ei bătuți.

P. Bethlen a pornit — ne-o spune în scrisoare — o anchetă prin luare de jurămint celor acuzați de participare. Canceliștii săi nu au ajuns la nici un rezultat, căci judele satului, după desfășurarea acțiunii amintite, a poruncit „sub grea pedeapsă“ ca nimeni să nu declare decît „ce-i făcut, satul a făcut“¹⁴. În toate declarațiile lor sătenii dau dreptate satului, învinovățind întru toate pe vechil.

În încheierea primei scrisori P. Bethlen se adresează comitelui cu rugămintea de a-i veni în ajutor, avînd în vedere pe de o parte faptul că nu poate progresa cu ancheta, iar pe de altă parte pentru a fi „ca o pildă de îngrozire pentru alții (căci) prostimea a ajuns setoasă de sînge“¹⁵. Să ia măsuri ca judele satului Ațintiș, împreună cu cel puțin unul din jurați, să fie prinși și duși în închisoarea comitatului.

Cea de a doua scrisoare, scrisă la numai cinci zile după prima, aduce mulțumiri comitelui S. Kemény pentru bunăvoința ce o manifes-

¹³ Inițial judele satului este considerat capul obștei și este ales de ea. În miinile lui este concentrată întreaga putere în sat, el administrează, judecă și execută, în limitele autonomiei satești, ale legilor sau obiceiurilor satului; reprezintă satul, conduce și răspunde de bunul mers al tuturor treburilor satești. Judele este ajutat în executarea atribuțiunilor sale de sfatul bătrînilor satului, de jurați, de mici slujbași ai satului, străji, paznici de cîmp (jitari), paznici de vite (pindari), paznici de pădure (gornici) și alții. Judele nu este plătit pentru funcția sa, se bucură însă de beneficii din judecăți, din drepturile comunei, din daruri. Se bucură și de anumite scutiri. În general, el dispune de mai multe mijloace de existență și de a-și spori veniturile, decît ceilalți săteni. Cînd comunității libere satești i s-au suprapus două puteri, cea publică sau de stat și, dacă a căzut sub stăpînire feudală, cea feudală, amîndouă, suprimîndu-l, l-au transformat în organ subaltern, i-au redus din demnitate, l-au restrîns în atribuțiile de pînă atunci, dar l-au încărcat incomparabil mai mult cu altele, i-au sporit considerabil responsabilitatea. Astfel treptat funcția de jude devine, dintr-o demnitate, o distincție rîvnită de toți, o servitute, o sarcină deosebit de grea, ocolită de toți. În satele iobăgești sau mixte funcția de jude a rămas numai o funcție iobăgească. Pentru cei mai mulți juzi, în ciuda variatelor posibilități și mai ales ispite de profit, funcția a rămas o apăsătoare povară. Mulți nu-și uită situația de iobag, obligațiile față de semenii lor. În concurența dintre puterile pe care trebuia să le deservească, rămîn atașați obștei, caută cît pot să se identifice cu interesele ei, să le apere la nevoie. Cf. D. Prodan, *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII și XVIII*, în *AIIC*, IV, 1961, p. 217, 218, 222, 223, 233.

¹⁴ Arhivele Statului Deva, Fond. Documente din secolul al XVIII-lea, doc. nr. 386/1783.

¹⁵ *Ibidem*.

tase dînd „poruncă pentru arestarea oamenilor răi din Ațintiș”¹⁶. Arată și aici că judele satului a fost căpetenia principală în acțiunea sătenilor, că în adevăr acesta oprise oamenii, sub pedeapsa a 12 florini, de a nu mărturisi, atunci cînd vor fi întrebați în legătură cu faptele lor, altceva decît „satul a făcut”¹⁷. Ba mai mult, din scrisoare se desprinde un fapt ce merită o subliniere deosebită și anume: judele satului îi instruisese anterior pe săteni cum să înconjoare și cum să doboare de pe cal vechilul înainte ca acesta să ajungă a pune mîna pe armă.

Este vorba deci de o acțiune de grup pornită împotriva unor abuzuri săvîrșite de P. Bethlen prin vechilul său. Este desigur o acțiune izolată și spontană. Ea este dusă însă cu forță și hotărîre. Sătenii din Ațintiș nu se lasă intimidați de armele vechilului, îl fac inofensiv. Lovesec și alungă pe cei ce vor să-l apere, „sînt setoși de sînge”. Știu să mînuiască armele. Știu să lupte cu dușmanul. Au fost pregătiți pentru aceasta. Acestea sînt cîteva elemente ce dovedesc, indirect desigur, că evenimentul își avea antecedentele sale, că o anumită situație creată aici, anterioară acțiunii, i-a făcut pe săteni să se pregătească de luptă, să fie „setoși de sînge”, să aibă în vedere, ca mijloc de împiedecare a unor noi abuzuri din partea contelui P. Bethlen, prin oamenii săi, lupta violentă.

Merită subliniat și curajul cu care răspund anchetei pornite de P. Bethlen. Ei nu se recunosc vinovați cu nimic, dimpotrivă declară că tot ce s-a făcut, satul a făcut, iar vinovat pentru aceasta este numai vechilul. Este un adevăr exprimat cu curaj sporit acum, izvorît din revolta împotriva nedreptăților sociale, indiferent sub ce formă se manifestau.

Comitelui S. Kemény îi e dat de altfel să audă, cu un an mai tîrziu, la 19 iulie 1784, tot prin intermediul unei scrisori¹⁸, plîngerile împotriva locuitorilor satului Săcel (comitatul Sibiu) unde de data aceasta avea el proprietate, transmise de propriul său vechil, Andrei Benedek, care la 10 iulie 1784, împreună cu un zidar iobag al comitelui, se găsea în satul amintit pentru a începe zidirea unei cîrciume. Sătenii și aici se împotrivesc. Ei se îndreaptă, în dimineața zilei următoare, la chemarea clopotului tras în dungă, spre casa iobagului unde de obicei rămînea peste noapte vechilul. Acesta nu era acolo. Jurămîntul iobagului pentru a dovedi că vechilul lipsea nu a fost crezut. Sătenii încep să-l caute. Negăsindu-l, se îndreaptă spre iobagul zidar căruia, în lipsa vechilului, îi transmit toată revolta lor amenințînd că „... pînă atunci nu se odihnesc pînă nu-și ung curelele opincilor cu osînză mea (a vechilului)”¹⁹.

Nu a fost iertat, cu aceeași ocazie, nici comitele S. Kemény căruia îi transmit prin același iobag zidar amenințări pe același ton: „... spune-i mă zidarule că nu numai cu osînză vechilului, dar și cu a comitelui

¹⁶ *Ibidem*, doc. nr. 389/1783.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, doc. nr. 420/1784.

¹⁹ *Ibidem*.

suprem ne vom unge curelele opincilor, așa (numai) să vină încoace pentru a clădi cărciuma"²⁰.

Puterea comitelui ca și a omului său de încredere, legiferată prin legi scrise sau nescrise de societatea feudală pentru oamenii din categoria lor, nu le-a mai inspirat teamă celor din Săcel atunci când au fost lezate drepturile lor. Există, din acest punct de vedere — al cauzei imediate ce a provocat acțiunea — o asemănare între acțiunea sătenilor de la Săcel cu aceea de la Ațintiș. Pornesc cu aceeași hotărâre pentru a-și face dreptate și desigur dacă vechilul comitelui S. Kemény ar fi fost găsit, ar fi avut aceeași soartă ca și cel de la Ațintiș. Ei merg și mai departe însă: acuză nu numai pe vechil, ca cei din Ațintiș, ci și pe stăpîn, întiiul vinovat. Îi cunosc funcția și deci puterea și nu se înpăimintă. Sînt gata să se răzbune pe amîndoi deopotrivă, conștienți, se pare, că sînt în măsură „a plăti un vechil și un comite suprem"²¹. Toate acestea se întîmplă cu numai cîteva luni înainte de izbucnirea răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan.

*

Plasate cronologic în ani diferiți, dar toate în epoca premergătoare răscoalei din anul 1784, iar geografic în puncte diferite, evenimentele consemnate în scrisorile analizate furnizează noi date pentru cunoașterea istoriei în primul rînd locale, limitate desigur în timp, îmbogățesc cu noi exemple cunoștințele despre șirul formelor de luptă imense și variate caracteristice perioadei de destrămare a orînduirii feudale; permit o privire retrospectivă asupra stării spiritelor în cîteva localități din comitatele Alba și Sibiu, în anii 1782—1784, cînd contradicțiile sociale din Transilvania cresc, determinînd, deocamdată local, lupte concretizate în acțiuni violente de grup.

Toate aceste manifestări se înscriu în lupta împotriva exploatării feudale, ce a premers și a culminat apoi în marea răscoală începută de moți în anul 1784.

Se poate spune că, într-un anumit fel, evenimentele premergătoare anului 1784, înscrise pe întreg teritoriul Transilvaniei, prezente în forme variate, au pregătit răscoala de mare amploare din 1784—1785.

Pornită împotriva servitului feudal, pentru libertate și pămînt, pentru desființarea nobilimii, pentru eliberarea din jugul iobăgiei, răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan este de fapt expresia izbucnirii fătîșe și violente a contradicțiilor sociale în perioada de trecere de la feudalism la capitalism. Izbucnită simultan în comitatul Hunedoarei și Munții Apuseni, furia țăranilor răsculați nu s-a îndreptat numai împotriva nobilimii, ci și împotriva funcționarilor fiscali, a juzilor, a gornicilor și împotriva orașelor unde locuiau proprietarii de mine, nobilii de rînd, orășenii bogați. Amploarea răscoalei a înpăimîntat nobilimea transilvăneană

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

și Curtea din Viena. Deși înfrîntă, răscoala va avea un rol important în dezvoltarea societății, zdruncinînd din temelii feudalismul ce se găsea în plină destrămare²².

M. ȘTIRBAN

ASPECTS OF THE STATE OF MIND IN ALBA AND SIBIU COUNTIES BETWEEN 1782—1784

(Summary)

Based on a new documentary material, the author presents some aspects of the social unrests which are prepared or are going on and took place on Zlatna domain in the villages: Ațintiș, Bucerdea Vinoasă, Stremț and Săcel, from Alba and Sibiu counties between 1782—1784.

The documents record the intention of the inhabitants from upper domain of Zlatna to prepare an uprising, approximately 2 years before that of Horia, Cloșca and Crișan.

Here are some instances:

- the people's agitation from the village Bucerdea Vinoasă (1782)
- the inquiry set against 10 peasants from Stremț village (1782)
- the complaints of the „fiscal inhabitants“ from the above mentioned county
- the inquiry requested to pursue the complaints (1783).

There are presented the violent group actions from Ațintiș and Stremț villages which are aimed against the abusive intentions of the noble P. Bethlen of taking part of the common land for his own sake and against S. Kemény's intention of building a country-inn in the village. Both actions were hatched by their bailiffs.

Although these two events are placed on different dates and in different geographical points, they come to enrich the varied series of the forms of struggle characteristic for the desintegration period of the feudal order.

They permit a retrospective view on the state of mind in some places between 1782—1784, when the social contradictions in Transilvania grow, determining, for the time being locally, struggles materialised in violent group actions. All the manifestations are examples of the struggle against the feudal exploitation which preceded and then culminated in the great uprising begun by the *Moși* (the West Carpathian inhabitants) in 1784.

²² C. Daicoviciu, Șt. Pascu, V. Cheresteșiu, Șt. Imreh, Al. Neamțu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei*, I, ed. III, București, 1963, p. 267, 270, 271.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL ORGANIZĂRII LOCURILOR CURIALE PE MOȘIILE NOBILIARE DIN COMITATELE TRANSILVĂNENE (1785—1820)

V. I. Lenin, referindu-se la sistemul economic al clăcii din perioada descompunerii feudalismului, precizează: „Caracteristica sistemului economic din vremea aceea a fost faptul că întregul pământ al unei unități funciare, adică al unei moșii, era împărțit în pământ moșieresc și pământ țărănesc”¹.

Caracterizarea dată de Lenin pentru sistemul economic al clăcii din Rusia este valabilă și pentru cel transilvănean din perioada destrămării feudalismului. Într-adevăr, din numeroasele conscripții ale diferitelor moșii nobiliare, efectuate între 1785—1820, rezultă că proprietățile feudale continuau să se împartă și aici în pământ moșieresc și pământ țărănesc. Din conscripțiile efectuate între 1785—1820 mai reiese că pământul moșieresc, sau pământul lucrat de nobili în regie proprie, continua să se împartă — ca și în secolele anterioare — în intravilane și extravilane. Intravilanele erau denumite în aceste conscripții locuri curiale, iar extravilanele pământuri alodiale. Desigur, nu pe toate moșiile sau părțile de moșii nobilii aveau și locuri curiale și pământuri alodiale. Existau cazuri de moșii care nu aveau locuri curiale, ci numai pământuri alodiale și iobăgești, după cum existau moșii sau părți de moșii numai cu pământuri iobăgești sau urbariale, în astfel de cazuri lipsind și locurile curiale și pământurile alodiale. De pildă, în 1795, succesorii baronilor Lupu și Susana Bánffy au moștenit: un loc curial căruia nu i se dă suprafața, în comuna Camăr (comitatul Crasna); un loc curial de 4 iugăre și 1050 stj² în comuna Tășnad (comitatul Solnocul Mijlociu) și un loc curial de 10 iugăre și 676 stj² în comuna Chibulcut (comitatul Cluj). În aceste trei comune au moștenit și pământuri alodiale întinse, precum și numeroase sesii iobăgești. Pământuri alodiale și iobăgești, fără locuri curiale, au moștenit în localitățile: Almașul Mare, Șumal, Balc, Mălădia, Criștelec, Ceheiu (comitatul Crasna) și Râciu de Cîmpie (comitatul Turda). Numai pământuri alodiale au moștenit în comuna Sîngiorgiul de Cîmpie

¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, București, 1961, p. 179.

(comitatul Cluj) și numai pământuri iobăgești în localitățile: Sărăuad, Cehăluț (comitatul Solnocul Mijlociu), Sînmărtinul de Cîmpie, Uila, Velcheriu (comitatul Cluj), Leșmir (comitatul Crasna și Ghenci (comitatul Sătmar)².

În anul 1815, urmașii grofului Samuel Gyulai au moștenit în comuna Mintia (comitatul Hunedoara) un loc curial, precum și pământuri alodiale și pământuri iobăgești. Numai pământ alodial și iobăgesc, fără locuri curiale, au moștenit în localitățile: Bejan, Suligete, Săliștioara și Dealul Mare, iar numai pământuri țărănești în satele Vălișoara, Fornadia și Briznic (toate în comitatul Hunedoara)³.

De obicei, locurile curiale erau situate în localități cu poziții centrale de care depindeau moșiile sau părțile de moșii din două sau mai multe sate învecinate. În astfel de cazuri, în localitatea unde era situat locul curial, feudalul avea arabile și fînațe alodiale și iobăgești mai multe decît în satele apropiate, dependente de locul curial.

Din exemplul de mai sus rezultă că în cazul moștenirii lăsate de groful Samuel Gyulai, localitatea Mintia ocupa poziția centrală. Această localitate a fost singura în care succesorii au moștenit și loc curial și pământ alodial și pământ iobăgesc în comitatul Hunedoara. Locul curial avea o suprafață de 7 iug. și 1318 stj². Pământul alodial consta din: arabil de 207 gălete și 2,5/16 mierțe (circa 103,3/4 iug.); fînaț de 18 care (9 iug.); terenuri cu vii de 1620 vedre (14 iug. și 753 stj²); grădini extravilane cu pomi fructiferi de 4 iug. și 1550 stj². Pământul iobăgesc, din: arabil de 81 gălete și 2 mierțe, fînaț de 5 care și terenuri cu vii de 146 vedre. În celelalte șapte sate au moștenit numai pământuri iobăgești ce depindeau de curtea din Mintia.

Iobagii din cele șapte sate prestau robota săptămînală pe alodiul din Mintia după cum le poruncea administratorul moșiei. De asemenea, ei predau dijma la curtea din Mintia. Iobagii din Bejan recunosc, cu ocazia conșcripției, că în hotarul satului lor avînd arabile puține și rele, primeau completare de la curte și arabile alodiale din Mintia⁴.

La rîndul lor, fiicele contesei Ecaterina Csáki au moștenit bunuri alodiale și iobăgești în localitățile Șieu-Cristur, Caila, Șărioara, Sîntu, Feleacul Săsesc (comitatul Dobîca) Chiuza și în Reteag (comitatul Solnocul Interior). Centrul moșiilor și părților de moșii din aceste localități se găsea în Șieu-Cristur. În 1794, succesoarele contesei Csáki aveau aici locul curial cel mai întins (de 11 iug. și 98 stj²) și cea mai bine organizată curte. Mai aveau două locuri curiale în Feleac și Chiuza, dar acestea erau cu mult mai mici și nu reprezentau moștenire, ci zalogire. În Șieu-Cristur moșteniseră cele mai întinse arabile, fînațe și vii alodiale. În Caila, Feleac și Chiuza arabilele iobăgești erau mai multe decît cele alodiale. Dar și iobagii de aici, ca și cei din restul satelor, predau dijma și daturile la

² Arhiva istorică din Cluj a Filialei Academiei Republicii Socialiste România, Urbaria et conscriptiones, Fascicola I/nr. 9.

³ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Fasc. 5/nr. 5.

⁴ Ibidem.

curtea din Șieu-Cristur și-și îndeplineau slujbele iobăgești la porunca administratorului de acolo⁵.

În cazul moștenirii lăsate de contele Grigore Bethlen în satele Căpîlna, Alecuș, Valea Sasului, Bălcaci, Jidvei și Sînmiclăuș (comitatul Tîrnava), acesta din urmă deținea poziția centrală. În 1817, aici se afla un loc curial de 60 iugăre și 325 stj², arabile alodiale de 688 iugăre și 1240 stj² și arabile iobăgești de 686 gălete⁶.

Locurile curiale erau socotite intravilane deoarece se aflau în interiorul vetrei satelor. Întinderea lor varia în funcție de categoria nobiliară din care făceau parte proprietarii lor. Nobilii cu moșii mari aveau, în general, locuri curiale cu suprafața cea mai întinsă. Bineînțeles, același nobil putea să aibă mai multe locuri curiale în același comitat și chiar în aceeași plasă. Întinderea locurilor curiale aparținând aceluiași proprietar feudal nu era peste tot la fel. Locurile curiale de care depindeau pămînturi alodiale și iobăgești mai multe, erau mai mari. În schimb, cele de care depindeau pămînturi alodiale sau iobăgești mai puține erau mai mici. De regulă, în cazul marilor proprietari feudali, suprafața cea mai întinsă o aveau acele locuri curiale unde ei și familiile lor își aveau reședința.

Spre deosebire de marii moșieri, nobilii mijlocii aveau locuri curiale proporționale cu pămînturile alodiale și iobăgești pe care le dețineau. Nobilii mici, îndeosebi cei cu o singură sesie, posedau locuri curiale ce nu depășeau, de obicei, intravilanele țăranilor dependenți. În unele cazuri aveau locuri curiale chiar mai mici decît intravilanele sesiilor iobăgești.

Întinderea locurilor curiale varia și în funcție de regiunea unde erau situate moșiile nobiliare. În regiunile de șes și cu dealuri domoale, unde arabilele și fînatele alodiale și iobăgești erau mai multe și deci producția de cereale și de fîn mai mare, locurile curiale aveau o suprafață mai întinsă. În regiunile de munte sau cu dealuri înalte, unde terenul arabil juca, în ansamblul gospodăriei, o importanță minoră, suprafața locurilor curiale era, în general, mai mică.

Exemple de mari nobili cu locuri curiale mari, mijlocii și mici, situate pe luncile râurilor, în regiunile de dealuri și chiar în zonă de munte, în același comitat sau în comitate diferite, îl oferă cei trei frați Gyulai: Ștefan, Ecaterina și Francisc. Potrivit unei conscripții din anul 1813 ei moșteniseră: a) un loc curial în comuna Biscaria de 6 iug. și 482 stj²; b) un loc curial în Uroișu căruia nu i se dă suprafața; c) un loc curial în Pișchinț de 5 iug. și 409 stj² pe partea de moștenire Gyulai; d) un al doilea loc curial în Pișchinț de 1 iug. și 694 stj² pe partea de moștenire Jósika; e) un loc curial de 21 iug. și 1070 stj² în Trestia; f) un loc curial de 20 iug. și 678 stj² în Luncoi (toate aceste comune aparținînd comitatului Hunedoara)*; g) un loc curial de 6 iug. și 258 stj² în Singiorgiul de Cîmpie (c. Cluj); h) un loc curial de 2 iug. și 1480 stj² în Iuriul de Cîmpie (c. Cluj); k) un loc

⁵ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, Conscripția bunurilor alodiale și colonicale lăsate moștenire fiicelor ei de către contesa Csáki în Dobîca.

⁶ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Fasc. 17/nr. 10.

* Comitatul va fi indicat în continuare între paranteze cu litera c., iar urbania et conscriptiones vor fi prescurtate cu U. et C.

curial de 1 iug. și 1050 stj² în Coc (c. Turda); i) un loc curial de 11 iug. și 783 stj² în Spring (c. Alba Inf.); j) un loc curial de 20 iug. și 1413 stj² în Bogata de Mureș (c. Turda); l) un loc curial de 17 iug. și 1443 stj² în Cehul Silvaniei (c. Crasna); m) un loc de 3 iug. și 961 stj² în Pețâlca (c. Alba Inf.); n) un loc curial de 32 iug. și 1470 stj² în Borșa (c. Dobica); o) un loc curial de 1423 stj² în Chiced-Silvaș (c. Dobica); p) un loc curial în Cuzăplac (c. Cluj), căruia nu i se dă suprafață; q) un loc curial de 6 iug. și 1233 stj² în Nadășul Săsesc (c. Tirnava); r) un loc curial de 328 stj² în Hetur (c. Tirnava); și un loc curial de 1 iug. și 1559 stj² în comuna Coroșinmartin (c. Tirnava). În total deci 20 de locuri curiale cu o suprafață de peste 174 iug. și 532 stj², avînd în vedere că pentru două localități nu se dă suprafață⁷. Satele înșirate mai sus demonstrează că cei trei frați au moștenit într-adevăr locuri curiale de toate dimensiunile, situate în regiuni cu relief diferit și dispersate în aproape toate comitatele Transilvaniei.

În ceea ce privește intravilanele micilor nobili, concludentă rămîne conscripția oficială efectuată între 1803—1817 în satul Letca (districtul Chioar). Conscripția înregistrează 90 familii de mici nobili, ceea ce arată că ei formau majoritatea satului, numărul iobagilor fiind mai redus decît al lor. Numărul mare al micilor nobili cu o sesie, înregistrați de conscripție, permite formarea unei imagini destul de clare asupra intravilanelor și extravilanelor acestora. Intravilanele micilor nobili din Letca nu se deosebesc nici ca suprafață, nici ca înzestrare cu case și acareturi, de intravilanele sesiilor iobăgești. De altfel, intravilanele micilor nobili din acest sat nici nu poartă denumirea de locuri curiale, ci de sesii, ca și acelea ale iobagilor^{**}. De pildă, sesia internă sau intravilanul nemeșului Pop Vaszalia a Popii era de 11/2 mierță. Cea a micului nobil Pop Vazelika a lui Onutz de 1/2 mierță. Cea a lui Pop Márjan de 1/2 mierță. Cea a lui Hosszu Kosztán de 1/4 mierță. Cea a lui Szabadis Lány de 1 mierță. Cea a lui Nyemnyis Filip de 1/2 mierță. Cea a lui Illyés Ursz de 1 mierță. Cea a lui Frentz Anton de 1 mierță. Cea a lui Száva Kosztán de 2 cible, aceasta fiind, în parte, defrișată din pădurea comună. Cea a nemeșului Száva Balika de 1/2 mierță etc.⁸.

Din exemplele de mai sus rezultă o evidentă deosebire între intravilanele marilor și micilor nobili. O deosebire și mai mare exista între ele din punct de vedere al înzestrării lor cu case de locuit și construcții gospodărești.

Intravilanele nobililor mari și mijlocii se numeau locuri curiale întrucît pe ele erau clădite — în general — curțile sau castelele în care ei și familiile își aveau reședința permanentă sau temporară. Din conscripțiile diferitelor moșii particulare și din declarațiile țăranilor dependenți cu ajutorul cărora se făceau conscripțiile, reiese însă că prin curie sau curte se înțelegea nu numai reședința stăpînului feudal, ci și cea a administratorului moșiei, a subalternilor acestuia, inclusiv locul de reședință al birșilor; de asemenea, locul unde se găseau grajdurile, șurile, cotețele, șoproanele, găbănașele, pătulele și alte acareturi ale moșierului.

Conscripțiile contemporane epocii arată că locurile curiale ale moșiilor mai mari erau formate dintr-o curte centrală în care se afla castelul sau reședința stăpînului feudal, dintr-o grădină economică, dintr-o curte

⁷ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj. U. et C., Fasc. 5/nr. 4.

^{**} Micii nobili din Letca, asemenea celor din alte sate din Solnocul Interior și Mijlocii, provin în parte din foști iobagi, fiind ridicați la rangul de oameni liberi cu funcțiuni grănicerești în perioada principatului.

⁸ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj. U. et C., Conscripția dintre 1803—1817 a bunurilor fiscale din Letca ce au suferit prejudicii din partea micilor nobili locali.

cu șuri și pătule, dintr-o grădină cu pomi fructiferi și cu iarbă, dintr-o grădină cu flori, uneori nelipsind grădina cu cartofi, grădina cu tutun, ocolul cu animale sălbatice și chiar grădina cu distracții.

În curtea centrală, în afară de castelul sau conacul nobiliar se mai găsea și casa administratorului moșiei, brutăria, clădirea cu cazanul de fiert țuică, clădirea cu teascul de stors struguri, hambarele unde se înmagazinau cerealele, pivnițele în care se înmagazinau vinurile sau zarzavaturile și legumele, magaziile cu alimente, uneori grajduri pentru caii de trăsură, pentru caii de călărie și pentru caii oaspeților ș.a.m.d.

În curtea economică se găseau grajdurile pentru boii de jug, pentru caii de ham și pentru vacile de lapte. De asemenea, șoproanele destinate adăpostirii carelor, căruțelor, plugurilor și celorlalte unelte agricole; fîntina la care se adăpau vitele; clăile cu furajele necesare animalelor; ocoalele pentru oi și pentru vitele netrăgătoare; cotețele pentru porci și pentru păsări; casele birișilor sau argaților ce îngrijeau de animale etc.

În grădina sau curtea cu șuri și pătule se găseau pătulele în care se înmagazinau știuleții de porumb, șurile unde se înmagazinau o parte din cereale înainte de treierat, precum și stogurile sau săcastrele cu griul, secara, orzul, ovăsul etc. ce nu mai încăpeau în șuri. Șurile serveau doar la îmblătitul sau treieratul cerealelor și la dezghiocatul porumbului începînd din noiembrie, de cînd se termina lucrul cîmpului, pînă în martie, cînd începea munca de primăvară.

Așadar, intravilanele curiale nu constituiau numai locurile de reședință ale nobililor, ci și locul unde se concentra inventarul lor viu și mort. De asemenea, locul unde se strîngea recolta de pe arabilele și fînățele alodiale, precum și dijmele și daturile iobăgești. Intravilanele curiale erau apoi locurile unde țăranii dependenți prestau slujbele iobăgești pe timpul iernii, la îmblătitul cerealelor și la dezghiocatul porumbului, iar femeile la cernutul cerealelor, la prelucrarea cînepii și a inului provenite din dijme și de pe locurile alodiale, inclusiv la țesutul și înălbitul pînzii etc.

În ceea ce privește grădina cu pomi fructiferi, ea era menită să furnizeze curții vișine, caise, piersici, pere, zmeură, agrișe, strugurei etc. pentru consum pe timpul verii și pentru prepararea compoturilor și dulcețurilor pe timpul iernii. De asemenea, mere și prune pentru consum pe timpul verii, dar și pentru prepararea de compoturi, dulcețuri, magiun și poame sau fructe uscate pe timpul iernii. Dintre toți pomii fructiferi, cel mai răspîndit erau prunul, datorită calității lui de a furniza materia primă cea mai valoroasă pentru fabricarea rachiului mult căutat pe piață. De altfel, în cazuri mai rare, unii nobili comercializează nu numai o parte din rachiul, ci și o parte din fructele uscate sau proaspete.

Grădina cu zarzavat era menită să aprovizioneze curtea cu tot felul de legume și zarzavaturi proaspete pe timpul verii, dar și cu morcovi, pătrunjel, hrean, țelină, ceapă, usturoi, varză, cartofi, sfeclă roșie și altele pe timpul iernii.

La rîndul lor, grădinile cu flori înzestrate cu sere produceau nu numai flori, ci și citrice (îndeosebi lămii).

Împărțirea locurilor curiale în felul descris mai sus poate fi exemplificată cu intravilanul curial moștenit de succesorii baronilor Susana și Lupu Bánffy în comuna Chibulcut (azi Fîntînița) (c. Cluj). Conform descrierii făcute de conscripția din 1795, acest loc curial, situat într-o regiune deluroasă, avea o suprafață de 10 iug. și 676 stj² și era împărțit în:

a) *Curtea interioară centrală*, unde erau clădite într-un corp comun conacul nobiliar, bucătăria și hambarul, în acesta din urmă putînd fi înmagazinate 1200 mîerțe de grîu și 60 mîerțe de făină; casa administratorului; casa servitorilor sau servitoarelor; o clădire destinată păstrării alimentelor; într-o parte mai laterală un coteț cu două despărțituri, una pentru păsările destinate tăiatului și cealaltă pentru porcii puși la îngrășat; sub clădirea principală era construită o pivniță în care puteau fi înmagazinate 300 vedre de vin. Curtea interioară centrală era de 884 stj².

b) *Curtea economică exterioară* avea o suprafață de 1600 stj² și aici erau construite acareturi obișnuite, adică grajduri pentru boi și cai de muncă, precum și pentru vaci de lapte; șoproane pentru care, căruțe și alte unelte agricole; fințina pentru adăpat animalele; casa birșilor și a vizitiilor etc.

c) *Curtea sau ocolul vitelor*, de 180 stj², era destinată adăpostirii animalelor mărunte, netrăgătoare.

d) *Grădina cu șuri*, de 3185 stj², avea următoarele construcții: o șură destinată păstrării cerealelor netreierate; două șuri-șoproane destinate îmblătului cerealelor, în care puteau lucra deodată zece îmblătitori; trei pătule unde puteau fi înmagazinate 1100 mîerțe de porumb; alte două pătule despre care nu se precizează ce cantitate de porumb pot înmagazina; un grajd ce putea adăposti 22 boi; două pivnițe din care una destinată păstrării zarzavaturii și verzei, inclusiv a butoaielelor cu varză murată și în sfîrșit un ghețar acoperit cu trestie.

e) *O grădină cu tutun*, de 1140 stj², ce producea anual circa trei baloturi de tutun în valoare de 18 florini ungurești.

f) *O altă grădină cu tutun*, de 682 stj², în care, în afară de tutun, se cultiva și fasole precum și alte zarzavaturi.

g) *O grădină de legume și zarzavaturi*, de 2576 stj², ce producea în medie pe an: 10 mîerțe morcovi, 4 mîerțe roșii (probabil gogonele verzi pentru murat); 4 mîerțe pătrunjel; 600 căpățîni de varză; 14 mîerțe de sfeclă roșie comestibilă; 4 mîerțe ridichi; 12 mîerțe ceapă; 6 funii de usturoi și 3 mîerțe de fasole.

h) *O grădină cu pomi fructiferi*, de 2052 stj², în care se găseau 6 peri și cîteva zeci de pruni tineri ce produceau, în medie, circa 50 mîerțe prune pe an. Alături de ea exista o mică grădină cu flori, căreia nu i se dă suprafața.

i) *O a doua grădină cu pomi fructiferi*, de 3321 stj², destinată cavoului familial, nu era îngrijită și de aceea nu producea în medie, decît cel mult 20 mîerțe prune pe an⁹.

Într-un mod asemănător erau organizate și locurile curiale lăsate moștenire de Susana și Lupu Bánffy în Camăr (c. Crasna) și Tășnad (c. Solnocul Mijlociu), numai că la acestea două lipsesc grădinile de tutun.

La fel, dar mai sistematic, era organizat locul curial al grofului Ștefan Gyulai din Mintia (c. Hunedoara). Potrivit conscripției din 1806, acest loc curial, situat pe vatra Mureșului, avea o suprafață de 6 iug. și 439 stj² și era împărțită în:

a) *Curtea principală* ce ocupa 475 stj². Aici se găsea castelul cu un semietaj, avînd fundament și pereți de piatră și acoperiș de țigle. Atît la semietaj, cît și la parter castelul avea cîte patru camere principale. Camerele de sus erau pardosite cu scîndură și aveau fiecare cîte patru ferestre mari și luminoase. Sub camerele de la parter exista o pivniță modernă, construită din piatră. Pe scara ce ducea în pivniță se puteau vedea și în 1806 urmele loviturilor date cu securea sau topo-

⁹ Arhiva istorică a Filialei Cluj, U. et C., Fasc. I/nr. 9, p. 537—563.

rul de către țărani răscuțați în 1784—1785. Castelul a fost evaluat de martorii cu ajutorul cărora se făcea conscripția la 3509 florini renani.

În afară de castel, în curtea principală se mai găsea: casa administratorului moșiei, cu fundament tot de piatră, avînd și ea dedesubt o pivniță; sub același acoperiș o bucătărie mare și o brutărie; un hambar pentru înmagazinat cereale și făină; o cămară de alimente; o cămară pentru păstrat zarzavaturi; o cămară destinată păstrării fructelor; un grajd pentru 12 cai de trăsură sau călărie și chiar un maneaj sau loc pentru dresarea cailor de călărie.

b) *Curtea economică*, de 777,3/6 stj², avea construite mai multe grajduri pentru vitele de jug, caii de ham și vacile de lapte; de asemenea, o casă a birșilor sau argaților și altele.

c) *O a doua curte economică*, de numai 63,7/36 stj², destinată creșterii și îngrijirii păsărilor domestice.

d) *Grădina cu flori*, de 1047,5/36 stj², avea drept construcție importantă o seră cu fundament și pereți de piatră. Sera a suferit mari stricăciuni pe timpul răscoalei lui Horea. Contele Ștefan Gyulai, trebuind să-i refacă acoperișul de șindrilă, să-i repare ușile, geamurile de sticlă etc., a cheltuit 2546 fl.ren. și 23 cr.

e) *Grădina cu legume și zarzavaturi*, situată înspre Mureș, era de 1 iug. și 590 stj². În afară de straturile cu legume și zarzavaturi, aici se aflau și 15 pomi fructiferi, meri, peri, cireși și aluni.

f) *Grădina cu pomi fructiferi*, cu o suprafață de 1 iug. și 1106 stj², era cultivată cu 284 pruni, 15 nuci, 15 meri și peri.

g) *Grădina cu șuri*, de 1166,2/6 stj², avea o șură nouă, trei pătule pentru porumb și un grajd încăpător.

h) *Grădina de petreceri*, situată pe malul Mureșului, era de 836,3/18 stj². Aici Ștefan Gyulai a amenajat un parc, iar pe un dîmb din interiorul ei a construit o casă de petrecere în formă de foișor, unde se urca pe o scară în spirală. Totalul cheltuielilor cu amenajarea parcului și a casei de petreceri a fost evaluat de martori la 758 fl.ren. și 47 cr.

Ca și în cazul locului curial lăsat moștenire de Lupu și Susana Bánffy în Chibulcut, și grădinile și curțile din Mintia erau despărțite prin garduri din nuiete sau din scînduri. În Mintia, în jurul curții principale gardul era clădit din piatră¹⁰.

Se înțelege că acolo unde locurile curiale erau mai reduse ca întindere nu se găseau toate genurile de curți și grădini înșirate mai sus. De pildă, locul curial de 3 iug. și 302 stj² pe care baronul Alexandru Bánffy l-a lăsat moștenire unor rudeni colaterale în Huedin, avea, în 1792, o singură curte unde se găsea: conacul cu 6 camere; un hambar; un grajd împărțit în două sectoare pentru 12 cai de ham; un ocol împărțit în trei sectoare pentru 33 de cai netrăgători; o casă pentru administrator și pentru birși sau argați; o bucătărie și o brutărie. Curtea avea o suprafață de 288 stj² și de ea aparținea o singură grădină cu pomi fructiferi, de 4814 stj², ce producea în medie 100 mierțe de mere, 10 mierțe de prune, 10 mierțe de vișine și cîteva mierțe de pere.

Aproximativ la fel era organizat și locul curial pe care l-a lăsat moștenire în comuna Groși (c. Solnocul Interior)¹¹.

Nobilii cu mai multe locuri curiale nu aveau clădite castele sau conace pe fiecare în parte. Pe cele mai mici puteau să existe clădiri modeste

¹⁰ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Fasc. 5/nr. 3, p. 19—102.

¹¹ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Fasc. I/nr. 7, p. 7—14 și I/nr. 8, p. 4—10.

pentru administratori sau juzii domeniali ce supravegheau și conduceau părțile de moșii din satele respective. Pe unele locuri curiale mai mici puteau să existe numai acareturi pentru strângerea recoltei sau a dijmelor. Pe altele nu se găsea nici o construcție, locul fiind arat sau cosit. Nu lipsesc nici exemple de nobili ce obișnuiau să așeze pe locurile curiale nefolosite familii de jeleri hurubași. Acestora le dădeau în folosință și ceva arabil și fînăț alodial, legîndu-i de sat și înmulțindu-și în felul acesta brațele de muncă, a căror lipsă se făcea tot mai simțită pe măsură ce sporeau tendințele de a produce cît mai multe cereale pentru piață.

De exemplu, locul curial de 9320 ari*** lăsat moștenire de contele Adam Teleki în Săcătura (districtul Chioar), nefiind locuit de mult timp, în 1792 era arat și semănat, deși pe el se afla conacul. Atunci cînd administratorul moșiei venea în sat, trăgea la casa clucerului sau pivnicerului, situată în grădina curială cu pomi fructiferi. Într-o situație asemănătoare se găsea și locul curial de 3400 ari lăsat moștenire în Tîrlișua (d. Chioar). Acest loc curial era înconjurat cu gard slab și pe el nu era clădită decît o casă dărăpănată¹².

Pe locul curial de 2 iug. și 704 stj² luat în zălog de contesa Ecaterina Csáki de la nemeșul Nicolae Székely în satul Feleacul Săsesc (c. Dobîca) locuia, în 1794, jelerul Nicolae Mălan. Acesta trebuia, în schimb, să spele — împreună cu familia — rufele curții. Pe locul curial de 2173 stj² moștenit de fiicele contesei Csáki în Chiuza (c. Solnoc. Int.) locuia, în 1794, judele domenal Vonuț Moldovan. Pe acest loc erau construite numai două pătule pentru știuleți de porumb¹³.

Locul curial de 5 iug. și 1326,4/8 stj² din comuna Bejan (c. Hunedoara), aparținînd grofului Ștefan Gyulai, era transformat, în 1806, într-o grădină apicolă. Pe acest loc curial, de care aparținea și o pădurice de salcîmi de 1 iug. și 697,4/6 stj² destinată albinelor, se afla o casă acoperită cu paie, locuită de un jeler ce îngrijea stupii.

Spre deosebire de locul curial din Bejan, cel din Brîznic de 708,11/18 stj², aparținînd aceluiași conte Ștefan Gyulai, era nelocuit și neutilizat, fiind pustiu în anul 1806¹⁴.

Tot în anul 1806, locul curial de 2 iug. și 48 stj² moștenit de Pavel, Mihail și Francisc Teleki în comuna Lumperd (c. Cluj) era folosit parțial de judele domenal Iuon Moldovan, restul fiind întrebuintat drept grădină cu pomi fructiferi. Un alt loc curial de 245 stj² moștenit de cei trei frați în Tîrlișua (d. Chioar) era arat și semănat în fiecare an cu cîte cinci cupe de porumb¹⁵.

Într-o situație asemănătoare se găseau și locurile curiale aparținînd baronei Iudita Josintzi, în comunele Stana (c. Cluj) și Singer (c. Turda). În 1818 locul curial din Stana, de 1017,10/18 stj², era pustiu. În schimb, pe locul curial de 690 stj² din Singer locuia judele domenal Toagyer Oltyán, care avea o căsuță cu cămară de alimente, un grajd dublu, două cotețe și un hambar¹⁶.

*** 1 ar = 27,8/10 stj² vienezi.

¹² Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, Arhiva din Satulung a familiei Teleki, Fasc. 50/I, p. 16—25 și 698—700.

¹³ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, Conscriptia din 1794 a bunurilor lăsate moștenire de contesa Ecaterina Csáki în Comitatul Dobîca, p. 891 și 904—914.

¹⁴ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Fasc. 5/nr. 3, p. 324—326 și 646—647.

¹⁵ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, Arhiva din Satulung a familiei Teleki, Fasc. 50/II, p. 499—503 și 602—603.

¹⁶ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, Fasc. XIII/nr. 5, p. 359—360 și 644—646.

Așadar, locurile curiale nu aveau peste tot aceeași suprafață și aceeași întrebuințare nici atunci când aparțineau aceluiași stăpîn feudal. Cea mai bună organizare o aveau locurile curiale mai mari cu funcții economice multiple, unde, de regulă, stăpînii feudali își aveau reședința. Locurile curiale mai mici, și atunci când aparțineau marilor moșieri, aveau o organizare mai simplă, întrucît funcțiile lor economice erau mai reduse. În cazuri mai rare, mai ales cînd nu îndeplineau funcții economice, locurile curiale puteau fi date juzilor domeniali sau unor jeleri, după cum puteau fi transformate în fînațe sau arabile, ori chiar lăsate în paragină.

Pentru moșiile nobiliare un rol hotărîtor jucau acele locuri curiale ce îndeplineau funcții economice multiple, pe de o parte întrucît de aici nobilii sau administratorii lor dirijau economia întregii moșii, pe de altă parte fiindcă aici se aflau principalele construcții economice. Dintre construcțiile economice rolul cel mai însemnat îl aveau grajdurile, șoproanele, șurile, cotețele, ocoalele și hambarele.

Conscriptiile moșiilor particulare, descriind organizarea curților nobiliare, arată amănunțit tipurile de construcții existente în incinta locurilor curiale. Analiza acestor construcții este importantă, deoarece ea oglindește pe de o parte tendința gospodăriilor nobiliare de a se mișca pe făgașul tradițional, de a-și satisface în primul rînd necesitățile proprii de consum, iar pe de altă parte reflectă eforturile de înnoire, de modernizare ale unor moșieri în vederea adaptării gospodăriilor lor la necesitățile producției de mărfuri pentru piață. Acolo unde diferitele acareturi și îndeosebi grajdurile destinate animalelor de jug și șoproanele destinate adăpostirii uneltelor agricole, hambarele destinate înmagazinării cerealelor, șurile destinate furajelor, pivnițele destinate păstrării vinurilor etc. continuă să fie relativ puține și mai ales să fie construite după o tehnică rudimentară și din materiale tradiționale puțin durabile, neeconomice, este evidentă rutina obiceiului moștenit din timpurile mai îndepărtate ale evului mediu. În schimb, acolo unde numărul construcțiilor economice este mai mare, iar tehnica și materialele de construcție folosite mai moderne, se observă strădania de a le da o eficiență economică mărită în vederea deservirii nu numai a nevoilor de consum, ci și a necesităților de a le face cît mai competitive în concurența de pe piață.

De pildă, conscripția bunurilor moștenite de baronii Cristina și Samuel Kemény înregistrează, în 1804, toate construcțiile existente pe locul curial, de 5 iugăre și 1084 stj², din Aiton (c. Cluj). Astfel, înregistrează: un hambar pentru înmagazinat cereale avînd dedesubt o pivniță destinată păstrării zarzavaturilor și verzei pe timpul iernii, evaluate împreună la 100 fl.; într-un corp comun un grajd dărăpănat destinat păstrării butoaielor goale și un șopron pentru adăpostirea a 4 care avînd dedesubt o pivniță mică de 4 butoaie (a 40 vedre fiecare) toate împreună fiind estimate la 55 fl.; tot într-un corp comun casa de fiert rachiu și casa de copt pîine sau brutăria prețuite de martori la 33 fl.; o clădire ce servea ca magazie de alimente evaluată la 35 fl.; într-un corp comun o casă a servitorilor și o bucătărie părăsită estimate la 40 fl.; un grajd cu

două despărțituri servind pentru adăpostirea a 12 cai și a 12 vite de jug prețuit la 80 fl.; un alt grajd cu două despărțituri pentru 17 boi și 6 cai în valoare de 88 fl.

Aproape toate aceste construcții, aflate în curtea economică, erau construite după o tehnică rudimentară, avînd pereții din nuiete împletite bătute cu chirpici. Excepție face hambarul și pivnița de sub el, cu pereți de piatră, precum și clădirea ce servea ca magazie de alimente, cu pereți din birne. Toate erau acoperite, fără excepție, cu paie.

O construcție ceva mai modernă avea un pătul de porumb și o șură situate în grădina cu șuri. Pătulul, construit în 1799, avea talpă de piatră, acoperiș de șindrilă, la capete ziduri de piatră, iar în rest leături bătute astfel încît să asigure aerisirea și păstrarea în condiții optime a știuleților de porumb. A și fost evaluat la 225 fl., spre deosebire de un alt pătul construit după tehnica veche cu pereți din nuiete împletite, pe tălpi de lemn, evaluat la numai 20 fl. Șura, și ea nouă, cu acoperiș tot din șindrilă, era evaluată la 300 fl.¹⁷

Dacă, în exemplul de mai sus, tendințele de modernizare abia se schițează în 1804, în schimb, în cazul construcțiilor de pe locul curial moștenit în Posmuș de cei trei fii ai contelui Mihail Teleki, efortul de modernizare este evident, în 1806. Între construcțiile de pe aceste două locuri curiale există o netă deosebire, deși se găsesc în același comitat, iar conscripțiile ce le descriu sînt foarte apropiate în timp.

În Aiton casa curială avea patru camere, o bucătărie și un pridvor, era construită din birne și acoperită cu șindrilă. În schimb, cea din Posmuș era un adevărat castel cu pereți din piatră, cu acoperiș de țiglă bine întreținut și avea 10—15 camere. Tendințele de modernizare la Posmuș reies mai clar din felul cum au fost concepute pivnițele, hambarele, grajdurile, șoproanele, magaziile, sera și chiar din modul cum erau organizate și întreținute curțile și grădinile cu diferitele lor funcții economice.

Sub castel, de exemplu, se găseau două pivnițe, una cu o capacitate de 90 butoaie și cealaltă de 40 butoaie vin (a cîte 40 vedre butoiul). Ambele pivnițe erau construite din piatră, ca și castelul. Pivnița mai mare era prevăzută cu 14 ferestruici asigurate cu drugi de fier, ce întrețineau o ventilație permanentă și deci aer uscat propice păstrării vinului în condiții optime. Este evident deci că la Posmuș exista în 1806 o pivniță construită după cele mai noi metode de atunci, menită să asigure un vin de calitate, nu numai pentru consumul gospodăriei nobiliare, ci și pentru a-l face cît mai competitiv pe piață. Într-adevăr, dacă luăm în considerare că numai în pivnița mare se înmagazinau 3600 vedre care transformate în kilogramele de azi echivalau cu cel puțin 36.000 kg., se poate presupune că nu toată această cantitate se consuma în gospodăria nobiliară, mai ales că în pivnița mai mică erau înmagazinate alte 16.000 kg. Cel puțin o parte din această cantitate însemnată de vin era destinată comercializă-

¹⁷ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et. C., Fasc. 3/nr. 3 p. 14—15.

rii. Se poate presupune că era transformat în marfă pentru piață în primul rând vinul păstrat în condiții optime în pivnița modernă amintită.

Cu o tehnică modernă erau construite la Posmuș și hambarele de cereale. Cele șase hambare erau construite din birne de brad, de jur-împrejurul unei săli-hală pardosite cu scinduri. Această încăpere avea nouă ferestre mici în loc de sticlă cu sîrmă împletită, fixată pe drugi de fier așezate cruciș. Astfel se asigura curentul, deci aerisirea continuă a grîului înmagazinat imediat după treierat sau îmblătît. Sala fiind mare, permitea lopătarea continuă a grîului și deci uscarea lui în condiții optime. Numai după ce era astfel uscat, grîul era înmagazinat în cele 6 hambare înconjurătoare, asigurîndu-se astfel un grîu de calitate nu numai pentru consumul curții, ci și pentru vînzare pe piață.

Desigur, sala-hală putea fi întrebuițată în chip asemănător și la pregătirea altor cereale pentru consum și piață.

Tot atît de moderne erau și cele două grajduri destinate adăpostirii a 12 cai de călărie și respectiv a 12 cai de ham. Aceste grajduri, ca și cel destinat cailor oaspeților, erau construite din cărămidă și pardosite cu scinduri de stejar. Ele erau spațioase și prin cele 8 ferestre cu care erau prevăzute, se asigurau aerisirea și lumina corespunzătoare unei întrețineri și dezvoltări optime a cailor. O magazie construită tot din cărămidă, destinată păstrării harnașamentului, forma corp comun cu grajdul rezervat cailor de ham. O altă magazie situată în apropierea acestor grajduri servea pentru păstrarea în bune condiții a ovăsului destinat cailor.

Înspre grădina de zarzavaturi și curtea economică exterioară exista o fierărie, unde se reparau uneltele agricole și se potcoveau animalele de tracțiune ale curții. În apropierea fierăriei exista o fîntînă prevăzută cu jgheab pentru adăpatul animalelor, de asemenea, un șopron pentru 5—6 trăsurî. Șopronul pentru adăpostirea carelor birișești se găsea în curtea economică exterioară. Tot aici se mai găsea și un coteț de scîndură cu trei despărțituri, unde puteau fi îngrășați deodată 20 de porci. Alte trei cotețe, cu cîte trei despărțituri fiecare, erau situate în apropierea „casei de fiert rachiului”. Ceea ce dovedește că la această curte se obișnuia să se îngrășe pentru piață un număr însemnat de porci cu borhotul rezultat din fierberea rachiului. De altfel, și o parte din producția de rachiul era comercializată.

În grădina economică exterioară se găsea și un teasc în stare bună, folosit pentru stors uleiul din sămința de in și de cînepă, dar și pentru măcinatul sau zdrobitul meiului.

Două grajduri moderne, din care unul cu cinci uși și cinci despărțituri, denumit și grajdul boilor birișești, erau situate în grădina cu iarbă. În grădina cu iarbă, de 4 iugăre și 839 stj², se găsea și o șură mare fixată pe tălpi de stejar, cu pereții din scînduri bătute rar pentru a asigura aerisirea și buna întreținere a cerealelor înainte de a fi îmblătite. În interiorul acestei șuri acoperite cu șindrile puteau îmblăti deodată 16 oameni.

Pe locul curial din Posmuș era mai bine organizat și ocolul vitelor destinat vacilor, vițelilor și juncilor, deci animalelor netrăgătoare. Șopronul acoperit cu țigle, situat în mijlocul ocolului, ferea aceste animale de arșița soarelui și de ploaie.

Modernizarea este evidentă și în felul cum sînt organizate grădinile cu pomi fructiferi și cu flori, avînd suprafața de 6 iug. și 144 stj² și respectiv de 2 iug. și 1228 stj², care, nefiind despărțite printr-un gard, formau oarecum un corp comun. În prima dintre acestea, ca și împrejurul grădinii cu flori, erau cultivați și bine întreținuți numeroși meri, peri, vișini și pruni altoiți. Cei mai mulți erau pruni. Din recolta lor se obținea pe de o parte o producție medie anuală de 100 vedre de rachiu, iar pe de altă parte o cantitate considerabilă de prune uscate. Pentru obținerea prunelor și a altor fructe uscate, înspre grădina cu iarbă exista o uscătorie bine întreținută.

Cu iarba de sub pomii fructiferi erau întreținuți pe timpul verii armăsarii și caii de ham.

În cadrul acestor grădini existau porțiuni speciale, destinate nu numai cultivării zarzavaturilor, ci și fragilor mari, de grădină altoiți, precum și agrișelor și strugureilor roșii. Pentru înfrumusețare s-au cultivat și carpeni. În mijlocul grădinii cu flori se găsea o alee mărginită cu brazi care ducea la un chioșc sau foișor folosit pentru recreere pe timpul verii și de asemenea la o popicărie destinată jocurilor distractive. Florile din această grădină erau așezate cu un deosebit simț artistic. Pentru a asigura udatul florilor și al zarzavaturilor pe timpul verii, într-un colț al acestei grădini se găsea o fîntînă destinată special acestui scop.

Într-o tehnică deosebit de avansată era construită sera din grădina cu flori. Construită din cărămidă, sera avea două despărțituri și ferestre mari situate spre sud, astfel încît florilor și lămiilor le era asigurată constant lumina, atît vara cît și iarna. Pe timpul iernii sera primea aer cald din afară prin intermediul unor țevi, căldura fiind menținută cu ajutorul unor rogojini ce erau manipulate în sus și în jos, după cum era cazul, cu ajutorul unor sfori și scripeți. Sera asigura astfel curții flori și lămiile necesare pe tot timpul iernii¹⁸.

Tendențe de modernizare s-au manifestat între 1785—1820 și pe alte locuri curiale din comitatele Transilvaniei, ca de pildă pe cel al contelui Ioan Haller din Albești (Alba Sup.), pe cel al contelui Nicolae Wesselényi junior din Jibou (c. Solnocul Mijlociu) începînd cu anul 1817, pe cel al familiei Bánffy de la Bonțida (c. Dobica) etc. Aceste tendințe de modernizare, de adaptare și a construcțiilor de pe locurile curiale la producția de mărfuri pentru piață, nu pot fi totuși generalizate. Locurile curiale ale celor mai mulți nobili, îndeosebi ale celor mici și mijlocii, continuă să fie organizate în vederea satisfacerii în primul rînd a necesităților de consum ale curților nobiliare.

¹⁸ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, Arhiva din Satulung a familiei Teleki, Fasc. 50/II, p. 12—60.

Studiul construcțiilor economice de pe locurile curiale prezintă importanță și pentru că o parte din ele — îndeosebi grajdurile și șoproanele — permit să se deducă indirect gradul de înzestrare a gospodăriilor nobiliare cu inventar viu și mort. Analiza acestor construcții economice, descrise în conscripții, arată că gospodăriile moșierești continuă să fie — în general — slab înzestrate cu animale de tracțiune și cu unelte agricole, comparativ cu întinderea pământurilor alodiale. Insuficienta lor înzestrare cu inventar viu și mort reiese și din izvoarele documentare ce indică exact animalele și instrumentele de muncă ale diferitelor gospodării nobiliare. De pildă, pe locul curial din Ulieș (c. Cluj), moștenit de succesorii contelui Samuel Kemény, au fost înregistrate, în anul 1787, doar 2 căruțe mari de transport, 4 căruțe asemănătoare cu cele ale țăranilor, 2 sănii și alte câteva unelte mărunte. Numărul uneltelor agricole existente la curtea din Ulieș este neînsemnat, dacă se ia în considerare că în hotarul acestui sat conscripția consemnează arabile alodiale cu suprafața de 1132 gălete (circa 566 iug.) și fînațe alodiale cu o întindere de 753 care (aproximativ 376,1/2 iug.)¹⁹.

În 1794, pe locul curial lăsat moștenire de contesa Ecaterina Csáki în Șieu-Cristur (c. Dobica) conscripția înregistrează următoarele animale: a) 4 bivoli de jug între 6—12 ani, a căror valoare a fost stabilită la 96 fl. și 90 bani; b) 3 juninci bivolițe de 2—3 ani și 10 bivolițe cu lapte (din care una cu vițel) între 4—8 ani, evaluate împreună la 284 fl. și 55 bani; c) 5 tauri între 2—10 ani, estimați împreună la 99 fl. și 90 bani; d) 9 juncani între 2—4 ani, evaluați împreună la 145 fl. și 88 bani; e) 14 vaci între 4—11 ani, a căror valoare a fost stabilită la 132 fl. și 60 bani; f) 11 viței între un an și un an și jumătate, estimați împreună la 35 fl. și 80 bani; g) 3 juninci de cîte 2 ani, evaluate împreună la 17 fl. și 34 bani; h) alte 4 juninci bivolițe între 1—2 ani, prețuite împreună la 20 fl. și 40 bani. În total 62 de animale, la care se adaugă 19 stupi evaluați la 71 fl. și 40 bani. Dintre animalele amintite numai cei 4 bivoli erau puși la jug și aceasta reiese din faptul că drept unelte agricole conscripția din 1794 nu înregistrează decît un car, prețuit la 1 fl. și 36 bani, ceea ce însemna că era în stare slabă. Conscripția mai înregistrează un lanț estimat la 1 fl. și 70 bani, un ciur de lemn pentru cereale evaluat la 15 fl. și 30 bani și un cort de cîmp în valoare de 5 fl. și 10 bani.

Rezultă deci că și în Șieu-Cristur înzestrarea cu animale și unelte de muncă era insignifiantă, dacă se ia în considerare că în hotarul acestui sat fiicele contesei Ecaterina Csáki moșteniseră arabile alodiale de 210 iug. și 754,1/6 stj², iar fînațe alodiale de 74 iug. și 96,2/6 stj².²⁰

În 1801 văduvei baronului Alexandru Bánffy i-au revenit de pe urma surorii ei, văduva Vasile Nemeș, în comuna Șieu-Odorhei (c. Solnoc Int.): 12 boi birișești, 4 bivoli de jug, 12 cai de trăsură, 4 cai de poștă, 2 armăsari, 50—60 iepe cu mînji, 50 vaci, juninci și junci precum și un număr însemnat de porci și păsări, iar în comuna Ghirolt (c. Solnoc Int.): 12 boi

¹⁹ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, Colecția Samuel Kemény, nr. 320/1787, Conscripția moșiilor Ulieș și Cluj.

²⁰ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Conscripția din 1794 a bunurilor moștenite de fiicele contesei Ecaterina Csáki din Șieu-Odorhei și alte sate din comitatul Dobîca, p. 235—240.

ungurești de jug, 60 vaci și juninci, 60 iepe frumoase cu minji și de asemenea păsări și porci de rasă aleasă ungurească.

Văduva baronului Alexandru Bánffy a moștenit de la sora ei și următoarele unelte agricole, existente în curiile din cele două localități de mai sus: 4 care de birși ferecate, un car obișnuit birșesc și 2 calești²¹.

În 1815, urmașii contelui Samuel Gyulai au moștenit pe locul curial din Mintia (c. Hunedoara) 8 boi de jug (evaluați la 360—380 fl. ren. perechea), un cal mic de ham (în valoare de 60 fl. ren.), 12 miei (a 4 fl. ren. bucata) și 5 stupi (a 10 fl. ren. fiecare). De asemenea, următoarele unelte agricole: un car tălpuit cu fier evaluat la 70 fl. ren., un car mai vechi estimat la 50 fl. ren. și 2 pluguri cu brăzdar și corman de fier, fiecare prețuit la 12 fl. ren.²².

O conscripție din anul 1815 consemnează un mare număr de animale lăsate moștenire de Iosif Bethlen pe locurile curiale dintr-o serie de localități răsândite în comitatele Turda, Alba Superioară, Zărand, Cluj, Tîrnava și anume:

a) În satul Papiu Ilarian (c. Turda): 26 boi de jug, 8 vaci bătrîne, 5 viței sugaci, 5 scroafe de 2 ani, 3 purcele de un an și 5 porci castrați.

b) În satul Bogata de Olt (c. Alba Superioară): 2 junci de 3 ani, 1 vițel de 1 an, 2 vaci bătrîne, 26 junci de 2 ani, 1 vițea de 1 an, 1 vier bătrîn, 2 vieri de 1 an, 1 porc castrat bătrîn, 6 porci castrați de 2 ani, 9 porci castrați de 1 an, 4 scroafe bătrîne, 2 scroafe de 2 ani și 4 scroafe de 1 an.

c) În satul Criș (c. Alba Superioară): 3 tăurenci de 1 an, 8 boi de jug, 15 vaci bătrîne, 6 junci de 3 ani, 3 vițele de 1 an, 2 bivoli de jug, 1 vier bătrîn, 1 vier de 2 ani, 10 vieri de 1 an, 11 scroafe bătrîne, 2 scroafe de 2 ani, 5 purcele de 1 an și 10 porci castrați de 2 ani.

d) În Hălmagiu (c. Zărand): 2 tauri de 4 ani, 1 taur de 3 ani, 6 tauri de 2 ani, 1 tăurenci de 1 an, 11 boi bătrîni de jug, 4 junci de 3 ani, 2 junci de 2 ani, 5 viței de 1 an, 25 vaci bătrîne, 4 vaci de 4 ani, 5 juninci de 3 ani, 9 juninci de 2 ani, 9 vițele de 1 an, 3 oi bătrîne, 3 vieri bătrîni, 11 vieri de 1 an, 8 vieri sub 1 an, 79 porci bătrîni castrați, 3 porci castrați de 2 ani, 2 porci castrați de 1 an și 6 scroafe bătrîne.

e) În satul Chesău (c. Cluj): 2 tauri bătrîni, 1 taur de 2 ani, 12 vaci bătrîne și 1 vițel sugaci.

f) În satul Boian (c. Tîrnava): 5 tauri bătrîni, 3 tauri tineri de 3 ani, 2 tauri de 2 ani, 1 tăurenci de 1 an, 20 vaci bătrîne, 9 junci de 2 ani, 5 vițele de 1 an, 2 vieri bătrîni, 1 vier de 2 ani, 1 vier de 1 an, 3 porci bătrîni castrați, 13 porci castrați de 2 ani, 13 porci castrați de 1 an, 8 scroafe bătrîne, 23 scroafe de 2 ani și 15 purcele de 1 an.

g) În satul Teremia (c. Tîrnava): 2 tauri bătrîni, 3 tauri de 3 ani, 2 tauri de 2 ani, 9 tăurenci de 1 an, 2 viței necastrați sugari, 54 vaci bătrîne, 19 juninci de 3 ani, 12 vițele de 1 an, 6 vițele sugare, 1 taur-bivol de 3 ani, 1 taur-bivol de 2 ani, 14 bivolițe bătrîne, 8 juninci-bivolițe de 3 ani, 6 juninci-bivolițe de 2 ani, 1 vițea-bivoliță de 1 an, 1 vițel de bivoliță sugaci, 4 bivoli bătrîni de jug, 4 junci-bivoli de 3 ani, 4 junci-bivoli de 2 ani, 1 vițel-bivol de 1 an, 4 vieri bătrîni, 16 vieri de 1 an, 11 scroafe bătrîne, 15 scroafe de 3 ani, 20 scroafe de 2 ani, 19 purcele de 1 an, 13 porci castrați bătrîni, 4 porci castrați de 3 ani, 23 porci castrați de 2 ani și 6 scroafe bătrîne²³.

²¹ Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Fasc. 1/nr. 10 p. 135—151.

²² Arhiva istorică a Filialei Academiei Cluj, U. et C., Fasc. 5/nr. 5, p. 38—41.

²³ Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története*, Budapest, 1956, p. 54—55.

Din exemplele de mai sus reiese că gospodăriile moșierești erau — în general — slab înzestrate cu animale de tracțiune și cu unelte agricole, în raport cu arabilele și fînatele lor alodiale. Înzestrarea insignifiantă a curților nobiliare cu animale de muncă este și mai convingătoare dacă se ia în considerare că în cea mai mare parte a Transilvaniei, la muncile grele și mai ales la ogorît, se prindeau la un plug 4 și uneori 6 boi. În multe cazuri inventarul agricol și animalele de muncă ale gospodăriilor feudale nu depășeau nici cantitativ, nici calitativ inventarul viu și mort al gospodăriilor țăranilor dependenți mai înstăriți.

Insuficienta înzestrare a gospodăriilor moșierești cu inventar agricol viu și mort rezultă nu numai din analiza conscripțiilor diferitelor moșii particulare, ci și din relatările unor contemporani epocii. Astfel, din relatările lui Ujfalvi privind curtea baronului Nicolae Wesselényi-senior din Jibou reiese că pînă în 1817 aceasta nu era înzestrată aproape de loc cu animale de tracțiune. Avea doar cîteva vite cornute precum și cîteva oi, cîteva porci și cîteva stupi, provenite fie de la iobagi decedați fără moștenitori direcți, fie din dijme. Referindu-se la amintirile tatălui său, Ujfalvi precizează că aceste animale erau tot atît de repede consumate, pe cît de ușor fuseseră cîștigate. E adevărat că la Jibou era o herghelie de 350 cai, vestită în toată Europa. Dar caii din această herghelie nu erau puși la ham. Nu erau nici măcar comercializați. După Ujfalvi „Herghelia se găsea într-o situație asemănătoare cu o pădure sălbatică, din care nu puteai scoate nici măcar arenda pentru pășune. Rar de tot și numai prin excepție venea cîte un cumpărător, deoarece prețul era exorbitant. Bătrînul Wesselényi cerea pentru un cal un sac de taleri sau o baniță de aur. Adică de la 10.000 la 50.000 floreni aur“. Herghelia nu aducea practic nici un venit. O epizootie din anul 1816 a făcut ca din cei 350 cai de rasă să nu mai rămînă decît 50²⁴.

Slaba înzestrare a gospodăriilor feudale cu inventar agricol viu și mort dovedește că majoritatea nobililor transilvăneni obișnuiau și între 1785—1820, ca și în timpurile mai îndepărtate ale evului mediu, să se bazeze în prelucrarea arabilelor și fînătelor alodiale pe forța de muncă a țăranilor dependenți și pe vitele și unelte de calitate scăzută ale acestora. Majoritatea feudalilor transilvăneni n-au ajuns deci, nici în această perioadă, la concluzia necesității transformării gospodăriilor lor în întreprinderi asemănătoare celor industriale, adică, la concluzia necesității înzestrării moșiilor cu animale de muncă și cu atelaje proprii, care presupun angajarea de argați salariați pentru a le îngriji și mînuî. Avînd la dispoziție munca gratuită a țăranilor dependenți și a vitelor acestora, nobilii transilvăneni, în cea mai mare parte, nu se străduiesc să-și formeze deprinderi necesare reorganizării gospodăriilor lor pe baze noi. Nu se străduiesc nici să cumuleze capital și mai ales să-l investească pentru a-și înzestra gospodăriile cu inventar agricol viu și mort propriu, după cum nu se străduiesc nici să-și formeze personal specializat, capabil să mînuiască inventarul agricol cu maximum de randament.

²⁴ *Mezőkövesdi Ujfalvi Sándor emlékiratai*, Cluj, 1941, p. 70—71.

Toate acestea dovedesc că și Transilvaniei i se potrivesc spusese lui Lenin după care „gospodăria proprie” a țăranilor pe loturile lor era o condiție a gospodăriei moșierești, avînd ca scop nu pe acela de „a asigura” pe țăran cu mijloace de existență, ci „de a asigura pe moșier cu brațe de muncă”, inclusiv cu animale și unelte de muncă pe care acesta nu le avea de loc sau le avea în cantitate foarte redusă²⁵.

E adevărat, din exemplele de mai sus rezultă că dacă înzestrarea cu animale de muncă era slabă, unele gospodării moșierești aveau în incinta locurilor curiale un număr relativ însemnat de animale mărunte, netrăgătoare. Trebuie subliniat însă că vacile, vițeei, juncii, junincile, porcii, purceii etc. impresionează cel mult prin cantitatea și nu prin calitatea lor. În numeroase cazuri calitatea acestor animale era la fel de scăzută ca și a celor ale țăranilor dependenți, ceea ce constituie încă o dovadă că gospodăriile celor mai mulți feudali continuau să fie astfel organizate și administrate, încît să deservească în primul rînd necesitățile de consum ale acestor gospodării.

Totuși, antrenarea tot mai largă a gospodăriilor moșierești în producția de mărfuri, spre sfîrșitul sec. XVIII și în primele două decenii ale sec. XIX, a făcut ca sporadic să se manifeste și tendințe de îmbunătățire a raselor de animale pentru a le face mai competitive pe piață. Îndeosebi în perioada războaielor cu Franța revoluționară și napoleoniană, cînd s-a creat o conjunctură favorabilă și pentru produsele agricole transilvănene, mai ales pentru animale și produsele acestora, unii nobili căutau să aducă din alte părți, în special din Austria și Elveția, animale de rasă. De pildă, în 1817, pe moșia Bánffy de la Bonțida exista un îngrijitor al vacilor elvețiene, care primea un salariu anual de 174 florini și o cantitate considerabilă de alimente. Acest îngrijitor nu apare și în socotelile administrative ale moșiei din anul 1809, ceea ce înseamnă că vacile elvețiene au fost aduse la Bonțida între 1809 și 1817 și că ele erau mai multe, din moment ce curtea a angajat un salariat special pentru întreținerea lor²⁶.

Documentele contemporane epocii atestă că pe unele gospodării moșierești se manifesta tendința de a ameliora nu numai soiurile de vaci de lapte, ci și pe acelea ale cailor de ham și de călărie, ale boilor de tracțiune, ale porcilor și oilor. Cazul gospodăriei lui Nicolae Wesselényi-junior, începînd cu 1817, rămîne concludent în această privință.

Animalele de rasă și produsele lor erau căutate pe piață și se vindeau cu preț mai bun decît animalele de calitate inferioară autohtonă și produsele acestora. Acestea din urmă compensau calitatea prin cantitate. Într-adevăr, se poate presupune că cel puțin o parte din numărul mare de porci și de alte animale mărunte crescute pe locurile curiale ale lui Iosif Bethlen din comitatele Zărand și Tîrnava sau pe locurile curiale

²⁵ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, p. 179—180.

²⁶ A. Csetri și Șt. Imreh, *Agricultura Transilvaniei în perioada de destrămare a feudalismului* (lucrare în manuscris), p. 110—111.

moștenite de văduva baronului Alexandru Bánffy în Șieu-Odorhei și Ghirolt din Solnocul Interior erau destinate comercializării.

În concluzie, studiul organizării locurilor curiale, în perioada 1785—1820, rămîne important deoarece și aceste locuri reflectă procesul de descompunere a relațiilor de producție feudale, proces ce se manifestă pe măsură ce pătrund elementele economiei capitaliste în sînul orînduirii feudale. Studiul locurilor curiale permite să se deducă rolul economic pe care-l joacă ele în ansamblul gospodăriilor feudale. În locurile curiale centrale își au doar reședința nu numai nobilii cu familiile lor, ci și administratorii cu subordonații lor, care coordonează și conduc toată activitatea economică a gospodăriilor moșierești, inclusiv utilizarea slujbei iobăgești ce rămîne încă indispensabilă pentru aceste gospodării. În locurile curiale se strînge recolta de pe pămînturile alodiale, destinată consumului și pieții, inclusiv dijma și daturile iobăgești. În incinta locurilor curiale prestează țăranii dependenți și femeile lor o parte din robotă și daturile în muncă, la imblătitul și cernutul cerealelor sau la prelucrarea cînepii și inului.

LIVIU BOTEZAN — MARIA ROȘCA-ROSEN

CONTRIBUTIONS À L'ÉTUDE DES LIEUX CURIAUX (LOCA CURIALIA) EN TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'étude de l'organisation de l'administration féodale présente de l'importance, car elle continuait encore à constituer le centre des fiefs de Transylvanie aussi dans la période de 1785—1820. Située à l'intérieur du centre du village, elle jouait un rôle important dans l'ensemble des exploitations féodales. C'est dans l'enceinte de l'administration féodale qu'étaient construits les bâtiments et les maisons des administrateurs, des valets et des serviteurs, de même que les diverses dépendances nécessaires aux grandes exploitations agricoles.

C'est là qu'était déposée la récolte des terres allodiales destinée à la consommation intérieure ou à la vente, ainsi que les dîmes et les autres contributions des serfs. C'est là que les serfs paysans effectuaient leurs redevances en travail et une partie de la corvée, pour le battage, l'entretien des jardins seigneuriaux, le travail du chanvre et du lin etc. C'est de là que les administrateurs et leurs subordonnés dirigeaient toute l'activité économique des exploitations féodales, y compris l'utilisation des services des serfs.

L'étude de l'administration féodale présente également de l'importance parce que leur organisation reflète, d'une part, la tendance de la plupart des exploitations nobiliaires à fonctionner selon leur tradition, c'est-à-dire de satisfaire en premier lieu leurs propres besoins de consommation. D'autre part elle reflète les efforts de modernisation de certains fiefs en vue d'adapter leurs exploitations aux besoins de la production pour la vente.

L'existence sur l'emplacement des bâtiments de certaines constructions modernes destinées à la conservation dans les meilleures conditions des céréales et du vin, ou l'introduction de certaines plantes industrielles, comme le tabac, par exemple, de certains arbres fruitiers greffés, des variétés de bétail et des chevaux de race etc., sont autant de preuves des efforts d'adaptation de la production des exploitations nobiliaires respectives à la production de marchandises destinées à la vente.

INSTRUMENTELE MUZICALE ALE MUZEULUI DE ISTORIE CLUJ

Formele practicii muzicale cultivate în occidentul european se consolidează în Transilvania pe la sfârșitul secolului XVIII, acesta fiind momentul când cercurile feudalilor de pe meleagurile noastre încep să manifeste interes pentru muzica pro domo. Instrumentiștii austrieci și cehi stabiliți prin orașe au oferit societății locale un mare ajutor în materie de însușire a muzicii instrumentale. Abia dacă existau, în Transilvania, moșieri care să nu fi angajat profesori de muzică, în scopul de a-și instrui copiii și în acest domeniu. Elita urbană gusta și ea plăcerea de a face muzică. În multe familii, muzica de cameră se cultiva săptămînal cu mare asiduitate. Pilduitoare au fost, în această privință, casa Samuel Brukenthal din Sibiu și cea a guvernatorului Gheorghe Bánffy din Cluj¹. Spiritus rector al muzicii în această din urmă familie era vieneză Josepha Palm, soția guvernatorului, o fostă elevă a lui Mozart, în capitala austriacă. Venită la Cluj, ea a făcut din casa ei un centru al vieții muzicale din Transilvania vremii. Aici se întruneau, săptămînal, muzicanții din oraș, instrumentiști activi austrieci, cehi și germani, în al căror repertoriu găsim lucrările compozitorilor vienezi cunoscuți de pe vremea aceea². Caracteristic pentru practica muzicală din casele magnaților este faptul că încă la începutul secolului XIX aici se cunoșteau și se interpretau operele lui Beethoven. Mai mult chiar, tocmai repetițiile în cauză constituiau prilej de dispute și scene furtunoase. La Cluj, cei mai entuziaști prieteni ai artei beethoveniene erau Farkas Wesselényi și Anton Poltz (primul director al școlii de muzică, înființată în 1819) — ambii cunoscători și iubitori ai genialului maestru al artei muzicale, pentru care nutreau o stimă din cele mai profunde. Mulți însă nu împărtășeau părerile adepților lui Beethoven și astfel, seratele muzicale familiale erau adesea teatrul unor scene de-a dreptul violente. Informația o deți-

¹ Richard Weisskircher, *Samuel Brukenthal als Musikfreund*, în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 1932, p. 6—13.

² G. Brandsch, *Musikpflege in Siebenbürgen um 1800*, în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 1941, vol. 64, nr. 2, p. 149—151.

nem din memoriile fostului director al școlii de muzică, Gheorghe Ruzitska — document din care cităm, pentru caracterizarea atmosferei³: „Într-una din seri, controversa a devenit atât de ascuțită, încît într-un colț al vastei săli de muzică s-a aruncat în sobă sonata pentru pian în Do major (op. 53) de Beethoven, pe cînd în celălalt colț era incinerat, în șemineu — cu multă solemnitate — Octetul de Louis Ferdinand. După cină s-a încercat concilierea celor două «partide», dar întrucît acțiunea a eșuat, soluționarea chestiunii a fost amînată pentru o altă întrunire“.

Toate acestea se petreceau la Cluj în 1814, ceea ce înseamnă că în Transilvania muzicienii aveau deja la dispoziție instrumente corespunzătoare. Foarte vie era și activitatea teatrelor muzicale, deoarece trupele ambulante dădeau adesea spectacole de operă prin orașele Transilvaniei; iar formațiile orchestrale utilizate cu aceste ocazii trebuie să fi avut la dispoziție instrumente muzicale, pentru a putea participa la spectacolele de operă. Tot din memoriile citate ale lui Gheorghe Ruzitska știm că atunci cînd el a venit de la Viena la Satu-Lung din Sălaj, ca profesor de muzică al familiei Ioan Bánffy, noul institutor a găsit la conac două pianе, dintre care unul provenea de la vienezul André Stein și costa 1.200 florini. Așadar la începutul secolului XIX un pian bun costa o sumă considerabilă. Totuși, la acea dată, interesul manifestat de transilvăneni pentru muzică era atât de viu, încît se plătea cu dragă inimă chiar o sumă ca aceasta, deși transportul se făcea cu căruța, pe drumuri nemaipomenit de primitive și neîngrijite. Adesea, pianul ajuns la destinație trebuia reparat substanțial. Pe atunci, acordarea nu reprezenta în schimb o problemă prea gravă, deoarece — la nevoie — orice maestru de clavir știa să acordeze instrumentul⁴. Date autentice atestă că la Iași se fabricau pianе încă de prin întîile decenii ale secolului XIX⁵. Maistrul se numea Karl Haase și după cîțiva ani de activitate, devenise atât de cunoscut încît s-a putut muta la Odesa, pentru a înființa acolo primul atelier de pianе (acesta fiind cel mai vechi din Rusia). Practicarea muzicii a început de timpuriu și în Muntenia. Ralu, fiica domnitorului Ioan Gheorghe Caragea, este — în primii ani ai secolului XIX — o ferventă admiratoare a muzicii lui Haydn, Mozart și Beethoven. Știm și despre fetele banului Grigorie că, prin 1821, cîntau frumos la harfă. Chitara era probabil tot un instrument de largă popularitate, altfel nu ar fi putut avea loc, în anul 1829, tipărirea metodei de chitară a lui Tudorachi Burada.

Așadar, de vreme ce la sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX muzica instrumentală se practica intens în patria noastră, e ușor de înțeles că ni s-au păstrat instrumente din acea epocă și că măcar o mică parte a lor, cîteva exemplare, s-au conservat pînă în zilele noastre.

³ Lakatos István, *Egy erdélyi muzsikussal való találásai. Ruzitska György emlékére 1856-ból, în Erdélyi ritkaságok*, nr. 3, Cluj, 1940, ed. I, p. 38.

⁴ *Ibidem*, p. 39—40.

⁵ Nicolae Iorga, *Un mare negustor ieșean și clienții săi*, în *Revista Istorică*, 1942, vol. XXVIII, p. 49, citat de G. Breazu în volumul *La bicentenarul nașterii lui Mozart*, București, 1957, p. 14.

Astfel de instrumente se găsesc în Muzeul de Istorie Cluj. Tocmai din această cauză, este binevenită o trecere în revistă a lor, îndeosebi pentru că interesul maselor față de trecutul nostru muzical crește de la an la an. În funcție de rezultatele revoluției noastre culturale, fenomenul este de altfel cu totul firesc. Viața noastră muzicală se îmbogățește pe zi ce trece, câștigînd semnificații tot mai profunde. De bună seamă, auditorii operelor și concertelor vor fi bucuroși să zăbovească în fața vitrinelor ce găzduiesc instrumentele muzicale vechi și păstrate cu grijă.

Instrumentele muzicale ale Muzeului de Istorie Cluj se pot clasifica în felul următor⁶: I) Instrumente cu coarde. II) Instrumente de suflat.

I. INSTRUMENTE CU COARDE

A) INSTRUMENTE CU CLAVIATURA

1. *Pian cu ciocane (Hammerklavier)* — este combinat cu o măsuță pentru cusut. Sub claviatura glisantă, cu 4 octave, se află trei cutii mobile, pentru păstrarea și depozitarea ustensilelor de cusut. Fiecare ton, respectiv ciocănel are câte două coarde — numărul acestora fiind deci dublu față de al ciocănelurilor.

Instrumentul dă impresia unei piese de mobilier și este susținut de patru picioare tăiate în muchii și subțiate în partea inferioară.

Cutia instrumentului este acoperită cu furnir de cireș și nuc. Capacul superior — care acoperă mecanismul de pian și îl apără de praf și murdărie — poate fi ridicat, permițînd să se vadă construcția instrumentului. Tăblia aceasta acoperitoare măsoară 73 × 45 cm, avînd colțurile tăiate (6 cm). Înălțimea cadrului superior este de 16 cm, cu colțurile de asemenea tăiate. Instrumentul este ornat cu picturi de mină, reprezentînd eroi din mitologie. Deasupra claviaturii se află o friză, de asemenea pictată. Lungimea ei e de 58 cm, iar înălțimea de 5,5 cm. Friza poartă trei miniaturi, dintre care două peisaje și un portret mitologic.

Capătul ciocănelurilor este acoperit cu piele. Înălțimea totală a instrumentului, de la pămînt pînă la tăblia superioară, este de 77 cm.

Fig. 1. Pian cu ciocane (Hammerklavier).

⁶ George Buican, *Elemente de acustică muzicală*, București, 1958, p. 165.

Fig. 2. Pian cu ciocane (Hammerklavier).

Claviatura constă din 29 clape albe și 20 clape negre, primele fiind confecționate din fildeș, iar cele din urmă, din abanos negru. Lățimea clapelor albe măsoară 18 mm, iar a celor negre 9 mm.

Constructorul a pictat figuri mitologice și pe cele patru colțuri tăiate ale cutiei instrumentului, fără a-și fi lăsat însă semnătura pe nici o porțiune a acestuia. Avem însă de-a face probabil cu o piesă realizată la Viena, spre sfârșitul secolului XVIII sau începutul secolului XIX.

Numărul de inventar: I 5301.

2. *Pian cu ciocane* (Hammerklavier). Cutia de rezonanță este din lemn de păr băițuit roșu, cu ornamente de alamă în stil empire⁷. Numele maestrului constructor este înscris pe instrument: Johan (sic!) Jakesch — iar piesa trebuie să fi fost realizată la Viena la începutul secolului XIX. Picioarele sînt prisme cu baza pătrată, purtînd de asemenea ornamente de alamă. Identitatea constructorului se atestă prin plăcuța prinsă pe acoperișul tastelor (în formă eliptică).

Sunetele grave au cîte două, iar cele acute cîte trei coarde. Claviatura cuprinde cinci octave, cu 36 clape albe de fildeș și 25 de abanos. Ciocanele sînt acoperite

⁷ Alexander Buchner, *Musikinstrumente im Wandel der Zeit*, Praga, 1956, fig. 217; Zdzisław Szulc, *Katalog instrumentow Muzycznych*, Poznan, 1949, p. 31, poz. 51; Paul Rubardt, *Führer durch das Musikinstrumenten-Museum der Karl-Marx-Universität Leipzig*, Leipzig, 1955, tab. V, fig. 171.

Fig. 3. Pian în formă de tablă (Tafelklavier).

cu piele. Se presupune că instrumentul avea și o pedală, manevrabilă cu genunchii. Lățimea pianului este de 95 cm la claviatură, înălțimea e de 81 cm, iar lungimea — pe tăblia superioară — de 215 cm.

Johann Jakesch trebuie să fi fost un maestru vienez apreciat, cu nume bun, deoarece unul din pianele sale a fost expus în 1892, la expoziția de muzică organizată la Viena⁸.

Număr de inventar nu are.

3. *Pian în formă de tablă* (Tafelklavier). Este un pian de formă dreptunghiulară, amplasat într-o cutie de lemn de nuc. Ciocanele sînt îmbrăcate în piele. Strunele grave sînt înfășurate cu sîrmă de metal, sunetele mijlocii sînt duble, iar cele acute sînt triple, ceea ce înseamnă că fiecare lovitură de ciocan atingea concomitent o coardă pentru sunetele grave, cîte două coarde pentru sunetele medii și cîte trei pentru cele acute. Acordarea lor se făcea cu ajutorul unor șuruburi metalice. Dimensiunile laturilor cutiei, lucrate în furnir de nuc, sînt de 180 cm în direcția claviaturii și de 94 cm perpendicular pe claviatură. Înălțimea însumează 89 cm. Partea de sus și de jos a picioarelor este rotunjită la strung, pe cînd porțiunea de mijloc e în șase muchii. Întregul instrument poate fi deplasat pe glisoarele sale de alamă. Cutia de rezonanță are încrustate două linii din lemn de paltin.

Pianul are 6,5 octave, cu 48 clape albe, de fildeș și 34 de abanos. Capacul claviaturii poartă inscripția: „Caspar Lorenz Wien. Silberne Medaille“. În interiorul cutiei de rezonanță se descifrează următorul text de tipar: „Kaspar Lorenz / Piano Forte Fabrick / in Wien / silberne Medaille / der / Gew. Producten Ausstellung / von dem Jahre 1839—1845“.

⁸ *Fach—Katalog der Musikhistorischen Abteilung von Deutschland und Oesterreich-Ungarn*, Wien, 1892, p. 141, poz. 115.

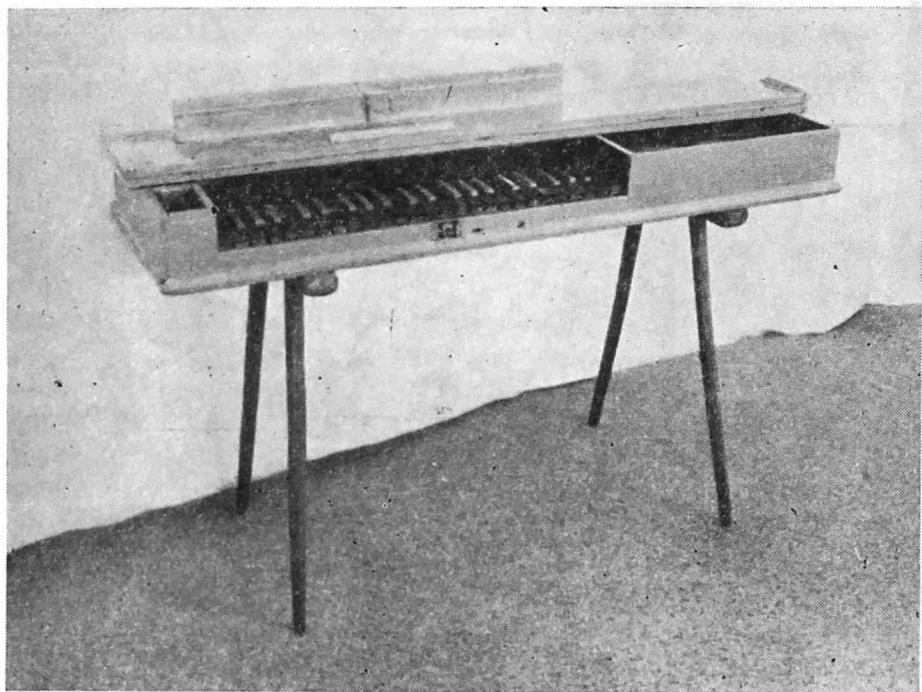

Fig. 4. Clavicord.

Pianul are pedală și a fost expus la Cluj la expoziția de muzică și teatru organizată de Primăria Cluj la 9—30 noiembrie 1941⁹.

Numărul de inventar: II 5803.

4. *Clavicordul* (Virginal) este un instrument cu clape, amplasat într-o cutie de lemn moale, lucrată de un meșteșugar rural, la Aita Seacă (Treiscaune) probabil în secolul XIX. Coardele sînt așezate paralel cu claviatura. Fiecare ciocan acționa asupra a două coarde acordate identic. Clapele sînt făcute din lemn de păr și de paltin (27 cafenii închise, din lemn de păr și 18 cafenii deschise, din paltin). Cutia de rezonanță e de brad vopsit cenușiu, cu vopsea de ulei. Dimensiunile instrumentului sînt următoarele: lățimea, în direcția claviaturii, 115 cm, adîncimea 34 cm, iar înălțimea 13 cm. Întregul instrument este așezat pe un simplu suport cu patru picioare, înalt de 72 cm și fiind realizat de un lemnar oarecare. Sunetul se produce datorită spinilor de metal montați în capătul ciocanelor¹⁰.

Este probabil că tîmplarul sau dulgherul rural l-a construit după un clavicord original, care îi va fi fost arătat drept model. Presupunerea se confirmă prin identitatea constatabilă între instrumentul nostru și clavicordurile originale ale epocii.

Numărul de inventar: II 1297.

B) INSTRUMENTE DE CIUPIT

1. *Guzlița* — este un instrument cu patru coarde metalice. Provine de la slavi, din Balcani și este de obîrșie populară, bucurîndu-se încă și azi de o largă răspîndire. Fața piesei aflate în Muzeul de Istorie Cluj este confecționată din

⁹ În catalogul expoziției, compus de István Lakatos, p. 11, poz. 2.

¹⁰ Zdzisław Szulc, *op. cit.*, p. 25, poz. 29.

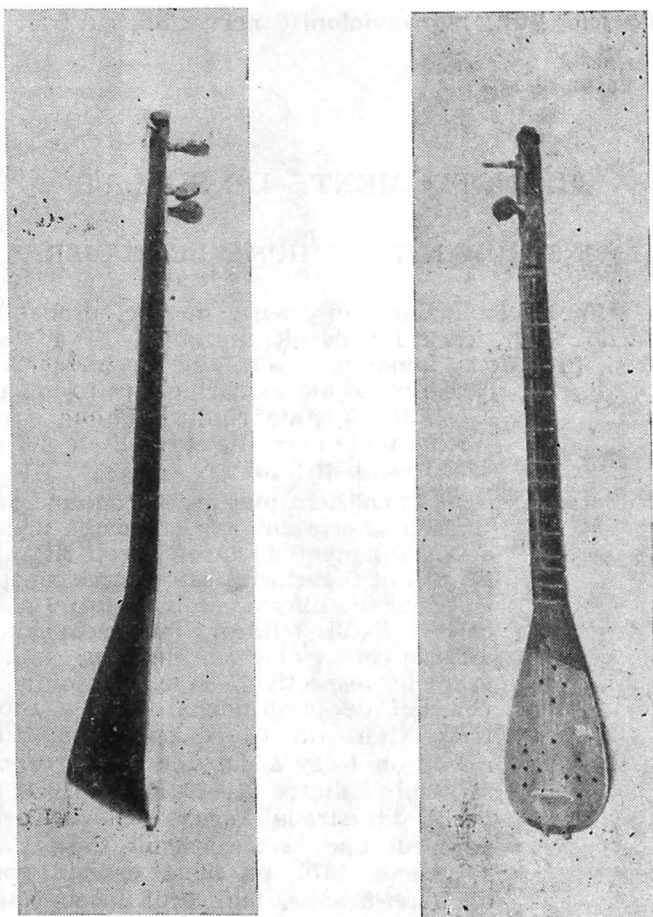

Fig. 5. Guzliță.

lemn de brad, iar spatele — în parte — din lemn de păr, cu un mic adaos de nuc, în partea de sus. Gîtul instrumentului are o lungime de 32,5 cm, avînd încrustate plăci metalice care indică fiecare sunet în parte. Cutia de rezonanță inferioară este lungă de 15,5 cm și are forma unei pere. Fața superioară a instrumentului are 15 orificii mici, prin care iradiază sunetul din instrumentul cutiei de rezonanță. Coardele se sprijină pe un căluș de lemn, simplu, scund și orizontal. În cazul instrumentului de la muzeul din Cluj, fiecare coardă se acordează cu cîte un simplu șurub care permite reglementarea înălțimii sunetului. Cutia de rezonanță de proporții reduse evocă mandolina italiană, deși este mult mai mică decît aceasta.

Numărul de inventar: IV 3226.

C) INSTRUMENT FRECAT CU ARCUȘ

1. *Vioară*. Este un produs insignifiant, de fabrică; provine din Germania sau Boemia și datează de la începutul secolului XX. În interior poartă o marcă Antonio Stradivarius, — falsă. Pe spatele viorii, în porțiunea de sub gît, s-a imprimat cu

fierul roșu numele Ole Bull, mare violonist norvegian, (a trăit de la 1810 pînă la 1880).

Număr de inventar nu are.

II. INSTRUMENTE DE SUFLAT

A) INSTRUMENTE CU GURĂ DE FLUIER

1. *Fluier* sau *telincă*, confecționat din lemn de soc, probabil chiar de către artistul telincar Iacob Nagy, care l-a dăruit muzeului. El a fost un virtuos al instrumentului său și, în a doua jumătate a secolului trecut, a concertat în numeroase orașe ale monarhiei austro-ungare. A cîntat și la Cluj, în repetate rînduri. Faima sa a ajuns pînă la Viena, unde presa de specialitate s-a pronunțat elogios la adresa artistului.

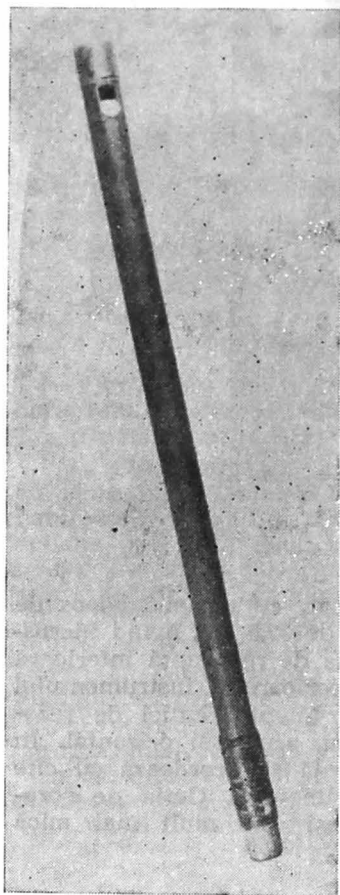

Fig. 6. Telincă.

Cunoaștem mai multe concerte date de el la Cluj, unde a interpretat mai cu seamă melodii populare, cu acompaniament de taraf. Iacob Nagy nu a omis niciodată din repertoriul său cîntecele populare românești. Publicul manifesta mult entuziasm pentru felul în care artistul telincar interpreta cîntecele populare. Afișele concertelor sale din Cluj — dimpreună cu programele respective — se găsesc în cutia nr. 144 a colecției de programe și afișe a Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj. Conform mărturiei lor, telincarul Iacob Nagy a dat mai multe concerte în decursul săptămînii dintre 21—28 martie 1870, în sala teatrului vechi din strada Farkas (astăzi Kogălniceanu), aflat pe locul unde s-a construit Casa Universitarilor. La 27 martie 1870, pe lîngă melodii populare secuiești, din Trei-Scaune, telincarul Iacob Nagy avea în program (la punctul 4) melodii populare din Țara Hațegului, pe care le-a interpretat cu acompaniamentul tarafului lui Ioan Salamon. Textual, programul anunță: „Păcurarulu subu Rătezat”¹¹.

Lungimea telincii este de 30,4 cm, iar diametrul de 1,4 cm. Instrumentul are șase găuri cu ajutorul cărora se formează sunetele. Partea inferioară a fluierului fiind crăpată, a fost înfășurată în pînză și lipită, pentru ca fisura să nu poată continua.

Numărul de inventar: 6504 — cu mențiunea că telinca a fost dăruită muzeului de către Iacob Nagy.

2. *Fluier*, cu capul în formă de cioc, cu dop și confecționat din trestie. Are trei găuri în față și una în spate. Instrument de producție populară, lung de 15,4 cm, avînd un diametru de 0,80 cm.¹²

Numărul de inventar: IV 3217.

¹¹ În colecția de afișe și programe a Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj, cutia nr. 148.

¹² Zdzisław Szulc, *op. cit.*, p. 19, poz. 9 și 10; Alexander Buchner, *op. cit.*, p. 12. Fletnový náústek.

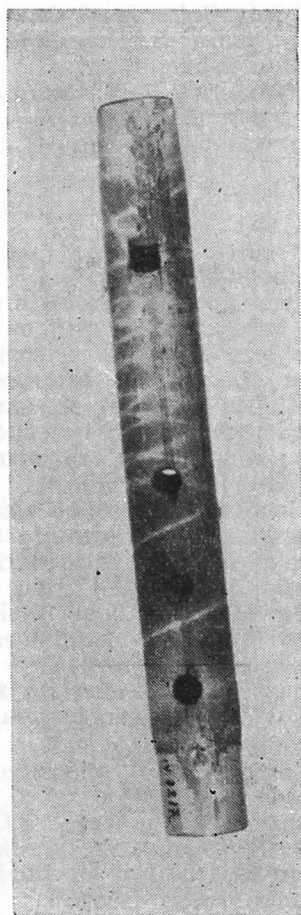

Fig. 7. Fluier.

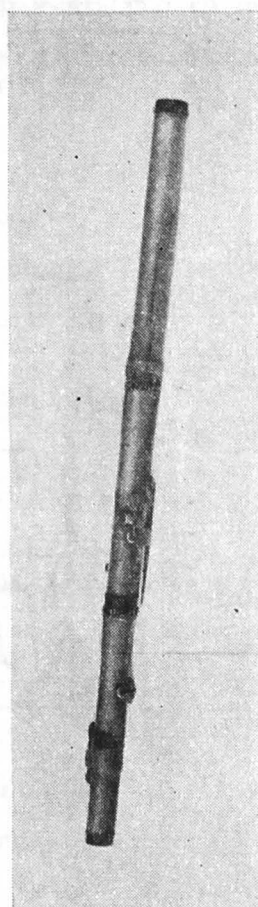
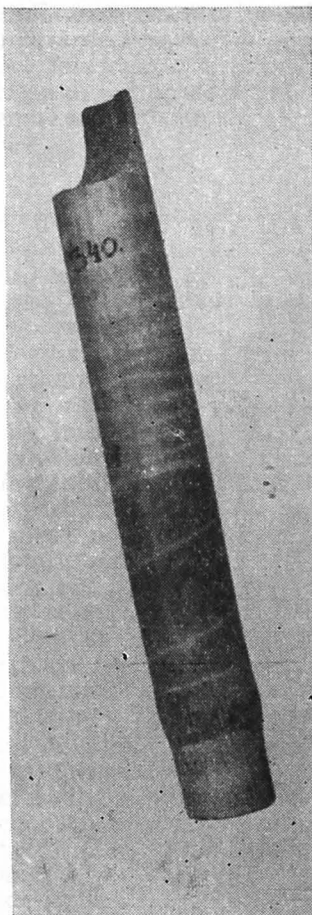

Fig. 8. Flaut.

3. *Flaut*, confecționat din lemn de cimișir băițuit galben, cu șase clape de alamă și șase găuri simple. Instrumentul poate fi desfăcut în patru segmente, reunite prin inele de os¹³.

Lungimea flautului nostru este de 60 cm, diametrul exterior al capătului de sus este de 26 mm, iar cel al capătului de jos, de 23 mm. Instrumentul datează din prima parte a secolului XIX și poartă următoarea marcă imprimată cu fier roșu (Brandmarke): „Franz Hoyer“ (care a lucrat la Graz, în Austria).

Numărul de inventar: I 5303.

4. *Ocarină* simplă. Un instrument de proveniență italiană, confecționat din lut ars și vopsit negru. Data fabricării poate fi apreciată la începutul secolului XX, sau cel mult sfârșitul secolului XIX. Instrumentul are pe o parte 8, iar în spate 2 găuri. Lungimea: 17 cm. Este un produs de fabrică, lipsit de importanță.

Numărul de inventar: IV 4638.

5. *Nai*, de dimensiuni mici, confecționat din trestie. Tuburile de rezonanță cresc de la o margine spre centru, pentru a descrește apoi spre marginea cealaltă. Instrumentul constă din 11 tuburi de trestie, dintre care lipsesc cele două de la mijloc. Tuburile sînt prinse, de ambele părți, pe o stîngioară de lemn

¹³ J. Schlosser, *Die Sammlung alter Musikinstrumente*, Wien, 1920, p. 120, poz. 326.

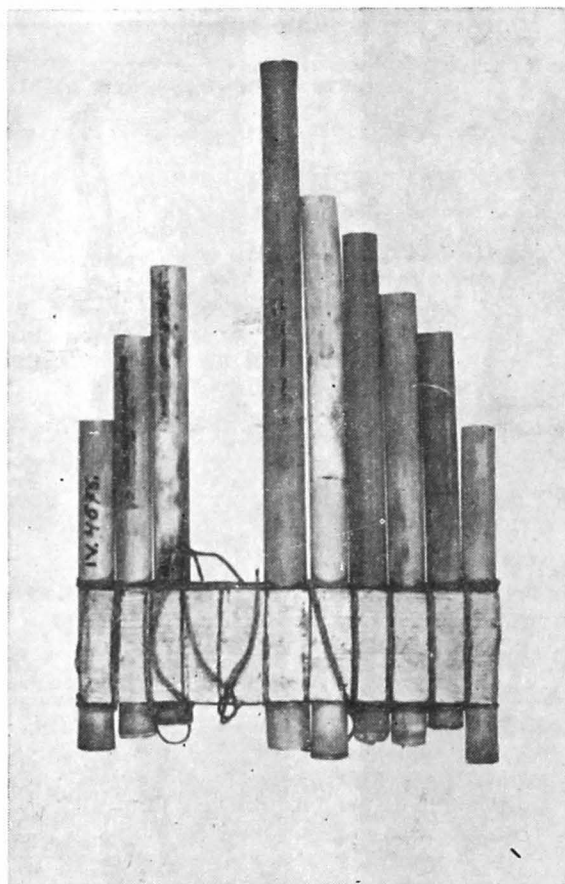

Fig. 9. Nai.

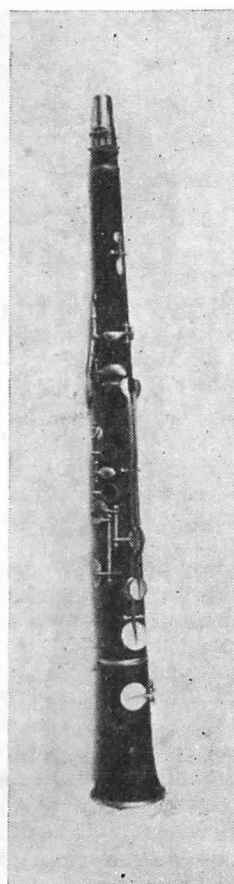

Fig. 10. Taragot.

lăță de 28 mm și în același timp legate între ele cu ață. Tubul cel mai lung măsoară 18,60 cm, iar cel mai scurt 8,00 cm, toate avînd diametrul de cca 0,6 cm. Întregul instrument, cu toate tuburile de trestie, are 10 cm și este probabil un produs popular, din America de Sud, lucrat de un amator¹⁴.

Numărul de inventar: 4676.

B) INSTRUMENTE CU ANCIE SIMPLĂ

1. *Taragot* sau *torogoată* — instrument modern, de la începutul secolului XX¹⁵. A fost proprietatea pictorului Ernest Köváry și se compune din trei părți ce se îmbină în gen telescop, avînd o lungime totală de 72,50 cm. Numărul clapelor confecționate din metal alb este de 13. Avem de-a face în cazul de față cu o formă modificată a clarinetului, inventată de firma budapestană V. J. Schunda

¹⁴ Tiberiu Alexandru, *Instrumentele muzicale ale poporului român*, București, 1956, p. 71—72; K. Izikowitz, *Musical and other Sound Instruments of the South American Indians*, Göteborg, 1935, p. 388, citat în *Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde*, Dresden-Berlin, 1965, p. 134.

¹⁵ Tiberiu Alexandru, *op. cit.*, p. 92—93.

și pusă în circulație tot acolo¹⁶. Instrumentul se utilizează și astăzi, mai cu seamă în orchestrele de muzică populară de la noi.

În instrumentul muzeului fabricantul a imprimat cu fierul roșu (Brandmarke): „Schunda V. J. Budapest“, textul avînd deasupra stema Ungariei.

Ancia este simplă, de lemn, ca la clarinet.

Număr de inventar nu are.

C) INSTRUMENTE CU ANCIE DUBLĂ

1. *Fagot*. Instrument din lemn de paltin, cu opt clape de alamă, avînd capetele prinse în manșoane de alamă, pentru a se preveni fisurarea. O parte în formă de S, necesară formării sunetelor, este confecționată de asemenea din alamă. Secțiunea transversală a porțiunii inferioare este un tub de lemn de formă elipsoidală, pe cînd partea de sus constă din două tuburi de lemn circulare, îmbinate. Se mai adaugă încă o parte tubular-circulară, care alcătuiește capătul instrumentului¹⁷.

În partea din față a fagotului se află șase găuri, iar în spate două. Spre mijlocul instrumentului este amplasat un cîrlig cu ajutorul căruia întreaga piesă poate fi atîrnată la gîtul instrumentistului. Lungimea totală măsoară 123 cm, axul mare al părții elipsoidale inferioare este de 0,55 cm, pe cînd axul mic e de 0,38 cm. Diametrul celor două segmente de tub de sus (ambele circulare) este de 0,43 cm, respectiv de 0,28 cm.

Instrumentul descris este de fabricație germană și, întrucît nu poartă nici o marcă, maestrul constructor a rămas necunoscut pentru noi¹⁸.

Fagotul acesta funcționa cu ajutorul unei ancii duble, introdusă în capătul tubului în formă de S.

Întrucît Curt Sachs determină primul pătrar al secolului XIX drept epocă a fagoturilor cu opt clape, este probabil că datarea instrumentului păstrat în Muzeul de Istorie Cluj trebuie făcută tot pentru acea perioadă¹⁹.

Fagotul nu are număr de inventar.

2. *Corn englez*. Instrument construit din lemn de cimișir de culoare deschisă, curbat în unghi în porțiunea centrală, provenit din prima jumătate a secolului XIX²⁰. Cele cinci segmente în care se poate desface cornul englez se termină în inele de fildeș. Ultimul segment (capătul) are formă de pară. Clapele, în număr de șapte, sînt căptușite cu piele. La formarea sunetelor slujesc și cele șase găuri. În partea centrală s-a amplasat un mic cîrlig, pentru ca instrumentul să poată fi atîrnat la gît, înlesnindu-i-se astfel manipularea. Ultima parte, mai largă, a cornului englez poartă un orificiu separat²¹.

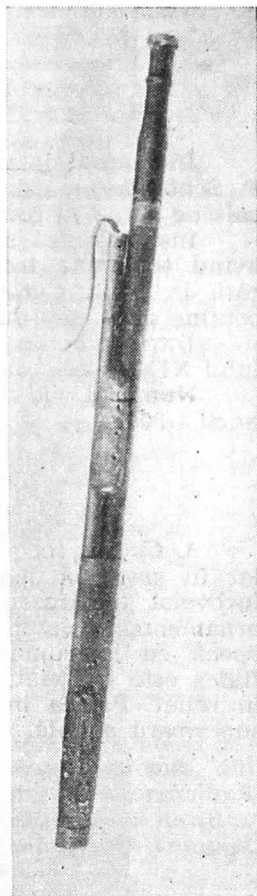

Fig. 11. Fagot.

¹⁶ J. Schlosser, *op. cit.*, p. 127, poz. 347, tab. LIII, Zdzisław Szulc, *op. cit.*, p. 68, poz. 191; Schunda V. József, *A czimbalom története*, Budapest, 1907, p. 92—97.

¹⁷ J. Schlosser, *op. cit.*, p. 127, poz. 348, tab. LIX.

¹⁸ Hermann Ruth — Sommer, *Alte Musikinstrumente*, Berlin, 1916, p. 100 și Paul Rubardt, *op. cit.*, p. 27, tab. XIII.

¹⁹ Curt Sachs, *Real-Lexikon der Musikinstrumente*, Berlin, 1913, p. 135—136 și Zdzisław Szulc, *op. cit.*, p. 67, poz. 179.

²⁰ J. Schlosser, *op. cit.*, p. 124, poz. 339 și tab. LII.

²¹ Alexander Buchner, *op. cit.*, fig. 157.

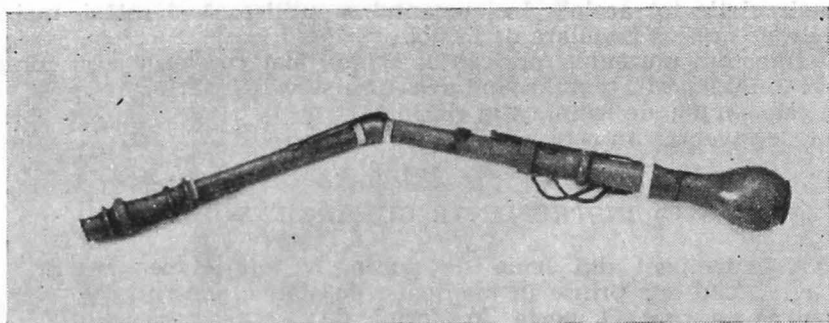

Fig. 12. Corn englez.

În lemnul instrumentului s-a imprimat cu fierul roșu numele constructorului: F. Schölnast, maistru din Bratislava (Pressburg), unde construia instrumente muzicale de suflat în prima jumătate a secolului XIX.

Instrumentul se utiliza cu ancie dublă. Anciiile se află într-o cutiuță aparte, avînd secțiunea trapezoidală (lățimea 40 mm, înălțimea 65 mm) și fiind îmbrăcată în piele. Cutia poartă monograma N. Gy. și data 1821 (ambele de tipar) și conține șase ancii duble, lungi de 58 mm.

Întrucît epoca de înflorire a cornului englez cu cot este primul sfert al secolului XIX, putem data instrumentul nostru în aceeași epocă²².

Numărul de inventar al cornului englez este I 305, iar al cutiei pentru ancii I 306.

D) INSTRUMENTE CU BUZĂ SAU MUȘTIUC

1. *Cornet încovoiat*. Instrumentul acesta, denumit în italiană „cornetto curvo”, iar în germană „Krumme Zinke”, era utilizat în secolele XVI—XVIII²³. Cornetul încovoiat al Muzeului de Istorie Cluj se păstrează într-un toc de piele, bogat ornamentat și avînd încuietoare de alamă. Lucrarea tocului provine din aceeași epocă cu instrumentul și e probabil produs italian. Instrumentul construit din fildeș este încheiat, la ambele capete, în metal împodobit cu o artistică lucrătură în relief. Partea inferioară a cornetului nostru încovoiat este octogonală, iar cea superioară simplă, cu sculpturi ornamentale. Instrumentul a fost construit în seco-

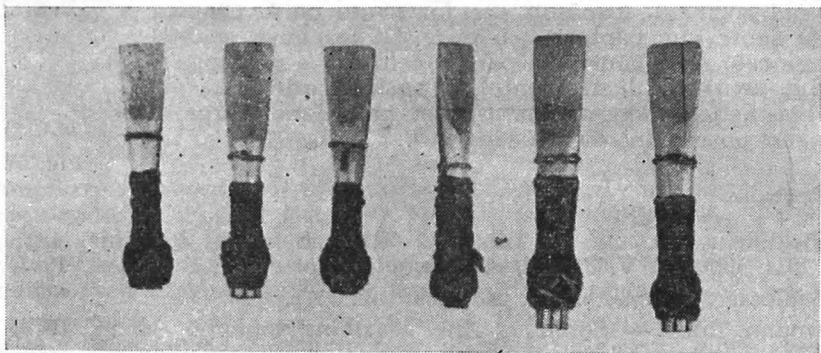

Fig. 13. Ancii.

²² Curt Sachs, *op. cit.*, p. 129.

²³ Alexander Buchner, *op. cit.*, p. 94.

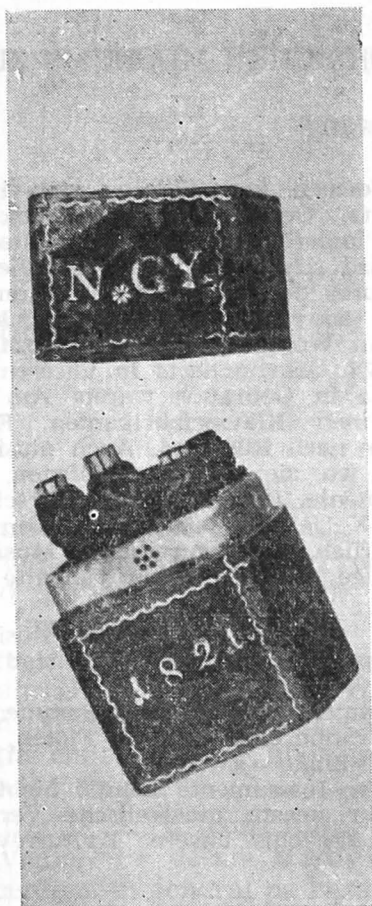

Fig. 14. Cutie cu ancii.

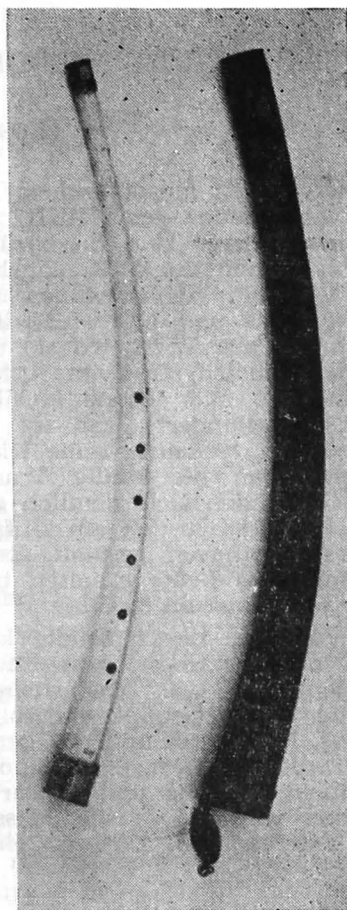

Fig. 15. Cornet încovoiat.

lul XVII²⁴. Încovoierea este dextrogiră, are șase găuri laterale și una în spate. Lungimea, fără ancie, este de 57,7 cm. Diametrul părții superioare măsoară 20 mm, din care 10 mm revin orificiului. Diametrul inferior este de 35 mm, iar a orificiului respectiv de 26 mm. Ancia lipsește, dar inițial instrumentul se utiliza cu muștiuc de metal, sau uneori chiar cu ancie dublă²⁵. Cornetul încovoiat a fost complet scos din uz de trompeta ajunsă la modă în secolul XIX.

Numărul de inventar: 6511.

*

În afară de instrumentele muzicale enumerate și descrise în cele de mai sus, Muzeul de Istorie Cluj deține și câteva orgi, de care se va ocupa o lucrare viitoare.

ANAMARIA ARDOS — ȘTEFAN LAKATOS

²⁴ J. Schlosser, *op. cit.*, p. 89—90 și fig. 241—247, tab. XLII.

²⁵ Curt Sachs, *op. cit.*, p. 430; Alexander Buchner, *op. cit.*, fig. 177 și Paul Rubardt, *op. cit.*, p. 15, 23, tab. XV.

DIE MUSIKINSTRUMENTE DES HISTORISCHEN MUSEUMS ZU CLUJ

(Zusammenfassung)

Die westlichen musikalischen Ausübungsformen konsolidieren sich in Transilvanien am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Oesterreichische, deutsche und tschechische Musiker sind diesbezüglich die Pioniere und auch die ersten Pädagogen. Am Anfang des XIX. Jahrhunderts wird schon bei vielen Familien Kammermusik gespielt. Wir erwähnen nur die Häuser der Gouverneuren Samuel Bruckenthal in Sibiu und Georg Bánffy in Cluj. Die Frau des letzteren, Josephine Palm, stammte aus Wien, wo sie die Schülerin Wolfgang Amadeus Mozarts war. Es ist also natürlich, dass am Anfang des XIX. Jahrhunderts in unserem Vaterland schon gute und schöne Musikinstrumente in Gebrauch waren. Am Anfang des XIX. Jahrhunderts gab es in Iași einen Klavierfabrikanten. Er hieß Karl Haase und verkaufte seine Klaviere sogar nach Russland. Auch musikalische Theater besuchten die Städte Transilvaniens wo sie Opern aufführten. In den Orchestern befanden sich ziemlich gute Instrumente. Im Hause des Herrschers Ion Gheorghe Caragea wurden am Anfang des XIX. Jahrhunderts Werke von Haydn, Mozart und Beethoven gespielt. Es ist begreiflich, dass von diesen Musikinstrumenten einige bis heute erhalten blieben. Einige dieser Musikinstrumente bewahrt das Historische Museum in Cluj.

Die Verfasser dieser Studie klassifizieren und beschreiben die Musikinstrumente, die das Historische Museum in Cluj besitzt. Diese Instrumente sind: I. Saiteninstrumente und II. Blasinstrumente.

Aus der ersten Gruppe sind folgende Instrumente beschrieben: Hammerklavier, Tafelklavier, Klavikord, und aus der zweiten Gruppe eine Guslitz, Flöten, Pfeifen, Panflöte, Tárogató, Fagot, Englischhorn, Krumme Zinke u.s.w.

Die Identifizierung und Beschreibung dieser Instrumente konnte nicht weiter aufgeschoben werden, da die Massen sich für unsere musikalische Vergangenheit sehr interessieren. Dies ist ein positives Ergebnis unserer Kulturrevolution.

DATE PRIVIND SITUAȚIA ȘI REVENDICĂRILE ECONOMICE ALE MINERILOR DIN SALINELE TRANSILVĂNENE (1848—1867)

Extracția sării era una din sursele principale de venit ale tezaurariatului montanistic austriac. Producția și valorificarea sării a constituit începînd din 1786 monopol de stat și această situație a ușurat în mare măsură tendința tezaurariatului și — prin el — a păturilor conducătoare austriece, de a exploata cît mai intens atare ramură a mineritului transilvănean. După o constatare contemporană „acest fapt reiese destul de pregnant și din împrejurarea că la noi — țară atît de bogată în sare — populația consumatoare plătește sarea de 6—7 ori mai scump decît de exemplu în Anglia”¹.

Extracția sării constituia o îndeletnicire străveche a locuitorilor Transilvaniei. Pe aceste tradiții seculare se fonda mineritul vremurilor mai recente și în general pe baza lor continua și după 1848.

În Transilvania extracția pe scară largă a sării avea toate premisele naturale. Adîncurile pămîntului său conțin depuneri de sare de o inepuizabilă bogăție și de o calitate excelentă. În privința rezervelor lor bogate se remarcă în special salinele situate pe teritoriul Transilvaniei istorice. În deceniile premergătoare anului 1848 se exploatau salinele de la Ocna Dejului, Sic, Cojocna, Ocna Sibiului, Turda, Praid și Ocna Mureșului. După 1850 a fost sistată activitatea ocnelor de la Sic și Cojocna, așa în-cît producția continua la celelalte cinci saline².

Dintre salinele susamintite, cea de la Ocna Mureșului era cea mai tinărară, însă datorită rezervelor sale bogate și poziției avantajoase din punct de vedere al posibilităților de transport, ea a devenit în scurt timp cea mai importantă exploatare de sare din Transilvania. Extracția a

¹ Friedmann Bernát, *Hazai bányászatumk nemzetgazdasági és statisztikai szempontból*, Budapesta, 1866, p. 65.

² Dintre salinele din Maramureș erau în funcțiune cele de la Rona, Șugătag și Slatina. Pe lîngă acestea înainte de 1848 erau exploatare cele de la Coștiui, Bișcoi, Vișeu și Cimpulung la Tisa. (Cf. Șt. Pascu, *Aspecte din situația și lupta maselor populare din Maramureș în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii*, 1957, nr. 2, p. 129.)

început aici în anul 1791 și încă în 1815 această salină producea singură mai multă sare decât celelalte saline transilvănene luate la un loc. Până la sfârșitul deceniului al șaptelea al secolului trecut extracția se făcea aici în trei ocne. Deși odată cu adîncirea lor, lupta împotriva apei ce se infiltra din Mureș necesita eforturi tot mai mari, încît aproape jumătate dintre muncitori trebuiau folosiți la lucrările de secare³, la sfârșitul celui de al 6-lea și începutul celui de al 7-lea deceniu aici se extrăgeau peste 450 000 q sare⁴.

Salina de la Turda, care pe vremuri a constituit una dintre cele mai importante exploatări ale Transilvaniei, începe să decadă în anii de după 1840, datorită concurenței tot mai puternice a Ocnei Mureșului, ajungînd să îndeplinească rolul unei rezerve a acesteia din urmă, mereu periclitată de apă. Sarea se extrăgea pînă în anul 1862 din trei, apoi din două ocne, înființate mai de mult. În 1851 se produceau la salina Turda 15 000 q sare, în 1867, 19 200 q. Aici problema transportului sării cauza mari dificultăți, pînă în 1870, cînd s-a dat în folosință galeria de transport, a cărei construcție a fost începută încă în 1856⁵.

Și salina de la Ocna Sibiului jucase un rol mai important în perioada anterioară celei tratate în lucrarea de față. La începutul secolului al XIX-lea aici erau încă în exploatare 6 ocne, după 1848 însă extracția se făcea doar dintr-una singură, iar cantitatea de sare produsă era în 1858 aproape 32 000 q, pentru a scădea în 1867 la 22 000 q⁶.

Salina de la Praid era una dintre cele mai tinere exploatări, fiind înființată în jurul anului 1780. Cu timpul s-au deschis aici mai multe ocne, dar ele au fost abandonate pe rînd după ce s-a atins o anumită adîncime, din cauza calității mai slabe a sării extrase. După 1848, producția a avut loc în galeria „Nándor“, dar din cauza condițiilor periculoase de extracție și a dificultăților de transport, producția este sistată aici în anul 1864 și în locul ei începe exploatarea „Minei paralele“. În deceniul 6 se produceau la Praid în medie 73 500 q sare, iar în 1867 doar 25 700 q⁷.

Salina de la Ocna Dejului urmează ca importanță celei de la Ocna Mureșului. Producția ei atingea în 1851 aproximativ 39 600 q, iar în 1867 54 550 q. Extracția sării avea loc în vechea ocnă „Iosif“, de unde se obținea sarea cea mai pură. Și aici pătrunderea apei ridica probleme grele și din această cauză se trecea deja în deceniul 4 la deschiderea unei mine

³ În salină se infiltrau pe minut 1260 l apă, reușindu-se să se rezolve această problemă după îndelungate încercări abia la sfârșitul deceniului 7.

⁴ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul IX, fasc. II, Viena, 1861, p. 42—43; *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1904, vol. II, p. 702.

⁵ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul IX, fasc. II, p. 42; *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1904, vol. II, p. 776—777.

⁶ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul IX, fasc. II, p. 44; *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1904, vol. II, p. 772—773.

⁷ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul IX, fasc. II, p. 43; *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1904, vol. II, p. 766.

de rezervă, dar muncile de pregătire a acestora nu erau terminate nici în 1867⁸.

În majoritatea salinelor din Transilvania vechiul sistem de exploatare a ocnelor în formă de clopot se întâlnește și după 1848 alături de sistemul nou și anume metoda prin camere. Sistemul exploatarei cu ajutorul ocnelor în formă de clopot a început odată cu mineritul propriu-zis, cu exploatarea în adâncime. Această metodă de extracție începe cu străpungerea acoperișului și deschiderea unei ocne în stratul salifer, la o adâncime de 8—10 m. Talpa ocnei era lărgită în jos, în formă de clopot, pînă se atingea nivelul destinat exploatarei. Din cavitatea în formă de clopot se pătrundea apoi în direcție verticală sau prin deschideri mai mici, laterale, pînă la adâncimea la care mai putea fi efectuată cu succes pomparea apei ce se infiltra. Marele dezavantaj al acestui sistem de exploatare consta în faptul că cel mult 50% din sarea extrasă era în stare utilizabilă și, în afară de aceasta, circulația pe scările și frînghiile liber atârinate în golul ocnei era extrem de periculoasă⁹.

Exploatarea prin sistemul camerelor a devenit cunoscută din ultimul deceniu al secolului XVIII, după ce a fost experimentată la salina Wieliczka din Galiția. Această metodă de extracție, care asigură exploatarea aproape neîngrădită a minei — și care de altfel este folosită și în prezent —, a fost introdusă prima dată la Ocna Șugatag în anul 1778¹⁰, dar s-a generalizat destul de încet; în Transilvania nici nu s-a încetățenit în toate salinele, pînă la mijlocul secolului XIX. Numai la Ocna Mureșului a fost aplicată exclusiv această metodă nouă, locurile de exploatare fiind deschise de la bun început după sistemul camerelor. În celelalte saline acest sistem s-a introdus numai la sectoarele noi luate în exploatare. Dar și în astfel de cazuri se pornea de obicei de la ocnele vechi în formă de clopot, pe care căutau să le modernizeze în interesul ridicării producției prin deschiderea de camere laterale. Cu această combinație a sistemului clopot și a celui cu camere ne întâlnim — cu excepția salinei de la Ocna Mureșului și, începînd cu 1864, a celei de la Praid — la toate ocnele de sare din Transilvania.

În privința extracției de sare se practica în toate ocnele Transilvaniei o formă încetățenită din timpuri mai vechi, așa numitul „abataj de talpă”. În general se degajau de pe talpa de extracție blocuri de sare de 4 m lungime, 50 cm lățime și 35 cm grosime, așa numitele bănci de sare, cu ajutorul unui tîrnăcop cu vîrf ascuțit, în greutate de 3—3,5 kg. După havarea bancului de sare minerul săpa găuri la baza laturii lungi libere, la o distanță de cca 10 cm. Apoi lovea în aceste găuri cu un tîrnăcop cu vîrf neascuțit, greu de 6—7 kg, pînă ce banca se detașa de stratul salifer. De la această metodă de extracție se abăteau într-o măsură oarecare doar salinele de la Ocna Dejului și Praid. La cea dintîi, banca de sare se

⁸ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul IX, fasc. II, p. 41; *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1904, vol. II, p. 761.

⁹ Cf. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1901, p. 332.

¹⁰ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 129.

separa de stratul salifer cu ajutorul unor pene și baroase de fier, la cea din urmă cu pene și ciocane de lemn¹¹. Blocul degajat se împărțea apoi în bucăți de cca 50 kg și se transporta la locul de destinație.

„Pentru folosirea mai bună a forței umane scumpe“, adică pentru intensificarea exploatării minelor, tezaurariatul montanistic austriac a înlocuit în anii 1860 măsurile devenite tradiționale, majorînd lățimea băncilor de sare ce trebuiau degajate. Astfel un miner reușea în curs de 8 ore să haveze, să degajeze și să împartă o „bancă“ de 5 m lungime din care rezultau 20—22 bucăți de sare „formală“ de cca 50 kg greutate fiecare. Rezultatul producției unui miner tăietor într-o tură de opt ore era deci în medie de 10—11 q sare¹².

Înzestrarea tehnică a ocnelor se orienta în esență după formele de exploatare și astfel în starea ei extrem de înapoiată nu s-au întîmplat între 1848 și 1867 decît puține schimbări. Putem aminti doar răspîndirea mașinilor de extracție din ocne, dar nivelul lor de dezvoltare a ajuns numai pînă la folosirea forței de tracțiune animală, ele fiind puse în mișcare de maneje. Și la evacuarea apei din saline, situația generală era asemănătoare. În această privință putem aminti deja mașina cu aburi pusă în funcțiune la Ocna Mureșului¹³, dar tot atunci la mina din Praid mai întîlnim mașina de evacuare a apei acționată de forța umană. Intrarea și ieșirea din ocnă se făcea tot cu ajutorul scărilor de lemn și frînghie sau prin puturi de extracție și circulație înzestrate cu trepte.

Cu aceste „instalații“ înzestrarea tehnică a salinelor era ca și epuizată. Uneltele afectate direct producției, deci însăși exploatării, se aflau pe o treaptă învechită, primitivă, constînd din ciocane de fier și lemn, din diferite tirnăcoape și icuri de lemn sau fier. Mecanizarea producției, de exemplu folosirea unor haveze care puteau ușura munca, era inexistentă. În consecință întreaga producție de sare, cu creșterea ei treptată, era rezultatul exclusiv al forțării fizice, al exploatării crîncene a mine-rilor.

În deceniul 6, numărul muncitorilor folosiți în minele de sare varia între 600—650. În 1861 izvoarele indică 882 muncitori mineri¹⁴, în 1963 912, dintre care 93 erau femei și 46 copii¹⁵, iar în 1867 numărul tăietorilor de sare atingea cifra de 1026 persoane care se repartizau între diferitele saline după cum urmează (vezi p. 275)¹⁶.

Datele de mai sus cuprind numărul muncitorilor permanenți din saline. Pe lîngă aceștia un contingent apreciabil — aproximativ 1/4 parte

¹¹ *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1904, vol. II, p. 713; *Technikai fejlődésünk története*, Budapesta, 1929, p. 733.

¹² *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1901, p. 332.

¹³ *Idem*, 1904, vol. II, p. 702.

¹⁴ *Statistikai Közlemények*, vol. 4, p. 55.

¹⁵ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul XI, fasc. III, p. 158.

¹⁶ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1872, fasc. I, p. 170—172.

Salina	Numărul muncitorilor			
	Bărbați	Femei	Copii	Total
Ocna Mureșului	582	26	48	656
Ocna Dejului	120	—	—	120
Praid	107	—	10	117
Turda	78	—	—	78
Ocna Sibiului	55	—	—	55
Total	942	26	58	1026

din numărul muncitorilor permanenți — era format din muncitori sezonieri. Deci la sfârșitul perioadei tratate în salinele Transilvaniei lucra un efectiv de cca. 1030 de muncitori.

În pofida creșterii numărului de muncitori, extracția sării din Transilvania suferea din cauza insuficienței forței de muncă. Această problemă s-a ivit în special în anii de după 1850. Creșterea — lentă, dar continuă — a cerinței de sare a impus salinelor sarcini mai ridicate. Dar acestea nu puteau fi rezolvate cu efectivul de muncitori la dispoziție, cu atât mai mult cu cât creșterea producției putea fi realizată numai prin lărgirea teritoriului de exploatare, prin modernizarea minelor, ceea ce necesita la rândul său noi forțe de muncă. În măsura în care brațele de muncă pentru lucrările pregătitoare — devenite necesare și începute în mină — erau luate direct de la munca productivă, aceasta s-a răsfrint nemijlocit asupra însuși quantumului de producție. Totodată — prin concursul mai multor împrejurări — a scăzut și efectivul de bază al muncitorilor din saline¹⁷. Sporirea numărului minerilor s-a ridicat deci ca o necesitate imperioasă. Recrutarea și permanentizarea muncitorilor noi s-a lovit însă de mai multe greutăți, iar instruirea lor era un proces mai îndelungat care se răsfîrgea la fel asupra procesului de producție.

Sursa principală a forței de muncă în extracția sării, ca în minerit în general, era armata de rezervă a proletariatului și semiproletariatului agricol. Însă, în timp ce în cazul mineritului de cărbune și de fier partea covârșitoare a muncitorimii provenea din migrațiile interne, din rezerva de forțe de muncă a regiunilor mai îndepărtate, mai mult, o parte a muncitorilor calificați erau colonizați din străinătate, muncitorii salinelor se recrutau aproape exclusiv din satele din împrejurimi și aceștia erau și singurele rezerve. Dar, după cum arată rapoartele contemporane ale administrațiilor de saline, aceste surse s-au dovedit insuficiente pentru compensarea lipsei de brațe de muncă care s-a ivit în anii celui de-al

¹⁷ În cursul anului 1851 numărul celor angajați la Ocna Mureșului a scăzut cu 80 de persoane. (Cf. Arhivele Statului Cluj, arhiva minieră a Tezaurariatului Transilvan; în continuare: *Arh. M.T.*), doc. nr. 225/1851, 2960/1851.

6-lea deceniu. Cauza principală a acestei împrejurări trebuie căutată în natura contingentului de rezervă de muncă. Majoritatea țăranilor săraci, proletarizați, din satele din împrejurimile salinelor erau legați încă de agricultură prin parcelele lor minuscule și prin posibilitatea muncii sezoniere ce se ivea la moșii și de care se simțeau mai apropiați prin însăși forța tradițiilor, decît de munca minieră nouă, legată de pericole necunoscute și imprevizibile. Dacă totuși au acceptat — siliți de împrejurări — lucrul la saline, în sezonul muncilor agricole părăseau sistematic locul lor de muncă. „Mineritul se exercită în popor doar ca o îndeletnicire auxiliară, în timp ce ocupația principală o constituie agricultura sau o altă meserie. Sînt chiar regiuni în care nu poți face rost de nici un fel de muncitori.”¹⁸ Partea cea mai mare a armatei de rezervă — și în localitățile miniere mai mici chiar și muncitorii permanenți — nu erau rupți complet de pămînt¹⁹. Drept consecință, pătura muncitorilor calificați — de care era și mai mare nevoie în condițiile lipsei de brațe de muncă — s-a format doar într-un ritm lent.

O altă cauză esențială a acestei lipse la saline poate fi găsită în condițiile grele de muncă și în posibilitățile slabe de cîștig. La începutul anilor 1850 simbriile muncitorilor agricoli întreceau salariile zilnice plătite la saline și astfel nu acționa forța de atracție a unui venit mai mare în favoarea muncii grele de miner față de muncile agricole mai ușoare²⁰. După 1848 au mai fost desființate și privilegiile acordate prin legea mineritului din timpul împăratului Maximilian, privilegii statornicite de-a lungul secolelor. Ca urmare, autoritățile locale pretindeau minerilor îndeplinirea unor obligații de care erau scutiți pînă atunci și care se răsfrîngeau în mod sensibil asupra situației lor materiale în general. Prin aceasta „s-a stins și interesul față de minerit, muncitorii mineri fiind mai de grabă preocupați să ajungă la o muncă mai puțin periculoasă și totodată mai rentabilă”²¹.

Cît de sensibil au fost atinși muncitorii din saline prin pierderea privilegiilor lor, rezultă și din faptul că imediat după 1850 ei au intrat în acțiune pentru a fi scutiți de sarcinile comunale.

Șirul acestor acțiuni a fost deschis la 26 ianuarie 1850 de tăietorii de sare de la Ocna Dejului, care au solicitat intervenția administrației miniere pe lîngă autoritățile orășenești din Dej pentru schimbarea hotărîrii prin care — după cum se plîng minerii — „pretind de la noi alimente pentru militari și vor să ne constrîngă să suportăm tot felul de sarcini comunale.”²² La 20 iunie 1850 tăietorii de sare de la Ocna Dejului au încercat din nou să obțină scutirea de sarcini comunale, căci acestea, după cum arată ei, au încărcat situația lor cu mari cheltuieli. „Sîntem mînați la repararea drumurilor — scriu ei — și constrîși să purtăm

¹⁸ Friedmann Bernát, *op. cit.*, p. 54—55.

¹⁹ *Arh. M.T.*, doc. nr. 638/1849, 2565/1850, 3373/1850, 2960/1851.

²⁰ *Idem*, doc. nr. 19/1849, 2565/1850.

²¹ Konek Sándor, *Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve*, Budapesta, 1865, p. 238.

²² *Arh. M.T.*, doc. nr. 425/1850.

toate sarcinile comunale, din care cauză sîntem împiedicați în munca de tăiere a sării și s-a întîmplat să fim scoși tocmai din fundul ocnei, din plină muncă pe care a trebuit s-o întrerupem, din ordinul autorităților orășenești.“ „Se vede limpede — constată minerii — că în asemenea condiții nu putem corespunde menirii noastre și nu putem executa punctual tăierea sării și alte munci de serviciu, ca pînă acum.“²³ Însăși administrația salinei a recunoscut în raportul trimis comisarului ministerial că minerii, prin purtarea sarcinilor comunale „sînt foarte păgubiți în cîștigul lor de pînă atunci“. Principalele sarcini comunale sînt enumerate în șapte puncte și s-a ajuns la concluzia că „un muncitor trebuie să consacre anual cel puțin 30 de zile pentru executarea acestor sarcini publice“²⁴.

Tăietorii de sare de la Ocna Mureșului au pornit și ei în august 1851 o acțiune pentru eliberarea lor de sarcinile comunale „cu care se simt nedreptățiți“. Răspunsul direcției minei a fost însă nefavorabil, declarînd că „ei sînt obligați să le poarte nu în calitate de mineri, ci în cea de proprietari de casă și de pămînt agricol“²⁵. În același an tăietorii de sare din Turda ridică aceeași revendicare de a fi scutiți „de poverile comunale, căci muncesc greu în mină și nu pot suporta în situația lor tristă și săracă o dublă povară“²⁶.

Această problemă nu dispare deocamdată de pe ordinea de zi a revendicărilor minerilor, îndreptate spre îmbunătățirea situației lor. Aceasta o atestă mișcările asemănătoare de la Ocna Sibiului, Ocna Mureșului și Turda din anul 1853²⁷, care însă nu s-au soldat cu un rezultat favorabil pentru muncitori.

Măsuri în vederea asigurării efectivului de muncitori necesari pentru mersul normal al producției au fost luate, sporadic sau sistematic, în mai toate salinele din Transilvania²⁸, cu deosebită acuitate însă la Ocna Mureșului. Tezaurariatul montanistic austriac, pornind de la bogăția de sare și de la posibilitățile de transport relativ mai ușoare — pe Mureș — căuta să concentreze aici quantumul hotărîtor al producției de sare din Transilvania. Condițiile naturale existau, dar cu atît mai multe greutăți întîmpina administrația ocnei în rezolvarea problemelor de muncă.

Salina de la Ocna Mureșului lucra încă din 1850 cu un efectiv de peste 330 muncitori.²⁹ Producția ei ajungea în această perioadă la cca. 122 400 q sare. Tezaurariatul a hotărît însă sporirea masivă a producției,

²³ *Idem*, doc. nr. 2565/1850.

²⁴ *Idem*, doc. nr. 2565/1850, 3443/1850.

²⁵ *Idem*, doc. nr. 1439/1851, 3905/1851.

²⁶ *Idem*, doc. nr. 2960/1851.

²⁷ *Idem*, doc. nr. 3851/1853, 4273/1853, 1934/1853.

²⁸ În Cojocna în 1849 de pildă s-au străduit să ridice numărul muncitorilor calificați de la 25 la 40, la Ocna Dejului în 1854 la 68, iar în 1857 la 120; la Turda se simțea nevoia unui număr de 120 muncitori, în timp ce la Ocna Sibiului s-a cerut de la organele superioare montanistice aprobarea pentru ridicarea numărului muncitorilor la 60. (Cf. *Arh. M.T.*, doc. nr. 638/1849, 6155/1854, 6530/1857, 6083/1857, 8036/1857.)

²⁹ *Arh. M.T.*, doc. nr. 443/1851, 4911/1851.

la 420 000 q anual.³⁰ Bineînțeles, realizarea acestei cantități necesita o creștere însemnată a efectivului de muncitori. La Ocna Mureșului s-a încercat să se compenseze parțial lipsa de brațe de muncă prin colonizarea unor muncitori calificați din celelalte saline. Dar această rezolvare era însoțită de multe greutăți, constituind în același timp o permanentă sursă de nemulțumire a muncitorilor.

Principala revendicare a tăietorilor de sare transferați la Ocna Mureșului de la Turda, Cojocna, Ocna Dejului și Ocna Sibiului era ridicarea salariilor mici și obținerea unui ajutor familial. Pentru a da mai multă greutate revendicărilor lor, minerii puneau în vedere întoarcerea lor acasă în cazul unei rezoluții nefavorabile. Administrația ocnei arată într-un raport înaintat tezaurariatului în martie 1851 că minerii aduși de la Turda, Cojocna, Ocna Dejului pleacă acasă fiindcă, deși munca este mai grea la Ocna Mureșului, sint plătiți mai slab decât la locul lor inițial de muncă.³¹ Conform unui alt raport, minerii aduși de la Ocna Dejului cer 15 cr pe zi pentru familiile lor rămase acasă „căci — se arată în cererea lor — cu scumpetea existentă abia putem procura alimentele pentru noi din câștigurile primite și nu sîntem în stare să trimitem acasă nici cea mai mică parte din ele.” Administrația salinei, temîndu-se de plecarea în masă a muncitorilor, însoțea de obicei aceste revendicări cu un aviz favorabil către organele montanistice superioare. Astfel de exemplu subliniază că muncitorii aduși din alte localități trebuie să plătească pentru pregătirea mîncării, pentru spălarea hainelor și totul îi costă mai mult decât pe localnici. „Mulți care mai bine rabdă de foame decât să-și știe familiile în mizerie — se arată în raportul amintit — au ajuns slăbiți, fără putere și bolnavi, nemaivorbind de nemulțumirile generate de acest fapt.”³² Un alt grup de muncitori trimiși la Ocna Mureșului revendică un ajutor de 20 cr pe zi pentru familiile rămase acasă, căci din câștigul lor nu se poate trăi în două locuri. Administrația salinei sprijinea această revendicare, deoarece — arată ea — „dintre cei sosiți, unii au fugit deja, iar ceilalți nu mai vor să lucreze pentru salariul ce-l primesc.”³³ Muncitorii aduși de la Turda pretind 10 cr pe zi ajutor familial, „inclusiv pentru zilele de duminică, căci familia trebuie să mănînce și atunci”, iar salariul le ajunge abia de pîine, cu toate că munca este foarte grea.³⁴

O altă revendicare a muncitorilor transferați la Ocna Mureșului era acordarea unor învoiri și concedii în vederea executării celor mai urgente munci agricole de vară în micile lor gospodării. Pentru realizarea acestui scop tăietorii de sare au desfășurat numeroase acțiuni în anii de după 1850. Astfel de exemplu muncitorii aduși de la Ocna Dejului au declarat că „dacă nu vor fi lăsați acasă pe rînd, cîte unul, pentru aranjarea tre-

³⁰ *Idem*, doc. nr. 443/1851, 5332/1856.

³¹ *Idem*, doc. nr. 1485/1851.

³² *Idem*, doc. nr. 1694/1851.

³³ *Idem*, doc. nr. 1873/1851.

³⁴ *Idem*, doc. nr. 2960/1851.

burilor lor, vor pleca cu toții împreună³⁵. Muncitorii veniți de la Turda au cerut să fie schimbați, pe motiv că „acasă mica gospodărie le-a rămas nelucrată³⁶. Mai mulți dintre ei au și plecat de la Ocna Mureșului, declarînd că „se vor întoarce numai dacă li se promite concediu pentru muncile de cîmp³⁷.

Administrația salinei de la Ocna Mureșului, în rapoartele ei trimise forurilor montanistice superioare, lua poziție, în interesul asigurării continuității producției, pentru îndeplinirea acestor revendicări și căuta să ajungă, în limitele competenței și posibilităților sale, la un acord cu muncitorii calificați de care nu se putea lipsi. La aceasta se referă între altele raportul ei din 10 mai 1851, în care amintește că în vederea preîntîmpinării tulburărilor a ridicat salariile cu 10 cr pe zi și a aprobat concedii de 8 zile. Totodată roagă organele montanistice superioare să aprobe aceste măsuri „pentru cei veniți de la alte saline, fiindcă altfel nu vor putea fi reținuți³⁸.

Avantajele cucerite însă nu au îmbunătățit în mod simțitor situația minerilor repartizați la Ocna Mureșului sau pe cea a familiilor lor și tocmai de aceea plecările erau la ordinea zilei. „Minerii din alte saline nu vor să rămînă — se plîngea administrația salinei — fiindcă aici munca este foarte grea și continuă și în timpul verii³⁹.

În vederea împiedicării fluctuației muncitorilor, care lua proporții îngrijorătoare, tezaurariatul recurgea la măsuri mai energice. „Să se ia cele mai drastice măsuri — ordona administrației salinei Ocna Mureșului — ca muncitorii să nu poată pleca acasă pînă nu s-a realizat întreaga cantitate de sare prevăzută⁴⁰. Într-o altă circulară adresată tuturor salinelor se dispune ca cei fugiți să fie trimiși înapoi, iar în caz de refuz să fie concediați pentru a se statua un exemplu pentru ceilalți⁴¹.

Dar nici aceste măsuri draconice n-au rezolvat problema brațelor de muncă calificate la Ocna Mureșului. Muncitorii nu renunțau la revendicările lor îndreptate spre îmbunătățirea situației lor și în caz de respingere părăseau salina în masă. Asemenea cazuri sînt atestate de administrația salinei nu numai la începutul celui de al 6-lea deceniu⁴², ci și în anii de mai tîrziu⁴³. Trimiterea de noi muncitori cauza autorităților miniere mari greutăți. O parte a tăietorilor de sare de la Cojocna, Ocna Dejului și Turda „vor să plece numai cu anumite condiții la Ocna Mureșului⁴⁴, alții au refuzat să plece chiar și în cazul că erau concediați pentru acest motiv, cum s-a întîmplat la Turda și Ocna Dejului în 1857⁴⁵.

³⁵ *Idem*, doc. nr. 2160/1851.

³⁶ *Idem*, doc. nr. 1873/1851.

³⁷ *Idem*, doc. nr. 2960/1851.

³⁸ *Idem*, doc. nr. 2160/1851.

³⁹ *Idem*, doc. nr. 2960/1851.

⁴⁰ *Idem*, doc. nr. 1485/1851.

⁴¹ *Idem*, doc. nr. 1873/1851.

⁴² *Idem*, doc. nr. 3819/1852, 4426/1852, 7413/1853.

⁴³ *Idem*, doc. nr. 3815/1857, 6311/1858, 3217/1859.

⁴⁴ *Idem*, doc. nr. 3694/1854, 4003/1854, 6382/1854.

⁴⁵ *Idem*, doc. nr. 6029/1857, 4479/1857.

În cursul anilor au fost elaborate mai multe planuri de colonizare, menite să rezolve problema brațelor de muncă la Ocna Mureșului.⁴⁶ Astfel, în vederea formării unei pături stabile de muncitori, legați de salină, s-a întocmit proiectul de a acorda minerilor mici parcele de pământ sub formă de arendă. În sensul contractului încheiat cu oficiul de sare, arendașul primește 450 stinjeni pătrați de teren, în schimb se obligă să muncească permanent și exclusiv la producția de sare, fără să poată cere altă muncă. Pentru terenul primit muncitorul plătește la casa oficiului 1 fl. Este obligat să-și construiască o colibă, care este însă privită ca bun mobil. Salina îi acordă pentru executarea construcției un împrumut de 150—200 fl pe care-l va restitui în decurs de 8 ani, în rate sau prin scăderi din salariu. Întreaga întreținere, impozitele, taxele etc. le va achita arendașul. Contractul prevede totodată că muncitorul este obligat să muncească pentru salariul fixat de oficiu. Contractul trebuie denunțat cu 6 luni înainte, dar oficiul poate face concedieri imediate pentru abateri prevăzute. În acest caz coliba poate fi vîndută numai unui muncitor de salină care va continua prestarea obligațiilor; la fel, o pot moșteni tot numai muncitori de la salină.⁴⁷ Luînd în considerare caracterul de „jumătate muncitor — jumătate țaran“ al majorității lucrătorilor de la saline, adică acea particularitate care lega încă tipul respectiv de muncitori de agricultură, administrația ocnei a contribuit prin aceste dispoziții într-o măsură oarecare la formarea unui efectiv de muncitori mai mult sau mai puțin permanent.

Începînd din cea de-a doua jumătate a deceniului al 6-lea, numărul de muncitori de la salina Ocna Mureșului era în creștere. În anul 1855 aici lucrau 466 de muncitori, dintre care 328 erau localnici⁴⁸, iar în anul 1867 această salină avea 656 de lucrători, concentrînd 63,90% din efectivul total de muncitori din exploatarea de sare din Transilvania.⁴⁹

La salinele din Transilvania muncitorii lucrau în general în ture de 8 ore care începeau în zori de la ora 4 și se terminau la amiază, la orele 12. La lucrările exterioare timpul de muncă ținea iarna de la ora 7 dimineața pînă la 5 după masă, adică 10 ore, iar vara 12 ore, de la 6 dimineața pînă la 6 după masă.⁵⁰ La Ocna Mureșului dulgherii de mină lucrau în schimburi de 10 ore.⁵¹

Munca era reglementată de statutele miniere. Acestea erau aprobate de ministerul de finanțe și conțineau numeroase prevederi care aserveau complet pe muncitori conducerii salinelor. Statutele miniere stabileau în ultimă instanță numai obligațiile muncitorilor, fără a conține vreo prevedere care să fi asigurat acestora o apărare eficientă față de conducerea salinei în caz de conflict. Statutele considerau pe muncitori

⁴⁶ Cf. *idem*, doc. nr. 6395/1854, 129/1858.

⁴⁷ *Idem*, doc. nr. 5322/1856.

⁴⁸ *Idem*.

⁴⁹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1872, fasc. I, p. 170—172.

⁵⁰ *Arh. M.T.*, doc. nr. 5332/1856.

⁵¹ *Idem*, doc. nr. 2163/1851.

ca forță de muncă exclusivă a tezaurariatului, ca angajați de care poate dispune după bunul său plac, într-un mod care amintește de raportul între iobagi și moșier. „Tot timpul lor aparține erariului — prevedea statutul muncitorilor din salinele Transilvaniei din anul 1853 — ei pot fi solicitați la orice oră din zi sau noapte”⁵². Desfacerea raportului de muncă era reglementată într-un mod foarte unilateral, luându-se în considerare numai interesele tezaurariatului. Minerul care din cauza unei suspiciuni a pierdut încrederea superiorilor săi — chiar dacă nu i s-a putut dovedi vreo vină — putea fi concediat, fără nici o pensie, despăgubire sau ajutor. Doar în caz de reprimare și pensionare ulterioară i se lua în considerare timpul slujit înainte de concediere.⁵³ Pedepsa corporală la miniери era admisă. Într-o circulară a ministerului de finanțe din Viena în legătură cu regulamentul disciplinar al minerilor, trimisă direcției salinelor din Cluj la sfârșitul anului 1856, se mai recomandă ca foarte eficace pedepsele bănești, în locul pedepselor corporale. Pentru abateri grave și foarte grave să se aplice retrogradări sau concedieri, pentru cele simple, amenzi bănești care să nu depășească anual cuantumul unui salariu lunar.⁵⁴

Minerii lucrau la ocne în condiții de muncă foarte grele, sănătatea și integritatea lor corporală erau încontinuu periclitate. Conducerea salinei de la Ocna Mureșului cerea, de exemplu în 1854, să se consolideze porțiunile abatajului care amenințau să se dărîme.⁵⁵ Aceste condiții periculoase de muncă mai erau îngreunate și prin faptul că tezaurariatul montanistic căuta să compenseze lipsa brațelor de muncă prin intensificarea ritmului de producție, ceea ce era în dauna sănătății minerilor și sporea numărul accidentelor. Și în acest caz ne referim la situația de la Ocna Mureșului. În 1857 muncitorii de aici se plîngeau de ritmul intens și neîntrerupt al producției.⁵⁶ Este elocventă în acest sens și aprecierea conducerii ocnei că „forța de muncă a 75 de muncitori care ar mai fi necesari pentru mersul normal al producției ar putea fi compensată prin ore suplimentare, prin ture de noapte, pentru a se evita aducerea de muncitori străini, costisitori”.⁵⁷

Izvoarele contemporane ne semnalizează numeroase accidente în producție. În 1858, la ocna din Turda, în urma unei explozii au fost răniți mai mulți muncitori.⁵⁸ În 1853 în salinele din Transilvania au avut loc 53 de accidente din care 9 s-au soldat cu leziuni grave și 2 cu cazuri mortale.⁵⁹

În vederea exploatării cît mai intense a forței de muncă și a supraviețuirii mai ușoare și sigure, se aplica la muncile mai frecvente siste-

⁵² *Idem*, doc. nr. 2029/1853.

⁵³ *Idem*, doc. nr. 2018/1853.

⁵⁴ *Idem*, doc. nr. 180/1857.

⁵⁵ *Idem*, doc. nr. 1338/1854.

⁵⁶ *Idem*, doc. nr. 5047/1857.

⁵⁷ *Idem*, doc. nr. 2841/1859.

⁵⁸ *Idem*, doc. nr. 1289/1858.

⁵⁹ *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*, anul XI, fasc. III, p. 158.

mul de salarizare în acord, stabilit în urma unor experimente îndelungate. Acest sistem era în uz mai ales la muncile direct producătoare. Exploatarea sării, producerea sării formale, cubice și naturale era retribuită în acord, stabilit după greutate, respectiv număr de bucăți. Muncile auxiliare legate de exploatarea sării erau calculate tot în acord, în baza unităților de măsură în vigoare, ca metrul liniar, pătrat și cub, sau a măsurilor mai vechi. Astfel de exemplu, deschiderea porțiunii pentru exploatare și lucrările finale, adică începerea și terminarea „băncii” — folosind terminologia tehnică a epocii — era remunerată după acordul în metri liniari. Munca de havare la vatră și formarea masivelor de siguranță se plătea în acord după metru pătrat, iar adâncirea galeriilor în stratul salifer după metri cubi.

Pe de o parte din cauza inexistenței unui regulament unitar de salarizare pentru toate salinele, pe de altă parte datorită deosebirilor care existau în privința naturii stratului salifer, la salariile în acord se iveau diferențe de la o salină la alta. Astfel de exemplu, în 1855, la Ocna Mureșului pentru o bucată de sare formală de 50 kg. se plăteau $2\frac{3}{4}$ cr, la Ocna Dejului, Turda și Praid 3 cr, la Ocna Sibiului $3\frac{1}{2}$ cr. Dar și în cadrul aceleiași saline existau diferențe esențiale la calcularea salariilor în acord, în funcție de condițiile locale, de gradul de puritate a sării, de felul impurităților.⁶⁰

Muncile de altă natură, ca transportul, purificarea sării, depozitarea, lucrările de fierărie, scoaterea apei, precum și muncile de suprafață se remunerau în general cu salar lunar sau cu ziua. Dar și în aceste sec-toare se urmărea în general ca salariile „să se dea după munca realizată”. Muncile de transport de pildă erau retribuite după turele parcurse. La scoaterea apei se luau în considerare de exemplu adâncimea, cantitatea de apă scoasă; doar la Cojocna se plătea cu ziua, cu 49 de cr.

Și în privința salariilor lunare și cu ziua existau deosebiri de la o salină la alta. La Ocna Mureșului de exemplu, salariul în tură al dulgherilor varia între 27, 30 și 36 cr, iar la celelalte saline între 30 și 32 de cr.⁶¹

În principiu se prevedea că pentru muncile periculoase se poate acorda un spor de $\frac{1}{9}$ — $\frac{1}{3}$ -a parte din salariul în tură, dar numai după ce Direcția montanistică și a salinelor a aprobat cererea în acest sens a administrației salinei, conținând o descriere a împrejurărilor. Totodată se tindea spre o uniformizare a salariilor pentru a se lichida diferențele existente, fără a întreprinde însă o ridicare generală de salarii.

Salariile muncitorilor de la salinele din Transilvania erau la un nivel foarte scăzut și nici anii de după 1848 nu au adus vreo îmbunătățire simțitoare pe acest tărîm. Activitatea tezaurariatului austriac în mine-ritul din Transilvania urmărea înainte de toate realizarea unui profit imediat cît mai mare. În această preocupare un rol important revenea producției de sare. Tezaurariatul nu se mulțumea cu veniturile uriașe

⁶⁰ *Arh. M.T.*, doc. nr. 247/1855.

⁶¹ *Idem*, doc. nr. 247/1855, ad 5332/1856.

provenite din monopolul sării, ci căuta să le mărească prin intensificarea muncii și prin salarii de mizerie, storcînd foloase și cîștiguri chiar și din mizeria cumplită în care se zbăteau familiile muncitorilor de la saline.

Exploatarea nemiloasă a determinat în mod firesc continuarea cu și mai multă intensitate a luptelor duse de mineri pentru îmbunătățirea situației lor, lupte care au izbucnit încă cu decenii în urmă.⁶²

Principala revendicare pentru care au luptat minerii de la saline și după 1848 era aceea a îmbunătățirii salariilor. Administrațiile salinelor au fost asaltate tot mai mult de cererile și memoriile muncitorilor, întocmite și prezentate în colectiv, în numele „obștei tăietorilor de sare”.

Șirul mișcărilor revendicative — deosebit de frecvente mai ales în deceniul 6⁶³ — este deschis în ianuarie 1848 de minerii din Cojocna care arată că trăiesc „în cea mai mare mizerie, împreună cu familiile lor”. Aproape concomitent începe mișcarea tăietorilor de sare de la Praid, pe motiv că „ei nu mai pot trăi în nici un fel din salariile lor.”⁶⁴

Sub presiunea evenimentelor revoluționare de la 1848, tezaurariatul a fost nevoit să îndeplinească cererile minerilor din salinele susamintite și să aprobe un spor de salariu pentru minerii din Uioara.⁶⁵

Înăbușirea revoluției de la 1848 a dus la o nouă înrăutățire a situației muncitorilor de la saline și astfel, începînd din toamna anului 1848, s-a intensificat și lupta minerilor pentru îmbunătățirea salarizării. În cadrul acestei lupte se remarcă mișcarea grevistă a minerilor din Cojocna, izbucnită la 31 octombrie 1849. Minerii intrați în grevă au refuzat să lucreze pînă cînd nu li se vor plăti aceleași salarii pe care le-au primit în timpul revoluției. Administrația însă a făcut apel la forță armată și astfel a doua zi minerii au fost nevoiți să continue munca.⁶⁶

Anii următori au dus la o ascuțire a luptelor pentru îmbunătățirea salarizării, întrucît situația minerilor din saline s-a înrăutățit în anii de după 1848. În această privință este concludentă însăși aprecierea administratorului de la salina din Turda, care la sfîrșitul anului 1849 raporta forurilor superioare următoarele: „... lăsînd la o parte condițiile din vremea cînd au fost calculate inițial salariile și făcînd o comparație numai între acelea care existau înainte, în timpul și după revoluție, rezultă o diferență extrem de mare între prețurile articolelor necesare traiului. Astfel, dacă înainte muncitorul și-a putut procura din salariul său mic o hrană mai substanțială, acum abia își poate cumpăra pîine îndestulătoare pentru el, fără să mai vorbim de obligațiile pe care le are față de familia sa.”⁶⁷

⁶² Cf. Al. Neamțu, *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, în *AIIC*, IV, 1961, p. 119—138.

⁶³ Între anii 1850 și 1860, potrivit izvoarelor ce ne stau la îndemînă, în salinele din Transilvania sînt semnalate peste 26 acțiuni pentru îmbunătățirea salariilor.

⁶⁴ Al. Neamțu, *op. cit.*, p. 134—135.

⁶⁵ *Arh. M.T.*, doc. nr. 1101/1848, 3215/1848, 4112/1848, 6012/1848, 4869/1848.

⁶⁶ Vezi mai pe larg Al. Neamțu, *op. cit.*, p. 136—138.

⁶⁷ *Arh. M.T.*, doc. nr. 60/1850. Citat de Al. Neamțu, *op. cit.*, p. 134.

În 1850 muncitorii din toate salinele — cu excepția celei de la Cojocna — au pornit lupta pentru îmbunătățirea salarizării. Primii s-au înscris în această acțiune tăietorii de sare de la Ocna Mureșului. În cererea înaintată în luna martie oficiului de sare, ei își descriu situația mizerabilă. „Pentru extracția sării sîntem plătiți foarte slab, salariul nostru ajungînd abia pentru procurarea celor mai importante mijloace de trai” — arată muncitorii. Se plîng că prețurile tuturor alimentelor, articolelor de îmbrăcăminte și consum sînt mult mai ridicate ca înainte, la fel și diferitele prestații la care au fost obligați sporesc în fiecare lună. Minerii cer ridicarea salariilor și anume 3 cr pentru bucata de sare formală. Mișcarea tăietorilor de sare s-a soldat cu un succes parțial: pentru sarea formală primeau de acum în loc de $2\frac{3}{8}$ cr, cît era înainte, $2\frac{1}{2}$ cr. Acest nou salariu în acord a intrat în vigoare de la 1 aprilie 1850, dar cu condiția să fie aplicat numai „pînă cînd timpurile vor fi mai favorabile, ceea ce oficiul de sare este dator să anunțe.”⁶⁸

În luna iunie a aceluiași an a început mișcarea tăietorilor de sare de la Ocna Dejului. Și aceștia revendicau înainte de toate îmbunătățirea salariilor în acord și anume cu $1\frac{1}{2}$ și 2 cr, cerînd cel puțin 4 cr pentru bucata de sare formală, plătită pînă acum cu $2\frac{1}{2}$ respectiv 2 cr. Ca motiv au invocat — ca și cei de la Ocna Mureșului — „scumpetea alimentelor, articolelor de îmbrăcăminte și în general a tuturor articolelor de consum” și în sprijinul acestei afirmații au dovedit pe bază de date oficiale că „salariul zilnic al unui muncitor particular sau ziler care lucrează sub cerul liber și nu-și periclitează ca noi viața și sănătatea, este mai mare decît al nostru.” Pe lîngă ridicarea salariilor în acord, muncitorii au revendicat organizarea unui magazin alimentar permanent, de unde se pot primi cu un preț convenabil cereale, lemne și alte articole de consum.

Administrația salinei a înaintat cererea minerilor cu aviz favorabil autorităților superioare, dar a propus ca salariu în acord pentru sarea formală 3 cr, în loc de 4, cît au cerut muncitorii.⁶⁹ În acest caz însă cîștigul săptămînal al tăietorilor de sare se putea ridica doar la 1 fl. 42 cr.—1 fl. 57 cr.⁷⁰

Minerii de la salina Turda au încercat tot în luna iunie să obțină îmbunătățirea situației lor. Se plîngeau mai ales de insuficiența salariilor și, cum scriau, situația lor era mizerabilă. „În condițiile actuale, cînd prețurile tuturor articolelor necesare traiului s-au scumpit extraordinar, întreținerea este o mare problemă chiar și pentru cei ce se ocupă cu agricultura, care produc alimente. Dar noi, bieții mineri care sîntem nevoiți să cumpărăm totul pînă la ultimul bob de fasole din piață, cum să ne întreținem viața din salariul mic pe care-l cîștigăm cu tăierea sării, cum să ne procurăm hainele pentru a îmbrăca trupul nostru nenorocit. Căci, să presupunem, un bun tăietor de sare extrage într-o săptămî-

⁶⁸ *Arh. M.T.*, doc. nr. 1118/1850.

⁶⁹ *Idem*, doc. nr. 2565/1850.

⁷⁰ *Idem*, doc. nr. 3373/1850.

mină o sută de pietre de sare, pentru aceasta primește 7 poli de argint și 10 creițari, din care trebuie să verse 3 creițari în casa societății. Un miner mai slab însă nu poate câștiga nici atîta într-o săptămînă și dacă cumpără doar pentru întreținerea sa o baniță de cereale, 7 funți de carne, 7 funți de slănină sau brînză și 3 cupe de fasole într-o săptămînă, poate să mai strîngă oare ceva pentru îmbrăcăminte? Și cu ce prețuri ridicate se vînd toate cele trebuincioase pentru hrană și îmbrăcăminte pe piața din Turda, aceasta rezultă limpede și autentic din cele două adevărîte emise de Consiliul orășenesc din Turda.⁷¹ Minerii cer ridicarea salariului „măcar pe cît a fost înainte de revoluție”, „ca să nu fim nevoiți să pierim de tot.”⁷² Administrația salinei era dispusă să ridice salariile muncitorilor și anume la bucata de sare formală de la 2½ cr la 3 cr, pentru „a se asigura loialitatea, ca ei să lucreze cu tragere de inimă.”⁷³

În noiembrie 1850 izvoarele ne relatează despre mișcarea tăietorilor de sare de la Ocna Sibiului. Aci minerii cereau pentru bucata de sare formală extrasă 3½ cr. „Este știut — scriu în cererea lor — că în prezent fiecare articol necesar întreținerii traiului se vinde cu un preț atît de ridicat, încît chiar cu o sîrguință de fier dublată, este imposibil să procurăm din salariul ce-l cîștigăm la tăierea sării, măcar hrana zilnică, neapărat trebuincioasă.”⁷⁴

Ultima mișcare a muncitorilor de la saline din anul 1850 a avut loc la Praid și despre ea ne relatează un raport al administrației salinei. Conform acestuia, minerii au declarat că dacă nu vor fi scutiți de sarcinile comunale și nu li se ridică salariul în acord la 3 cr pentru bucata de sare formală extrasă, nu vor mai continua munca. „Am putut îndemna oamenii la lucru numai cu promisiunea că se va îndeplini cererea lor, luînd în considerare faptul că în urma scumpetei existente, toate articolele necesare traiului pot fi procurate numai la un preț cel puțin dublu față de cel anterior” — arată raportul.

Cererea minerilor de ștergere a sarcinilor comunale nu a fost aprobată și de aceea ei au părăsit ocna. Acest fapt a avut loc tocmai cînd salina de la Praid lucra cu capacitatea sa maximă și cînd „pierderea fiecărui ceas constituie un mare dezavantaj pentru erar.” Administrația salinei — sub presiunea grevei — a reușit să obțină scutirea minerilor de sarcinile comunale, dar drept pedeapsă a concediat pe conducătorii mișcării, 14 muncitori mai în vîrstă. Locul lor căuta să-l completeze cu muncitori tineri, așa-ziși voluntari, „aceștia însă au declarat unanim că

⁷¹ *Idem*, doc. nr. 60/1850. Prețurile articolelor vindute pe piața din Turda erau următoarele: o baniță de 16 cupe de grîu 2,40 fl., secară 2,10 fl., porumb 1,12 fl., cartofi 2,00 fl., fasole 3,12 fl.; un funt de carne de vită 14 cr, carne de porc 20 cr, slănină 48 cr, brînză 40 cr; o cupă de grăsime 1,40 fl.; un cot postav de pantaloni 1,12 fl, pînă 24 cr; o pereche de cizme 15 fl, opinci 2,30 fl; un stîinjen de lemne 36—50 fl. (Cf. *Arh. M.T.*, doc. nr. 2689/1850.)

⁷² *Arh. M.T.*, doc. nr. 60/1850.

⁷³ *Ibidem*, doc. nr. 2689/1850.

⁷⁴ *Ibidem*, doc. nr. 4901/1850.

pînă la ridicarea salariilor și avansarea lor ca mineri tăietori nu vor lucra“.

Din raport rezultă că în urma acestor împrejurări, conducerea salinei a ajuns într-o situație dificilă. Consumul de sare a crescut mult, așa încît numai în luna octombrie s-au vîndut 13 000 de măji vieneze de sare. Cu forța de muncă de care dispunea salina, nu se putea menține acest ritm de producție și era de prevăzut că dacă muncitorii „vor rezista în hotărîrea lor îndirjită, peste cîteva zile nu va mai exista nici o bucată de sare.“ Sub influența presantă a acestor împrejurări, administrația salinei a cerut într-un act înaintat forurilor superioare să-i acorde sprijin în rezolvarea urgentă a revendicărilor muncitorilor, căci „altfel este de așteptat ca întreaga producție și desfacere a sării să se oprească de tot.“⁷⁵

În anul 1851 în fruntea mișcării tăietorilor de sare din Transilvania îi găsim iar pe muncitorii din Cojocna. Principala revendicare este aceeași ca și înainte: îmbunătățirea salarizării. Urgența acestei măsuri este subliniată și prin faptul că după înseși calculele administrației, salariile rămîneau sub valoarea celor mai necesare articole de trai.

La Cojocna un tăietor extrăgea lunar în medie 200 bucăți de sare formală pentru care primea — socotindu-se cîte 3 creîtari pe bucată — 10 florini. Din aceștia îi rămîneau după achitarea cotei la „Casa frăției“ 9 fl 40 cr. Tot atunci minimul de existență a unei familii compuse din două persoane, deci fără copii, era următorul:

30 funți carne, a 15 cr.	3 fl.
1 sfert de grîu	1 fl. 32 cr.
1 sfert de porumb	2 fl. 8 cr.
3 funți luminări	1 fl. 12 cr.
1/4 stîinjen lemn	2 fl. 30 cr.
2 funți slănină, a 24 cr.	— 48 cr.
1 măsură de untură	1 fl.
Lingerie, în medie	— 20 cr.
Haine de iarnă	1 fl. —
Încălțăminte	2 fl. —
Băutură	— 20 cr.
Diferite reparații de îmbrăcăminte	— 10 cr.
Total:	16 fl.

Ciștigul era deci cu 6 fl. 20 cr. mai mic decît prețul acestor articole absolut necesare.

În această situație era deci întemeiată cererea de ridicare a salariilor, care urmărea doar să ușureze „modul de viață apăsător și trist“ pe care-l duceau minerii. Comisarul ministerial montanistic din Sibiu n-a aprobat însă cererea, deoarece s-a hotărît abandonarea salinei din Cojocna.⁷⁶

Creșterea prețurilor la articolele de consum a silit pe muncitorii din saline la noi și noi acțiuni, pentru a-și putea menține măcar nivelul

⁷⁵ *Ibidem*, doc. nr. 1365/1850.

⁷⁶ *Ibidem*, doc. nr. 5278/1851.

de trai — și așa foarte scăzut — de pînă acum și a scăpa de grija zilnică a foamei. În anul 1852 muncitorii din toate salinele Transilvaniei — cu excepția celei de la Ocna Mureșului — au dus lupte susținute pentru îmbunătățirea sistemului de salarizare.⁷⁷ Ca urmare a acestora, salariile au fost ridicate în medie cu 4 și $1\frac{1}{2}$ cr⁷⁸, dar, cum dovedesc documentele vremii, o asemenea creștere a salariilor nu a adus nici o îmbunătățire simțitoare în viața tăietorilor de sare. Una din cele mai concludente dovezi ale acestei situații este raportul Direcției salinelor din Cluj pe anul 1854, în legătură cu reglementarea salariilor. Conform acestuia „serviciile muncitorilor sînt retribuite pe măsura unor vremuri de mult apuse și într-un mod care abia ajunge să acopere cele mai arzătoare nevoi și nu sînt rare cazurile cînd un muncitor slab retribuit este silit de mizeria amară a familiei sale să săvîrșească acțiuni ilegale. Direcția întrevade astfel cu durere numai menținerea unui proletariat flămînd cu urmările sale nefaste. Toate forțele muncitorilor sînt epuizate în cadrul serviciului, nu au timp să cîștige încă ceva în plus pentru satisfacerea nevoilor lor. Prețurile alimentelor au crescut dublu, ba chiar și mai mult”⁷⁹.

Tot mai dese sînt plîngerile minerilor împotriva salarizării nesatisfăcătoare și revendicările, „acțiunile ilegale” pentru îmbunătățirea vieții lor neomenești. Astfel în cursul anilor 1854—1855—1856 au fost înregistrate zece mișcări ale muncitorilor de la salinele Ocna Mureșului, Turda, Praid și Ocna Dejului. Din numărul impresionant de plîngeri ale minerilor din anii următori împotriva salariului mic și a scumpetei, amintim doar pe cea de la Ocna Mureșului în 1857.

Tezaurariatul montanistic austriac a introdus aici în vederea intensificării ritmului de muncă un nou sistem de salarizare, conform căruia un tăietor de sare care extrăgea zilnic 11 bucăți de sare formală primea pentru fiecare bucată produsă peste această normă o indemnizație de $\frac{2}{4}$ cr în plus, dar dacă producția nu atingea cele 11 bucăți de sare formală, atunci pentru fiecare bucată lipsă se scădeau din cîștig tot $\frac{2}{4}$ cr. Acest sistem dezavantaja mai ales pe tăietorii de sare mai în vîrstă și de aceea una din revendicările muncitorilor era desființarea lui pentru această categorie de muncitori. Totodată ei cereau și ridicarea salariilor în acord. „De trei ani încontinuu rugăm cu insistență autoritățile noastre imediat superioare să ni se plătească în vederea unei existențe mai bune, un salariu mai bun și anume pentru un bolovan de sare 4 cr, căci din $2\frac{3}{4}$ cr nu putem trăi”. Au amintit că muncitorii aduși de la alte saline la Ocna Mureșului primesc un ajutor familial, ei însă nu. Tăietorii de sare au asigurat ministerul de finanțe de la Viena, unde s-au adresat cu plîngerea lor, că în cazul satisfacerii revendicărilor vor munci în așa fel, încît aducerea de muncitori străini va fi de prisos.

⁷⁷ *Ibidem*, doc. nr. 930/1852, 2097/1852, 2476/1852, 3109/1852, 3320/1852, 6545/1852, 5097/1852, 2476/1852, 7511/1852.

⁷⁸ *Ibidem*, doc. nr. ad 5332/1856.

⁷⁹ *Ibidem*, doc. nr. 3378/1854.

Ministerul însă s-a situat pe o poziție negativă, pe motiv că sînt în curs tratative pentru reglementarea salarizării.⁸⁰

În general, forurile montanistice centrale nu au manifestat multă înțelegere față de situația grea a minerilor. Au trimis dispoziții și circulare Direcției salinelor de la Cluj și administrațiilor ocnelor, interzicînd acestora să dispună — fie chiar temporar — îmbunătățiri de salarii, sau să prelungească termenele pentru salariile mai ridicate, acordate în mod provizoriu.⁸¹ În toate aceste cazuri trebuiau să se adreseze ministerului de finanțe, dar acesta, în goană permanentă după profit, a introdus, în loc de îmbunătățiri, metode de muncă și de salarizare tot mai apăsătoare pentru mineri.

În consecință, în deceniul al 7-lea al secolului trecut întîlnim numeroase mișcări revendicative în toate salinele din Transilvania.⁸² Nemulțumirile muncitorilor răbufneau în fiecare an, ba într-un loc, ba într-altul, pentru a culmina în aprilie 1864 într-o mare acțiune comună, în cadrul căreia s-a solidarizat întregul personal tehnic al salinelor din Transilvania, pentru a sili prin atitudinea sa unitară tezaurariatul montanistic austriac să procedeze la reglementarea salarizării.

„Sărăcia nemărginită și situația precară, devenită deja insuportabilă în lipsa perspectivei unei îmbunătățiri apropiate, îi silește pe mineri să facă o ultimă încercare la ministerul de finanțe și să ceară reglementarea neîntîrziată a salariilor, promisă și pusă în vedere deja cu ani în urmă.“

Memoriul citat dezvăluie toate acele împrejurări care făceau situația personalului din saline de-a dreptul insuportabilă. Ultima reglementare a salariilor a avut loc în anul 1845, conform situației și prețurilor existente, iar de atunci prețurile articolelor necesare traiului au crescut de 5—6 ori. Totodată în decursul celor 20 de ani capacitatea de producție a ocnelor a crescut considerabil și din această cauză muncitorii sînt așa de solicitați, încît nu-și pot îndeplini nici treburile gospodărești și — arată minerii — „cu atît mai puțin putem atenua prin ceva muncă auxiliară sărăcia familiilor noastre.“⁸³ Ministerul de finanțe nu a reflectat asupra acestui memoriu și fără să se fi ocupat de problemă, l-a trimis înapoi Direcției salinelor din Cluj, iar aceasta la rîndul ei administrațiilor ocnelor, pentru a se pronunța asupra lui. În numele acestora din urmă, administrația salinei de la Ocna Mureșului a luat atitudine în legătură cu revendicările muncitorilor. După cum rezultă din raportul ei, era în clar cu situația precară a angajaților și-și însușea revendicările lor.

În continuare administrația arată că cererea personalului tehnic înaintată Ministerului de finanțe „este redactată atît de fidel realității și situația precară în care se găsesc, lupta permanentă cu sărăcia, este atît

⁸⁰ *Ibidem*, doc. nr. 5047/1857.

⁸¹ *Ibidem*, doc. nr. 9785/1853.

⁸² *Ibidem*, doc. nr. 2759/1861, 5292/1861, 5481/1861, 2943/1862, 6786/1862, 5044/1864, 5867/1864.

⁸³ *Ibidem*, doc. nr. 2207/1864.

de cunoscută, încît administrația este silită să arate că pare o adevărată minune ca o familie compusă din 4—5 sau 7 membri să poată exista fără să moară de foame din 43, 34 sau numai 24 cr cît îi revine pe o zi.⁸⁴

Raportul indică factorii care-i determină pe mineri în ciuda salarizării proaste să-și îndeplinească sarcinile cu cinste, abnegație și devotament și arată în acest sens că doar „speranța — această mică scînteie care dă viață — că viitorul se va desfășura mai favorabil și petiționarii vor fi eliberați din situația lor într-adevăr apăsătoare și disperată printr-o salarizare adecvată condițiilor vremii; acesta este factorul care îi mai menține în devotamentul lor plin de abnegație.”

Administrația și-a exprimat convingerea că a sosit într-adevăr timpul pentru reglementarea salariilor, cu atît mai mult cu cît minerii sînt amăgiți încă din 1852, deci de 14 ani, în această problemă. Raportul atrage atenția că în anii ultimei reglementări de salarii care a avut loc, prețul unui sfert de porumb era de 15—20 cr, al griului curat de 40—50 cr, un funt de carne de vită costa 2—3 cr. În prezent sfertul de grîu costă 120—140 cr, cel de porumb 80—90 cr, carnea de vită 12—14 cr, și în aceeași proporție au crescut prețurile tuturor articolelor alimentare și de îmbrăcăminte și în plus, personalul salinelor este obligat să poarte toate sarcinile publice de care era scutit înainte.

În concluzie se arată în raport că „administrația crede că nu anticipă dacă-și exprimă convingerea fermă în sensul că este timpul să se adapteze în modul cel mai urgent salariile personalului condițiilor actuale de viață.”⁸⁵

Direcția montanică, silvică și a salinelor din Transilvania s-a pronunțat și ea în mod favorabil în legătură cu revendicările minerilor, califică situația lor drept mizerabilă și regretabilă, ca o problemă care a fost de multe ori adusă în discuție, însă propunerile pentru reglementarea salariilor nu au fost aprobate. „Direcția crede — se arată în memoriul înaintat ministerului de finanțe — că a sosit ultimul moment în această privință. Atît avantajul, cît și securitatea salinelor cer impetuos ca reglementarea salariilor să devină în sfîrșit o realitate, pentru a satisface cererea dreaptă a muncitorilor cît și interesele serviciului.”⁸⁶

Revendicările minerilor de la salinele din Transilvania în cadrul acestei acțiuni solidare nu au găsit însă o rezolvare definitivă din partea autorităților de la Viena, nici după tergiversări de luni de zile.

Exploatarea intensă a muncitorilor din saline și nesatisfacerea de către tezaurariatul montanic austriac a revendicărilor îndreptate spre îmbunătățirea situației lor au menținut și pe mai departe sursele de nemulțumire și în acest fel mișcările lucrătorilor din ocnele de sare nu

⁸⁴ *Ibidem*, doc. nr. 5044/1864.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

au conținut în deceniile următoare, dimpotrivă, cu dezvoltarea mișcării muncitorești, ele au îmbrăcat forme de luptă tot mai dirze și organizate.

L. VAJDA — M. MIREL

ANGABEN ÜBER DIE LAGE UND DIE WIRTSCHAFTLICHEN FORDERUNGEN DER BERGLEUTE AUS DEN SALZGRUBEN TRANSILVANIENS (1848—1867)

(Zusammenfassung)

Auf Grund unveröffentlichter urkundlicher Materialien aus dem Staatsarchiv Cluj, stellen die Verfasser im Rahmen dieser Abhandlung einige Züge der materiellen Lage und des wirtschaftlichen Kampfes der Häuserschaft aus den Salzbergwerken Transilvaniens in der Zeitspanne 1848—1867 vor.

Im ersten Teil des Studiums ist die allgemeine Lage der Salzförderung in Transilvanien angedeutet: die in Betrieb stehenden Salzbergwerke, ihre Produktion, die angewendeten Ausbeutungsverfahren, die technische Ausstattung der Gruben usw.

Weiterhin stellen die Verfasser die Anzahl der im Salzbergbau verwendeten Arbeiter fest. Sie kommen dabei zur Folgerung, dass trotz des Anwachsens der Arbeiterzahl die Salzförderung in Transilvanien wegen Unzulänglichkeit der Arbeiterkräfte litt, eine Tatsache die besonders nach 1850 fühlbar wird. Es werden die Ursachen dieses Mangels untersucht, sowie die von den Salzämtern getroffenen Massnahmen zur Sicherung der für die Produktion notwendigen Arbeiterzahl. Die Lösung dieser Frage stösst auf zahlreiche Forderungen von seitens der Arbeiter, die im Rahmen des Studiums hervorgehoben sind.

Die Bergleute arbeiteten in den Salzgruben unter sehr schweren Arbeitsbedingungen und gleichzeitig standen ihre Löhne —sowohl die Akkordlöhne wie auch die Monats- und Tagelöhne— auf einer ungemein niederen Stufe.

Das österreichische Montan-Thesaurariat begnügte sich nicht mit den grossen, aus dem Salzmonopol stammenden Gewinnen, sondern suchte dieselben noch durch Steigerung der Arbeitsleistungen und Verabreichung von Hungerlöhnen zu vermehren.

Die unbarmherzige Ausbeutung veranlasste natürlich eine Reihe Kampfaktionen der Arbeiter, die eine Verbesserung des Lohnsystems anstrebten. Die Verfasser stellen die konkreten Forderungen der Arbeiterschaft der verschiedenen Salzbergwerke, die Formen der entfachten Kämpfe, ihren Verlauf sowie ihre Ergebnisse vor.

PREOCUPĂRI ALE LITERATURII AGRARE ROMÂNEȘTI DIN A DOUA JUMĂTATE A SEC. XIX

Literatura agrară propriu-zisă a apărut în țările din Europa răsăriteană ceva mai târziu decît în restul Europei. În aceste părți ale Europei elementele unei producții capitaliste și-au făcut loc — datorită condițiilor istorice concrete — ceva mai greu și cu întîrziere în toate domeniile vieții economice, dar mai ales în agricultură, unde persistă puternice rămășițe feudale. De aceea și o literatură agrară de specialitate, care trebuia să dea sfaturi agrozootehnice și îndrumări pentru îmbunătățirea tehnicii agricole, în vederea realizării unei producții sporite, e semnalată cu întîrziere.

Astfel, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, cînd producția capitalistă încearcă să-și croiască tot mai mult drum în economia agrară, problema ridicării acestei ramuri economice e dezbătută doar de cîteva lucrări speciale, mai numeroase cu cît ne apropiem de 1848, precum și în coloanele unor ziare cu caracter politico-cultural. Pînă cînd în fața dezvoltării agriculturii stăteau astfel de piedici, cum erau relațiile vechi, feudale care au împiedicat apariția în masă a forțelor libere de muncă, premisa principală a agriculturii capitaliste — nu putea să apară nici necesitatea unor lucrări de specialitate care să stimuleze introducerea unui sistem nou de agricultură.

O astfel de literatură de specialitate cu privire la economia agrară românească, cultivată la nivelul corespunzător vremii de agronomi cu o pregătire superioară, care să învingă caracterul spontan al activității de mai înainte, a apărut și la noi cu întîrziere, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, cînd în urma legislației agrare de la 1848 și a reformei agrare din 1864, feudalismul a fost zguduit din rădăcini, crescînd zi de zi numărul țăranilor fără nici un mijloc de existență prin deposедarea lor de loturile pe care le aveau în proprietate în procesul de centralizare și concentrare a pămînturilor în mîna moșierilor. Atunci au început să apară, rînd pe rînd, în diferite ziare și reviste, articole privind importanța introducerii unui nou sistem în agricultură. În această perioadă apar și primele asociații economice locale pentru stimularea consolidării

noii vieți economice. Această preocupare se pune la ordinea zilei și în școlile legate de agricultură, spre a putea da o bază științifică cunoștințelor agricole.

Perioada de circa două decenii după desființarea iobăgiei în Transilvania a făcut posibilă crearea condițiilor pentru nașterea unei preocupări constante din partea agronomilor specialiști față de problema ridicării nivelului agriculturii¹. Ca urmare a acestei activități va apare o revistă de specialitate în deceniul al optulea al sec. XIX, precum și o serie de monografii care tratau metodele de ridicare a economiei agrare, a zoo-economiei etc. Apariția acestei reviste de specialitate și a o serie de monografii originale, tratând problemele agrare din țara noastră, însemna întărirea unei literaturi de specialitate agrare românești în formare.

În lucrarea noastră dorim să analizăm condițiile întăririi acestei literaturi după 1848 în Transilvania, importanța primei reviste de specialitate și a lucrărilor monografice.

*

Deși în Transilvania prima revistă de agronomie cu caracter științific apare numai la începutul anului 1873, au văzut lumina tiparului multiple articole de acest gen, lucrări care au analizat metodele cele mai eficace ale unei agriculturi raționale, corespunzătoare perioadei pe care o analizăm. Posibilitatea publicării articolelor a fost asigurată de către redactorii ziarelor „Gazeta Transilvaniei“, „Telegraful român“, „Observatorul“ etc., care au înțeles importanța ridicării agriculturii Transilvaniei, iar apariția unor lucrări de mai mare amploare, cu caracter monografic sau de manual, a fost rezolvată de tipografiile bisericești. Un rol

¹ Un început de literatură economică agrară referitoare la Transilvania are loc încă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului XIX (vezi Cornelia C. Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830*, în *Studii*, 1956, nr. 1, p. 87—106). Pe lângă lucrările menționate în studiul de C. Bodea, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea au mai apărut și alte materiale referitoare la problemele agrare ale Transilvaniei. Numărul acestor lucrări crește în preajma revoluției din 1848, cînd se ridică tot mai accentuat, în rîndurile moșierilor, problema nerentabilității muncii în robotă și folosirea pe o scară mai largă a muncii salariate în agricultură. Intensificarea nemulțumirii țărănimii în acești ani a contribuit și ea în mod hotărîtor ca în scrierile contemporanilor acestei perioade să se facă o analiză mai profundă a problemelor agrare. G. Barițiu, în numărul 38 din 1846 al „Gazetei de Transilvania“, recunoscînd adevăratele cauze ale frămîntării maselor, spunea: „... Înlenească-se mijloacele vieții, să se dea anume și agricultorilor (arătorilor) cîntea cuvenită, căci ei sînt temelia statului, să se apere societatea de privilegiiuri asupritoare și omenirea va crește pe cît cere preste tot natura care nu suferă silă...“

Astfel de păreri legate de practica agriculturii au apărut în multe numere ale „Gazetei de Transilvania“ și în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, precum și în lucrări monografice (vezi I. Molnar-Piuariu, *Economia stupilor*, Viena, 1785; Gh. Șincai, *Povățuire către economia de cîmp*, Buda, 1805 etc.) sau în recenzii ale unor lucrări apărute în străinătate. Ele au atacat problemele de bază ale agriculturii și țărănimii din Transilvania, constituind contribuții valoroase la începuturile formării literaturii științifice agrare românești.

deosebit de important l-au jucat în răspîndirea cunoștințelor agrare și calendarele.

Conținutul lucrărilor apărute oglindea problemele arzătoare ale vremii, atît cele economico-sociale cît și cele politice. Caracteristic acestei literaturi este că ea a analizat problemele agriculturii din punct de vedere al țărănimii, posesoare a unui lot mic de pămînt. Autorii articolelor s-au declarat împotriva marilor moșii, au condamnat silniciile moșierilor, exploatarea cruntă de către clasele stăpînitoare din monarhie. Situația creată în raporturile de proprietate funciară și asupra națională făcea ca intelectualitatea românească din Transilvania să se apropie de țărănime. Agronomul și publicistul Ștefan Pop scria — adresîndu-se agronomilor în problema sprijinirii țăranilor pentru a deveni buni gospodari: „Nu întîrziați a-i întinde mîna de ajutor, pînă încă nu ne-au inundat dulcea patrie străinii rafinați deodată cu venirea vaporului, care vor fi în stare în scurt timp a face proletari din cea mai mare parte a poporului român...”² Iar în alt loc scria următoarele: „Eu, ca agricultor și econom, mă voi încerca a descoperi unele lucruri practice și raționale, pentru agricultorii noștri români, sau mai bine zicînd, pentru cea mai mare parte a poporului, care se ocupă cu agricultura. Mă voi încerca a descrie în coloanele acestei foi căile, pe care înaintînd ar putea deveni poporul român la o stare materială bună și înfloritoare, folosindu-și fiecare corporațiune puterea sa proprie, spre prosperarea și înaintarea economiei naționale”³.

Cu un limbaj adecvat înțelegerii țăranilor, autorii articolelor descriu bazele agriculturii raționale, cerințele unui sistem modern de agricultură, folosirea mașinilor și a îngrășămintelor. Într-un articol din „Transilvania”, vorbind despre importanța economiei naționale cu asolament, autorul spunea: „Va veni timpul, și nu peste mult, cînd economul cu trei cîmpuri va merge a cerși, pe cînd cel cu economia schimbătoare rațională își va funda fericirea sa și a următorilor săi! Va pune baza solidă binelui comun al națiunii și al patriei sale”⁴.

Pavel Vasici, în coloanele ziarului „Telegraful român” din 1853, analiza unele probleme legate de o economie rațională și cunoștințele practice despre cultivarea diferitelor plante, el fiind pentru schimbări radicale în economia agrară din Transilvania. „Rezultatul cel mai mare ce se dobîndește de la agricultura perfecționată este că ea produce mult sau prin împuținarea și micșorarea cheltuielilor întrebuințate pînă acum; ori prin înfelurirea și îmbunătățirea produselor cu care s-a ocupat agricultura obișnuită pînă în timpul acesta; sau prin producerea de

² Șt. Pop, *Epistole agronomice*, în *Transilvania*, nr. 11 din 15 mai 1868, p. 254.

³ Șt. Pop, *Economia națională*, în *Transilvania*, nr. 5 din 15 februarie 1868, p. 94.

⁴ Șt. Pop, *Epistole agronomice*, în *Transilvania*, nr. 20 din 1 octombrie 1868, p. 487.

articuli și obiecte noi necunoscute rutinei agricole române pînă acum⁵. Motivele care fac necesară părăsirea vechiului mod de exploatare agrară sînt, după Vasici: a) proprietate mică stăpînită de țărani; b) creșterea obligațiilor față de stat în proporție cu drepturile cîștigate și c) înmulțirea populației românești. Ținînd seama de acești factori, singura soluție fericită pentru țărani putea fi oferită de o agricultură rațională care este „izvorul cultivei, îndestulării și fericirii sale”⁶.

După Vasici, la acest rezultat se poate ajunge prin popularizarea agriculturii înaintate, prin intermediul specialiștilor, întrebuintarea mașinilor și promovarea unei literaturi economice.

Autorii articolelor au făcut cunoscute țăranilor cunoștințele elementare de agricultură, felul pămîntului, calitățile sale, problema îmbunătățirii compoziției lui, esența gospodăriei moderne, rentabilitatea ei etc. Unii dintre acești agronomi au militat chiar și pentru înființarea de școli agricole, influențați de activitatea de acest fel a contemporanilor ca de exemplu Ion Ionescu de la Brad, care în lucrarea sa *Îmbunătățiri în agricultura noastră* reia problema înființării unui institut de agronomie, proiectat încă de Regulamentul organic⁷.

Ștefan Pop, susținînd că agricultura este o știință care se bazează pe alte științe, încă în anul 1868 a pus problema înființării unui institut de învățămînt agricol în limba română. El considera că acest institut s-ar fi putut realiza pe domeniul de 1270 iugăre din comuna Bucerdea aflat în posesia gimnaziului din Blaj. Acest domeniu, printre cele mai roditoare pămînturi din împrejurimi, ar fi fost favorabil din toate punctele de vedere pentru înființarea unui astfel de institut. Institutul era proiectat să aibă un sistem de școală de doi ani, cu 20—30 elevi care au împlinit vîrsta de 16 ani și au absolvit școala elementară. În rîndul concurenților ar fi fost înscriși în primul rînd tineri cu o situație materială grea. Însă planul lui n-a putut fi realizat din cauza politicii reacționare a guvernului burghezo-moșieresc maghiar în problema naționalităților⁸.

Aproape în același timp, după mai multe încercări eșuate, s-a ridicat din nou problema înființării unei școli de agricultură pentru săteni. Un proiect era dezbătut la începutul anului 1872 de către un comitet format din G. Barițiu, Ioan Branu Pop de Lemeni, D. Comșa, Iosif Pușcariu și C. Pánczél. Această școală a fost proiectată în apropierea orașului Făgăraș, pentru tinerii țărani din împrejurimi. Statutul program al școlii prevedea pregătirea teoretică și practică a 15—20 de fii de țărani între 14—16 ani, în timp de doi ani, pentru a fi gospodari corespunzători pe

⁵ *Agricultura. Economia de cîmp*, în *Telegraful român*, nr. 9 din 31 ianuarie 1853, p. 33.

⁶ *Ibidem*, p. 33—34.

⁷ *Foaie științifică și literară*, nr. 11 din 19 martie 1844, p. 81—85.

⁸ Șt. Pop, *Epistole agronomice*, în *Transilvania*, nr. 11 din 15 mai 1868, p. 251—254.

propriile lor pămînturi⁹. Ștefan Pop scria în legătură cu pregătirea sistematică în școli a gospodarilor că dacă agricultura este o știință, trebuie deci „Să încetăm odată cu școlile confesionale și în locul acestora să înființăm școli profesionale”¹⁰.

Agricultorii înaintați și agronomii care au studiat în diferite institute agronomice duceau o luptă susținută pe de o parte pentru lămurirea burgheziei în formare și a țărănimii despre necesitatea înființării unor școli de agricultură, iar pe de altă parte împotriva moșierilor și a organelor locale de stat care se opuneau înființării școlilor de acest fel. Milita pentru învățămîntul agricol și Pavel Vasici. El are multe referiri la învățămîntul agricol, dar tratează chestiunea și într-un articol aparte, intitulat: *Așezămintele sau institutele agronomice*. Atent la cerințele timpului său, preconizează învățămîntul agricol pentru familiarizarea țăranilor cu noile metode¹¹. El constata cu amărăciune: „Și într-adevăr, ne doare inima cînd vedem cîtă lipsă are țăranul de învățătură și povățuire pentru îmbunătățirea stării sale materiale...”¹². În articolul amintit propune întemeierea învățămîntului agricol, cerut de dezvoltarea economică și socială a Transilvaniei, de împrejurările create de statul absolutist, în care povara impozitelor de tot felul apăsa asupra păturii celei mai numeroase, țărănimea. Or, la aceasta nu se putea ajunge prin tehnica veche, prin cunoștințele rudimentare moștenite, „...viitorul econom de cîmp să învețe și să știe ceva mai mult, decît ce au știut părinții au protopărinții săi”¹³. Școala rămînea, alături de știința popularizată, unicul mijloc de înnoire. Învățămîntul agronomic propus de Vasici se împarte în inferior și superior. Învățămîntul inferior, destinat mai cu seamă fiilor de țărani, trebuia să aibe un caracter practic, obișnuindu-i cu cultura rațională. Nu sînt excluse nici cunoștințele de fizică populară, de botanică și geometrie. Învățămîntul superior, inexistent în acea vreme în Transilvania, urma să fie alcătuit din două părți: teoretică și practică. Un asemenea institut trebuia să acorde atenție tuturor ramurilor agriculturii și zootehnicii, inițiind studenții în meșteșugurile anexe ale gospodăriei țărănești¹⁴.

Subliniind necesitatea unor școli agricole, agronomii înaintați români din Transilvania au militat și pentru înființarea unei reuniuni românești de agricultură în Transilvania. Primul care a arătat necesitatea înființării unei asemenea asociații a fost Pavel Vasici, care a militat pentru

⁹ G. Barițiu, *Școala de agricultură din districtul Făgărașului*, în *Transilvania*, nr. 4 din 15 februarie 1872, p. 40—41 și *Opiniunea despre școala de agricultură proiectată pentru districtul Făgărașului*, în *Transilvania*, nr. 7 din 1 aprilie 1872, p. 77—80.

¹⁰ Șt. Pop, *Epistole agronomice*, în *Transilvania*, nr. 11 din 15 mai 1868, p. 250.

¹¹ *Telegraful român*, nr. 6 din 19 ianuarie 1855, p. 21—22.

¹² *Agricultura*, în *Telegraful român*, nr. 3 din 8 ianuarie 1855, p. 10.

¹³ *Telegraful român*, nr. 6 din 19 ianuarie 1855, p. 21.

¹⁴ *Ibidem*.

aceasta imediat după 1848¹⁵. Legat de această problemă se scria mai târziu că: „Ideea înființării unei reuniuni agricole pentru românii din Transilvania și Ungaria este datorită necesității adînc simțite de a ocroti interesele agriculturii noastre atît de înapoiată și a contribui la propășirea economică a țăranilor...“¹⁶

Pe lângă aceste lămuriri legate de economia agrară modernă, agromiilor din acea vreme făceau cunoscut țăranilor prin lucrările lor drep-turile lor ca proprietari de pămînturi, ca cetățeni contribuabili și raporturile lor față de moșieri după desființarea iobăgiei. Majoritatea lucrărilor de acest fel sînt un adevărat rechizitoriu împotriva moșierilor care nu recunosc valabilitatea legilor legate de desființarea iobăgiei, precum și împotriva organelor locale ale puterii care sprijină uneltirile moșierilor pentru a dejuca dreptul de proprietate al țăranilor. George Barițiu în articolul *Cine a desființat iobăgia țăranilor în Ardeal?* apărut în „Gazeta Transilvaniei“, răspunzînd la această întrebare, spunea: „Privilegiații nicidecum și niciodată, ci numai providența cerească prin evenimamentele de la 1848, iară privilegiații s-au învoit numai de frică; — prin urmare dinșii nu numai că nu merită pentru aceasta nici o mulțămită, ci încă sînt datori a se roga de iertare la patria lor, pentru că cumplitul egoism nu i-a lăsat a se îndupleca la eliberarea țăranilor, nici chiar în a. 1847 și cu atît mai puțin pe la 1820 sau 1815 ori 1791 sau 1784“¹⁷. La acest rol istoric al țărănimii se referă și *Memorialul compus și publicat din însărcinarea conferinței generale a reprezentanților alegătorilor români* adunați la Sibiu în zilele de 12, 13 și 14 mai st. n. 1881, cînd accentua că: „Au trecut 34 de ani, de cînd poporul țăran își proclamase el însuși liberarea sa din serbitutea iobăgească, după care dieta legisla-tivă se văzu constrînsă a o proclama și ea...“¹⁸ Burghesia română din Transilvania și reprezentanții ei intelectuali au recunoscut importanța luptei țărănimii pentru desființarea iobăgiei, ei văzînd just rolul țărănimii ce putea să-l joace în lupta de transformare a societății, în lupta de eliberare națională. Intelectualii progresiști, agromiilor vremii, sim-țeau nevoia legăturilor strînse cu masele țărănești. Sprijinindu-se pe ele, sperau să ducă la bun sfîrșit lupta de eliberare națională și apoi de unire a Transilvaniei cu România.

Unii autori — găsind metode originale de a face cunoscut țăranilor legile agrare cu prevederile lor viciene — au analizat pe larg legea IV din 1848 privind desființarea iobăgiei, patentele imperiale din 1853/54 privitoare la relațiile de proprietate din Transilvania, precum și o serie de măsuri aduse de diferite ministere legate de problema agrară. Astfel I. Pușcariu, în lucrarea sa *Comentariu la pre înalta patentă din 21 iunie 1854 pentru Ardeal*, tălmăcește într-un limbaj corespunzător numita

¹⁵ *Societățile de agricultură*, în *Telegraful român*, nr. 5 din 15 ianuarie 1855, p. 17—18.

¹⁶ *Planul reuniunii românești de agricultură*, în *Transilvania*, nr. 19—20 din 1—15 octombrie 1855, p. 156.

¹⁷ R. Pantazi, *Viața și ideile lui George Barițiu*, București, 1964, p. 197.

¹⁸ *Ibidem*, p. 297.

lege din 1854 și paragrafele ei țăranilor. Lucrarea e plină de simpatie pentru masele subjugate și dejucate în procesul clarificării felului pământului, autorul încercînd să facă cunoscut tuturor țăranilor din Transilvania dreptul lor pe baza acestor patente, prin răscumpărare, asupra lotului pe care-l munciau și a unei părți de pădure și pășune.

Pe lângă această mare lucrare în două volume, au mai apărut și o serie de articole — în momentul potrivit — pentru a face cunoscută țăranilor situația existentă în problema agrară. Unele articole au atins laturile teoretice ale problemei agrare. O activitate deosebit de importantă pe această linie au desfășurat G. Barițiu, Pavel Vasici, Ștefan Pop și alții. Ei au apreciat desființarea iobăgiei, legile și măsurile luate de guverne, au subliniat importanța patentelor imperiale, care, pe lângă că au legiferat din nou desființarea iobăgiei, au mai prevăzut posibilitatea răscumpărării serviciilor țăranilor (jelerilor), rămași în dependența moșierilor. Cei mai mulți dintre acești autori au dezvăluit însă și unele laturi negative ale legii de desființare a iobăgiei și a patentelor imperiale din anii 1853/54. George Barițiu de exemplu critica în mod hotărît în coloanele ziarului „Gazeta Transilvaniei” rămășițele feudale din agricultura țării. Fiind un adept al principiului „împroprietăririi țăranimii” și nu numai al „desființării iobăgiei” fără împrumut, Barițiu lupta prin scrierile sale din perioada imediat următoare anului 1848 pentru asigurarea unui lot pentru fiecare țăran. El condamnă atitudinea moșierilor, uneltirile lor împotriva țăranilor, disprețuindu-i și bizuindu-se pe forța revoluționară a țăranimii¹⁹. Într-un articol scris în 1865 el spunea: „Nu aflu nici o plăcere a vedea pe aristocratul cochetînd cu simplul țăran, pentru că mi-e greață de fătărie, de fanfaronadă, de răsfățuri... Iară mai anume pe aristocrația transilvană multă-puțină cită este ea, o ași ruga, dacă ași avea vreo trecere la dînsa ca să nu uite nimic din cîte va fi învățat de 18 ani încoace, ca să nu mai creadă că aristocrații din Faubourg St.-Germain sau tory-i lui Castlereagh vor mai juca vreo rolă ca pînă la 1830; să nu se ia după Iunkerthum, nici după baronii de Strudelwitz și Sprudelwitz din Prusia, că pe acea cale și-ar pregăti numai o cădere rușinată...”²⁰

În articolul *Agricultura*, atingînd procesul de clarificare a felului pămînturilor și a raporturilor dintre moșieri și țărani după 1848, Pavel Vasici sublinia că problema raporturilor dintre țăranii liberi și foștii domni de pămînt de după desființarea iobăgiei, nu-și primise o rezolvare deplină; „... libertatea ar fi o dăruire foarte ticăloasă, cînd cei liberați s-ar lăsa să atîrne de la grația fostului domn terestru, prin urmare cînd acestuia i s-ar da putere, ca să alunge pe țăranii din casă și din curte,

¹⁹ G. Barițiu, *Iobăgia veche și iobăgia nouă și Urbariile în Transilvania*, în *Gazeta Transilvaniei*, 1876, nr. 1—8.

²⁰ G. Barițiu, *Acei care au scăpat pe Austria*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 80 din 9/21 octombrie 1865, p. 323.

sau să se învoiască cu ei pentru folosirea mai departe a pământului subț cele mai aspre condițiuni. De aceea libertatea persoanelor stă în cea mai strînsă legătură cu regularea raporturilor proprietărești²¹. În acest fel Vasici atingea o problemă esențială, aceea a rămășițelor feudale a căror desființare o dorea. Prin această ultimă trăsătură gîndirea doctorului Pavel Vasici se apropie de aceea a revoluționarilor democrați ce militează pentru desființarea relațiilor de producție feudale și împroprietărirea țăranilor.

Atingînd problema țăranimii, majoritatea intelectualilor români din Transilvania se declarau alături de masele țărănești și împotriva organelor locale ale puterii de stat. Acești intelectuali au dus o luptă susținută pentru interesele obidiților, împotriva moșierilor maghiari și a organelor locale ale puterii burghezo-moșierești maghiare, atît în lucrările lor cît și în viața de toate zilele.

Majoritatea acestor lucrări analizează problemele de bază ale dezvoltării agriculturii, ale țăranimii și moșierimii din Transilvania în strînsă legătură cu economia din România. Astfel de exemplu G. Barițiu — în mai multe lucrări ale sale — compara conținutul legii de eliberare a iobăgiei din 1848 și patentele imperiale din 1853/54 din Transilvania cu reforma agrară din 1864 din România, scoțînd în evidență că fiecare din aceste legi sau reforme au contribuit la dezvoltarea forțelor de producție, la progresul economic și social²². În revistele și gazetele din Transilvania adeseori au apărut articole care au prezentat rezultatele economiei agrare din România, metodele de cultivare a unor plante, înființarea de școli de agronomie, programul de învățămînt al acestora, rezultatele activității acestor școli etc. Revista „Transilvania” în numărul ei din 15 februarie 1872 relatează că „Gazeta satelor” redactată de Ion Ionescu de la Brad servea la informările cu caracter agrar ale transilvănenilor.

Orientarea largă a articolelor legate de problemele de bază ale dezvoltării vieții agrare și sociale de la sate a contribuit la întărirea legăturilor multilaterale ale transilvănenilor cu cei din România.

Sfertul de veac între 1848 și 1873 (aparitia revistei „Economul”) este prima parte a perioadei de tranziție de la sistemul de gospodărire bazată pe clacă la o gospodărire capitalistă, în care — cu toate că iobăgia a fost desființată — încă predomină rămășițele cu caracter feudal din punct de vedere al relațiilor dintre moșieri și țărani. Din cauză că legea din 1848 nu a fost întregită cu dispozițiuni concrete de rezolvare, situația raporturilor dintre moșieri și foștii iobagi, precum și a țăranilor contractualiști nu a fost clarificată, ceea ce a dus la persistența

²¹ *Telegraful român*, nr. 3 din 8 ianuarie 1855, p. 9.

²² G. Barițiu, *Țara Românească și Moldavia*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 24 din 7 iunie 1860, p. 95 și *Cestiunea agrară în România*, în *Observatorul*, nr. 69 din 7/26 septembrie 1881, p. 278.

unor condiții dinaintea revoluției de la 1848. Astfel relațiile capitaliste puteau să facă progrese cu greutate, formarea unităților economice cu caracter burghez avea loc la început sporadic, acest proces intensificându-se după clarificarea raporturilor dintre moșieri și țărani pe baza patentelor imperiale din 1853 și 1854, precum și a judecătoriilor urbariale, la sfârșitul deceniului al 6-lea al secolului al XIX-lea.

În această perioadă literatura agrară românească din Transilvania își concentra forțele pentru a da ajutor țăranimii să reușească a-și menține pământurile luate în proprietate în timpul revoluției, să indice primii pași spre o gospodărire individuală rentabilă și folosirea uneltelor de muncă perfecționate. De asemenea, intelectualitatea burgheză românească făcea totul ca să ridice nivelul politic al maselor țăărănești, să-și întărească frontul de luptă împotriva asupririi, pentru eliberarea națională, care să ducă la unirea Transilvaniei cu România.

*

La sfârșitul acestei perioade apare prima revistă economică românească în Transilvania, „Economul“, rezultat al muncii pline de abnegație a unor agronomi care au văzut clar importanța dezvoltării agriculturii. Această publicație, chiar dacă nu avea un specific exclusiv agrar, conținea totuși multe referiri la problema agrară.

După 1848, în timpul regimului „liberal“, s-a înmulțit numărul tinerilor din Transilvania care și-au terminat studiile în institutele de agromonomie renumite din diferite țări ca Prusia, Austria, Franța etc. Mulți tineri au studiat în România, numărul lor crescând mereu, astfel că în anul școlar 1870/71 la București și-au terminat studiile 14 agronomi. În anii următori aproape că s-a dublat numărul studenților transilvăneni aflați în institutul de învățămînt agricol din România²³.

În aceste institute au făcut cunoștință cu sistemele cele mai dezvoltate de agricultură și cu problemele cele mai importante ale unei economii raționale. Și-au însușit practic știința multilaterală a cultivării plantelor și a creșterii animalelor. Întorcîndu-se apoi în Transilvania, acești tineri agronomi români cu o calificare superioară n-au primit totuși decît rareori posturi în agricultură, fiind numiți mai degrabă ca profesori la diferite școli. Ajungînd în contact nemijlocit cu fii de țărani, de meșteșugari, comercianți și cu părinții acestora, acești agronomi și-au dat seama de greutățile multilaterale ale maselor țăărănești și au recunoscut nevoia unei reviste de specialitate în care să se dezbată problemele actuale ale agriculturii transilvănene.

Așa s-a născut ideea ca să se editeze o revistă de specialitate cu caracter economic, „Economul“, apărută în 1873 la Blaj ca periodic

²³ *Transilvania*, nr. 20 din 15 octombrie 1871, p. 244.

Fig. 1.

bilunar sub redacția inginerului agronom Ștefan Pop²⁴ (fig. 1). Luând în considerare situația specifică din Transilvania, „Economul” s-a preocupat de toată economia țării, totuși în primul rînd de lărgirea și adîncirea cunoștințelor agricole ale maseilor țărănești²⁵. Revista a acordat o mare importanță și talmăcirii, precum și dezvoltării ideilor progresiste ale vremii, aplicîndu-le în mod creator, potrivit specificului Transilvaniei. Tocmai în această activitate bilaterală a revistei constă importanța și însemnătatea ei. Autorii articolelor și-au fixat ca scop, alături de cele amintite, și sprijinirea luptei maselor țărănești pentru eliberare socială și națională, ca o încununare a activității lor politice.

Ridicarea nivelului cunoștințelor țărănimii române în Transilvania era nemijlocit legată de lupta de eliberare. Atunci cînd țărani din Tran-

²⁴ Ștefan Pop, născut în ianuarie 1845 în Silivașul de Cîmpie (r. Luduș, reg. Mureș A.M.), își face studiile liceale la Tg. Mureș, Dumbrăveni și Blaj, după care studiază ca bursier al *Astrei* pedagogia superioară la Praga și agronomia la Kolşafska, în Boemia. Ca proaspăt absolvent este numit în 1866 profesor la preparandia din Blaj, înființată de curînd. Aici a predat aproape toate materiile de învățămînt, devenind prin pregătirea specială ce o avea și prin străduința neobosită unul din profesorii cei mai constructivi ai școlii. În 1882 fu numit profesor la Seminarul central și Institutul pedagogic din București, avînd apoi funcția de subdirector la Școala superioară de agronomie de la Herăstrău, pînă la moartea sa survenită la 26 ianuarie 1890. Îmbinînd activitatea de la catedră cu cea a scrisului, el a contribuit prin scrierile și publicațiile sale într-o mare măsură la formarea literaturii noastre pedagogice și economice. Din contribuția lui pedagogică remarcăm *Metodul pertractării abecedarului*, Blaj, 1872 și *Legendariu și exercițiu de limbă pentru clasa a II-a a școalelor populare*, apărut la Blaj în 1872, care a cunoscut cîteva reeditări în anii următori, cum e cea de a șasea ediție cu titlul *Carte de citire pentru școlile populare române*, Blaj, 1899. Contribuția economică a profesorului Ștefan Pop este însă cea mai valoroasă. Publicistica sa economică este răspîndită în diferite ziare și reviste ca „Familia”, „Transilvania”, „Economul”, — la care era editor și redactor responsabil — continuîndu-și-o apoi în „Foaia scolastică”, supliment al „Economului”, după încetarea apariției lui. Pe lîngă acestea agronomul Ștefan Pop a editat și lucrări separate cu diverse preocupări economice, dintre care amintim: *Măsurile metrice* apărută la Blaj în 1875, *Îmbunătățirea agriculturii noastre*, București, 1885 și altele la care ne referim în prezenta lucrare.

²⁵ *Fraților agricultori!* în *Economul*, nr. 1, din 1/13 ianuarie 1873, p. 1—2.

silvania au trebuit să ducă o luptă împotriva depozitărilor de pământ în perioada de după eliberarea din iobăgie, a fost de o mare importanță luminarea maselor țărănești nu numai în privința cunoștințelor economice, ci și în ceea ce privește drepturile lor politice.

Această activitate e continuarea tradițională a muncii depuse de înaintașii acestei generații în întărirea conștiinței naționale, a luptei de eliberare națională. Dacă revista „Economul” a contribuit la lărgirea cunoștințelor agro-zootehnice ale populației din Transilvania, rezultat deosebit de important în ridicarea nivelului material al maselor, rolul ei nu era mai mic în privința adâncirii cunoștințelor despre legile dezvoltării societății, a relațiilor și raporturilor dintre moșieri și țărani, a forței maselor țărănești, a încrederii în puterile lor, a luptei pentru drepturi. „Economul” se adresa țăranilor, în limbajul lor, despre năzuințele poporului, dându-le sfaturi care s-au dovedit juste în practică.

Economiștii grupați în jurul „Economului” au mai scris și în paginile altor ziare și reviste. Eugen Brote și Dumitru Comșa au publicat multe articole de specialitate agrară în „Gazeta Transilvaniei”, „Telegraful român”, în „Foișoara Telegrafului român” etc., iar alții în revista „Familia” și în „Gazeta poporului” din Timișoara. Calendarele erau și în această perioadă mijloace foarte bune pentru popularizarea metodelor noi în agricultură.

Deși au existat posibilități pentru tratarea problemelor cu caracter agrar în multe ziare și reviste, totuși un rol deosebit de important în răspîndirea ideilor noi despre o economie rațională l-a jucat revista de specialitate „Economul”.

În anii șaptezeci suprafața productivă din Transilvania de 9.776.269 iugăre a fost fărîmițată în 10.629.432 parcele, ceea ce a însemnat că în părțile nordice în general o parcelă era de 1,05 iugăre, iar în părțile sudice de 0,83 iugăre²⁶. Din cauza brazdelor și a drumurilor de căruță care treceau între aceste parcele, în realitate ele erau și mai mici. Această fărîmițare rezulta din relațiile agrare dezorganizate, împiedecînd în mod serios gospodărirea modernă a gospodăriilor țărănești individuale. Drept pildă amintim în acea vreme în comuna Șercaia din ținutul Făgăraș suprafața agricolă productivă de 3.800 iugăre ce era împărțită în 38.000 parcele. Unele părți lungi de 150 m erau late doar de 2—3 m, nenumărate părți aveau doar o mărime de 20—30 m². Cîte un țăran cu o proprietate de 10—20 iugăre avea 150—250 parcele, scria un corespondent de gazetă²⁷. Pericolul fărîmițării și al pulverizării parcelelor — proces mereu crescînd în urma moștenirii, a procesului de vînzare-cumpărare și a răpirii pămînturilor de către moșieri — era un pericol permanent care apăsa țăranimea. Semnificativ pentru ritmul de fărîmițare a pămîn-

²⁶ Numărul parcelelor și al comasațiunilor în Transilvania, în *Economul*, nr. 8 din 15/27 aprilie 1879, p. 59.

²⁷ *Erdélyi Gazda* [Economul transilvănean], nr. 51 din 21 decembrie 1877, p. 421.

turilor este exemplul din regiunea Cluj. Aici din 1861 pînă la 1883 cele 19.806 gospodării (sesii urbariale) s-au descompus în 24.960 de parcele, revenind unei gospodării țărănești 1,25 iugăre de pămînt²⁸.

Această situație care a făcut să fie aproape imposibilă introducerea unui sistem nou de gospodărire a fost văzută clar de către colaboratorii revistei „Economul”. În articolele scrise în legătură cu aceasta ei au arătat consecințele dezavantajoase ale fărîmîțării parcelelor, afirmînd că pe asemenea parcele mărunte nu se poate face agricultură la un nivel înalt, cu mașini agricole perfecționate. În vederea rezolvării acestei probleme agronomii grupați în jurul „Economului” au propagat concentrarea prin comasare a tuturor părților mici de pămînturi aparținătoare unei gospodării. Cu exemple concrete și ușor de înțeles, revista a ilustrat faptul că în urma comasărilor — cu ocazia cărora trebuia să fie rezolvată și separarea pășunilor în pășune moșierească și țărănească — va scădea suprafața de pășunat, care pînă atunci a fost folosită în comun cu moșierul, dar se vor crea condiții favorabile pentru cultivarea nutrețului în cadrul culturilor alternative, ceea ce va avea o deosebită importanță în creșterea modernă a animalelor. Odată cu accentuarea necesității comasării, „Economul” se ridica pentru încetarea gospodăririi perimate cu două și trei cîmpuri și împotriva creșterii animalelor cu metode vechi. Prin aceasta revista a făcut un pas înainte în problema reglementării proprietății funciare, privită cu multă suspiciune de țărănime. Ea a contribuit la accelerarea procesului de comasare în Transilvania, cerință absolut necesară pentru o gospodărire rațională²⁹. Astfel, de la circa 80 comune în care se efectuase comasarea în anul 1867, s-a ajuns la 207 localități în 1878³⁰.

Pe lîngă popularizarea comasării și a introducerii culturilor alternative, „Economul” s-a preocupat și de alte probleme referitoare la principiile de bază ale unui sistem nou de agricultură și la introducerea unor mașini perfecționate în agricultură. A prezentat în mod detaliat cele mai dezvoltate pluguri de fier ale vremii și avantajele acestora față de cele învechite. Nu a scăpat din vedere ca pe lîngă celelalte unelte de producție agricole moderne să arate prin ilustrații avantajele mașinilor de treierat și să facă cunoscut cititorilor cînd și unde se țin expoziții de mașini și unelte agricole cu vînzare. După 1875 „Economul” pornește o adevărată campanie pentru a face înțeleasă importanța introducerii mașinilor în agricultură³¹.

²⁸ *Ibidem*, din 15 februarie 1886.

²⁹ *Foloasele comasării*, în *Economul*, nr. 7—8 din 1/13 mai 1876, p. 60—61; *Regularea posesiunilor sau comasarea*, în *Economul*, nr. 9 din 1/13 mai 1879, p. 67—68; *Cum să ne ferim de dăunări la comasări*, în *Economul*, 1879, nr. 14—15.

³⁰ *Numărul parcelor și al comasațiunilor în Transilvania*, în *Economul*, nr. 8 din 15/27 aprilie 1879, p. 59.

³¹ *Despre îmblățit-treierat*, în *Economul*, nr. 14 din 15/27 iulie 1877, p. 105—107; *Foloasele mașinii de treierat*, în *Economul*, nr. 19 din 1/13 octombrie 1877, p. 145—146; R. Simu, *Uneltele, instrumentele ori mașinile*, în *Economul*, nr. 5 din 1/13 martie 1879, p. 35—37.

Pentru ca diferitele munci agricole să fie făcute la timp, s-a atras atenția țăranilor asupra respectării calendarului „Economului”, întocmit pe bază științifică și a experienței zilnice de mai mulți ani. Tot mai mare e numărul acelor articole care dezbat în mod științific necesitatea îmbunătățirii cultivării plantelor corespunzătoare condițiilor existente, a „cultivării” pomilor, a intensificării creșterii animalelor de soi etc. „Economul” a acordat o deosebită importanță folosirii în mod rațional a perioadei de iarnă, mai puțin importantă din punctul de vedere al lucrărilor agricole efective, sfătuind cititorii ca aceste luni să fie consacrate autocalicării, reparării uneltelor și întreținerii gospodăriei de lângă casă.

În coloanele „Economului” au apărut în mod sistematic, pe baza unui plan elaborat înainte, articole care erau chemate să introducă țărănimea în cunoașterea treptată a economiei agrare. Deși înaintea apariției „Economului”, colaboratorii revistei au publicat articole generale cu noțiuni elementare, dar științifice de agricultură, despre importanța cunoașterii metodelor agriculturii raționale, despre felul muncii în agricultură etc., acum ei au analizat de la început — urmărind metoda școlărească de la cele mai simple noțiuni — problemele de bază ale agriculturii.

Comparând articolele apărute în diferite ziare pînă la 1873 cu cele din „Economul”, putem să vedem cît de mult s-a dezvoltat din acest punct de vedere conținutul articolelor. Dacă în articolele ziarelor, agromomii se străduiau a face cunoscut țăranimii cît de nerentabilă este economia cu „trei cîmpuri”, în „Economul” au fost publicate o serie de variante ale economiei alternative.³² Colaboratorii „Economului” au studiat posibilitățile ridicării nivelului agriculturii, gospodăriilor țărănești și au dat sfaturi corespunzătoare țăranilor. Scopul lor era ridicarea cît mai rapidă a gospodăriilor țărănești din Transilvania la nivelul economiei agrare din țările mai dezvoltate.

Nivelul cunoștințelor agricole ale țăranilor a fost în strînsă legătură cu nivelul cultural general al satelor. Este vorba de faptul că problemele în legătură cu agricultura rațională puteau fi făcute cunoscute în rîndurile țăranimii numai cu ajutorul textelor tipărite. În urma politicii cercurilor guvernante însă, circa 60—80% dintre țărani nu cunoșteau literele³³. Ca această situație — care a îngreunat adîncirea cunoștințelor agricole — să fie lichidată, redactorul și colaboratorii „Economului”, împreună cu celelalte ziare și reviste, au luptat pentru îmbunătățirea sistemului de învățămînt și a situației materiale a învățătorilor. Lupta pentru îmbunătățirea situației materiale a învățătorilor a avut o importanță mare, deoarece scutiți de greutățile materiale, învățătorii puteau să se consacre numai activității de ridicare a cunoștințelor maselor popu-

³² Cum să se formeze economia noastră cu trei cîmpuri, ca să corespundă cerințelor prezente?, în *Economul*, 1879, nr. 11, 13.

³³ *Observatorul*, nr. 1 din 1/13 ianuarie 1878, p. 1.

Fig. 2.

importante probleme ale învățământului elementar și mediu. În cadrul revistei au fost discutate părerile în legătură cu îmbinarea în cadrul învățământului a cunoștințelor teoretice cu cele practice — ceea ce a avut deja o largă răspîndire în sistemul de învățămînt al altor țări.

„Foaia scolastică” a luat o poziție hotărîtă în problema introducerii în sistemul de învățămînt a obiectelor legate de practică: fizica, chimia, științele naturii etc. A socotit necesară introducerea acestor obiecte de studii în învățămîntul elementar, în primul rînd pentru a lichida superstițiile care stăteau în calea înțelegerii legilor și fenomenelor naturii de către țărani. În legătură cu această problemă putem citi în articolul *Fizica în școala poporale!* următoarea afirmație justă: „...mediul cel mai bun pentru stîrpirea superstițiilor din popor este una instrucțiune poporale bună în obiectul fizicii”³⁴.

În scopul adîncirii cunoștințelor de specialitate în domeniul agriculturii, „Economul” a pus problema înființării unor școli profesionale agricole în limba română³⁶.

Ștefan Pop, care a fost inepuizabil în inițiativele sale, a organizat un sistem de învățămînt cu ajutorul unor „învățători călători” în scopul ridicării nivelului de cunoștințe economice ale țăranilor români. Tinerii ingineri agronomi cu studii superioare absolvite în străinătate s-au angajat cu plăcere de a ține conferințe gratuite în diferite comune (mai ales

lare. În acest scop apare la 1873 ca supliment al „Economului” un organ pedagogic și didactic pentru școlile române intitulat „Foaia scolastică”³⁴ (fig. 2).

„Foaia scolastică” a apelat în primul rînd la învățătorii de la sate în scopul ridicării nivelului cultural al maselor, accentuînd marea sarcină care a stat în fața lor. Pe lângă acestea a avut ca scop adîncirea cunoștințelor didactico-pedagogice. Acest supliment a devenit în scurt timp un for înalt al discutării în mod deschis a celor mai

³⁴ „Foaia scolastică”, supliment al „Economului”, apare la 1/13 martie 1873 sub redacția lui Ștefan Pop pînă la 15/27 decembrie 1875, ca din 1/13 februarie 1876 pînă în 1881 să fie sub redacția lui I. Micu-Moldovanu.

³⁵ *Foaia scolastică*, nr. 5 din 1/13 aprilie 1876, p. 38—39.

³⁶ *Necesitatea școlilor de agricultură*, în *Economul*, nr. 4 din 15/27 februarie 1875, p. 26—27; *Ce ne lipsește!*, în *Economul*, nr. 18 din 15/27 septembrie 1876, p. 137—138; *Pentru îmbunătățirea stării materiale a poporului*, în *Economul*, nr. 10 din 15/27 mai 1877, p. 75—76.

duminica) despre agricultura înaintată, despre necesitatea introducerii comasării, a culturilor alternative și a folosirii uneltelor perfecționate în agricultură. Cu aceste conferințe au contribuit într-o măsură mare la ridicarea nivelului de cunoștințe agricole ale țăranilor români din Transilvania³⁷.

Acestea au fost problemele de care s-a ocupat „Economul” în scopul ridicării nivelului cultural și al adâncirii cunoștințelor agricole ale țăranimii din Transilvania, materialele publicate timp de opt ani (1873—1880) în paginile revistei contribuind fără îndoială la rezolvarea problemelor mai sus amintite. În urma activității pline de abnegație a inginerilor agronomi grupați în jurul revistei „Economul” s-a accelerat comasarea care în relațiile de atunci a asigurat independența gospodăriilor mici față de gospodăriile mari, cu alte cuvinte a asigurat existența lor.

Redactorul și colaboratorii revistei „Economul”, pe lângă faptul că s-au preocupat de ridicarea nivelului de cunoștințe ale țăranimii, n-au scăpat din vedere nici activitatea social-politică, pe care au pus-o în slujba apărării intereselor țăranimii române din Transilvania. După semnarea pactului dualist și introducerea „legii naționalităților” din 1868, situația maselor țărănești române din Transilvania s-a înrăutățit mult. Pe lângă asuprirea națională și exploatarea cruntă, masele țărănești suferau și de silniciile moșierilor. Procesele de clarificare a raporturilor dintre moșieri și țărani în fața judecătoriilor urbariale s-au reînnoit, iar sentințele aduse erau aproape toate împotriva țăranilor. Mulți țărani români și-au pierdut loturile sau o parte a lor. În legătură cu aceasta G. Barițiu spunea: „... că, cu proclamarea emancipării locuitorilor rurali în 1848 și cu regularea lor posterioară, scopul propus nu s-au ajuns nici pe jumătate, ci că pericolul este învederat ca milioanele de cultivatori să recadă din nou în o servitute dacă se poate și mai amară decât fusese cea anterioară”³⁸.

„Economul” ducea o luptă împotriva acestei nelegiuiri. În diferite lucrări, se expuneau suferințele poporului român din Transilvania. Analizînd situația legilor agrare și urbariale, autorii subliniază neajunsurile acestora: „Legile agrare — se spune — sînt pe cît de nedrepte, pe atît de funeste în aplicarea și urmările lor. Prin executarea lor poporul se despoaie de drepturi și proprietăți ca niciodată mai înainte. Sințenia proprietății au ajuns a fi o frază goală...”³⁹

Autorii *Memorialului* mai sus amintit sînt luptători fermi ai maselor țărănești din Transilvania împotriva nelegiuirilor, a măsurilor luate de diferite ministere. „Țăranul numai după luptă și proces de zeci de ani poate ajunge în cazurile cele mai bune în folosirea drepturilor ce-i compet din pădurile comune — accentuează redactorii *Memorialului* —. Zecile de mii de procese, în care a fost încurcat de la desființarea iobăgiei

³⁷ Șt. Pop, *Invățămîntul agricol la țară*, București, 1884.

³⁸ *Studiu istoric asupra raporturilor agrare din Ungaria și țările adnexe*, în *Transilvania*, nr. 9—10 din 1—15 mai 1884, p. 65—66.

³⁹ R. Pantazi, *op. cit.*, p. 297.

încoace, l-au dezgustat, maltratat și au făcut să nu mai creadă că există dreptate pe pământ”⁴⁰.

Intellectualii vremii luau apărarea intereselor tuturor păturilor țărănești, nu numai a țăranimii eliberate (a foștilor iobagi). În memoriul amintit se scria că: „În legile agrare s-au strecurat mulțime de dispozițiuni referitoare nu la iobagi, ci la zilieri, curteni... arendași, cu intențiune însă, ca prin interpretări sinistre aplicate la iobagi din vechime, să-i scoată pe aceștia din locuințele și moșioarele lor. Așa am văzut sate întregi deposedate, sute de familii aruncate pe stradă deși aceștia au fost din părinți și moși *glebae adscripti* și au făcut toate prestațiunile iobăgiei. Regularea posesiunilor e o adevărată calamitate pentru popor...”⁴¹.

Activitatea politică a colaboratorilor revistei „Economul”, a căror număr a crescut mereu, și a specialiștilor care s-au format și educat în jurul revistei și-a găsit expresia și în alte domenii. Cei mai buni cunoscători ai problemelor agricole i-au ajutat pe deputații români din parlament în discuțiile susținute în interesul țăranimii. E posibil că au avut un rol destul de important și în întocmirea textului petiției către parlament în problema urbarială, din 20 aprilie 1880, de la Sibiu. Este un fapt cunoscut că această petiție care apăra interesele țăranimii din Transilvania a produs o mare vîlvă în rîndurile claselor exploataatoare, deoarece a demască fără nici o cruțare intenția proprietarilor de pământ de a lovi în țăranime. „Noi — se spune în acest document — studiindu-l cu de-amănuntul, ne ținem de datorință patriotică a desfășura toate motivele de drept, economie națională și politică ce pledează contra lui. Pentru că, dacă proiectul, cu desconsiderarea acestor motive, ar deveni lege, sîntem convinși că nu numai ar duce la sapă de lemn pe cea mai mare parte a foștilor iobagi, — ceea ce nu poate fi în interesul bine priceput al patriei noastre... Această convingere a noastră se bazează pe experiența de mai mulți ani, pe cunoștințele ce ni le-am cîștigat prin un studiu serios al cauzelor urbariale, și pe însăși practica pe acest teren; căci ca apărători ai foștilor iobagi mai în toate cauzele urbariale ne aflăm în atingere zilnică cu ei, — noi pricepem și cunoaștem interesele lor”⁴². Tinerii grupați în jurul revistei „Economul” au fost deci nu numai specialiști buni, au căutat să lumineze masele țărănești din punct de vedere economic, dar au fost și luptători dîrzi pe plan politic în interesul țăranimii.

Această generație de tineri ingineri agronomi însă n-a ajuns, în condițiile ascutirii luptei politice, ca, înfruntînd împotrivirea proprietarilor de pământ români, să ceară desființarea marilor proprietăți și improprietărirea țăranimii. Ea s-a mulțumit să rezolve problema agrară, fără să atingă însă marile proprietăți. Acest spirit se oglindește și în coloanele revistei „Economul”. Colaboratorii revistei sînt preocupați în primul rînd

⁴⁰ *Ibidem*, p. 298.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Telegraful român*, nr. 47 din 19 aprilie 1880, p. 186.

de soarta gospodăriilor țărănești, vrînd să mărească puterea lor economică, totuși nu pun problema împărțirii marilor proprietăți între țărani, singura posibilitate a lichidării mizeriei. E drept că în situația existentă, militarea pentru împărțirea pămînturilor ar fi atras după sine bănuiala de a fi revoluționari și din această cauză colaboratorii revistei au renunțat la revendicarea reformei agrare. Colaboratorii revistei au privit problema agrară uneori de pe poziția marilor proprietari de pămînt români și din această cauză n-au dorit o rezolvare radicală a problemei agrare, ci numai anumite reforme, care însă nu atingeau în esență marile proprietăți.

Tocmai aceasta era cauza că nici unul dintre articolele revistei „Economul” n-a pus în discuție problema lichidării marilor proprietăți.

Activitatea pe plan politic a revistei „Economul” n-a avut un caracter de sine stătător, dar a fost în strînsă legătură cu politica Partidului Național Român, mai precis colaboratorii revistei au reprezentat punctul de vedere politic al Partidului Național Român. Burghezia română din Transilvania, datorită situației sale specifice, a fost însă adepta politicii proprietarilor români de pămînt și n-a luptat pentru o reformă agrară care să satisfacă țărănimea română. Este clar deci că și colaboratorii revistei „Economul” au crezut să rezolve problema țărănească fără a preconiza o împărțire a pămînturilor marilor proprietari.

Colaboratorii revistei „Economul”, pe lîngă lupta pentru ca țărănimea să-și poată menține loturile, au militat și pentru interesele politice ale maselor țărănești. Eugen Brote⁴³, unul dintre cei mai însemnați colaboratori ai revistei, în calitate de secretar al sinodului greco-catolic din Sibiu, a luat parte la elaborarea unui memoriu în anul 1879, memoriu în care semnatarii protestează împotriva încercării de maghiarizare forțată a învățămîntului elementar⁴⁴. Începînd din anul 1881, ca membru al Comitetului Național Român, lupta împotriva asupririi naționale a românilor din Transilvania. Mai tîrziu va deveni al doilea vicepreședinte al Comitetului Național și în această calitate va semna *Memorandumul*

⁴³ Eugen Brote (1850—1912) a studiat și el agronomia, preocupîndu-se de ridicarea agriculturii în viața practică, în lucrări separate și diverse articole și studii publicate în „Telegraful român”, „Foișoara Telegrafului român”, „Economul” etc., în care arată că agricultura nu mai este un conglomerat de experiențe și date, ci o adevărată știință (vezi E. Brote, *Agricultura și țăranul român*, în *Economul*, nr. 7 din 15/27 aprilie 1874, p. 49—51), militînd pentru o agricultură rațională. Între 1879 și 1888 E. Brote este asesor consistorial în Sibiu, contribuind la înființarea primei reuniuni agricole românești din Transilvania (1888), fiind și unul dintre corifeii direcțiunii memorandiste.

⁴⁴ Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* (Documente privitoare la istoria problemei naționale în Ungaria în perioada dualismului), vol. I, 1867—1892, Budapesta, 1952, p. 615.

din 1892⁴⁵. Dumitru Comșa⁴⁶, unul din cei mai rodnici corespondenți și susținători ai revistei „Economul“, a avut și el un rol însemnat în lupta pentru drepturile poporului român din Transilvania (fiind și el implicat în procesul memorandiștilor)⁴⁷. Fondatorul revistei „Economul“, Ștefan Pop, a ridicat de multe ori problema necesității unei asociații agricole care în afară de problemele economice să lupte și pentru cucerirea de drepturi politice pe seama țărănimii⁴⁸. El a militat pentru înființarea unei asociații care să apere interesele tuturor țăranilor români din Ungaria și Transilvania. În cererea semnată de Ștefan Pop, Vincențiu Babeș, D. Comșa și alții în anul 1881 — a doua în această problemă, adresată guvernului maghiar, putem citi următoarele: „Noi așa știm, că reuniunile existente reprezintă numai interesele proprietarilor mari și de mijloc, iar proprietatea mică, respectiv interesele clasei agricole se neglija“⁴⁹. Cu toată necesitatea arzătoare, numai în anul 1888 a luat ființă o astfel de asociație agricolă românească cu atribuții destul de reduse: *Reuniunea română de agricultură din comitatul Sibiului*.

Articolele care au fost scrise de către colaboratorii revistei și de corespondenții ei din provincie despre situația materială grea, nivelul scăzut de cultură al țărănimii, au devenit elemente ale luptei pe plan politic⁵⁰. Prin faptul că au dezvăluit întotdeauna curajos viața mizeră a țărănimii române, au influențat în mod favorabil opinia publică și pe acei deputați maghiari din parlament care au luptat pentru rezolvarea problemei naționale, totodată au servit ca material deputaților români pentru întocmirea discursurilor lor parlamentare. Fără îndoială că articolul scris de Ștefan Pop *Urcarea darei de pământ și poporul, din punct de vedere economic*, e un rechizitoriu aspru împotriva statului austro-ungar: „... ne trebuie să cumpărăm bucate și să plătim darea, că ne-au estimat moșiile, apoi mai bine să le vindem noi — spun țăranii prin condeiul autorului —, decît să ni le bată în tobă și să le deie mai pre nemîc,

⁴⁵ Fiind urmărit în procesul *Memorandumului*, E. Brote trece la 1894 în România.

⁴⁶ Dumitru Comșa, născut în 1846 la Sibiu, își face studiile teologice în orașul natal, după care studiază agronomia la Altenburg (Ungaria), apoi la Leipzig (Germania) și în Boemia. Întorcîndu-se în Transilvania, el va desfășura o activitate rodnică de profesor și publicist, militînd, ca și ceilalți, în scrierile sale pentru o agricultură rațională, pentru înființarea de reuniuni economice și credite rurale, pentru expoziții agricole etc. care să ridice starea țăranului român din toate punctele de vedere. De altfel, D. Comșa va fi al doilea președinte al *Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiului*, după E. Brote.

⁴⁷ D. Comșa va suferi pentru aceasta o condamnare de trei ani în urma procesului intentat memorandiștilor în anul 1894.

⁴⁸ *Necesitatea reuniunilor economice la români*, în *Economul*, nr. 15 din 1/13 septembrie 1873, p. 113—115; *Necesitatea unei reuniuni economice*, în *Economul*, nr. 2 din 15/27 februarie 1880, p. 14—15.

⁴⁹ *Planul reuniunii românești de agricultură*, în *Transilvania*, nr. 19—20 din 1—15 octombrie 1885, p. 157.

⁵⁰ *Pentru ce sărăcește poporul agricultor*, în *Economul*, nr. 16 din 15/27 septembrie 1873, p. 122—124; *Pentru îmbunătățirea stării materiale a poporului*, în *Economul*, nr. 10 din 15/27 mai 1877, p. 75—76.

cum au făcut cu vitele cutărora; suntem de peritu, nu avem ce face⁵¹. Asemenea articole puteau fi întâlnite deseori în coloanele revistei „Economul”. Colaboratorii ei, specialiști agronomi, apropiați de țărănime, nu se mulțumeau exclusiv cu îndrumarea maselor către o economie mai bună în vederea îmbunătățirii situației lor materiale, ci duceau și o luptă susținută pentru apărarea intereselor lor față de moșieri, față de organele locale ale puterii burghezo-moșierești maghiare.

Deși agronomii colaboratori ai revistei „Economul” criticau în mod hotărât lipsurile legilor legate de desființarea iobăgiei, a serviciilor cu caracter feudal și duceau o luptă susținută pentru loturile țărănești, totuși ei nu au ridicat în lucrările lor necesitatea lichidării marii proprietăți. Ei au găsit că repartizarea formată după 1848 a proprietății funciare, adică pământuri întinse moșierilor, loturi mici țăranilor, e naturală. Această concepție s-a oglindit și în articolele teoretice ale lor. Mulți dintre ei au susținut agricultura de tip prusac, caracteristică țărilor din Europa răsăriteană, considerînd-o avantajoasă și pentru situația Transilvaniei. În această direcție deci au fost publicate în coloanele revistei „Economul” teoriile agricole și articolele referitoare la avantajele agriculturii de tip prusac ale economiștilor germani: Albrecht Thaer, Thiel, Wilhelm Roscher și Franz Horský. Din cele două sisteme de gospodărie mari capitaliste, sistemul de amendare din Anglia și sistemul de auto-administrare din Prusia, „Economul” propagă sistemul prusac pe care l-a considerat mai dezvoltat și superior celui englez⁵².

Din cauză că marii proprietari transilvăneni, imediat după eliberarea iobagilor la 1848, au avut de înfruntat greutăți mari în urma lipsei forței de muncă libere și a capitalului și astfel era aproape imposibilă administrarea proprie a domeniilor lor, devine obișnuită arendarea pământului. Acest obicei va dispărea mai târziu și în locul lui se va răspîndi sistemul prusac, sistemul de autoadministrare a domeniilor. În această direcție un rol însemnat l-au avut articolele publicate în diferite reviste de specialitate ca „Economul” și altele. Atingînd problemele producției în general și, legată de aceasta, necesitatea folosirii științei pentru sporirea productivității, colaboratorii agronomi ai revistei „Economul” scoteau în evidență importanța aplicării rezultatelor cercetărilor științifice, a experienței, a mașinilor perfecționate. În articolul *Agricultura rațională*, de exemplu, se expune pe baza lui Thaer că învățarea cultivării pământului se poate face în trei feluri: în primul rînd ca o meserie, în al doilea rînd ca un simț artistic, iar în al treilea rînd în mod științific, autorul articolului situîndu-se pe poziția lui Thaer că la baza agriculturii raționale stă învățătura științifică, pentru a cărei aplicare de către toți agricultorii militează consecvent.⁵³

Prin publicarea anumitor păreri și a rezultatelor științifice, autorii articolelor s-au străduit să convingă pe proprietarii de pământuri, în

⁵¹ *Economul*, nr. 5 din 1/13 martie 1873, p. 38—39.

⁵² *Despre arende*, în *Economul*, nr. 8 din 15/27 aprilie 1873, p. 59.

⁵³ *Economul*, nr. 8 din 15/27 aprilie 1873, p. 57.

primul rînd pe țărani, că și în relațiile de proprietate de atunci se putea aplica un sistem de agricultură rentabilă. „Astăzi, în veacul vaporilor și a mașinilor celor multe — se arată în *Invitare de prenumerațiune* la „Economul“ — în veacul progresului, unde toate înaintează cu pași repezi și se perfecționează din zi în zi; trebuie să înainteze și economul român în măsura timpului; că de nu va înainta și va sta în loc, rămîne de lume, cine nu înaintează cu timpul, peste acela trec cei ce înaintează și-l apasă la pămînt”⁵⁴.

Concepțiile economico-sociale ale specialiștilor de la „Economul“ au avut un caracter burghez. Majoritatea articolelor au fost pline de ideile dominante ale epocii. În articolul *Agricultura înaintează paralel cu știința și cerințele sociale*, scris de Șt. F. Iancu, se pun în discuție constatările economistului D. Destutt de Tracy despre raporturile dintre dreptul de proprietate și libertate, iar apoi pe baza lui Thiers se afirmă că: „fără proprietatea mobilă n-ar fi societate, fără proprietatea imobilă n-ar fi civilizațiune”⁵⁵. E semnificativ că articolul condamnă situația din Anglia, unde cu ocazia revoluției burgheze marile proprietăți n-au fost lichidate, în schimb apreciază modul în care revoluția franceză a rezolvat problema agrar-țărănească, acordînd „dreptul de proprietate țăranilor, care pînă aci era un monopol al clasei aristocratice”⁵⁶.

„Economul“ s-a preocupat de una dintre problemele cele mai însemnate ale vremii, cea a comerțului liber și a sistemului vamal protecționist. Ioan Roman, în studiul *Sistemele național-economice: Comerțul liber — Protecția muncii*, definește diferența între cele două sisteme. El spune că: „Acest sistem [al liberului schimb] face pe popoarele — agricole — lipsite de industrie proprie tributare țărilor industriale și prin urmare dependente de acestea nu numai economice, dar cum vedem în viața practică — și politice“, lucru pe care l-a făcut și Transilvania deschizînd porțile liberului schimb⁵⁷. „Tirania veche a celor puțini, încordarea lor de a exploata pe cei mai mulți prin forță brută — sau prin tirania legilor, s-a înlocuit în mare parte prin măsuri și sisteme economice, care cu atît sînt mai periculoase cu cît pe acelea ochiul nu le vede și rezistența contra lor este aproape imposibilă”⁵⁸, scria Ioan Roman, care a văzut clar că în cadrul liberului schimb țările mai dezvoltate din Occident nimicesc viața economică a țărilor mai slab dezvoltate din punct de vedere industrial din răsăritul Europei. După încheierea convenției vamale între România și Austro-Ungaria în 1875, colaboratorii revistei „Economul“ și-au exprimat și ei părerea despre ea, condamnînd-o. Între România și Transilvania au existat de secole întregi legături comerciale firești, chiar și în timpurile vitrege ale epocii fanariote românești și a absolutismului din Transilvania între anii 1849 și 1860. Legă-

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 2 din 15/27 ianuarie 1873, p. 9.

⁵⁵ *Ibidem*, nr. 3 din 1/13 februarie 1877, p. 21.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 16 din 15/27 octombrie 1879, p. 122.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 123.

tura strînsă putea să fie stînjinită numai prin reguli forțate. Se înțelege ușor deci, de ce economiștii români din această perioadă s-au manifestat împotriva ei. Iar după intrarea în vigoare, la 1/13 iulie 1876, a convenției vamale, văzîndu-se clar ale cui interese deservea (ale moșierimii maghiare), intelectualitatea română transilvăneană s-a ridicat și mai hotărîtă împotriva ei. Agronomii, economiștii accentuau în lucrările lor că pînă la intrarea în vigoare a convenției vamale între România și Austro-Ungaria țărănimia din Transilvania putea să ajungă la animale cu un preț redus, dar de atunci sub pretexte de ordin sanitar autoritățile au oprit afluxul normal al vitelor din România în Transilvania. La fel era situația și pe linia schimbului de cereale între România și Transilvania. Populația din părțile estice ale Transilvaniei își asigura aprovizionarea cu cereale din România la un preț redus, însă după 1876 acest avantaj s-a anihilat⁵⁹.

Analizînd aceste probleme, concepția grupului de specialiști din jurul „Economului” despre necesitatea unei pieți naționale românești s-a întărit, iar scrierile lor au contribuit la adîncirea conștiinței naționale în rîndul maselor populare din Transilvania.

„Economul” s-a ocupat și cu problema necesității de a asigura țărănimia cu capital bănesc. Analizînd lipsa de bani a țărănimii, a accentuat că această situație va împinge țărănimia în ghiarele cămătarilor și de aceea militează pentru înființarea unor bănci și a unor institute de credit. Ca urmare a acestei activități, Albina și alte bănci românești au început să înființeze un sistem de sucursale⁶⁰.

În cei opt ani de existență, „Economul” a desfășurat o activitate de o importanță deosebită în scopul ridicării nivelului de cunoștințe agricole ale țărănimii, contribuind astfel la adîncirea conștiinței ei naționale. Articolele apărute în coloanele revistei — ocupîndu-se cu diferite laturi ale agriculturii transilvănene și analizînd specificul economiei agrare de aici — au îmbogățit cu constatări foarte valoroase literatura de specialitate agrară românească.

E greu de hotărît în ce domeniu a adus mai mult țărănimii române această revistă: în tîlmăcirea cunoștințelor agricole sau în educarea maselor țărănești. Din punct de vedere al dezvoltării economice, sociale și politice, ambele aveau aceeași importanță. Valoarea deosebit de mare a revistei și a agronomilor care au colaborat la ea constă în faptul că au pus la ordinea zilei principalele probleme agricole din Transilvania, le-au discutat și au luptat cu toate forțele lor pentru rezolvarea acestora.

*

După cum s-a mai subliniat, articolele publicate în „Economul” au atins cele mai importante laturi ale economiei agrare din Transilvania, contribuind astfel la întărirea literaturii agrare românești. Caracteristica

⁵⁹ Șt. Pop, *Politica noastră comercială și convențiunea cu Austro-Ungaria*, București, 1886.

⁶⁰ *Economul*, nr. 19 din decembrie 1873, p. 147.

articolelor din „Economul” este că ele analizează specificul Transilvaniei, scoțind în evidență repartizarea extrem de neegală a proprietății, regiunile imense de păduri găsite în proprietatea moșierilor, dealurile cu pășuni întinse corespunzătoare pentru vite, pomicultură și creșterea animalelor. Sînt legate de realitățile din Transilvania chiar și articolele teoretice. Deși acestea, în majoritatea lor, analizează constatările unor teoreticieni din Germania, Franța, Anglia, totuși, în părțile unde autorul compara realitatea de la noi cu cele din țările susamintite, sînt constatări originale și referitoare la situația economiei românești.

La fel erau și lucrările monografice apărute în această perioadă. Paralel cu activitatea agronomilor români din Transilvania la „Economul”, aceștia făceau eforturi pentru a analiza la un nivel potrivit cunoștințelor țărănimii, dar cu amploare mai mare, unele probleme ale agriculturii din Transilvania. Astfel au apărut o serie de lucrări, unele cu caracter de manuale pentru uz școlar, iar altele pentru masele țărănești. Apariția acestor cărți, manuale cu un tiraj deosebit de mare contribuia la cunoașterea mai temeinică a științei agrare din Transilvania din partea maselor populare. E de subliniat că atare manuale sau lucrări cu alt caracter se adresau țăranilor, pentru ei doreau să aducă cunoștințe. Aceste lucrări, analizînd economia modernă, gospodărirea rațională, luau ca exemplu totdeauna o gospodărie de 5—10 iugăre, deci o gospodărie țărănească caracteristică economiei din Transilvania.

Cea mai importantă carte de acest fel era cea a lui Ștefan Pop, intitulată *Economia rurală*, editată la Blaj, în 1881 (fig. 3). E un ghid corespunzător agriculturii din Transilvania, atingînd cele mai importante laturi ale agriculturii. Cartea are o valoare deosebit de importantă și pentru că conține 142 de ilustrații, referitoare la toate problemele de bază ridicate în carte.

Cartea se adresează țărănimii. În introducerea autorul Ștefan Pop, dedicînd cartea poporului român, spunea: „Acelui popor, care în decursul miilor de ani și-a păstrat cu credință datinile străvechi, virtuțile cetățenești, pămîntul strămoșesc, limba dulce și sonoră, și mai presus de toate eroismul și gloria în lupte, că tot atîtea clenodii ereditate de la marii noștri părinți al căror nume l-au reînviat acum, după șaisprezece secole, dedic acest op, în semn de iubire . . .”

Vorbînd despre factorii unei economii agrare de un nivel înalt, autorul accentuează importanța folosirii experienței și a rezultatelor științei. Introducerea economiei de sisteme schimbătoare, a mașinilor perfecționate, a folosirii îngrășămintelor, e o cerință indispensabilă pentru gospodărirea rațională.

Valoarea deosebită a cărții este că ea, pe lîngă cultura cerealelor, vorbește amănunțit de diferitele ramuri ale agriculturii, despre legumărit, pomărit, creșterea animalelor etc.

Transilvania se caracterizează prin marea varietate a reliefului ei, ceea ce cere o economie agrară diferențiată, corespunzătoare regiunii respective. Ștefan Pop subliniază în lucrarea lui importanța respectării

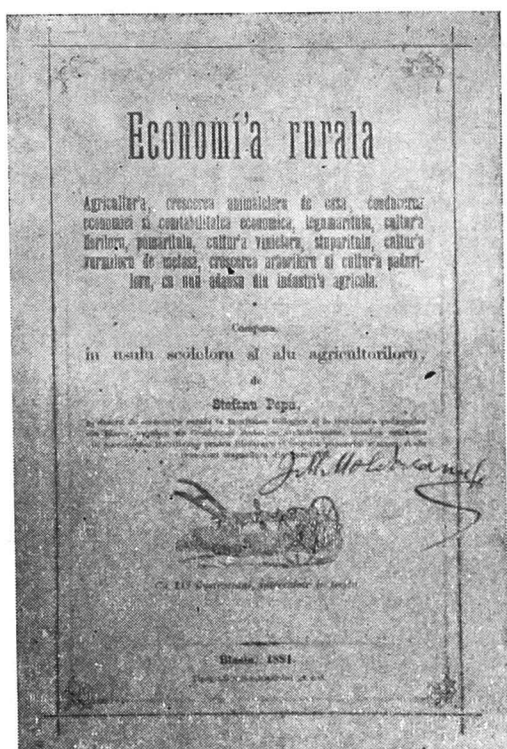

Fig. 3.

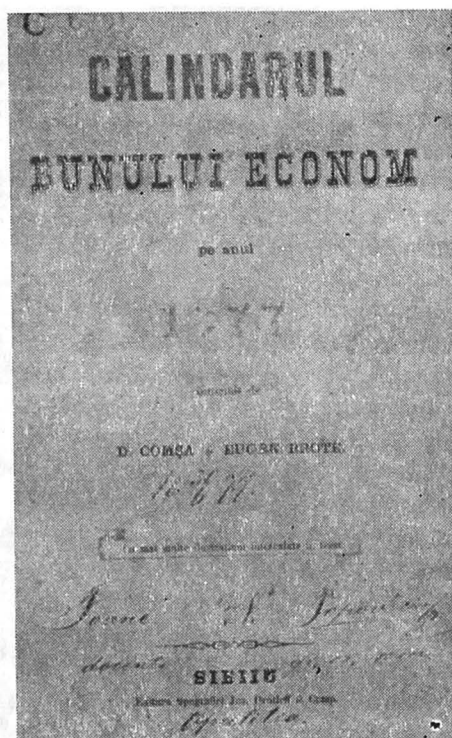

Fig. 4.

cerințelor naturii, a regiunilor respective din punct de vedere al gospodăririi. Cu capitolul „Conducerea economiei peste tot”, cartea lui Ștefan Pop se evidențiază în această literatură de specialitate agrară. Este printre primele lucrări care, văzînd lumina tiparului în Transilvania, dau sfaturi maselor țărănești cum să-și conducă economia, cum să gospodărească în mod rentabil, ca să poată evita ruina.

În bogata sa activitate științifică și de popularizare a științei agrare, Ștefan Pop nu a uitat niciodată că scrie pentru țărani, în interesul lor. În lucrarea sa *Învățămîntul agricol la țară*, apărută la București în 1884, el spune: „Să învățăm dară pe țăran, care formează respectabila clasă a muncitorilor, baza țării...”⁶¹. Lucrările lui constituiau un factor deosebit de important în ridicarea nivelului cunoștințelor țărănimii, a întregii economii agrare țărănești în ultimul pătrar al secolului al XIX-lea.

Un alt reprezentant de seamă al colaboratorilor „Economului” și al agronomilor care au contribuit la îmbogățirea literaturii științifice agrare românești era Dumitru Comșa, redactor timp de cinci ani al „Călimdarului bunului econom” (1877—1881), împreună cu Eugen Brote (fig. 4). Preocuparea lui era orientată în primul rînd spre pomicultură, editînd mai multe lucrări de acest fel. Cea mai importantă contribuție a lui D. Comșa

⁶¹ Șt. Pop, *Învățămîntul agricol la țară*, București, 1884, p. 7.

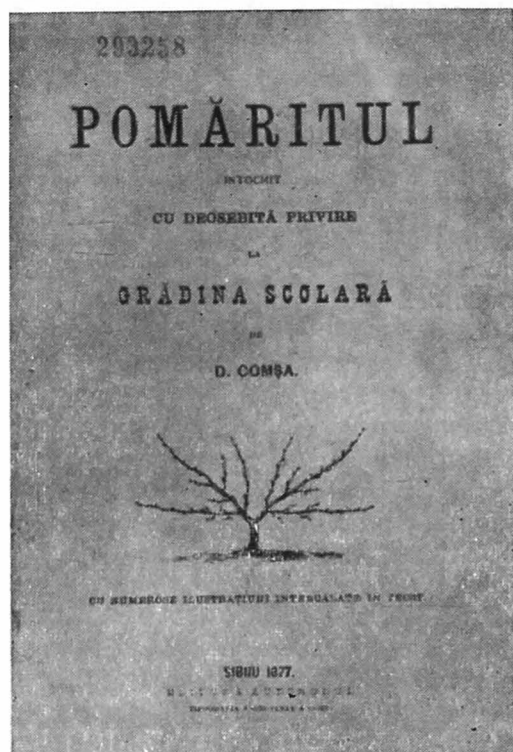

Fig. 5.

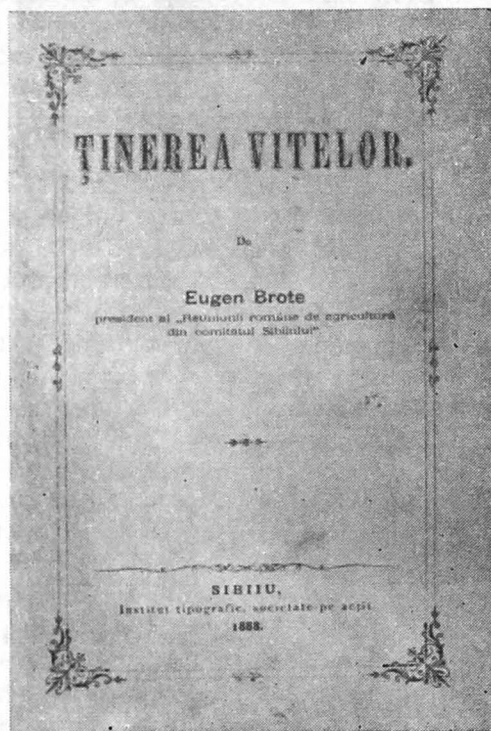

Fig. 6.

la cunoașterea mai temeinică a pomiculturii — o ramură foarte importantă a agriculturii din Transilvania — este *Pomăritul*⁶², lucrare tipărită la Sibiu în 1877 (fig. 5).

A depus o activitate importantă pe acest tărâm și Eugen Brote, care împreună cu D. Comșa a înființat prima reuniune agricolă românească din Transilvania. E. Brote a contribuit la ridicarea nivelului literaturii științifice agrare la noi și la cunoașterea mai bună a economiei agrare de către țărani prin lucrările lui legate de creșterea animalelor⁶³. Cea mai importantă dintre acestea e *Ținerea vitelor*, apărută la Sibiu în 1888 (fig. 6). În această lucrare autorul — în mod sumar — face cunoscute țăranilor români condițiile ridicării nivelului creșterii animalelor, subliniind importanța îngrijirii lor etc. E. Brote accentuează importanța selecției, pregătirii hranei, înmulțirii lor și a creșterii celor mai bune soiuri, potrivit climatului transilvănean.

⁶² D. Comșa editează la Sibiu în 1890 și o altă lucrare de acest gen intitulată *Prășirea pomilor*.

⁶³ E. Brote mai tipărește o lucrare cu caracter agrar intitulată *Trifoiul*, apărută la Sibiu în 1890.

Articolele „Economului“, ale diferitelor altor ziare, precum și lucrările monografice cu caracter agrar din deceniile celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, prin atacarea în mod hotărît a problemei agriculturii și în primul rînd a gospodăriilor mici țărănești, au îmbogățit conținutul și caracterul literaturii științifice agrare românești. Ele constituie o valoare extrem de importantă în lupta pentru ridicarea nivelului material și cultural al țăranimii din Transilvania⁶⁴.

Pe lângă lucrările de acest fel, s-a pus atunci problema ca să fie studiate relațiile economice și sociale ale unor sate aparte. Scrierea monografiilor sătești propriu-zise a început doar în anii nouăzeci, mai precis în toamna anului 1894, după ce un grup de tineri români din Sibiu — printre care Victor Tordășianu, Ioan Russu-Șirianu etc. — au luat hotărîrea organizării unui concurs cu premii pentru întocmirea de monografii economice ale comunelor din comitatul Sibiului⁶⁵. Astfel s-au alcătuit monografiile a treisprezece comune, din care, în urma recenzării lor de către profesorii D. P. Barcianu și Dumitru Comșa, fost colaborator al „Economului“, s-au editat următoarele trei, în ordinea premierii lor: Romul Simu, *Monografia comunei Orlat*, Sibiu, 1895; Ioachim Muntean, *Monografia economică-culturală a comunei Gura Rîului*, Sibiu, 1896 și Nicolae Cărpinișan, *Monografia comunei Răhău*, Sibiu, 1897. Ele fuseseră de altfel publicate deja în paginile „Foi poporului“ din Sibiu. Această inițiativă a constituit baza literaturii monografice sătești de mai târziu.

Studierea temeinică a problemei literaturii științifice agrare după desființarea iobăgiei din 1848 în Transilvania și a reformei agrare din 1864 din România ne oferă comori de neprețuit referitoare la lupta specialiștilor pentru ridicarea nivelului material și cultural al maselor țărănești. Activitatea lor, de ridicare a științei agrare la noi, într-o perioadă de mai multe decenii, constituie o nouă etapă de întărire a literaturii științifice agrare românești.

N. CORDOȘ — I. KOVÁCS

PRÉOCCUPATIONS DE LA LITTÉRATURE AGRAIRE ROUMAINE DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

(Résumé)

L'étude examine les efforts de quelques agronomes d'élever le niveau des propriétés foncières des paysans de Transylvanie, devenus indépendants à la suite de l'abolition du servage, en 1848.

⁶⁴ În această perioadă mai remarcăm următoarele lucrări de specialitate agrară: T. Roșu, *Economia pentru școalele populare*, Gherla, 1870; G. Vintilă, *Curs de practică grădinăritului și de economia casei*, Brașov, 1872 și *Manual popular de agricultură practică*, Sibiu, 1873; V. Cornea, *Veterinarul de casă pentru cai, vite cornute, oi, capre și rămətori*, Gherla, 1877; R. Simu, *Cartea stuparilor săteni*, Sibiu, 1877 etc.

⁶⁵ *Tribuna*, nr. 131 din 23 iunie/5 iulie 1894.

Par une série d'articles publiés dans les journaux et les revues de l'époque, ils ont relevé différents aspects de l'agriculture rationnelle. En ce temps la Transylvanie était sous la domination des Habsbourgs et la grande majorité des propriétaires étaient hongrois. Dans ces conditions, les agronomes roumains étaient naturellement portés à se préoccuper tout d'abord de la prospérité de la propriété foncière des paysans. Leurs exemples, concernant la culture des céréales, de différentes plantes agricoles, l'élevage du bétail, se rapportaient à la petite propriété foncière des paysans.

Cette situation a déterminé les agronomes progressistes roumains à aborder dans leurs travaux le problème social par rapport à l'agriculture de la Transylvanie, où ils présentent le problème de la terre comme base de l'existence des paysans. L'appropriation des lots des paysans par les grands propriétaires a causé beaucoup de souffrance et de mécontentement parmi les masses, ce qui a eu pour conséquence l'éclatement des différents mouvements sociaux. Par leurs travaux, les agronomes menaient une lutte soutenue contre les empiètements des lots paysans, perpétrés par les gros propriétaires afin de réaliser l'unité de leurs domaines (pour arrondir leurs terres).

Par suite de cette intense activité des intellectuels, en 1873 a paru la revue „Economul“, la première revue d'un caractère économique en langue roumaine en Transylvanie. Son but était de propager la nécessité de l'accroissement du niveau matériel et culturel des paysans, par l'introduction d'un système économique à un niveau qui correspond à ce temps.

Les articles de la revue „Economul“ ont eu un rôle très important dans le développement de la technique de l'agriculture de Transylvanie.

Les agronomes les plus actifs de ce temps ont élaboré des travaux d'une grande ampleur sous forme de monographies ou manuels, dans le but d'améliorer l'économie des paysans.

Quelques-uns de ces travaux qui sont présentés dans cette étude ont enrichi considérablement la littérature roumaine de spécialité agraire.

„SOCIETATEA DE PĂSTRARE ȘI ÎMPRUMUT DIN RĂȘINARI“

Deși revoluția din 1848 a avut ca urmare dezrobirea țăranimii transilvane de sub jugul apăsării feudale, totuși viața continua să rămână deosebit de grea, mai ales pentru masa mare a populației sătești. Se simțea îndeosebi o acută lipsă de numerar pentru consolidarea micilor gospodării țărănești, în condițiile rînduielilor capitaliste instaurate la mijlocul secolului al XIX-lea. Dar în lipsa unui credit organizat, o mulțime de țărani au căzut pradă cămătarilor de tot felul. George Bariț, cunosător temeinic al realităților din Transilvania, afirma că peste 50 de mii de familii țărănești erau îndatorate la aceștia cu camătă variind între 50% și 200%¹. Românii aveau de suferit cel mai mult în urma acestor stări de lucruri, deoarece nu dispuneau încă de capitalurile necesare înființării unor adevărate institute bancare. Tocmai de aceea, păreau mai realizabile asociațiile de credit, cooperativele, dar nașterea acestora era stinjenită în mare măsură de nivelul economic și cultural scăzut al țăranimii. O situație mai favorabilă din toate punctele de vedere au avut locuitorii români din sudul Transilvaniei, de pe așa zisul „pămînt crăiesc“. Bucurîndu-se de anumite libertăți, ei au avut puțința să progreseze pe teren economic și cultural incomparabil mai temeinic decît iobagii din comitate. Ca urmare, aici s-au creat condiții favorabile înființării celui dintîi institut de credit la români.

„Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari“ și-a început activitatea în 1868, sub forma unei cooperative de credit de tip Schulze-Delitzsch, deci avea la bază principii comerciale. Inițiatorul acestei asociații a fost Visarion Roman, intelectual cu preocupări de economist. La început a fost redactor la „Telegraful Român“, apoi învățător în Rășinari, inspector la banca de asigurare „Transilvania“, iar mai tîrziu înființează și conduce pînă la moarte cel mai important institut de credit românesc din Transilvania, „Albina“. Preocupări economice a avut Visarion Roman încă de la începutul activității sale publice. Astfel, sarcina de redactor la

¹ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, III, p. 438.

„Telegraful Român“ a fost inaugurată printr-un studiu temeinic, în care scotea în evidență necesitatea înființării de asociații și cooperative. „Noi din parte-ne — scria dînsul — voim aici să împlinim o datorie sfîntă țiitoare de misiunea jurnalului nostru, dacă în cele următoare vom cerca în chip de priceput a da oamenilor noștri o descriere a acelor reu-niuni binefăcătoare, care cu înlesniri ar putea fi introduse pe tot satul și a arăta — pe cît ne iartă a ne întinde coloanele ziarului nostru — folo-sul cel neprețuit al acelora, adică a dovedi, că: în împreunarea puterilor zace secretul tăriei“².

În calitatea sa de învățător la Rășinari a avut posibilitatea să cunoască indeaproape realitățile de aci. Ceea ce l-a izbit mai întii trebuie să fi fost faptul că ocupația principală a locuitorilor nu era agricultura, ci oieritul și mai ales negoțul. Aceasta și ca urmare a faptului că suprafața arabilă era extrem de redusă, în raport cu numărul relativ ridicat al populației. Astfel, la 1870, au fost înregistrați 5569 de locuitori³, în timp ce pămîntul arabil nu depășea 940 de iugăre, adică abia 3,38% din totalul hotarului satului. În același timp, partea cea mai mare era acoperită de păduri (64,65%), iar restul era cuprins de finațe și pășuni⁴. Ca urmare, asociația înființată nu avea rostul de a acorda credite pe termene lungi agriculto-rilor, ci se adresa în primul rînd celor care aveau nevoie de numerar pe termen scurt, adică negustorilor și meșteșugarilor locali. Rostul înființă-rii asociației este expus limpede în cuvintele: „Cu scop de a lăți în comuna noastră spiritul de asociere, de care poporul românesc are atîta lipsă, și de a contribui ăstmod la îmbunătățirea stării materiale a locui-torilor de aci, cari în lipsă de teren pentru agricultură se ocupă mai eschisiv cu specula și industria, mai mulți indivizi binesimțitori de aici veniră la aceea fericită idee, de a înființa o societate de păstrare și îm-prumut...“⁵.

Nivelul cultural ridicat al locuitorilor de aci a înlesnit, fără îndoială, acțiunile inițiatorilor. Încă din secolul al XVIII-lea se construisese în Răși-nari un local de școală pentru doi învățători. Mai tîrziu, în 1832—3, a fost ridicată o nouă clădire, mult mai mare, care să poată cuprinde pe toți copiii de vîrstă școlară⁶, iar în epoca de care ne ocupăm funcționau patru învățători și o educatoare⁷.

Faptul că unii locuitori dispuneau de capitaluri, fără să aibă posibili-tatea de a le fructifica în siguranță, iar alții simțeau lipsa de credit orga-nizat, l-a îndemnat pe Visarion Roman să pună temeliile cooperativei de credit amintite. „La 1866 — spunea dînsul mai tîrziu — îmi succese și

² *Telegraful Român*, Sibiu, V (1857), nr. 99, p. 1.

³ Victor Păcală, *Monografia comunei Rășinari*, Sibiu, 1915, p. 92.

⁴ *Ibidem*, p. 273.

⁵ Anexe, nr. 3.

⁶ *Școala națională din Rășinari*, în *Amicul Școalei*, Sibiu, II, (1861), p. 5—6.

⁷ *Ibidem*, p. 20—21.

mie cu nespuse greutate a înființa după principiile lui Schulze-Delitzsch, o reuniune în Rășinari, lângă Sibiu⁸.

Comitetul fondator al Societății era format din: Ioan Drocu, catehet, Dr. Nicolau Stoia, medic opidan, Visarion Roman, proprietar, Ilariu Muțiu, notar comunal, Maniu Drocu, econom, Iacob Ciuceanu, econom, R. I. Mihălțianu, director școlar, Vasile Drocu, econom, Petru Băncilă, docinte și Petru Albu, econom.

Proiectul de statute, întocmit de Visarion Roman⁹, după ce a fost adoptat de comitetul fondator, s-a înaintat spre aprobare autorităților în drept. În articolul 1 se spune că membrii „se unesc într-o societate spre a-și procura prin creditul lor comun mijloacele banale¹⁰ necesare la întreprinderile economice și de speculă¹¹, și de altă parte spre a da ocaziune locuitorilor cu bani disponibili să aibă unde a-i eloca¹² și păstra pe timp mai scurt sau mai lung după împrejurările și voia lor¹³.

Fondul de rulment urma să fie procurat astfel:

- a. prin contribuiriile membrilor;
- b. prin împrumuturile ce le va face Societatea cu garanția solidară a membrilor;
- c. prin donații.

Membru putea deveni orice persoană „onestă“ și „maioreană“, care locuia în Rășinari și dispunea liber asupra averii sale, primirea sau nepri-mirea în Societate urmînd să fie hotărîtă de Comitet prin vot secret.

Fiecare membru era îndatorat:

- a. să depună la înscriere o taxă de 2 fl;
- b. să verse în casa Societății 50 de fl ca parte socială;
- c. să accepte garanția solidară pentru împrumuturile Societății.

Ei erau îndreptățiți:

- a. să ia parte la discuții și să voteze în toate problemele Societății;
- b. să obțină credite în funcție de starea casei și a creditului său particular;
- c. să beneficieze de toate foloasele Societății.

Calitatea de membru înceta:

- a. prin părăsire de bunăvoie;
- b. prin moarte;
- c. prin excluderea din sinul Societății.

Dacă un membru se retrăgea de bunăvoie, el continua să garanteze încă un an obligațiile luate de Societate cît timp a fost membru. Dacă

⁸ După Pavel Berariu, *Economistul Visarion Roman*, în *Națiunea Română*, Cluj, III (1937), nr. 247.

⁹ Ciorna proiectului de statute se găsește în Arhiva istorică a Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România, fondul Visarion Roman, dosar: Acte.

¹⁰ bănești.

¹¹ de comerț.

¹² depune.

¹³ Statutele au fost publicate în broșură sub titlul: *Statutele Societății de păstrare și împrumut din Rășinari*, Sibiu, 1868, Tip. S. Filtsch, 19 p.

murea, partea sa de capital urma să rămână în casă încă un an, pentru garantarea sarcinilor Societății și numai după scurgerea acestei perioade urma să se restituie moștenitorilor.

Membrii puteau fi excluși:

- a. pentru neplata împrumuturilor contractate din casa Societății;
- b. dacă își pierdeau dreptul de a dispune de bunurile lor;
- c. în cazul când erau declarați insolvabili.

Dobînda după suma depusă ca parte socială era de 5%, iar interesele după interese se vărsau la fondul de rezervă.

Partea socială și dobînzile serveau la constituirea capitalului circulant, depunătorul neputînd dispune liber de capital și dobînzii atîta vreme cît acestea se găseau în casa Societății. Dobînzile se plăteau numai atunci cînd Societatea nu avea nevoie de ele pentru creșterea capitalului circulant sau a fondului de rezervă.

În afară de contribuțiile membrilor, fondul Societății creștea prin împrumuturi, care puteau fi cerute sau oferite.

Contractarea împrumuturilor și durata lor urma să fie hotărîtă de adunarea generală. Ele erau garantate cu:

- a. numerarul din casă;
- b. pretențiile active ale Societății;
- c. fondul de rezervă;
- d. contribuțiile membrilor;
- e. toată averea personală a membrilor.

Dobînda după capitalurile împrumutate a fost stabilită la 6%.

Pentru suma împrumutată fiecare membru trebuia să iscălească un cambiu; dacă valoarea împrumutului nu depășea partea socială, debitorul nu avea nevoie de girant.

Aveau întîietate solicitanții de sume mai mici, în ordinea cererilor. Durata maximă a împrumutului era de 6 luni, termenul putînd fi însă prelungit, dacă Societatea dispunea de fonduri suficiente.

Dobînda după împrumuturile de la terți era de 6%, iar provizionul 0,33%. Dobînda și provizionul puteau fi mărite sau micșorate de adunarea generală.

Fondul de rezervă al Societății era constituit din:

- a. taxa de înscriere a fiecărui membru;
- b. dobînzile încasate;
- c. donații de orice natură;
- d. interesele de interese după capitalul vărsat ca parte socială;
- e. provizionul de 0,33%;
- f. toate veniturile asociației.

Administrarea Societății era încredințată adunării generale, iar această o delega Comitetului, format din președinte, casier, secretar și 6 membri.

Comitetul avea datoria:

- a. de a obliga prin judecată pe debitorii insolvenți să-și achite datoriile;
- b. să raporteze adunării generale asupra situației Societății;
- c. să dea socoteală adunării generale despre averea Societății;
- d. să facă propuneri pentru propășirea Societății;
- e. să controleze periodic casa;
- f. să aducă la îndeplinire hotărârile adunării generale.

La ședințele Comitetului trebuiau să participe cel puțin 5 membri, pentru ca să poată fi luate hotărâri valabile. Adunarea generală se întrunea de două ori pe an, în ianuarie și iulie, hotărârile ei fiind obligatorii și pentru cei absenți.

Societatea urma să se dizolve:

- a. când prin daune își va pierde fondul de rezervă și capitalurile membrilor;
- b. printr-o hotărâre a adunării generale, luată cu o majoritate de 2/3 a membrilor.

Modificarea statutelor se putea face numai cu aprobarea guvernului transilvan.

Statutele Societății au fost adoptate de Comitetul fondator într-o ședință ținută la Rășinari în 24 aprilie 1867. Înaintate guvernului în forma de mai sus, ele au primit aprobarea numai după o așteptare de aproape un an¹⁴.

Adunarea generală de constituire oficială a Societății a avut loc la 2 martie 1868, în localul primăriei, fiind prezenți: antistele comunal Maniu Droc, preotul Ioan Droc iun. și locuitorii Iacob Ciuceanu, Petru Albu, Petru Hodrea, Neagoe Hodrea, Ilariu Muțiu, Dr. Nicolae Stoia, Petru Băncilă, Maniu Vidrighin, Visarion Roman, Bucur Hodrea și Nicolae Mihălțianu¹⁵.

Ședința a fost deschisă de Iacob Ciuceanu, care, după ce a făcut cunoscută aprobarea statutelor de guvern, a cerut să se procedeze la constituirea Comitetului. La început, adunarea generală a declarat de membri ai Societății pe toți cei prezenți, precum și pe cei care au făcut parte din comitetul fondator.

S-a decis apoi ca alegerea membrilor Comitetului de direcție să se facă prin vot secret, însărcinându-se cu pregătirea și supravegherea lucrărilor o comisie formată din Ilariu Muțiu și Petru Băncilă. Procedându-se la despuierea scrutinului au fost declarați aleși: Iacob Ciuceanu, director, Maniu Droc, casier, Visarion Roman, actuariu (secretar) și Ioan Droc,

¹⁴ Decizia de aprobare a apărut în *Statutele Societății de păstrare și împrumut din Rășinari*, p. 19, Nrul 2402/1868. „Statutele Societății de păstrare și de împrumut din comuna Rășinari, cuprinse în § § (50) cincizeci de mai sus, se declară de valide și acceptabile în conceptul lor prezent. Din ședința Guvernului reg. transilvan ținută la Cluj în 12 febr. 1868“. G. Péchy, m.p. Frider. Schreiber, m.p., secretar.

¹⁵ Anexe, nr. 1.

Dr. Ioan Stoia, Ilariu Muțiu, Petru Albu, Vasile Droc, Petru Hodrea, membri în comitet.

Constituirea Societății și alegerea Comitetului a fost comunicată la 1 iunie 1868 Magistratului Sibiului, cu mențiunea că „starea Societății pînă azi cu privire la jurstări este îmbucurătoare și cu atît mai bune sînt prospectele de viitor”¹⁶.

Cea dintîi ședință de lucru a Comitetului s-a ținut la 8 martie 1868, luîndu-se hotărîri curente, privitoare la o cît mai bună desfășurare a activității Societății.¹⁷

1. S-au stabilit formularele pentru casierie și pentru cărțile de membru, care urmau să poarte iscălitura directorului, casierului și secretarului.

2. S-a cerut autorităților locale să publice „în comună după uzul îndătinat înființarea Societății, a esplica poporului scopul cel frumos al acesteia și a-l provoca la participare”.

3. „Formularele de decrete de denumire” pentru membri să se tipărească cît mai curînd, iar registrele obișnuite să se cumpere.

4. Ședințele Comitetului urmau să se țină într-o casă închiriată în acest scop de unul din membrii Comitetului.

Activitatea Societății a început oficial la 1 aprilie 1868, după cum se constată dintr-o înștiințare înaintată „Oficiului opidan al Rășinarilor”, prin care se solicita sprijinul autorităților comunale¹⁸.

Bilanțul încheiat la sfîrșitul anului 1868¹⁹ dovedește că Societatea a fost așezată pe baze solide și că înființarea ei răspundea unor necesități acute ale populației.

Au fost depuși, în sensul art. 6, de către

20 de membri	1000 fl.
Depuneri spre fructificare de la 10 particulari	1419 fl 79 x și 100 galbeni
Total	2419 fl 79 x și 100 galbeni

În acest an au fost acordate 27 de împrumuturi, în sumă de 6300 fl și 100 de galbeni, care au adus, ca dobînz, 136 fl și 50 x, 3 galbeni și 1½ sfanți 10 x.

Fondul de rezervă consta din	75 fl 65 x
Cheltuielile curente s-au ridicat la	46 fl 75 x

În fondul de rezervă rămîneau 28 fl 90 x

Cu tot începutul promițător, Societatea a început să tînjească în scurt timp, deoarece Visarion Roman părăsește Rășinariii încă în anul înființării Societății, intrînd în slujba băncii de asigurare „Transilvania”. Plecarea lui a determinat o stagnare în mersul ascendent al acestei coo-

¹⁶ Anexe, nr. 4.

¹⁷ Anexe, nr. 2.

¹⁸ Anexe, nr. 3.

¹⁹ Anexe, nr. 5.

perative de credit, care și-a continuat totuși modesta ei activitate pînă în 1881, cînd s-a dizolvat printr-o hotărîre a adunării generale²⁰.

În perioada cînd se ocupa de organizarea modestei cooperative din Rășinari, Visarion Roman urmărea cu perseverență ideea înființării unei mari întreprinderi financiare de credit pe seama românilor de la nordul Carpaților. Proiectul înființării „Societății pentru înaintarea stării materiale a poporului românesc din Transilvania“, l-a făcut cunoscut mai întîi celor doi fruntași politici ardeleni, George Bariț și Ioan Rațiu²¹.

Fondurile necesare urmau să fie acoperite în special printr-o contribuție benevolă de 1 cr. a fiecărui român, Visarion Roman sperînd că în felul acesta s-ar putea aduna numai din Transilvania 10.000 florini. Autorul Proiectului socotea că ar putea fi adunate prin colecte capitaluri însemnate și din România.

Societatea urma să constea din două secțiuni, una agronomică și cealaltă comercial-industrială. Secția agronomică trebuia să se ocupe în special cu acordarea de credite agricultorilor, în condiții avantajoase pentru ei. Cealaltă avea menirea să înlesnească dezvoltarea comerțului și industriei în rîndurile românilor.

Înființarea acestei Societăți a rămas însă în stare de proiect, autorul urmărind în anii următori realizarea altor planuri cu caracter economic-financiar, cum ar fi „Banca Populară Transilvană“. Ceva mai tîrziu, în 1871, cînd se vor pune bazele institutului de credit „Albina“, Visarion Roman a prevăzut în statutul acestei bănci posibilitatea de a se înființa la sate „reuniuni de credit“. Împrejurările politice și economice n-au fost însă favorabile dezvoltării lor, așa că în scurtă vreme ele au fost desființate, cu toată împotrivirea consecventă a lui Visarion Roman. Ca atare, țărănimea română din Transilvania va fi nevoită să apeleze pentru credite tot mai mult la bănci, deoarece cooperativele înființate mai tîrziu nu urmăreau acordarea de împrumuturi.

BUJOR SURDU

A N E X E

1

Protocolul

primei adunări generale constituante a „Societății de păstrare și de împrumut din Reșinari“, compus în cancelaria oficiului comunal în 2 martie 1868, fiind prezenți:

Antistele comunal	Maniu Drocu
Părintele	Ioan Drocu, jun.
Locuitorul	Iacob Ciucianu
„	Petru Albu
„	Petru Hodrea

²⁰ Pavel Berariu, *op. cit.*, în *Națiunea Română*, III (1937), nr. 250.

²¹ Anexe, nr. 6.

„ Neagoe Hodrea
 „ Ilariu Muciu
 „ Dr. Nicol. Stoia
 „ Petru Bancila
 „ Maniu Vidrighinu
 „ Visarion Romanu
 „ Bucur Hodrea
 „ Nicolau Mihaltianu

Locuitorul Iacob Ciuceanu deschide adunarea prin împărtașirea, că înaltul Guberniu prin rezoluțiune ddto 12 febr. 1868 no 2402 a binevoit a aproba statutele societății noastre, și inclitul Magistrat sibian prin hîrtia ddto 25 febr. 1868 no 1636, făcîndu-ne aceasta cunoscut, împărtașește prin Dsa un exemplar din statutele originale prevediute cu clausula de aprobare a înaltului Guberniu, cu îndatorire ca să ne constituim îndată și despre rezultat să se încunoșcințeze Magistratul.

Adunarea primesce cu via plăcere astă împărteșire și decide a se constitui. Se hotărășce a se mai citi odată și esplica cuprinsul statutelor, ce se și face îndată. Pentru compunerea unui protocol despre astă ședință se alege D. Visarion Romanu și pînă la alegerea comitetului.

Adunarea declară apoi pe toți cei de față de membri ai Societății, împlinind condițiunile prevediute în statute, apoi pășiește la alegerea comitetului în sensul paragrafului 35 și 46. Se-nțelege, ca cei cari subscriu proiectul de statute încă sunt a se privi de membri, dacă nu va urma din partea altă declarațiune.

Se decide ca votarea secretă să se facă într-una prin cîte o scedulă în care să stea scriși toți membri.

Se alege apoi o comisiune de 2 membri în persoana domnilor Il. Muciu și Petru Bancila, care se însărcinează cu adunarea și numărarea voturilor și ca să comunice rezultatul votării.

Comisiunea aleasă pășiește îndată la lucru și preste scurt anunță eșirea alegerii astmod:

1) Director	Iacob Ciuceanu,	cu	6	voturi
2) Casier	Maniu Drocu	„	6	„
3) Actuar	V. Romanu	„	11	„
4) Membrii:	Vasilie Drocu	„	11	„
	Petru Hodrea	„	10	„
	Petru Albu	„	9	„
	Il. Muciu	„	9	„
	Ioan Drocu	„	9	„
	Dr. Stoia	„	6	„

Prin depunerea banilor din partea membrilor după § 6, se hotărășce un termin de una lună, adecă pînă în 1 aprilie a.c.; asemenea se însărcinează Comitetul cu procurarea actelor de lipsă pentru casier și pentru ceilalți oficiali.

Cu aceste protocolul s-a încheiat și scris.

Iacob Ciucian
 director
 Dr. Nicolau Stoia
 Petru Albu²²
 Maniu Drocu, casier
 Petru Hoadrea
 Neagu Hoadrea²²
 I. Drocu
 Muciu
 Bucur Hoadre

²² Iscălituri în cirilice.

Petru Bancilla
Maniu Vidrighin
N. I. Mihaltian

2

Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari

Decisiunile Comitetului din 8 martie 1868

1. Se statoresc formularele de protocoale pentru casier, cum și un formulariu de decret pentru membri. În privința documentului din urmă se statoresc pentru simplificare ca cuietarea să se cuprindă în decret, carele să fie subscris de director, de casier și actuar, corespunzând astfel §§ 6 și 42. Casierul și actuarul se avisează a se orienta după formularele statorite azi.

2. Să se recuire Antistia comunei noastre, ca să publice în comună, după usul îndătinat, înființarea Societății, a esplica poporului scopul cel frumos al aceleia și al provoca la participare. Totodată să se roage Antistia a da tot spriginul acestei Societăți.

3. Formularele de decrete de denumire pentru membrii să se tipărească cum mai curind, iară protocoalele mai de lipsă să se cumpere. Cu aceasta se însărcinează casierul și actuarul.

4. De local al ședințelor Comitetului pe viitor oferă D. Dr. Nicolau Stoia, pină la altă rînduială, casa închiriată de domnia [sa], a lui Bucur Israila.

Iacob Ciucian, d[ire]ctor
Petru Albu
Vasilie Droc
Dr. Nicolau Stoia
[Ilariu] Muciu
Maniu Droc
Par[oh] I. Droc
V. Roman

3

Nr. 1/1868

Onorabilului oficiu opidan al Rășinarilor

În loc

Cu scop de a lăți în comuna noastră spiritul de asociere, de care poporul nostru românesc are atîta lipsă, și de a contribui ăstmod la îmbunătățirea stării materiale a locuitorilor de aci, cari în lipsă de teren pentru agricultură se ocupă mai eschisiv²³ cu specula²⁴ și industria, mai mulți indivizi binesimțitori de aici veniră la acea fericită idee, de a înființa o societate de păstrare și împrumut după modelul altor asemenea institute înființate de curind în țara noastră.

Suntem în plăcuta pusețiune de a încunoscînța pe onorabilul oficiu opidan, că acea societate e deja înființată și cu ajutorul Atotputintelui și-a început activitatea aici în comună, în 2 martie a.c., după ce statutele ei fură întărite de înaltul Guberniu regesc prin decret[1] ddto 12 febr. a.c. nr. 2402.

În mai sus numita zi Societatea și-a ținut întîia ei adunare generală constituantă, alegîndu-și Comitetul în persoanele domnilor Iacob Ciuceanu, director, Maniu Droc, casier, Visarion Romanu, actuar și Vasilie Droc, Petru Hodrea, Petru Albu, Ilariu Muciu, Ioan Droc jun. și Dr. Stoia, membri.

²³ exclusiv.

²⁴ cu negoțul.

Nu încapă îndoială că Onor. Oficiu opidan va privi în înființarea acestei Societăți un semn de progres pentru comuna noastră și că va sprijini totdeauna astă instituțiune prin toate mijloacele ce-i stau la îndemână.

Din această convingere purcezînd, subsemnatul Comitet [i]și permite a ruga pe Onor oficiu opidan cu tot respectul, ca să dispună a se aduce la cunoștința publică în comună înființarea numitei Societăți și totodată a se da populațiunei noastre o lămurire conform înțelegerii sale despre scopul și înmulțitele foloase ale numitei Societăți și în fine ca să îndemne pe locuitori a se folosi de această instituțiune participînd la Societate în număr cît se poate mai mare.

Încă cu 1 aprilie a.c. Societatea poate da bani împrumut membrilor ei și primește elocări de capitale conform statutelor ei.

După ce aceste statute se vor tipări, nu vom lipsi a comunica și onoratului Oficiu unele exemple.

Comitetul „Societății de păstrare și de
împrumut din Rășinari“, în 8 martie 1868
prin V. Roman
actuar.

4

Nr. 2/1868

Magistratului din Sibiu
Inclit Magistrat scaunal.

Conform însărcinării Magistratule ddto 25 febr. a.c. nr. 1636, subsemnatul Comitet [i]și permite a încunoșcința, cumcă „Societatea de păstrare și de împrumut din Rășinari“ s-a constituit în sensul statutelor sale încă în 2 martie a.c. alegîndu-și Comitetul din persoanele următoare:

Iacob Ciuceanu, director
Maniu Drocu, antistele de azi, casier
Visarion Roman, actuar
Ioane Drocu
Dr. Nicolau Stoia
Ilariu Muciu
Petru Albu
Vasilie Drocu
Petru Hodrea

} membri

Starea Societății pînă azi cu privire la jurstări este îmbucurătoare și cu atîta mai bune sun prospectele de viitor.

Comitetul „Societății de păstrare și de împrumut din Rășinari“, în 1 iunie 1868.

V. Roman
actuar

5

Computul

casierul „Societății de păstrare și împrumut din Rășinari“, pro 1868, adică începînd de la începutul Societății pînă în 31 dec[em]bre 1868.

Capitale contribute de membrii în sensul § 6
de la 20 inși 1000 f.
Capitale depuse în cassa de la 10 particulari . . 1419 f 79 x și 100 # ²⁵

²⁵ Galbeni imperiali.

Tot capitalul[l] cu care a lucrat Societate[a] . . . 2419 f 79 x și 100 #
 Împrumute s-a[u] făcut cu totul 27
 în sumă de 6300 f și 100
 Acest capital a adus interese cu totul
 136 f 50 și 3 # și 1½ sfanți și 10 x
 Iară fondul de rezervă sta cu totul din suma de 75 f 65 x
 spese au fost cu totul 46 f 75 x

Rămîne fondul de rezervă 28 f 90 x

Rășinari, în 12 febr. 1869.

Maniu Droc
 Casier[ul] Societăți[i]

6²⁶

Visarion Roman schițează lui George Bariț și Ioan Rațiu planul înființării unui institut de credit pentru țărănimea română din Transilvania.

Rășinari, 21 aprilie 1868

Prea onorate domnule!

Este un adevăr trist că deși cunoaștem cu toții, cum că ar trebui în toată privința să se lucreze mai mult pentru națiunea noastră, nu vedem totuși mișcîndu-se nimica; amorțeala pare în adevăr mortală. Nu e destul că politicește sîntem desbinați sau, nu ne putem înțelege la nimica și stăm cu mîinile în sîn, privind cu indolență la cei ce ne sapă groapa, spre a ne astruca de vii, dară apoi nici ceilalți factori ai vieții naționale nu prea vedem. Știm că instrumentele străinului sînt cauza acestei stagnațiuni, însă ar mai trebui să știm, că dăm un semn de mare slăbiciune cînd lăsăm ca acele unelte să-și facă la noi trebile după cum vreau.

Cînd obstacolele în direcțiunea politico-națională sînt pentru un popor pe un timp oarecare neinvincibile, atunci activitatea bărbaților săi ar trebui cu atîta mai mult a se îndrepta asupra celorlalți factori ai vieții sale. Factorii aceștia sînt mai cu seamă doi, *cultura* și *bunăstarea materială*. Deși nu putem zice că am făcut totul pe cîmpul culturii, dar am făcut totuși ceva; aici e Asociațiunea transilvană, școalele, stipendiile diferite, presa etc. Însă în ce privește starea *materială* a poporului nostru, apoi putem zice că n-am făcut și nu facem absolut nimica.

Crede-mi, Prea onorate dle, a-ți împărtăși tocmai în obiectul acesta o idee a mea, ce de mult mă ocupă, este: înființarea unei „Societăți pentru înaintarea stării materiale a poporului românesc din Transilvania“. Scopul s-ar vedea din însăși numirea societății. Am deplina convingere că toată lumea românească ar îmbrățișa cu mare căldură această idee. Și față cu starea disperată la care a ajuns poporul nostru de aci prin multele lovituri politice, s-ar putea aduna în curînd prin contribuiri de tot felul chiar și de prin România liberă, un capital însemnat. Atunci ar fi sosit și timpul acela cînd să realizăm dorința de multe ori exprimată, ca să facem pe tot sufletul de român a da numai un crucer pentru formarea unui fond național. [În] ăst mod în cîteva luni de zile prin acel crucer am scoate numai din Transilvania la 10.000 fiorini. În România c-o socoteală bună s-ar putea exopera ca însuși domnitorul să deschidă colecta. Unul sau doi trimiși ai Societății noastre ar putea să umble toate districtele și orașele de acolo cu scop de a aduna contribuiri mărinoase pentru fondul Societății. Prin aceste și alte asemenea mijloace cum și prin tacele membrilor am scoate în curînd la un capital mare.

Societatea, după modesta-mi opiniune, ar trebui să conste din 2 secțiuni sau despărțăminte, despărțămîntul agronomic și despărțămîntul comercial și industrial. Despărțămîntul întîi ar avea să se bucure de toate atribuțiunile celorlalte

²⁶ Conceptul scrisorii se găsește în Arhiva istorică a Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România, fondul Visarion Roman, dosar: Scrisori.

două societăți din țară: „Erdélyi gazdasági egyesület”²⁷ și²⁸, adică între altele de a face din cînd în cînd propuneri privitoare la chestiuni economice. Nu știu încît am putea organiza despărțămîntul comercial-industrial astfel ca să fie pentru noi aceea ce sînt camerele comerciale și industriale din țara noastră pentru alții; dar cumcă acelui despărțămînt nu i s-ar putea nicicînd denega dreptul a lucra atît față cu regimul, cît de-a dreptul în popor pentru înaintarea intereselor comerciale și industriale la români; asta afară de toată îndoiala.

Capitalul Societății ași vrea să se întrebuințeze așa, ca să se dea împrumuturi proprietarilor de moșii pe lingă garanția ipotecară, procente mici și condițiuni favorabile, ca [în] ăst mod să punem începutul la înființarea unui institut de credit, ori bancă ipotecară și ca să înlesnim țăranului român procurarea de bani în lipsele sale.

Sînt de părere ca în toate numai noi ne mai putem ajuta; așadar să nu mai așteptăm *nimica* de la alții.

Să nu zicem că atari lucruri sînt astăzi la noi cu neputință. Veți fi observat, că Societatea Agronomică săsească tocmai în săptămînile acestea a făcut oarecare pași pentru înființarea unui institut de credit în folosul poporului săsesc; nu știu de ce n-am putea și noi. Că sîntem mai săraci e drept, însă tocmai aceasta e pentru noi un motiv mai mult de a ne întruni în asemenea societate.

Sînt mai departe de părere ca Societatea înființîndă să se împartă în reuniuni ținutale (Vorschussverein) prin toată țara, ca așa să influențăm pînă prin comune și să ne avem și noi canalul nostru.

Ni s-ar putea obiecta că avem acuma „Asociațiunea transilvană” și mai înființînd și societatea cealaltă, aceasta ar pătimi.²⁹

[V. Roman]

„DIE GESELLSCHAFT FÜR VERWAHRUNG UND ANLEIHE AUS RĂȘINARI“

(Zusammenfassung)

Der Verfasser — gestützt auf unveröffentlichtes Material — berichtet über die Umstände die im Jahre 1868 die Gründung des ersten rumänischen Kreditinstituts in einem Dorf in Siebenbürgen ermöglichten. Die in Rășinari gegründete Koooperative war vom Typ Schulze-Delitzsch und hatte also kommerzielle Prinzipien zu Grunde. Ihre Statuten bestimmten dass ihr Zweck in erster Linie die Vermittlung von Geld an die handeltreibenden Bewohner war. Obwohl die erzielten Resultate anfangs ermutigend waren, nahm die Tätigkeit des Unternehmens, nach dem der Initiator Visarion Roman das Dorf verliess, ab. Im Jahre 1881 wurde es liquidiert.

²⁷ „Societatea economică ardeleană“.

²⁸ Numele indescifrabil.

²⁹ Sfirșitul conceptului lipsește.

ACȚIUNI GREVISTE ALE MUNCITORILOR METALURGIȘTI DE LA FABRICA „PHOEBUS“-ORADEA

Cu toate că în perioada stabilizării relative a capitalismului mișcarea revoluționară era în reflux, faptele arată că numărul acțiunilor de luptă ale clasei muncitoare și țăranimii s-a menținut destul de ridicat. După unele date din publicațiile burgheze, care exprimă numai în parte realitatea, în perioada 1923—1928 au avut loc în România 579 greve, 1456 conflicte colective de muncă, 27 lockouturi etc.¹

Masele muncitoare conduse de Partidul Comunist Român au luptat cu hotărîre împotriva acțiunilor claselor exploatare, pentru apărarea drepturilor lor. Marea majoritate a acestor lupte au avut un caracter economic (încheierea de noi contracte colective de muncă, mărirea salariilor în raport cu scumpetea, încetarea concedierilor, ziua de muncă de 8 ore etc.). În decursul acestor lupte revendicative muncitorii au formulat și revendicări politice, ca: dreptul de organizare, recunoașterea delegațiilor muncitorilor, desființarea terorii, a legilor antimuncitorești, amnistie generală.

Luptele greviste din anii 1923—1928, duse pentru apărarea cuceririlor revoluționare cîștigate în perioada avîntului revoluționar (1918—1921), au arătat creșterea influenței Partidului Comunist Român în rîndurile maselor muncitoare, care își dădeau tot mai mult seama de necesitatea luptei, *pe bază de front unic*, împotriva claselor exploatare. „Desfășurîndu-și activitatea în condițiile ilegalității, partidul comunist a împletit munca ilegală cu cea legală, creînd o serie de organizații cum sînt sindicatele unitare și Blocul Muncitoresc-Țărănesc care au desfășurat o largă activitate politică în rîndul muncitorilor și țăranilor. În același timp, partidul își îndreaptă eforturile spre închegarea unității de acțiune a clasei muncitoare, spre crearea alianței muncitorești-țăărănești”².

¹ *Conflicte colective de muncă*, București, 1929, p. 5.

² Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, în *Scînteia* din 8 mai 1966.

Printre acțiunile inițiate, organizate și conduse de partidul comunist între 1923 și 1929, se numără și greva muncitorilor metalurgiști de la „Turnătoria de fier și fabrica de mașini «Phoebus» S. A.” din Oradea, desfășurată în lunile mai-iulie 1927.

*

În perioada stabilizării relative a capitalismului, dintre întreprinderile metalurgice din Oradea (Metalloglobus, Fabrica de balanțe „Grosz“, Fabrica de vagoane „Rimanóczy“, Fabrica de mașini agricole „Gitye“, Fabrica „Florencz“, Fabrica metalurgică „Grünwald“ etc., în total 12 întreprinderi) cea mai mare era „Turnătoria de fier și fabrica de mașini «Phoebus» S. A.”³, care în 1927 avea un capital social de 20.000.000 lei, vărsat în întregime. În același an numărul muncitorilor varia între 500—600⁴.

Producția fabricii „Phoebus” avea ca obiectiv principal: a) reparația și construcția de locomotive pentru C.F.R.; b) construcții metalice, ca: poduri rulante, scripeți translatatori de vagoane și locomotive, tambururi turnate, mașini (aparate, utilaje) electrice fixe pentru ridicarea vagoanelor și locomotivelor; c) mașini unelte, ca: raboteze shaping, mașini de perforat pînă la 45 mm perforație, prese excentrice pentru pirotehnie; d) mașini pentru industria petrolului, ca: mașini de perforat C. M. II, cupole de sondă; e) motoare cu explozie, ca: motoare cu carburant alcoolic fixe și transportabile de 6, 8, 10 și 12 HP, motoare fixe industriale cu carburant petrol și gaze de 15, 30, 50 și 100 HP; f) alte obiecte de fabricație care țin de ramura industriei metalurgice, ca: diferite piese

³ Fabrica a fost întemeiată înainte de primul război mondial, purtînd denumirea de „Turnătorie și fabrică de mașini”. În noiembrie 1926 denumirii i-a fost adăugat „Phoebus”. Producția ei de bază era construcția de unelte și mașini agricole: pluguri, grape, treierători de porumb, mașini de tocat sfeclă, prese de ulei, teacuri de struguri, din care o parte erau destinate exportului. În anul 1919, după unirea Transilvaniei cu România, între direcțiunea fabricii și administrația C.F.R. s-a încheiat o convenție care prevedea repararea anuală a 72 de locomotive și livrarea unor mașini necesare C.F.R. În urma acestei convenții, fabrica a fost reorganizată pe noi baze tehnice, atelierele sale fiind toate reconstruite. S-a construit un atelier mecanic cuprinzînd 150 mașini-unelte importate din Germania, mașinile-unelte vechi fiind toate înlocuite; un atelier de fierărie cu două ciocane cu aer comprimat și cu o presă mecanică; un atelier de cazangerie, deservit de un transbordor electric cu 14 locuri pentru cazane mari, avînd o instalație de aer comprimat, pod rulant, mașini radiale pentru găurit; un atelier de montat locomotive, deservit de un transbordor electric cu 10 locuri, dotat cu utilaj modern, bandă rulantă etc.; un atelier special pentru turnarea cercului de fier al roții; o turnătorie de 2500 m², instalație unică în țară (construită în întregime de firma germană „Durlach” în 1925), dotată cu mașinile cele mai moderne, care asigurau o deservire automatizată, capacitatea ei fiind de 300 vagoane de piese turnate pe an; un atelier mecanic de tâmplărie și o sală de tipare cu mașini moderne, avînd ca anexă magazia de tipare. În acest timp fabrica dispunea de 350 HP forță motrice instalată în diferite motoare electrice. (*Argus*, nr. 114, din 30 aprilie 1927.)

⁴ *Enciclopedia României*, vol. II, p. 646; *Ferarul*, nr. 5, din 1 mai 1927, p. 4; *Argus*, nr. 114, din 30 aprilie 1927; *Nagyvárad Napló* (Jurnal orădean), nr. 200, din 1924, p. 6.

pentru mașini (fie în fontă, fie în bronz), piese de schimb pentru vagoane și locomotive, lucrări de cazangerie etc.⁵.

„Turnătoria de fier și fabrica de mașini Phoebus” din Oradea era societate anonimă în fruntea căreia se afla Consiliul Directorial compus în 1927 din Directorul General Sigismund Erdős și 4 membri: A. Rumfler, M. Vlădescu (deputat), G. Bratu (profesor din Cluj) și ing. Ioan Drosescu (director cu sediul la București)⁶.

Societatea anonimă „Phoebus” era una din cele 80 de societăți anonime existente în industria metalurgică din țară, care prin exploatarea cruntă a clasei muncitoare își măriseră din an în an capitalul social, realizând într-un singur an — 1925 — o rată medie a profitului de 33%, ceea ce asigura achitarea unui dividend de 14% acționarilor⁷. Profitul curat — fără investițiile de mare amploare — al societății „Phoebus” s-a ridicat numai în 1926 la 3.404.506 lei⁸.

Condițiile de muncă și de viață ale muncitorilor metalurgiști din fabrica „Phoebus” erau din ce în ce mai grele. În anul 1923, prin contractul colectiv încheiat cu conducerea fabricii, muncitorii au reușit să asigure anumite condiții relativ favorabile⁹.

În goana după profituri cât mai ridicate, direcțiunea fabricii a folosit diferite metode menite să micșoreze salariul muncitorilor. Aplicarea sistemului de salarizare în acord, în condițiile existente la fabrica „Phoebus”, ca și în toate întreprinderile capitaliste, reprezenta o formă de stoarcere a plusvalorii de pe spinarea muncitorilor. Aceasta rezolva în favoarea patronilor problema zilei de muncă și a salariilor, prin intensificarea ritmului de muncă pînă la epuizarea muncitorilor, ducînd la mărirea accentuată a profitului. O altă metodă folosită pentru ciuntirea salariilor și așa reduse ale muncitorilor era sistemul amenzilor. Amenzile se aplicau pentru cele mai variate motive¹⁰.

⁵ *Argus*, nr. 114, din 30 aprilie 1927.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Vas és Fémmunkás*, nr. 12, din 1 decembrie 1927, p. 1—2.

⁸ *Idem*, nr. 6, din 1 iunie 1927, p. 4.

⁹ Astfel, s-a stabilit sistemul de salarizare în acord, cu asigurarea unui minim de 80% al salariului în regie. Pentru orele suplimentare efectuate în zilele de muncă se acorda un spor de 25% pentru primele două ore, 50% pentru următoarele 2 ore și 100% pentru restul orelor suplimentare. În zilele de odihnă și sărbători sporul acordat pentru orele suplimentare era de 100%. Pe baza hotărîrii tribunalului, după un an de vechime în muncă se stabiliseră 8 zile concediu plătit, iar după 2 ani vechime 14 zile. (*Vas és Fémmunkás*, nr. 7, din 1 iulie 1923, p. 4.)

¹⁰ Ziarul „*Vas és Fémmunkás*”, organul Uniunii Muncitorilor Siderurgiști, Metalurgiști și Ind. Chimiei, referindu-se la situația muncitorilor de la Fabrica „Phoebus”, relatea următoarele: „la fabrică ... pe cale de judecată la fața locului, sub cele mai imposibile pretexte sînt aplicate amenzi. Judecătorul improvizat este maistrul și inginerul, care nici nu ascultă pe delincvent, aplicîndu-i amenzile cele mai grave. Și împotriva acestor amenzi nu există apel. Pentru deteriorarea uneltelor de muncă sînt aplicate astfel de amenzi, încît, de pildă, salariul pe o săptămînă întreagă al oricîtor ucenici sau muncitori tineri rămîne la fabrică. S-a întîmplat că un muncitor tînăr a fost amendat cu 1.500 lei plătiți deodată. Un muncitor a fost amendat grav, pentru că la locul lui de muncă lumina a rămas nestinsă.” (*Idem*, nr. 12, din 1 decembrie 1927, p. 2.)

Pe lângă aceste metode, direcțiunea fabricii „Phoebus“, considerînd că salariul de 100—200 lei al ucenicilor formează cheltuieli de regie „insuportabile“, a hotărît ca salariul ucenicilor să fie achitat din cîștigul în acord al muncitorilor calificați¹¹.

Angajarea unui număr cît mai mare de ucenici pe seama salariului muncitorilor calificați asigura societății „Phoebus“ mărirea considerabilă a profitului. După unele date publicate, în orașul Oradea în anul 1925 erau angajați în întreprinderile industriale 1.450 ucenici, dintre care 1.210 băieți și 240 fete. În întreprinderile metalurgice de pe raza orașului lucrau 264 ucenici, majoritatea lor fiind angajată la fabrica „Phoebus“¹².

Reorganizarea și reutilizarea fabricii „Phoebus“ după încheierea convenției cu administrația C.F.R. a asigurat standardizarea și mecanizarea producției. Aceasta permitea direcțiunii fabricii antrenarea din ce în ce mai intensă în procesul de producție a muncitorilor necalificați, a femeilor și a copiilor. După reorganizare, fabrica „Phoebus“ a început concedierea treptată a muncitorilor calificați ce primeau un salariu mai ridicat, înlocuindu-i cu alții mai slab salariați. Astfel, muncitorii cu un salariu de 18—20 lei pe oră au fost concediați, în locul lor fiind angajați alții cu un salariu de 10—12 lei pe oră¹³.

În anul 1923 cota reparațiilor pentru administrația C.F.R. a fost redusă în asemenea măsură, încît fabrica realiza obligația prevăzută în contract pentru un an de zile numai în 7—8 luni, după care reducea numărul orelor de lucru în această secție. În anul 1926 fabrica reparase în total 50 de locomotive¹⁴. În anul 1927 direcțiunea anunța pe muncitorii lăcătuși că pe un timp mai îndelungat va fi nevoită să închidă secția de lăcătușerie¹⁵.

Folosirea incompletă a capacității de producție, împreună cu creșterea intensității muncii, a dus și în fabrica „Phoebus“, ca pretutindeni, la agravarea mizeriei maselor muncitoare. În urma reducerii continue a producției, o parte a muncitorilor fabricii erau concediați, iar altă parte nevoiți să lucreze mai puține ore pe zi și, ca urmare, pentru un salariu redus¹⁶.

¹¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 873, fila 111.

Situația ucenicilor, care se aflau la discreția patronilor ducînd o viață foarte grea, constituia o problemă generală în această perioadă. Capitaliștii angajau copii de la 10—11 ani pe timp de 4—5 ani de așa-zisă ucenicie, ei fiind folosiți la tot felul de munci. În mai multe întreprinderi metalurgice, pe lângă 2—3 calfe lucrau 20—25 ucenici, care după expirarea timpului de ucenicie au fost aruncați în stradă de către patroni. (*Vas és Fémmunkás*, nr. 12, din 1 decembrie 1924.)

¹² *Buletinul Muncii*, anul VI, 1925, p. 428.

¹³ *Vas és Fémmunkás*, nr. 5, din 1 mai 1927.

¹⁴ *Argus*, nr. 114, din 30 aprilie 1927.

¹⁵ *Vas és Fémmunkás*, nr. 12, din 1 decembrie 1927, p. 2.

¹⁶ Numărul șomerilor în anul 1927 în Oradea s-a ridicat la 8—9 mii. (*Buletinul Muncii*, anul IX, 1929, p. 53).

Micșorarea veniturilor muncitorilor avea loc concomitent cu creșterea scumpetei, care era suportată de masele muncitoare¹⁷, în urma creșterii prețurilor produselor de strictă necesitate.

În timp ce indicele de scumpete se afla într-o creștere continuă, salariile nominale ale muncitorilor au înregistrat o creștere mult mai mică decât creșterea scumpetei.

Creșterea mult mai mare a prețurilor articolelor de primă necesitate și în genere a costului vieții comparativ cu creșterea salariilor nominale a determinat o scădere însemnată a salariului real. Dintr-un calcul luind în considerare raportul dintre indicele costului vieții și indicele salariului, reiese că indicele salariului real, considerat 100 în 1923, a fost de 83,4 în 1925 și de 81,2 în 1928¹⁸.

În acest timp marea majoritate a muncitorilor de la fabrica „Phoebus” erau organizați în Uniunea unitară a muncitorilor chimiști, metalurgiști și petroliști din România, înființată la 12 decembrie 1923¹⁹.

¹⁷ Într-un articol publicat în *Deșteptarea*, organ politic muncitoresc, se arată că în 1927 prețurile la articolele de primă necesitate ajunseră în medie de 52,79 ori mai mari decât în 1916 (la alimente de 52,08 ori, la îmbrăcăminte de 70,10 ori, iar la diverse de 36,15 ori). Iată indicii celor mai importante articole de primă necesitate:

Marfa	1916	20 septembrie 1927	20 noiembrie 1927
1. Zahăr	100	2883	2883
2. Carne	100	5000	5000
3. Unt	100	6150	6150
4. Orez	100	6000	6000
5. Făină de grâu	100	5000	4500
6. Pline	100	5000	5500
7. Untură	100	5000	5250
8. Brânză	100	4571	4571
9. Haine	100	9370	10000
10. Lemne de foc	100	3250	3250

(Tabelul a fost întocmit pe baza tabelelor nr. 1 și 2 din *Deșteptarea*, nr. 3, din 25 decembrie 1927, p. 4.)

¹⁸ *AIIP*, nr. 3/1962, p. 105.

¹⁹ Prima conferință a Uniunii unitare a muncitorilor chimiști, metalurgiști și petroliști din România s-a ținut între 29—31 decembrie 1923, la Sibiu. Au participat delegați ai grupelor din: București, Craiova, Severin, Ploiești, Cîmpina, Lupeni, Arad, Lugoj, Timișoara, Satu Mare, Tîrgu Mureș, Reghinul Săsesc, Gheorgheni, Oradea Mare, Brașov, Zărnești, Sibiu, Chișinău, Iași, Galați, Brăila, iar o serie de grupe și membri din alte orașe au trimis scrisori și telegrame de adeziune. Pentru înlesnirea propagandei și a organizării, Uniunea a creat un secretariat regional la Timișoara, un secretariat cercual la Arad și un secretariat regional la Oradea. Pentru regiunea petroliferă Uniunea a hotărît alegerea unui secretar regional, iar la București au fost aleși 2 secretari centrali. (*Ferarul*, nr. 1, din 15 februarie 1924, p. 1.)

Sindicatelor unitare conduse de către comuniști au organizat numeroase lupte greviste cu revendicări economice și politice, ducând o susținută luptă de educare a muncitorimii în spiritul luptei de clasă²⁰.

Sindicatelor unitare din Oradea au fost printre cele mai puternice organizații. Muncitorii orădeni, în marea lor majoritate organizați în aceste sindicate, s-au împotrivit energic ofensivei patronale, organizând o serie de greve²¹.

În șirul luptelor muncitorilor din Oradea un loc de frunte îl ocupă acțiunile metalurgiștilor de la fabrica „Phoebus“. Aici în fiecare an au avut loc greve ale muncitorilor. La 6 august 1923 la Fabrica „Phoebus“ a izbucnit o grevă la care au luat parte 100 de muncitori. „Cu toate măsurile teroriste ale autorităților care amenințau pe muncitori cu arestarea și militarizarea lor“ greva a durat 8 zile, soldându-se cu victoria greviștilor²². În decembrie 1924 direcțiunea fabricii concediază 10 muncitori conducători ai organizațiilor sindicale unitare. În semn de protest, muncitorii fabricii care făceau parte din Sindicatelor unitare au declarat grevă. După 14 zile lupta greviștilor se soldează cu reprimirea

²⁰ Iată datele statistice privind conflictele de muncă organizate de Sindicatelor unitare în perioada 1923—1926.

Uniunea sindicală	Nr. conflictelor		Nr. participanților	Ajutorul plătit	Nr. zilelor pierdute
	Ciștigate	Pierdute			
1. Metalurgie	161	6	3000	781500	165275
2. Lemn	18	5	10966	209567	152338
3. Piele	83	4	5625	1052484	67500
4. Îmbrăcăminte	17	2	2901	618131	130165
5. Alimentație	—	—	—	—	—
6. Construcție	9	1	1089	121328	—
7. Funcționari	2	1	60	39000	—
Total	290	19	23641	2822010	515278

(Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 873, fila 24; din raportul C.G.S.U. 1927).

²¹ Astfel din anul 1923 în orașul Oradea s-au înregistrat 32 conflicte de muncă, din care în 28 cazuri pentru ridicarea salariului, încheierea de contracte colective de muncă, revizie de plată etc. În 4 cazuri s-a sistat munca, din care cauză s-au pierdut 3225 zile lucrătoare. (*Ferarul*, nr. 2, din 15 martie 1924, p. 1.) În anul 1924 numărul conflictelor de muncă s-a ridicat la 47, din care 22 au fost pentru revizuirea salariului, 16 pentru încheierea de noi contracte colective și 9 pentru respectarea contractelor încheiate. Numărul orelor de muncă pierdute în acest an era de 27.390. (*Idem*, nr. 2, din 15 februarie 1925, p. 3). Cu un an mai târziu, în 1926, Sindicatelor unitare din Oradea au organizat 36 conflicte de muncă, dintre care 14 pentru încheierea contractului colectiv, 18 pentru revizuirea salariilor și 4 pentru diverse revendicări principiale. (*Idem*, nr. 5, din 1 mai 1927, p. 4.)

²² *Socialismul*, nr. 68, din 26 august 1923.

a 8 din muncitorii concediați. În anul 1925 se înregistrează o nouă grevă la care participă 245 muncitori și care durează de la 12 iunie pînă la 25 iulie, avînd ca rezultat ridicarea salariilor muncitorilor cu 10% și menținerea punctelor principale prevăzute în contractul colectiv expirat. Cu această ocazie fabrica a pierdut 2695 zile de muncă²³. Lupta muncitorilor metalurgiști împotriva ofensivei patronale și pentru încheierea noilor contracte colective cunoaște o tot mai mare înviorare în această perioadă. În anul 1926 contractul colectiv la fabrica „Phoebus” expiră în luna mai. În urma eșuării unor tratative îndelungate cu direcțiunea fabricii, muncitorii au declarat la 9 iunie grevă, reușind ca după 9 zile să impună mărirea salariilor cu 15—20% și revizuirea lor din trei în trei luni, precum și menținerea tuturor punctelor prevăzute în vechiul contract colectiv. Greva, la care au participat peste 400 muncitori, s-a desfășurat pe bază de front unic, la luptă participînd și cei 30 muncitori care aparțineau Uniunii Socialiste din Cluj²⁴.

Șirul acestor lupte greviste ale muncitorilor metalurgiști de la fabrica „Phoebus” din Oradea a culminat cu greva de amploare desfășurată în lunile mai-iulie 1927. Sub lozinca „raționalizării producției” capitaliștii porneau în acest timp o acțiune pentru introducerea unor metode noi și epuizante de muncă în special pe baza sistemelor Ford, Taylor și Bedeaux, constituind și acestea un mijloc de sporire a profitului claselor exploatare.

Direcțiunea fabricii „Phoebus” a trecut și ea la aplicarea acestor noi metode de exploatare a muncitorilor. Ziarul „*Vas és Fémmunkás*” (Muncitorul fierar și metalurgist), la începutul anului 1927, ocupîndu-se de condițiile de muncă existente la fabrica „Phoebus”, arată că direcțiunea fabricii a recurs la o serie de măsuri provocative împotriva muncitorilor. Astfel, a încercat să introducă dintr-o dată sistemul „Taylor”, reducînd în proporții mari salariul în acord, a statornicit sistemul orelor suplimentare și a trecut la concedierea conducătorilor muncitorimii²⁵.

Convingîndu-se că introducerea sistemului „Taylor” și statornicirea practicii orelor suplimentare se soldează cu epuizarea lor fizică și morală, însoțită de o neînsemnată ridicare a salariului, muncitorii au început să saboteze acest sistem, încetînd ritmul muncii. Drept represiuie, la începutul lunii mai 1927 direcțiunea fabricii a concediat pe unii din muncitorii secției de motoare. Muncitorii secției s-au declarat atunci solidari cu cei concediați, cerînd reprimirea lor. Direcțiunea însă a refu-

²³ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., fond 2, dos. 422, vol. II (Amintiri) și *Vas és Fémmunkás*, nr. 9, din 1 septembrie 1926.

²⁴ *Ferarul*, nr. 6—7, din iulie 1926, p. 4 și *Vas és Fémmunkás*, nr. 7, din 1 iulie 1926, p. 4.

²⁵ *Vas és Fémmunkás*, nr. 6, din 1 iunie 1927, p. 4.

zat cererea muncitorilor. Ca răspuns, în ziua de 12 mai 36 muncitori au abandonat lucrul, acțiune la care direcțiunea a răspuns cu concedierea lor. În aceeași zi, după amiază, muncitorii au mai intervenit în trei rânduri la direcțiune, declarându-se solidari cu cei care au încetat lucrul. Astfel, în ziua respectivă au intrat în grevă aproape toți muncitorii secției de motoare.²⁶

În urma acestui conflict de muncă, muncitorii de la fabrica „Phoebus“, prin delegații lor, s-au adresat Inspectoratului Muncii din Oradea, cerînd să intervină pentru reprimirea muncitorilor concediați. În cursul discuțiilor avute la Inspectoratul Muncii cu reprezentantul fabricii, delegații muncitorilor au pus în discuție și problema încheierii noului contract de muncă, cel vechi expirînd la 31 mai 1927. Reprezentantul fabricii a declarat însă că direcțiunea „nu este de acord de a încheia un contract colectiv cu Sindicatul Metalurgiștilor“.²⁷ Direcțiunea fabricii urmărea să înlocuiască contractul colectiv printr-un „regulament al muncii“ în care patronul să fixeze de unul singur condițiile de muncă și obligațiile muncitorilor. În acest „regulament“ nu se prevedea nici concediul plătit, nici delegați de încredere ai muncitorilor. Durata zilei de muncă era dictată de patron, pentru abaterile fixate de direcțiune se prevedeau amenzi în bani, iar pentru orele suplimentare nu se acorda nici un spor.²⁸

Tratatativele îndelungate cu direcțiunea fabricii au eșuat. În semn de protest împotriva samavolniciei manifestate de către direcțiune, la 28 mai toți muncitorii din fabrică au declarat grevă.²⁹ În vederea organizării și conducerii grevei, muncitorii fabricii, întrunindu-se la Căminul muncitoresc al Sindicatelor unitare din localitate, au ales un comitet de grevă din care făceau parte 3 lăcătuși, 2 turnători, 3 strungari, 1 cazangiu, 1 montator și 1 tîmplar. Acest comitet a fost ales pe bază de front unic, făcînd parte din el pe lîngă conducătorii muncitorilor organizați în Sindicatele unitare și conducătorii sindicatelor afiliate la Amsterdam.³⁰

Realizarea unității de acțiune a muncitorilor de la fabrica „Phoebus“ din Oradea a demonstrat în practică justețea tacticii frontului unic în problemele sindicale.

Comuniștii trebuiau să activeze în toate sindicatele pentru a lumina și a cuceri *masa* muncitorilor. Activitatea politică de zi cu zi în sinul sindicatelor, lupta pentru cîștigarea membrilor sindicatelor reformiste, erau sarcinile care aveau drept scop refacerea unității mișcării sindicale

²⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 871, filele 76—77.

²⁷ *Idem*, fila 14.

²⁸ *Vas és Fém munkás*, nr. 7, din 1 iunie 1927, p. 2.

²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 871, fila 14.

³⁰ *Idem*, fila 19 și Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., fond 2, dos. 422, vol. II (Amintiri).

pe calea înfăptuirii *frontului unic*. Comuniștii din orașul Oradea au obținut rezultate considerabile în aplicarea acestei linii tactice.³¹

Comitetul de grevă de la fabrica „Phoebus” se aduna zilnic la Căminul muncitoresc, unde se discutau toate problemele legate de desfășurarea grevei, luându-se hotărârile necesare. Pentru asigurarea succesului grevei și pentru împiedecarea angajării de spărgători de grevă, a fost organizat pichetul de grevă, menit să păzească intrarea în fabrică prin grupe de muncitori ce făceau de gardă prin rotație în jurul fabricii. Din pichetul de grevă făceau parte și muncitori metalurgiști din alte fabrici de pe raza orașului.³² Pentru susținerea greviștilor s-a deschis în incinta Căminului muncitoresc casa de ajutorare a grevei și așa-numita „Cantină de grevă”. Fiecărui grevist i se asigura săptămînal un ajutor bănesc de 350 lei și zilnic o masă. Greviștii au fost viu susținuți de Sindicatele unitare și cele social-democrate de la alte întreprinderi, cît și de organizația locală a Blocului Muncitoresc-Țărănesc, prin intermediul cărora muncitorii de la celelalte întreprinderi și țărani din fostul județ Bihor au donat bani și alimente pentru fondul de grevă. În ajutorul greviștilor au venit și muncitorii organizați în Sindicatele unitare din alte orașe ale țării. S-au primit astfel ajutoare din București, Cluj, Timișoara, Tîrgu Mureș și de la minerii din Valea-Jiului.³³

³¹ În ziua de 8 august 1926 a avut loc conferința Sindicatelor unitare din Oradea. La această conferință a fost larg desbătută problema înfăptuirii Frontului unic. În proiectul de hotărîre a conferinței se arăta între altele: „...în scopul acțiunilor comune ce trebuie duse în interesul mișcării muncitorești, de acum înainte ea va recurge nu numai la conducătorii Sindicatelor social-democrate și naționale, ci de-a dreptul la muncitorimea grupată în aceste organizații și derutată de acestea. Conferința declară că în locul unificării organizatorice se va strădui de acum înainte să organizeze acțiuni comune, unitare. Va chema la luptă comună nu numai sindicatele social-democrate și naționale, dar și masele care mai fac parte din ele”. Tratatul între conducătorii Sindicatelor unitare și ai celor reformiste au continuat și după conferință. Dintr-un proces verbal din 11 noiembrie 1926, încheiat la ședința Comisiei de unificare din Oradea (înființată la 20 octombrie 1926), rezultă că cei prezenți (13 din partea Sindicatelor unitare și 8 din partea amsterdamiștilor) „s-au înțeles unanim că trebuie să creeze platformă economică”. Totodată s-a propus înființarea unui Comitet de acțiune compus din 5+5 delegați. Dar acest Comitet de acțiune, care trebuia să se întrunească în ziua de 19 noiembrie, nu a luat ființă din cauza neprezentării delegaților reformiștilor. După un schimb de scrisori între Comisia de unificare și organizațiile sindicale reformiste din Oradea, în ziua de 10 decembrie 1926 Comisia de unificare s-a adresat tuturor muncitorilor din uzinele și fabricile orașului Oradea. După descrierea tratatelor în legătură cu realizarea Frontului unic, se arată următoarele: „...trebuie să ne adresăm maselor, trebuie să cucerim masele pentru unitate. Evenimentele care urmează să vină în mod implacabil și conștiința de clasă a maselor vor dicta unitatea, dar această unitate nu o vom mai încheia cu conducătorii (social-democrați de dreapta, n.n.), ci cu masele”. (Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 873, filele 52 și 88—107).

³² Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 871, fila 14.

³³ Idem, fila 6 și Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., fond 2, dos. 422, vol. II (Amintiri), și *Vas és Fémmunkás*, nr. 8, din 1 august 1927.

Comitetul de grevă s-a bucurat de ajutorul organizației Uniunii Tineretului Comunist. Ucenicii fabricii în număr de cca. 50 persoane rămânând la lucru în fabrică, în frunte cu U.T.C.-iștii au transmis Comitetului de grevă lista spărgătorilor de grevă, au împiedicat funcționarea mașinilor, presărind praf și nisip în lagărele lor și au informat zilnic Comitetul de grevă asupra a tot ce se întâmpla în incinta fabricii.³⁴

Conducerea grevei de către P.C.R. era asigurată prin comuniști aflați în conducerea Sindicatului unitar și a organizației locale a Blocului Muncitoresc-Țărănesc. Legătura între celula de partid din întreprindere și conducerea județeană a P.C.R. era asigurată prin comunistul Lénárdt Arcadie, muncitor montator la fabrica „Phoebus“, membru în conducerea P.C.R. a județului Bihor.³⁵

Direcțiunea fabricii, văzând unitatea și dârzenia în luptă a muncitorilor, a acționat în două direcții. Pe de o parte a făcut demersuri pentru aducerea de brațe de muncă din străinătate (de la Budapesta) și înlocuirea muncitorilor greviști din fabrică cu soldați³⁶, iar pe de altă parte, în zilele de 20 și 22 iulie s-a adresat Prefecturii poliției, cerându-i ajutor pentru încetarea grevei³⁷.

În urma denunțului direcțiunii fabricii, mai mulți muncitori au fost chemați individual la inspectoratul poliției, unde au fost interogați și intimidați pentru a relua lucrul. Prefectul poliției s-a prezentat și la Căminul muncitoresc, încercând, atît prin amenințări, cît și prin fraze demagogice despre „datoria tuturor de a munci“, să demobilizeze pe muncitorii fabricii de la lupta grevistă. Încercările lui au rămas însă fără nici un rezultat³⁸.

Prefectura poliției din Oradea fiind foarte îngrijorată de desfășurarea evenimentelor legate de greva metalurgiștilor de la fabrica „Phoebus“, în ziua de 21 iunie 1927 cerea intervenția urgentă a comandamentului militar pentru împiedicarea continuării grevei. „Motivul acestei insistențe a mea — scria prefectul poliției — este că din informațiile ce le avem, această acțiune pornită de către muncitori tinde a lua proporții dăunătoare.“³⁹ La rîndul său, comisarul regal, maiorul Aramă, în referatul asupra desfășurării grevei propune a se lua măsuri militare urgente „pentru împiedicarea greviștilor de a-și ajunge scopul și pentru restabilirea liniștei publice.“⁴⁰

³⁴ Idem (Amintiri).

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 871, filele 62 și 77.

³⁷ În adresa din 22 iunie 1927, după ce se amintește că fabrica lucrează în special („aproape 80% din producție“) pentru stat, se arată: „De la declararea grevei fabrica a continuat lucrul cu ucenicii, maiștrii și tehnicieni și cu muncitorii noi angajați. Continuarea lucrului și angajarea noilor muncitori ni se face imposibil deoarece foștii muncitori ai noștri și muncitorii metalurgiști străini înconjurează fabrica cu avanposturi și prohibe muncitorilor intrarea în lucru.“ (Idem, fila 14.)

³⁸ *Nagyvárad* *Napló*, nr. 210, din 20 septembrie 1927 și *Romániai Népszava*, nr. 42, din 23 octombrie 1927.

³⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 871, fila 4.

⁴⁰ Idem, filele 16—17 și 26.

Ca urmare, majoritatea comitetului de grevă și o parte a pichetului de grevă au fost arestați și trimiși în judecata Consiliului de Război. Printre ei se aflau: Popovici Ioan, Nagy Carol, Tirb Moise, Stan Vasile, Rozenbaum Adolf, Ruzsinszki Ioan, Pop Vasile etc.⁴¹

Prin arestarea conducătorilor grevei autoritățile locale au urmărit pe de o parte intimidarea muncitorilor greviști spre a relua lucrul în condițiile stabilite de direcțiunea fabricii, iar pe de altă parte „pregătirea terenului” pentru alegerile parlamentare. Dar metalurgiștii de la fabrica „Phoebus”, cit și muncitorimea orădeană, nu s-au lăsat intimidați de acțiunile întreprinse de organele represive. A fost ales un nou comitet de grevă, care a condus în continuare lupta grevistă. În acest comitet au intrat și membrii comitetului vechi de grevă scăpați de arestare. În aceste condiții direcțiunea fabricii s-a văzut nevoită a recunoaște unele din revendicările economice ale muncitorilor, dar greviștii condiționau acum reluarea lucrului de eliberarea celor arestați. În lupta lor hotărâtă muncitorii metalurgiști de la fabrica „Phoebus” au fost sprijiniți și încurajați de muncitorii tuturor întreprinderilor din Oradea. În ziua de 24 iunie 1927, între orele 19 și 21, la Căminul muncitoresc s-au adunat cca. 250 muncitori de la diferite întreprinderi pentru a discuta desfășurarea grevei și a lua măsuri în privința sprijinirii greviștilor. În urma discuțiilor s-a hotărât ca atîta timp cît cei 14 arestați nu vor fi eliberați să nu se trateze de loc cu direcțiunea fabricii. Totodată s-a hotărât pentru ziua de 25 iunie să se organizeze în fața prefecturii județului Bihor o demonstrație de simpatie pentru cei arestați, sistîndu-se în același timp munca la toate fabricile din localitate.⁴²

Pentru împiedicarea acțiunilor muncitorilor, în noaptea spre 25 iunie au fost arestați și reținuți în clădirea poliției unii conducători ai Sindicatelor unitare, ceea ce a stîrnit un puternic ecou de protest în rîndurile muncitorilor. În urma hotărîrii luate la Căminul muncitoresc și indignați de arestarea conducătorilor Sindicatelor unitare, în ziua de 25 iunie între orele 11 și 12 în fața Prefecturii județului Bihor s-au adunat delegații muncitorilor din aproape toate fabricile, în număr de cca. 300 persoane și în frunte cu delegația de la fabrica „Phoebus” au făcut o demonstrație de protest, cerînd hotărît eliberarea arestaților. Un grup de 50—60 muncitori în frunte cu Dr. Eugen Rozvány, unul din conducătorii Sindicatelor unitare și ai Blocului Muncitoresc-Țărănesc din Oradea, militant de seamă al P.C.R.⁴³, au intrat în clădirea prefec-

⁴¹ Idem, filele 101—105 (Ordonanța definitivă a Consiliului de Război al Corpului 6 Armată, din 14 iulie 1927).

⁴² Idem, dos. 872, filele 3, 10, 27 și 36.

⁴³ Dr. Eugen Rozvány a fost unul din cei 6 delegați ai Partidului Socialist care au dus discuții cu V. I. Lenin în 1921 la Moscova. În aprilie 1926 E. Rozvány a fost ales în C.C. al B.M.Ț. Prefectura poliției din Oradea l-a caracterizat astfel: „conducătorul moral al mișcării muncitorești din Oradea Dr. Eugen Rozvány este un comunist din convingere deja din anul 1919 și luptător înfocat pentru realizarea aceluia scop” (Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 873, fila 34.)

turii, înminînd prefectului D. Tempeleanu memoriul muncitorilor din Oradea, în care se cerea eliberarea celor 14 arestați. Această manifestație de protest a fost susținută de o grevă generală pe oraș, întrerupîndu-se munca timp de 15 minute în toate fabricile din Oradea.

În acest fel, datorită muncii perseverente în primul rînd a comuniștilor, muncitorii orădeni, *fără deosebire de organizația sindicală* din care făceau parte, s-au solidarizat cu lupta metalurgiștilor de la fabrica „Phoebus“.

În timpul demonstrației, un grup de delegați ai Partidului liberal se îndrepta spre biroul electoral din clădirea Prefecturii, pentru a depune lista candidaților de deputați în alegerile parlamentare din iulie 1927. Muncitorii, văzînd delegația Partidului liberal, au început să strige: „jos cu guvernul liberal“, „jos cu sistemul hoțesc“, „jos teroarea“, „ucid muncitorimea“ etc. Intimidat, prefectul a cerut ajutorul poliției. Totodată, preluînd memoriul muncitorilor, el a promis delegației că „li se face dreptate celor nevinovați“ și a ordonat o grabnică anchetă. Muncitorii adunați în fața prefecturii nu s-au lăsat provocați de poliția sosită la fața locului. Ei au părăsit clădirea prefecturii și s-au retras în mod disciplinat, împrăștiindu-se în parcul din fața prefecturii.⁴⁴

Organele statului burghezo-moșieresc, ocupate cu „pregătirea“ alegerilor parlamentare din anul 1927, au început să se îngrijoreze de creșterea combativității muncitorilor orădeni, care sub conducerea P.C.R., organizați în Sindicatele unitare și Blocul Muncitoresc-Țărănesc, s-au împotrivit cu dirzenie ofensivei patronale, obținînd succese remarcabile și în lupta politică dusă împotriva regimului burghezo-moșieresc. Blocul Muncitoresc-Țărănesc, condus de comuniști, a devenit o organizație puternică a maselor muncitoare în județul Bihor, dar mai ales în orașul Oradea.⁴⁵

⁴⁴ Idem, filele 3, 5, 15, 36, 45 și 76—81.

⁴⁵ Fiind scos în afara legii, din primăvara anului 1924 P.C.R. a aplicat principiul marxist-leninist al îmbinării muncii ilegale cu munca legală. Pentru întărirea legăturilor cu masele muncitoare de la orașe și sate, P.C.R. a înființat numeroase organizații legale de masă care și-au desfășurat activitatea sub conducerea sa. Una din aceste organizații a fost Blocul Muncitoresc-Țărănesc (B.M.Ț.), înființat în toamna anului 1925. (De la crearea și pînă la conferința sa din 18 aprilie 1926 — ținută la Tr. Severin — a purtat denumirea de Blocul Democrației Muncitorești-Țărănești.) „Blocul — scria ziarul „Înainte“, organul B.M.Ț. — este o formațiune trecătoare de luptă cu scopul concret și imediat, de a realiza Frontul unic al maselor, de a le antrena în lupta antioligarhică pe baza unui program minimal.“ (*Înainte*, nr. 1, din 5 iunie 1926, p. 1.) În campaniile electorale pentru alegerile comunale și cele parlamentare, P.C.R. folosea B.M.Ț. ca mijloc pentru întărirea legăturilor partidului cu masele, pentru înfăptuirea alianței de luptă dintre clasa muncitoare și țărănimea muncitoare. (În legătură cu activitatea B.M.Ț. vezi articolul lui Fl. Dragne: *Activitatea Blocului muncitoresc-țărănesc, organizație revoluționară de masă creată și condusă de Partidul Comunist din România*, în *AIIP*, nr. 1/1962).

Îngrijorate fiind de succesele B.M.Ț.⁴⁶, organele represive au folosit greva metalurgiștilor de la fabrica „Phoebus” culminând cu greva generală de 15 minute pe oraș și o înflăcărată demonstrație de protest a muncitorilor orădeni din 25 iunie 1927, ca motiv de a trece la arestarea conducătorilor și agitatorilor B.M.Ț. Încă în cursul zilei de 25 iunie au fost arestați conducătorii Sindicatelor unitare și ai Blocului Muncitoresc-Țărănesc din Oradea, care, după aprecierea prefecturii poliției, au fost „autorii principali și responsabili” celor petrecute în ziua de 25 iunie 1927. Între cei 7 arestați se afla și Dr. Eugen Rozvány, membru al C.C. al B.M.Ț.⁴⁷ Prefectura poliției din Oradea, ca și cu ocazia arestării Comitetului de grevă de la fabrica „Phoebus”, s-a dovedit foarte „operativă”, înaintînd prin adresa nr. 4627/927 dosarul celor 7 arestați Comandamentului Corpului 6 Armată. Pe baza referatului comisarului regal, în care se constată că „...susnumiții sînt de fapt autorii morali ai violențelor comise de muncitorii metalurgiști...”, comandantul Corpului 6 Armată, generalul Papp, emite ordinul de urmărire a arestaților (nr.

⁴⁶ La Oradea, în alegerile comunale au fost prezentate două liste: lista partidelor liberal și maghiar, precum și lista „opoziției unite” din care făcea parte și Blocul Muncitoresc-Țărănesc. Alegerile din 19 februarie 1926 s-au soldat cu următoarele rezultate:

Total voturi: . . .	9235
— din care:	
a) „Opoziția unită” . . .	4560
b) Lista oficială . . .	4402
c) Voturi respinse . . .	182
d) Voturi anulate . . .	91

După publicarea rezultatelor alegerilor, Partidul liberal, pe motiv că voturile respinse nu s-au luat în considerare la determinarea majorității absolute, a contestat alegerile. Ministrul de interne, acceptînd contestația Partidului liberal (prin hotărîrea nr. 6422 C— 926, din 7 martie 1926), a anulat alegerile din 19 februarie și (prin hotărîrea nr. 6427-926) a fixat noi alegeri comunale la data de 29 martie 1927. (Vezi *Monitorul Oficial*, nr. 55, din 7 martie 1926.)

Repetarea alegerilor comunale din Oradea a întărit victoria „Opoziției unite”, în urma căreia, din cei 30 consilieri și 10 consilieri supleanți comunali 11 respectiv 4 au fost aleși dintre candidații Blocului Muncitoresc-Țărănesc, mare parte dintre aceștia fiind comuniști. (*Nagyváradí Napló*, nr. 73, din 1 aprilie 1926, p. 1.)

Creșterea prestigiului B.M.Ț. s-a reflectat și în rezultatele obținute în alegerile parlamentare din 25 mai 1926, cînd această organizație a obținut în județul Bihor 9.349 voturi — cel mai mult din toate județele țării. (*Înainte*, nr. 2, din 12 iunie 1926, p. 2.) În orașul Oradea voturile s-au împărțit în felul următor:

Total voturi: . . .	9.130
— din care:	
a) Partidul guvernant . . .	4.199
b) B.M.Ț.	3.544
c) Partidul liberal . . .	223

(Vezi *Nagyváradí Napló*, nr. 117, din 27 mai 1926, p. 2.)

⁴⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 872, filele 3 și 21.

1329/927), iar în ziua de 11 iulie 1927 se eliberează mandatele lor de arestare (nr. 5946- 5947- 5948/927)⁴⁸.

Candidații și fruntașii Blocului Muncitoresc-Țărănesc, după 2 zile de detențiune în arestul din Oradea, adică în ziua de 28 iunie 1927, au fost scoși noaptea din celulele poliției, puși în lanțuri și în baza foilor pentru transferarea arestaților, eliberate de Consiliul de Război al Corpului 6 Armată, nr. 7134/927, porniți pe jos, escortați de jandarmi la Consiliul de Război din Cluj. Pentru a nu fi observați de oamenii muncii, la ora transportării luminile din oraș au fost stinse, iar convoiul scos afară din oraș pe străzi laterale. Cu toate acestea, cum s-a făcut ziuă, veslea transportării arestaților s-a răspândit în întreg orașul. „Agitația — arată ziarul „Înainte“, organ al B.M.Ț. — a fost la culme. Din mijlocul tuturor păturilor sociale s-au ridicat proteste. S-au format delegații de cetățeni, care au protestat în fața autorităților. Până și baroul avocaților s-a mișcat“.⁴⁹ Conducătorii Sindicatelor unitare și ai B.M.Ț. imediat ce au fost arestați au declarat greva foamei. Cînd au fost porniți pe jos către Consiliul de Război din Cluj, ei erau de două zile complet nemîncăți. Astfel, după două zile de purtare pe jos în lanțuri, nu se mai puteau mișca și jandarmii au fost nevoiți să-i oprească în comuna Aleșd, județul Bihor, de unde în urma ordinului prefectului D. Tempeleanu, dat sub presiunea maselor din Oradea, i-au dus la prima stație C.F.R., în restul drumului fiind transportați cu trenul.

Ajunși la închisoarea militară din Cluj, în memoriul din 30 iunie 1927 adresat prim-comisarului regal, protestînd împotriva arestării lor, arestații au anunțat că vor continua greva foamei. Ei arătau în memoriu: „văzînd în acest fapt (în arestarea lor n.n.) intenția de a ne înlătura de la propaganda electorală și a ne împiedica în drepturile noastre legale, am hotărît greva de foame, ce vom continua pînă la eliberarea noastră.“⁵⁰ La greva foamei au aderat alți arestați, printre care și membrii comitetului de grevă de la fabrica „Phoebus“. În procesul verbal din 10 iulie 1927 al Comandantului închisorii militare a Corpului 6 Armată, semnat și de medicul închisorii și medicul Spitalului Militar, referitor la greva foamei declarată de cei arestați, se arată următoarele: „voind a transporta cei 36 deținuți aflați în greva foamei, din 1, 4 și 5 iulie 1927, au refuzat orice asistență medicală, precum și transportarea lor la Spitalul Militar, deși s-a adus în două rînduri camioneta Spitalului Militar, declarînd că *vrem să murim aici*, dacă nu ne pune în libertate“.⁵¹

Teroarea guvernului burghezo-moșieresc se intensifică în preajma alegerilor parlamentare. Pe lîngă faptul că conducătorii și agitatorii B.M.Ț. erau arestați, manifestele confiscate, întrunirile interzise, în multe părți organizațiile B.M.Ț. erau împiedicate să depună listele de candi-

⁴⁸ Idem, filele 37 și 55—57.

⁴⁹ *Înainte*, nr. 7, din 7 iulie 1927, p. 2.

⁵⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 872, filele 55—57.

⁵¹ Idem, fila 65.

dați. Mulți alegători bănuți că simpatizează cu B.M.Ț. au fost împiedicați de a participa la vot, prin neeliberarea cărților de alegători sau chiar prin arestarea lor. La Oradea, în preajma alegerilor parlamentare din iulie 1927, candidații B.M.Ț. rămași liberi după arestările anterioare au fost arestați. De asemenea au fost arestați toți oamenii de încredere ai Blocului. Într-un mare număr de case muncitorești și țărănești, autoritățile au făcut percheziții, ridicând cărțile de alegători. Toți delegații B.M.Ț. au fost arestați. De asemenea au fost arestați 300 de țărani simpatizanți ai Blocului. „Aceasta e făcută — scria ziarul „Înainte” — pentru intimidarea și pentru împiedicarea la vot a alegătorilor.”⁵²

Cu toate acestea, Blocul Muncitoresc-Țărănesc a obținut și în alegerile din 7 iulie 1927 un număr de 36.536 voturi din care în Transilvania 18.183 voturi. În județul Bihor, B.M.Ț. a obținut 7.299 voturi.⁵³ În alegerile parlamentare din iulie 1927, B.M.Ț. — cum arată circulara Consiliului Sindicatelor unitare din Cluj — „...cu toate piedicile a primit atâtea voturi, câte primesc în general partidele guvernante din România, când nu sînt la putere”⁵⁴.

Arestarea conducătorilor Sindicatelor unitare și ai B.M.Ț. din Oradea a stîrnit o puternică indignare în întreaga țară. Presa muncitorească și chiar unele ziare burgheze comentau pe larg campania teroristă dusă de organele represive ale statului burghezo-moșieresc. Pe adresa Comandamentului și a Consiliului de Război al Corpului 6 Armată s-au trimis proteste colective și individuale, în care se cerea eliberarea arestaților. Muncitorii din diferite uniuni sindicale din Cluj, în memoriul lor din 9 iulie 1927, semnat de Uniunea Muncitorilor de Îmbrăcăminte din România, Uniunea Funcționarilor din România și Uniunea Muncitorilor în lemn din România, cerînd eliberarea arestaților deținuți la Închisoarea militară a Corpului 6 Armată, arătau totodată că vina lor „nu este altceva decît că sînt membri ai organizațiunilor muncitorești și ai Blocului Muncitoresc și Țărănesc...” și că sînt „deținuți fără nici un motiv legal...”⁵⁵.

Sub presiunea opiniei publice și datorită luptei perseverente a celor arestați, după 14 zile de grevă a foamei Comandamentul Corpului 6 Armată a dispus punerea în libertate a celor 14 muncitori de la fabrica „Phoebus” și a celor 7 conducători ai Sindicatelor unitare și B.M.Ț., urmînd ca aceștia să fie rechemați cu ocazia procesului.

Întoarcerea celor eliberați de la închisoarea militară din Cluj a fost folosită de partidul comunist pentru mobilizarea maselor largi muncitoare orădene la demonstrație împotriva teroarei burghezo-moșierești. În ziua de 16 iulie 1927 conducătorii Sindicatelor unitare, ai Blocului Muncitoresc-Țărănesc și muncitorii fabricii „Phoebus” au fost primiți de

⁵² *Înainte*, nr. 7, din 7 iulie 1927, p. 2 și nr. 8, din 10 iulie 1927, p. 2.

⁵³ *Idem*, nr. 8, din 10 iulie 1927, p. 2.

⁵⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 873, fila 69.

⁵⁵ *Idem*, dos. 871, fila 99.

o mare mulțime — cca. 2000 de muncitori, țărani, intelectuali progresiști, tineri și femei. Oamenii muncii veniți în întâmpinarea eliberaților au manifestat o deosebită simpatie față de conducătorii B.M.Ț. și ai Sindicatelor unitare. Au fost rostite cuvântări și dăruite buchete de flori roșii eliberaților. Cei foarte slăbiți din cauza grevei foamei au fost urcați în trăsuri și transportați la Căminul muncitoresc, unde sub îndrumarea unui medic eliberaților li s-a oferit o masă ușoară. Mulțimea care se adunase la gară, însoțind trăsurile ce transportau pe cei eliberați, cu ocazia trecerii pe străzile orașului a făcut o nouă demonstrație.⁵⁶

Cu punerea în libertate a celor 14 muncitori de la fabrica „Phoebus” și a conducătorilor Sindicatelor unitare și B.M.Ț. din Oradea, Consiliul de Război al Corpului 6 Armată n-a încheiat problema judecării lor. Comisarul regal, maiorul Aramă, în procesul verbal din 29 iulie 1927, constatînd că „faptele acuzațiilor din ambele dosare (al muncitorilor arestați de la fabrica „Phoebus” și al conducătorilor Sindicatelor unitare și B.M.Ț. n.n.)... sînt în strînsă legătură unele cu altele”, își exprimă părerea „ca dosarul nr. 1329 și 1144/927 să se conexeze într-un singur dosar care se va pune pe rol pentru judecată la același termen, ce se va fixa ulterior”.⁵⁷ Pe baza ordinului de dare în judecată nr. 928 și 929 din 15 iulie 1927 al comandamentului Corpului 6 Armată termenul de judecată s-a fixat pentru data de 29 iulie 1927, dar din cauza îmbolnăvirii după greva foamei a acuzaților, precum și din cauza lipsei martorilor apărării procesul a fost aminat prima dată pentru ziua de 20 septembrie, iar apoi pentru 19 octombrie 1927. Totodată s-a cerut și transferarea judecării procesului la Oradea, care însă nu a fost aprobată de Comandamentul Corpului 6 Armată.⁵⁸

După sosirea la Oradea a celor puși în libertate, între muncitorii și direcțiunea fabricii „Phoebus” a fost încheiat contractul colectiv. Noul contract colectiv de muncă, încheiat în prezența prefectului poliției (Bunescu), păstrînd elementele principale ale contractului expirat, a reflectat un compromis, considerat fiind și ca regulament de funcționare a fabricii.

⁵⁶ Această manifestație a oamenilor muncii a suscitat o atenție deosebită din partea organelor represive. Comandamentul Diviziei 17 Infanterie și al garnizoanei Oradea, printr-o adresă specială cerea prefectului poliției cercetarea și comunicarea neîntîrziată a următoarelor date:

1. Cine au fost inițiatorii, capii și conducătorii manifestației comuniste făcute lui Rozvány și celorlalți comuniști la gară și în oraș cu ocazia sosirii acestora de la Cluj în ziua de 16 (iulie 1927)?

2. Cine a vorbit, a ținut cuvântări?

3. Cine sînt persoanele care au adus și oferit flori?

„Toate aceste date — specifică adresa — vor fi separat consemnate într-un proces verbal, persoanele urmînd a fi traduse în fața Consiliului de Război ca preamăritori ai tulburărilor ordinii publice”. (Idem, dos. 871, fila 205 și Arhiva. Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., fond 2, dos. 422, vol. II, Amintiri).

⁵⁷ Idem, fila 110.

⁵⁸ Idem, filele 107, 155—156, 230, 277 și dos. 873, filele 83, 114, 119, 209, 221.

Greva muncitorilor metalurgiști de la „*Turnătoria de fier și fabrica de mașini «Phoebus» S. A.*” din Oradea, începută la 28 mai 1927 și susținută de masele muncitoare din Oradea și din alte localități ale țării, s-a încheiat astfel după 7 săptămîni de luptă, la 17 iulie 1927, cu victoria greviștilor.⁵⁹

Această victorie cîștigată în lupta neclintită sub conducerea comunistilor, în perioada cînd „în fața politicii reacționare a capitalului clasa muncitoare se găsea dezbinată”⁶⁰, a demonstrat justetea liniei politice de a orienta și organiza lupta maselor muncitoare pe baza Frontului unic. Ziarul „*Ferarul*” — organ al Sindicatelor unitare —, într-unul din numerele sale, referindu-se la acțiunile de luptă ale muncitorilor de la fabrica „Phoebus” din Oradea, scria următoarele: „Chiar și amsterdamiștii, care lucrează în fabrică și-au dat pînă la urmă seama că numai Frontul unic al proletariatului poate să pună capăt reducerii în continuare a salariilor... în ceea ce ne privește, sîntem în clar cu faptul că față de frontul unic al capitaliștilor, numai Frontul unic al muncitorimii poate duce o luptă încununată de succes.”⁶¹

Greva metalurgiștilor de la fabrica „Phoebus” — Oradea se înscrie printre luptele duse cu succes de clasa muncitoare din România în perioada stabilizării relative a capitalismului. Victoria greviștilor a fost posibilă datorită combativității lor, formeii unite de acțiune a tuturor muncitorilor din fabrică cit și din orașul Oradea, precum și conducerii lor de către P.C.R.

Victoria muncitorilor greviști de la fabrica „Phoebus” din Oradea a arătat că în perioada stabilizării relative a capitalismului, clasa munci-

⁵⁹ *Vas és Fémmunkás*, nr. 8, din 1 august 1927, p. 3 și *Nagyváradi Napló*, nr. 162, din 22 iulie 1927, p. 6.

⁶⁰ Nicolae Ceaușescu, *expunerea citată*.

În urma spargerii sindicatelor muncitorești de către conducătorii de dreapta la Congresul Sindicatelor din 1923 de la Cluj, organizarea muncitorimii privind cele mai importante profesii, în anul 1927, se prezenta astfel:

Profesia	Total muncitori	Din care organizați		Total
		În Sind. unitare	În Sind. reformiste	
1. Ind. metalurgică	70000	4800	6000	10800
2. Ind. lemnului	60000	2336	—	2336
3. Ind. minieră	50000	400	5000	5400
4. Ind. alimentară	100000	2700	600	3300
5. Ind. pielăriei	10000	1677	—	1677
6. Ind. petrolului	50000	—	300	300
7. Ind. textilă	10000	700	—	700
8. Ind. chimică	10000	În Uniunea Muncit. Metalurgiști		
9. Ang. comerciali și funcționari	100000	1004	600	1604
10. Muncit. din porturi și c.f.	120000	500	3000	3500
11. Tipografi	10000	700	1300	2000
12. Construcții	20000	1060	1700	2760
Total general:	620000	17377	18500	35877

(Din raportul C.G.S.U., 1927, în Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 873, fila 24).

⁶¹ *Ferarul*, nr. 3—4, din 15 aprilie 1928, p. 2.

toare din România nu numai că nu și-a încetat lupta revoluționară, ci, ridicându-se chiar la lupte general revendicative, ea a dus în același timp cu succes și lupte politice împotriva opresiunii claselor stăpânitoare, împotriva legilor reacționare elaborate de guvernele burghezo-moșieresti.

*

Teroarea organelor represive ale statului burghezo-moșieresc nu a încetat odată cu punerea în libertate pînă la data judecării în fața tribunalului militar din Cluj a celor 21 arestați din Oradea. Greva muncitorilor metalurgiști de la fabrica „Phoebus“ a fost folosită pentru intensificarea teroarei împotriva P.C.R. și organizațiilor maselor muncitoare.

Pentru a împiedica desfășurarea activității organizate a muncitorilor, organele represive au recurs la închiderea Căminului muncitoresc.⁶² Acest cămin, construit de muncitorii orădeni, inaugurat la 27 decembrie 1925⁶³, a constituit un mijloc important în mîna partidului comunist pentru educarea, îndrumarea și organizarea clasei muncitoare. În Căminul muncitoresc aflat în grija Sindicatelor unitare, se țineau cu regularitate adunări muncitorești, întruniri cultural-educative, ședințe, întîlniri etc. Totodată, la cămin se distribuiau broșuri și ziare cu caracter revoluționar.⁶⁴

Cu închiderea Căminului muncitoresc organele represive ale statului burghezo-moșieresc intenționau să paralizeze activitatea Sindicatelor unitare și a B.M.Ț.-ului, aflate sub conducerea P.C.R. În decursul acțiunilor teroriste duse împotriva Căminului muncitoresc, organele represive au efectuat o serie de arestări. Astfel, a fost arestat nucleul 6 al U.T.C., membrii căruia au fost înaintați Consiliului de Război al Corpului 6 Armată, unde au și fost condamnați. Au mai fost arestați și alți tineri U.T.C.-iști, precum și un număr mare de fruntași ai mișcării muncitorești, comuniști, activiști ai Sindicatelor unitare și ai B.M.Ț.-ului.⁶⁵ În legătură cu arestările în masă din Oradea, Consiliul General al Sindicatelor Unitare s-a adresat cu un apel maselor muncitoare din România,

⁶² În referatul șefului Biroului 2 informații din 25 septembrie 1927, în legătură cu închiderea Căminului muncitoresc din Oradea se arată între altele: „Organizația muncitorească din Oradea Mare — de la organizație de breslă, cum a fost organizată, a trecut la organizația comunistă, ce prezintă un mare pericol pentru stat întrucît numără 4500—5000 membri cu tendința de a mai spori“. Pentru acest fapt s-a ordonat închiderea căminului și se cerea aprobarea Comandamentului Corpului 6 Armată. În ziua de 27 septembrie 1927, comandantul Corpului 6 Armată aprobă măsurile luate. Dosarele (trei) referitoare la activitatea Căminului muncitoresc din Oradea (nr. 33614/15.X.1927) s-au trimis Consiliului de Război al Corpului 6 Armată. (Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 875, filele 1—3).

⁶³ „Primii care au săpat temelia au fost tovarășii metalurgiști“, vezi *Ferarul*, nr. 7, din 15 septembrie 1924 și *Élelmezési Szövetség* (Uniunea Alimentației), nr. 6, din 15 decembrie 1925, p. 3.

⁶⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 96, dos. 875, fila 10 (Referatul prefectului poliției a orașului Oradea, nr. 287/927).

⁶⁵ *Ibidem*.

apel în care se arăta că complotul de la Oradea „nu este ceva nou, ci pregătirea lui continuă de peste un an... muncitorimea orădeană are o mare vină. Vina ei este aceea că s-a grupat într-o organizație economică solidă și a îndrăznit întotdeauna să militeze în mod conștient pentru drepturile sale. Cu ocazia alegerilor ea nu și-a vîndut dreptul de alegători agenților electorali, ci și-a dat votul întotdeauna după propriile convingeri. Guvernul liberal nu a putut tolera acest lucru și a hotărît nimicirea organizațiilor din Oradea, a muncitorilor orădeni conștienți. Un consiliu de miniștri special întrunit s-a ocupat de problema modalităților asupririi muncitorilor din Oradea... În România a existat și există pretutindeni prigoană împotriva muncitorilor, dar nu este nicăieri atît de mare ca la Oradea: arestări în masă pentru înmormîntări, arestări în masă pentru botezul copiilor de proletari, arestări în masă din cauza unor greve, iar atunci cînd în acest fel a fost deja îndepărtată pătura conducătoare a muncitorimii, a urmat sechestrarea ilegală a Căminului muncitoresc... Astfel, închisorile s-au umplut de muncitori orădeni...”⁶⁶

Guvernul burghezo-moșieresc urmărea să insceneze un proces „monstru”, pe care să-l folosească apoi ca pretext pentru dizolvarea Sindicatelor unitare revoluționare. Acest proces a și avut loc în anul 1928 la Cluj. În fața Consiliului de Război al Corpului 6 Armată au fost duși muncitori, muncitoare, mici comercianți și intelectuali, reprezentanți ai tuturor organizațiilor muncitorești revoluționare din România: P.C.R., U.T.C., Ajutorul Roșu, Ajutorul Muncitoresc, Sindicatele unitare și B.M.Ț. Procesul denumit „*Marele proces comunist*” a fost pornit prin contopirea a 6 procese în care au fost încadrați și muncitorii de la fabrica „Phoebus”, arestați în iunie 1927 pentru participarea la grevă, precum și cei 7 conducători ai Sindicatelor unitare și B.M.Ț. din Oradea, arestați tot în luna iunie 1927. Numărul acuzațiilor s-a ridicat la 76, iar al martorilor la aproape 500. Procesul, care a început la 10 septembrie 1928, a durat 37 zile, iar rechizitoriul procurorului cuprindea 64 pagini.⁶⁷ Esența acestui proces antimuncitoresc este bine dezvăluită de ziarul „Înainte”, care sub titlul: „Un proces monstruos” scria următoarele: „cei 76 de acuzați reprezintă năzuințele și lupta de dezrobire a poporului muncitor. Sindicatele Muncitorești Unitare, a căror suprimare se urmărește prin acest proces, reprezintă... cetatea de rezistență a muncitorimei împotriva împilării și exploatării capitaliste... La Cluj se judecă libertățile noastre, drepturile noastre cîștigate cu sînge. La Cluj se judecă dreptul nostru la viață, se plănuiește înrobirea deplină a poporului muncitor.”⁶⁸

Sentința dată în acest proces rușinos reflectă și ea caracterul de clasă al justiției burghezo-moșierești în slujba claselor exploatare. Din cei 76 acuzați, 37 au fost condamnați la ani grei de închisoare.

⁶⁶ *Építőipari Munkás* (Muncitorul din Industria de Construcții), nr. 4, din 10 aprilie 1927, p. 3.

⁶⁷ *Élelmészeti Szövetség*, nr. 9, din 15 septembrie 1928, p. 1 și *Építőipari Munkás*, nr. 18, din 21 octombrie 1928, p. 6.

⁶⁸ *Înainte*, nr. 1, din 23 septembrie 1928, p. 1.

Totalul pedepselor prevăzute în sentință era de 150 ani închisoare și 273 ani interdicție politică. De asemenea, era prevăzută și amendă în valoare totală de 715.500 lei. Între cei condamnați erau: Avramescu David, Haia Liefsitz, Sencovici Alexandru, Lázár Ödön, Lénárdt Arca-die etc. Printre cei 39 achitați, sub presiunea puternică a opiniei publice din țară și peste hotare, se aflau și cei 14 muncitori de la fabrica „Phoe-bus” și cei 7 conducători ai Sindicatelor unitare și ai B.M.Ț. din Ora-dea.⁶⁹

Cu ocazia judecării procesului, muncitorii de la fabrica „Phoebus” s-au apărat arătând că acțiunile lor au fost legale, determinate de intran-sigența conducerii fabricii, care s-a opus revendicărilor formulate de muncitori. Rostind un adevărat rechizitoriu la adresa regimului burghezo-moșieresc, unul dintre muncitorii fabricii, totodată membru P.C.R., a spus: „Bătăile și schingiuirile suferite zile de-a rîndul în temnițele de la Oradea nu au făcut decît să ne întărească convingerea că orînduirea socială existentă trebuie schimbată.”⁷⁰

Desfășurarea luptelor muncitorilor metalurgiști din Oradea, în con-dițiile intensificării teroarei împotriva organizațiilor și conducătorilor maselor muncitoare, demonstrează că P.C.R., din adîncă ilegalitate, a continuat să conducă cu succes mișcarea muncitorească din întreaga țară.

Exploatarea cruntă, teroarea brutală dezlănțuită de cercurile guver-nante în perioada stabilizării relative a capitalismului au determinat ridicarea la luptă, pe diferite căi, a maselor muncitoare, care sufereau consecințele ascuțirii contradicțiilor orînduirii capitaliste. În șirul acestor bătălii glorioase un loc de frunte îl ocupă lupta muncitorilor metalurgiști de la „*Turnătoria de fier și fabrica de mașini «Phoebus» S.A.*” din Oradea.

PETRU BUNTA

ЗАБАСТОВКИ РАБОЧИХ-МЕТАЛЛУРГОВ НА ЗАВОДЕ „ФЁБУС” ГОРОДА ОРАДЕА

(Резюме)

В борьбе рабочих в Ордае, развернувшейся в период относительной стабили-зации капитализма, одно из главных мест занимают действия металлургов завода „Фёбус”, организованных в Единых Профсоюзах и руководимых РКП, которые смело сопротивились наступлению хозяев.

Кульминационной точкой этой цепи забастовочных боёв была развёрнутая забастовка в мае-июле 1927 г.

В начале мая 1927 г. дирекция завода уволила некоторых рабочих моторной секции. Рабочие секции солидаризировались с уволенными и 12-го мая объявили забас-товку.

⁶⁹ *Idem*, nr. 5, din 21 octombrie 1928, p. 2 și *Élelmezési Szövetség*, nr. 10, din 15 octombrie 1928.

⁷⁰ *Romániai Népszava*, nr. 40, din 30 septembrie 1928.

После этого производственного конфликта делегаты рабочих поставили на повестку дня и проблему о заключении нового производственного контракта, так как старый истекал 31-го мая 1927 г. Дирекция стремилась заменить коллективный контракт „регламентом труда”.

Продолжительные переговоры с дирекцией не привели к успеху. В знак протеста против самоволия дирекции 28-го мая рабочие завода объявили забастовку. Для организации и руководства забастовкой рабочие завода избрали забастовочный комитет. Этот комитет был избран на основе единого фронта. Была создана также и забастовочная охрана, которая круглосуточно охраняла вход завода. Для поддержки забастовщиков при Доме Рабочих открылись комитет взаимопомощи забастовщикам и так называемая „Столовая для забастовщиков”. Рабочие других предприятий и крестьяне уезда Бихор вносили в фонд забастовки деньги и продукты. На помощь бастующим пришли и организованные в единых профсоюзах рабочих других городов страны. Таким образом помощь поступила из Бухареста, Клужа, Тимишоары, Тыргу-Муреша, Брашова и от шахтёров из Валеа Жиулуй.

Существенно помогал забастовочному комитету Союз Коммунистической Молодёжи.

Руководство забастовкой было обеспечено со стороны РКП, коммунистами находившимися в руководстве Единых Профсоюзов и в местной организации Рабоче-Крестьянского Блока.

В результате доноса дирекции завода большинство забастовочного комитета и часть забастовочной охраны были арестованы и отданы под суд Военного Трибунала 6-го Армейского Корпуса. Был избран новый забастовочный комитет. Дирекция завода была вынуждена принять некоторые экономические требования рабочих, но бастующие отказались приступить к работе пока не выпустят арестованных. 25-го июня с 11-ти до 12-ти часов перед зданием Префектуры Бихорского Уезда собрались делегаты почты всех заводов и фабрик города Орадеа — приблизительно триста человек и во главе с делегацией завода „Фёбус” устроили демонстрацию протеста решительно требуя освобождения арестованных. Эта демонстрация протеста была поддержана всеми заводами города Орадеа 15-ти минутной общей забастовкой.

Забастовка рабочих-металлургов завода „Фёбус” послужила поводом для соответствующих органов буржуазно-помещничьего государства для массовых арестов в рядах Единых Профсоюзов и Рабоче-Крестьянского Блока.

25-го июня были арестованы руководители Рабоче-Крестьянского Блока и Единых Профсоюзов города Орадеа. Они, закованные в кандалы, были доставлены жандармами в Клужский Военный Трибунал.

Арест руководителей Единых Профсоюзов и Рабоче-Крестьянского Блока вызвал сильный гнев по всей стране.

Под давлением общественного мнения и, благодаря последовательной борьбе арестованных, после 14-ти дневной голодовки начальник 6-го армейского Корпуса временно, до начала процесса выпустил всех 14 рабочих завода „Фёбус” и 7 руководителей Единых Профсоюзов и Рабоче-Крестьянского Блока.

После прибытия освобождённых в Орадею, между рабочими и дирекцией завода „Фёбус” был заключён производственный контракт. Новый производственный контракт, заключённый в присутствии префекта полиции, сохранив главные элементы истекшего контракта, представлял собой компромисс, одновременно будучи и регламентом деятельности завода.

Чтобы препятствовать развёртыванию организованной деятельности рабочих города Орадеа, следственные органы закрыли Дом Рабочих, одновременно прибегнув к ряду арестов.

Рабочих завода „Фёбус”, арестованных в июне 1927 г., а также и руководителей Единых Профсоюзов и Рабоче-Крестьянского Блока арестованных в июне месяце же 1927 г., судили в сентябре 1928 г., на процессе, названном „большим процессом над коммунистами”.

DIN ACȚIUNILE POPULAȚIEI REGIUNII MARAMUREȘ PENTRU ELIBERAREA ÎNTREGULUI TERITORIU AL PATRIEI ȘI ZDROBIREA FASCISMULUI (23 august 1944 — 25 octombrie 1944)

Vestea declanșării la 23 august 1944 a insurecției naționale anti-fasciste, organizată și condusă de P.C.R., și a întoarcerii armelor contra Germaniei hitleriste și a Ungariei horthiste s-a răspândit pe calea undelor cu iuțeala fulgerului.

Masele muncitoare de pe teritoriul actualei regiuni Maramureș, oropsite, exploatate și jefuite de către ocupanții horthisto-fasciști, și-au ridicat cu semeție capul. Ceasul eliberării se apropia. În întreaga regiune, ca și în alte regiuni ale țării, domnea o atmosferă încordată. Sosise timpul să se pună capăt stărilor nefirești instaurate în nordul Transilvaniei ca urmare a sentinței de la Viena, din august 1940. De la bun început masele populare s-au împotrivit acestui act tîlhăresc, ura, atitudinea ostilă și revolta lor crescînd pe zi ce trecea. Izbucnirea războiului hitlerist a accentuat și mai mult starea mizeră, nenorocirile inerente, ruina, foametea, moartea.

Nivelul de viață s-a înrăutățit într-o măsură nemaicunoscută. La aceasta a contribuit politica de exploatare colonială instaurată de guvernul horthist în nordul Transilvaniei, căreia în cei 4 ani i-au fost jefuite în mod barbar bogățiile binecunoscute: cereale, minereu neferos, sare, lemne și alte produse. În plus, introducerea sistemului achiziționării produselor cerealiere și animale, înrăutățirea aprovizionării populației cu alimente, îmbrăcăminte și încălțăminte, creșterea vertiginoasă a prețurilor ca urmare a inflației, scumpirea enormă a vieții completează tabloul mizeriei maselor populare din regiunea Maramureș.

Pe plan social și politic, dictatura fascistă-horthistă a introdus un regim feroce, tocmai pentru a înăbuși încă în fașă orice nemulțumire a maselor. Întreprinderile au fost militarizate, s-au introdus metode fasciste de terorizare și intimidare a muncitorilor: legarea la stîlp, bătaia cu fierul scurt, carcerele. A fost introdusă ziua de muncă de 10—12 ore, apoi chiar de 16 ore.

S-a înrăutățit mult situația țărănimii muncitoare. Puși să lucreze pe salarii de nimic, pe pămînturile grofilor și chiaburilor, duși la muncă

forțată, suportînd măsuri legislative, țărani duceau o viață plină de privațiuni.

Din punct de vedere național se crease o situație insuportabilă. Populația română era supusă unei terori accentuate de către regimul fascisto-horthist. Se încerca crearea artificială a unei învrăjbiri naționale.

Toate aceste măsuri, accentuate an de an, constituiau tot atîtea cauze de adînci nemulțumiri în rîndurile maselor populare maramureșene. În rîndurile muncitorilor de la Baia Mare, Baia Sprie, Ferneziu, Strîmbu Băiuț, Sighet, Satu Mare, Carei se semnalează nemulțumiri și împotriviri concrete împotriva regimului horthist. La Ocna-Șugatag, Sighet, Lăpuș, Sarasău, Cîmpulung la Tisa, Baia Mare, Baia Sprie, Valea Borcutului etc. au loc greve, demonstrații, acțiuni de sabotaj ale populației locale.

Pretutindeni comuniștii însuflăteau masele, le ridicau la luptă împotriva regimului horthist, împotriva războiului hitlerist care secera sute de mii de vieți.

În pofida condițiilor deosebit de grele ale sîngeroasei dictaturi horthiste, comuniștii au fost aceia care, punîndu-și la fiecare pas viața în primejdie, au luptat în primele rînduri împotriva fascismului și a războiului, mobilizînd masele populare, indiferent de naționalitate, pentru zdrobirea fascismului.

În aceste împrejurări, evenimentele din august 1944 au provocat un entuziasm de nedescris și un puternic elan de luptă în rîndurile populației maramureșene. Sub imboldul intereselor majore ale țării, în numele idealului național istoric, populația Maramureșului era hotărîtă să grăbească prin toate mijloacele alungarea cîmpopitorilor fasciști, de pe întregul teritoriu al țării noastre. În acest fel, ea dorea să contribuie la sprijinirea Armatei române, care, conform proclamației difuzate prin radio în seara zilei de 23 August, la ora 22, — ca urmare a lichidării dictaturii militare-fasciste, încetează acțiunile împotriva Națiunilor Unite și începe lupta comună cu Armata sovietică pentru eliberarea părții de nord a Transilvaniei.

Speriate de întorsătura pe care o luau evenimentele, în dimineața zilei de 24 august 1944, ca o măsură de prevedere și intimidare, autoritățile horthiste au emis dispoziții speciale în virtutea cărora au fost arestate și întemnițate toate elementele suspecte în ochii autorităților fasciste. Astfel numai în orașul Sighet au fost întemnițate 23 de persoane, intelectuali români și maghiari, în timp ce în întregul județ au fost închiși în lagărele de concentrare special instituite la Sat-Slatina, Carei, Dragomirești etc. peste 200 de persoane¹. (Acest număr cuprinde numai persoanele identificate pînă în 1945, în realitate numărul internaților fiind mult mai mare.) Alte 41 de persoane au fost tot atunci domiciliate forțat. Mai tîrziu, 11 dintre acestea au fost duse ca ostateci de către armata horthistă².

¹ Vezi *Calendarul Consiliului Național Român din Maramureș pe anul 1945* Sighet, p. 45—50.

² *Ibidem*.

Aceste încercări de intimidare urmăreau împiedicarea acțiunilor pe care populația Maramureșului și în special elementele progresiste le inițiau în vederea ajutorării trupelor române și sovietice.

Bineînțeles, concomitent s-au luat și măsuri de ordin militar. Astfel, la 5 septembrie 1944, trupele hitleriste și horthiste au dezlănțuit o puternică ofensivă în Transilvania, urmată de alta, în 13 septembrie, cu scopul de a nimici trupele române și a ocupa poziții dominante în Carpații Meridionali, pentru a opri înaintarea trupelor sovietice și române. Acest plan a fost zădărnicit de rezistența înverșunată a trupelor Armatelor 1 și 4 română, care au respins ofensiva dușmană, menținând un mare cap de pod în Podișul Transilvaniei și Banat, în care s-au concentrat forțele sovietice și române destinate viitoarelor acțiuni militare³.

În timpul acestor acțiuni, ca urmare a ofensivei generale, s-a reușit ca pînă la începutul lunii octombrie 1944 să fie eliberat sud-estul Transilvaniei, din Crișana și Banat, cucerindu-se aliniamentul Trecătoarea Prislop — nord-vest Tg. Mureș — sud — Cluj — sud — Oradea — frontiera de vest a României pînă la Bela Crkva.

De pe acest aliniament a fost declanșată o mare operațiune militară cunoscută sub denumirea de operația Debrețin, care s-a desfășurat atît pe teritoriul României cît și pe cel al Ungariei⁴ și în cadrul căreia Maramureșul cu relieful și fortificațiile lui a avut un rol bine definit.

În planurile comandamentului hitlerist și horthist, trecătoarea Prislopului cu puternica linie de fortificații „Arpad“, înălțimile Meseșului, Mesteacănelui, Făgetului etc., constituiau tot atitea puncte de rezistență. Cu cît erau mai mult respinse spre granița de nord-vest a României, trupele hitleriste-horthiste, bătute în Podișul Transilvaniei, opuneau în retragerea lor, tocmai pe teritoriul actualei regiuni Maramureș, o rezistență din ce în ce mai puternică, încercînd o ultimă mare rezistență pe teritoriul țării noastre, pe aliniamentul căii ferate dintre orașele Carei și Satu Mare.

În aceste împrejurări, în zilele istorice cînd trupele române și sovietice începuseră luptele pentru eliberarea părții de nord a Transilvaniei, P.C.R. a adresat în septembrie 1944 o înflăcărată chemare maselor populare din teritoriul cotropit de trupele fasciste, chemîndu-le la acțiuni hotărîte împotriva dușmanului: „Patrioți români din Ardealul cotropit! distrugeți căile de comunicații în spatele cotropitorilor, dezarmați-i, predați-i Armatei Române și Armatei Roșii sau nimiciți-i. Țărani români și maghiari, nu dați vite și căruțe pentru retragerea hitleriștilor, nu-i găzduiți în satele voastre, loviți-i din toate părțile“⁵. Ecolul acestei chemări înflăcărata s-a făcut imediat simțit. Organizațiile locale ale partidului au răspîndit și ele manifeste prin care mobilizau masele la luptă împotriva ocupanților fasciști. La începutul lunii octombrie 1944, într-un manifest

³ *Contribuția României la victoria asupra fascismului*, București, 1965, p. 80.

⁴ *Idem*, p. 82.

⁵ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. Cota A XVIII-24.

al comuniștilor din Carei, se lansa următorul apel: „Muncitori, tovarăși. Luptați împotriva tilharilor naziști, soarta voastră este în mâinile voastre”⁶.

Răspunzînd acestor chemări patriotice, oamenii muncii din satele și orașele Maramureșului, în dorința de a se elibera cît mai curînd, au acționat cu multă hotărîre și spirit de sacrificiu, mulți dintre ei jertfindu-și chiar viața în această luptă măreață.

Formele de luptă folosite au fost dintre cele mai diverse, adecvate situațiilor diferite.

Începînd cu protestele individuale și colective, ca răspuns la grelele condiții de viață și de muncă, acțiunile de sabotaj și sprijinirea acestora, manifestațiile antifasciste și antirăzboinice, dezertările din armată și nesupunerea la ordinele de concentrare, înrolarea în grupele de partizani și sprijinirea acestora, formarea grupărilor patriotice, mai apoi odată cu apropierea frontului acțiunile de salvare a obiectivelor industriale, sau a căilor și mijloacelor de comunicație, acțiunile de informare, conducere, ajutorul acordat în transporturi, și chiar lupta cu arma în mînă alături de eliberatori, toate acestea au fost forme de luptă prin intermediul cărora masele populare din Maramureș au dat grele lovituri dictaturii horthiste și mașinii de război fasciste, aducîndu-și contribuția la eliberarea întregului teritoriu național.

Astfel, pe măsură ce trupele hitleriste și horthiste se retrăgeau, muncitorii, patrioții antifasciști conduși de comuniști au făcut încercări hotărîte de salvare a diferitelor obiective industriale din mâinile distrugătoare ale fasciștilor. La Bicsad, prevăzînd că armatele în retragere vor distruge bunurile materiale, muncitorii localnici în frunte cu comunistă Meseșan Elena au hotărît să salveze fabrica de cherestea din localitate, reușind pînă în cele din urmă⁷.

Dintre multiplele exemple, mai amintim pe cele din luna octombrie 1944, de la actualele Ateliere de Reparații ale C.F. Forestiere din Satu-Mare, de la fabrica de cherestea „Lomaș” din Satu-Mare, sau pe cel de la uzina electrică din Satu-Mare⁸.

Odată cu apropierea frontului, în Maramureș, ca și în alte părți, au luat amploare deosebită forme de luptă utilizate în tot timpul războiului: nesupunerea la ordinele de mobilizare date de comandamentul armatei horthiste, fuga în munți a celor vizați de a fi trimiși la muncă în Germania, evadarea în masă a celor încadrați în detașamentele de muncă. În luna septembrie 1944, cînd prin Maramureș se retrăgea grosul trupelor, autoritățile horthiste au emis, în mare grabă, mii de noi ordine de chemare, decretînd mobilizarea generală. Dar în marea majoritate a cazurilor, cei care primeau ordinul de chemare luau calea codrului sau se ascundeau pînă la trecerea frontului. În multe părți aceste acțiuni luau

⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 29, dosar nr. 8867, fila 221.

⁷ Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Maramureș, Dosarul „Contribuția populației din regiunea noastră la sprijinirea eliberării întregului teritoriu al patriei (23 august — 25 octombrie 1944)”, fila 41. (În continuare toate referirile la acest dosar vor fi notate: Dosar citat. ... fila ...).

⁸ Idem, fila 70, 71, 72, 73.

amplatoare de masă. De exemplu, majoritatea locuitorilor din comuna Bicsad, Trip, Cămirzana, Negrești au fugit în păduri, pentru a se sustrage plecării pe front sau în detașamentele de muncă.⁹ În comuna Remeți (rai. Sighet) toți cei 40 de țărani care au primit asemenea ordine de chemare au refuzat să se prezinte la unități, retrăgându-se în munți pentru a scăpa de urmărire. Unii dintre ei au intrat în legătură cu una din formațiunile patriotice ce acționa aici și la eliberare s-au întors în sat împreună cu aceasta, odată cu trupele sovietice¹⁰. Același lucru s-a întâmplat și în comunele Repedea (rai. Vișeu)¹¹, Valea—Chioarului (rai. Șomcuta)¹². În lunile august — septembrie 1944 în pădurile raionului Oaș erau refugiați peste 2000 de locuitori care nu au răspuns ordinelor de chemare sau care dezertaseră din armata horthistă¹³.

După înfrîngerile suferite în Podișul Transilvaniei de către armatele hitleriste și horthiste, în fața înaintării impetuoase a trupelor române și sovietice, în lunile septembrie și octombrie, în regiunea Maramureș au avut loc multe cazuri de dezertări din armata horthistă. Moralul trupelor horthiste fiind tot mai scăzut, între militarii maghiari și cei germani răbufneau incidente, certuri. Sătui de războiul în care au fost țirîți, unii soldați maghiari încercau să dezerteze, să fugă, să se ascundă. La Seini, cu ajutorul unor cetățeni localnici care le-au pus la dispoziție haine civile, au dezertat într-o singură noapte mai mulți soldați și ofițeri maghiari¹⁴. 10 locuitori ai comunei Remeți, încorporați fiind în armata horthistă, au dezertat¹⁵. În comuna Valea—Chioarului (rai. Șomcuta) în zilele de 14—15—16 octombrie, din compania 2 a batalionului 23 de grăniceri regali maghiari au dezertat 42 de ostași¹⁶. Cîțiva locuitori din comuna Birsana (rai. Sighet) au dezertat din armata horthistă¹⁷. Ca urmare a creșterii numărului dezertărilor din armată, în pădurile din jurul comunelor Bixad, Cămirzana, Trip, Negrești erau ascunși peste 500 de soldați, fugiți de la unitățile horthiste, mulți dintre ei avînd asupra lor armamentul și echipamentul militar¹⁸.

În această ambianță propice (starea de spirit antifascistă mereu crescîndă, dezertările din armată și fuga masivă în munți) s-au creat condiții favorabile extinderii continue a organizării și activității formațiunilor patriotice care acționau în regiunea Maramureș începînd încă din primăvara anului 1944¹⁹.

⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 29, dosar 8867, fila 142.

¹⁰ Dosar citat, fila 19 și 33.

¹¹ Idem, fila 32.

¹² Idem, fila 1, și *AIIP*, 1/1966, p. 40—42.

¹³ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 29, dosarul nr. 8867, fila 154.

¹⁴ Dosar citat, fila 69, 70.

¹⁵ Idem, fila 27.

¹⁶ Idem, fila 4.

¹⁷ Petre Lenghel-Izanu, *Monografia comunei Birsana, rai. Sighet, reg. Maramureș*, ms., p. 277.

¹⁸ *AIIP*, 4/1962, p. 84.

¹⁹ N. Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești din România*, București, 1966, p. 49.

Acțiunile formațiunilor patriotice* au cunoscut o înviorare remarcabilă în lunile septembrie și octombrie, când, răspunzând chemării partidului, fiii „viteji ai Maramureșului s-au înrolat în rândurile partizanilor dînd dușmanului din spate lovituri grele“²⁰.

Unele din formațiunile ce activau în munții Maramureșului aveau un caracter militar special, ele fiind formate pe teritoriul U.R.S.S. cu sprijinul organelor sovietice, cuprinzînd și emigranți antifasciști sau prizonieri de război români care și-au manifestat dorința de a răspunde chemării P.C.R. și a lupta cu arma în mînă împotriva hitleriștilor²¹. Formațiunile patriotice și grupările de partizani ce au acționat în raza comunelor Remeți—Săpînța, Bicsad—Certeza, Cean—Cehăluț, Rona de jos—Vișeu de Sus—Vișeu, Giulești—Sat Șugatag—Desești, în jurul orașului Baia-Mare, pe valea Firizei, în Munții Blidarului, în împrejurimile localităților Baia Sprie, Băița, Tg. Lăpuș, Sighet, Satu-Mare²² etc. au desfășurat alături de acțiunile militare și o activitate de lămurire a maselor despre situația desfășurării operațiunilor pe front și despre necesitatea de a pune mîna pe arme și a lupta pentru eliberarea de sub jugul fascist. Toate acestea au contribuit la creșterea rezistenței poporului împotriva cotropitorilor fasciști.

Din zi în zi creștea numărul localnicilor care sprijineau efectiv pe membrii formațiunilor patriotice și ai grupărilor de partizani, alimentîndu-i, aprovizionîndu-i sau participînd la acțiunile acestora împotriva trupelor horthiste.

Astfel locuitorii comunelor Remeți și Săpînța au sprijinit cu consecvență și abilitate gruparea de partizani ce acționa în raza acestor comune și care era adăpostită de ciobani la stînele de pe dealurile Feheni, Nula, Coastăș. La aceste stîne erau aduse informațiile, alimentele. De aici porneau partizanii la acțiune. Una din acțiuni a avut loc în toamna anului 1944, cînd locuitorii Moiş Griga și Dumnici Toader au condus o grupare de partizani care a minat linia ferată într-un punct situat între localitățile Bedeu și Teceu, pe unde se retrăgeau în mare grabă nemții.²³ În decursul lunii octombrie, în gruparea de partizani din jurul Remeților s-au

* Problema activității formațiunilor patriotice și a grupărilor de partizani din Maramureș este în mare parte prezentată în articolul lui I. Iacoș și N. Condurache, *Acțiuni ale patrioților maramureșeni împotriva ocupanților fasciști (1940—1944)* apărut în *AIIP*, 4/1962.

În rîndurile de față urmărim să prezentăm cîteva acțiuni mai semnificative din perioada 23 august — 25 octombrie 1944 și mai ales aportul populației maramureșene la sprijinirea luptei formațiunilor patriotice și a grupărilor de partizani.

În vederea unei juste delimitări, folosim termenul de *formațiuni patriotice* pentru grupările înarmate antifasciste formate din patrioți localnici maramureșeni, luptători cu arma în mînă împotriva ocupanților hitleristo-horthiști, iar termenul *grupări de partizani* pentru formațiuni înarmate, din care făceau parte militari sovietici parașutați în Maramureș, cu sarcini militare speciale și cărora li se adăugau localnici maramureșeni, patrioți antifasciști.

²⁰ *Poporul*, Sighet, nr. 4, 1 februarie 1945, p. 2.

²¹ *Contribuția României la victoria asupra fascismului*, București, 1965, p. 61.

²² *Ibidem*.

²³ Dosar citat, fila 26.

încadrat luînd arma în mînă circa 25 de locuitori din Remeți, Săpînța și alte sate. Dintre ei, unii au continuat lupta de partizani, îndeplinind misiuni militare împreună cu partizanii sovietici, în spatele frontului inamic, pe teritoriul Ungariei și al Ucrainei subcarpatice. Astfel Bilaniuc Mihai, locuitor din Remeți, a fost luptător în acest detașament de partizani, pînă la data de 26 noiembrie 1944.²⁴

O frumoasă pildă de curaj și eroism au dat locuitorii satelor Giulești, Șugatag-sat, Desești, care au sprijinit prin cele mai diverse modalități activitatea fructuoasă a formațiunii patriotice ce acționa în raza acestor localități.

O parte din locuitorii acestor comune s-au alăturat formațiunii împreună cu întregul armament și echipament militar cu care fugiseră din armata horthistă. Alți locuitori din comunele amintite i-au sprijinit pe membrii formațiunii „... aprovizionîndu-i cu alimente necesare și cu informații și luptînd alături de ei împotriva cotropitorilor...”²⁵ Una dintre cele mai frumoase acțiuni de sprijinire a formațiunii de către populația locală a avut loc la începutul lunii octombrie 1944, cînd un însemnat efectiv de trupe horthiste și hitleriste au atacat la locul numit Răchita formațiunea patriotică. Datorită acțiunii întreprinse de unii locuitori din satele Mănăstirea și Valea Neagră, cei din formațiune au reușit să-și organizeze din timp apărarea. În timpul luptei, o parte dintre membrii formațiunii patriotice care veneau cu provizii din satul Șugatag, fiind înformați de un localnic de cele petrecute în munte, s-au furișat în spatele trupelor fasciste și au deschis foc prin surprindere, obligîndu-le să se retragă²⁶.

În raza comunelor Rona de sus, Vișeu, Moisei, Borșa, acționau cîteva grupări de partizani ce aveau în primul rînd misiunea de a furniza comandamentului sovietic informații despre fortificațiile „Arpad”, pregătite de către fasciști în trecătoarea Prislop, ca o linie de rezistență în calea înaintării trupelor sovietice. Muncitorii și țăranii din împrejurimi au sprijinit aceste grupări de partizani. O acțiune îndrăzneată a efectuat ciobanul Tomoioagă Grigore zis Răzuș din comuna Moisei, care a adăpostit mult timp, iar în septembrie 1944, asumîndu-și riscurile inerente, a condus o grupă de 16 partizani spre șoseaua Vișeuului, unde au atacat din flanc trupele hitleriste ce se retrăgeau în panică, provocîndu-le pierderi²⁷.

Țăranii din satele lăpușene au constituit chiar grupuri organizate de sprijinire a partizanilor. Într-unul din aceste grupuri acționau 11 țărani, care au alimentat și au informat în mod sistematic timp de 3 luni pe partizanii ce sălășluiau pe dealurile lăpușene Perșa și Hojdeasca. Unii dintre membrii grupului, printre care și Pop Florea, continuînd acțiunea de sprijinire, au participat la luptă alături de partizanii ce acționau în jurul Sighetului, pînă la alungarea hitleriștilor. Locuitorul Cristea Petre

²⁴ Dosar citat, fila 21; vezi și *AIIP*, 4/1962, p. 85.

²⁵ Arhiva Comitetului Regional P.C.R., Maramureș, fond 3, dosar 579, p. 119.

²⁶ *AIIP*, 4/1962, p. 88.

²⁷ Vezi *Scînteia*, nr. 4603, din 16 august 1959.

din comuna Vima Mică (rai. Tg. Lăpuș) a ascuns la el în casă, în luna septembrie, doi militari sovietici care culegeau de la cetățenii din comună informații militare privitor la pozițiile liniei fortificate construite de hitleriști pe dealul Pietriș.²⁸

În zona comunelor Certeza, Bicsad (Țara Oașului) acțiunile partizanilor au fost sprijinite efectiv de tăietorii de lemne, mulți dintre ei fugiți din localitățile învecinate pentru a scăpa de trimiterea la muncă forțată în Germania sau Ungaria.

Nevoiți să părăsească teritoriul României sub loviturile trupelor române și sovietice, hitleriștii au comis numeroase fărâdelegi pe teritoriul din nord-vestul țării, împotriva populației civile care sprijinea acțiunile formațiunilor patriotice și ale grupărilor de partizani sau nutrea sentimente antifasciste. În septembrie 1944 la Novicior, pe Rîul Vaser (Vișeu) au fost executați 11 țărani pentru că au acordat sprijin partizanilor. În comuna Apa (Satu-Mare) au fost de asemenea împușcați 12 tineri; lângă satul Moiseni (rai. Negrești) au căzut secerați de gloanțele călăilor 8 patrioți, iar la Sebișa (lângă Baia Mare) au fost arși de vii 9 locuitori din diferite sate ale regiunii Maramureș etc.²⁹

Aceste măsuri drastice nu au reușit să sperie masele muncitoare maramureșene, ci au mărit și mai mult ura și revolta lor împotriva fasciștilor, iar numărul celor care acordau sprijin partizanilor sau se împotriveau jafului fascist-horthist creștea mereu. De un zguduitor dramatism a fost executarea la începutul lunii octombrie, cu puțin timp înainte de sosirea Armatei sovietice, a 29 muncitori forestieri și țărani maramureșeni, dintre care unii i-au ajutat pe partizani, iar alții au refuzat să lucreze la fortificațiile naziste și să predea hitleriștilor vitele. Cei 29 de patrioți au fost strînși în două case situate în comuna Moisei, în gura Borșei, la locul numit Groși și, de la ferestre, au fost secerați de focul puștilor mitraliere.³⁰

În timpul retragerii, trupele fasciste, pentru a lovi încă odată masele populare care opuneau o rezistență tot mai vădită, după ce au jefuit pe locuitori de vite, cereale și alte bunuri materiale, au incendiat în comunele Moisei, Poienile de sub Munte și Săbișa peste 400 de gospodării ș.a.m.d.³¹

În toamna anului 1944 populația Maramureșului a asistat cu groază la încă un măcel hitlerist. În satul Leordina erau cantonate opt companii de muncă (4 formate din români și 4 din evrei) care lucrau la construirea unei șosele din Maramureș. Comandantul acestor companii, lt. col. Kern Antal, german hitlerist de cetățenie ungară, după ce a supus oamenii la

²⁸ Dosar citat, filele 44 și 64.

²⁹ *Militarismul german și România*, București, 1963, p. 120.

³⁰ *Idem*, p. 120, vezi și *Scînteia*, nr. 4603, din 16 august 1959, p. 2.

³¹ *AIIP*, 6/1963, p. 112.

privațiuni și la torturi bestiale, a incendiat în septembrie 1944 satul Leordina. 400 de oameni din compania de lucru au pierit în flăcări.³²

În prima jumătate a lunii octombrie 1944, luptînd umăr la umăr trupele române și cele sovietice, dînd grele lovituri inamicului aflat în retragere, au atins limitele estice ale actualei regiuni Maramureș. Din acest moment entuziasmul maselor populare a crescut și mai mult. În dorința lor fierbinte de a-și vedea cît mai repede eliberată gîlia străbună, masele populare au acordat un larg și neprecupețit ajutor trupelor eliberatoare, demonstrîndu-și încă odată starea de spirit antifascistă.

În comuna Valea Chioarului (rai. Șomcuta) și în satele din jur (Prislop etc.), activa încă din iunie-iulie 1944 o formațiune patriotică formată din 18 cetățeni (printre care Ilea Vasile din Prislop, Sima Ioan, Chiorean Vasile a Gheorghe a Ursului, Radu Ioan, Costin Gheorghe a lui Grigor, Costin Ioan) în frunte cu învățătorul din Valea Chioarului, Doneanu C. Ioan. Acest grup, care s-a înarmat treptat, a luat legătură încă la începutul lunii septembrie cu luptători antifasciști de diferite naționalități (sîrbi, cehi, slovaci etc.), deținuți proveniți din armata horthistă, care, refuzînd să plece pe front, au fost încadrați într-un detașament de muncă situat în pădurea satului Prislop, la numai 6 km. de comuna Valea Chioarului.

Împreună cu cîțiva prizonieri (organizați și ei în secret), grupul patriotic a întocmit un plan de acțiune pentru ajutarea înaintării trupelor române și sovietice și sabotarea armatelor fasciste. În prima etapă, membrii grupării patriotice aveau sarcina de a duce muncă de lămurire printre localnici, pentru a-i determina pe aceștia să saboteze ordinele de chemare. Ca urmare, mulți cetățeni au fugit în păduri sau au stat ascunși pînă la alungarea fasciștilor.

În zilele premergătoare intrării trupelor sovietice în comună, gruparea patriotică a reușit să taie la punctul numit Valea-Morii firul telefonic militar de legătură dintre comandamentul din Dej și Baia-Mare. Apoi, după o pregătire prealabilă, în ziua de 17 octombrie 1944 gruparea patriotică a dezarmat întregul pluton 3 din compania 2, batalionul 23 grăniceri regali maghiari (adresa poștală C-263) format dintr-un efectiv de 33 ostași maghiari care au fost lăsați liberi să plece în localitățile natale. Armamentul capturat: 1 mitralieră, 4 puști mitraliere, 18 puști și 70.000 cartușe de război, precum și un aparat de radio Philips, a fost predat mai tîrziu autorităților românești.³³

Continuînd acțiunea de ajutorare a trupelor sovietice, membrii grupului patriotic au condus aceste trupe pe drumuri laterale, pe la spatele tranșeelor germano-maghiare, încercuind în punga dintre dealul Mestecănușului spre satele Durușa, Fericea, Curtuius, Iadăra, Șomcuta și apoi

³² Karsai Elek, *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön... Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon* („Au stat neînarmați pe cîmpurile minate... Documente cu privire la istoria detașamentelor de muncă din Ungaria”) Budapesta, 1963, p. 493.

³³ Dosar citat, filele 1, 4, 13, vezi și *AIIP*, 1/1966, p. 39—41.

prin punctele Prislop, Buteasa, Ciolt, Șomcuta, un mare număr de trupe fasciste care, luate prin surprindere, au fost cu ușurință scoase din luptă salvându-se totodată de la distrugere vieți omenești și bunuri materiale importante.³⁴ Tot în acele zile, cînd trupele sovietice au ajuns în hotarul satului Durușa, doi cetățeni din sat s-au strecurat în pozițiile trupelor sovietice și profitînd de cunoașterea limbii ruse, au descris pozițiile germane ce erau amplasate pe dealul Curtuiușului. Cei doi au condus apoi unitățile sovietice, din locul numit Valea Morii, prin satul Durușa, Curtuiușul Mare pînă în hotarul comunei Ulmeni cale de 17 km., reușind ca prin această acțiune să contribuie la imobilizarea unui număr însemnat de soldați hitleriști.³⁵

Forțele principale ale armatei 4 române care în ziua de 17 octombrie 1944 au atins aliniamentul Cehul Silvaniei, Mineu, Gorăslău, s-au bucurat de sprijinul populației din satele din jurul Cehului Silvaniei.³⁶

Trupele hitleriste au mai încercat în unele locuri, unde configurația naturală era avantajoasă, să opună rezistență, construind linii de fortificații la Benesat, Gîrdani, Ariniș, Băsești, Oarța de Jos, Oarța de Sus etc., dar acțiunile întreprinse de localnici (buni cunoscători ai terenului) au ajutat armatele române să alunge pe fasciști. În comuna Oarța de Sus, Tămășan Petre a Andreichii (nr. de casă 117), după ce în prealabil a urmărit pregătirile trupelor hitleriste și ale patrulilor acestora, a plecat pe ascuns în întîmpinarea ostașilor români, care pe baza informațiilor primite au ocupat la 19 octombrie 1944 comuna fără nici o pierdere. 16 locuitori din această comună au format imediat o coloană de căruțe ajutînd armata română la transportul diferitelor materiale de război pînă la Soconzel.³⁷ Acțiuni asemănătoare au avut loc și în localitatea Oarța de Jos. Mai mulți locuitori din aceste sate au participat direct la acțiunile de luptă ale armatei române. În comuna Oarța de Jos, tînărul de 19 ani Tăut Vasile a furnizat armatei eliberatoare informații privind amplasamentul pozițiilor hitleriste. Conform indicațiilor lui au fost capturați 12 hitleriști, 2 mitraliere și alte arme. Luînd una din armele capturate, tînărul patriot s-a avîntat în lupta contra fasciștilor, pînă cînd, rănit, a fost transportat la un spital militar. În satul Orțița cetățeanul Iocaș Ioan a lichidat un cuib de rezistență inamic, care împiedica înaintarea armatelor române. Mai apoi Iocaș Ioan, intrat în legătură cu primii ostași români, le-a furnizat acestora importante informații asupra sistemului de organizare a liniilor germane de apărare.³⁸

La aceste acțiuni de luptă patriotică au participat și femeile. În timpul retragerii în dezordine a trupelor hitleriste prin comuna Băsești, Rus Rozalia a deschis foc asupra lor, utilizînd o armă nemțească, de captură.³⁹

³⁴ *Idem.*

³⁵ Dosar citat, fila 62.

³⁶ Vezi *Contribuția României la războiul antihitlerist*, București, 1958, p. 259.

³⁷ Dosar citat, fila 52.

³⁸ *Idem*, fila 53, 54.

³⁹ *Idem*, fila 55, 61.

Locuitorii satelor din apropierea localității Țirgu Lăpuș au contribuit și ei la sprijinirea trupelor sovietice. Lângă satul Cufoaia, pe dealul Pietriș, pentru a opri înaintarea trupelor sovietice, nemții construiseră o puternică linie de rezistență. Dându-și seama de primejdia ce o reprezenta această linie, peste 50 de cetățeni din Cufoaia, Cernești, Berveni, Rușor s-au strecurat peste liniile germane, ieșind înaintea trupelor sovietice, care, verificând și folosind informațiile primite de la localnici, au reușit să încercuiască linia nemțească de rezistență, să prindă și să dezarmeze astfel mai multe mii de soldați inamici⁴⁰.

Din multitudinea acestor acțiuni de călăuzire, de informare sau de participare directă la luptă, mai trebuie să menționăm și fapta celor peste 50 de țărani din comuna Bîrsana (rai. Sighet), care s-au oferit drept călăuze trupelor sovietice, participând la luptele de urmărire.⁴¹

În înaintarea ei peste trecătoarea Prislop, puternic fortificată de trupele horthiste și hitleriste, Armata sovietică s-a bucurat de ajutorul concret prețios al locuitorilor Mihali Ioan Todoreni, Timiș Ion Secere, Timiș Maria și Ferestean Maria, din comunele Borșa și Repedea, care au călăuzit trupele sovietice ocolind zona fortificată „Arpad” din trecătoarea Prislop, pe drumurile ce duc către izvoarele Bistriței, urmînd cursul pîraielor Putredului și Iancului pînă la muntele Stiol. Ajungînd în vîrfurile muntelui, tunurile de munte și aruncătoarele de mine au fost puse în poziție, iar infanteria în dispozitiv. Atacate din flanc și spate, forțele fasciste care se aflau în cazematele de pe muntele Prislop au depus armele. Porțile Maramureșului erau astfel deschise. Datorită unor acțiuni asemănătoare, care au silit detașamentele de distrugere fasciste să se retragă în grabă, au putut fi salvate obiective industriale și întreprinderi de mare capacitate, cum erau exploatarea miniere din Baia Sprie și Strîmbu-Băiuț, întreprinderile din Baia Mare etc.⁴²

Și populația satelor din jurul orașului Sighet a întreprins cîteva acțiuni demne de menționat. Pe dealul „După cetățea” din Sarasău, hitleriștii instalaseră un pluton de artilerie ce controla drumul pe care înainta Armata Roșie. Localnicii din Sarasău au condus trupele sovietice pe un drum lăturalnic, căzînd în spatele nemților. Tot atunci un grup de cetățeni patrioți din orașul Sighet au împiedicat prin lupte minarea de către geniștii horthiști a podului de peste Tisa ce leagă orașul Sighet cu comuna Biserica-Albă (U.R.S.S.). Locuitorii cătunelor Ronișoara și Dobăieși, într-un pilduitor elan, au reclădit cu repeziciune podul de peste Ronișoara, ce fusese distrus de fasciștii în retragere, pentru a ușura astfel înaintarea victorioasă a trupelor sovietice. Același lucru l-au efectuat și locuitorii comunei Iapa, care au reconstruit podul de la Valea Hotarului — Cîmpul Negru, de peste riul Iza⁴³.

*

⁴⁰ Idem, fila 65.

⁴¹ P. Lenghel-Izanu, *Monografia comunei Bîrsana, rai. Sighet, reg. Maramureș*, ms., p. 277.

⁴² *AIIP*, 4/1962, p. 92; *idem*, 1/1966, p. 37—39; Dosar citat, filele 12, 28, 44.

⁴³ Dosar citat, filele 15, 24.

Victoriile obținute în luptele pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei se datoresc atît înaltelor virtuți dovedite de ostași, cît și eforturilor maselor populare, care au susținut frontul prin toate mijloacele, de la asigurarea materială a trupelor pînă la lupta cu arma în mînă împotriva cotropitorilor.

O pagină glorioasă din istoria Maramureșului o constituie luptele eroice duse de armata română pentru izgonirea trupelor fasciste de pe aceste meleaguri ale patriei noastre. Luptele de pe teritoriul regiunii Maramureș s-au desfășurat în luna octombrie 1944. La ele au participat Corpurile 2 și 6 române, din cadrul Armatei a 4-a române, Diviziile 3, 9, 11, 18 și 21 infanterie, 1 cavalerie, 8 cavalerie. Ele au cooperat strîns cu marile unități sovietice care au acționat în această zonă⁴⁴.

După zile și nopți de lupte continue, trupele române și sovietice au zdrobit ultimele rezistențe inamice de la Satu-Mare și Carei, eliberînd la 25 octombrie aceste orașe. A fost eliberată astfel și ultima brazdă din pămîntul sfînt al patriei, călcat de cizma cotropitorilor fasciști.

La obținerea acestei importante victorii și-a adus din plin contribuția populația localnică. Animați de dragoste de patrie și libertate, muncitorii și țărani, oamenii muncii din regiunea Maramureș au atacat în unele locuri subunități hitleriste și horthiste în retragere, au furnizat informații trupelor române și sovietice, au călăuzit unitățile militare ori s-au înscris voluntari în subunitățile luptătoare.

La luptele duse pentru eliberarea nord-vestului Transilvaniei, a orașelor Carei și Satu Mare, au participat, sub diferite forme, și masele largi de oameni ai muncii. În fișa de ofensivă a Armatei 4 române, numeroși locuitori au furnizat prețioase informații militare trupelor noastre. De pildă, în sectorul Diviziei 9 infanterie, locuitorii din comunele Ghenci, unde se afla punctul de comandă al diviziei, și Sînmiclăuș au informat comandamentul și regimentele noastre asupra forțelor hitleriste cuibărite în fermele de la sud, sud-vest și sud-est de Carei. Tineri din Sînmiclăuș s-au oferit călăuze Regimentului 34 infanterie, pentru a conduce pe drumuri ascunse subunitățile românești către Ritul Tărișelor. Doi săteni din Ghenci au călăuzit subunitățile din regimentul 40 infanterie spre fabrica de cărămizi de la sud-est de Carei, ajutînd astfel infiltrarea unei companii înapoia rezistențelor de la fabrică⁴⁵.

Sătenii din comunele Supuru, Santău, Pișcolț, Petrești, Tiream, Ghenci, Sînmiclăuș, Sanislău, Ciumești, Berea au ajutat trupele diviziilor 9, 18 vînători de munte și 3 infanterie la transportul muniției, la evacuarea răniților, la repararea șoselelor și podurilor. Ei au dat prețioase informații — arătate în jurnalele de operații ale unităților Diviziei 3

⁴⁴ Lt. col. Florian Tucă, *În amintirea eroilor*, București, 1965, p. 216.

⁴⁵ *AIIP*, 5/1964, p. 151.

infanterie — care au contribuit la organizarea unor atacuri date prin surprindere asupra trupelor fasciste⁴⁶.

În seara zilei de 23 octombrie 1944, ostașii Regimentului 3 călărași și Divizia 8 cavalerie purtată au ajuns în comuna Mădăraș. Țăranii din localitate i-au întâmpinat cu bucurie, informându-i imediat că trupele fasciste au fugit din comună spre „Pădurea Grofului“. Cînd au aflat această veste, ostașii români au pornit imediat în urmărirea dușmanului⁴⁷.

În ziua de 25 octombrie 1944, cînd Divizia 9 infanterie din Corpul 6 Armată Română a primit dificila sarcină de a da bătălia decisivă pentru eliberarea orașului Carei, un grup de 3 tineri ce s-a furișat printre liniile nemțești afară din oraș, ajuns în pozițiile românești, a furnizat comandamentului român informații prețioase. Ei au „...relatat că în sinul trupelor fasciste se făceau simțite neliniștea și teama, că apărarea inamică se bazează pe blocarea prin puncte de sprijin întărite a principalelor intrări ale orașului“⁴⁸.

În dimineața aceleiași zile, localnicii de la periferia de sud a orașului Carei au prevenit pe militarii companiilor a 6-a și 7-a din Regimentul 34 infanterie asupra porțiunilor minate de inamic.

Scurt timp după pătrunderea în orașul Carei a primelor plutoane din companiile 5 și 6 din Regimentul 34 infanterie și companiile 1 și 7 din Regimentul 40 infanterie, mai mulți tineri s-au alăturat plutoanelor și companiilor românești, informînd și călăuzind subunitățile spre locurile unde încă se mai găseau ascunși fasciștii, unde erau depozitele lor de armament, echipament, hrană etc. Prin fapta lor eroică au ușurat mult acțiunea de curățire a orașului, care s-a desfășurat foarte repede⁴⁹.

La 25 octombrie 1945 orele 7 dimineața, ostașii români eliberatori au ridicat pe obeliscul din piața orașului Carei drapelul tricolor de luptă.

În aceeași zi a fost eliberat și orașul Satu-Mare. Prin lupta plină de spirit de jertfă a ostașilor români, dusă cot la cot cu ostașii sovietici și ca rezultat al eforturilor oamenilor muncii din țara noastră, conduși de partidul comunist, la 25 octombrie 1944, o dată cu izgonirea cotropitorilor din orașele Satu Mare și Carei, a fost desăvîrșită eliberarea teritoriului patriei cotopt de fasciști.

*

Toate acțiunile și manifestările antifasciste întreprinse în regiunea Maramureș au constituit fără îndoială un ajutor prețios în lupta măreață a maselor populare din nord-vestul țării, de eliberare de sub dominația fascistă.

Comuniștii, factor organizator și conducător al acestor lupte, au știut să mobilizeze cu măiestrie în jurul lor — chiar în timpul barbarei terori

⁴⁶ *Ibidem*; vezi și *Scînteia tineretului*, an. XX, Seria II, nr. 4801, p. 3.

⁴⁷ *Pentru Patrie*, București, p. 216.

⁴⁸ *Scînteia*, an. XXXIV, nr. 6416, p. 2.

⁴⁹ *AIIP*, 5/1964, p. 150.

hitleristo-horthiste — pe oamenii muncii de diferite naționalități (români, maghiari, ucraineni), formînd un puternic front comun de luptă împotriva fascismului și a războiului.

Țărănimea, muncitorimea, intelectualitatea, unele pături ale burgheziei naționale locale din această regiune cu vechi tradiții patriotice, s-au încadrat în frontul larg al luptei duse pentru eliberarea întregului teritoriu național.

La chemarea comuniștilor în octombrie 1944, atunci cînd Armata Română și Armata Sovietică eliberau sat cu sat, oraș cu oraș întreaga regiune de nord-vest a țării, sute și sute de cetățeni patrioți (muncitori din întreprinderi, muncitori forestieri, țărani), de diferite naționalități, s-au înrolat ca voluntari în unitățile armate, plecînd cu arma în mînă la luptă împotriva fascismului^{**}. În februarie 1945 un ziar democratic din Sighet scria că atunci cînd armatele eliberatoare au „...sosit la noi... peste 1600 voluntari s-au înrolat în rîndurile lor ca să răpună pe inamicul comun, pe fasciștii germano-maghiari”⁵⁰.

Încadrați în efectivul armatei române și al armatei sovietice, voluntarii maramureșeni au participat nemijlocit la înfrîngerea fascismului, aducîndu-și contribuția la cauza dreptății și a libertății popoarelor. Dru-mul de luptă și de victorii al acestor voluntari este impresionant: Ungaria, Cehoslovacia, Polonia, apoi Germania și participarea la cucerirea Berlinului.

Pătrunderea spiritului antifascist în rîndurile maselor populare maramureșene este demonstrată și de faptul că zeci de persoane din regiune au luptat cu arma în mînă în diferite țări, înrolate în detașamentele de partizani iugoslave, în cele cehoslovace, bielorusse, maghiare etc.⁵¹.

Pretutindeni, în bătăliile grele duse împotriva fascismului, voluntarii maramureșeni au luptat cu însuflețire. Sute dintre ei au fost decorați cu diferite ordine și medalii, române, sovietice, cehoslovace, iugoslave și ale altor țări⁵².

Prin faptele lor, atît înainte, cît și după victoria insurecției armate pînă la zdrobirea fascismului, oamenii muncii din regiunea Maramureș — români, maghiari, ucraineni etc. — au contribuit cu însuflețire împreună cu întregul nostru popor la lupta pentru dobîndirea adevăratei și deplinei independențe a României.

G. BODEA

^{**} Despre voluntarii maramureșeni înrolați în armatele române și sovietice vezi amănunte în articolul de I. Iacoș, N. Condurache, *Acțiuni ale patrioților maramureșeni împotriva ocupanților fasciști (1940—1944)*, în *AIIP*, 4/1962.

⁵⁰ *Poporul*, nr. 4, 1 februarie 1945, p. 2.

⁵¹ Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Maramureș, fond 1, dosar 25, fila 18, 19 și fond 3, dosar 569, p. 128, 130. Vezi și Dosar citat, filele 67, 68.

⁵² Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Maramureș, fond 3, dosar 579, și fond 1, dosar 25, fila 18.

**FROM THE ACTIONS OF THE POPULATION
FROM THE MARAMUREȘ REGION TO LIBERATE THE WHOLE
TERRITORY OF THE COUNTRY AND TO DESTROY
FASCISM (August 23, 1944 — October 25, 1944)**

(Summary)

Based on some new researches, some of the actions of the working population from the present territory of the Maramureș region are presented (Rumanians, Hungarians, Ukrainians, etc.) fought against the horthist-hitlerist occupiers, in order to contribute to the sooner liberation of the whole territory of the country.

It is mentioned that immediately after 23 August 1944, the Rumanian Communist Party addressed enthusiast appeals to the popular masses from the not yet freed territories urging them to fight against the fascist invaders. Under the leadership of the communists the working people from the villages and towns of Maramureș answered the patriotic calls by concrete actions, many of them sacrificing even their lives in the fight for the country's liberation.

The popular masses used the most various fighting forms against the fascist invading armies. In the period dealt with in the article (August 23, 1944 — October 25, 1944), the unsubmissive actions to the mobilization orders given by the horthist army commandment, the escape into the mountains of those who were to be sent to Germany for work, the escape in a body of those who were involved in work detachments, the desertions from the horthist army and hiding into the mountains with the armament and military equipment—took a wide extension.

Favourable conditions to the extension of the activity of the patriotic formations and partisan groups who fought in the region since May 1944, were created. The inhabitants of the Maramureș villages helped the partisans several times and in the most different occasions, supplying them, informing them, hiding, leading them and even taking part in the fight — side by side taking up arms, in spite of the terror of the fascist occupiers on the civil population who supported the partisans.

Even patriotic groups were constituted who disarmed and handed over horthist army units to the liberating troops.

At the same time with the drawing near of liberating Rumanian and Soviet troops, the local population helped them whole-heartedly, informing them, leading them on roundabout ways to surround the enemy, helping them with transports, saving the mined bridges and roads, or restoring quickly those destroyed and joining the liberators, taking up arms in the fight against the fascists. In the same time, in the greater localities, the workers lead by the communists started saving actions of the industrial objectives.

By their actions, the working people from the Maramureș region contributed together with the whole people to the liberation of the towns Carei and Satu Mare on October 25, 1944 an event which marked the total liberation of the territory of Rumania under the fascist occupation.

PARTICIPAREA INTELECTUALILOR DIN ROMÂNIA LA LUPTA FORTELOR DEMOCRATE ÎN PERIOADA 23 AUGUST 1944—6 MARTIE 1945

Insurecția armată antifascistă din august 1944 — eveniment de cotitură în istoria poporului nostru — a descătușat energia revoluționară a maselor. Consolidând și dezvoltând cuceririle obținute la 23 August, în perioada următoare masele populare și-au luat soarta în propriile mâini și au determinat evoluția evenimentelor în conformitate cu aspirațiile lor de libertate, dreptate și progres social.

În decursul câtorva luni de revoluție, proletariatul, acționând în front unic sub conducerea partidului său marxist-leninist, a repurtat o victorie strălucită în bătălia pentru aliați. Au fost antrenate sub hegemonia proletariatului cele mai largi pături și grupuri de oameni ai muncii care și-au legat în mod conștient destinele de victoria revoluției populare.

Participantă activă, în rîndurile mișcării antifasciste a întregului popor, la doborîrea dictaturii militare-fasciste, intelectualitatea s-a încadrat tot mai hotărît după 23 August 1944 în lupta pentru dezvoltarea democratică a țării noastre, aducîndu-și contribuția la triumful principiilor nobile ale libertății asupra principiilor retrograde ale opresiunii și împilării. În rîndurile sale s-a produs un proces profund de clarificare politică, a cărui consecință esențială a fost trecerea treptată a majorității oamenilor de știință și cultură alături de forțele democratice, împotriva burgheziei și moșierimii. Acest proces s-a desfășurat sub conducerea permanentă a Partidului Comunist Român, a cărui influență a crescut continuu în cercurile largi de intelectuali.

În munca desfășurată în rîndurile diferitelor categorii de intelectuali, P.C.R. a pornit de la premisele deja existente în această direcție și a folosit cu pricepere condițiile favorabile care înlesneau după eliberare încadrarea acestei pături sociale în frontul unic al tuturor forțelor democratice.

De o deosebită importanță a fost faptul că încă înainte de 23 August 1944, elementele cele mai înaintate ale intelectualității s-au orientat spre mișcarea revoluționară, luînd parte activă la lupta pentru promovarea unei culturi democratice și umaniste, care să servească emancipării mase-

lor, opusă concepțiilor obscurantiste, mistice, rasiste și șovine, propagate cu precădere de fascism. La activitatea organizațiilor democratice de masă create și conduse de P.C.R. ca: Blocul muncitoresc-țărănesc, Liga muncii, Comitetul național antifascist, Frontul studențesc democrat, Amicii U.R.S.S., secția română a organizației Rassemblement universel pour la paix (R.U.P.), Blocul democratic etc., au luat parte sub diferite forme intelectuali de frunte ca Mihail Sadoveanu, George Enescu, C. I. Parhon, Gh. Marinescu, Traian Săvulescu, P. Constantinescu-Iași, N. D. Cocea, Iorgu Iordan, Ath. Joja, M. Ralea, Tudor Arghezi, Gh. Ibrăileanu, Alexandru Sahia, G. Mihail Zamfirescu, Toni Bulandra, Maria Filotti și mulți alții. Sub influența muncii ideologice a P.C.R., participând la lupta forțelor democratice, tot mai numeroși intelectuali și-au contopit năzuințele cu acelea ale maselor de muncitori și țărani, punându-și capacitățile creatoare, talentul și prestigiul de care se bucurau în țară și peste hotare, în slujba progresului, luînd atitudine împotriva regimului bazat pe exploatare, a represunilor la care clasele dominante recurgeau pentru a-și apăra pozițiile. O puternică înrîurire asupra stării de spirit și orientării maselor de intelectuali au exercitat eroicele lupte ale muncitorilor ceferiști și petroliști din ianuarie-februarie 1933. Acest lucru s-a concretizat atît în solidarizarea intelectualilor înaintați cu aceste lupte, în protestul lor față de reprimarea singeroasă a grevei de la Atelierele C.F.R. — București, față de procesul odios intentat eroicilor conducători ai ceferiștilor și petroliștilor, cît și în participarea tot mai largă a intelectualității în perioada următoare la lupta împotriva fascismului și hitlerismului, pentru apărarea independenței și suveranității naționale.

În perioada dictaturii militare-fasciste, legăturile partidului comunist cu diferite cercuri de intelectuali s-au consolidat și s-au extins; a crescut numărul intelectualilor care vedeau în partidul comunist singura forță politică în stare să conducă la victorie masele populare în lupta pentru doborîrea regimului antonescian, scoaterea României din războiul antisovietic și întoarcerea armelor împotriva hitleriștilor.

La eliberare partidul comunist se bucura în rîndul intelectualității de influență și prestigiu, dobîndite prin eroismul și jertfele date în lupta împotriva fascismului, prin patriotismul său inflăcărat, prin rolul de inițiator, organizator și conducător al insurecției. Totodată, partidul dispunea de cadre devotate care aveau o bogată experiență în domeniul muncii ideologice, al activității în rîndurile intelectualilor, ei înșiși fiind, în unele cazuri, intelectuali cunoscuți și apreciați în cercurile cultural-științifice din țară și străinătate.

După 23 August 1944, ținînd seama de faptul că între comuniști și intelectualitatea patriotică se stabiliseră în lupta antifascistă legături multiple, de aspirațiile democratice existente în rîndurile intelectualității, ceea ce înlesnea antrenarea ei la lupta pentru înfăptuirea obiectivelor general-democratice ale primei etape a revoluției, P.C.R. a apreciat în mod realist că existau condiții prielnice pentru atragerea masei de intelectuali, alături de celelalte pături mijlocii, în alianța cu clasa munci-

toare. În acest scop, era necesară demascarea partidelor reacționare, pentru a le izola de partea intelectualității aflată sub influența lor, intensificarea muncii de educare a intelectualilor în spirit democratic și patriotic, găsirea unor forme organizatorice variate care să poată cuprinde cele mai diverse categorii de intelectuali.

În situația favorabilă creată de victoria insurecției, P.C.R. a căpătat posibilitatea să folosească formele și metodele specifice muncii în condiții de legalitate și pentru organizarea masei de intelectuali. Ideologia partidului, programul său au putut să fie cunoscute acum de mase largi prin intermediul presei legale, al lucrărilor publicate, al întrunirilor, mitingurilor și demonstrațiilor etc. Pentru prima dată s-a trecut la tipărirea în țară în tiraje de masă a operelor clasice ale marxismului. Până la sfârșitul lunii ianuarie 1945, în editura P.C.R. se tipăriseră deja 31 de titluri de lucrări cu un tiraj total de 500.000 exemplare¹. Lucrări sau fragmente din operele clasice ale marxism-leninismului au apărut și în presa de partid.

Începînd cu primele documente elaborate după eliberare, P.C.R. a adresat intelectualității chemarea să se încadreze în lupta întregului popor și să-și aducă contribuția la rezolvarea sarcinilor istorice care stăteau în fața țării: „Tovarăși, muncitori, țărani, intelectuali, tineri de la orașe și sate — se spunea în Apelul C.C. al P.C.R. din 28 august 1944 — treceți la luptă fără cruțare împotriva asasinilor legionari”². Adresîndu-se intelectualilor, „Chemarea grupului patriotic antihitlerist către țară”, lansată la începutul lunii septembrie, arată: „Intelectuali! Facem apel la curajul, la talentul, onestitatea voastră. Faceți lumină în jurul vostru explicînd sensul măreț al evenimentelor și încadrați-vă în organizațiile patriotice și sprijiniți sistematic cu pregătirea voastră marea acțiune de eliberare a Frontului patriotic antihitlerist. Acum ori niciodată, puneți-vă energia în serviciul poporului vostru”³.

O deosebită importanță a avut „Proiectul de platformă a frontului național-democratic din România” elaborat de C.C. al P.C.R. în luna septembrie 1944, care preconiza îndeplinirea unor sarcini general-democratice de însemnătate națională, în care erau vital interesate și masele de intelectuali. Totodată, în platforma F.N.D. erau înscrise o serie de prevederi în domeniul cultural, al îmbunătățirii condițiilor de muncă, salariizării și dreptului de organizare a oamenilor de știință și cultură. Astfel la punctul 9 al proiectului de platformă se prevedea reforma democratică a învățămîntului⁴, în care era interesată în cel mai înalt grad marea majoritate a intelectualilor din țara noastră.

Presa de partid democratică a adus, la rîndul ei, o contribuție prețioasă la munca desfășurată de P.C.R. pentru antrenarea intelectualității

¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 1, dosarul nr. 552. O bogată activitate au desfășurat și Editura Tineretului Comunist, Editura „Scînteia” și Editura „Cartea Rusă”.

² *România Liberă*, nr. 15, din 30 august 1944.

³ *Ibidem*, nr. 33, din 17 septembrie 1944.

⁴ *Scînteia*, nr. 6, din 26 septembrie 1944.

în lupta forțelor democratice prin publicarea unui număr mare de articole consacrate unor probleme de bază ale dezvoltării culturii în noile condiții istorice: necesitatea stîrpirii rămășițelor ideologiei fasciste, idealiste și reacționare din viața culturală; democratizarea instituțiilor cultural-științifice; cauzele analfabetismului și căile lichidării lui; valorificarea moștenirii culturale a trecutului; rolul social al intelectualității etc.

Documentele elaborate de P.C.R., articolele apărute în presa comunistă — în care se reflecta linia politică a partidului — au dat intelectualității o perspectivă limpede asupra rolului important pe care era chemată să-l joace în lupta pentru dezvoltarea democratică a țării, i-au arătat că se bucură de prețuirea și grija proletariatului și a partidului său marxist-leninist, i-au indicat căile pe care să acționeze pentru a sluji interesele poporului.

Sub conducerea P.C.R., după 23 august și-au extins activitatea în rîndurile intelectualilor Uniunea Patrioților, Apărarea Patriotică, Frontul Plugarilor și alte organizații democratice. Prin caracterul lor larg, de masă, aceste organizații au reușit să antreneze sub cele mai diferite forme și acea parte a intelectualității care nu se smulsese de sub influența ideologiei burgheze, manifestînd încă o serie de confuzii și inconsecvențe, dar care era interesată în lupta antifascistă și antihitleristă, pentru transformări democratice.

Posibilitățile partidului comunist de influențare a intelectualității și a vieții cultural-științifice în spirit democratic au crescut și mai mult după ce Frontul național-democrat și-a lărgit pozițiile deținute în guvern și în aparatul de stat. Începînd din noiembrie 1944, reprezentanții F.N.D. au preluat și conducerea unor ministere, ca de exemplu acela al Comunicațiilor, al Educației Naționale, al Muncii și Asigurărilor Sociale, sub îndrumarea cărora intra activitatea unor detașamente de seamă ale intelectualității (cadre didactice, ingineri, medici) și a unor importante instituții și societăți cultural-științifice ca Academia Română, Casa Școalelor etc.

Sub influența activității desfășurate de P.C.R., de P.S.D. și de celelalte organizații din F.N.D. în condițiunile cînd clasa muncitoare își afirma tot mai viguros capacitățile sale de forță conducătoare a maselor, cercuri din ce în ce mai largi ale intelectualității au început să participe într-o formă sau alta la luptă alături de toate forțele democratice ale țării, manifestîndu-și hotărîrea de a acționa pentru realizarea obiectivelor înscrise în platforma elaborată de partidul comunist. Este semnificativ faptul că printre primele organizații care au aderat la proiectul de platformă a F.N.D. s-a numărat și Societatea Scriitorilor Români. În diferite articole, un mare număr de intelectuali au luat atitudine împotriva rămășițelor fasciste, reacționare din domeniul culturii și au demascat activitatea antidemocratică a partidelor național-țărănesc și liberal. Astfel, profesorul universitar S. Stoilov, cerînd luarea măsurilor necesare pentru lichidarea rămășițelor fascismului, scria într-un articol publicat în ziarul „România Liberă”: „Propaganda obscurantismului și a tot ce este mai înjo-

sitor inuman a lăsat urme. La adăpostul democrației se fac de pe acum încercări și acțiuni perfide. Urmele acestea vor trebui șterse definitiv⁵.

Articole cu caracter asemănător au publicat în aceeași perioadă fruntași ai științei și culturii românești ca C. Daicoviciu, G. Călinescu, Ath. Joja, M. Ralea, Emil Petrovici, Gh. Vrinceanu etc.

Încrederea crescândă a intelectualilor în P.C.R. s-a manifestat pregnant și în faptul că elementele cele mai înaintate din rîndurile lor au cerut și au fost primite în partid. Numeroși intelectuali au intrat, de asemenea, în Partidul Social-Democrat sau în organizațiile democratice — Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, Apărarea Patriotică — aducînd o contribuție prețioasă la activitatea acestora, mai ales pe tărîm cultural-educativ și artistic. Astfel, un grup de intelectuali au elaborat manuale și programe pentru școlile de alfabetizare înființate, începînd din luna decembrie 1944, de către secția culturală a Apărării Patriotice⁶. O activitate bogată au desfășurat intelectualii — îndeosebi profesori și învățători — în secțiile culturale ale sindicatelor, la universitățile populare și la cercurile culturale muncitorești, la crearea primelor formațiuni artistice în întreprinderi⁷.

Concomitent cu încadrarea unei părți a intelectualității în organizațiile democratice, a început să se desfășoare o luptă susținută pentru democratizarea vechilor asociații profesionale ale intelectualilor și a societăților cultural-științifice, în conducerea cărora au continuat și după eliberare să predomine în majoritatea cazurilor elemente reacționare. Aceste asociații și societăți aveau secții și filiale în multe localități din țară, cuprinzînd un număr considerabil de membri. Ținînd seama de diversitatea orientării și pregătirii politice a masei de intelectuali care făceau parte din ele, precum și de faptul că unele asociații, dăinuind de mulți ani, intraseră în tradiția unor categorii de intelectuali și jucaseră în anumite perioade un rol progresist, partidul comunist nu a ridicat problema desființării lor, ci a chemat intelectualitatea să acționeze pentru a le curăți de elementele reacționare și pentru a le transforma în organe eficiente de luptă democratică.

Un rol important în democratizarea asociațiilor profesionale și a asociațiilor cultural-științifice au avut intelectualii care participaseră la acțiuni organizate de P.C.R., de P.S.D. și de diferite organizații democratice înainte de eliberare. La scurt timp după 23 august au început să se formeze așa-numite grupuri sau comitete de inițiativă care își propuneau să acționeze în rîndurile intelectualilor pentru a-i convinge de necesitatea democratizării organizațiilor respective și pentru a-i mobiliza la luptă pe baza sarcinilor trasate de P.C.R. În aceste comitete sau gru-

⁵ *România Liberă*, nr. 18, din 2 septembrie 1944.

⁶ *Scînteia*, nr. 75, din 5 decembrie 1944.

⁷ *Plugarii*, Cluj, nr. 6, din 5 ianuarie 1945 și nr. 13, din 26 ianuarie 1945; *România viitoare*, Sibiu, nr. 31, din 26 ianuarie 1945; *Cuvîntul național-democrat*, Cluj, nr. 85, din 30 decembrie 1944; *Prahova democrată*, Ploiești, nr. 6, din 19 februarie 1945.

puri de inițiativă au intrat activiști de seamă ai P.C.R., intelectuali comuniști, socialiști și democrați de mare prestigiu, care prin activitatea lor din trecut, prin competența științifică sau prin talentul artistic, se bucurau de stimă și influență în cercuri largi de intelectuali. Astfel, din comitetul de inițiativă care acționa în rîndurile profesorilor secundari făceau parte printre alții: Ilie Cristea, M. Cruceanu, Constanța Crăciun, Al. Graur; printre ziariști — N. D. Cocea, Ion Pas, Tudor Teodorescu-Braniște, Gh. Ivașcu, George Macovescu; în rîndul avocaților — A. Bunaciu, C. Paraschivescu-Bălăceanu, Stelian Nițulescu; printre artiștii de teatru: — P. Ștefănescu-Goangă, Costache Antoniu, Dina Cocea etc.; pictori și sculptori — Al. Ciucurencu, Boris Caragea, Ligia Macovei; printre oamenii de știință chimiști — G. Nenițescu, Radu Cernătescu, Ilie Murgulescu; scriitori și critici literari — Demostene Botez, Radu Boureanu, Victor Eftimiu, E. Jebeleanu, T. Vianu și alții.

În cursul lunilor septembrie și octombrie, pe măsură ce se înființau, comitetele sau grupurile de inițiativă au lansat apeluri, chemări și manifeste către intelectualii din ramurile de activitate respectivă, îndrumîndu-i să lupte pentru curățirea asociațiilor profesionale de elementele reacționare, să participe la acțiunile întreprinse de mase pentru democratizarea țării. Apeluri, chemări și manifeste au lansat comitetele de inițiativă ale învățătorilor din Capitală, ale artiștilor de teatru⁸, ale profesorilor secundari⁹, cadrelor didactice din învățămîntul superior¹⁰, avocaților¹¹, artiștilor instrumentiști¹², studenților¹³ și altele. Aceste apeluri și chemări cuprindeau, de regulă, și principalele revendicări specifice diverselor categorii de intelectuali.

Printr-o activitate asiduă de popularizare a sarcinilor ce reveneau intelectualității democratice după 23 August, prin demascarea în presă și la întruniri a elementelor reacționare, prin fermitatea cu care s-au ridicat în apărarea revendicărilor juste ale intelectualilor, comitetele de inițiativă au reușit să grupeze treptat, în jurul lor, un număr din ce în ce mai mare de oameni de știință și cultură din asociațiile profesionale și societățile cultural-științifice. Aceasta a permis trecerea la înlocuirea elementelor fasciste și reacționare din conducerea lor, prin intelectuali democrați, dintre care mulți făcuseră parte din comitetele de inițiativă. Noile conduceri au fost alese în mod democratic în cadrul unor adunări generale la care au luat parte majoritatea membrilor. Un succes deosebit l-a reprezentat democratizarea conducerilor unor societăți științifice și culturale de mare prestigiu și influență ca Societatea Scriitorilor Români, la 24 septembrie 1944, și Societatea Inginerilor Agronomi din România, la 24 ianuarie 1945. Toate aceste succese au fost obținute prin lupta dusă

⁸ *România Liberă*, nr. 42, din 26 septembrie 1944.

⁹ *Scinteia*, nr. 10, din 30 septembrie 1944.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 78, din 8 decembrie 1944.

¹¹ *România Liberă*, nr. 26, din 10 septembrie 1944.

¹² *Ibidem*, nr. 29, din 13 septembrie 1944.

¹³ *Ibidem*, nr. 26, din 10 septembrie 1944.

zi cu zi de intelectualii democrați, sub conducerea P.C.R., împotriva elementelor fasciste, reacționare, care, larg susținute de partidele burghezo-moșierești, căutau în fel și chip să păstreze posturile de conducere în mâinile lor și să-și mențină influența asupra membrilor asociațiilor și societăților respective. Reacțiunea a speculat la maximum faptul că în rândurile unei părți a intelectualității aveau încă o arie relativ largă de circulație diferite concepții idealiste, apolitismul, obiectivismul burghez. Totodată, elementele reacționare din conducerile unor asociații și societăți s-au folosit de posturile deținute pentru a tergiversa ținerea adunărilor generale de alegeri, iar atunci când n-au mai reușit să le amâne, au recurs la diferite manevre pentru a impune alegerea listelor proprii¹⁴. La Facultatea de Medicină, elementele fasciste îndepărtate din conducerea „Asociației Studenților în Medicină” au pătruns cu forța în sediul asociației și l-au ocupat. Pentru alungarea lor a fost necesară intervenția masei de studenți democrați, sprijiniți de formațiunile de luptă patriotică mobilizate de Uniunea Tineretului Comunist¹⁵. Atât la Facultatea de Medicină cât și la A.G.I.R., detașamente de jandarmi venite „să restabilească ordinea” au luat apărarea elementelor fasciste¹⁶.

După instalarea lor, noile conduceri democratice ale asociațiilor și societăților cultural-științifice au trecut la curățirea acestora de elementele fasciste, reacționare.

Sub influența nemijlocită a dezvoltării mișcării sindicale muncitorești și pe măsură ce se convingeau că numai acționând în alianță cu proletariatul vor reuși să obțină satisfacerea propriilor revendicări, mase tot mai importante de intelectuali au început să se orienteze, îndeosebi din luna octombrie 1944, spre mișcarea sindicală. Procesul de încadrare în sindicate a intelectualilor s-a desfășurat pe două căi: pe de o parte, prin intrarea directă în sindicate a categoriilor de intelectuali care nu făcuseră parte din alte asociații profesionale, iar pe de altă parte, prin transformarea în sindicate a vechilor asociații profesionale. Până la primul congres general al sindicatelor, care a avut loc în zilele de 26—30 ianuarie 1945, se constituiseră: Sindicatul profesorilor universitari, Sindicatul învățătorilor și Sindicatul învățământului muncitoresc, precum și o uniune sindicală — Uniunea sanitară, formată din 19 sindicate. Toate aceste sindicate au fost reprezentate prin delegați la congres. Se aflau de asemenea organizate sau în curs de organizare o serie de sindicate ale altor categorii de intelectuali, care nu și-au putut ține congresele înainte de deschiderea congresului general și, din această cauză, nu au parti-

¹⁴ *Scînteia*, nr. 6, din 26 septembrie 1944; nr. 9, din 29 septembrie 1944; nr. 42, din 2 noiembrie 1944 și nr. 154, din 4 martie 1945; vezi și *România Liberă*, nr. 29, din 13 septembrie 1944.

¹⁵ *Scînteia*, nr. 13, din 3 octombrie 1944.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 11, din 1 octombrie 1944 și nr. 42, din 2 noiembrie 1944.

cipat la lucrările acestuia, dar și-au exprimat adeziunea prin telegrame de salut, moțiuni etc.¹⁷.

Congresul general al Sindicatelor din ianuarie 1945 a prilejuit afirmarea puternică a încrederii clasei muncitoare în intelectualitatea democratică din țara noastră, care își aducea în cele mai variate forme contribuția la lupta pentru îndeplinirea sarcinilor revoluției. În rapoartele prezentate Congresului, în cadrul dezbatărilor și în rezoluțiile adoptate, problemele științei și culturii, rolul și sarcinile intelectualității democratice și-au găsit o reflectare corespunzătoare. Aceasta a contribuit la intensificarea afluenței diferitelor categorii de intelectuali spre sindicate în perioada următoare, la strângerea legăturilor dintre proletariat și oamenii muncii intelectuali.

Încadrarea maselor de intelectuali în organizațiile democratice s-a produs în condițiile participării lor tot mai active la lupta pentru susținerea războiului antihitlerist, pentru pământ și alte reforme social-economice progresiste, pentru instaurarea puterii populare.

Fiind corespunzător idealurilor de libertate și independență națională ale intelectualității democratice, dorinței sale de a vedea nimicit hitlerismul crotropitor și barbar și de a obține eliberarea părții de nord a Transilvaniei, războiul antihitlerist s-a bucurat de adeziunea cercurilor largi de intelectuali, care s-au alăturat eforturilor întregului popor în vederea obținerii victoriei.

În afara participării efective pe front, cu arma în mână împotriva dușmanului, contribuția intelectualității la sprijinirea războiului antihitlerist a îmbrăcat cele mai variate forme: popularizarea în presă și prin creații cultural-artistice a caracterului drept al războiului, a vitejiei și eroismului armatelor română și sovietică; sprijinirea colectelor de obiecte și bani organizate de Apărarea Patriotică pentru trupele de pe front; acordarea de asistență medicală și sanitară răniților spitalizați în interiorul țării; munca desfășurată de ingineri și alți specialiști în industrie, îndeosebi în întreprinderile care produceau pentru armată, precum și de agronomi în agricultură.

Iată unele exemple edificatoare în această direcție. La 15 octombrie 1944, în sala „Aro” din Capitală a avut loc un concert extraordinar organizat de Uniunea Patrioților în cinstea armatelor română și sovietică. La acest concert și-au dat concursul orchestra filarmonică dirijată de

¹⁷ Iată unele date privind crearea principalelor sindicate ale unor categorii de intelectuali. La 15 octombrie 1944, a luat naștere sindicatul ziariștilor profesioniști; la sfârșitul lunii noiembrie 1944, „Asociația generală a profesorilor secundari”. La 17 decembrie 1944 s-a înființat sindicatul membrilor corpului didactic universitar de toate gradele din București, iar la 11 ianuarie 1945 a luat naștere un sindicat similar la Iași. La 14 ianuarie 1945 s-a încadrat în mișcarea sindicală „Asociația medicilor stomatologi”. După congresul general al Sindicatelor, în ziua de 6 februarie 1945, adunarea generală a „Sindicatului artiștilor dramatici și liici din România”, al cărui președinte era George Vrăca, a hotărât să adere la Confederația Generală a Muncii. Odată cu aceasta, s-au transformat în sindicate o serie de filiale și secții județene ale diverselor asociații profesionale, precum și alte asociații de mai mică însemnătate.

George Enescu, precum și artiști de frunte ai operei, ca Arta Florescu, Ion Manolescu și alții. Sub egida Apărării Patriotice, Opera Română a dat la 28 octombrie un spectacol cu opera „Tosca” în cinstea armatelor aliate, la care au participat reprezentanți ai Armatei române, ai F.N.D. și guvernului, ai Armatei roșii, ai misiunii militare americane etc. În numele Apărării Patriotice, reprezentanții Armatelor Aliate au fost salutați de profesorul universitar Șt. Nicolau, care a subliniat în expunerea sa însemnătatea colaborării tuturor popoarelor în lupta pentru distrugerea hitlerismului¹⁸. Un comitet de inițiativă format din Lucia Sturdza-Bulandra, V. Maximilian, V. Valentineanu, P. Ștefănescu-Goangă și Ion Șahighian a organizat în februarie 1945, sub lozinca „Totul pentru front, totul pentru victorie”, o întrunire a autorilor dramatici, lirici și instrumentiști, a artiștilor de teatru și operă, actorilor de music-hall etc. pentru a discuta problema participării mai intense la sprijinirea frontului¹⁹. În același scop, tot în luna februarie, a avut loc în capitală o adunare la care au participat peste 1.000 de medici. Adunarea a ales o delegație care să însoțească în prima linie a frontului caravana Apărării Patriotice care ducea ostașilor daruri și alimente din partea populației din țară, printre care și medicamente, aparataj medical etc., din partea medicilor și personalului sanitar. Pe linia sprijinirii frontului antihitlerist de către intelectuali se înscrie și activitatea bogată desfășurată în campania agricolă din toamna anului 1944 de către gruparea inginerilor agronomi democrați, care a ajutat țărănimea să învingă marile dificultăți create de distrugerile războiului, jaful hitlerist și sabotajul unor moșieri și să asigure producția necesară frontului și aprovizionării populației. Pentru această activitate inginerii agronomi democrați au primit o înaltă apreciere din partea Frontului național-democrat, care a organizat în cinstea lor o adunare festivă²⁰.

Organizațiile democratice încadrate în F.N.D. au mobilizat cu succes intelectualitatea în lupta pentru lichidarea rămășițelor feudale și pentru înfăptuirea reformei agrare pe cale revoluționară. Numeroși intelectuali au scris și publicat în presă articole referitoare la cele mai variate aspecte ale problemei agrare, susținând cu materiale statistice, date și fapte, necesitatea desființării moșierimii ca clasă și a împrumetării maselor țărănești în conformitate cu prevederile platformei F.N.D.²¹.

Merite deosebite a dobândit, prin sprijinirea luptei maselor țărănești pentru pământ, învățătorimea democrată. Desfășurându-și activitatea în mijlocul țărânimii, unde au venit în contact nemijlocit cu realitățile satului românesc din anii regimului burghezo-moșieresc, cu mizeria și analfabetismul generat de exploatarea moșierească și capitalistă și accentuat de lipsa de interes a autorităților față de problemele învățămîntului

¹⁸ *Scînteia*, nr. 41, din 31 octombrie 1944.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 149, din 25 februarie 1945.

²⁰ *Ibidem*, nr. 94, din 24 decembrie 1944.

²¹ *Vezi Din lupta P.C.R. pentru încheierea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare în bătălia pentru reforma agrară din 1944—1945*, vol. III, București, 1960, p. 100—151.

și culturii, ei înșiși avînd de luptat cu mari greutăți materiale și umilințe de tot felul, învățătorii au înțeles în marea lor majoritate necesitatea stringentă a reformei agrare preconizate de P.C.R. Un mare număr de învățători s-au încadrat în Frontul Plugarilor, participînd cu însuflețire la organizarea maselor țărănești din satele sau regiunile respective. La adunările și congresele țărănești organizate în localitățile Bîlcuiești, Berceni și Păcureți (Prahova), Alexandria (Teleorman), Săcel (Sibiu), Caracal (Romanați), Bătășani (Vîlcea) și altele²², au luat cuvîntul învățători și învățătoare care au arătat țăranilor că numai prin luptă, alături de celelalte forțe democratice, vor reuși să intre în stăpînirea pămîntului pe care moșierii, sprijiniți de majoritatea reacționară a guvernului și de partidele „istorice”, nu aveau să-l cedeze de bună voie.

Contribuția învățătorimii democrate la organizarea maselor țărănești a fost evidențiată în repetate rînduri de presa comunistă și democratică din acel timp²³. Înșiși țăranii muncitori și-au exprimat încrederea și stima față de învățătorii democrați, alegîndu-i în diferite comitete sătești²⁴, în conducerea unor organizații locale și județene ale Frontului Plugarilor²⁵. Luptei maselor țărănești pentru pămînt i-au consacrat activitatea în perioada aceea și o serie de profesori secundari, ingineri agronomi, avocați și elemente democratice provenite din alte categorii ale intelectualității.

O contribuție remarcabilă a adus intelectualitatea democratică la lupta întregului popor pentru instaurarea unui guvern democrat. Participarea intelectualității la această luptă a devenit mai intensă în lunile ianuarie-februarie 1945, cînd forțele democratice conduse de P.C.R. au dat bătălia hotărîtoare cu reacțiunea, zădărnîcînd încercările claselor exploatatoare de a folosi forța armată în scopul înăbușirii revoluției.

Programul de guvernare F.N.D. dat publicității la sfîrșitul lunii ianuarie 1945 a avut un puternic ecou în cercurile largi de intelectuali. În prima jumătate a lunii februarie, 67 de cadre didactice de la Universitățile din București, Iași și Cluj—Sibiu au semnat un memoriu-moțiune, în care, după ce se sublinia că reformele democratice cerute de mase nu vor putea fi realizate în condițiile menținerii guvernelor cu majoritate reacționară, se spunea: „...noi membrii corpului didactic universitar,

²² *Chemarea*, Tîrgoviște, nr. 5, din 28 ianuarie—5 februarie 1945; *Plugarul*, Sibiu, nr. 10, din 18 februarie 1945; *Romanașul*, nr. 5—6, din 15 februarie 1945; *Prahova democratică*, Ploiești, nr. 5, din 11 februarie 1945; *Scînteia*, nr. 112, din 19 februarie 1945.

²³ *Plugarii*, Cluj, nr. 25, din 28 februarie 1945.

²⁴ *Ibidem*, nr. 5, din 25 decembrie 1944; nr. 17, din 7 februarie 1945 și nr. 25, din 28 februarie 1945; *Scînteia*, nr. 35, din 25 octombrie 1944 și nr. 76, din 6 decembrie 1944.

²⁵ *Scînteia*, nr. 70, din 2 decembrie 1944; *Plugarii*, Cluj, nr. 20, din 15 februarie 1945; *Chemarea*, Tîrgoviște, nr. 5, din 5 februarie 1945; *Plugarul*, Turnu Măgurele, nr. 1, din 15 februarie 1945.

menținându-ne pe linia atitudinii noastre din vremea dictaturii*, cerem venirea la cîrmă a unui guvern care să fie expresia tuturor elementelor democrate ale țării și să realizeze imediat programul de guvernare al Frontului Național Democrat²⁶. Printre semnatarii memoriului-moțiune se aflau nume strălucite ale științei și culturii românești și universale, cadre didactice remarcabile, de o înaltă ținută profesională, ca: C. I. Parhon, A. Myller, Traian Săvulescu, C. Daicoviciu, M. Kernbach, P. Constantinescu-Iași, Al. Rosetti, Gh. Oprescu, S. Sanielevici, Grigore Moisil, E. Condurachi, Iorgu Iordan, C. Balmuș, Andrei Oțetea, D. Bagdasar, I. Creangă, D. Macrea, Călin Popovici, Șt. Milcu și alții.

Contribuția intelectualității progresiste din țara noastră la lupta pentru instaurarea unui guvern democrat și-a găsit expresia, îndeosebi, în participarea ei tot mai numeroasă la mitingurile și demonstrațiile organizate de P.C.R., după publicarea programului de guvernare F.N.D., în București, Sibiu, Iași, Galați, Ploiești, Craiova și alte localități. La o serie de întruniri, reprezentanții intelectualilor democrați au luat cuvîntul în fața participanților, cerînd plecarea neîntîrziată a majorității reacționare a guvernului în frunte cu Rădescu²⁷. Alături de masele de muncitori, țărani și alte pături de oameni ai muncii, intelectualii au participat la cucerirea unor prefecturi și primării în cursul lunii februarie. Printre prefectii și primarii instalați de mase s-au numărat și intelectuali democrați, comuniști, social-democrați sau din celelalte grupări încadrate în F.N.D. Astfel, în fruntea județului Baia, la 18 februarie²⁸, și Gorj, la 3 martie²⁹, au fost aleși de către mase doi învățători; în județele Teleorman, la 11 februarie³⁰, și Muscel, la 4 martie³¹, au fost instalați ca prefecti doi profesori; trei avocați au fost impuși în conducerea județelor Romanați, Vlașca și Mehedinți în ziua de 3 martie³²; la 24 februarie, prefect al județului Dolj a fost instalat un inginer, iar la 1 martie, în fruntea județului Sibiu, un medic³³.

În condițiile cînd în întreaga țară creștea valul luptelor populare pentru instaurarea unui guvern democrat, iar procesul izolării de mase a partidelor reacționare se accentua, un număr tot mai mare dintre inte-

* Printre autorii acestui memoriu-moțiune se aflau mulți dintre semnatarii protestului adresat lui I. Antonescu în aprilie 1944.

²⁶ *Scînteia*, nr. 141, din 17 februarie 1945.

²⁷ *România viitoare*, Sibiu, nr. 41, din 7 februarie 1945; *Poporul*, Sibiu, nr. 11, din 19 februarie 1945; *Romanațul*, nr. 5—6, din 15 februarie 1945; *Scînteia*, nr. 134, 137, 151, din 10, 15, 28 februarie 1945.

²⁸ *Scînteia*, nr. 145, din 21 februarie 1945.

²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 49, dosarul nr. 8841, fila 104.

³⁰ *Scînteia*, nr. 140, din 16 februarie 1945.

³¹ *Libertatea Muscelului*, Cîmpulung-Muscel, nr. 5, din 13 martie 1945.

³² Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 49, dosarul nr. 9272, fila 61; *Scînteia*, nr. 158, din 7 martie 1945.

³³ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 49, dosarul nr. 8836, filele 1—4; *România viitoare*, Sibiu, nr. 58, din 27 februarie 1945.

lectualii care urmaseră pînă atunci P.N.Ț. și P.N.L. le-au părăsit și s-au alăturat Frontului Național-Democrat.

În legătură cu represiunile și provocările singeroase organizate din ordinul generalului Rădescu, diferite grupări ale intelectualilor, societăți și instituții cultural-științifice, însușindu-și punctul de vedere al F.N.D., au dat publicității proteste vehemente, exprimîndu-și indignarea în fața uneltirilor reacțiunii și arătînd că singura soluționare a crizei politice, soluție care să corespundă intereselor poporului, era aducerea la cîrma țării a unui guvern democrat. Astfel, în ziua de 20 februarie 1945, profesorii secundari din București au ținut o mare adunare, prezidată de Panaitescu-Perpessicius, pentru a înfiera provocările fasciste de la uzi-nele „Malaxa“, unde legionarii încercaseră să acapareze conducerea sindicatului și-l răniseră cu focuri de revolver pe Gheorghe Apostol. „Profesorii secundari din București — se spunea în moțiunea adoptată de adunare — întruniți azi la convocarea Frontului patriotic democrat al profesorilor secundari, în amfiteatrul liceului »Lazăr«, au luat cunoștință cu revoltă și cu adîncă indignare de atentatul comis de fasciști împotriva luptătorului democrat Gheorghe Apostol, președintele Confederației Generale a Muncii. Ei socotesc că răspunderea morală a acestui atentat o au generalul Rădescu și conducerea partidelor istorice, care sub pretextul ordinei au ocrotit pe reacționari și pe fasciști, ajutîndu-i să se organizeze în bande de asasini“³⁴.

Provocările reacțiunii din ziua de 24 februarie 1945 — cînd în București, la Brașov, Caracal etc. s-a tras asupra demonstranților, în rîndurile cărora se aflau numeroși intelectuali — au provocat adîncă minie a maselor, a cercurilor celor mai largi ale intelectualității progresiste. În zilele următoare, alături de nenumăratele moțiuni și telegrame de protest venite din partea muncitorilor și țăranilor, s-a făcut auzit cu putere și glasul oamenilor de știință și cultură. Inginerii democrați care au luat parte la demonstrația oamenilor muncii din Piața Palatului în ziua de 24 februarie, au demască printr-un comunicat, în fața opiniei publice, încercările primului ministru N. Rădescu, de a se dezvinovăți de răspunderea ce-i revenea pentru asasinatelor săvîrșite³⁵. În același sens, un grup de membri ai Academiei Române, printre care Mihail Sadoveanu, Mitiță Constantinescu, Traian Săvulescu, D. Mezincescu, N. Gh. Lupu și N. Hortolomei, au trimis regelui, la 27 februarie, o telegramă de protest în care își exprimă dezaprobarea hotărîtă „...față de modul sîngeros în care a fost reprimată manifestarea pașnică a voinței cetățenești în ziua de 24 februarie 1945“, considerînd asemenea acte ca fiind „incompatibile cu interesele naționale și cu un regim de adevărată democrație“³⁶.

³⁴ *Scînteia*, nr. 147, din 23 februarie 1945.

³⁵ *România Liberă*, nr. 182, din 3 martie 1945.

³⁶ *Scînteia*, nr. 157, din 4 martie 1945. Telegrama și moțiuni cu un conținut asemănător au adoptat în aceeași perioadă Societatea Scriitorilor Români, Gruparea avocaților democrați din România etc.

La 6 martie 1945, prin lupta maselor populare conduse de P.C.R., a fost instaurat primul guvern democrat din istoria României, sub președinția dr. Petru Groza, guvern în care clasa muncitoare avea rolul preponderent. La obținerea acestei victorii de însemnătate istorică și-a adus contribuția și intelectualitatea democratică din țara noastră.

Faptul că intelectualitatea, în marea ei majoritate, s-a încadrat din ce în ce mai hotărît după 23 August 1944 în lupta întregului popor pentru îndeplinirea sarcinilor revoluției, își găsește explicația într-o serie întreagă de cauze și condiții: influența și prestigiul dobândite de P.C.R. în rîndurile intelectualității democratice în perioada premergătoare insurrecției, îndeosebi ca urmare a rolului conducător pe care comuniștii l-au avut în mișcarea antifascistă a întregului popor, în lupta pentru doborîrea dictaturii militare-fasciste și pentru alungarea hitleriștilor din țară; caracterul general-democratic al primei etape a revoluției, împletirea sarcinilor desăvîșirii revoluției burghezo-democratice cu sarcini antifasciste; înrîurirea puternică asupra stării de spirit a intelectualității exercitată de avîntul general al luptei maselor dezlănțuit ca rezultat al victoriei insurrecției, de vigoarea și fermitatea cu care proletariatul, acționînd în front unic, își manifesta capacitatea sa de forță conducătoare în revoluție, organizîndu-și aliații și ajutîndu-i să depășească consecvențele și oscilările caracteristice păturilor mijlocii.

Factorul principal care a determinat încadrarea cercurilor largi ale intelectualității în lupta forțelor democratice a fost activitatea multilaterală, ideologică, politică și organizatorică, desfășurată de partidul comunist în rîndurile oamenilor de știință și cultură, ale tuturor categoriilor de intelectuali. În focul revoluției, prin propria experiență, intelectualitatea s-a convins din ce în ce mai mult de justetea politicii P.C.R. Crearea de către P.C.R. a unor forme organizatorice variate și elastice — comitetele de inițiativă, grupări democratice, organizații de masă foarte largi din punct de vedere al compoziției sociale ca Apărarea Patriotică sau Uniunea Patrioților — concomitent cu democratizarea și folosirea vechilor asociații și societăți cultural-științifice au înlesnit considerabil canalizarea energiilor masei de intelectuali spre frontul unit al forțelor democratice.

P.C.R. a ajutat cercurilor largi ale intelectualității să se smulgă treptat de sub influența partidelor politice burghezo-moșierești, a ideologiei și propagandei reacționare. Părăsirea în masă de către intelectuali a partidelor reacționare s-a datorat și faptului că programele acestor partide nu cuprindeau în ele nici un fel de soluții constructive pentru rezolvarea marilor probleme care stăteau atunci în fața țării și nu ofereau nici o perspectivă care să poată interesa și, prin aceasta, capta intelectualitatea. În pofida caracterului lor demagogic, aceste programe nu puteau ascunde realitatea că se rezumau la un singur obiectiv: menținerea vechilor rînduiri burghezo-moșierești.

Succesele obținute de P.C.R. și celelalte organizații democratice în activitatea desfășurată în rîndurile intelectualității în perioada 23 August 1944—6 martie 1945 au avut o deosebită însemnătate nu numai prin faptul că au asigurat participarea majorității acestora la lupta pentru instaurarea guvernului democrat, ci și prin aceea că au creat condiții favorabile pentru ca puterea populară, din primele zile ale existenței sale, să se poată bucura de sprijinul crescînd al oamenilor de știință și cultură, al cadrelor de intelectuali de care avea nevoie. După 6 martie 1945, masele de intelectuali au participat activ la lupta pentru refacerea economică a țării, pentru dezvoltarea culturii democratice și progresiste puse în slujba poporului, pentru consolidarea României democrat-populare.

AL. GH. SAVU

LA PARTICIPATION DES INTELLECTUELS ROUMAINS À LA LUTTE DES FORCES DÉMOCRATIQUES (23 AOÛT 1944—6 MARS 1945)

(Résumé)

L'article analyse, en base des dates et des faits consignés dans les documents de la période, les principaux aspects de la contribution apportée par l'intelligentzia de la Roumanie à la lutte pour l'accomplissement des tâches de la révolution dans les premiers mois succédants à la libération de la Roumanie du joug fasciste.

L'enrôlement de plus en plus résolu, après le 24 Août 1944, de la majorité des intellectuels à la lutte pour la transformation démocratique du pays a été déterminé par une série de causes et conditions: les fortes traditions humanistes, démocratiques et patriotiques qui s'étaient développées dans les rangs de nombreux intellectuels déjà dans la période précédente; le caractère général démocratique de la première étape de la révolution, la jonction des tâches du parachèvement de la révolution bourgeoise-démocratique avec les tâches antifascistes; l'influence considérable sur l'état d'esprit des intellectuels exercée par l'essor général de la lutte des masses et, en premier lieu, par les actions de plus en plus amples de la classe travailleuse qui, ayant à la tête le Parti Communiste, remplissait de plus en plus son rôle de force dirigeante de la révolution.

Dans la feu de la révolution — on dit dans l'article — l'intelligentzia s'est convaincue progressivement, par sa propre expérience, de la justesse de la politique du P.C.R., du fait que seulement sous sa direction elle pourra réaliser ses revendications et obtenir, dans une Roumanie démocratique, les conditions matérielles et spirituelles favorables à l'épanouissement de la science et de la culture.

ASPECTE ALE LUPTEI MASELOR POPULARE CONDUSE DE P.C.R. PENTRU REFACEREA ECONOMICA A REGIUNII CLUJ (1944—1947)

În urma victoriei insurecției naționale antifasciste din august 1944, inițiată, organizată și condusă de Partidul Comunist Român, armatele hitleriste au fost alungate de pe întreg teritoriul României, țara noastră angajându-se cu totalitatea potențialului ei economic și militar în lupta dusă pentru înfrângerea definitivă a Germaniei hitleriste.

Între 23 august și 25 octombrie 1944, teritoriul Transilvaniei a fost teatrul operațiunilor militare duse de armata română cot la cot cu armata sovietică pentru nimicirea cotropitorilor fasciști. În urma operațiunilor militare, Transilvania, și în special partea ei nord-vestică, a suferit mari distrugerii.

Întreprinderile industriale — în mare parte —, căile de comunicație, orașele și alte obiective au fost distruse sau avariate¹.

Agricultura, lipsită de brațe de muncă și inventar agricol, se afla de asemenea într-o situație dificilă.

În aceste condiții se ridicau în fața statului nostru și a întregii populații din Transilvania — mai ales din partea nord-vestică — o serie de probleme grele de ordin economic și administrativ.

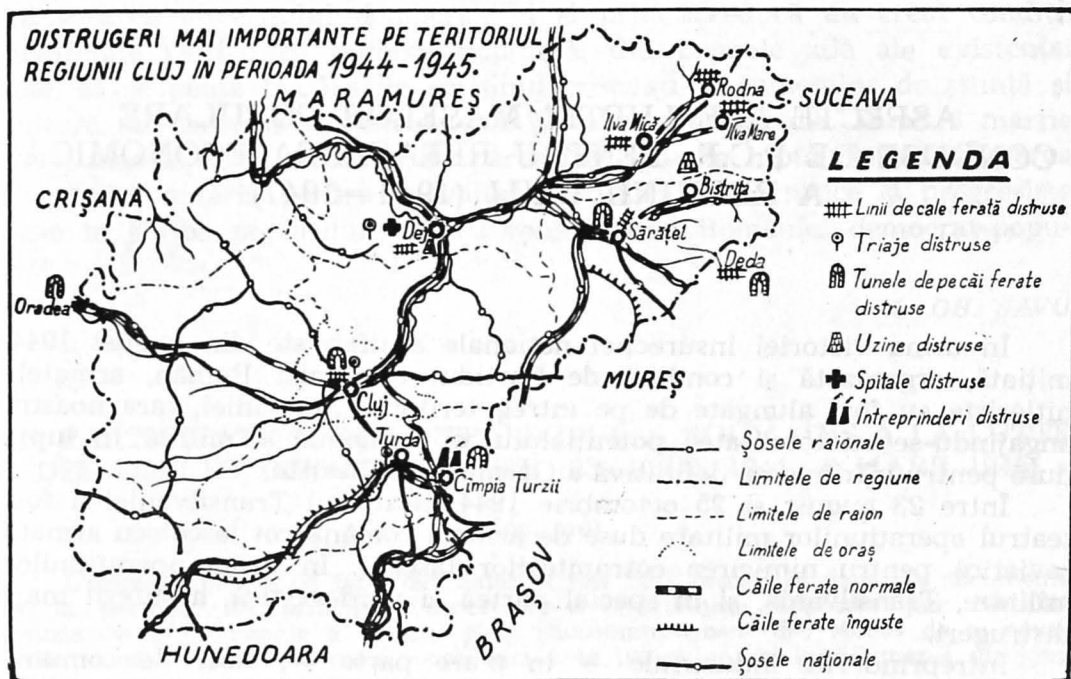
Actuala regiune Cluj, formată din fostele județe Cluj, Turda, Năsăud și părți din Someș, Sălaj, Alba, Mureș, Bihor, este situată teritorial în cea mai mare parte pe fostele teatre de operațiuni militare din toamna anului 1944, fapt datorită căruia a suferit din greu de pe urma războiului².

Distrugerile mai importante de pe teritoriul regiunii Cluj din anii 1945—1947 erau în special la comunicații — linii și poduri de cale ferată, poduri și șosele naționale și județene — apoi în orașe la diverse imobile ale instituțiilor publice și particulare. Între acestea menționăm 130 de poduri distruse prin bombardamente de aviație sau aruncate în aer prin minare. Căile ferate Cluj—Dej—Ilva Mică, Sărățel—Deda, Ilva Mare—Rodna, triajele Dej, Turda, Cluj, erau distruse. Tunelele de pe căile ferate Sărățel—Deda, Cluj—Cimpia Turzii, Cluj—Oradea au fost aruncate în aer de către fasciști în retragere. Șoselele naționale și județene

¹ Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Cluj, fond nr. 1, dosar nr. 1, fila 89—90.

² Vezi harta anexată.

erau deteriorate de exploziile minelor, de bombardamente cât și de uzura produsă de circulația intensă a tancurilor și autovehiculelor de tot felul. De asemenea, au fost distruse uzinele electrice și de apă din Bistrița și Dej, precum și spitalul din Dej. În orașul Cluj au fost distruse de bombardament și explozii 2600 de imobile din totalul de 15.000 existente în 1944³.

Harta regiunii Cluj.

O problemă deosebit de importantă o constituia faptul că o serie de uzine și întreprinderi au fost jefuite de utilaj sau aruncate în aer de către fasciști. Între acestea amintim uzinele „Industria Sîrmei” din Cîmpia Turzii, una din cele mai importante întreprinderi metalurgice din regiune — obiectiv aflat în toamna anului 1944 în imediata apropiere a primei linii de luptă, datorită cărui fapt a suferit mult de pe urma bombardamentelor, fiind distrusă fabrica de cabluri și acoperișul oțelăriei, iar majoritatea secțiilor fiind avariate⁴.

Subliniem faptul că situația era deosebit de grea și în domeniul agriculturii. La distrugerile provocate de război se adăuga și seceta din anii 1945—1946. Toate acestea impuseseră o restricție silită de alimente aproape întregii populații. Din cauza recoltelor slabe, agricultura nu putea aproviziona nici industria cu materii prime decât în mică măsură.

³ Raportul Inspectoratului General Administrativ, Circumscripția a III-a Cluj, nr. 28.245 din 30 octombrie 1945, în Arhiva Sfatului Popular Regional Cluj.

⁴ *Industria Sîrmei Cîmpia Turzii*, monografie, București, 1963, p. 40.

La cele arătate se adăuga și sabotajul elementelor reacționare care urmăreau micșorarea producției, fie prin închiderea parțială sau totală a fabricilor, fie prin degradarea utilajului, ascunderea mărfurilor sau alte metode. Se impuneau măsuri urgente și concrete care să ducă la îmbunătățirea cel puțin parțială a situației economice a Transilvaniei, implicit a regiunii Cluj, operațiuni care trebuie văzute în contextul general al situației întregii țări.

Un rol și un merit deosebit în ce privește rezolvarea problemei a revenit Partidului Comunist Român, care a mobilizat comuniștii la opera vastă de redresare economică și de susținere a războiului antifascist pînă la victoria finală. Comuniștii, prin exemplul lor, au antrenat masele de muncitori, țărani și intelectuali la opera de reconstrucție.

Muncitorii, țăranii și intelectuali, români și de alte naționalități — mobilizați de partid — au dat dovadă de mult eroism, spirit de inițiativă și energie în acțiunea de refacere economică a acestei părți a țării⁵.

În cuprinsul regiunii s-au organizat ateliere și s-au format asociații de comune pentru trecerea neîntîrziată la refacerea economică a acesteia.

Astfel, pentru aprovizionarea cu material de construcție și pietriș, în scopul refacerii podurilor și drumurilor distruse, s-a înființat în plasa Sărmaș, județul Cluj, la 6 februarie 1945, o asociație de comune cu sediul în comuna Sărmaș⁶.

Trebuie reliefat faptul că, la chemarea Partidului Comunist Român „Totul pentru front, totul pentru victorie“, muncitorii și populația au participat în masă, cu un entuziasm deosebit, la repararea podurilor de cale ferată de peste Arieș, la reconstruirea căii ferate Turda—Cîmpia Turzii—Cluj, la desfundarea tunelurilor dintre Cîmpia Turzii și Cluj.

Aceste înfăptuiri aveau pe de o parte o mare importanță economică — contribuind la vindecarea rănilor războiului în această regiune —, iar pe de altă parte importanță de ordin militar, asigurînd transporturile către frontul de luptă antifascist.

În fostul județ Năsăud s-au reparat aproape toate podurile de pe căile de comunicație. Astfel, podul Jidovița de peste Someș, podul nr. 54 de peste Valea Șieului, podul de peste Valea Sălăuța din comuna Salva⁷.

În fostul județ Someș, după data de 15 octombrie 1944 primul pas făcut a fost acela de a reface șoselele și podurile distruse de fasciști, în grăbita lor retragere. Tot cu ajutorul prestațiilor în natură a început refacerea uzinei de apă și electricitate din Dej, a morilor, a clădirilor publice etc.⁸.

Muncitorii de la „Industria Sîrmei“ din Cîmpia Turzii, conduși de comuniști, au luat inițiativa reconstruirii fabricii, punînd în funcție secțiile care produceau

⁵ Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Cluj, fondul nr. 1, dosar nr. 1, fila 91—92.

⁶ Inspectoratul General Administrativ, Circumscripția I-a Alba Iulia, dosar nr. 36/1945 (Fișa asociației de comune).

⁷ Inspectoratul General Administrativ, Circumscripția a III-a. Prefectura județului Năsăud, nr. 14.749 din 28 octombrie 1945, p. 1—2, în Arhiva Sfatului Popular Regional Cluj.

⁸ Prefectura județului Someș, Serviciul administrativ, adresa nr. 11.926 din 27 octombrie 1945, p. 1—2, către Inspectoratul General Administrativ, în Arhiva Sfatului Popular Regional Cluj.

materialele necesare frontului⁹. Referitor la efortul oamenilor muncii, ziarul „Cuvîntul poporului“ din Turda scria: „Prin efortul tuturor muncitorilor, clădirile și instalațiile au fost refăcute și puse în stare de funcționare. De mult eroism în munca de refacere a întreprinderii au dat dovadă muncitorii de la „Industria Sirmei“ din Cîmpia Turzii.“

În orașul Turda, pentru refacerea străzilor distruse de război s-au executat prestații în natură cu brațele și cu vehiculele proprietate a locuitorilor, în valoare de lei 1.890.506¹⁰. Tot în orașul Turda, o echipă de muncitori și tehnicieni a început, la numai o săptămână după eliberarea orașului, lucrările de refacere a conductei de gaz metan — asigurînd astfel combustibilul necesar pentru fabricile de ciment și de sticlărie, precum și pentru uzinele Solvay¹¹.

În orașul Cluj, mobilizării Partidului Comunist Român oamenii muncii i-au răspuns cu însuflețire.

Pe baza indicațiilor C.C. al P.C.R., s-a trecut la sprijinirea organizării tuturor organizațiilor de masă, începînd cu organizarea sindicatelor unite. Fără aceste sindicate, care într-un scurt timp au numărat la Cluj 18.000 de membri, la Dej 2.500 și așa mai departe, nu s-ar fi reușit într-o perioadă scurtă să se normalizeze în bună măsură situația grea existentă¹².

Sub conducerea Partidului Comunist, sindicatele, în cadrul luptei de refacere economică, au trecut la inițierea întrecerilor patriotice. Întrecerile patriotice au dat prilej maselor populare de a-și arăta atașamentul puternic față de partid și guvern, de a-și realiza o viață mai bună. Mii de muncitori, țărani, intelectuali au luat parte la întrecerile patriotice ce se desfășurau între ateliere și secții, între întreprinderile regiunii și din țară, între comune și orașe, iar rezultatele deosebit de fructuoase au dus la punerea în funcțiune — într-un termen mai scurt — a zeci de uzine, ateliere, distruse de război. Au dus la crearea de economii ce s-au investit în reconstrucția orașelor și comunelor, la refacerea căilor de comunicații, la ridicarea nivelului de trai a populației.

Fabrica de ciment Turda, care a prevăzut în plan 6.000 de tone de ciment, cu o medie zilnică de 387 tone, a reușit ca prin întrecerile patriotice să producă 500 tone pe zi, clasificîndu-se a doua pe țară.

La fabrica de cărămizi, unde se fabricau 10.000 de țigle și 5.000 de cărămizi, prin întrecerea patriotică, producția a fost mărită cu 100%.

Plugarii plasei Gilău, în frunte cu comuniștii, au început să lucreze prin prestări un dig, în dreptul comunei Florești, pentru a preîntîmpina inundarea de către riul Someș a zeci de hectare pămînt arabil. Prestațiile s-au ridicat la suma de lei 7.800.000.

S-a urmărit, în primul rînd, refacerea arterelor principale de comunicație, apoi repunerea în funcțiune a fabricilor și uzinelor, în vederea mării producției atît de necesare populației și frontului antifascist. De asemenea, s-a efectuat repararea uzinelor electrice și de apă, refacerea clădirilor avariate în urma bombardamentelor, precum și refacerea cit mai largă posibil a inventarului agricol în

⁹ *Industria Sirmei Cîmpia Turzii*, p. 40—41.

¹⁰ Raportul Inspectoratului General Administrativ, Circumscripția I-a Alba Iulia, dosar nr. 7 din 1945, în Arhiva Sfatului Popular Regional Cluj.

¹¹ *Cuvîntul poporului* din 25 noiembrie 1945.

¹² Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Cluj, fondul nr. 1, dosar nr. 1, fila 93—94.

vederea măririi producției de mărfuri agricole, care urmau să fie puse pe piață la dispoziția oamenilor muncii.

Muncitorii fabricii de oțel „Unirea” din Cluj au refăcut complet podul de peste Someș și au realizat cu succes și alte sarcini ce priveau refacerea Clujului¹³. Muncitorii acestei fabrici, animați de un înflăcărat patriotism, au refăcut clădirile avariate, au pus în funcțiune mașinile și au asigurat începerea procesului de producție. Pentru procurarea materialelor necesare operațiunilor de reconstrucție, muncitorii au demontat o parte din hangarele aeroportului Someșeni care erau avariate în urma bombardamentelor aeriene¹⁴.

De asemenea, merită a fi remarcate eforturile muncitorilor acestei fabrici, în ce privește ajutorul dat unor fabrici mai mici din orașul Cluj pentru a-și putea relua producția. Astfel, au fost ajutate fabricile metalurgice Orion, Ravag, Triumf, cărora, pe lângă materiale, muncitorii de la „Unirea” le-au acordat și un ajutor tehnico-organizatoric¹⁵.

Cu aceeași abnegație au lucrat și muncitorii de la „Fabrica de gaze din Cluj” care fusese aruncată în aer de fasciști. Muncitorii au curățat terenul fabricii, au procurat mașini sau le-au reparat pe cele existente. Menționăm în mod deosebit faptul că muncitorii acestei fabrici au reconstruit cuptorul de gaze construit de către specialiști străini. Datorită strădaniilor muncitorilor întreprinderii s-a putut reîncepe în scurt timp fabricarea unei serii de produse chimice (vopsele, naftalină, diferite dezinfectante)¹⁶.

Foarte importantă este contribuția muncitorilor de la Atelierele C.F.R. din Cluj la refacerea materialului circulant. Acești muncitori, din proprie inițiativă, au confecționat o presă hidraulică — utilaj necesar secției de rotărie, fără de care n-ar fi putut face față sarcinilor de producție¹⁷.

În vederea aprovizionării cu pîine și carne a orașului Cluj, la inițiativa sindicatelor, muncitorii s-au străduit să asigure aprovizionarea populației organizînd voluntar o brutărie comună, iar muncitorii lemnari și cei de alte profesii au reconstruit abatorul orașului care fusese distrus¹⁸.

Pentru satisfacerea cerințelor acute de combustibil în domeniul transporturilor și în cel industrial, era nevoie de cărbuni. Partidul Comunist Român a lansat un apel minerilor din țară, chemîndu-i la luptă pentru mărirea producției de cărbuni. Răspunzînd chemării partidului, minerii din Șorecani au mărit producția cu 50%, ridicînd-o în luna martie 1945 la 24 de vagoane zilnic¹⁹.

În plasa Baia de Arieș, județul Turda, s-a format la data de 20 februarie 1945 o asociație de patru comune cu sediul în comuna Sălcuia de Jos, care a organizat o pepinieră unde s-au plantat 1000 de bucăți pomi-altoi, necesari completării livezilor distruse de război²⁰.

La opera de reconstrucție a regiunii a participat din plin și țărănimea. Acest fapt este arătat cu claritate și de rezoluția adoptată la consfătuirea din fostul județ Cluj a Frontului Plugarilor, rezoluție care menționa printre altele: „Noi plugarii din județul Cluj, ne luăm angajamentul de a lupta alături de toate forțele democratice pînă la stîrpirea hitleris-

¹³ M. Deheleanu — H. Kohn, *Lupta muncitorilor fabricii Unirea din Cluj pentru înfăptuirea politicii partidului în perioada de refacere*, în *AIIP*, nr. 2 din 1957, p. 9.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 10.

¹⁶ *Világosság*, din 11 februarie 1945.

¹⁷ *Scinteia*, din 23 aprilie 1945.

¹⁸ *Világosság*, din 28 octombrie 1944.

¹⁹ *Plugarii*, din 5 noiembrie 1944.

²⁰ Raportul Inspectoratului General Administrativ, Circumscripția Alba Iulia, dosar nr. 36 din 27 aprilie 1945, în Arhiva Sfatului Popular Regional Cluj.

mului și a tuturor rămășițelor feudale, prin ridicarea producției agricole, sprijinind astfel efortul de război contra Germaniei hitleriste²¹.

Faptele vorbesc însă de la sine.

Astfel, la redarea în circulație a arterei principale de cale ferată Cluj—Oradea, distrusă de trupele fasciste, care avea un rol foarte important atât pentru frontul antifascist, cât și pentru economia regiunii și chiar a țării, pe lângă muncitorii din orașul Cluj a contribuit din plin și țărănimea din zona acestei căi ferate. Locuitorii din satul Petrindu au efectuat 2000 de zile de lucru și 400 zile de transporturi cu căruțele. Tot ei au aprovizionat pe muncitorii care lucrau la reconstrucția tunelului Stana cu însemnate cantități de alimente²².

De asemenea, locuitorii din comuna Mera au dat cantități însemnate de alimente muncitorilor ceferiști care lucrau la refacerea liniei ferate Cluj—Oradea, iar cei din Călățele și Huedin, „bărbați și femei, tineri și bătrâni au contribuit cu muncă efectivă la refacerea acestei linii ferate²³.

Partidul Comunist din România a trecut la exproprierea pământului moșieresc și împărțirea lui țăranimii muncitoare: reforma agrară din 1945 a fost legiferată prin legea din 21 martie 1945, datorită căreia s-au confiscat de la moșieri 1.468.000 ha, din care 1.100.000 ha au fost distribuite țăranilor. Reforma agrară din 1945 a dat o lovitură nimicitoare relațiilor feudale care mai existau pînă atunci în țara noastră și care constituiau o frînă în dezvoltarea forțelor de producție în agricultură.

După înfăptuirea reformei agrare s-au luat o serie de măsuri pentru înzestrarea gospodăriilor improprietărite cu unelte necesare, ajutându-le totodată să efectueze lucrările agricole cu tractoarele și mașinile centrelor de închiriere create de stat.

Colective de muncitori din fabrici, uzine, transporturi se deplasau la sate în orele libere, reparînd unelte pentru țăranimea improprietărită.

În regiunea Cluj, zeci de echipe de muncitori au plecat la sate pentru a repara unelte, redîndu-le țăranimii muncitoare în cît mai bune condițiuni. Astfel lucrătorii fierari și lăcătuși de la fostele uzine „Dermata“, „Unirea“, de la Atelierele C.F.R. din Cluj au hotărît să trimită în fiecare zi liberă echipe speciale în satele din împrejurimi pentru a repara unelte agricole. Menționăm de exemplu că într-o singură duminică, la 8 aprilie 1945, s-au deplasat cinci echipe de muncitori specialiști de la întreprinderile amintite în comunele: Nădășel, Vlahă, Mera, Florești, Luna de Jos²⁴.

De asemenea, muncitorii uzinelor „Unirea“, „Dermata“ au confecționat și unelte pe care le-au dat țăranilor nevoiași. Menționăm în special gestul de profundă semnificație al muncitorilor de la fosta întreprindere „Erba“ din Cluj care au împrumutat țăranilor pe timpul lucrărilor de primăvară singurul tractor ce îl aveau în fabrică²⁵.

Întreprinderile din Turda aveau echipe organizate de muncitori care se deplasau la sate pentru a repara unelte țăranilor muncitori sau pentru a-i ajuta în campaniile agricole²⁶.

²¹ *Plugarii*, din 5 noiembrie 1944.

²² *Plugarii*, din 21 martie 1945.

²³ *Világosság*, din 6 decembrie 1944.

²⁴ *Lupta Ardealului*, din 12 aprilie 1945.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Cuvîntul Poporului*, din 23 august 1945.

Acest ajutor important a avut deosebite consecințe social-politice, deoarece a adus o substanțială contribuție la consolidarea alianței dintre clasa muncitoare și țărănimea muncitoare — temelia regimului democrat-popular.

Partidul Comunist, prin organizațiile sale, prin U.T.C., sindicate, cu ajutorul organizațiilor democratice: Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților, Madosz-ul (din noiembrie 1944—U.P.M.), prin comitetele țărănești și orășenești, a desfășurat o vie activitate în rîndul maselor. Atitudinea acestora, revoluționară, își găsește expresia în poziția față de guvernele cu majoritate reacționară, Sănătescu și Rădescu.

Politica antipopulară a guvernelor cu majoritate reacționară a sporit și mai mult hotărîrea maselor de a urma linia trasată de P.C.R. și de a lupta pînă la capăt pentru instaurarea unui guvern cu adevărat democratic. Evenimentele care au urmat după 23 August precum și succesele obținute au demonstrat justetea tacticii partidului de a găsi formele cele mai potrivite de a atrage masele populare în lupta revoluționară pentru cucerirea puterii. În urma victoriei insurecției armate, oamenii muncii din întreprinderile care se aflau pe teritoriul neocupat de fasciști al regiunii Cluj au organizat sub conducerea comuniștilor comitete de întreprinderi. Aceste comitete, urmînd linia trasată de P.C.R., au mobilizat masele la rezolvarea sarcinilor ce le stăteau în față. Astfel, muncitorii de la fabrica de ciment din Turda, hotărîți de a urma linia partidului, au înființat la 24 august comitetul de întreprindere. La 26 august, din inițiativa muncitorilor membri de partid, s-a format comitetul de întreprindere și la fabrica de sticlă. Aceste exemple au fost urmate și de muncitorii altor întreprinderi.

Odată cu doborîrea regimului fascist antonescian, marile probleme care stăteau în fața poporului — consolidarea independenței patriei, lichidarea rămășițelor feudale, refacerea întreprinderilor distruse de război, democratizarea aparatului de stat și obținerea unui trai mai bun pentru masele populare — erau toate subordonate celei mai urgente sarcini: participarea armatelor române la zdrobirea Germaniei hitleriste.

Partidele reacționare burghezo-moșierești și-au intensificat activitatea de sabotare a efortului militar în unele sectoare, cît și de provocare a haosului economic și financiar și de înrăutățire a situației materiale a maselor muncitoare cu nădejdea de a slăbi în acest fel avîntul de luptă a maselor și hotărîrea lor de a urma linia trasată de P.C.R. Contrar acestor manevre, masele populare și-au strîns și mai mult rîndurile în jurul partidului.

În atmosfera de entuziasm și de viguros avînt patriotic care a cuprins masele într-un torent unic, o importanță deosebită pentru refacerea economiei naționale și dezvoltarea acesteia potrivit necesităților imediate și de perspectivă a avut Conferința Națională a Partidului Comunist Român din octombrie 1945.

Axat pe aceasta, guvernul democrat instaurat la 6 martie 1945, analizînd temeinic și multilateral situația economică dificilă, constată că se

impun măsuri urgente și energice pentru a curma specula, sabotajul și devalorizarea monetară, statul urmînd să exercite controlul asupra întregii economii. Ca urmare, se preconizează unele reforme și se emit o serie de legi menite să determine însănătoșirea economiei și în mod firesc îmbunătățirea vieții oamenilor muncii.

Printre primele decrete-lege menționăm decretul-lege privind reglementarea salariilor și înființarea economatelor²⁷, decretul-lege pentru reglementarea regimului prețurilor și circulației mărfurilor²⁸, decretul-lege pentru aducerea în circulație a mărfurilor²⁹, decretul-lege pentru reprimairea speculei ilicite și a sabotajului economic³⁰, decretul-lege pentru înființarea organelor de control cetățenesc³¹.

Rolul conducător al partidului se manifestă permanent și multilateral, stimulînd inițiative creatoare. La Cluj, pentru a-i ajuta și ocroti pe cei care aveau nevoie de asistență, „Apărarea Patriotică” lansează un manifest cu lozinca „Totul pentru lecuirea rănilor de după război”³². Această chemare vibrantă cu profund și autentic conținut patriotic, adresată tuturor cetățenilor conștienți, este urmată de altele, editate în limba română și maghiară: „Muncitori, țărani, intelectuali, muncii cu rîvnă pentru refacerea țării!”³³; „Jos sabotajul și specula!”³⁴; „Jos reacțiunea fascistă care caută să împiedice refacerea României!”³⁵; „Tineret din România, încadrează-te în opera de refacere a țării! Femei, sprijiniți reclădirea României democratice!”³⁶; „Mai multă producție, mai multă pîine”³⁷ — sînt chemări lansate în cuprinsul regiunii Cluj, care atrag întregul popor muncitor la muncă entuziasată pentru refacerea țării și înfăptuirea țelurilor umanitare urgente.

La Conferința Regionalei Cluj a Partidului Comunist Român care a avut loc la Cluj în zilele de 13, 14 și 15 august 1945, din rapoartele prezentate s-a desprins unul și același lucru: lupta dirză pe care în fruntea tuturor organizațiilor democratice a dus-o fără întrerupere P.C.R. — în această regiune care a suferit mult de pe urma războiului — pentru refacerea economică a țării³⁸.

Punîndu-se pe prim plan refacerea căilor de comunicație, refacerea podurilor și punerea pietrișului pe toate drumurile din regiunea noastră, cu aceeași seriozitate a fost rezolvată și problema procurării de capitaluri necesare pentru ducerea în continuare a muncii în întreprinderile în funcțiune și punerea în funcțiune a acelor întreprinderi care stăteau în părăsire din lipsă de capital.

Refacerea caselor avariate a rezolvat, într-o anumită măsură, lipsa de locuințe atît de mult simțită în orașul Cluj.

^{27—31} Publicate în Monitorul Oficial, partea I, nr. 101 din 3 mai 1945.

³² Colecția de afișe și manifeste a MuzIstCluj, IN 20.617.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, IN 20.650; *ActaMN*, II, 1965, p. 714, fig. 9.

³⁶ *Ibidem*, IN 20.630; *ActaMN*, II, p. 714, fig. 11.

³⁷ *Ibidem*, 20.617; *ActaMN*, II, p. 714, fig. 10.

³⁸ *Scînteia*, din 24 august 1945 (IN 21.268) și Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Cluj, fondul nr. 1, dosar nr. 1, fila 89—99.

Pe lângă refacerea vechilor întreprinderi distruse de fasciști și mărirea producției în întreprinderile existente, ținând seama că regiunea noastră este o regiune agricolă și o parte din ea o regiune abundentă în fructe, s-au luat măsuri spre a se putea asigura mijloacele de transport necesare, uscătorii de fructe și cooperative de fabricat magiun, înlăturând astfel pericolul de putrezire a fructelor.

În raportul prezentat la Conferința regionalei Cluj a P.C.R. se subliniază de asemenea necesitatea constituirii stațiunilor de mașini agricole. Prin aceste măsuri, Partidul Comunist Român a dovedit încă o dată că stă în fruntea poporului în lupta pentru interesele acestuia.

O contribuție valoroasă la normalizarea vieții economice în regiunea Cluj au avut brigăzile de combatere a speculei, formate din muncitori scoși din producție, salariați ai Ministerului de Interne³⁹. La această acțiune, în timpul liber, și-au adus aportul femeile organizate în sindicate din Cluj⁴⁰, precum și tineretul încadrat în *Organizația Tineretului Progresist*, *Frontul Democrat Universitar*, *Tineretul Frontului Plugarilor*, *Uniunea Tineretului Socialist*, *Tineretul Confederației Generale a Muncii*, *Tineretul Partidului Național Popular*⁴¹.

Se pot cita și alte acțiuni menite să lovească în speculanți, care reflectă grija manifestată de organele de partid și de stat pentru oamenii muncii și studenți. Menționăm înființarea economatelor în luna mai 1945, iar în orașul Cluj cooperativa „Victoria Studentească”⁴² și un împrumut de un miliard de lei acordat pentru populația orașului Cluj⁴³.

S-au acordat apoi credite în valoare de peste 398 miliarde lei județelor lovite de război și de secetă⁴⁴. Județul Cluj, pe lângă credite, a primit 30 de vagoane de porumb și rația de pâine s-a mărit (350 gr.)⁴⁵. Începând cu data de 3 septembrie 1946, prin Hotărîrea Comitetului Economic județean al B.P.D., pe tot cuprinsul Municipiului Cluj s-a distribuit pâine populară pe cartelă⁴⁶.

Grija și lupta pentru asistența populației orașului și județului Cluj s-a manifestat și prin înființarea de bucătării populare pentru populația nevoiașă. Organele locale asigurau alimente pentru aceste bucătării care ofereau masa fără plată. Într-unul din numeroasele documente se arată: „Primăria Municipiului Cluj acordă 2000 kg. cartofi de la Ferma Tarcea pentru bucătăria populară, în mod gratuit”⁴⁷.

³⁹ Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Cluj, fondul nr. 1, dosar nr. 1, fila 96—97.

⁴⁰ *Ibidem*, fila 96—97.

⁴¹ *Ibidem*, fila 97—98.

⁴² *Lupta Ardealului*, din 25 octombrie 1946.

⁴³ *Ibidem*, din 27 octombrie 1946.

⁴⁴ *Ibidem*, din 20 august 1946.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, din 3 august 1946.

⁴⁷ Decizia Primăriei Municipiului Cluj, Secția economică, nr. 429/1946 din 17 octombrie 1945.

Pentru populația orașului Cluj s-a distribuit, de asemenea, prin oficiul economic de aprovizionare, petrol și zahăr⁴⁸.

În vederea refacerii caselor distruse de război, Primăria Municipiului Cluj a aprobat pentru populație, la un preț minim, importante cantități de materiale de construcție din parchetul Feleac⁴⁹, precum și lemne de foc⁵⁰.

S-au acordat de asemenea scutiri și substanțiale reduceri de impozite atât pentru proprietatea de la oraș cât și pentru cea din mediul rural care a fost prejudiciată de război și calamități⁵¹.

În ziarul „Lupta Ardealului” din 22 august 1946 se menționează: „Guvernul a acordat țăranilor din județul Cluj, 785 milioane lei pentru refacerea inventarului viu, procurarea uneltelor și reconstruirea gospodăriilor, creind condiții favorabile în lupta contra secetei”⁵². Acest împrumut a fost repartizat pe categorii, astfel: 400 milioane lei pentru refacerea inventarului viu, 65 milioane lei pentru unelte agricole; 200 milioane lei pentru refacerea gospodăriilor țărănești; 70 milioane lei s-au acordat crescătorilor de animale și altor producători; 50 de milioane lei s-au acordat pentru exploatarea agricolă⁵³.

Alte 200 milioane lei s-au pus la dispoziția cultivatorilor de zarzavaturi, asigurând necesitățile orașului Cluj.

Prin creditele acordate și măsurile de combatere a secetei s-a putut ajunge în județul Cluj la o producție satisfăcătoare⁵⁴.

Un mare rol în creșterea producției de mărfuri agricole l-a avut acordarea titlurilor de proprietate în urma reformei agrare din 1945. În timp ce li se înminau titlurile de proprietate, plugarii își manifestau călduros atașamentul față de guvernul democrat.

În cadrul „Grandioasei manifestații de la Turda cu ocazia împărțirii titlurilor de împrumut” se arată că 30.000 de țărani au adus un entuziast salut Ministerului Agriculturii⁵⁵.

La Turda, în sala cinematografului „Arpa” au participat peste 1000 de cetățeni... Au fost împărțite 500 titluri de proprietate⁵⁶.

„Pe zi ce trece platforma-program a B.P.D. se înfăptuiește. Mii de plugari de pe întreg cuprinsul județului nostru își primesc titlurile de împrumut. La Sărmaș, Borșa, Jucuri, Bonțida, Someșeni precum și în alte comune, plugarii care ani de-a rîndul — ei și părinții lor — au lucrat numai pe moșia ciocoiască — azi și-au primit dreptul ce-i făcea stăpîni pe pămîntul primit prin reforma agrară”⁵⁷.

⁴⁸ Raportul Primăriei Municipiului Cluj, Cabinetul Primarului, nr. 2838, din ianuarie 1946 către Inspectoratul General Administrativ, Circumscripția III-a Cluj.

⁴⁹ Decizia nr. 28348/1945 a Primăriei Municipiului Cluj, secția economică.

⁵⁰ Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Cluj, fondul nr. 1, dosar nr. 1, fila 98—99.

⁵¹ *Lupta Ardealului*, din 18 august 1946.

⁵² *Ibidem*, din 22 august 1946.

⁵³ *Ibidem*, din 7 decembrie 1946.

⁵⁴ *Ibidem*, din 22 august 1946.

⁵⁵ *Ibidem*, din 16 octombrie 1946.

⁵⁶ *Ibidem*, din 21 noiembrie 1946.

⁵⁷ Arhiva Comitetului Regional P.C.R. Cluj, fondul nr. 1, dosar nr. 1, fila 96—98.

În vederea circulației mărfurilor, a ușurării aprovizionării centrelor populate, a refacerii economiei țării, în cursul anului 1946 s-a acordat o atenție deosebită căilor de comunicație. Datorită refacerii rapide a căilor ferate, nivelul transporturilor a fost mai mare decât cel dinainte de război. Cu mijloacele minime ce le avea la dispoziție, C.F.R.-ul a transportat maximum de călători și mărfuri.

În anul 1946, pe ansamblul căilor de comunicații ale regiunii s-au executat: lucrări de întreținere a drumurilor în valoare de 4 miliarde 300 milioane lei; de asfaltare în valoare de 2 miliarde lei; lucrări de refacerea podurilor în valoare de 3 miliarde lei; lucrări de definitivare a drumurilor în valoare de 7 miliarde lei și lucrări de îmbunătățire a circulației în punctele grele în valoare de lei 500 milioane⁵⁸.

În ce privește regiunea Cluj, menționăm de asemenea faptul că s-au refăcut o serie de căi de comunicație din inițiativa și cu concursul muncitorilor comuniști, având și ajutorul financiar al statului.

Unul din multiplele exemple ce se pot da în acest domeniu îl constituie acțiunea populației comunei Fărău, plasa Ocna Mureș, județul Alba, care a hotărât refacerea podurilor distruse de război. Erau de refăcut două poduri importante, unul lângă comuna Fărău care lega comuna de drumurile principale, iar celălalt între Sinbenedic și Fărău. Comuna nefiind în măsură să suporte cheltuielile de refacere a podului conform devizului, comuniștii și frunțașii comunei au luat inițiativa de a reclădi podurile prin muncă patriotică⁵⁹.

Concomitent s-a pus un accent deosebit și pe repunerea în funcțiune a fabricilor. Refacerea industriei constituia o necesitate acută a regiunii. Pentru înfăptuirea programului de industrializare se cereau eforturi uriașe din partea clasei muncitoare. Acum se pregăteau condițiile necesare pentru smulgerea definitivă din mâinile capitaliștilor a principalelor mijloace de producție și trecerea lor în proprietatea poporului, în vederea trecerii la construirea bazei tehnico-materiale a socialismului.

De asemenea, la începutul anului 1947 s-au luat măsuri importante și în sectorul agriculturii. Scopul acestor măsuri a fost de a apăra țărâniimea contra chiaburilor și de a consolida reforma agrară înfăptuită în anul 1945. În vederea aplicării acestor deziderate s-au legiferat: legea prin care reforma agrară a fost declarată act de guvernământ și legea circulației bunurilor agricole.

Prin aceste două legi s-a pus capăt proceselor dintre moșieri și țărani cu privire la expropriere și s-au anulat toate actele prin care chiaburii acaparaseră pământurile țăranilor muncitori din regiunile lovite de secetă. Aceste măsuri au fost primite cu deosebită bucurie și căldură de oamenii muncii. S-au intensificat eforturile clasei muncitoare în vederea ajutorării și mai intense a țărânimii pentru ridicarea producției agricole, în lupta împotriva speculei și sabotajului.

În regiunea Cluj, muncitorimea a intensificat munca de reparare a uneltelor. Acțiuni de acest fel au fost foarte numeroase, vom cita câteva care sînt mai edificatoare, astfel: „Numeroase echipe de muncitori de la Dermata au vizitat în duminica trecută comunele Tămașa, Petrindu-Mare, Dumbrava, Palatca, Jucul

⁵⁸ *Lupta Ardealului*, din 1 ianuarie 1947.

⁵⁹ *Ibidem*, din 17 august 1946.

de Jos, Râscruci și Pâniceni, reparînd 15 pluguri, 10 grape, peste 60 perechi de bocanci, 14 hamuri, ascuțind fiarele de plug, seceri, tirnăcoape etc.“ Alături de muncitorii de la fosta fabrică „Dermata“ s-au deplasat în satele județului zeci de echipe formate din ceferiști de la atelierele principale, de la R.A.T.A., de la fabrica de oțel, de la „Iris“, de la „Ravag“ și aproape de la toate fabricile orașului Cluj⁶⁰.

De asemenea, se menționează faptul că muncitorii de la Atelierele C.F.R., Uzinele „Dermata“ și Fabrica de oțel s-au hotărît să repare trei tractoare, asigurînd astfel realizarea planului însămînțărilor de primăvară⁶¹. Plugarii din comunele Pata, Sînpaul, Sumurduc au cerut ajutorul muncitorilor din Cluj în campania însămînțărilor. Rezultatele au fost dintre cele mai frumoase: s-au reparat zeci de hamuri, s-au ascuțit zeci de fiare de plug, s-au reparat două pluguri etc.⁶²

Muncitorii din Bistrița porneau în zilele de duminică prin satele vecine, reparînd unelte agricole.

Muncitorii și studenții din Cluj au ajutat țărănimea din comuna Luna de Sus să termine la timp însămînțările de primăvară⁶³.

Menționăm faptul că țărănimea din fostul județ Someș a efectuat însămînțările între 15 martie — 27 mai 1947 cu următoarele animale și mașini: vaci 10.780, boi 840, bivolițe 2.600, bivoli 60, cai 760, tractoare 27, prin munca depusă de ea a ajutat la refacerea economică a țării⁶⁴.

Rezultatele acestor colaborări între muncitori și țărani sînt edificatoare. Cu toate că situația economică se menținea grea, în cursul anului 1947 se creaseră puternice premize pentru obținerea unor rezultate mai bune, ajutîndu-se astfel la ameliorarea situației economice grele.

Bilanțul arată că în fostul județ Cluj, în urma reformei agrare au fost expropriate 214 moșii cu o suprafață de 19.449 iugăre. S-au împărțit celor îndreptățiți 18.100 iugăre, restul a rămas rezervă de stat. Titluri de proprietate s-au distribuit la 8596 săteni, creindu-se astfel mii de proprietăți între 1—5 iugăre și asigurîndu-se acestui județ — ca și tuturor celorlalte — hrana a zeci de mii de oameni⁶⁵.

Pornind de la premiza de a considera că factorul esențial al refacerii economice este creșterea producției și productivității muncii, trebuie să menționăm faptul că această creștere în perioada anilor la care ne referim era încă destul de redusă. Pentru a cuceri victoria în această direcție era necesar, în primul rînd, să se ridice simțul de răspundere al fiecărui muncitor, să se întărească disciplina în muncă, să sporească randamentul muncii. Acest lucru s-a făcut prin inițierea și desfășurarea întrecerilor patriotice între diferitele secții ale unei uzine sau chiar între uzine. În fruntea marii bătălii duse de muncitorime în anii 1945—1947 pentru creșterea producției pînă la nivelul ei antebelic au stat organizațiile locale de partid — comuniștii — și cele de sindicat.

⁶⁰ *Ibidem*, din 28 aprilie 1947.

⁶¹ *Ibidem*, din 28 aprilie 1947.

⁶² *Ibidem*, din 13 martie 1947.

⁶³ *Ibidem*, din 27 aprilie 1947.

⁶⁴ *Ibidem*, din 2 martie 1947.

⁶⁵ *Ibidem*, din 12 februarie 1947.

În fruntea luptei pentru ridicarea producției au stat muncitorii cefe-riști: „Cu toate greutatele economice postbelice, totuși muncitorimea ate-lierului Cluj a ocupat de șapte ori — din cele 12 luni — locul întâi pe țară, între cele 14 ateliere principale”.⁶⁶

Atelierele C.F.R. Cluj au reparat în cursul lunii decembrie 1946 135 loco-motive, 996 vagoane de clasă, 7.113 vagoane marfă, 663 cazane. De asemenea, ele au depășit cu 12% planul de producție pe luna iulie 1947. În cinstea zilei de 23 august 1947 s-au lucrat 37.128 ore suplimentare, predindu-se peste plan un tren compus din două locomotive și 30 vagoane⁶⁷. Astfel, Atelierul C.F.R. Cluj a reușit să întrecă cu 80% producția din 1939 încă în luna martie 1947⁶⁸.

Cooperativa „Regna” din Bistrița avea înainte de război șapte fabrici de che-restea cu 27 gater. Războiul a distrus trei fabrici cu 19 gater. Munca de recon-strucție a fost dusă de muncitorii din fabrică, ajungându-se astfel la producția normală de circa 25 mc fiecare gater pe zi⁶⁹.

În urma eforturilor depuse de comitetele de producție ale muncitorimii din fostele uzine „Dermata”, încă din primele săptămâni ale anului 1947 producția de încălțăminte a fost ridicată la 2500 perechi pe zi față de recordul antebelic de 1800 perechi pe zi⁷⁰, iar între 1 ianuarie — 1 mai 1947 fabrica de ghete din cadrul uzinei „Dermata” și-a ridicat producția cu 18% față de anul 1939⁷¹.

De asemenea, succese remarcabile în organizarea și ridicarea producției a obținut și fabrica de oțel din Cluj „Unirea”, care a reușit în anii 1945—1947 să-și reorganizeze producția în scopuri pașnice, cu toate greutatele avute în ce privește procurarea materiei prime — fonta. În cadrul întrecerii patriotice organizate în cinstea zilei de 1 Mai cu turnătorii Atelierele C.F.R., turnătorii fabricii „Uni-rea” și-a ridicat producția cu 90%, economisind totodată lunar 9 vagoane de combustibil⁷².

De asemenea, remarcăm faptul că, numai în cursul lunii iulie 1947, s-au înfăptuit următoarele lucrări edilitare: s-au reparat și reconstruit 392 poduri în valoare de 600 milioane lei; s-au cărat pentru șoselele județului și pentru poduri 9.567 mc piatră în valoare de lei 6.545.200.000. S-au făcut 92.012 m șanț pe margi-ne șoselelor în valoare de lei 3.747.760.000⁷³.

Șirul succeselor obținute în direcția refacerii economiei naționale de către oamenii muncii din regiunea Cluj este deosebit de lung.

Între altele, menționăm cele obținute de fabrica „Industria de Lut” Cîmpia Turzii, ai cărei muncitori au exploatat în luna aprilie 1947 2403 mc argilă, din care s-au fabricat 865.556 țigle, 20.644 coame, 137.000 cărămizi, iar în luna iunie 1947 s-au exploatat 3.131 mc argilă, din care s-au fabricat 921.240 țigle, 20.644 coame și 168.000 cărămizi⁷⁴.

Nu putem, de asemenea, să nu reamintim și eroismul minerilor de pe teri-toriul regiunii Cluj. Astfel, la minele Șorecani producția a fost în continuă creș-tere. În aprilie 1947 se obțineau 251 vagoane de cărbune, iar în luna mai 334 va-goane, atingând extracția din 1938 care a fost depășită în luna iunie când s-au extras 431,5 vagoane cărbune⁷⁵.

⁶⁶ *Ibidem*, din 12 februarie 1947.

⁶⁷ *Ibidem*, din 3 februarie 1947.

⁶⁸ *Ibidem*, din 27 februarie 1947.

⁶⁹ *Ibidem*, din 27 iulie 1947.

⁷⁰ *Ibidem*, din 27 iulie 1947.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, din 8 august 1947.

⁷³ *Ibidem*, din 11 august 1947.

⁷⁴ *Ibidem*, din 8 august 1947.

⁷⁵ *Ibidem*, din 11 iunie 1947.

Propunerile Partidului Comunist Român în vederea îmbunătățirii situației economice și financiare a țării rezervau un loc de frunte comunicațiilor și, în special, căilor ferate care aveau o pondere deosebită în viața economică a țării.

Situația în acest sector s-a îmbunătățit mult în cursul anilor 1946—1947. Este destul să amintim că în condiții destul de grele munca eroică a ceferiștilor a dat roade bogate, ajungându-se în anul 1947 să fie în circulație 120.000 tren km în medie lunară, față de 60.000 tren km cît era în iarna anului 1946/1947⁷⁶.

De asemenea, s-a refăcut în mare parte utilajul și materialul rulant.

Propunerile Partidului Comunist Român din anul 1947 pentru normalizarea vieții economice a țării aveau ca scop lichidarea haosului economic și mărirea producției mărfurilor. Rezultatele acestor propuneri au fost dintre cele mai îmbucurătoare. Clasa muncitoare în alianță cu țărănimea muncitoare a depus eforturi în muncă pentru a da țării cît mai multe produse în toate ramurile economiei naționale.

În luna iulie, în metalurgie, s-a atins 70,20% din producția anului 1938, la produsele chimice de bază 78,20%, la cărbune 95,50%, la ciment, geamuri și la materialele de construcție 80%.

Transporturile C.F.R. au atins 880% față de 1938. În agricultură recolta de grâu se evalua la circa 140.000 de vagoane, iar recolta de porumb la peste 500.000 vagoane, cartofii la 160.000 vagoane etc.⁷⁷.

Ținînd cont de aceste condiții favorabile, la 15 august 1947 parlamentul a aprobat legea pentru reforma monetară. Reforma monetară, care a dat vieții economice o bază mai solidă, a fost primită de masele populare cu mare bucurie, ele strîngîndu-și rîndurile în jurul Partidului Comunist Român, inițiatorul și luptătorul consecvent pentru refacerea economică.

Reforma monetară a constituit o etapă de înfăptuire a unui plan vast al redresării noastre economice. Ea a contribuit la creșterea forțelor de producție și a productivității muncii, la echilibrarea vieții economice, dînd posibilitate clasei muncitoare, țărănimii muncitoare și intelectualității de a realiza venituri sporite pentru ridicarea continuă a nivelului de trai.

Reforma monetară a contribuit din plin la consolidarea independenței economice și politice a statului nostru, a pus capăt inflației și a creat condiții pentru refacerea și dezvoltarea economiei țării noastre. După aplicarea reformei monetare s-au fixat prețurile maxime la legume, fructe, ouă, păsări, lapte etc., reglementîndu-se astfel comerțul intern și trecerea lui treptată sub conducerea statului. S-au înființat primele magazine de stat în care se vindeau mărfurile la prețurile fixate, pe bază de cartelă, iar țărănimea se aproviziona prin cooperative de consum.

Înfăptuirea cu succes a obiectivelor de refacere economică postbelică a regiunii Cluj, precum și a întregii țări se datorește justeții politicii Partidului Comunist Român, care s-a călăuzit în toată activitatea sa după

⁷⁶ *Ibidem*, din 11 iulie 1947.

⁷⁷ *Dezvoltarea economică a României 1944—1964*, București, 1964, p. 46.

principiul cunoașterii legilor obiective ale dezvoltării societății, care a stabilit sarcini concrete și realizabile pentru fiecare etapă de dezvoltare potrivit necesităților momentului istoric respectiv.

În condițiile perioadei de care ne ocupăm, „sarcina economică principală — după cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu în cuvîntarea ținută cu ocazia adunării festive pentru sărbătorirea celei de a 45-a aniversări a creării Partidului Comunist Român — era refacerea economiei naționale distrusă de război, ridicarea producției. Realizarea acestor obiective a cerut mari eforturi din partea poporului nostru, în special din partea clasei muncitoare, care a dus greul luptei și muncii pentru aprovizionarea frontului, pentru lichidarea urmelor războiului“.

Datorită justeii sale orientări, forței sale de mobilizare și atașamentului masei, Partidul Comunist Român a reușit să imprime în această perioadă schimbări substanțiale în raportul de forțe din societate; consolidînd pozițiile clasei muncitoare în viața politică și socială, întărind alianța clasei muncitoare cu țărănimea, dezvoltînd unitatea tuturor forțelor democratice și progresiste.

Toate acestea s-au oglindit din plin și în viața oamenilor muncii din regiunea Cluj, care s-a îmbunătățit substanțial, mergînd cu pași hotărîți pe drumul socialismului victorios, drum trasat de Partidul Comunist Român.

GEORGE PROTOPOPESCU — ELEONORA VASILOSCHI

VOM KAMPFE DER VON DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI GELEITETEN VOLKSMASSEN FÜR DEN WIRTSCHAFTLICHEN WIEDERAUFBAU DER REGION CLUJ (1944—1947)

(Zusammenfassung)

Die heutige Region Cluj erlitt im Herbst des Jahres 1944 grosse Zerstörungen, da beinahe das ganze Gebiet Schauplatz der Kampfhandlungen war.

Da zu den Kriegsschäden noch die Dürre von 1945—1946 hinzukam, sowie die Sabotage reaktionärer Elemente, gestaltete sich die wirtschaftliche Lage der Region Cluj, wie im übrigen die des ganzen Landes, äusserst schwierig. Unter diesen Umständen wurden greifbare und rasche Massnahmen zum wirtschaftlichen Wiederaufbau dieses Landesteiles notwendig. Der Aufruf der Rumänischen Kommunistischen Partei „Alles für die Front, alles für den Sieg“ hatte zur Folge, dass sich die Arbeiter und die Bevölkerung mit aussergewöhnlicher Begeisterung in Massen an dem grossartigen Werk des Wiederaufbaus beteiligten. An ihre Spitze stellten sich die Kommunisten, die durch ihr Beispiel die Massen der Arbeiter, Bauern und Intellektuellen anfeuerten. Eine wertvolle Hilfe zur Mobilmachung der Werktätigen für die Arbeit des Wiederaufbaus leisteten die Gewerkschaftsorganisationen.

Dank der Begeisterung und Aufopferung, mit der die arbeitenden Menschen dem Aufruf der Kommunistischen Partei Folge leisteten, wurden die wichtigsten Verkehrswege wiederhergestellt, wurden die Fabriken und Betriebe in Gang gesetzt und die Mehrheit der beschädigten Gebäude ausgebessert. Das landwirt-

schaftliche Inventar wurde grösstenteils ebenfalls wiederinstandgesetzt, um die Produktion der für die arbeitende Bevölkerung notwendigen Lebensmittel zu steigern.

In dem Artikel wird gezeigt, dass sich die Bauernschaft an dem Wiederaufbau der Region aktiv beteiligte. Diese Tatsache wird deshalb hervorgehoben, weil sich während des Kampfes für die wirtschaftliche Wiederherstellung des Landes und nach der Agrarreform das Bündnis der Arbeiterklasse mit der werktätigen Bauernschaft, das der Grundstein des volksdemokratischen Regimes sein wird, gefestigt hatte. Desgleichen war das politische Bewusstsein und die Kampfbereitschaft der Bauernschaft gewachsen.

Das Resultat der Bestrebungen der Werktätigen aus der Region Cluj war äusserst zufriedenstellend. Ihre Austreibungen gliederten sich in das allgemeine Bestreben zur wirtschaftlichen Wiederherstellung des ganzen Landes ein; auf diese Weise trugen sie zur möglichst raschen Beseitigung der Kriegsschäden, sowie zur wesentlichen Verbesserung der Lebenshaltung aller Schaffenden bei.

Auf Grund eigener Erfahrungen konnten die Werktätigen die Sabotage der Kapitalisten und Grundbesitzer erkennen und sich dadurch von der Notwendigkeit des unerbittlichen Kampfes gegen diese, zur Vernichtung ihrer wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlage, überzeugen.

Von grosser Bedeutung für die im Artikel behandelte Zeitspanne (1944—1947) ist die Vollversammlung vom 13.—14. August 1945 des Regionalkomitees Cluj der Rumänischen Kommunistischen Partei, die die Tätigkeit zum wirtschaftlichen Wiederaufbau der Region untersuchte und konkrete Zukunftsaufgaben für alle Werktätigen der Region stellte.

Die erfolgreiche Durchführung der Ziele zur wirtschaftlichen Gesundung der Region Cluj, sowie des ganzen Landes, nach dem Kriege, ist der Richtigkeit der Politik der Kommunistischen Partei Rumäniens zu verdanken, die in ihrer ganzen Tätigkeit sich vom Prinzip der Kenntnis der objektiven Entwicklungsgesetze der Gesellschaft leiten liess und für jede Etappe die den Notwendigkeiten des gegebenen historischen Augenblicks entsprechenden Aufgaben bestimmte.

NOTE ȘI DISCUȚII

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE LA IERNUT

În hotarul comunei Iernut și al satelor învecinate (Sf. Gheorghe, Cipău, Lechința de Mureș, toate în r. Luduș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară) se găsesc bogate urme arheologice, indicind, în diferite puncte, pe un teritoriu de circa 6×4 km, o intensă locuire, începînd din neoliticul vechi și continuînd, aproape fără întreruperi, pînă în epoca feudală. În continuarea cercetărilor efectuate în anii 1923, 1951, 1953—1955 și 1957, în vara anului 1960 au fost întreprinse, pe teritoriul indicat, sonde și săpături de verificare pentru completarea observațiilor mai vechi și pentru formarea unei imagini de ansamblu despre permanența locuirii acestei regiuni în cursul epocii migrațiilor și a feudalismului timpuriu¹. S-a lucrat concomitent în următoarele patru puncte: 1, Iernut, la punctul „Hulpiști”; 2, Sf. Gheorghe; 3, Cipău, la punctul „Girle” și 4, Lechința de Mureș, la „Săliște” (fig. 1).

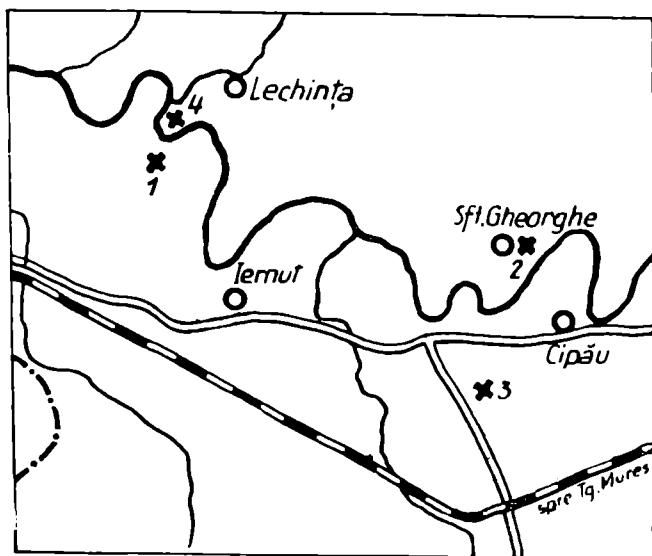

Fig. 1. Iernut și împrejurimile. Plan de situație.

¹ Colectivul a fost compus din K. Horedt (responsabil), I. Mitrofan, D. Protase, M. Rusu, I. Teșosu-David și N. Vlăsău.

1. Iernut

În hotarul comunei Iernut, la punctul „Hulpîști“, pe un mic promontoriu înconjurat de un braț vechi, înmlăștinit, al Mureșului se află o așezare cu urme arheologice din mai multe epoci (fig. 2). O bună parte a așezării a fost distrusă de o carieră de exploatare a lutului. În anii precedenți apăruseră aici măsele de mamut, cioburi aparținând culturii Wietenberg, epocii hallstattiene, un altar anepigraf roman, refolosit încă din vechime drept piuă, materiale ceramice din sec. IV—VI. În colecțiile Muzeului de Istorie din Cluj a intrat o urnă cinerară aparținând epocii târzii a bronzului, avînd drept capac un castron ornamentat cu caneluri².

În vara anului 1960, la „Hulpîști“ s-au întreprins sondeaje, secțiunile și suprafețele trasate fiind dispuse în funcție de puținul teren liber ce a stat la dispoziție, între marginea carierei și un drum de cîmp, dincolo de care începeau ogoarele cultivate.

Secțiunile (S_1 — S_5) au fost de $9,50 \times 2$; 9×1 ; 18×1 ; 23×1 și 10×1 m, iar suprafețele (A — C) de 17×3 ; 4×3 și 4×4 m.

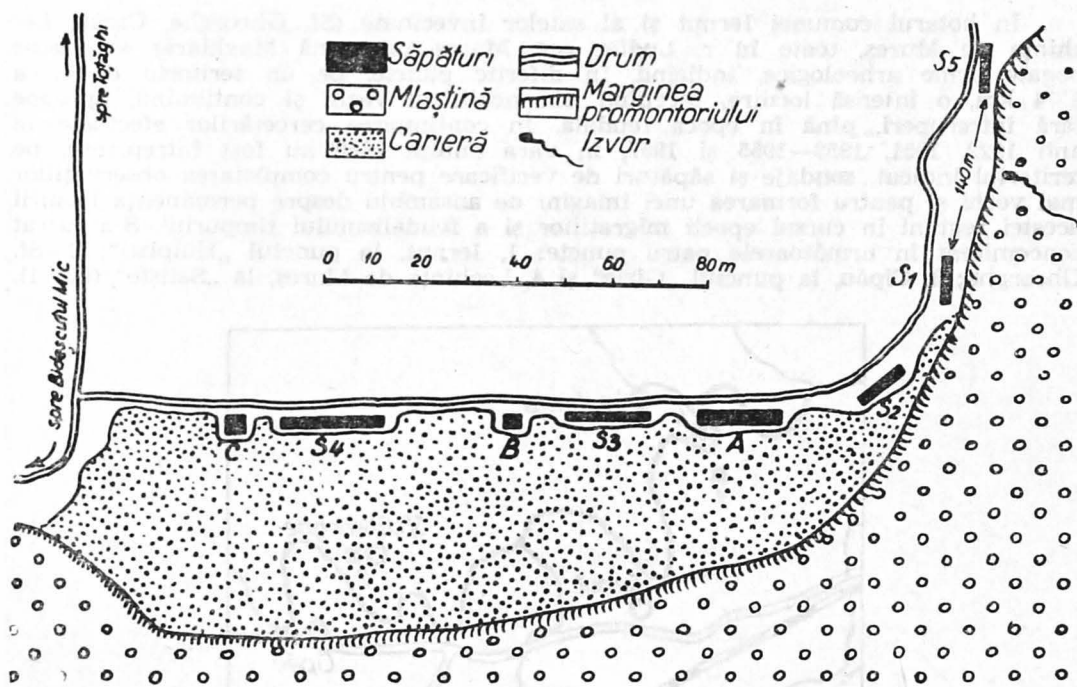

Fig. 2. Iernut — „Hulpîști”. Plan de situație.

Stratigrafia e, în general, uniformă: sub stratul de humus vegetal, gros de 20—25 cm, urmează stratul de cultură cafeniu, gros în medie de 1 m. Sub acesta urmează stratul de lut nisipos, galben („arină”), în partea superioară a căruia se mai găsesc rare urme de cultură materială.

Răzleț, în partea superioară a stratului de cultură au apărut materiale ceramice postromane. În complex închis, ele au fost prinse în două bordeie. Ceramica

² Cf. N. Vlăsa, *Cercetări arheologice în regiunile Mureș-Autonomă Maghiară și Cluj*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 32, p. 33, fig. 10. Așezarea a fost pe scurt menționată în *SCIV*, VI, 1955, p. 672—673.

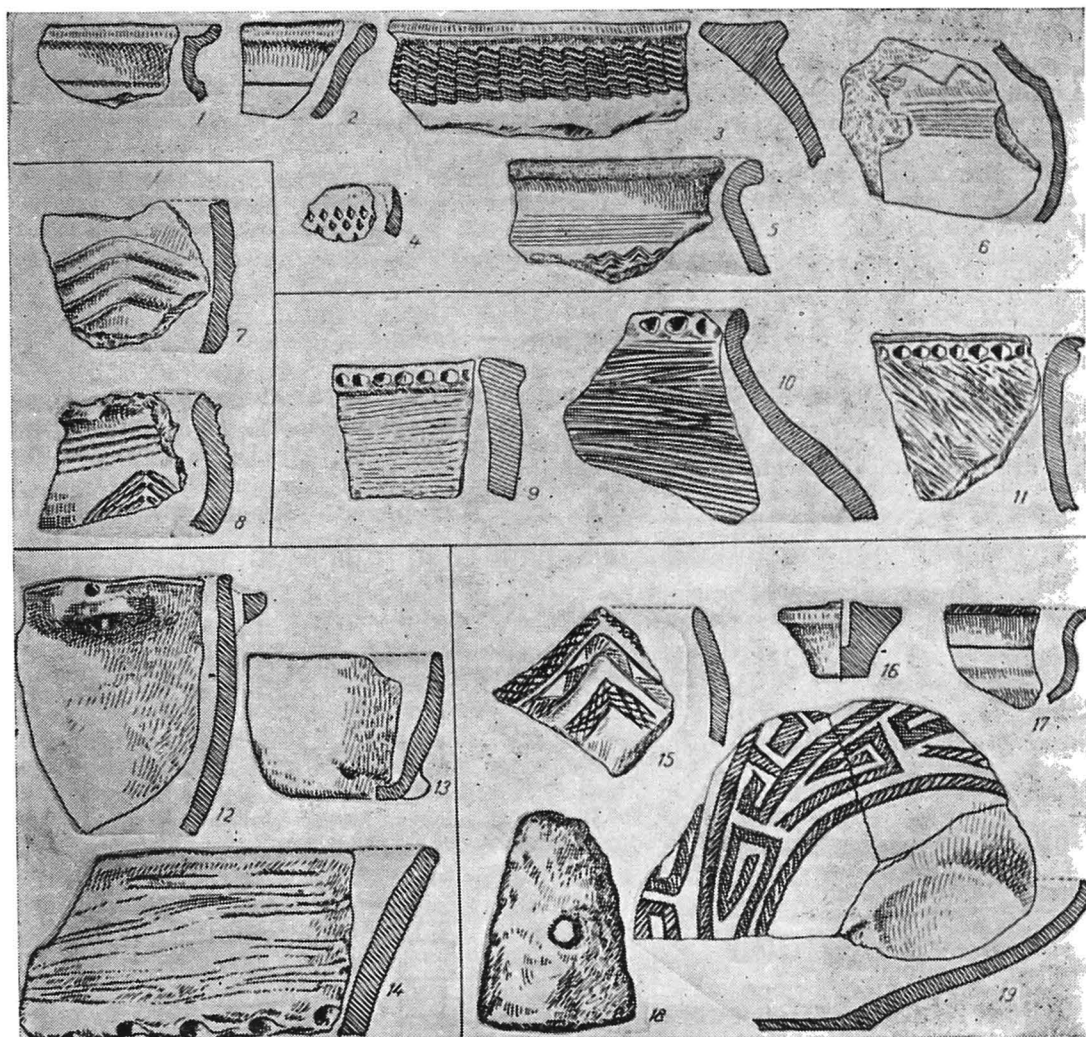

Fig. 3. Iernut — „Hulpiști”. 1—6, secolele III-IV; 7—8, epoca hallstattiană; 9—11, epoca timpurie a bronzului; 12—14, epoca neolitică; 15—19, cultura Wietenberg.

cenușe din aceste bordeie (fig. 3/1—6), deși păstrează încă în mare măsură profilele romane, prin întreaga ei factură și prin asocierea cu fragmentele ornate cu linii lustruite sau romburi imprimate (fig. 3/4, 6) este de datat în epoca post-romană, la sfârșitul secolului III și începutul secolului IV. În vetrele bordeielor au fost refolosite fragmente de țigle și cărămizi romane, provenind de la o *villa rustica* din apropiere. Credem că populația care a folosit aceste bordeie era romană (sau romanizată) rurală, cultura ei materială (în special ceramica) putînd fi definită ca *post-provincială*. Ea conține deja și elemente care se aseamănă — dar nu sînt identice — cu cele ale culturii Sîntana de Mureș—Cerneahov propriu-zise, elemente ce constituie totodată, pare-se, una din rădăcinile din care se dezvoltă ceramica de tip Morești, din sec. VI.

Au mai apărut cîteva fragmente ceramice hallstattiene (fig. 3/7—8) și a fost prins un nivel cu materiale caracteristice Wietenberg (fig. 3/15—19). Remarcăm că *sub* nivelul Wietenberg a fost identificat, în mod clar, un nivel caracterizat

printr-o ceramică striată (fig. 3/9—11), asemănătoare celei de tip Otomani I — Periam I—IV, nivel din care ceramica Wietenberg lipsește cu totul. Sub stratul culturii Wietenberg se sesizează astfel o specie ceramică înrudită cu cea aflată la baza evoluției culturilor Otomani și Periam.

În partea superioară a stratului de lut nisipos, galben, au fost aflate unele fragmente ceramice aparținând epocii neolitice (fig. 3/12—14).

La câteva sute de metri depărtare de „Hulpiști“, la punctul numit „Bideșcutul Mare“, s-a trasat o secțiune printr-o așezare cu urme romane, hallstattiene și neolitice (cultura Criș).

N. VLASSA

2. Sf. Gheorghe — Iernut

Cătunul Sf. Gheorghe este situat pe prima terasă a Mureșului, la circa 1,5 km est de comuna Iernut, iar partea de hotar numită „Pe Șes“, unde s-au făcut cercetări arheologice în anii 1954—1955³ și 1960, este cuprinsă între malul drept al Mureșului și marginea estică a satului.

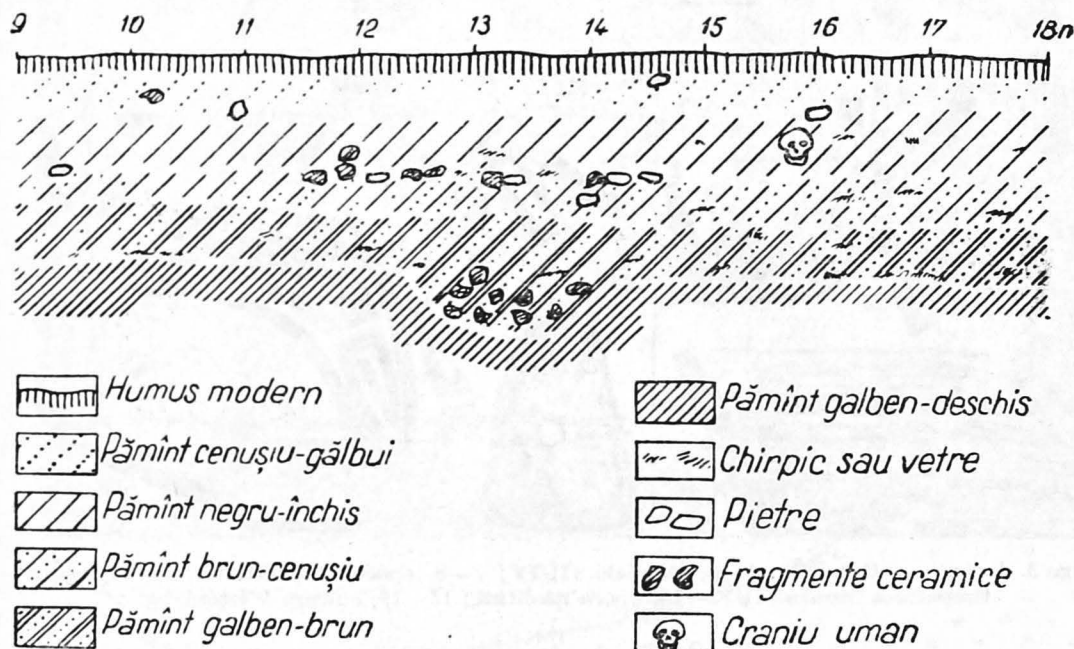

Fig. 4. Sf. Gheorghe-Iernut. Profilul secțiunii III.

Sondajele de verificare efectuate în vara anului 1960 au avut ca scop precizarea întinderii așezării antice, urmărindu-se, în același timp, succesiunea și grosimea straturilor de cultură și în alte puncte decât cele cercetate în campaniile anterioare. S-au trasat în total patru secțiuni și două casete, notate în continuarea celor săpate anterior. Stratul de cultură are, în general, o grosime constantă de circa 2 m, iar în porțiunile unde au fost înregistrate bordeie ori gropi el ajunge până la 3 m. Succesiunea straturilor de cultură se poate distinge clar, atât prin culoarea deosebită a pământului, cât și prin materialul arheologic diferit pe care-l cuprinde fiecare strat în parte. Cele mai vechi urme de așezare, înregistrate până

³ SCIV, VI, 1955, p. 661—662. Cf. și *Materiale*, IV, 1957, p. 185.

în prezent, aparțin culturii Wietenberg din epoca bronzului. Stratul aparținător acestei culturi este alcătuit dintr-un pământ galben-brun și are o grosime constantă de 0,50 m (fig. 4). S-au identificat o platformă de chirpic de la o locuință de suprafață, o vatră de foc, așezată direct peste lutul galben neumblat și o groapă de provizii care conținea numeroase fragmente ceramice. În general, ceramica este neornamentată, dar s-au găsit și fragmente ceramice ornamentate cu motive tipice culturii Wietenberg (fig. 5/1—11), precum și un topor-miniatură din lut și o valvă de tipar din lut ars (fig. 5/12—13).

Unele fragmente ceramice ornamentate cu caneluri par să aparțină unei faze mai târzii a culturii Wietenberg. Următorul strat de cultură este alcătuit dintr-un pământ de culoare brună-cenușie și cuprinde, în cea mai mare parte, fragmente ceramice lucrate cu mîna (fig. 5/14, 17, 20) ori la roată, din a doua epocă a fierului (Latène II), dar în partea superioară conține și fragmente ceramice din epoca romană. De fapt, cele mai frecvente urme din această ultimă epocă se găsesc, în special, în limita dintre acest strat și cel următor, după cum o dovedește în mod special o locuință de suprafață, ale cărei urme sînt formate din lespezi de gresie, bucăți compacte de chirpic, numeroase fragmente ceramice lucrate la roată, de factură provincială romană (fig. 5/15, 18—19, 23) și cîteva fragmente ceramice lucrate cu mîna, de factură dacică, printre care s-a găsit și un fragment de ceașcă dacică (fig. 5/16, 21—22, 24). Toate aceste urme au fost înregistrate la același nivel (adîncimea 1 m) pe o întindere de peste 3,5 m. Din această epocă au mai fost înregistrate două gropi de provizii, care se adîncesc pînă la 2,30 m. Stratul următor este format dintr-un pământ negru-închis care cuprinde, pe lîngă fragmente ceramice răzlețe din epoca romană, în cea mai mare parte fragmente ceramice din epoca migrațiilor (sec. VI—VII) (fig. 6/3, 9) și din epoca feudalismului timpuriu (sec. X—XII) (fig. 6/1—2, 4—8, 10—13). În acest nivel, la adîncimea de 0,77 m, a fost descoperit un schelet uman orientat nord-sud, care însă nu avea nici un fel de inventar. Ultimul nivel este format dintr-un strat de pământ cenușiu-gălbui care conține exclusiv ceramică feudală din sec. XIV—XV.

Trebuie relevat însă faptul că succesiunea nivelurilor nu este constantă pe întreaga suprafață a așezării, în sensul că, de pildă, stratul aparținător culturii Wietenberg, bine precizat în partea de nord a terasei, lipsește cu desăvîrșire în partea ei centrală ori sudică. Același fenomen se petrece și cu alte niveluri; de exemplu, bordeiele din sec. VI sînt masate în special în partea centrală a terasei, pe cînd spre sud sau spre nord se găsesc doar urme sporadice aparținînd acestei epoci. De asemenea, bordeiele care au cuprător cu vatră din lut făuît și bolta formată din pietre de rîu legate cu lut, din sec. X—XI, se găsesc în special în partea de nord a primei terase a Mureșului, precum și pe a doua terasă a Mureșului numită „La Biserică“, în timp ce urmele materiale din sec. VIII—IX și X—XII se găsesc în această parte doar sporadic, fiind de asemenea masate spre centrul terasei. Din aceste observații rezultă că așezările străvechi care s-au succedat de-a lungul vremii pe această terasă nu se suprapun perfect una peste alta și nu au o întindere uniformă, urmele materiale, dintr-o epocă ori alta, masîndu-se cînd într-un anumit punct al terenului, cînd în altul. Merită de asemenea relevat faptul că în așezarea din epoca romană (care cuprinde atît locuințe de suprafață, cît și bordeie), au apărut numeroase fragmente ceramice de factură dacică lucrate cu mîna, care atestă în mod hotărît prezența populației dacice rămase aici după cucerirea Daciei de către romani. Ceea ce se desprinde în urma cercetărilor efectuate la Sf. Gheorghe, ca un fenomen destul de obișnuit pe valea Mureșului, este permanența locuirii pe această terasă, atît în perioada postromană, cît și în cea feudală timpurie. Din secolul VI—VII au fost dezvelite trei bordeie, din sec. VIII—IX datează, pare-se, o vatră și două gropi de provizii, din sec. X—XI două bordeie cu cuptoare din lut ars, iar din sec. XI—XII, gropi de provizii și urme răzlețe, precum și un cimitir de inhumație.

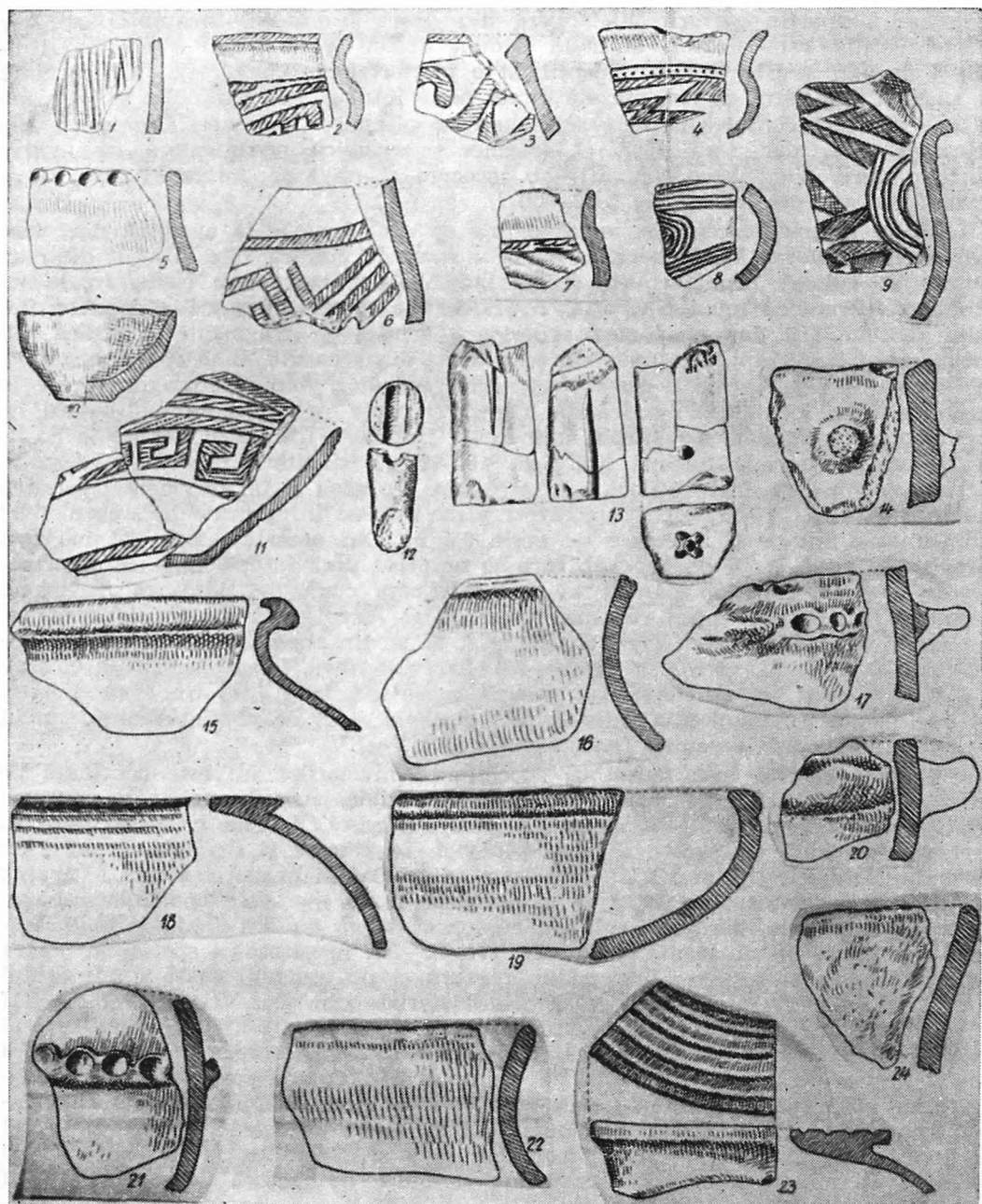

Fig. 5. Sf. Gheorghe-Iernut. 1—13, cultura Wietenberg; 14, 17, 20, perioada Latène II; 15, 18—19, 23, epoca romană; 16, 21—22, 24, fragmente de vase dacice din epoca romană.

Fig. 6. Sf. Gheorghe-Iernut. 3,9, epoca migrațiilor; 1—2, 4—8, 10—13, epoca feudală timpurie.

Privite în ansamblu, sondajele din vara anului 1960 aduc contribuții importante la precizarea întinderii în spațiu și timp a diferitelor niveluri care se succed (la intervale de timp mai mici sau mai mari) în așezarea de „Pe șes”.

M. RUSU

3. Cipău

Pe locul numit „Gîrle”, unde se află cariera de exploatare a prundișului, s-au efectuat, în vara anului 1960, săpături restrînse, prin care s-a urmărit să se dezvelească mai departe așezarea din sec. V—VI e.n., cunoscută atît din descoperiri întîmplătoare cît și din sondajele executate în 1953 și 1954⁴.

⁴ SCIV, V, 1954, p. 220—222 și VI, 1955, p.658—661. Cf. și *Materiale*, IV, 1957, p. 185.

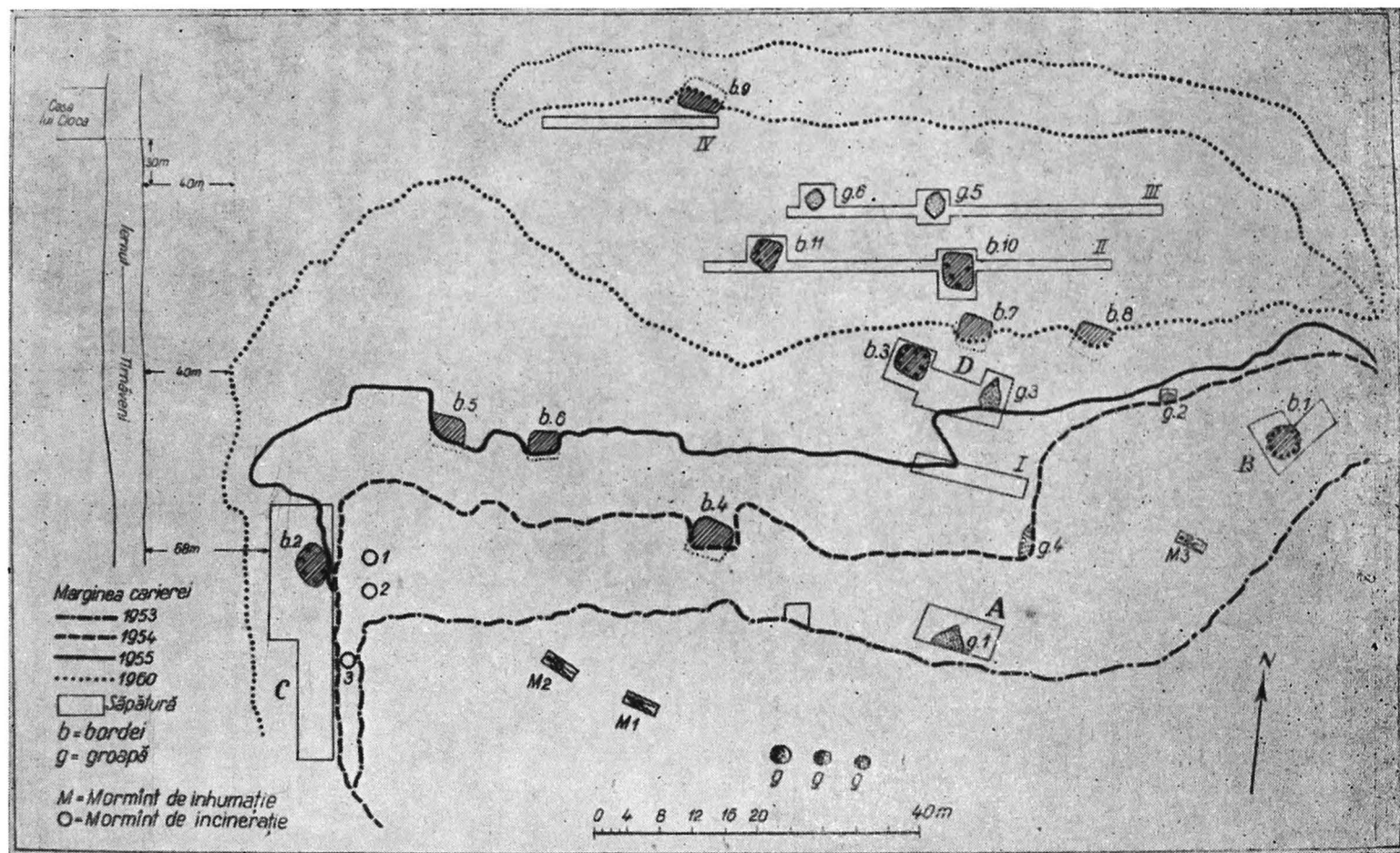

Fig. 7. Cipău—„Girle”. Planul săpăturilor din aşezarea prefeudală de la cariera de pietriş.

Cercetările noastre s-au fixat, din punct de vedere topografic, în porțiunea de teren ce urmează a fi distrusă prin extinderea actualei cariere de pietriș; acolo au fost săpate trei secțiuni (II=50 m, III=46 m, IV=22 m), în cuprinsul cărora s-au descoperit două bordeie (b. 10 și b. 11) și două gropi (g. 5 și g. 6). În afară de acestea, în malul carierei au mai fost dezvelite parțial alte trei bordeie (b. 7, b. 8 și b. 9), distruse în cea mai mare parte în timpul lucrărilor de exploatare a prundișului (fig. 7).

De la început precizăm că în cursul săpăturilor din 1960, la „Girle“ nu s-au prins bordeie și morminte din sec. IV e.n. și că bordeiele și gropile descoperite, integral sau numai în parte, aparțin, pe baza inventarului, exclusiv sec. V—VI e.n.

Cele două bordeie complet dezvelite (b. 10 și b. 11), foarte asemănătoare între ele, au formă patrulateră (cu colțurile rotunjite), iar pe margini găuri de pari groși. Lipsite de vetre de foc în interior și avind podina lutuită cu pământ galben, ambele au adâncimea de 1 m față de nivelul actual al terenului, iar dimensiunile de 3,60×3,50 m (b. 10) și 3,10×3 m (b. 11). Inventarul lor apare în general sărăcăcios și constă din ceramică, oase de animale (ovine, bovine, porcine), bucăți de rîșniță, gresii de ascuțit și un pieptene bilateral din os, ale cărui plăsele erau prinse în nituri de fier. În nici un bordei nu s-au constatat urme de incendiu.

Bordeiele distruse în parte de carieră (b. 7—b. 9) — în măsura în care ne putem bizui pe observațiile făcute în porțiunea lor păstrată și cercetată — se aseamănă ca plan, dimensiuni și inventar, cu cele descoperite integral în secțiunea II.

Gropile (g. 5 și g. 6), fără o formă bine determinată, situate în imediata apropiere a celor două bordeie din secțiunea II, au adâncimea de 0,90—1 m față de suprafața actuală a terenului, iar baza lor, nelutuită și nefățuită cu pământ galben, este așezată pe stratul de prundiș aluvionar. În interiorul lor s-au aflat oase de animale și fragmente ceramice de tipul celor din bordeie, dar cantitativ mai puține. Nu putem preciza deocamdată destinația acestor gropi, dependente direct de bordeie, cu care sînt contemporane.

Ceramica din bordeiele și gropile descoperite în 1960, după tehnica de prelucrare și calitatea pastei, poate fi grupată în două categorii distincte: 1) ceramică de culoare cenușie-negricioasă, lucrată la roată, din pastă grosolană, poroasă, friabilă, ce conține mult nisip; 2) ceramica sură, fină, bine arsă și rezistentă, cu sau fără luciu metalic la suprafață, avînd uneori ca ornamentație diferite motive geometrice lustruite. Notăm că pe cită vreme olăria din prima categorie reprezintă majoritatea covârșitoare, cea din categoria secundă apare în cantitate mică.

Pe temeiul cercetărilor de pînă acum, se poate afirma că așezarea cu locuințe-bordei de la „Girle“, aparținînd sec. V—VI e.n. reprezintă aici a doua fază de locuire intensă. Ei îi aparține cimitirul de inhumatie ce se află la depărtare de numai 300 m spre sud, cimitir din care în 1954 s-au săpat trei morminte. Tot aici au mai apărut întîmplător alte șapte morminte de inhumatie. Această așezare s-a ridicat pe locul sau la periferia unei așezări autohtone care a existat aici pînă la venirea hunilor. Așezării băstinașe îi corespund, în schimb, morminte de incineratie cu urnă. Așezarea din secolul V—VI e.n. se încadrează în orizontul etnic-cultural al tipurilor de așezări nefortificate, cu ceramică și bordeie, similare — în mare măsură — celor de pe „Podeiul“ de la Morești.

D. PROTASE

4. Lechința de Mureș

Așezarea de lungă durată situată pe malul drept al Mureșului, pe terasa „Săliște“, a fost cercetată în anii 1923 și 1951⁵. Săpăturile din vara 1960 au fost îngreunate de culturile agricole, care au acoperit întreaga suprafață a terasei,

⁵ D. Popescu, în *Dacia*, II, 1925, p. 304—334; *SCIV*, III, 1952, p. 320—327. Cf. și *Materiale*, VI, 1959, p. 445—448.

motiv pentru care două secțiuni (IV și VI) au trebuit să fie amplasate în imediata apropiere a suprafeței III din anul 1951, paralele cu laturile acesteia, iar celelalte două (V și VII) chiar lângă Mureș, la marginea așezării, în dreptul suprafeței I și între suprafața I și IV săpate în anul 1951.

Secțiunea IV ($20 \times 1,30$ m) a dat rezultatele cele mai concludente (fig. 8). Între 0,40—0,60 m se conturează un nivel format din dungile lipiturii galbene deschise ale unor podele care, după ceramica găsită, datează din epoca romană. În acest nivel, la adâncimea de 0,50 m, au fost găsite pe o vatră fragmente ceramice romane, buza unui chiup și o ceașcă dacică (fig. 9/1—4) care documentează caracterul autohton al acestui nivel roman și confirmă observațiile identice privitoare la caracterul etnic al materialelor romane, făcute încă în 1951. Acestui nivel îi aparțin mai multe gropi (între m 4,30—6,00; 9,80—11,20; 12,90—14,10) care se adâncesc pînă la 1,40, 1,20 și 2,30 m, față de suprafața actuală. În același nivel, dar reprezentînd un intrus ulterior, tîrziu, s-a găsit un vas întreg, întors cu gura în jos și gol în interior, care acoperea o grămadă de oase de păsări (fig. 9/12). Vasul datează aproximativ din sec. XI și aparține unei faze tîrzii de locuire, atestată și în alt punct la Lechința pe „Săliște”. Stratul de cultură de sub nivelul roman, pînă la —1,20 m, este sărac în materiale arheologice și nu conține elemente care ar permită atribuirea lui unei anumite epoci, cu toate că și în acest strat sînt

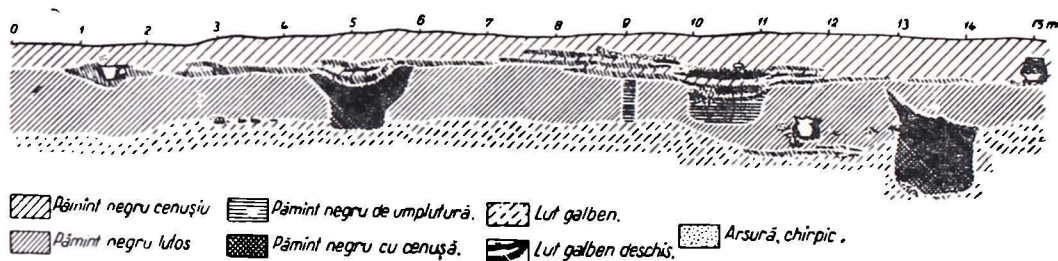

Fig. 8. Lechința de Mureș — „Săliște”. Profilul secțiunii IV.

prezente încă fragmente ceramice romane. Merită să fie subliniat faptul că nu s-a putut identifica un nivel dacic din Latèneul tîrziu, premergător și separat de cel roman, încît se pare că toate materialele de factură dacică găsite pe „Săliște” datează abia din timpul provinciei. Această observație ar sugera concluzia că așezarea nu a fost locuită în epoca dacică (Latène tîrziu), iar elementele dacice de pe „Săliște” ar indica eventual doar dizlocarea de către romani a populației autohtone în spațiul provinciei. Abia pe la 1,20 m adîncime se sesizează din nou, între m 3,00—4,50 un nivel care datează, după ceramica descoperită, din Latèneul dacic mijlociu (fig. 9/5—8). Aproape de pămîntul virgin au fost găsite în aceeași zonă și cîteva fragmente izolate de tip Coțofeni (fig. 9/9). Între m 10—13 se conturează, la adâncimea de 1,60—1,80 m, fundul unui bordei hallstattian care, pe baza vasului cu buza lobată, datează din epoca hallstattiană, eventual din faza A (fig. 9/11).

În secțiunea V ($16 \times 1,30$ m), la marginea terasei dinspre Mureș, la adîncimea de 1 m, s-a găsit o rîșniță întreagă, care se aseamănă prin forma ei aplatizată cu un alt exemplar descoperit încă în 1951 pe „Podei” (fig. 9/10). Tipul, datînd din epoca romană, se deosebește, pare-se, de formele mai înalte, conice, din faza Latène tîrzie și este folosit, într-o execuție mai puțin îngrijită și mai plată, în epoca postromană.

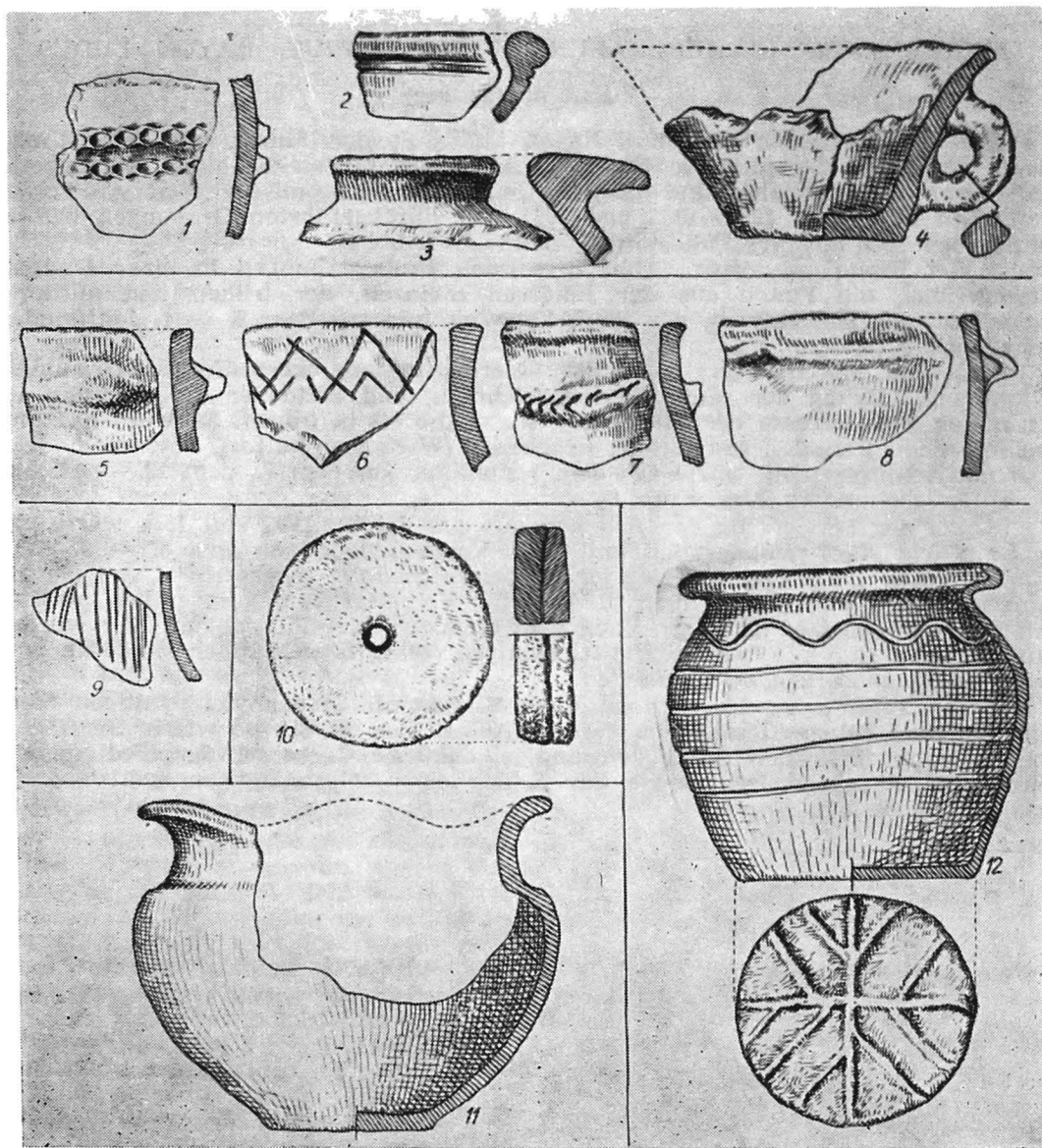

Fig. 9. Lechința de Mureș—„Săliște”. 1—4, 10, materiale dacice și romane din epoca romană; 5—8, perioada Latène II; 9, cultura Coțofeni; 11, epoca hallstattiană; 12, epoca feudală timpurie.

În cursul săpăturilor nu au fost găsite de data aceasta materiale din epoca migrațiilor, sesizate în anul 1951 în diferite sectoare ale așezării de pe „Săliște”. Sondajele din anul 1960 au precizat însă succesiunea straturilor de cultură arheologică și caracterul autohton al așezării din epoca romană.

K. HOREDT

ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNGEN BEI IERNUT, RAYON LUDUȘ

(Zusammenfassung)

Das Gebiet des Ortes Iernut, Rayon Luduș, Region Mureș, und seine Umgebung waren seit der jüngeren Steinzeit bis in das Mittelalter hinein stark besiedelt. Besonders reichhaltig sind die Fundspuren aus nachrömischer Zeit. Als Fortsetzung der 1923, 1951, 1953—1955 und 1957 hier durchgeführten Grabungen wurden im Sommer 1960 mehrere Fundstätten untersucht (Abb. 1).

1. Bei *Iernut* „Hulpiști“ (Abb. 2) wurden Probegrabungen in einer Siedlung durchgeführt, die Funde aus der jüngeren Steinzeit, der frühen und mittleren Bronzezeit, der Hallstattzeit, der römischen Zeit und aus dem 3. — 4. Jahrhundert u.Ztr. enthält (Abb. 3).

2. Die in *Sf. Gheorghe* — *Iernut* unternommenen, überprüfenden Grabungen sollten zur Klärung der räumlichen Ausdehnung und Zeitdauer der Siedlung auf der ersten Flussterrasse des Mureș „Pe șes“ (Abb. 4) beitragen. Es wurden Funde aus folgenden Perioden festgestellt: Bronzezeit (Wietenbergkultur), Latènezeit, dakische und römische Zeit, sowie aus dem Mittelalter aus dem 7., dem 10. — 12. und 14. — 15. Jahrhundert (Abb. 5 und 6).

3. Bei der Fortsetzung der Arbeiten aus den Jahren 1953 und 1954 wurden in *Cipău* „Gîrle“ fünf Wohngruben und zwei Vorratsgruben aus dem 5. — 6. Jahrhundert u.Ztr. freigelegt, die hier eine grössere Siedlung nachweisen, von der im Ganzen bisher elf Wohngruben und sechs Vorratsgruben ausgegraben wurden (Abb. 7). Der Friedhof dieser Siedlung liegt etwa 300 m südlich davon. Hier wurden zufällig oder durch systematische Grabungen zehn Skelettgräber entdeckt, von denen einige auch Beigaben enthielten.

4. In *Lechința de Mureș* konnte die Schichtenfolge der vielgestaltigen Siedlung auf der „Săliște“ festgestellt werden (Abb. 8 und 9). Ebenso wie in *Sf. Gheorghe* — *Iernut* liess sich der bodenständige, dakische Charakter der Siedlung aus römischer Zeit nachweisen, sowie das Fehlen einer selbstständigen spätlatènezeitlichen Schichte.

UN NOU MORMÎNT SCITIC DESCOPERIT LA BATOȘ

(Observații pe marginea datării antichităților scitice din Transilvania)

În luna august 1964, în hotarul com. Batoș, r. Reghin, reg. Mureș-Autonomă Maghiară, la circa 4 km vest de sat, cu ocazia lucrărilor pregătitoare pentru plantarea livezii „pitice” a G.A.S.-ului, a fost descoperit pe locul numit „Lotul Dumbrava” un mormînt scitic de înhumăție (vezi fig. 1)¹.

Descoperirea ne-a semnalat-o Mihail Demeter din satul Gorenii, com. Dedrad, în martie 1965. Datorită împrejurărilor în care a avut loc descoperirea, observații amănunțite privind situația mormîntului nu s-au făcut. Totuși, din relatările muncitorilor și în special ale brigadierului Valentin Berekméry, am putut stabili următoarele: scheletul, foarte rău păstrat, întins pe spate și orientat aproximativ pe direcția VSV-ENE, se afla la circa 45—50 cm adîncime de la suprafața actuală a solului. Din aceleași informații rezultă că mormîntul avea următorul inventar: un vas mare de lut așezat în partea dreaptă a scheletului, care a fost distrus, iar alături de acesta, într-o grămadă, se aflau aproximativ 40—50 vîrfuri de săgeți de bronz. La cîteva exemplare, în momentul descoperirii, se mai păstrau fragmente din partea lemnosă ce măsurau 15—20 cm lungime, care s-au distrus. În mormînt, fără să se mai poată preciza poziția față de schelet, s-a găsit un *akinakes*.

Din acest inventar funerar am recuperat pe seama Muzeului de Istorie Cluj 6 vîrfuri de săgeți din

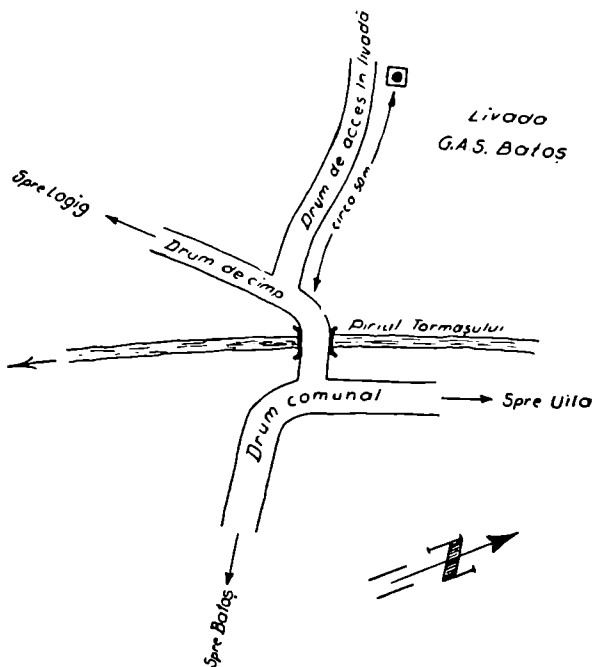

Fig. 1. Schița locului unde a fost descoperit mormîntul.

¹ Primul mormînt scitic descoperit la Batoș în 1924 provine din hotarul „Neue Halde” și a fost publicat de N. Vlassa, împreună cu cel de la Frata, în *OmD*, p. 551—556. Deoarece în lucrarea de față ne vom referi și la acest mormînt, îl vom număra cu nr. 1, iar cel prezentat de noi cu nr. 2. Pentru descoperirile mai vechi provenite de pe teritoriul acestei comune vezi Roska M., *ErdRep*, I, Cluj, 1942, p. 36 poz. 67 și *Repertoriul arheologic al României*, ms. la Institutul de Istorie Cluj.

bronz, *akinakes*-ul și câteva fragmente din vasul de lut. Fragmentele ceramice ca și *akinakes*-ul le-am cules personal chiar de pe locul descoperirii, acolo unde fuseseră abandonate de către cei care le-au găsit.

Mormintul descoperit era, după toate probabilitățile, plan. Nu se poate preciza dacă este vorba de un mormint izolat sau dacă acesta făcea parte dintr-o necropolă. După relatările brigadierului, în timpul lucrărilor de terasare au fost semnalate în câteva puncte oseminte umane. Cercetînd împrejurimile, cu excepția unui vas de lut piriform, descoperit la circa 50 m NV de mormint, lucrat la roată și datînd din sec. IV—V e.n.² (vezi fig. 4), n-am dat de nici o urmă care să confirme acest lucru. Este totuși greu de admis ca din miile de gropi săpate pentru plantarea puieților, tot din 5 în 5 metri — e drept că acestea n-au depășit 40—50 cm adîncime —, să nu fi nimerit nici una peste un alt mormint dacă acesta ar fi existat. Rămîne deci ca probabilă ipoteza unui mormint izolat.

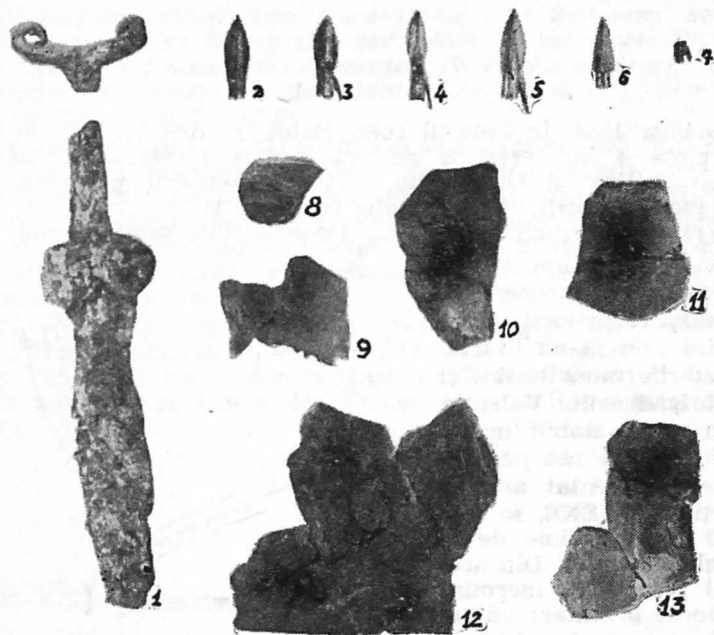

Fig. 2. Piesele păstrate din inventarul mormîntului: 1, *akinakes*; 2—7, virfuri de săgeți; 8—13, fragmente ceramice din vasul de lut.

1. *Akinakes* (fig. 2/1 și fig. 3/1) de fier cu garda cordiformă și cu mînerul terminat în antene; este puternic degradat. Se păstrează o parte a mînerului cu antenele, garda cordiformă cu cei doi lobi și cea mai mare parte a lamei. Lungimea reală a pumnalului e greu de stabilit. Cele două fragmente păstrate au în prezent 20,4 cm. Este sigur însă că inițial pumnalul a fost mai lung, el măsura probabil 25—26 cm.

Lama, cu două tăișuri și nervură mediană, se îngustează numai aproape de virf. Porțiunea păstrată are 11,1 cm lungime, lățimea maximă 2,9 cm și grosimea de 0,75 cm.

² Vasul, prevăzut cu o singură toartă, este de culoare cenușie, bine ars, iar pasta conține pietricele și nisip. Dimensiuni: $\bar{f}$. = 16 cm, diam. gurii = 8 cm, diam. fundului vasului = 6,5 cm, diam. în dreptul umerilor = 14 cm.

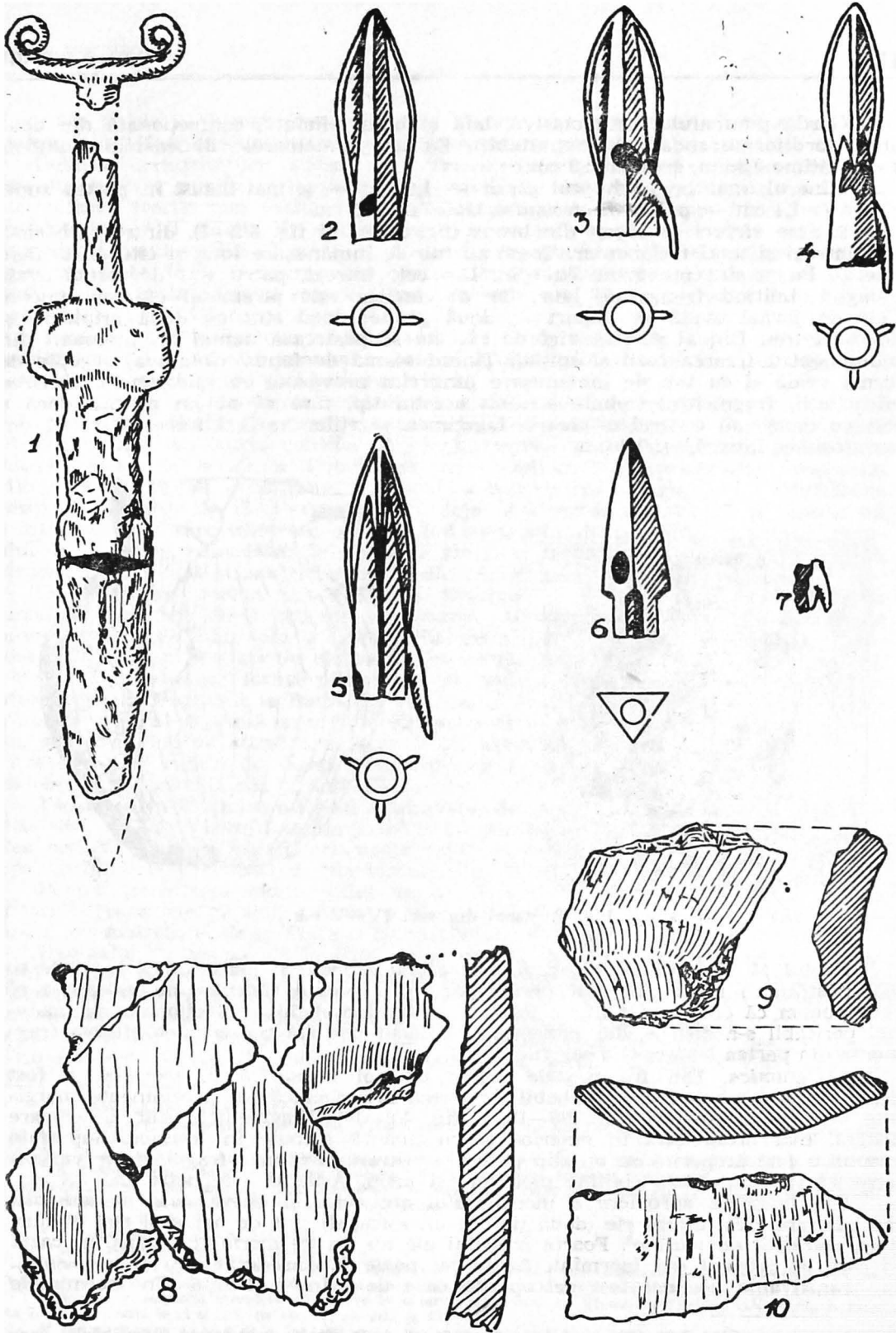

Fig. 3. Parte din inventarul mormintului : 1, *akinares* ; 2—7, virfuri de săgeți ; 8—10, fragmente ceramice.

Garda pumnalului este masivă, lată și bine reliefată, confecționată din două plăci cordiforme sudate la extremități. Ea are următoarele dimensiuni: lungime 4 cm, lățime 2,5 cm, grosime 0,9 cm.

Minerul, mai lat în dreptul gârzii — 1,6 cm — și mai îngust în partea superioară — 1,4 cm —, păstrează grosimea lamei — 0,75 cm.

2. Șase *virfuri de săgeți* din bronz (fig. 2/2—7 și fig. 3/2—7), dintre care cinci sînt întregi și unul fragmentar. Toate au tub de înmănușare lung și cite un orificiu lateral. Patru sînt prevăzute cu spin. Din cele întregi, patru sînt de formă ovală alungită, imitînd frunza de laur, iar al cincilea este piramidal cu trei muchii. Cele de formă ovală se împart în două grupe: două sînt cu două aripioare și două cu trei. Din al șaselea virf de săgeată se păstrează numai un fragment din tubul pentru fixarea cozii și spinul. Ținînd seamă de faptul că numai săgețile de formă ovală și cu tub de înmănușare lung sînt prevăzute cu spin pentru mărirea eficacității, fragmentul trebuie atribuit acestui tip, fără să putem preciza dacă a fost cu două sau cu trei aripioare. Lungimea săgeților variază între 2,7 și 3,1 cm iar grosimea între 0,9 și 1,1 cm.

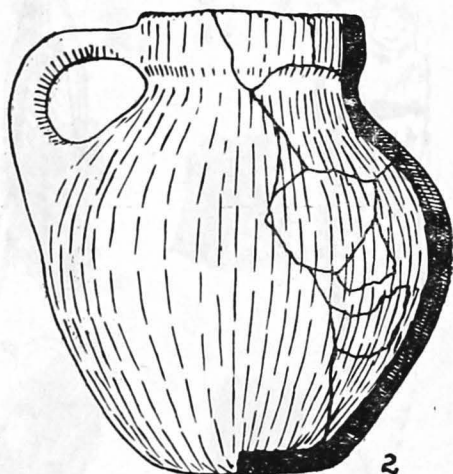

Fig. 4. Vasul din sec. IV—V e.n.

Faptul că virfurile de săgeți au fost găsite grupate și mai ales că la unele se mai păstrau în momentul descoperirii părți din lemnul săgeților ne îndeamnă să presupunem că ele au stat într-o tolbă, care fiind probabil confecționată din material perisabil s-a distrus, dar prezența ei a făcut posibilă conservarea cîtorva fragmente din partea lemnoasă a săgeților.

3. *Ceramica*. Din fragmentele culese de noi reiese că în mormînt a fost depus un vas mare, foarte probabil de formă bitronconică, cu proeminențe mărginite de ușoare caneluri (fig. 2/8—13 și fig. 3/8—10). Fragmentele sînt de culoare neagră, mai pronunțată în exterior și cu nuanță gălbuie în interior. Suprafața vasului a fost acoperită cu un slip puternic lustruit. Grosimea fragmentelor variază între 0,9 și 1 cm. Pasta conține pietricele și nisip. Arderea este potrivită.

Din imediata apropiere a mormîntului am cules și cîteva oase de animale, rău păstrate. Trei dintre ele (două tibii și un astragal) sînt de ovine și trei (femur, tibie, astragal) de taurine³. Foarte probabil ele nu țin de mormînt. Totuși, în cazul în care ar proveni din mormînt, faptul nu poate fi considerat nou și neobișnuit. În Transilvania au mai fost descoperite oase de ovine într-unul din mormintele

³ Determinarea a fost făcută de conf. univ. Papp Ștefan de la catedra de zootehnie a Institutului agro-nomic dr. P. Groza din Cluj.

scitice (nr. 7) de la Teiuș⁴. Oase de ovine și taurine, considerate ca provenind de la ofrande, au fost descoperite și în unele morminte scitice de pe teritoriul URSS⁵.

Datarea antichităților scitice din Transilvania a fost și rămâne încă un domeniu în care punctele de vedere ale diverșilor cercetători sînt departe de a fi unanime. Părerile mai vechi, exprimate, asupra acestei probleme fiind însă bine cunoscute, chiar și simpla lor enumerare ni se pare de prisos. De aceea vom menționa aici ultimul studiu al lui I. H. Crișan⁶, care pe baza fibulelor descoperite în unele morminte, împarte necropolele scitice din Transilvania în două grupe. Prima grupă o datează la sfîrșitul sec. VII sau începutul sec. VI î.e.n., iar a doua grupă la sfîrșitul sec. VI — începutul sec. V î.e.n.

Importanța noii descoperiri scitice de la Batoș rezidă în aceea că ea oferă posibilitatea de a aborda problema datării grupului scitic din Transilvania prin prisma tipologiei și cronologiei armelor scitice.

În legătură cu problema cronologiei armelor scitice, cercetătoarea sovietică A. I. Meliukova ajunge la concluzia că cele mai vechi pumnale de tip akinakes sînt acelea care au garda cordiformă⁷, lată, masivă și bine reliefată, la care se adaugă masivitatea lamei cu tăișurile paralele. Subliniind că acestea sînt caracteristice care deosebesc pumnalele timpurii de cele de mai târziu, A. I. Meliukova consideră că acest tip de pumnal există deja la sfîrșitul sec. VII î.e.n., epoca lui de maximă răspîndire fiind sec. VI⁸. Făcînd abstracție deocamdată de antene, pumnalul de la Batoș, prin celelalte elemente ale sale, se încadrează perfect în această categorie de pumnale și datează, credem, din sec. VI î.e.n.

Caracteristice pentru epoca scitică timpurie sînt și săgețile ovale imitînd frunza de laur, cu două sau trei aripioare⁹. Aceste două tipuri sînt dominante aproape în exclusivitate din a doua jumătate a sec. VII î.e.n., pînă pe la jumătatea sec. VI î.e.n. Alături de ele există în număr mic, de pe la începutul sec. VI, și săgeți din bronz de formă piramidală cu trei muchii și baza dreaptă, identice cu exemplarul descoperit la Batoș. De abia pe la jumătatea sec. VI î.e.n. apar săgeți de formă conică cu două sau trei aripioare, care se răspîndesc rapid și înlocuiesc, se pare pînă la sfîrșitul acestui secol, săgețile de formă ovală¹⁰. Notăm că dintre cele șase vîrfuri de săgeți recuperate, cinci au formă ovală cu două sau trei aripioare și numai una este piramidală.

Faptul că în mormînt nu s-au aflat săgeți de tipul celor care apar pe la jumătatea sec. VI î.e.n. constituie un indiciu că inventarul datează din prima jumătate a sec. VI î.e.n. În sfîrșit, canelurile care se observă pe unele fragmente ceramice sprijină și ele datarea mormîntului în prima jumătate a sec. VI î.e.n.¹¹

Pentru inventarul mormîntului de la Batoș cele mai bune analogii de pe teritoriul Transilvaniei sînt, printre altele, pumnalul cu antene de la Cipău¹² și piesele din mormîntul de la Frata și mormîntul nr. 9 de la Cristești¹³.

Pumnalul cu antene de la Cipău este primul de acest fel descoperit pe teritoriul Transilvaniei. Fiînd bine cunoscut în literatura de specialitate, e suficient a menționa doar că a fost datat numai începînd cu sec. V î.e.n.¹⁴. Contextul imediat în care a fost descoperit nefiînd bine precizat, datarea lui e mai dificilă. Există totuși motive suficiente ca el să fie considerat ca datînd din sec. VI î.e.n. și nu din sec. V sau IV, cum a fost datat pînă acum. În primul rînd tipul și

⁴ K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 802.

⁵ P.D. Liberov, *Hronologija pamjatnikov Podneprovja skifskogo vremeni*, în *Voprosi skifo-sarmatskoi arheologii*, A. N. SSSR, 1954, p. 139.

⁶ I. H. Crișan, *Once more about the Scythian Problem in Transylvania*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 133—146.

⁷ A. I. Meliukova, *Vooruženie skifov*, Moscova, 1964, p. 49 și urm., folosește pentru garda cordiformă termenul de gardă fluture. Noi rămînem la termenul înțetățenit în literatura noastră de specialitate, cu toate că și cel întrebuintat de cercetătoarea sovietică exprimă tot atît de bine forma respectivă.

⁸ *Ibidem*, p. 51,60.

⁹ P.D. Liberov, *op.cit.*, p. 154—155.

¹⁰ A. I. Meliukova, *op.cit.*, p. 16—19.

¹¹ Proeminențe marginite de caneluri sînt specifice pentru cele mai vechi descoperiri de la Cipău, datate în sec. VII î. e. n. Cf. I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică (Cu privire specială la Transilvania)*, disertație.

¹² Pentru bibliografia completă referitoare la acest pumnal vezi N. Vlăssă, în *Apulum*, IIII, 1961, p. 22 și nota 7. Se mai referă la el și A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 55.

¹³ Pentru mormîntul nr. 9 de la Cristești vezi I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 55—63.

¹⁴ N. Vlăssă, *op. cit.*, p. 39—40.

lățimea gârzii și, în general, întreaga execuție a pumnalului, masivitatea lui, sînt caracteristice sec. VI î.e.n. și nu sec. V sau IV. În al doilea rînd, datarea recentă a necropolei scitice de la Cipău de către I. H. Crișan la începutul sau în prima jumătate a sec. VI î.e.n.¹⁵ este un alt indiciu de care trebuie ținut seama pentru datarea acestui pumnal în sec. VI î.e.n. Deși între pumnalul de la Cipău și cel de la Batoș există unele deosebiri de amănunt, ele nu împiedică asupra încadrării lor în aceeași epocă scitică.

Posibilități de comparație mai largi pentru mormîntul de la Batoș ne oferă, în schimb, mormîntul de la Frata și mormîntul nr. 9 de la Cristești. Pumnalele cu antene descoperite în aceste două morminte cu excepția unor neglijabile diferențe de mărime, sînt asemănătoare pînă în cele mai mici amănunte cu cele de la Batoș, fapt care indică contemporaneitatea aproximativă a celor trei pumnale. Săgețile descoperite în aceste două morminte (Frata și Cristești) sînt fie de formă ovală — cu două sau trei aripioare —, fie piramidale, printre ele neexistînd nici una de tipul celor care se datează la sfîrșitul sec. VI sau în sec. V î.e.n. De altfel, după informațiile de care dispunem, în nici unul din mormintele scitice descoperite la Cristești, nu s-au aflat astfel de săgeți. După tipurile de săgeți și caracteristicile pumnalelor și aceste două morminte trebuie considerate ca datînd cel mai tîrziu la jumătatea sec. VI î.e.n. De altfel datarea timpurie a celor două morminte o indică și lancea descoperită în mormîntul de la Frata, lance în formă de frunză de laur, lată și cu nervură mediană pronunțată, caracteristică și ea epocii cuprinse între a doua jumătate a sec. VII și prima jumătate a sec. VI î.e.n.¹⁶, precum și pumnalul cu bară cu caracteristici incontestabil arhaice, descoperit în mormîntul nr. 9 de la Cristești.

Printre pumnalele cu antene descoperite pe teritoriul U.R.S.S. cîteva exemple pot servi ca analogii pentru pumnalul de la Batoș. Astfel, pumnalul de la Șali (nordul Caucazului), asemănător celui de la Batoș, este datat la sfîrșitul sec. VI, începutul sec. V î.e.n.¹⁷. Trebuie notat însă că pumnalul de la Șali are antenele mai evolute, ele imitînd ghiare de pasăre, fapt care arată că este posterior celui de la Batoș, care are antene simple¹⁸. O bună analogie este și pumnalul descoperit în mormîntul nr. 5 al necropolei de la Timansk, datat cu ceramică la sfîrșitul sec. VI î.e.n. Tot în această perioadă se datează alte două pumnale, și ele analogii bune, unul descoperit în r. Timsk, al doilea la Ivanovsk¹⁹. În a doua jumătate a sec. VI î.e.n. se datează cu ceramică grecească, pumnalul cu antene de la Germonasi²⁰. Sabia descoperită în curganul nr. 3 al necropolei de la Popovka nu constituie o analogie bună pentru pumnalul de la Batoș. O amintim totuși pentru că este cu antene și se datează în sec. VI î.e.n.²¹.

Aminteam că pe teritoriul comunei Batoș a fost descoperit un alt mormînt scitic, pe care l-am numerotat cu nr. 1. Din inventarul acestuia fac parte *numai săgeți* conice care, după cum s-a văzut, se datează în sec. V î.e.n. Cele două virfuri de lance provenite din același mormînt, aparțin tipului de lance îngustă care apare abia la sfîrșitul sec. VI și înlocuiește tipul vechi de lance lată, caracteristic epocii anterioare²². Deci și datarea acestui tip de lance ne duce în sec. V î.e.n.

Faptul că în mormîntul nr. 1 de la Batoș sînt asociate numai materiale din sec. V, spre deosebire de mormîntul nr. 2, de mormîntul de la Frata și de mormîntul nr. 9 de la Cristești în care apar numai materiale din sec. VI este demn de relevat. Departe de a fi întîmplătoare, această deosebire tipologică între inventarul mormîntului nr. 1, pe de o parte, și inventarele celorlalte morminte pe de altă parte, ne arată că între primul și ultimele trei există o evidentă deosebire

¹⁵ Dacia, N. S., IX, 1965, p. 143.

¹⁶ Pentru datarea diferitelor tipuri de lănci scitice vezi P. D. Liberov, *op.cit.*, p. 157 și A. I. Meliukova, *op.cit.* p. 36—40.

¹⁷ B. A. Șramko, L. A. Solnțev, L. D. Fomin, în SA, nr. 4, 1963, p. 48—49, fig. 4/8.

¹⁸ A. I. Meliukova *op.cit.*, p. 60.

¹⁹ Pentru aceste pumnale vezi R. F. Voronina, în MIA, 113, 1962, p. 31—32 și A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 54

²⁰ A. I. Melikova, *loc. cit.*

²¹ *Ibidem*, p. 55.

²² Vezi nota 16.

cronologică. Și dacă mormîntul nr. 1 se poate data cel mai devreme la sfîrșitul sec. VI, dar mai probabil în sec. V î.e.n. (cum de altfel îl și datează N. Vlăsa), mormîntul nr. 2, cel de la Frata, precum și mormîntul nr. 9 de la Cristești trebuie considerate ca datînd cel mai tîrziu la mijlocul sec. VI, inventarul lor nefiînd contaminat de schimbările care se sesizează în armamentul scitic începînd cu jumătatea acestui secol.

O altă concluzie ce se desprinde este aceea că tipologia armelor scitice stabilită de Liberov și Meliukova pentru descoperirile de la nordul Mării Negre se verifică și în Transilvania, concret în cazul descoperirilor menționate. Trebuie să mai adăugăm că, *după armele aflate în mormînte*, marea majoritate a descoperirilor scitice din Transilvania datează din epoca scitică timpurie, în tot cazul cel mai tîrziu de pe la jumătatea sec. VI î.e.n. Deocamdată se pot data sigur la sfîrșitul sec. VI sau, mai probabil, în sec. V, doar mormîntul nr. 1 de la Batoș, mormîntul de la Comlod²³ și două săgeți izolate descoperite la Cheile Turzii²⁴. O situație aparte prezintă necropola de la Gîmbaș, unde apar atît materiale timpurii, cît și materiale de la sfîrșitul sec. VI sau începutul sec. V î.e.n. În tot cazul, un studiu amănunțit asupra acestei necropole, în care să se țină seama de toate elementele, ar lămuri unele probleme legate de datarea antichităților scitice din Transilvania.

Socotim necesară acum o succintă observație legată de datarea pumnalelor cu antene, cu atît mai mult cu cît problema datării acestui tip de pumnal privește direct datarea mormîntului nr. 2 de la Batoș.

În cunoscuta sa lucrare „Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland“ (Berlin, 1928, p. 40—44), W. Ginters considera că pumnalele cu antene, spre deosebire de cele cu mînerul terminat în bară transversală, apar numai începînd cu sec. V î.e.n. Noile cercetări și descoperiri arheologice vin să infirme însă concluziile la care ajunsese Ginters cu aproape patru decenii în urmă. Astfel, descoperirea pumnalului cu antene din mormîntul nr. 9 de la Cristești alături de unul cu bară, a fost considerată pe bună dreptate de I. H. Crișan și N. Vlăsa ca o dovadă că cel puțin pentru Transilvania o deosebire cronologică între pumnalele cu bară și cele cu antene, așa cum credea Ginters este nejustificată²⁵.

Constatînd că cele două tipuri de pumnale urmează aceeași linie evolutivă, A. I. Meliukova crede că secolului VI și nu secolului V trebuie să-i atribuim apariția *akinakes*-urilor cu antene²⁶. În sfîrșit, asocierea unor pumnale cu antene cu ceramică grecească din a doua jumătate a sec. VI (în descoperirile scitice de la nordul Mării Negre) sau cu săgeți și lănci caracteristice epocii scitice vechi (în descoperirile din Transilvania), ne atestă cu destulă siguranță existența acestui tip de pumnal în sec. VI î.e.n. Chiar dacă ignorăm faptul că unele *akinakes*-uri cu antene s-au aflat asociate cu săgeți sau lănci caracteristice epocii scitice timpurii, asocierea lor cu ceramică grecească din a doua jumătate a sec. VI, precum și evoluția identică a celor două tipuri de pumnale²⁷ ne atestă că și cele cu antene există în sec. VI î.e.n., și că datarea pe care le-a atribuit-o W. Ginters trebuie definitiv abandonată. După toate probabilitățile la baza clasificării celor două tipuri de pumnale, trebuiesc puse temeiuri pur formale și nicidecum cronologice, ambele tipuri apărînd aproximativ în aceeași perioadă.

În sfîrșit, oarecum legate de mormîntul nr. 1 de la Batoș, putem aminti cîteva piese păstrate în Muzeul Brukenthal din Sibiu și rămase în mare parte inedite²⁸.

În anul 1894, în via unui locuitor din Batoș, situată la circa 450 m N-NE de sat (și la aproximativ 150 m de locul primului mormînt scitic), au fost descoperite 25 de mărgel și trei brățări de bronz. Întregul material, provenind foarte

²³ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 481 și urm.

²⁴ M. Roska, *ErdRep.*, I, Cluj, 1942, p. 285, fig. 343/1—2.

²⁵ I. H. Crișan, în *OmD*, p. 119 nota 7 și N. Vlăsa în același volum, p. 554.

²⁶ A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 60.

²⁷ Un exemplu grăitor îl oferă chiar cele două pumnale din mormîntul nr. 9 de la Cristești.

²⁸ Materialul ne-a fost pus la dispoziție, pentru publicare, de prof. K. Horedt, căruia îi mulțumim și pentru sugestii.

probabil dintr-un mormînt de femeie, a intrat în colecția muzeului amintit sub nr. 88/1894.

1. — *Mărgele de pastă*, 25 buc. (nr. inv. 13022)²⁹. Toate sînt ornamentate cu „ochiuri de păun” bicrome, executate din cercuri concentrice de culoare albastră și albă care se alternează. Dintre ele 22 buc. au fondul de culoare galben brună și 3 de culoare verde. Cele 22 de mărgele cu fondul galben brun se împart în trei grupe:

a. 13 sînt cu două rînduri de ochiuri și au dimensiunile între $2,8 \times 2,2$ și $1,3 \times 1$ cm (fig. 5/1,2);

b. 8 cu un singur rînd de ochiuri și au dimensiunile între $2,5 \times 2,3$ și $1,6 \times 1,3$ cm (fig. 5/3);

c. una tot cu un singur rînd de ochiuri dar de o formă aparte, cunoscută de altfel, care lasă impresia că sînt trei perle lipite una de alta. Dimensiuni: $4,3 \times 2,3$ cm (fig. 5/5);

d. cele 3 perle cu fondul verde sînt toate cu un singur rînd de ochiuri și au dimensiunile între $2,3 \times 2,2$ și $1,5 \times 1,1$ cm (fig. 5/4).

2. — *Brățări de bronz*.

a. Brățară de formă ovală cu capetele suprapuse și secțiune rotundă, puțin aplatizată pe una din fețe (nr. inv. 12021). Ornamentul constă din patru cerceulețe incizate cu cite un punct la mijloc, pentru fiecare capăt al brățării. Dimensiuni: $7,4 \times 7$ cm, grosimea barei $0,5-0,7$ cm (fig. 5/6).

b. Brățară ovală cu capetele deschise și cu secțiunea qvasi rotundă (nr. inv. 12033). Ornamentate sînt doar cele două capete pe care au fost incizate transversal cite trei linii la intervale egale. Dimensiuni: $7,1 \times 6,5$ cm, diametrul barei $0,5-0,6$ cm (fig. 5/7).

c. Fragment de brățară avînd secțiunea rotundă de $0,84-0,96$ cm (nr. inv. 12034). După ductul fragmentului, brățara a fost ovală, avînd diametrul mic de $7,6$ cm. Diametrul trebuie să fi fost de $8-8,4$ cm. La fragmentul păstrat ornamentul constă din două perechi de linii incizate apropiate, care se repetă de trei ori la intervale egale. După toate aparențele și această brățară a fost ornamentată numai la capete (fig. 5/8).

Analogii pentru acest material se găsesc în număr destul de mare pe teritoriul țării noastre. Un mare număr de mărgele cu ochiuri de păun au fost descoperite în mormîntul scitic de la Sf. Gheorghe³⁰. În același mormînt își găsește analogie și brățara cu capetele depărtate și cu incizii³¹. O bună analogie ne oferă și complexul geto-dacic de la Murighiol unde astfel de mărgele apar asociate cu brățări identice ca ornament cu fragmentul de brățară descoperit la Batoș³². Mărgele de același tip au mai fost descoperite și la Mediaș, în cimitirul dacic de la Moigrad (Porolissum)³³, la Turdaș³⁴, la Jigodin³⁵ etc.

Datarea și atribuirea etnică a descoperirii este greu de stabilit. Dacă urmărim pe o hartă localitățile unde apar astfel de materiale constatăm că deși sînt relativ rare, ele se găsesc răspîndite pe o arie vastă (ne referim la țara noastră), de la Porolissum pînă la Murighiol în Dobrogea. Aceeași observație este valabilă și pentru perioada lor de existență care se întinde pe aproximativ șapte secole, de la sfîrșitul sec. VI î.e.n., pînă în sec. II e.n.

Dacă mormîntul de la Sf. Gheorghe este datat în sec. VI—V, iar la Murighiol complexul în care au apărut datează de la sfîrșitul sec. IV sau începutul sec. III î.e.n., la Porolissum apar asociate cu materiale dacice dateate de la sfîrșitul sec. II î.e.n. pînă în sec. I e.n. Remarcăm de asemenea că în Transilvania astfel de mărgele nu apar cu materiale scitice timpurii. Din acest motiv înclinăm să

²⁹ Pe scurt se referă la ele K. Horedt, în *Studien aus Alteuropa*, II, 1965, p. 70 și M. Dušek, în *ArchMold.*, II—III, 1964, p. 284, fig. 4/8 și în *PZ*, XLII, p. 62, pl. IV/4—7.

³⁰ Székely Z., în *SCIV*, XI, 1960, p. 373 și urm. și fig. 3/5—7.

³¹ Idem, *ibidem*, p. 374 și fig. 2/2.

³² E. Bujor, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 135, fig. 7/5, 12—13.

³³ M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 488, fig. 8/10.

³⁴ M. Dušek, în *ArchMold.*, II—III, 1964, p. 284, fig. 4/10.

³⁵ Pentru Mediaș și Jigodin, vezi K. Horedt, *loc. cit.*

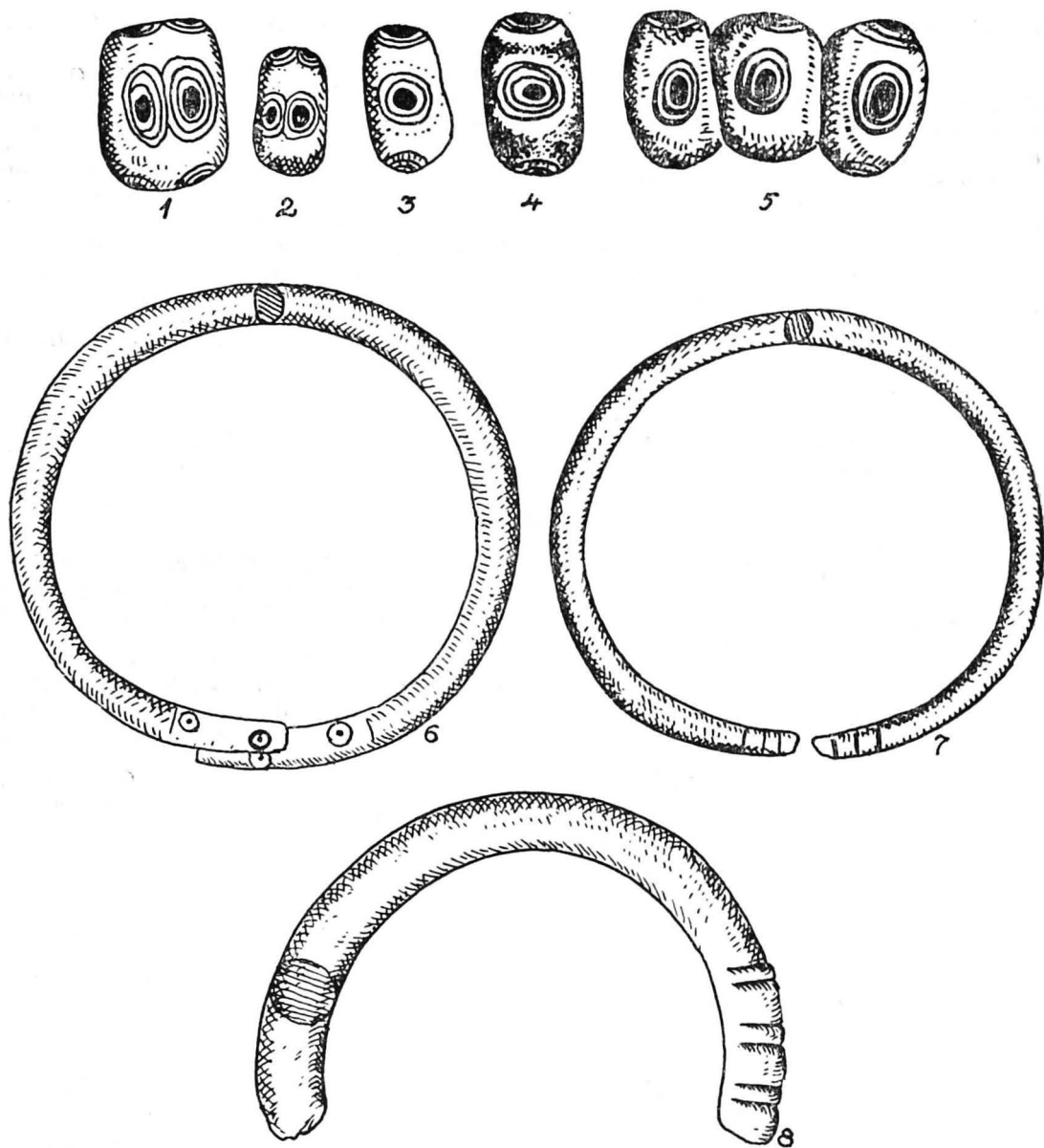

Fig. 5. Obiecte din inventarul mormîntului de femeie de la Batoș descoperit în anul 1894 : 1—5, mărgelile de pastă ; 6—8, brățări de bronz.

considerăm că mormîntul de la Sf. Gheorghe datează de la sfîrșitul sec. VI î.e.n., dar mai probabil din sec. V î.e.n., în cadrul inventarului său neexistînd nici o piesă care să impună o datare mai timpurie.

La nordul Mării Negre perlele cu ochiuri sînt în general mai mici și cu excepția complexului de la Isti-Su³⁶, care se datează în sec. VI—V î.e.n., apar de

³⁶ O. A. Artamonova-Poltavțeva, în *SA*, XIV, 1950, p. 39, fig. 14/3 și p. 51, fig. 21/7.

obicei asociate cu materiale de sec. V—IV³⁷, fapt care explică lipsa lor din mormintele scitice timpurii din Transilvania.

Trebuie totuși remarcat și faptul, important de altfel, că pe teritoriul țării noastre ele apar atât în descoperiri scitice ca la Sf. Gheorghe de pildă, dar și numai cu materiale dacice ca la Murighiol, Jigodin, Moigrad etc. În linii mari aceeași observație este valabilă și pentru brățărilor de bronz amintite. Trebuie să recunoaștem însă că deși nu sînt specifice sciților, astfel de materiale, așa cum ne arată descoperirile de la Szentes-Vekerzug³⁸, sînt larg folosite de sciți sau de populațiile scitoide care au ajuns în Ungaria spre sfîrșitul sec. VI î.e.n.

Toate acestea ne îndeamnă, pînă la proba contrarie, să legăm oarecum materialul prezentat de mormîntul scitic nr. 1 de la Batoș, cu care se învecinează de altfel, și să-l datăm ca și pe acesta la sfîrșitul sec. VI sau în sec. V î.e.n.

VALENTIN VASILIEV

EIN NEUES SKYTHISCHES GRABMAL AUS BATOȘ

(Bemerkungen zur Zeitstellung der skythischen Altertümer aus Siebenbürgen).

(Zusammenfassung)

Es wird ein skythisches Grabmal veröffentlicht, das im Jahre 1964 in der Gemeinde Batoș (Rayon Reghin) durch Zufall aufgedeckt wurde. Aus dem Grabinventar blieben ein Akinakes, sechs Pfeilspitzen und einige Scherben von dem tönernen Opfergefäß erhalten.

Im Anschluss an die Datierung des Grabes (erste Hälfte oder spätestens Mitte des 6. Jahrhunderts) erörtert der Verfasser, auf Grund der Typologie der Waffen, die Frage der Zeitstellung der skythischen Funde in Siebenbürgen. Er kommt zu dem Schluss, dass die Mehrzahl dieser Bodenfunde in die skythische Frühzeit, bis spätestens Mitte des 6. Jahrhunderts anzusetzen ist.

Gleichzeitig veröffentlicht der Verfasser auch einige Beigaben — 25 Pasteperlen und drei Bronzearmreifen — aus einem Frauengrab, das auf dem Gebiet ebendieser Gemeinde Ende des vorigen Jahrhunderts gefunden wurde.

³⁷ E.F. Pokrovskaia, în *Arheologija*, Kiev, 1965, p. 142, fig. 2.

³⁸ M. Párducz, în *ActaArchBp.*, IV, 1954, p. 32—33 și pl. XI.

DESCOPERIRI MONETARE ANTICE ÎN TRANSILVANIA (III)

1. O monetă de bronz de la Lysimach, emisă între anii 306—281 î.e.n., a fost descoperită întâmplător pe teritoriul comunei Așchileul Mare (r. Gherla). Moneta are pe avers un cap cu coif, spre dreapta, iar pe revers un trofeu și legenda ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. D=21—23 mm. G=7,05 g. Pentru datare și tip vezi Head¹, p. 284—185. Muz. Gherla, Fig. 1/1.

2. O monetă dacă de argint de tip Filip II a fost descoperită întâmplător la Porolissum. Ea aparține tipului general descris de Pink, p. 58 și pl. VII/129 și numit de el „de execuție bună“ (gute Ausführung). Piesa de la Porolissum își

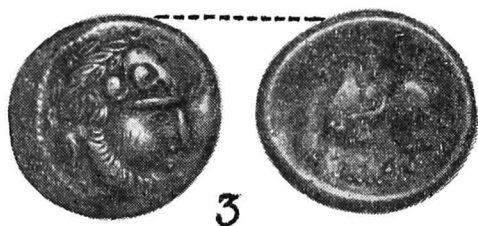
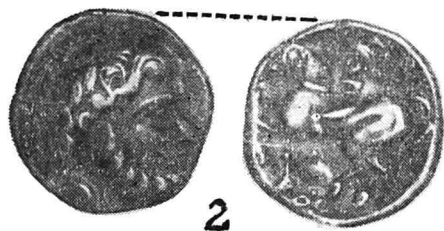
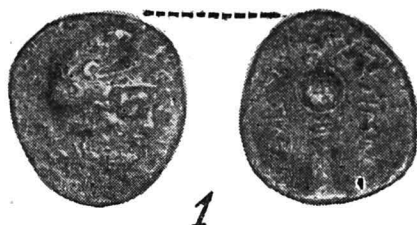

Fig. 1.—1. Moneta de la Așchileul Mare. 2. Moneta de la Porolissum. 3. Moneta din castrul dela Gherla

găsește analogie mai precisă în tezaurul dacic de la Crișeni—Berchieș², unde se încadrează în grupa IIIA.D=25 mm. G=13,92 g. Muz. Zalău. Fig. 1/2.

¹ În articolul de față folosim următoarele abreviațiuni: Head = B.V. Head, *Historia Numorum*, Oxford, 1911; Pink = K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Budapest, 1939.

² E. Chirilă, *Der dakische Münzschatz von Crișeni—Berchieș*, in *Dacia*, IX, N. S., 1965, p. 88 nr. 7—16.

Fig. 2.—4. Moneta din castrul de la Gherla. 5. Moneta de la Sintioana.

3. O monetă dacă de argint de tip Filip II a fost descoperită întâmplător pe teritoriul castrului roman din Gherla. Ea aparține tipului numit de Pink „cu călăreț cu podoabă în formă de B“ (der B-Reiter) și descris de el la p. 78—79, ca pl. XVI/310. D=25 mm. G=12,38 g. Muz. Gherla. Fig. 1/3.

4. O monetă dacă de argint de același tip provine din același loc. Nu se știe dacă cele două piese au fost descoperite la un loc sau separat. D=25 mm. G=12,05 g. Muz. Gherla. Fig. 2/4.

5. O monetă dacă de argint a fost descoperită întâmplător pe teritoriul satului Sintioana (r. Gherla). Ea aparține tipului numit de Pink „fără bărbie“ (ohne Kinn) și descris de el la p. 83 cu pl. XVII/326. D=23 mm. G=8,70 g. Muz. Gherla. Fig. 2/5.

EUGEN CHIRILĂ—VASILE LUCĂCEL—IOAN CHIFOR

DÉCOUVERTES MONÉTAIRES ANTIQUES EN TRANSYLVANIE (III)

(Résumé)

On publie quelques découvertes de monnaies antiques (une monnaie grecque et quatre daces) de Transylvanie.

ÎN LEGĂTURĂ CU MONUMENTUL DE LA ADAMKLISSE

La scurt interval după primele două ediții în limba română¹ a apărut, în 1965, în Editura Academiei Republicii Socialiste România, în colaborare cu renumita editură de specialitate R. Habelt din Bonn, a treia ediție, în limba germană, a monografiei despre trofeul de la Adamklissi, de F. Bobu Florescu².

Succesul cărții apare justificat și se explică prin importanța subiectului tratat, un monument aproape unic în întreaga arheologie romană. Datorită noii versiuni, străinătatea are acum puțința de a se informa asupra istoricului și situației cercetărilor privitoare la monumentul triumfal din Dobrogea, a problemelor lui și a posibilităților lor de rezolvare. Execuția tehnică a lucrării este de-a dreptul monumentală, corespunzând construcției prezentate și înfățișează cu cinste, peste hotarele țării, nivelul înalt al produselor poligrafiei românești.

De la o ediție la alta se observă preocuparea de a îmbunătăți conținutul lucrării prin adăuguri și corecturi, care însă n-au schimbat planul, structura și concepția de bază a expunerii. Nu este cazul a insista aici asupra deosebirilor între diferitele ediții, luând cea ultimă, în limba germană, ca bază valabilă pentru discutarea anumitor probleme ridicate de trofeu și a soluțiilor propuse pentru rezolvarea lor de către autor.

Temelia științifică a discuțiilor în jurul monumentului o constituie monografia trofeului, publicată de Gr. Tocilescu în colaborare cu O. Benndorf și G. Niemann încă la sfârșitul secolului trecut. De atunci au trecut mai mult de șapte decenii, ivindu-se multe ipoteze noi, ce s-au adăugat la cele vechi, nerezolvate. Reluarea subiectului și prezentarea stării actuale a cercetărilor despre trofeul lui Traian într-o monografie cuprinzătoare a fost, prin urmare, o inițiativă binevenită și meritorie, dar totodată un angajament dificil, de care s-a achitat autorul cu multă râvnă, reușind să elucideze multe probleme abordate în trecut, dar formulând și anumite ipoteze noi, discutabile.

Monografia este rodul unei munci impresionante și susținute, desfășurată ani de-a rândul. Autorul a inventariat, măsurat și sistematizat sutele de blocuri de piatră de la trofeu și a reușit să stabilească inventarul integral al materialelor de construcție încă existente, precum și al pieselor pierdute. În urma acestei statistici utile și indispensabile s-a putut spune, sub anumite aspecte, ultimul cuvânt în privința reconstituirii arhitecturale a monumentului și a fost posibilă rezolvarea unei serii de probleme de ordin tehnic, rămase nelămurite pînă în prezent, ca de exemplu prezența unui puț și a unei galerii în interiorul blocului monumental,

¹ Florea Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamklissi*, ed. I, București, 1959, 609 pag., 296 fig., 9 pl. Ediția II, București, 1961, 747 pag., 349 fig., 13 pl.

² Florea Bobu Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani*, Bukarest — Bonn, 1965, 737 pag., 358 fig. și 20 pl.

tehnica după care a fost turnat nucleul etc. Fără a înșira toate punctele precizate, merită să fie amintite îndeosebi două, ce par să fie mai importante. Ritmul de alternare a pieselor de parapet cu crenelurile nu este 1 la 1, așa cum credeau autorii primei monografii despre trofeu, ci ele se schimbă la intervale de 1 la 2, numărul crenelurilor fiind deci mai redus decât se credea în trecut. Prin această observație se asigură și o nouă reconstituire, mai exactă, a aspectului întregului monument. Pentru interpretarea istorică, esențială este concluzia privitoare la epoca de construire a trofeului. Fără posibilitate de tăgadă se dovedește unitatea constructivă și contemporaneitatea tuturor părților componente, înlăturându-se astfel diverse teorii care susțineau mai multe etape de construcție sau de refacere, eşalonate pe un interval de timp de mai multe secole. Monumentul, așa cum îl cunoaștem, datează integral din epoca lui Traian, în timpul căruia a început și a fost terminată construirea lui. Reducându-se intervalul de timp în care a putut să fie ridicat monumentul, se simplifică mult și teoriile posibile, ce au fost formulate în legătură cu scopul urmărit prin construirea monumentului și a evenimentelor istorice pe care le comemorează.

Pentru latura tehnică și arhitecturală a monumentului, monografia ajunge la rezultate noi și definitive, care pe viitor cu greu vor putea fi modificate, căci în urma utilizării exhaustive a materialelor de construcție încă păstrate nu e probabil că se vor adăuga observații noi, de o importanță mai mare. Meritul acestor precizări revine unui colectiv compus din inginerii și arhitecții S. Comănescu, M. Chiriac, A. Steopoe și A. Kathrein. Pentru a asigura precizia maximă în prezentarea datelor tehnice, expertizele topografice, geologice, fizice și chimice sînt reproduse în întregime la paginile 69—166, cuprinzînd în economia generală a lucrării de 676 de pagini, în care sînt incluse 358 de figuri, peste a cincea parte a textului. Deoarece lucrarea se adresează în primul rînd arheologilor, și nu specialiștilor din alte discipline, ar fi fost îndeajuns să se rezume în cîteva pagini principalele rezultate ale expertizelor, pe măsura ce sînt utile și necesare arheologilor, iar restul s-ar fi putut omite.

O altă obiecție privește gradul de precizie la care se poate ajunge în reconstituirea înfățișării originale a monumentului. Ornamentele diferitelor registre se întind pe mai multe blocuri de piatră, fiind întretăiate de acestea, iar blocurile se leagă între ele prin falțuri de anumite lungimi, încît împreunarea lor constructivă și ornamentală precizează poziția fiecărui bloc în parte. Bazat pe această observație, autorul susține posibilitatea racordării matematice și obligatorii a blocurilor și a ornamentației lor. În teorie, asemenea calcule ar trebui să ducă la rezultatul dorit, dar există dificultăți care îngreunează sau fac chiar imposibilă aplicarea în practică a principiului. Din cauza dispariției unui număr considerabil de piese, precum și a distrugerii parțiale s-au corodării celor mai multe blocuri, racordarea este doar ipotetică. În cele trei ediții poziția și succesiunea blocurilor în diferitele registre decorative sînt, de fiecare dată, modificate, dar nici ordinea propusă în ultima ediție (adică în versiunea germană) nu pare să fie definitivă. Aranjarea metopelor s-a făcut în ipoteza că ele ar reprezenta într-o formă prescurtată scenele celor două războaie dacice înfățișate pe coloana lui Traian. Deoarece însă ele se referă la evenimente contemporane, dar deosebite de acestea, va trebui să se modifice din nou succesiunea metopelor, ceea ce implică și răsturnarea racordării lor cu friza decorativă inferioară și superioară. Astfel, racordarea duce la 3, sau va duce chiar la 4 variante deosebite, de unde reiese că soluția nu este nici matematică și nici obligatorie, ci demonstrează doar imposibilitatea realizării ei.

Spre deosebire de rezultatele utile și valabile privitoare la problemele tehnice și arhitecturale, rezolvarea problemelor istorice legate de monumentul triumfal din Dobrogea este mai puțin reușită. Discuțiile în jurul interpretării istorice a trofeului s-au concentrat și în trecut, în primul rînd, asupra explicării locului și cauzelor care au determinat ridicarea trofeului de la Adamklissi și a identificării reprezentărilor figurale, întrebări a căror rezolvare se condiționează reciproc. Concluziile precise și sigure ale autorului în această privință pot fi pe scurt rezumate: monumentul comemorează victoria lui Traian asupra dacilor din timpul celor două

războaie dacice, iar figurile dușmanilor romanilor reprezintă, exclusiv și pretutindeni, daci.

În ipoteza explicației date, este greu de înțeles de ce se ridică monumentul departe de teatrul principal al războaielor, de pe podișul transilvănean, și în afara provinciei cucerite. Dacă în afară de coloana lui Traian, adică monumentul reprezentativ pentru comemorarea războaielor dacice, de la Roma, era necesar încă un trofeu, singurul loc indicat pentru construirea lui ar fi fost undeva în Transilvania, la Sarmizegetusa dacică sau la cea romană. Dacă dimpotrivă, un asemenea monument se ridică în Dobrogea, el se explică doar dacă trebuia să eternizeze o victorie obținută nu numai și, poate, nu în primul rînd împotriva dacilor, ci și împotriva altor populații aliate cu Decebal.

Încercările făcute pentru identificarea figurilor umane au admis pînă în prezent, în opoziție cu părerea autorului, întotdeauna pluralitatea elementelor etnice reprezentate. Dintre criteriile mai utile pentru identificarea lor au fost menționate îndeosebi două: părul legat în forma *nodus*-ului și sabia curbată ținută cu două mîini.

Pentru *nodus* (păr în „coc“), autorul subliniază, pe bună dreptate, că acesta nu este un element atît de specific și exclusiv germanic cum s-a crezut. După cum arată reliefulurile coloanei, nu este însă nici specific și general pentru portul părului la daci, caracterizat prin portul părului în plete. În această situație este puțin convingătoare încercarea de a se atribui exclusiv dacilor acest fel de a lega părul și excluderea posibilității că printre cei reprezentați să figureze și germani.

Pentru interpretarea etnică a figurilor de barbari de pe metope cel mai concludent indiciu este folosirea unor săbii mari curbate, ținute cu două mîini. Este arma folosită aproape exclusiv din partea barbarilor, caracterizată totdeauna pe scenele de luptă prin aceleași trăsături: lama curbată, cu tăișul în interior, și un mîner lung, ținut cu două mîini. Dintre cele 13 metope pe care sînt reprezentați „daci“ cu arme de orice fel, această sabie apare pe 10 și ocupă, față de celelalte categorii de arme, o poziție cu totul dominantă. Există săbii cu tăișul exterior sau interior, cu un mîner ținut cu una sau cu două mîini, încît nu orice sabie cu tăiș curbat trebuie să fie dacică. Pe cînd presupușii „daci“ de pe monument țin această armă *întotdeauna* cu două mîini, pe coloana lui Traian, cu zeci de scene de luptă, dacii autentici nu sînt reprezentați *niciodată* ținînd sabia în felul acesta, adecă cu două mîini. Atare poziție specifică este, în schimb, atestată de Tacit pentru sarmați, cum a relevat-o în această ordine de idei, se pare, pentru prima dată C. Patsch. Prin urmare „barbarii“ reprezentați în majoritatea precumpănitoare a scenelor de luptă pe monument cu sabia ținută cu două mîini trebuie să fie *sarmați*.

Admițîndu-se odată că trofeul de la Adamklissi este, în esență, un monument ridicat în amintirea unor lupte duse în Dobrogea în timpul războaielor dacice împotriva sarmaților și a aliaților lor din regiunea Dunării de jos, printre care sigur și dacii, se rezolvă cele mai multe dificultăți în interpretarea rostului acestei construcții.

Nu mai este necesar ca dacii să lupte singuri în Dobrogea pentru apărarea unui flanc îndepărtat cu sute de km de centrul puterii lui Decebal. În schimb, pare foarte firesc ca ei să *sprijine* atacul unor populații din nordul gurilor Dunării, din regiunea unde locuiau sarmații, atac care trebuia să se facă în mod obligator de-a lungul acelei *via gentium*, care a fost Dobrogea.

Folosirea carelor, pe care sînt transportate și familiile luptătorilor (femei, copii), ca fortificații, în jurul cărora se desfășoară lupta înfățișată pe metope, este firească la o populație nomadă sau cel puțin migratorie, cum au fost sarmații, dar neobișnuită la populația sedentară dacică.

Pentru pantalonii specifici în formă de „ișari“ purtați de către barbari există o analogie convingătoare, aproximativ contemporană (80—50 î.e.n.), pe statuia de bronz a unui personaj part din muzeul de la Teheran³. Corespondențe pentru

³ Johannes A. H. Potratz, *Die Skythen in Südrussland*, Basel, 1963, pl. 1.

aceste piese de port trebuie deci căutate și pot fi găsite în cercul acelor populații iraniene care au introdus portul pantalonilor și din care fac parte, printre alții, sciții, parții și sarmații, cei din urmă mai apropiați în timp și în spațiu de monumentul dobrogean.

În general, ar fi trebuit să se compare și celelalte categorii de îmbrăcăminte de pe monument, caftanul, boneta etc. cu ceea ce se cunoaște la populațiile iraniene învecinate, pentru a exclude deliberat eventualitatea ca cei reprezentați să aparțină acelor seminții. O analiză nepreconcepută, efectuată cu acribia necesară, ar fi putut să constate, cum arată și exemplele amintite, că analogiile în această direcție sînt mai numeroase și mai apropiate decît cele cu dacii.

Invocarea unor analogii etnografice din actualul port românesc, în sprijinul interpretării etnice propuse, este un procedeu riscant. Intervalul de timp de aproape două milenii între piesele comparate este, fără verigi intermediare, prea mare pentru a permite rezultate sigure. Se cunoaște perpetuarea unor elemente de cultură materială pe timp de milenii — de exemplu, a anumitor piese de port reprezentate pe statuetele din epoca bronzului de la Cîrna pînă astăzi — dar este dificil să se tragă din asemenea fenomene concluzii valabile și pentru determinări etnice. Oricine recurge la cămașa despicată în părți, dacă voia s-o îmbrace mai ușor, fără ca acest element să fie specific numai unui anumit popor.

Problemele istorice legate de monument sînt variate și au fost amplu discutate din partea specialiștilor celor mai autorizați. Recent ele au fost reluate într-o recenzie judicioasă a ediției a doua a monografiei⁴. Considerațiile expuse aici n-au pretenția de a semnala unele fapte noi, dar ele se impun de la sine unui cititor neprevenit, la lectura cărții. Nu este de dorit, natural, a cădea în extrema opusă, a exagerării unilaterale a importanței și rolului sarmaților reprezentați pe monument, excluzînd prezența elementului dacic sau a altor populații. Realizările culturii dacilor sînt destul de impresionante, iar importanța istoriei lor este prea evidentă pentru a mai avea nevoie de anumite adăugiri nejustificate, atribuindu-li-se elemente ce nu le aparțin. Într-o publicație destinată și accesibilă străinătății, dorința explicabilă de a scoate în relief însemnătatea elementului dacic riscă însă, dacă se bazează pe o argumentație șubredă sau neverosimilă, să producă tocmai efectul contrar celui dorit.

Cum s-a spus, ediția a treia (variantea germană) a monografiei despre monumentul de la Adamklissi este o realizare impunătoare în ceea ce privește analiza tehnică a construcției și a problemelor ei arhitecturale, care va rămîne valabilă, desigur, un timp îndelungat. Interpretarea istorică a trofeului se situează însă pe un punct de vedere unilateral și exagerat, care va contribui doar, prin această poziție, la înviorarea discuțiilor asupra semnificației istorice a trofeului și va putea să grăbească stabilirea unei *communis opinio* asupra rostului și interpretării lui.

K. HOREDȚ

ZU EINEM NEUEN WERK ÜBER DAS MONUMENT VON ADAMKLISSE

(Zusammenfassung)

Die deutsche Ausgabe des Monumentalwerkes über das Tropaeum von Adamklissi ermöglicht nun auch weiteren Fachkreisen sich über die neuen Forschungsergebnisse zum Siegesmal eingehender zu unterrichten. In jahrelanger, mühevoller Arbeit hat der Verfasser das gesamte noch vorhandene Baumaterial vermessen und geordnet, zahlreiche mit dem Bauwerk zusammenhängende Fragen gelöst und neue Beobachtungen gemacht. Zu diesen gehören z.B. die Entdeckung einer Galerie und eines Schachtes im Inneren des Denkmalkörpers, das Verfahren nach dem er gegossen wurde, der Wechsel der Zinnen- und Brüstungsstücke im Ver-

⁴ I.I. Russu, in StCl, V 1963, p. 430—437.

hältnis von 1 zu 2 und nicht, wie bisher angenommen wurde, von 1 zu 1, u.s.w. Besonders wichtig ist der Nachweis, dass das Monument ausschliesslich aus der Zeit Trajans stammt, wodurch sich eine Reihe von Hypothesen erübrigen, die in Verbindung mit der Erbauungszeit oder späteren Ergänzungen aufgestellt wurden. Für die technischen und architektonischen Fragen dürfte demnach in vieler Hinsicht das vorliegende Werk über Adamklissi endgültige Ergebnisse erarbeitet haben.

Der Versuch die ursprüngliche Stellung der Steinblöcke des Baues zu bestimmen, ist allerdings mit Zurückhaltung aufzunehmen. Da sich die Ziermotive über mehrere Steine hin erstrecken und die Blöcke des oberen und unteren Frieses, wie auch der Metopen und Pfeiler, sich durch Falzstreifen miteinander verzahnen, meint der Verfasser, ihre Reihenfolge könne mathematisch zwingend errechnet und festgelegt werden. Nun enthalten aber die beiden Ausgaben in rumänischer, und die letzte, in deutscher Sprache, jedesmal eine andere Anordnung des Baumaterials und auch der gegenwärtige Vorschlag dürfte nicht endgültig sein. Die Anordnung der Metopen erfolgte in der Annahme, dass sie eine gekürzte Wiedergabe der auf der Trajanssäule abgebildeten Ereignisse seien. Da nun die bildlichen Darstellungen sich auf gleichzeitige, aber von der Trajanssäule verschiedene Begebenheiten beziehen, wird auch der dritte Vorschlag für die Gliederung der Metopen überprüft werden müssen. Daraus ist ersichtlich, dass eine Lösung, die zu drei, bzw. vier verschiedenen Ergebnissen führt, weder mathematisch, noch zwingend ist und wegen der im Laufe der Zeit stattgefundenen Zerstörungen und den verlorengegangenen Blöcken auch nicht möglich ist.

Im Gegensatz zu den gültigen und wichtigen Ergebnissen, soweit sie technische oder architektonische Fragen betreffen, sind die Erörterungen über die figuralen Darstellungen des Tropaeums wenig überzeugend. Während bisher die Forschung übereinstimmend die dargestellten Gegner der Römer verschiedenen Volksstämmen zuwies, sind es für den Verfasser überall und ausschliesslich Dakern. Man wird aber annehmen müssen, dass das Denkmal von Adamklissi einen Sieg über Barbaren feiert, unter denen auch Dakern, aber nicht in erster Reihe, waren.

Für die ethnische Bestimmung der dargestellten Personen wurden auch bisher vor allem zwei Merkmale herangezogen: der von den Männern getragene Haarknoten (*nodus*) und das beidhändig geführte Krummschwert. Man kann dem Verfasser zustimmen, dass die durch den Knoten gekennzeichnete Haartracht nicht ausschliesslich den Germanen eigentümlich ist. Da aber bei den auf der Trajanssäule dargestellten Dakern das Haar frei herabfällt, ist es schwierig in den Haarknoten tragenden Personen in Adamklissi ausschliesslich Dakern zu erblicken.

Von den 13 Metopen, auf denen Barbaren mit Waffen dargestellt sind, ist auf 10 davon das mit beiden Händen gehaltene Krummschwert vertreten. Während nun auf der Trajanssäule das dakische Krummschwert *niemals* ein Beidhänder ist, wird es in Adamklissi *immer* mit beiden Händen geführt, was nach einem Bericht von Tacitus für die Sarmaten kennzeichnend ist. Daraus muss man folgern, dass die überwiegende Mehrzahl der auf den Metopen abgebildeten Krieger Sarmaten sind, die wieder im Gegensatz zu den mit Hemd bekleideten Dakern der Trajanssäule mit entblösstem Oberkörper kämpfen.

Trifft die Ansicht zu, dass die Schlacht bei Adamklissi in der Hauptsache gegen die Sarmaten und die mit ihnen verbündeten Völkerschaften von der unteren Donau geschlagen wurde, unter denen sich aber auch sicher Dakern befanden, so bereitet es keine Schwierigkeiten mehr die Lage des Siegesmales in der Dobrogea zu erklären. Ein Angriff der Sarmaten gegen das römische Reich musste zwangsläufig in Moesien erfolgen und bei einem in der Ebene lebenden Wandervolk ist auch die Verteidigung in einer Wagenburg nicht ungewöhnlich. Auch sonst liessen sich eine Reihe von Fragen lösen, die die Darstellungen auf den Metopen stellen. Für die kennzeichnenden gekräuselten Hosen („*iṭari*“) können Entsprechungen bei den iranischen Völkerschaften (Skythen, Parthern und Sarmaten) gesucht werden,

die das Tragen der Hose eingeführt haben und wo auch überzeugende Analogien dafür anzutreffen sind (vgl. Anm. 3).

Der Versuch, die dakische Volkszugehörigkeit der dargestellten Personen durch Vergleiche mit der rumänischen Volkstracht zu erhärten, ist methodologisch anfechtbar, da eben das als gesichert vorausgesetzt wird, was noch zu beweisen ist, d.h. dass die Figuren der Metopen ausschliesslich Daker sind. Allgemeine Kennzeichen der Sachkultur können, sofern nicht klar ausgeprägte Sondermerkmale vorliegen, nicht ohne weiteres für ethnische Zuweisungen herangezogen werden.

Es wäre sicher verfehlt in den gegenteiligen Fehler zu verfallen und das Siegesmal von Adamklissi ausschliesslich den Sarmaten zuweisen zu wollen. Wenn auch das Bestreben verständlich ist, die Bedeutung der Daker, ihrer Geschichte und ihrer eindrucksvollen Kultur, hervorzuheben, so sind Versuche von unbegründeten Zuweisungen eher geeignet, das Gegenteil zu bewirken. Gegenüber den wertvollen Ergebnissen über technische und architektonische Fragen ist demnach die historische Deutung des Denkmals in dem behandelten Werk weitgehend mit Vorbehalt aufzunehmen.

LEGIO IV FLAVIA FELIX ÎN DACIA

În istoria Romei antice începutul secolului II e.n. a marcat, pe plan extern, ultimele acțiuni de anvergură îndreptate spre cucerirea de noi teritorii la frunta-riile Imperiului. Efortul militar al puternicului stat ce unise sub stăpânirea sa vaste regiuni în jurul bazinului Mării Mediterane, intrând adânc în mijlocul „lumii barbare“, avea să vizeze două din cele mai puternice formațiuni statale de la hotarele Imperiului, statul dac în Europa și cel part în orient, care, prin atacurile repentine în provinciile învecinate lor, periclita liniștea și siguranța teritoriilor romane, chiar dacă aceste atacuri nu erau altceva decât încercări de stăvilire, un timp izbutite, a continuei înaintării romane, soldate însă adesea cu devastări și prăzi bogate.

Preluând conducerea Imperiului la moartea vîrstnicului Nerva, Traian, conștient de pericolul reprezentat de daci la Dunărea de Jos, pornește din Germania pe frontul dunărean pentru a lua primele măsuri de întărire a pazei provinciilor sud-dunărene. Întors la Roma, după pregătiri minuțioase de cîțiva ani, în primăvara anului 101, în fruntea unei armate puternice, a început războaiele care aveau să se încheie cu transformarea celei mai mari părți a Daciei în provincie romană¹.

În istoria războaielor dacice, ca și în organizarea și supravegherea militară a noilor teritorii cucerite de Roma, la începutul secolului II e.n., în stînga Dunării de Jos, un rol important revine legiunii IV Flavia felix. Înfiițată de Vespasian, în primăvara anului 70, avînd ca teritoriu de recrutare nordul Italiei și sudul Gal-liei², legiunea va primi ca emblema leul, corespunzător, ca semn zodiacal, lui Ju-piter³. Cantonată la început în Dalmația, mutată apoi în Moesia Superior, legiunea IV Flavia felix a participat la ambele războaie ale lui Traian împotriva lui Dece-bal⁴. În timpul primului război, probabil în anul 101, un centurion al legiunii a fost distins de Traian cu *donă militaria*⁵. Și C. Caesius Valens, *praefectus castrorum* al legiunii IV Flavia felix, a fost recompensat de două ori de împărat pentru meritele sale în cursul războaielor dacice⁶. Lăsată în zona cucerită în cursul primului război dacic, legiunea a participat desigur și la luptele din cel de al doilea război și a rămas în continuare cîțiva ani în teritoriul alipit Imperiului, activitatea ei fiind inseparabil legată de primele două decenii de existență a Daciei romane.

¹ Pentru istoria războaielor dacice ale lui Traian vezi C. Daicoviciu, *TransAnt.*, 1945, p. 84—91; idem, în *Ist Rom.*, I, 1960, p. 300—316; idem, în *Brève histoire de la Transylvanie*, Bucurest, 1965, p. 20—24.

² Ritterling, în *RE*, XII, s.v. *Legio*, col. 1540.

³ Pentru emblema legiunii, A. von Domaszewski, *Die Thierbilder der Signa*, în *AEM*, XV, 1892, p. 190—191 și nota 44; B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, Berlin, 1899, p. 27—28; Gr. G. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități*, București, 1902, p. 304 și nota 1; P. Veyne, *Epigraphica în Latomus*, XXIII, 1, 1964, p. 37.

⁴ În legătură cu trupele care au luat parte la războaiele dacice, C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian*, în *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2, Wien-Leipzig, 1937, p. 59—60.

⁵ *CIL* V 6976; Ritterling, o.c., col. 1281—1282.

⁶ M. Macrea, în *Sargetia*, II, 1941 p. 142.

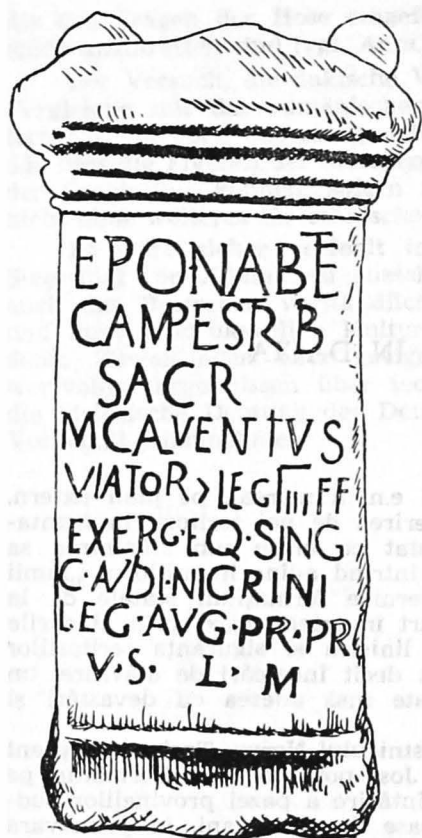

Fig. 1. Ara votiva CIL III 7904.

Cunoașterea activității trupei menționate pe pământul dacic e mult îngreuiată încă de lipsa unor cercetări sistematice în cele mai multe dintre locurile unde ea sau detașamentele ei au lăsat urme epigrafice ori de altă natură, nemai-vorbind de faptul că majoritatea descoperirilor nu pot fi, deocamdată, încadrate cronologic cu precizie. Geografic, descoperirile care amintesc prezența legiunii pe teritoriul dacic se grupează mai ales în zona de sud-vest a Transilvaniei și în Banat. Ele constau din câteva inscripții lapidare și mai multe tegulare, aflate întâmplător sau în cercetări organizate, mare parte fiind descoperiri mai vechi⁷.

I. INSCRIPTII LAPIDARE

1. 1) *Grădiștea Muncelului (Sarmizegetusa Regia)*. Lespede de marmoră albă ruptă în două. Cunoscută după desenele și descrierile lui Ackner și Neigebaur⁸, piatra avea pe ea, înscrisă într-o *tabula ansata*, la capete cu două rozete, o inscripție, amintind numele legiunii IV Flavia felix, ale cărei litere erau reprezentate prin arme. Sub *tabula ansata*, de o parte și de alta, două capete, unul bărbătesc și altul feminin. Un timp s-a crezut că piesa a fost pierdută, dar unul dintre fragmentele ei, anume cel de al doilea, se păstrează în Muzeul regional Deva (inv. nr. 15924). Cifra este redată prin două pumnale lungi, la margini, și alte două mai scurte, în mijloc, iar cei doi F, prin două săbii curbe. După toate probabilitățile lespede a amintit a făcut parte dintr-un monument mai mare ridicat în fosta cetate dacică de pe Dealul Grădiștii devenită, după încheierea celui de al

doilea război dacic, locul de garnizoană al unui detașament din armata romană din Dacia.

2) Bloc de calcar cu inscripția LEG IIII FF⁹.

3) Bloc de calcar cu inscripția LEG IIII FF¹⁰.

2. *Sarmizegetusa (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica)*. Din capitala Daciei romane se cunosc trei inscripții ale unor personaje din legiunea IV Flavia felix: prima CIL III 1480; a doua (fig. 1) CIL III 7904=ILS, 2417=A. Premmerstein, *Das Attentat der Konsulare auf Hadrian im Jahre 118 n. Chr.*, în *Klio*, Achte Beiheft, Leipzig, 1908, p. 11 (MuzLugoj) și, a treia, aflată în săpăturile acad. prof. C. Daicovicu și publicată de domnia sa în *ACMIT*, II, 1929, p. 313—314.

3. *Vețel (Micia)*. În această localitate a fost găsită inscripția CIL III 1353, păstrată astăzi în Muzeul Deva.

⁷ Mulțumesc prof. I. I. Russu pentru semnarea unei părți din materialul documentar.

⁸ Epigrafa în discuție amintită și comentată de M. J. Ackner, în *AVSL*, I, 2, 1844, p. 22; J. F. Neigebaur, *Dacien*, Kronstadt-Brașov, 1851, p. 100, n. 5 și p. 101, n. 15; G. Finály, în *ArchÉrt.*, XXXVI, 1916, p. 40 și fig. 3 stînga jos; idem, în *ArchAnz.*, 1925, col. 303—304 și fig. 3 stînga jos; M. Macrea, o.c., p. 140—141 și fig. 2 stînga sus; J. Szilágyi, *A dáciai erődrendzer helyőrségei és a katonai téglablélyegek*, Budapest, 1946, p. 30, nota 173; I. Glodariu, în *ActaMN.*, II, 1965, p. 128 și fig. 6.

⁹ C. Daicovicu și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103; I. Glodariu, o.c., p. 128—129 și fig. 7 (aici este dată greșit ca lespede de calcar, în loc de bloc de calcar).

¹⁰ A fost descoperit, în 1963, în săpăturile de sub conducerea acad. prof. C. Daicovicu, lângă zidul de pe latura estică a cetății de pe Dealul Grădiștii (publicată în *ActaMN*, II, 1965, p. 129 și fig. 8).

Alte trei inscripții în teritoriul dacic, dar mai târziu, dacă ținem seama de felul în care apare prescurtat numele legiunii¹¹ și de funcția unui personaj amintit în una din ele, sînt cunoscute la Palanca¹², Turnu Severin (*Drobeta*)¹³ și Alba Iulia (*Apulum*), prima, funerară, amintind un soldat al legiunii, Valerius Vale(n)s, a doua, tot funerară, în care apare centurionul Iulius Stratus și a treia (CIL III 1201) menționînd pe Marcus Ulpus Caius, *praefectus* al legiunilor IIII Flavia și XIII Gemina.

II. INSCRIPTII TEGULARE

A. Cu proveniența sigură.

1. *Aradul Nou*. Un fragment de țiglă cu stampila LEG IIII F. Din ultima literă nu se vede decît o mică parte din bara verticală (F sau L?). Păstrată în Muzeul Arad.

2. *Băile Herculane (Ad Mediam)*. Patru cărămizi cu stampila LEG IIII FF, dintre care una într-o *tabula lunata*¹⁴.

3. *Berzovia (Berzobis)*. Între numeroasele antichități romane aflate în hotarul comunei (și un castru cercetat superficial la sfîrșitul secolului trecut de S. Borlea și A. Diaconovici sînt amintite mai multe cărămizi și țigle cu stampila LEG IIII FF, uneori scris retrograd¹⁵. G. Téglás credea chiar că legiunea IV Flavia felix a fost trupa care a ridicat castrul amintit¹⁶.

4. *Celei (Sucidava)*. În 1963 prof. D. Tudor a găsit o cărămidă cu stampila LEG IIII FF¹⁷.

5. *Denta*. Mai multe cărămizi cu stampila LEG IIII FF¹⁸.

6. *Mehadia (Praetorium ?)*. Cărămizi cu aceeași stampilă¹⁹.

7. *Panciova*. O cărămidă cu stampila legiunii IV Flavia felix²⁰.

8. *Pojejena*. Cărămizi cu stampila LEG IIII FF, întregi sau fragmentare, cu scris normal sau retrograd²¹.

9. *Sarmizegetusa (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica)*. Numeroase cărămizi și țigle cu stampila LEG IIII FF, scris normal sau retrograd, întregi ori fragmentare, aflate cu diverse prilejuri, întimplător și prin cercetări sistematice, cele mai multe încastrate în diverse construcții din capitala provinciei Dacia²². Astăzi păstrate în muzeele din Alba Iulia, Cluj, Timișoara etc., iar unele în Muzeul arheologic din Sarmizegetusa. Cărămizi cu aceeași stampilă, scris normal sau retrograd, sînt semnalate și la Reia²³ (lîngă Sarmizegetusa). Ele provin, probabil, tot de la Sarmizegetusa.

10. *Surduc (Centum Putei)*. Semnalată existența unui castru roman încă de la sfîrșitul secolului trecut. Între alte descoperiri și cărămizi cu stampila LEG IIII FF²⁴.

11. *Turnu Severin (Drobeta)*. Cîteva cărămizi purtînd aceeași stampilă²⁵.

¹¹ Asupra acestei chestiuni vezi infra p. 433.

¹² CIL III 1690.

¹³ CIL III 14484.

¹⁴ G. Téglás, în *TörtRégÉrt.*, XXVIII, 1912 p. 22–23.

¹⁵ Hoffinger, în *Neues ungrisches Magazin*, 2, 1792, p. 104, 107 (nu ne-a fost accesibilă); S. Ormós, în *ArchKözl.*, VIII, 1871, p. 152 publică o stampilă citită LEG IIII FL, în loc de LEG IIII FF. Alte mențiuni la T. Ortway, în *ArchKözl.*, IX, 1873, p. 74; C. Torma, în *AEM*, VI, 1882, p. 138, n. 1; G. Téglás, în *ArchKözl.*, XXII, 1899, p. 105–106; idem, în *ErdMúz.*, XIX, 1902, p. 404–405; idem, în *Klio*, XI, 1911, p. 506; T. Simu, în *ArchOlt.*, IV, 1925, p. 104; J. Szilágyi, o.c., p. 7, nota 23, p. 40 și pl. II, 4 b; CIL III 8070.

¹⁶ În *ArchKözl.*, XXII, 1899, p. 106 și în *ErdMúz.*, XIX, 1902, p. 404. Din 1965 au fost reluate săpăturile la castru sub conducerea lui D. Protase.

¹⁷ Comunicare I. I. Russu.

¹⁸ T. Ortway, l.c.; G. Gooss, în *AVSL*, XII, 1874, p. 163; T. Simu, l.c.

¹⁹ C. Gooss, l.c.; T. Simu, l.c.; J. Szilágyi, o.c., p. 27 și 40; CIL III 1631, 8070.

²⁰ C. Daicoviciu, *Bănatul și iazygii*, în *Apulum*, I, 1939–1942, p. 109.

²¹ C. Torma, în *AEM*, VI, 1882, p. 138, n. 2; T. Simu, l.c.; J. Szilágyi, o.c., p. 40; CIL III 8070.

²² C. Torma, o.c., p. 141, n. 17; G. Téglás – P. König, în *AEM*, VIII, 1884, p. 54, n. 3; idem, în *AEM*, XIII, 1890, p. 109; G. Téglás, în *ErdMúz.*, XIX, 1902, p. 342; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 247; idem, în *Dacia*, III–IV, 1927–32, p. 541–542 și fig. 48/1; J. Szilágyi, o.c., p. 29, 40; CIL III 8070.

²³ G. Téglás, în *AEM*, XI, 1887, p. 238, n. 5; idem, în *ErdMúz.*, V, 1888, p. 245; CIL III 8070.

²⁴ B. Milleker, în *TörtRégÉrt.*, VI, 1890, p. 216–217; VIII, 1892, p. 128; F. Cumont, în *AEM*, XIV, 1891, p. 111, n. 11; G. Téglás, în *ArchKözl.*, XXII, 1899, p. 101; T. Simu, l.c.; J. Szilágyi, o.c., p. 7.

²⁵ Gr. G. Tocilescu, o.c., p. 340, n. 50; Al. Bărcăcilă, *Drubeta*, 1932, p. 12–13 și 21, fig. 33; D. Tudor, *OltR*, 1958, p. 388, n. 44. Cărămizi stampilate s-au găsit și la *Palanca* și, probabil, la *Cubin* și *Jupa* (N. Gostar, în *Anal. Univ. „Al. I. Cuza”*, XI, s. III, a. Istorie, 1965, p. 2).

B. Cu proveniența nesigură.

Se cunosc șase cărămizi, răspândite în diverse localități și muzee, care au fost găsite, probabil, tot în Banat și transportate de colecționari amatori de antichități sau ajunse prin achiziții ori donații în colecțiile muzeale. Fac parte din această categorie o cărămidă cu stampila ... IIII FF, păstrată în Muzeul Timișoara, căreia, probabil greșit, i s-a dat ca loc de proveniență Alba Iulia (*Apulum*)²⁶, a doua (... G IIII FF) păstrată în Muzeul de Istorie Cluj²⁷, a treia în colecțiile Muzeului Alba Iulia²⁸, a patra (... G IIII FF) la Blaj²⁹, a cincea în Muz. Bistrița^{29a} și, în sfârșit, ultima, cu stampila LEG IIII, în Muzeul Sf. Gheorghe, despre care se credea că ar proveni de la Brețcu (*Angustia*)³⁰. Nu este însă sigur că stampila e a legiunii IV Flavia felix, și, chiar dacă ar fi așa, e puțin probabil ca locul de proveniență să fie cel real³¹; mai degrabă ea a ajuns în colecția muzeului amintit adusă de vreun colecționar, poate de undeva din Banat.

Cam la atât s-ar reduce urmele epigrafice ale legiunii IV Flavia felix în Dacia, cunoscute de noi. Va trebui precizată însă, în măsura posibilităților oferite de materialul documentar existent, durata staționării legiunii în teritoriile din stînga Dunării de Jos și activitatea ei aici.

Se știe că prin pacea din 102 Decebal pierdea, pe seama Romei, cea mai mare parte a teritoriului cucerit de Traian în primul război. Numai prin alipirea la Imperiu a unei regiuni destul de întinse din stînga Dunării se pot explica câteva informații ale autorilor antici referitoare la măsurile luate de Traian în timpul scurs de la încheierea primului război dacic, pînă la începutul celui de al doilea. Că Roma stăpînea sigur malul stîng al Dunării între 102–105 e în afara oricărei îndoieli, dovada acestei situații avînd-o în construirea podului de la Drobeta în intervalul dintre cele două războaie, ca și în cererea lui Decebal de a i se restitui teritoriul pînă la Dunăre, formulată la începutul celui de al doilea război³². Cît va fi fost însă de mare acest teritoriu e greu de știut. În orice caz, în vestul Daciei, organizarea de serbări anuale la Tapae în memoria celor pieriți în singeroasa luptă ce avusese loc aici³³, presupune înstăpînirea Imperiului în Banat pînă la Porțile de Fier ale Transilvaniei și în Țara Hațegului³⁴. Anexate Imperiului la sfîrșitul primului război par să fi fost și vestul Olteniei, Muntenia și sudul Moldovei³⁵. Teritoriul cucerit și ocupat efectiv de armata romană, supravegheat îndeaproape de trupele lăsate de Traian în Dacia³⁶, în partea lui vestică, Banatul și eventual vestul Olteniei, a fost alipit Moesiei Superioare, poate și Moesiei Inferioare³⁷. Din trupele de ocupație făcea parte și legiunea IV Flavia felix³⁸, dispersată probabil în diverse puncte ale Banatului și sud-vestului Transilvaniei. După victoria romană în cel de al doilea război, legiunea menționată a rămas în continuare pe teritoriul dacic, primind și misiunea de a supraveghea îndeaproape regiunea Munților Orăștiei unde fusese capitala și cuibul rezistenței îndirjite a dacilor, un detașament de-al ei participînd la refacerea zidurilor cetății dacice de pe Dealul Grădiștii, transformată acum în garnizoană pentru soldații romani instalați aici³⁹.

²⁶ J. Szilágyi, o.c., p. 40.

²⁷ *Ibidem* și pl. I, 5.

²⁸ *Ibidem* și pl. I, 4/a.

^{29-29a} Informații I. I. Russu.

³⁰ G. Téglás – P. König, l.c.; G. Téglás, o.c., p. 398–399; idem, în *Klio*, XI, 1911, p. 499.

³¹ R. Vulpe, *Angustia*, în *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 558, nota 9.

³² Cassius Dio, LXVIII, 12 („trimițînd un sol la Traian, ceru ca acesta să-i lase Țara pînă la Istru . . .”); Petrus Patricius, în *FHG*, IV, 185 = *Excerpta de legationibus*. Pars II. *Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*, ed. C. de Boor, Berolini, 1903, p. 391 („să cedeze teritoriul pe care l-a ocupat Traian . . .”); interpretarea și concluziile istorice asupra textelor autorilor antici de mai sus la C. Daicoviciu, în *IstRom.*, I, 1960, p. 308.

³³ Cassius Dio, LXVIII, 8 (Traian „ . . . soldaților morți în luptă porunci să li se ridice un altar și să li se facă în fiecare un sacrificiu funebre”).

³⁴ C. Daicoviciu, l.c.

³⁵ *Ibidem* și p. 311 și nota 1.

³⁶ Cassius Dio, LXVIII, 9 („ . . . lăsînd oaste în Sarmizegetusa, iar celelalte părți ale țării așezîndu-le cu soldați el se întoarse în Italia”).

³⁷ Ritterling, o.c., col. 1283; C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 332; idem, *TransAnt.*, p. 86, 91; idem, în *IstRom.*, I, 1960, p. 308; C. Daicoviciu și D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172.

³⁸ Ritterling, l.c., și col. 1544; M. Macrea, o.c., p. 142–143.

³⁹ C. Daicoviciu, *TransAnt.*, 1945, p. 92; M. Macrea, l.c.; C. Daicoviciu și colaboratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103; C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, 3–4, 1953, p. 548 și nota 1; I. Glodariu, o.c., p. 132.

E puțin probabil însă ca detașamente ale legiunii IV să fi fost prezente în toate locurile unde s-au găsit inscripțiile lapidare și tegulare care o amintesc. Cărămizile și țiglele confecționate de soldați au putut fi transportate în diverse puncte, în funcție de necesitățile economice, edilitare ale centrelor militare și civile ce se dezvoltau în noile teritorii cucerite de Roma și înglobate în Imperiu⁴⁰.

Pentru datarea acestor descoperiri nu dispunem decât de două indicii. Primul, destul de vag, se referă la felul în care apare prescurtat numele legiunii pe stampilele de cărămizi și țigle: LEG IIII FF. Cunoscând faptul că în tot timpul domniei lui Traian, eventual pînă la începutul domniei lui Hadrian, numele legiunii apare prescurtat în forma de mai sus, după această dată prescurtările fiind, fără excepție, LEG IIII FL sau F⁴¹, ceea ce se poate afirma deocamdată cu siguranță e că materialul tegular din Dacia trebuie încadrat cronologic între 102 și 117—119.

Inscripțiile CIL III 1353 și CIL III 1480, care amintesc doi centurioni ai legiunii IV Flavia felix, unul ridicînd un altar la Micia și celălalt fiind înmormîntat la Sarmizegetusa, nu oferă posibilități de datare exactă.

În schimb, inscripția CIL 7904=ILS 2417, ridicată de centurionul M. Calventius Viator, instructor al cavaleriei de gardă a guvernatorului C. Avidius Nigrinus, mult discutată în literatura de specialitate, poate fi încadrată cronologic ceva mai precis. Discuțiile s-au purtat în jurul datării inscripției și calității lui Avidius Nigrinus despre care se credea că ar fi fost guvernator al Moesiei Superior, venit în Dacia doar în 117—118, în fruntea unei armate trimise împotriva iazigilor, în cele din urmă dovedindu-se însă că acest personaj a avut funcția de legat, dar în Dacia, cel mai devreme de prin anii 112—114, cam pînă în 117⁴², cînd e prezent în Dacia C. Iulius Quadratus Bassus⁴³. Inscripția menționată datează deci din anii 112—117, interval în care M. Calventius Viator a ridicat-o la Sarmizegetusa. Probabil și legiunea IV Flavia felix, din care fusese detașat centurionul pentru a îndeplini noua funcție pe lângă garda personală a guvernatorului, era încă în Dacia. Că legiunea mai era în teritoriul din nordul Dunării de Jos cam în acest interval de timp s-ar putea deduce, indirect, și din faptul că ea este singura dintre legiunile rămase în Dacia despre care nu avem nici o dovadă că ar fi participat, chiar și numai cu un detașament, în războiul partic al lui Traian⁴⁴.

Legiunea IV Flavia felix, prezentă în Dacia încă de la sfîrșitul primului război, din anii 101—102, a făcut parte din armata Daciei sau din armata provinciei învecinate, Moesia Superior? O problemă mult discutată și, legat de ea, păreri diferite și asupra teritoriilor din care a fost constituită provincia Dacia în vara anului 106.

Banatul, cîmpia Hațegului și eventual vestul Olteniei, cucerite în 102, deosebite din ele nu s-a creat o provincie aparte, era firesc să fie alipite provinciilor romane din sudul Dunării, în speță Moesiei Superior și să fie menținute cu trupe ale acestei provincii și din cele participante la primul război⁴⁵. După vara anului 106, cînd provincia Dacia fusese constituită de însuși împăratul Traian, e greu de spus cu precizie pînă unde se întindea spre sud și vest. Domaszewski, orientîndu-se după stațiunile vamale *Dierna* (Orșova), *Praetorium* (Mehadia?), *Pons Augusti*, *Sarmizegetusa*, *Micia*, *Ampelum* (Zlatna) credea că ele separau teritoriul aparținător Moesiei Superior de cel al Daciei, în zona de la sud și vest de linia ce unea stațiunile vamale avîndu-și sediul permanent corpuri de trupă din armata Moesiei Superior, inclusiv legiunea IV Flavia felix⁴⁶. O parte din Banat e posibil să fi rămas

⁴⁰ C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 541—542.

⁴¹ Ritterling, o.c., col. 1544; M. Macrea, l.c.,

⁴² Vezi C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—35, p. 77; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, 1944, p. 10—11, în *DissPann.*, ser. I, n. 12, unde se află și bibliografia principală; C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 547.

⁴³ C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—35, p. 77; *Idem*, în *SCIV*, IV, 1953, p. 547; A. Stein, o.c., p. 11—14.

⁴⁴ Legiunile participante la acest război: J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, Bucarest, 1937, p. 5 și 50, în *Bibliothèque d'Istros*, II.

⁴⁵ C. Daicoviciu și D. Protase, l.c.,

⁴⁶ A. von Domaszewski, *Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. I Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenz Zoll*, în *AEM*, XIII, 1890, p. 142—144 și harta de la p. 154 în care granița vestică dintre Dacia și Moesia Superior pornește dintr-un punct de pe Dunăre, situat la vest de *Dierna*, spre nord, pe la est de *Mehadia* și vest de *Sarmizegetusa*, *Micia*, *Ampelum*.

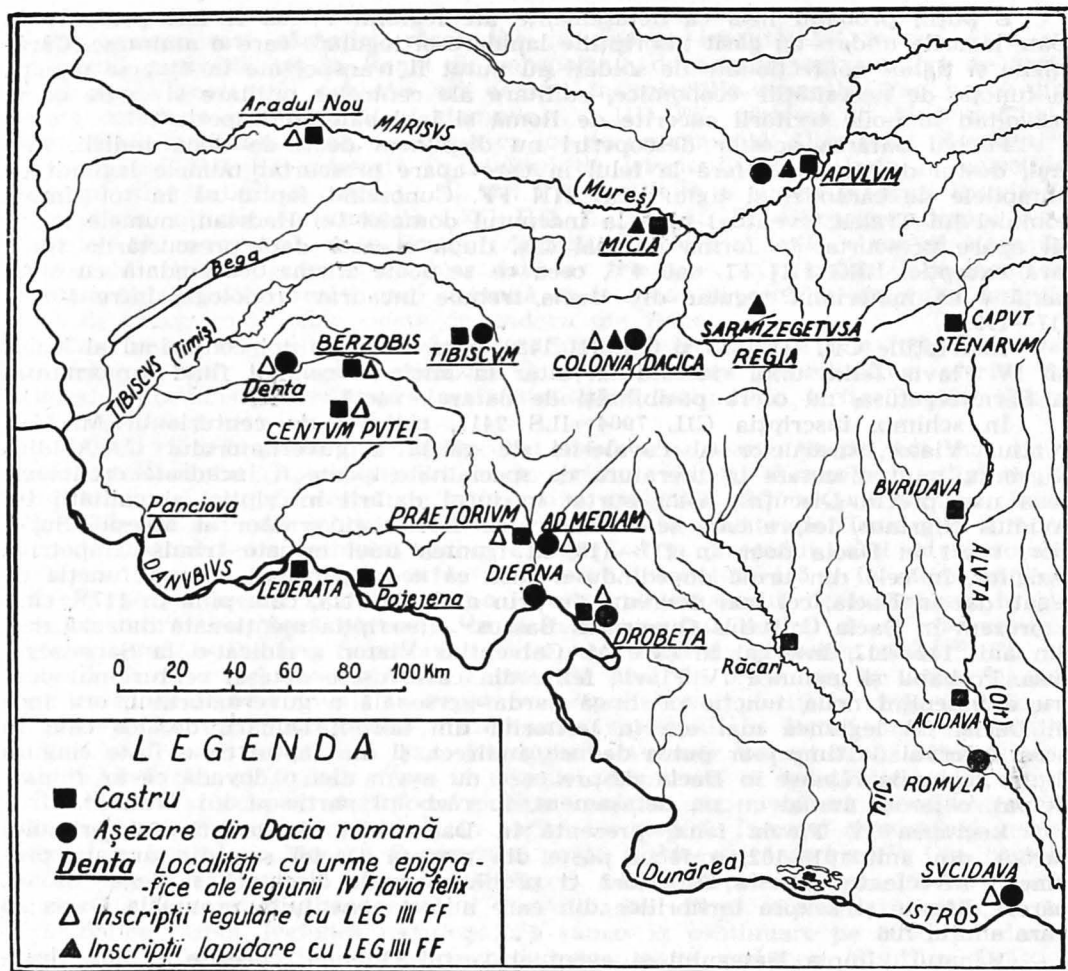

Fig. 2. Răspîndirea urmelor epigrafice ale legiunii IV Flavia felix în Dacia.

alipit Moesiei Superior, întrebarea ce rămîne încă deschisă se referă la întinde-rea acesteia, care pare să fi fost ceva mai redusă decît credea Domaszewski. Si-tuația aceasta a fost explicată în sensul că teritoriile alipite în 102 Moesiei Superior și Moesiei Inferior⁴⁷, la constituirea provinciei Dacia, au continuat să rămînă înglo-bate în provinciile de care aparținuseră inițial, provincia Dacia fiind constituită doar din teritoriile intracarpate, fără sud-estul Transilvaniei (partea din sudul liniei Oltului transilvan), dar cu porțiunea de sud-vest, inclusiv cîmpia Hațegu-lui și Banatul de est⁴⁸. Abia în 118—119, în timpul lui Hadrian, cînd se pro-ce-dează la o reorganizare a teritoriilor nord-dunărene, ele vor forma, împreună cu Oltenia și sud-estul Transilvaniei, Dacia Inferior⁴⁹.

Puțin probabil însă ca legiunea IV Flavia felix să fi făcut parte și după anul 106 din armata Moesiei Superior. S-ar opune unei asemenea păreri, dacă nu atît

⁴⁷ C. Daicoviciu, în *IstRom.*, I, 1960, p. 311, nota 1; M. Macrea, în *IstRom.*, I, p. 349.

⁴⁸ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—35, p. 250, nota 1; C. Daicoviciu și D. Protase, o.c., p. 172, 174.

⁴⁹ C. Daicoviciu și D. Protase, l.c.

prezența unui detașament al ei la Grădiștea Muncelului, însărcinat cu paza regiunii cetăților dacice, faptul că în cavaleria de gardă a guvernatorului C. Avidius Nigrinus este prezent un centurion din această legiune și e greu de crezut că guvernatorul Daciei își aducea instructorul pentru acei *equites singulares* din armata unei provincii învecinate și nu din armata provinciei pe care o conducea. În acest caz este de presupus însă că urmele epigrafice ale legiunii IV Flavia felix din zona de sud-vest a Banatului trebuie să dateze din perioada dintre cele două războaie dacice, legiunea fiind apoi masată în părțile de sud-vest ale Transilvaniei și estul Banatului.

Activitatea legiunii IV Flavia felix în Dacia se încheie, după toate probabilitățile, prin anii 118—119, odată cu reorganizarea teritoriilor nord-dunărene sub Hadrian, când a fost transferată în sudul Dunării, la Singidunum⁵⁰.

I. GLODARIU

DIE LEGIO IV FLAVIA FELIX IN DAZIEN

(Zusammenfassung)

Auf dem Gebiete Daziens gibt es folgende epigraphische Belege über die Legio IV Flavia felix: 1) *Steinschriften* aus Grădiștea Muncelului (Sarmizegetusa Regia), Micia, Sarmizegetusa (Colonia Dacica) und 2) *Ziegelstempel* aus Aradul Nou, Băile Herculane, Berzovia (Berzobis), Celei (Sucidava), Denta, Mehadia, Panciova, Pojejena, Sarmizegetusa, Surduc (Centum Putei), Tr. Severin (Drobeta).

Die Legio IV Flavia felix, die am ersten dakischen Krieg teilgenommen hatte, blieb auf dem vom römischen Reich eroberten Gebiet links der Donau zurück und gehörte zu den Truppen im Banat, das an Moesia Superior angeschlossen worden war. Nach der Beendigung des zweiten dakischen Krieges (106), wurde sie wahrscheinlich in die Truppen Daziens eingegliedert und es scheint, dass sie ihre Standorte im nordöstlichen Banat und im südwestlichen Siebenbürgen hatte (eine Abteilung ist auch in der früheren Hauptburg des dakischen Staates bezeugt). Die Legion blieb in Dazien bis zu der Verwaltungsreform Hadrians während der Jahre 118—119, als sie nach Singidunum verlegt wurde. Bis zu diesem Zeitpunkt gehörten das westliche und südliche Banat, vielleicht auch ein Teil der westlichen Oltenia zu Moesia Superior.

⁵⁰ Ritterling, *l.c.*; C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 541 și nota 1.

CONTRIBUȚIA LUI ZAMOSIUS LA EPIGRAFIA DACIEI*

Preliminarii. Temelia întregii discipline a *Epigrafiei romane* o formează monumentală colecție „Corpus inscriptionum Latinarum”, în a cărei realizare partea principală este opera marelui epigrafist și istoric al Romei antice Theodor Mommsen (1817—1903). Punind bazele unei lucrări atât de vaste și complexe, acest protagonist al erudiției moderne a organizat o remarcabilă școală, o „echipă” numeroasă de colaboratori și elevi (din care cei mai de seamă: W. Henzen, G. B. De Rossi, E. Huebner, G. Wilmanns, Chr. Huelsen, O. Hirschfeld, H. Dessau, E. Bormann, A. Domaszewski, R. Cagnat ș.a.); el a redactat o bună parte din volumele CIL-ului (I, III, V, IX, X), apărute în a doua jumătate a sec. XIX-lea. Munca prealabilă de adunare a materialului epigrafic s-a îndreptat în două direcții: a) examinarea și copierea directă a tuturor materialelor cu inscripție ce au ieșit la iveală și se mai păstrau în muzee și colecții sau risipite prin orașele și satele din fostele teritorii romane, care au trebuit să fie cutreerate din nou dela un capăt la altul; b) colectarea și controlul textelor epigrafice cunoscute numai din manuscrise ori publicații apărute în epoca modernă (dela Renaștere încoace); era o muncă uriașă de confruntare și selecționare, de sistematizare și valorificare a manuscriselor ce conțin inscripții antice din care nu puține au dispărut ori au fost și mai mult deteriorate și mutilate din momentul descrierii lor de către umaniști, erudiți, anticari, diverși călători și amatori, până ce au putut fi examinate de către epigrafiștii experimentați ai sec. XIX-lea¹.

Copiile mai vechi de inscripții romane făcute de cei ce simțeau interes pentru atare texte sînt adesea lacunoase, cu greșeli și multe confuzii, lipsind criteriile riguroase ale disciplinei epigrafice, formată pe încetul și încheată deplin abia în sec. XIX-lea. Erorile comise din cauza ignoranței (dar nu din reacredință) de acești copiiști și anticari au putut fi îndreptate de cele mai multe ori cu deplin succes de către epigrafiști, iar materialul cunoscut azi numai din manuscrise este deosebit de interesant și util pentru cunoașterea antichității.

Falsificatori de inscripții romane. Textele epigrafice transmise de colecționari și erudiți umaniști și istorici (mai ales din sec. XVI) nu sînt integral autentice, căci pe lângă munca valoroasă de copiere a textelor epigrafice, mulți dintre uma-

* În afară de abrevierile folosite în ActaMN., în acest articol s-au mai folosit următoarele:

Analecta, vezi p. 439;

MonHHist. = Monumenta Hungariae Historica, Scriptores. Budapest (infra, nota 9).

¹ Istoria epigrafiei latine: H. de la Blanchère, *Historie de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du „Corpus”* (rédigées [sic] sur les notes de L. Renier), Paris 1887, 64 p.; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, ed. IV, 1914, p. XIX—XXVII „bibliographie de l'épigraphie latine”; Buday Árpád, *Római felirattan*, Kolozsvár-Cluj, 1914, p. 1—23; H. Dessau, *Lateinische Epigraphik*, in *Einleitung in die Altertumswissenschaft* (Gercke-Norden), I 10, 1925, p. 1—9. Despre istoria epigrafiei în Dacia: M. I. Ackner—Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 865, introd. p. III—XXIII; Mommsen, CIL, III, p. 153—160; Buday, *op. cit.*, p. 11—19.

niști — entuziaști admiratori ai antichității romane — au găsit de cuviință să îmbogățească epigrafia latină cu produse proprii, texte fictive scornite după unele analogii cu cele autentice, prezentate apoi ca „piese antice”. Apariția unor asemenea produse — care (pînă au fost identificate și izolate de către editorii CIL) provocau multe confuzii și aberații — se explică² pe de-o parte prin vanitatea și ambiția personală a umaniștilor ce căutau să „publice” cît mai multe și revelatoare texte epigrafice inedite (spre a dovedi uneori anumite lucruri din trecutul regiunii respective), pe de altă parte prin simpla distracție și pasiune puerilă, dublate de perfidia firească a mistificatorilor din toate vremurile. Asemenea produse ale fan-teziei erudiților umaniști sînt, oricum, dovezi semnificative despre interesul și pasiunea pentru materialele epigrafice ale antichității romane, dar și despre modul superficial de cunoaștere a inscripțiilor și a normelor epigrafice, stabilite de fapt abia în sec. XIX, cînd au fost identificate și denunțate textele fictive.

În această „specialitate” sînt cunoscuți numeroși autori din toate neamurile apusene; locul de frunte îl deține un arhitect și pictor napoletan, faimos în domeniul epigrafiei: Pyrrhus Ligorius (Ligorio, 1510—1583 sau —93), considerat ca „Nestorul falsariilor”³, care a depășit toate recordurile în materie: numai la Roma, „inscripțiile” confecționate de el ating cifra impozantă de 3000 (CIL, VI, pars 5, 1885, nr 101*—3093*). Dar Ligorius (ca și alții) nu s-a mulțumit să compună pe hîrtie texte epigrafice, ci s-a îngrijit ca unele să fie săpate în piatră ori marmoră, izbutind a le face verosimile pe unele chiar și pentru epigrafiștii versați din sec. XIX-lea; astfel sînt inscripțiile CIL, VI, 1956, 9493, 9494, 10200, 10171; X, 1733 etc.⁴. Cu toată severitatea și acribia savantă a epigrafiștilor din veacul XIX-lea, este firesc și sigur că nu toate asemenea imitații au fost identificate, iar între inscripțiile publicate ca autentice în CIL sînt încă unele falsificate, după cum este probabil că între „false” nu lipsesc texte autentic romane.

Inscripțiile false din Dacia. La fel ca în apus și ca în toate vechile teritorii romane, s-au falsificat și în Transilvania (începînd din sec. XVI-lea) inscripții latine de către diverși umaniști, erudiți, anticari (ca Ferrarinus, Mezerzius, Zamosius, Köleséri, Saxius, Bartalis, N. Harkányi, S. Literati Nemes etc.), care au fost reproduse în colecții epigrafice și, luate drept autentice, erau utilizate în lucrări istorice asupra Daciei (Seivert, Fridvalszky, Köleséri, Hohenbausen, Neigebaur, Benkő, Ackner-Müller, Jakab Elek ș.a.). Puțini erudiți din sec. XVIII și XIX (înainte de Mommsen) au formulat îndoieli și rezerve privind autenticitatea unora din textele fictive ori au arătat clar că este vorba de falsuri; de ex. Köleséri, Fasching, Orelli, Ackner-Müller, Torma⁵ etc. Cu severitatea metodei sale, Mommsen a separat la a. 1873 net textele false din Dacia, în număr de aproape 90, pe care le-a reprodus cu documentarea și explicațiile necesare în fruntea vol. III al CIL, p. 6*—12*, nr. 33*—105*, stabilind și aportul fiecărui „falsarius” (CIL, III, p. 153—160). Această clasificare nu putea să fie definitivă și imutabilă, în sensul că toate epigrafele cuprinse aici trebuie să fie false: cercetările și descoperirile ulterioare au dovedit că vreo 10 „falsae” sînt autentice⁶, între ele patru piese ale lui Zamosius, a cărui activitate pozitivă și negativă în cîmpul epigrafiei romane este reexaminată în paginile următoare⁷.

² După observația lui Buday, *op. cit.*, p. 7; despre „falsarii” și textele fictive cf. și Cagnat, *op. cit.*, p. 388—395, Dessau, *op. cit.*, p. 4—5.

³ Despre viața și cariera de artist a lui Ligorius: A(dolfo) V(enturi), în *Enciclopedia Italiana* (Roma), XXI 1934, p. 119—120 (cu indicații bibliografice).

⁴ Chr. Huelsen, *Falsificazioni lapidarie ligoriane*, în *Mitteilungen des deutschen archaeol. Inst.*, Roem. Abteilung, X 1895, p. 289—298. Cf. Dessau, *op. cit.*, p. 4.

⁵ C. Torma a arătat în 1863 (ArchKözl., V, p. 16) că inscripția „antică” găsită în canalul Someșului la Cluj în a. 1831: „I(ovi) O(ptimo) M(aximo) fav(ente) q(uum) fur(ore) Dac(orum) null(a) spes pacis (etc.)”, reprodusă mai tîrziu de Mommsen în CIL, III p. 6*, nr 35*, era un fals foarte probabil al „descoperitorului” însuși, eruditul librar și anticar clujean Samuîl Literati Nemes.

⁶ Note epigrafice, VII, Inscriptiții „false” din Dacia care sînt autentice, în ActaMN., I p. 477—481. Cf. M. Macrea, AISc, V 1949, p. 297—301.

⁷ Cîteva părți din acest studiu au fost publicate în ProblMuz. 1960, p. 213—224 (Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic); ele sînt reproduse aici în formă scurtată.

Stephanus Zamosius (Zamoscius)—Szamosközy⁸ a fost unul din cei mai de seamă cronicari-istorici ardeleni (?1565—1612), autor al unei serii de valoroase scrieri istorice redactate în latinește și o parte în ungurește⁹. Prima lui lucrare de erudiție („primitiae laboris mei”) era din domeniul antichităților Daciei romane, pentru care Zamosius manifesta o puternică pasiune din tinerețe, aducînd unele servicii prețioase epigrafiei latine: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, redactată și tipărită în a. 1593 la Padova (Patavium), unde autorul se afla pentru studii la vechea universitate¹⁰, după ce studiasse doi ani la Heidelberg. La universitatea patavină, „celebră nu numai ca loc de formare a oamenilor de știință, dar și ca excelentă școală a manierelor și moravurilor nobile”¹¹, a studiat dreptul și științele politice (1591—1594); dar Zamosius simțea o atracție mai puternică pentru cercetările istorice, în care mai tirziu va da lucrări de valoare. Pasionat admirator al antichității romane, avînd o temeinică cultură clasică (precum ședea bine unui intelectual din vremea umanismului), Zamosius redactează — după întoarcerea din călătoria la Roma (toamna 1591) și poate la Napoli — în timpul zgomotosului carnaval din 1593, lucrarea asupra Daciei, opuscul (249 p. în 16°) de erudiție remarcabil pentru vremea sa, scris într-o limbă latină corectă și care trăda mari calități literare și istorice din partea unui june student. Cartea urmarea scopul de a prezenta publicului și erudiților timpului o imagine geografică-istorică și culturală a Daciei romane pe baza textelor epigrafice, a știrilor istorice-literare, a materialului arheologic și numismatic; ea s-a bucurat de o bună primire între contemporani, fiind reeditată în curînd la Frankfurt (ca anexă la cartea lui Lazius „Reipublicae Romanae commentarii”, 1598; cu unele erori de tipar), servind ca bază și punct de plecare pentru studiile asupra Daciei antice în sec. XVII și XVIII.

Analecta se întemeia în primul rînd pe materialul arheologic și epigrafic notat de Zamosius (prin a. 1585—9) în călătoriile sale prin Transilvania, unde (spune) „nos vix vel exiguum eorum titulorum qui in Dacia supersunt, partem huc congestissimus, nec nobis potestas fuit omnia colligendi” (pref., p. 11 a). Comentariile lui istorice și interpretarea informațiilor literare antice sînt, firește, în majoritate fără valoare ori azi total inutile, față de materialul epigrafic — parte autentic, parte fals — pe care-l prezintă și de care ne vom ocupa mai apropiat urmărind motivele și „metoda” autorului nostru în munca de confecționare a inscripțiilor latine.

În legătură cu materialul epigrafic din *Analecta*, s-a observat că Zamosius a copiat și reprodus un număr restrîns de inscripții autentice, la care a găsit de cuviință să adauge o serie de produse proprii, texte fictive, ticluite de autor și prezentate ca „inscripții romane antice”. Caracterul eronat al unor texte a fost relevat mai demult. J. C. Orelli (*Inscriptiones Latinae*, I, 1828, p. 66) observa „quae

⁸ Despre viața și opera lui Zamosius-Szamosközy: I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 7—92, cu bibliografia mai veche citată acolo, la care să se adauge: Szinnyei J., *Magyar írók* XIII 1908, p. 362—3; Bagary S., *Adalék Szamosközy István életrajzához*, în *Századok*, XLI 1907, p. 80—81; Vass Miklós, *Szamosközy István életéhez*, în *Századok*, XLIII 1909, p. 146—150, cu răspunsul și observațiile lui Bagary, *ibidem*, p. 316—320.

⁹ Lucrările istorice ale lui Zamosius (Szamosközy) sînt: *Rerum Ungaricarum libri* (1566—1586), *Rerum Transilvanarum pentades* (1598—9), *Hebdomades* (1603) și „Însemnări” (1542—1608, în ungurește, o limbă rudimentară, cum se scria în acea vreme), un *Dictionar ungaro-latin*, *Epigrame și poezii politice*. Opera istorică a fost pentru prima dată tipărită în MonHHist., XXI, XXVIII, XXIX și XXX, editată de istoricul budapestan Szilágyi Sándor (Budapest, 1876—1880). — La acestea se adaugă prima sa lucrare de arheologie, epigrafie și anticariat, *Analecta* (1593), care formează obiectul principal în cercetarea prezentă.

¹⁰ Veress E., *Fontes rerum Hungaricarum*, I, 1915 (A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai), p. 96, 100—102. La Padova își va fi latinizat numele unguresc, cum observă un erudit secui în sec. XVIII, Alex. Kovászai, „Szamosközy — nomen suum in Zamosium mutaverit, apposite explicare (în epistola ad me data) videtur clar. Alex. Kovászai dum censet nomenclationem Szamosközi apud Italos ubi agebat barbaram apparuisse, ac ideo procul dubio, Zamosii nomen, facilius enunciationis gratia donantis” (J. Benkő, *Transilvania*, II, p. 602). Benkő observă că numele lui ungurec derivă dela un sat („fuit denique pagus quidam Szamosközi (vid. p. 500) a quo hoc nomen nasci potuit”), dar cercetătorii mai noi susțin că ar fi din „Szamosköz” în Ungaria (Bagary S., *A magyar művelődés a XVI—XVII. században Szamosközy I. történelmi maradványai alapján*, Esztergom, 1907, p. 6), ori „dintre Someșuri, Someșanul”, din Ardeal (Crăciun, *op. cit.*, p. 7). Istoricul-cronicar menționează o singură dată ceva despre obîrșia sa: expresia echivocă „lymphaticum Zamosum meum popularem” (MonHHist. XXVIII p. 154). Din punct de vedere al formei, este mai probabilă derivarea antroponimului „Szamosközy” dela un sat „Szamosköz”, care poate să fi existat în nordul Ardealului. Numele Szamosközi nu este rar în sec. XVI-lea (ex. Veress E., *Fontes rerum Hungaricarum*, III, *Rationes curiae* St. Báthory, 1918, p. 23, 24, 60, 107 etc.).

¹¹ Bagary, *Századok*, XLI 1907, p. 81.

ex eius *Analectis* laudantur saepe sunt vitiosa, meliora tamen Lazianis". Dar majoritatea textelor fictive ale lui Zamosius au fost (înainte și după Orelli) reproduse și citate de erudiți ca autentice, pînă cînd Mommsen a stabilit la 1873 (CIL, III, p. 158) că, pe lângă inscripțiile autentice, copiate de pe monumente în Dacia, Zamosius are un număr aproape tot atît de mare de texte confecționate la Padova, al căror caracter de falsuri este evident: „certissima stultae fraudis indicia prae se ferentes“, spunea marele epigrafist german. În legătură cu asemenea produse literar-„epigrafice“ la modă în sec. XVI-lea, nu este locul și cazul să apărăm ori să acuzăm în chip inutil, exagerînd sau diminuînd ocara ce apasă pe numele unui „falsarius“ ca Zamosius¹², care — ca plastograf — mai are (pe lângă motivele înșirate mai sus, p. 438) eventual justificarea că ticluia inscripții romane stăpînit de un sentiment patriotic: ca bun ardelean, el căuta (în chip firesc) să prezinte într-o perspectivă cît mai luminoasă și favorabilă trecutul roman al Transilvaniei. Acestui scop îi serveau foarte bine „inscripțiile“ confecționate la Padova și plasate între ruinele Daciei romane, iar autorul nostru era crezut pe cuvînt, într-o vreme cînd critica istorică era abia în germe.

Conștient de faptul că o parte din epigrafele sale ar putea să provoace bănuială (nu puține din ele fiind scornituri) Zamosius solicită creditul cititorilor și al criticilor, „... quod ut nostri Aristarchi vicio nobis ne vertant, etiam atque etiam praecamur, ac simul deam Peitho mihi propiciam fieri precor, ut apud illos fidem pariter et gratiam inveniant“ (*Analecta*, p. 11). Era necesar ca zeița Peitho să înduplece pe critici a da crezare autorului ardelean, ale cărui proprii produse epigrafice, unele falsuri stridente („pop(ulus) plebsq(ue) Ulpia Traiana Sar.“, „populo plebique Sargidavensi“, „Dacorum Iassiorum“ etc.), îl arată destul de stîngaci în cepător față de marii maeștri italieni. Dar uneori Zamosius se apropie în așa măsură de originale autentice romane, încît nu este tocmai ușor, ba e chiar imposibil a separa net și absolut sigur materialul epigrafic antic din Dacia de cel compus de către studentul jurist Zamosius în Italia.

Gruparea epigrafelor lui în autentice și „false“ adoptată de Mommsen în CIL, III (cu toată extraordinara doctrină și perspicacitate a marelui savant) nu este absolută și definitivă, fapt recunoscut de însuși „Nestorul epigrafiei latine“ spunînd că „aruncă între cele false cîteva texte care deși în felul cum apar azi nu puteau nicidecum să existe în realitate, par totuși să fie alcătuite pe baza unui fragment genuin“ (CIL, III, p. 158). Atare neîncredere se referă natural numai la inscripțiile pe care le-a copiat singur Zamosius, iar alți martori nu le-au transmis. Astfel tot ce s-a păstrat numai la el, fiind ori părăind suspect lui Mommsen, a fost trecut în CIL la lotul „falsae“; încît între cele autentice nu s-a putut strecura niciuna din fictivele lui Zamosius. Dar bănuiala și neîncrederea lui Mommsen (care cunoștea pe Zamosius numai din *Analecta*, fără să știe de inscripțiile din opera de istorie ardeleană¹³; cf. infra, p. 446—449) au făcut să fie aruncate între „falsae“ cîteva texte ce nu au nimic suspect ori hibrid, putînd să figureze între cele autentice, dacă ținem seama și de faptul că Zamosius (ca și alți erudiți contemporani) a denaturat inscripțiile nu numai prin confecționarea de texte integral fictive, ci prin copierea greșită ori lacunoasă și interpolarea textelor autentice, lucru ce a fost verificat la inscripțiile copiate și de alții sau păstrate în original pînă în ultima vreme. Mommsen a relevat unde era cazul erorile de transcriere, omisiunile și interpolările practicate de Zamosius.

În *Analecta*, Zamosius are 61 epigrafe din Dacia, pe care Mommsen le-a repartizat în două grupe aproximativ egale: a) autentice, b) false. Cele dintîi, în număr de 32, sînt integral autentice (cu unele omisiuni și erori de amănunt). Inscripțiile false ale lui Zamosius comportă un interes deosebit nu numai pentru metoda și tehnica falsificatorului, ci și pentru stabilirea numărului mai precis al pieselor autentice cuprinse în *Analecta*.

¹² Cf. aprecierile lui Szász F., ErdMúz., 1909, p. 172, citate și traduse în ProblMuz, 1960, p. 216.

¹³ Mommsen nu avea cunoștință de manuscrisele lui Zamosius; de aici confuzia pe care o face (ca și mai înainte Miron Costin, după „Ioannes Zamoscius“ al lui Toppeltin) cu cancelarul polon Ioan Zamoyiski: „quaedam ad Clausenburghum [Napoca-Cluj] spectantia excerpta ex schedis Ioh. Zamosii Polonorum facile principis mortui a. 1609, descripta ex schedis Opitzianis a Roberto Robertino...“ (CIL, III, p. 157). Cf. Crăciun, *op. cit.*, p. 9.

I. INSCRIPTIILE FALSE ALE LUI ZAMOSIUS

Textele epigrafice din *Analecta* considerate false de Mommsen sînt în număr de 29 (CIL, III, nr. 38*—41*, 55*—58*, 74*—94*, dispuse în ordinea geografică a localităților din Dacia unde le-a plasat Zamosius). În reexaminarea lor noi vom urma însă ordinea expunerii adoptată de autorul lor pentru necesitățile argumentării sale cu privire la istoria Daciei romane.

1. — După o expunere geografică asupra Daciei sud-vestice, a râului Tibiscus etc., avînd nevoie de o confirmare epigrafică locală, Zamosius ticluiește un text epigrafic, plasat „ad Ulpam Traianam” (Grădiștea Hațegului): „M. Papirio M.f. Cor. praef. coh. I Pann. in Dacia, praef. ripae Tibissi, Danuvii curatori pontis Aug. in Moesia, IIviro, pop. plebsq(ue) Ulpiae Traia. Sar. patr(ono) h.m.p.” (*Analecta*, p. 8 = CIL, III, 90*). Este compusă după modelul obișnuit al inscripțiilor onorare, cu adausurile lui Zamosius; cf. Szádeczky-Kardoss, *Acta Ant.*, II, 1953, p. 80.

2. — Spre ilustrarea grijii împăratești pentru Dacia, Zamosius pune „ad Ulpiae Traianae rudera lapis alius”: „Imp. Caes. M. Aelio Antonino Pio — cuius nutu et auspiciis Dacica gubernatur, M. Surrianus pr. pr. numini eius” (*Analecta*, p. 11 = CIL, III, 83*).

3. — Problema iazigilor în legătură cu Dacia este rezolvată printr-o epigrafă plasată „in vico Ulpiae proximo”: „C. Clovi, praef. m(ilitum) Dacorum Iassiorum” (*Analecta*, p. 11 = CIL, III, 84*), prin confuzie cu tribul *Iassi* (Jászok) din Ungaria medievală.

4. — Relevînd elementul *-dava* în toponimie („Singidava, Comodava, Sergidava et plura quae Ptolemaeus habet in daua desinentia”, identice cu *dana*, ca Dauî cu Dani), scrie „lapidum vero reliquiae in Dacia daua ostendunt dici oportet”. Natura mincinoasă a afirmației rezultă din faptul că înainte de a. 1943 (inscripția dela Rîșnov cu numele *Comidava*, descoperită de M. Macrea, AISIC, IV 1944, p. 236) în Dacia nu există epigrafe cu nume topice în *-dava*. Pentru a furniza un suport epigrafic, la textul lui Ptolemeu, Zamosius confecționează un „lapis truncus”: „Aul. Cris.../ Volt.../ XIII.../lorum iniuria et.../nis violentia diruptum populo/ plebique Sergida/vensi restituit” (*Analecta*, p. 16 = CIL, III, 87*, unde Mommsen observa „inde fluxit quo scribit Vaillant, *La Romanie* 1, 83, in insula Aluti ad meridiem ab Hermanstadio repertam esse tabulam aheneam inscriptam SERGIA DAVENSI POPVLO”).

5. — Prin confuzia lui Hadrianus cu Traianus (deși relatase cucerirea Daciei de către acesta), Zamosius confecționează o dedicație: „Imp. Caesari Divi Nervae Traiano Hadriano — cuius virtute Dacia imperio addita felix est” (*Analecta*, p. 18 = CIL, III, 81*).

6. — După un text autentic (CIL, III, 1452), plasează unul fictiv (din elemente disparate): „I.O.M. et Fortunae secundae Caes. M. Antonini Imp. M. Licinius Cor. IIvir col. Tac. Sarmiz. et flamen dialis signum Iovis ex vetustate restituit” (*Analecta*, p. 25 = CIL, III, 77*).

7. — Dedicția *Analecta*, p. 26 = CIL, III, 82* poate fi autentică, rău ori incomplet copiată de Zamosius (infra, p. 445).

8. — Impresionat de bogăția aurului în Dacia (pe care voia să o illustreze prin dovezi epigrafice locale), Zamosius compune un text ingenios pentru vremea sa, „Tordae in suburbio ad Boarium lapis humi proiectus”: „D.M. P. Aelio T.f. quaest. r. auri lustralis coactori ac civitatum Volmerii et Petovii curatori. Q. Laelius Aesopius b.m.m.p.” (*Analecta*, p. 36 = CIL, III, 39*). Principala sursă de inspirație a textului este indicată de autor: inscripția din Roma (CIL, VI, 1923), citată (p. 37): T. Staberio Secundo coactori argentario (etc.). Numele „Petovium” e luat din inscripția autentică *Analecta*, p. 76 (= CIL, III, 1399), iar pentru Volmerium dă „lămurirea” (p. 39): „porro Volmerium quod in lapide Tordensi paulo antecitavimus [!], urbis nomen fuit, qua Sargetia amnis ex Ulpiae claustris per angustiam montium elapsus in Marum se involvit. Ii montes nunc quoque ab incolis Volomiri iuga appellatione vetusta vocantur, a Valamerio Daciae rege. Nam Valamir,

Theodemir, Vidmir Dacicas et Geticas esso voces, cum barbarum earum sonus, tum historiae Gothorum testantur". Orașul Daciei „Volmerium“ este confecționat din numele slav de sat românesc din Hunedoara *Balomir* (două: la Orăștie și la est de Hațeg; Zamosius se gădea la al doilea), din care el face „Volomiri iuga“, munții Balomirului, combinat cu numele regelui ostrogot *Valamer* (sec. V e.n.), devenit în imaginație „Daciae rex“. Despre regele got se vede că a citit el ceva în cronică lui Iordanes (Getica). Scornitura cu orașul „Volmerium“ a fost luată în serios de erudiții sec. XVIII, căutându-i o justificare: pentru S. Timon Volmerium și Poetovium se află în altă provincie, nu în Dacia, iar alții admiteau identitatea între Volmerium și satul Balomir¹⁴. După asemenea „dovadă“ pentru continuitatea toponimiei și a vieții istorice în Dacia (Volmerium-Valamer-Volomiri iuga), Zamosius mai aduce una în același sens, de valoare identică: derivarea numelui de sat Vețel (la vest de Deva) din numele... regelui Decebal.

9. — După altarul votiv din Roma: Apollini Aug. sacr. Felix Aug. lib. optio et exactor auri et argenti et aeris (*Analecta*, p. 37 = CIL, VI, 42), Zamosius ticluiește un text plasat la Alba Iulia: „Ti. Serranus exactor a.a.a. Aug. Aesculapio super salute coniugis Crispinillae b.m.h.s.f.“ (*Analecta*, p. 37 = CIL, III, 57*).

10. — În legătură cu apeductul roman dela Ulpia Traiana („aqueductus cuniculato opere factis vestigium...“), Zamosius compune: „C. Marius Drusus C.f. pr. pr. dictus ex provincia Dacia tribunus laticlavialis praef. leg. XIII G., fontium aquarumque caelestium ex montibus delabentium torrenti sufflamen his muris fossaq(ue) opposuit et ad plana perduxit“ (*Analecta*, p. 40 = CIL, III, 89*), sub influența textelor autentice CIL, III, 1061 („...aqua aperiendas“), 1446 („aqua inducta colon. Dacic. Sarmiz.“).

11. — După CIL, VI, 1444 și alte texte (cu militari decorați), Zamosius compune: „C. Rutilio Coclitii C.f. viro gymnasiarchae leg. imp. Caes. M. Aur. Antonini Aug. propr. Daciae honorum omnium candidato praef. leg. XIII G. donato sacra corona murali ob rem fortiter gestam in expeditione Dacica. S.P.Q. Ulp. Traia. Sarm. patrono de rep. b.m.p.“ (*Analecta*, p. 45 = CIL, III, 86*).

12. — „Eiusdem argumenti est lapis... sed mutilatus vetustate“: „M. Licinio Muciano cens.../ Crescenti eq.../nis VII et XII G. donis donato.../tutem fortitudinem.../ bello Dacico ab imp. Traiano/ corona victrici“ (etc. *Analecta*, p. 45 = CIL, III, 85*).

13. — După inscr. *Analecta*, p. 50 (= CIL, III, 1434) este elaborat textul fictiv „Mercurio et Minervae dis tutelarr. s.“ (*Analecta*, p. 50 = CIL, III, 79*).

14. — Pentru dovedirea cultului Dioscurilor, face o inscripție pe un relief, la Ulpia Traiana: „Cast. et Poll. d.d. I.O.M. ff.“ (*Analecta*, p. 51 = CIL, III, 75*).

15. — Alba Iulia, „ad fanum Valachorum“: „T. Laelius T.f. flamen sac. q. col. Apul. aram hanc Romae con. p.s.f.c.“ (*Analecta*, p. 56 = CIL, III, 55*), după elemente comune din inscripții („Romae aeternae“, CIL, III, 1422; *Analecta*, p. 65 etc.).

16. — În ruinele vechiului Apulum „M. Munatius M.f. cum Balbino quaestionum causarumq(ue) iudex flam. dial. mun. col. Apuli pro felici ex urbe reditu p.“ (*Analecta*, p. 56 = CIL, III, 56*), care ar putea fi inspirat, dacă nu de vreo inscripție antică cu „ex urbe reditus“, eventual chiar de „întoarcerea fericită“ a lui Zamosius și Sombory la Padova din călătoria la Roma (1591).

17. — Inscriptia *Analecta*, p. 64 = CIL, III, 74* pare a fi autentică (infra, p. 445).

18. — După inscripția precedentă este formulată „M. Septimius C.f. Menti Fidique deab. praesentibus ex voto s. p.“ (*Analecta*, p. 65 = CIL, III, 78*).

19. — Dedicția plasată la Ostrov (Hațeg), „Spei Virtuti Victoriae d.d.d. quarum numine prosperitas et honor Imp. Caes. Traiani successu felici aucta sunt, Q. Axis Aelianus proc. numini eius l. d.d.d.“ (*Analecta*, p. 65 = CIL, III, 80*) arată completa ignoranță în cronologie: Axis Aelianus trăiește cu 120 de ani după Traianus.

¹⁴ Cf. Benkő, *Transilvania*, I, p. 545 și studiul lui Koncz J., *Benkő J. Hunyadmegyeről*, în HTRE, XII 1901, p. 77–80, care, în colaborare cu arheologul-epigrafist devens Téglás G., reproduce și inscripția confecționată de Zamosius, fără să releve caracterul ei fals.

20. — Altarul plasat la Ostrov: „Febri divae, Febri sanctae, Febri magnae Camilla Amata pro filio male affecto p.“ (*Analecta*, p. 66 = CIL, III, 76*) ar putea fi inspirat de vreo boală a autorului.

21. — După termenul „castellum“ (menționat de Frontinus), pe care-l discută, confecționează un text la Ulpia Traiana: „D.M. M. Vibio M.f. Ter. fontis Rubiconis castellario Agrippina coniux marito dilecto sibi et suis p.“ (*Analecta*, p. 69 = CIL, III, 92*), despre care Mommsen observă „finxit, ne castellarii exemplum sibi deesset“.

22. — Admirînd sensul practic îmbinat cu gustul pentru monumental și măreț în construcțiile romane, Zamosius îl redă într-o formulă pregnantă: „nisi utile est quod facimus, stulta est gloria“ (*Analecta*, p. 71 = CIL, III, 58*), vers din Fedru III 17, 12 (recunoscut de Gudius), din care Zamosius face „Albae quoque lapis epitaphikós ex vetustate...“.

23. — *Analecta*, p. 77 = CIL, III, 38* este autentică (infra, p. 444).

24. — După modelul ei ticluiește textul pus la Turda, „prope ruinas, Basilicae Aurelianae mentio, sic“: „Qu. Laelio Q.f. trib. pleb. basilicae Aurelianae ornameto Cn. Sosias Marcellinus aedil. socero benemer. ubi et ipse situs est p.“ (*Analecta*, p. 77 = CIL, III, 40*).

25. — „Epitaful“ dela Ostrov „D.M. Quae prior debui mori urgentibus fati filius unicus me praevertit, quod miserrimum fatu est. Laelia Sola mater infelicissima. Herculi filio carissimo p. vixit ann. IX m. V d. XIII“ (*Analecta*, p. 80 = CIL, III, 93*), este o compoziție elegantă a lui Zamosius (care o numește „marmor pathetikotaton“) după epitafe cu caracter literar din Italia.

26. — Inscripția plasată la Peșteana (Hațeg) „Laeviae suae nepti carissimae avia Lucretia Sola senex de suo p. vixit an. VII m. V“ (*Analecta*, p. 81 = CIL, III, 94*), joc de cuvinte, obiectiv obscur.

27. — „Epitaful“ plasat la S. Maria-Orlea (Hațeg), în cimitir, „Dis manibus, memoriae C. Reguli moribus decore natalibus dd. Hyacintho vel Narcisso comparandi qui vixit an. XII m. III, ter in publico spectant. s.p.q. Traianen. quater in curia spectante Imp. M. Antonini procos. saltavit cantavit iocis omnes oblectavit, cunctis placuit, Felix Regulus pater infelix“ (*Analecta*, p. 81 = CIL, III, 91*) este confecționat după o inscripție falsă din Napoli (CIL, X, 201*), cum a observat Mommsen.

28. — Textul pus la Turda (după autentică CIL, III, 917) „Vixi dum vixi bene, iam mea peracta, mox vestra agatur fabula. Valet et plaudite, vix. annis LXVII, Sulpitiae aviae C. Plautianus b.m.p.“ (*Analecta*, p. 82 = CIL, III, 41*) este un joc de cuvinte banale.

29. — *Analecta*, p. 86 = CIL, III, 88* este autentică (infra, p. 446).

Prin compararea textelor fictive cu cele autentice din care s-a inspirat ori a luat elemente, ca și prin observarea procedului, a criteriilor și obiectivelor în fiecare caz la Zamosius în operația de plăsmuire, se poate spune că din cele 29 piese apar cu siguranță falsificate numai 25, căci 4 (nr. 7, 17(?), 23 și 29) sînt după toate aparențele de pus între cele autentice. S-ar putea apoi ca unele inscripții în adevăr false să fie nu scornite integral, ci, așa cum s-a spus, interpolări și amplificări ale unor texte autentice.

II. INSCRIPȚII AUTENTICE ÎNTRE „FALSAE“

Între cele 61 epigrafe în *Analecta*, numai 32 au fost considerate autentice de către Mommsen și cuprinse în CIL, III, partea 1, nr. 917, 972, 984, 987, 1013, 1015, 1028, 1045, 1061, 1065, 1069, 1077, 1129, 1146, 1175, 1180, 1181, 1186, 1188, 1193, 1213, 1397, 1399, 1417, 1422, 1434, 1452, 1458, 1459, 1470, 1537. Din acestea (unele copiate cu greșeli și lipsuri), numai trei sînt cunoscute azi exclusiv din cartea patavină a lui Zamosius: 1065, 1417, 1458 (1417 „Numini Aesculapi et Hygiae Aelia Venusta v.s.“, la care Mommsen observa „haec quamquam venit a falsario, tamen visa est tuto posse admitti“).

Cum s-a amintit (p. 440), clasificarea adoptată de Mommsen (autentice și „falsae”) pentru textele epigrafice din *Analecta* lui Zamosius nu este lipsită de elemente subiective, unilaterale, mai întâi din cauza rezervei foarte pronunțate, chiar excesive față de autenticitatea inscripțiilor pe care nu le-a transmis nimeni în afară de Zamosius. Numeroasele falsuri ale acestuia (unele ceva mai „reuite”) au discreditat făcând neverosimile citeva texte epigrafice care trebuie să aparțină celor autentice. În fața criticii mommseniene, Zamosius — prin ampla activitate de „falsarius” — s-a pomenit în situația mincinosului din proverbul care spune că nu este de crezut „nici cind spune adevărul”. Deși vin numai dela un „falsarius”, inscripțiile CIL, III, 38* și 88* sint cu siguranță autentice, iar 74* și 82* eventual greșit ori incomplet copiate.

CIL, III, 38*. Din Turda (Patavissa romană, unde toți erudiții pînă la Torma C. au localizat greșit orașul roman Salinae), Zamosius înregistrează un text (*Analecta*, p. 77) „Tordae in templi propyleo, quod forum spectat, lapis truncus Gordiano inscriptus est cum hoc indice:

IMP. CAES. M. ANT. GORDIANVS
PIVS. FELIX. INVICTVS AVG
BASILICAM LEGVM AC... (caetera desunt)¹⁵.

Înainte de Mommsen (1873), nimeni n-a tras la îndoială autenticitatea epigrafei zamosiene dela Turda, ceea ce (firește) încă nu constituie o probă suficientă pentru autenticitate, — căci cele mai multe inscripții fictive fuseseră admise ca bune de către aceiași erudiți. Mommsen a cuprins inscripția dela Turda între false (CIL, III, 38*), adăugînd însă „interpolata magis quam plane conficta; nam in fine subest LEG V MAC.”. Menționarea legiunii V macedonica — despre a cărei semnificație Zamosius nu avea cunoștință¹⁶ — arată că epigrafa (lipsită de elemente suspecte ori fanteziste) poate fi considerată integral autentică, nu interpolată. Mommsen a declarat inscripția „falsă” (cel puțin parțial) din cauza cuvîntului „basilica”, necunoscut în epigrafia Daciei, care însă nu justifică presupunția că termenul ar fi interpolat, simplă scornitură a lui Zamosius, căci află explicație și justificare deplin mulțumitoare. Mai întâi, numele și titulatura împăratului sînt în ordine¹⁷. S-ar putea ca numele ANT. să fie abreviat de Zamosius (ca FORT în loc de FORTVNE, infra, nota 23). Pînă la cuvîntul BASILICA inclusiv, el a copiat și înțeles textul epigrafic; dar apoi LEG V MAC le-a citit LEGVM AC, adică „legum ac”, gen. plur. al lui *lex*, înțelegînd „basilica legum” o basilică a legilor, expresie pentru care un umanist găsea cu ușurință explicația necesară: „basilica iuris dicendi locus fuit in foro, ubi legum controversiae a trib(unis) plebis discutebantur. Ea splendida et magnifica in urbibus eminebat. Ita et hodie in praecipuis Italiae, Germaniae aliarumque regionum urbibus cultissimae basilicae visuntur (etc.)”. În inscripția potaissensă este vorba, evident, de „basilica leg(ionis) V Mac(edonicae)”, cum s-a observat mai demult (Ackner-Müller, citînd „basilicam legionis V Macedonicae”), deci termenul avea o semnificație militară. Basilica legionis este cunoscută în alte provincii: însemna o clădire în care trupa făcea instrucție pe vreme rea, la adăpost de frig, ploaie, vînt, „basilica exercitatoria”; „ut tempore hiemis de tegulis vel scindulis, quae si deessent, certe de cannis, ulva vel culmo et porticus tegentur ad equites et quaedam velut basilica ad pedites, in quibus tempestate vel ventis aere turbato sub tecto armis erudiebatur exercitus”, spune Vegetius (*mil.* II 23, p. 58). Asemenea construcție a unităților este cunos-

¹⁵ Reprodusă de Gruter, 171; Huszti, *Dacia Mediterranea*, nr 171, *Ó és újj Dacia* (1791), p. 43; Fasching, *Vetus Dacia* (1725), p. 41; Fridvalszky (Toroczky) nr 52; Seivert, p. 29, nr 34 (cu altă împărțire a cuvintelor în rînduri); Neigebaur, *Dacten* (1851), p. 201, nr. 3 (numai după Seivert), considerînd-o probabil identică cu „falsă” — autentică CIL, III, 37* = AISC, V, p. 297–301 = ActaMN, I p. 478, nr 2; Ackner-Müller, *op. cit.*, nr 695. Vass J., *Erdély a rómaiak alatt* (Cluj, 1865), p. 78 o citează ca dovadă pentru pomenirea lui Gordianus în Dacia; Orbán B., *Torda város és környéke* (1889), p. 77 („falsă”).

¹⁶ În alte texte epigrafice (pe care le-a copiat) unde apare numele legiunii V macedonica, Zamosius îl scrie LEG-VM, fără să-l înțeleagă (*Analecta*, p. 64a = CIL, III, 1077; 64b = CIL, III, 987; MonHist. XXIX, p. 82 = CIL, III 854 = 7657, infra, p. 447). Cînd vorbește de legiunile romane din Dacia (*Analecta*, p. 84), el înșiră: XIII Gemina, VII Apulensis [? !], I Adiutrix, cu observația „fuerunt in Dacia plures quoque legiones, uti XXX”.

¹⁷ Cf. CIL, III, 37* și AISC, V, p. 299; RE, I, col. 2619–28.

cută și din câteva inscripții: CIL, VII, 965 (Britannia = *The roman Inscriptions of Britain* (R. G. Collingwood — R. P. Wright), Oxford, I 1965, nr. 978) „coh. I Ael. Hispanorum mil. eq. ... basilicam equestrem exercitatoriam iam pridem a solo coeptam aedificavit consummavitque”; 287 (= InscrBrit. I nr. 605) „basilicam vetustate a solo restitutam, eq(uites) alae Sebussia[nae]”, 445 (= InscrBrit. I, nr. 1091) „Imp. Caes. M. Ant. Gordianus p.f. aug. balneum cum basilica a solo insstruxit”; la Syene-Assuan, CIL, III 6025 „coh. I Fl(avia) Cil(icum) eq. basilicam fecit”; în Germania la Mogontiacum CIL, XIII, 6672 „mil(es) leg. XXII F(erratae), cust(os) basil(icae)”¹⁸. Asemenea informații sporadice (date mai amănunțite lipsesc) indică existența unei construcții militare „basilica”, atât la formațiile auxiliare, cât și la legiuni: nu avem deci vreun motiv a crede că la Potaissa în Dacia ar fi exclusă existența unei atare instalații și că inscripția copiată de Zamosius ar fi o scor-nitură a lui¹⁹. De altă parte nu este probabil că Mommsen n-ar fi cunoscut știrile despre „basilica exercitatoria” ori că n-ar fi înțeles explicația pasajului „BASILICA LEGVM AC” copiat corect de către junele „epigrafist” Zamosius prin a. 1585—9 când a umblat pe la Turda; atitudinea critică, însă, deosebit de severă față de „falsarius” a făcut pe Mommsen să arunce între „falsae” un text fragmentar care (putând să fi existat chiar în forma transmisă) aduce o prețioasă informație epigrafică asupra legiunii V macedoneană: construirea (sau renovarea) în timpul lui Gordianus III (238—244) a unei „basilica”, a cărei piatră comemorativă (fixată în fațada principală) purta textul transmis numai de Zamosius²⁰. Inscripția, din care exista în sec. XVI-lea cam jumătate (partea inițială), ar putea fi întregită, ex. gratia:

IMP(erator) CAES(ar) M(arcus) ANT(onius) GORDIANVS
PIVS FELIX INVICTVS AVG(ustus)
BASILICAM LEG(ionis) V MAC(edonicae)
[?a solo instruxit, ?refecit]
[?per leg. aug.]
[?curante ?]

În privința locului unde se afla inscripția pe la a. 1585, indicația lui Zamosius este echivocă: „Tordae in templi propylaeo²¹ quod forum spectat”, adică la una din bisericile gotice mari ale orașului (una rom. cat., alta calvină), ambele așezate în piața centrală (Piața Mihai Viteazul, Libertății); poate să fie fixată într-un zid al unei clădiri, de unde nu este exclus să iasă la iveală în viitor.

CIL, III, 74*, Zamosius, *Analecta*, p. 64, din Bretea Română (r. Hațeg):

APOLLINI GRANO
ET SIRONAE DIS PRAE
SENTIBVS Q. AXIVS AELI
ANVS V.E. PROC AVGG.

Este foarte probabil autentică, greșit copiată ori interpolată de Zamosius (N. Gos-tar, *Materiale*, II, 1956, p. 635—8).

CIL, III, 82*, Zamosius, *Analecta*, p. 26 „ad viculum Valachorum Kornesd com. Hunyadensi propter fanum in rubro marmore

IMP CAES ANTONIO
PIO AVG COLONIA
SARMIZAEGETHUSA“

poate fi autentică, rău ori incomplet copiată de Zamosius.

¹⁸ RE, III (1897), col. 94 (Mau); *Thesaurus linguae Latinae*, II (1906), p. 1763.

¹⁹ Falsificare integrală, după „BASILICA LEGVM AC ...”, este cealaltă inscripție a lui Zamosius (*Analecta*, p. 77, supra, p. 443, nr. 24).

²⁰ Dedicățiile (statui, inscripții) făcute lui Gordianus în Dacia: Macrea, AISC, V, p. 299—300; ActMuz. 1956, p. 109—110. Legiunea V Macedonica a luat epitetul imperial „Gordiana” (ActMuz. 1956, p. 120—1).

²¹ Poate zidită într-un perete al bisericii dinspre piață: cf. inscripția CIL, III, 1434 „Haczak (Hațeg) in ecclesiae latere”, Mezerzius, „in propylaeo templi Hazakiensis” Zamosius (*Analecta*, p. 49b).

CIL, III, 88*, din Bretea Streiului (r. Hațeg); Zamosius, *Analecta*, p. 86a „Brettae in sacello eadem legio extat in lapide figuris anaglyphicis et quiddam hieroglyphicum docentium exornato:

D M
Q. IVLIVS SECVNDI
VE LEG XIII G VI
AN LX OE IVL SEC
F P P“.

În ediția de la 1598 (supra, p. 439), p. 37 e scris în r. 2 „C. IVLIVS“, variantă luată de editorii de mai târziu (afară de Mommsen), citind *C(aius) Iulius*. Inscriptia a fost reproducă de: Gruter, 547,9; Fridvalsky, nr. 79; Seivert, nr. 191, care dă lectura: D(is) M(anibus) C(aius) Iulius Secundinus ve(teranus) leg(ionis) XIII G(eminæ) vi(xit) an. LX d(ies) II(?), Iul(ius) Sec(undinus?) f(ilius) p(atri) p(ientissimo)?; Neigebaur, *op. cit.*, p. 89; Ackner—Müller, nr. 206 (cu lectura lui Seivert). Mommsen o cuprinde între false (CIL, III 88*), observînd „genuinum esse titulum non credo, cum praecedat nr. 1045 Iulii Primi, quamquam fieri potest, ut corruptus magis sit quam confictus“. Deci îndoiala lui are puțină consistență, prezentată cu șovăială. Dar nimic nu arată că epitaful lui Iulius Secundinus ar fi plăsmuit de Zamosius după al lui Iulius Primus (CIL, III, 1045, copiat de el greșit cu omiterea unui rînd la început I. O. M., fapt pentru care totuși Mommsen nu-i contesta autenticitatea); greșelile epigrafei sînt explicabile prin neglijența în copiere și reproducere, eventual prin stîngăcia meșterului pietrar antic, dacă este să atribuim vreo semnificație reală expresiei lui Zamosius „...quiddam hieroglyphicum“; erori ca desacordul „Iulius Secundi(?)“, ori abreviere pentru *Secundi(nus)?* arată oricum că forma epitafului nu este în ordine. VE în r. 3 poate fi abreviere VE(teranus) ori E + T ligatură. Transcrierea cuvintelor prescurtate nu pare să fie tocmai corectă: în OE(?) IVL. SEC. ultimul cuvînt trebuie să fie abreviația arbitrară a lui Zamosius. Dealtfel erorile de transliterare a cuvintelor din inscripții la Zamosius nu sînt o raritate, cum se știe și s-a amintit. Prenumele lui O. IVLIVS SECVNDI(nus?) trebuie să fie Q(uintus), cum a scris Zamosius în 1593, nu C(aius), cum s-a tipărit în ediția din a. 1598. Chiar avînd erori și nepotriviri cu criteriile epigrafice, inscripția (citată de Zamosius pentru faptul că atestă legiunea XIII Gemina) nu are elemente fanteziste ori suspecte; poate fi deci restabilită între textele epigrafice neaoșe:

D M
Q(uintus) IVLIVS SECVNDI(nus?)
VE(teranus) LEG(ionis) XIII G(eminæ) VI(xit)
AN(nos) LX, Q(uintus?) IVL(ius) SEC(undus?)
F(ilius) P(atri) P(ientissimo)?

III. INSCRIPTII ROMANE ÎN „ISTORIA ARDELEANĂ“ A LUI ZAMOSIUS

Din lucrările și fragmentele sale istorice și literare (supra, nota 9), rezultă că, după întoarcerea din Italia în Transilvania (a. 1594), Zamosius nu s-a ocupat decît incidental cu arheologia și epigrafia Daciei romane, angajat în vîltoarea luptelor și frămîntărilor din țara sa la sfîrșitul sec. XVI-lea. Preocupat de problemele vieții ardeleni contemporane (ca și de propria sa existență, uneori plină de greutăți și amărăciuni), Zamosius a trecut pe al doilea plan studiul antichităților (în care își formase o specializare, în cursul studiilor în Italia), părăsind cu totul apucătura urită de a falsifica inscripții romane, pe care o deprinsese la Padova și la Roma, sub influența nefastă a „specialiștilor“ italieni din a doua jumătate a sec. XVI-lea. Adunînd material documentar pentru istoria Transilvaniei, Zamosius a mai notat cîteva inscripții romane din Dacia (Cluj, Zlatna, Alba Iulia), pe cari cu siguranță (ori foarte probabil) nu le cunoscuse la 1593 și pe cari le amintește și comentează în cursul narațiunii evenimentelor legate de acele localități, descriînd

ruinele și monumentele de aici și făcând precizări interesante și competente; sînt valoroase și deosebit de utile descrierile ruinelor din cîteva localități antice (Po-taissa, Ulpia Traiana, Apulum).

Inscripții din Cluj. În *Analecta*, Zamosius nu amintise nicio epigrafă de la Cluj, nu vorbea de localitate și urmele romane, făcînd doar afirmația greșită „Claudiopolim esse Zeugma Ptolemaei multi lapides in Transylvania docent“ (*Ana-lecta*, p. 6b)²², ceea ce este o aberație —, după ce „demonstrase“ că Gormanus (Ptolem.) se găsea la Cassovia (Kassa), nu la Cluj. Cauza tăcerii ar putea fi împrăjurarea că, înainte de plecarea la studii în străinătate, Zamosius a stat prea puțin sau deloc la Cluj, căci dacă ar fi umblat prin acest oraș nu putea să-i scape neobservate cele trei inscripții prețioase și interesante pentru localitatea romană, pe care (în *Hebdomades*) le reproduce și comentează în chip magistral (pentru vremea sa) în legătură cu numele așezării antice de la Cluj. Descriînd orașul contemporan (așezarea, populația, viața publică, bogăția pămîntului etc.), el face precizarea „ipsa urbs bifariam dividitur: in veterem et novam, sed quae iisdem moenibus clauduntur. Veteris, quae novis tamen aedificiis constat, non nulla memoria in antiquis inscriptionibus superest. Ex quibus satis apparet, Romanorum colonia Napuca m fuisse, cuius urbis Ptolemaeus in civitatibus Daciae meminit, licet nonnihil corruptus isthic elevationum Napucae notis. Lapis quadratus in vestibulo aedium Petri Barat proxime ad basilicam parieti coaedificatus, colonia Napucam sic habet NVMINI AVG / M. VLPIVS CAECIL / BASSIA-NVS / ...CALLISTH / MAGG AVGVSTALIS / COL NAP / DD [=CIL, III, 862]; ...eadem colonia Napuca legitur hoc modo M. AVREL. PAPIA AVG COL. NAP. / VIXIT ANNIS LX, AVRELIA BONA / CONVIX MARITO PERFICIEN-DUM / CVRAVIT [=CIL, III, 869=7665]; FORT. AVG. VLP. MASCVLINVS / EX SIGNIF LEGVM FECIT COL AVP (V+P ligatură) / PRO SA. SVA ET SVOR. PL [=CIL, III, 854=7657 = DolgCluj, IV, 1913, p. 101]“. Combate părerea absurdă care deriva numele *Claudiopolis* (Cluj) de la un *Claudius* (MonHHist. XXIX, p. 81). Cele trei inscripții din Cluj au fost văzute și de alți cercetători și anticari, ale căror manuscrise le-a cunoscut Mommsen, utilizîndu-le la redactarea CIL, III, fără să aibă însă cunoștință directă de copiile lui Zamosius, a cărui istorie arde-leană a rămas total ignorată de epigrafiști chiar și după publicarea ei de către Szilágyi S. Nimeni nu a relevat faptul că a treia din inscripțiile de mai sus a fost copiată de Zamosius; Mommsen o reproduce mai întîi (CIL, III, 854), după Chishull, apoi (*Ephemeris Epigraphica*, IV, p. 62, nr. 134 = CIL, III, 7657) după copia lui Verancius (Verančić), fiind în sfîrșit descoperită din nou și fotografiată la 1913 de arheologul-epigrafist clujean (care de asemenea ignorează pe Zamosius) Buday Á.²³ Cu deosebire importantă, vrednică de relevat este concluzia lui Zamo-sius că la Cluj era *colonia romană Napoca*, idee admisă de unii (ca Iac. Sponius, Thomas Reinesius, Chr. Cellarius, *Notitia orbis antiqui*, 1703, p. 379), dar necu-noscută ori trecută cu vederea de cei mai mulți anticari și erudiți din veacurile XVIII—XIX, sau pe nedrept contestată²⁴.

Pasajul lui Zamosius cu descrierea Clujului-Napoca (despre orașul roman: Fluss, RE, XVI, 1935, col. 1692—6; I. Mitrofan, *ActaMN.* I, p. 197—213, cu biblio-

²² Informațiile despre Clujul antic sînt analizate în art. cit. supra, nota 7.

²³ Buday Árpád, *DolgCluj*, IV, 1913, p. 101. Copia lui Zamosius are cîteva abateri față de original: FORTVNE îl scrie FORT.; ET (în ligatură) DEC (D+E în ligatură) îl citește FECIT; NAP (toate trei literele în ligatură) e repro-dus de Szilágyi ca AVP, încît nu putem ști cum l-a copiat Zamosius (din textul lui Bethlen ar rezulta că Zamosius a citit bine și în această inscripție NAP(oca), reproducă de el pentru a dovedi numele antic al Clujului). Alte erori, ca SA în loc de SAL (A+L ligatură, cum se vede clar pe piatră) nu sînt de imputat lui Zamosius cîtă vreme chiar un specialist ca Buday (1877—1936; conferințar de epigrafie latină la universitatea din Cluj, pînă în 1918 și autorul tratatului citat, supra, nota 1), care a văzut și fotografiat în 1913 inscripția, n-a observat eroarea de lectură din CIL, III, 854 și 7657.

²⁴ Astfel, A. Huszti, *Ó és újj Dacia*, p. 20, ori Seivert, p. 108, care (afirmînd că inscripția clujeană cu „col. Nap.“ CIL, III 862 putea fi adusă aici din altă parte) căuta Napoca romană la... satul Poka (Păingeni, r. Tg. Mureș), iar alții au plasat orașul roman la Gherla, ceea ce admitea și Torma C. care abia la 1865 observa că, în baza inscripțiilor, Napoca se află la Cluj, cum a recunoscut în 1873 Th. Mommsen (CIL, III, p. 169); un adevăr elementar pe care l-a stabilit limpede, fără echivoc în 1603 St. Zamosius. Paternitatea ideii (relevată de Szász, F., *ErdMúz.* 1909, p. 175) a rămas însă necunoscută arheologilor și istoricilor Daciei romane care n-au răsfoit opera istorică a lui Zamosius, cîtă vreme cei care au făcut acest lucru n-aveau interes pentru pasajele arheologice-epigrafice zamosiene.

grafie) a fost copiat de cancelarul-istoric ardelean Wolfgang (Farkas) Bethlen (1639—1679) în a sa *Historia de rebus Transsylvanicis* (ed. II, îngrijită de J. Benkő, Sibiu, 1789), vol. V, p. 267—7, fără a cita numele lui Zamosius (din care transcrie pagini întregi, fără să o spună; ibid. vol. II, p. 601, V, p. 17; Szilágyi S., MonHHist. XXI, p. XXVII—XXVIII); nu s-a observat că paginile despre situația Clujului în sec. XVII și despre Napoca romană au fost luate integral din cronica manuscrisă a lui Zamosius, cu inversări de fraze și stîlcirea unor cuvinte²⁵. Bethlen aduce câteva precizări despre soarta inscripțiilor romane de la Cluj: ele abia pot fi găsite și văzute, deteriorate de incendiul care a mistuit o mare parte din oraș la a. 1655 și de reparațiile făcute la ziduri (vol. V, p. 277). Dar epigrafa CIL, III, 7657 (=854) a fost regăsită în bună stare de conservare (lipsind însă rindurile cu numele consulilor, scrise numai de Verancius; cf. CIL, III, 7657), în zidul casei din str. 30 Decembrie (fost Unio, fost Memorandului), nr. 6, (azi 8) la 1913 (supra, p. 447).

Altă informație epigrafică importantă dată de Zamosius (în aceleași pagini ignorate de arheologi) se referă la *cărămizile romane cu stampilă* din Cluj și din Sarmizegetusa. După cele trei inscripții lapidare napocense (CIL, III, 854, 862, 869), autorul nostru menționează „coctiles lateres” cu literele LEG I ADIV (id est adiutricis), la Apulum LEG XIII G (decimae tertiae Geminae), la Ulpia Traiana LEG VII CL (Claudia): „haec enim omnia in lapidibus, marmoribus, lateribus frequentes Albae, ad Ferreas Pylas, alibique passim visuntur” (MonHHist. XXIX, p. 82). Din acest pasaj (copiat cu greșeli de Bethlen, V, p. 277) rezultă că Zamosius a văzut cărămizi cu stampila celor trei legiuni, iar descrierea fiind întrutotul veridică (Zamosius de la a. 1603 nu mai este mistificatorul de la Padova din 1593), nu avem motive a ne îndoi de realitatea stampilelor cu LEG I ADIV la Cluj și LEG VII CL (audia) la Ulpia Traiana (Sarmizegetusa), ce sînt veridice în aceeași măsură ca cele cu LEG XIII G (emina) la Alba Iulia. Faptul că numai Zamosius cunoaște cărămizi ale leg. I Adiutrix) la Cluj și VII Cl. la Ulpia Traiana, iar alți autori ignorează asemenea materiale poate să fie o simplă întîmplare; urmele documentare scrise lăsate de cele două mari unități timp de cîțiva ani la începutul ocupației romane au fost foarte puține. Legiunea I Adiutrix a participat la războiul de cucerire a Daciei, staționînd apoi în provincie pînă la a. 114; mențiunile epigrafice sînt din Apulum: CIL, III, 981, 1004, 1008, 1206?; dar locul de garnizoană e necunoscut²⁶; o „emblemă” a legiunii a fost identificată de H. Daicoviciu pe un relief cu inscripție descoperit în 1962 la Sarmizegetusa dacică (Grădiștea de Munte, r. Orăștie). Afirmatia lui Zamosius că a văzut la Cluj cărămizi ale leg. I Adiutrix (dacă este reală) nu poate fi confirmată de faptul că în muzeul de istorie din acest oraș (nr. inv. I 8039, 8040; locul descoperirii necunoscut) există o cărămidă roșie-gălbuie cu stampila LEG I ADP... / ANToMO... și a unei țigle roșii, de bună calitate, LEG T APF, — care au putut să fie aduse aici din orice parte a Transilvaniei sau din afară (chiar din Ungaria transdunăreană). Ar fi greu de susținut că leg I Ad. a staționat cîtva vreme la Napoca ori să fi participat la lucrări de construcție în această localitate în primii ani după anexarea Daciei. Legiunea VII Claudia, care a participat la campaniile anti-dacice (RE, XII, 1622), va fi staționat undeva în sudul Ardealului; iar stampilele cu LEG VII GF aflate la Porolissum în a. 1943 sînt mai curînd ale legiunii VII Gemina (cum susținea A. Radnóti), decît ale legiunii VII Claudia²⁷.

Inscripții din r. Alba. În *Hebdomades*, VI, 3 (MonHHist. XXIX, p. 61) vorbind de Zlatna, Zamosius relevă valoarea și vechimea exploatărilor aurifere de aici: pentru epoca romană, el localizează „Petrodana” la satul Pătrînjeni (Petrosani, lîngă Zlatna), pe care-l scrie greșit „Petredan” — evident în baza simplei

²⁵ De ex. „uncialibus litteris” (Zamosius, MonHHist., XXIX p. 81) devine la Bethlen „initialibus literis”; „pentadori” (p. 82) devine „pentagoni” la Bethlen etc. Din pasajul zamosian „est Salinum apud Ptolemaeum Daciae mediterraneae oppidum” (MonHHist. XXX, p. 276), Bethlen face „Salinum antiquitus haec dicebatur sub Ptolemaeo Daciae mediterraneae rege civitas ... ” (!), dovadă și aceasta de puținătatea cunoștințelor istorice și modul superficial cum scria și copia cancelarul compiler W. Bethlen.

²⁶ *Apulum*, V 1965, p. 228—230, în legătură cu lectura cărămizilor (CIL, III, 1628) LEG XIII GE(mina) TADI.

²⁷ Szilágyi J., *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabláttyegek*, Budapest, 1946, p. 14.

consonanțe fortuite a elementului inițial *Petro-* (în toponimicul românesc și în cel antic dacic —); iar slavicul *Zlatna* (din *zlato-* „aur”) îl explică fals din latin, *Salatina*. Spre a dovedi importanța exploatărilor aurifere în epoca romană, Zamosius citează și inscripția de la Tăut (Tótfalud): D.M. M. VLP. AVG. LIB. HERMIAS PROC. AVRARIARVM (etc.), pe care o transcrie cu mici abateri de la originalul copiat de Mezerzius și Opitz (=CIL, III 1312, unde se ignorează faptul că Zamosius a cunoscut și copiat inscripția).

În opera istorică și literară, ca și în fragmentele latinești și ungurești, nu mai aflăm texte epigrafice romane la Zamosius. Dar într-un manuscris al lui, păstrat în arhiva capitulară din Alba Iulia („Irregestrata”), publicat la 1880 de Szilágyi S. (MonHHist. XXX, p. 429) și „descoperit” din nou de C. Torma (AEM, VI, 1882, p. 97—98), se află textul a două epigrafe romane: una din *Zlatna* („in aedibus Ioannis Kende”): „Silvano Domestico sac. M. Opelius Firminus v. s. l. m.” (=CIL, III, 7840), dispărută și necunoscută din altă parte, — a doua din Alba-Iulia, copiată și de alții (Mezerzius etc.), actualmente la Viena, unde a văzut-o Mommsen (CIL, III, 1071): „Iunoni Reginae Minervae L. Annius Italicus Honoratus leg(atu)s aug(usti) leg(ionis) XIII Gem. (etc.)”.

Examinarea critică a laturei privind antichitatea — îndeosebi inscripțiile — în opera istorică a lui Stephanus Zamosius ni-l arată pe acest umanist ca un harnic și merituos activist în domeniul epigrafiei, arheologiei și istoriei vechi a Transilvaniei; ca atare trebuie să fie recunoscut și apreciat la justa lui valoare în procesul genezei și dezvoltării științelor istorice din țara noastră. Cu toate că în tinerețe, la a. 1593, el s-a lăsat ispitit și a practicat năravul urît al compunerii și utilizării textelor fictive, a inscripțiilor false, Zamosius rămîne, prin aportul pozitiv din *Analecta* și informațiile din *Istoria Transilvaniei*, un precursor al arheologiei și epigrafiei științifice a Daciei romane.

I. I. RUSSU

LA CONTRIBUTION DE ZAMOSIUS À L'ÉPIGRAPHIE DE LA DACIE

(Résumé)

On présente d'abord quelques observations sur l'*histoire de l'épigraphie latine*, la publication du CIL par Th. Mommsen et ses collaborateurs et des informations sommaires sur l'activité des *faussaires* dans l'épigraphie, en Italie (Ligorio) et en Dacie (Ferrarinus, Mezerzius, Zamosius, Köleséri, Literati Nemes, etc.) et des considérations sur les textes fictifs de cette province (CIL, III, p. 6*—12*).

L'historien de Transylvanie Stephanus Zamosius (?1565—1612), qui a fait ses études à Padoue, a été un éminent humaniste et grand écrivain, dont le premier travail d'érudition („*primitiae laboris mei*”, *Analecta*, Patavium, 1593) traitait de l'archéologie et de l'épigraphie de la Dacie romaine, domaine d'études dans lequel il s'est créé une renommée qu'il mérite pleinement. Cet opuscule contient beaucoup d'informations et de textes recueillis en Transylvanie, mais aussi de nombreuses inscriptions fictives, que l'auteur a confectionnées à Padoue, „*certissima stultae fraudis indicia prae se ferentes*”, comme les stigmatisait Mommsen, qui a groupé les textes épigraphiques des *Analecta* en authentiques et „*falsae*”, suivant des critères qui ne sont pas pourtant absolus et définitifs.

I. En analysant les 29 *inscriptions fausses* de Zamosius, on relève les „critères” et les motifs historiques et patriotiques qui l'ont porté à confectionner de tels textes, selon une manière courante au XVIe siècle.

II. Des 29 pièces „*falsae*” selon Mommsen, quatre doivent être considérées comme authentiques, soit fragmentaires, soit interpolées ou mal copiées par Zamosius: 1) CIL, III, 38* = *Analecta*, p. 77 „Imp(erator) caes(ar) M(arcus) Ant(onius)

Gordianus / Pius Felix Invictus aug(ustus) / basilicam leg(ionis) V Mac(edonicae) . . .“; il s'agit d'une „basilica exercitatoria“ (édifice destiné aux exercices des soldats) à Potaissa (Turda); 2) CIL, III, 74* = *Analecta*, p. 64 „Apollini Grano / et Sironae dis prae/sentibus Q. Axius Aelianus v.e., proc. augg.“; 3) CIL, III, 82* = *Analecta*, p. 26 „Imp. caes. Antonio Pio aug. colonia Sarmizaegethusa“; 4) CIL, III, 88* = *Analecta*, p. 86a „D.M. / Q. Iulius Secundi. / ve(ter.) leg. XIII G. vi. / an. LX, Q. Iul. Sec. / f(ilius) p.p.“.

III. L'oeuvre historique (*Hebdomades*, Histoire de Transylvanie) contient des informations archéologiques intéressantes et quelques textes épigraphiques, dans une transcription assez soignée; mais ils ont été injustement ignorés des épigraphistes modernes (Mommsen et autres), même après la publication des écrits historiques de Zamosius par Szilágyi S. (MonHHist. 1876—1880). De Cluj (Napoca daco-romaine), Zamosius connaît une brique LEG I ADIV et trois inscriptions qui mentionnent le nom de la localité „Col. Nap(oca)“ (CIL, III, 862, 869=7665, 854=7657=DolgCluj, IV 1913, p. 101), d'où il a tiré la juste conclusion que la ville romaine de Napoca se trouvait à Cluj. Dans les *Hebdomades*, VI, 3, Zamosius conserve le texte de CIL, III, 1312 (M. Ulp. aug. lib. Hermias proc. aurariarum), connu également par Mezerzius et M. Opitz; dans un fragment manuscrit, il conserve les inscriptions CIL, III, 7840 de Zlatna (Ampeium) et 1071 de Alba Iulia (Apulum).

NOTE EPIGRAFICE

Seria IX: Inscricții „rătăcitoare”*

Dintre epigrafele Daciei romane ieșite la iveală și semnalate începînd din sec. XV-lea (chiar între cele cunoscute numai în ultimele decenii) o seamă de piese apăreau în loc diferit de cel în care fuseseră înălțate și stătuseră inițial potrivit conținutului și destinației lor primare. Adevărat că majoritatea descoperirilor erau făcute în trecut de către oameni necunoscători în ale arheologiei și epigrafiei antice (discipline care s-au încheiat mai tîrziu, abia în sec. XIX-lea); dar mulți dintre ei erau anticari și iubitori entuziaști, pasionați ai obiectelor vechi, mai ales romane: cu bună intenție puneau deci la adăpost monumentele epigrafice transportîndu-le la conace, castele, biserici ori cetăți, spre a le păstra viitorimii admirîndu-le ca obiecte de artă și de podoabă (mai ales piesele de marmoră, cu sculpturi și scriere monumentală), ori a le da și vreo utilizare practică (drept material de construcție și de umplutură). Astfel, la voia întîmplării și „norocului” lor, citeva monumente epigrafice-sculpturale antice au făcut deplasări, uneori lungi de zeci și sute de km, de la locul descoperirii, cărate de colecționari, proprietari și amatori din epoca feudalismului, suverani principi ai Transilvaniei, chiar de regii Ungariei ori de curtea habsburgică vieneză (sec. XVIII—XIX-lea), sau de țărani și ctitorii de biserici în satele ardelen. Piesele care nu s-au distrus și n-au dispărut pe drum (ca cele scufundate cu corăbii cu tot în Mureș și Tisa)¹ se păstrează în locurile unde și-au încheiat peregrinările, la Cluj, Deva, Alba Iulia, Sibiu, Aiud, Sebeș, București etc., ori la Budapesta și Viena, sau în alte muzee unde le-a aruncat hazardul; alte numeroase epigrafe au fost utilizate de constructorii bisericilor în zidărie sau ca picior de prestol în altar, eventual în alte monumente din cuprinsul Transilvaniei sau chiar în afară².

Asemenea largă „diaspora” a materialului epigrafic daco-roman a făcut ca o parte din piese să rămînă nedeterminată d.p.d.v. topografic, în cazul unde prin conținutul textului, nu li se poate induce proveniența. La a. 1873, atare materiale „rătăcite” și răsfirate departe de zonele arheologice ale localităților antice, ori păstrate numai în manuscrise din sec. XVI—XVIII (fără indicație topografică) au fost grupate de Th. Mommsen în categoria numită „Daciae incertae”, adică lipsite de indicarea locului de proveniență (CIL, III, nr. 1596—1626a). Situația topografică

* *Seria I* în *Dacia*, XI—XII 1948, p. 269—270; *II* în *Epigraphica* (Milano), X 1950, p. 14—20; *III* în *Gođišnik-Plovdiv*, 1954, p. 199—201; *IV* în *SCIV*, X 1959, p. 139—143; *V* în *SCIV*, XI 1960, p. 405—409; *VI* în *Studii și Comunicări* (Sibiu), 12, 1965, p. 205—210; *VII* în *ActaMN*. I 1964, p. 477—481; *VIII* în *StCl*. VIII 1966, p. 221—228.

¹ Cf. M.I. Ackner—F.Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. XI, prefață.

² Inscricții din Dacia ardeleană au fost transportate nu numai în Ungaria și Austria, ci chiar și în Moldova ca piesa ajunsă probabil dela Ulpia Traiana (Grădiștea Hațegului) la cetatea Sucevei: descoperită și publicată de D. Tudor, în *SCȘIași*, IV 1953, p. 490 (*-AnnEp.* 1956, nr. 217).

a unora dintre ele a fost elucidată între timp³; altele însă vor rămâne încă multă vreme (dacă nu pentru totdeauna) nedeterminate sub raport topografic, deci lipsite de valoarea documentară integrală⁴. Este lucru firesc și limpede că — oricât de valoroase și interesante ar fi sau ar putea să pară — asemenea piese „rătăcitoare” (sau „rătăcite”) nu alcătuiesc o „categorie” epigrafică din vreun punct de vedere, nici — și chiar mai puțin — din cel topografic, care la ele este deficient, ori negativ, rămânând (în lipsa unor elemente concrete din context) mereu „Daciae incertae”.

În notele prezente sînt descrise și ilustrate trei piese dintre cele „rătăcite”, una semnalată recent, alta cunoscută în CIL, III, după o copie eronată din sec. XVI-lea, a treia păstrată numai în manuscris la arhiva din Cluj.

1. — **P. Furius Saturninus, legatus Daciae.** *Ara* votiva de marmoră, fragment (lipsă partea de sus cu capitelul), 90×46×37 cm, litere 5, 4 și 3,5 cm, descoperit în biserica din Poiana (r. Orăștie, la 30 km nord de Mureș) și adus la Muzeul raional din Orăștie (în oct. 1956, de către dr. I. V. Todea, actualul director al muzeului). Piesa fusese remarcată încă în a. 1890 de G. Téglás, cu o interpretare greșită⁵, semnalată recent în legătură cu o altă epigrafă „rătăcitoare” găsită în condiții identice la Almașul Mic de Munte⁶. Pe latura stîngă altarul are un relief cu două vase, pe cea dreaptă o *patera*. Fața principală scrisă este mult corodată, lectura dificilă la prima vedere⁷ poate fi restituită în partea esențială, cu maximă probabilitate: în r. 1 este de presupus mai curînd [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) decît altă divinitate; în r. 6 A+V ligatură; în r. 9 nimic sigur, eventual DEC(?) COL(?) V S (după analogia altor dedicații), literele fiind mai mici decît restul (fig. 1).

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)?

PRO SALV-

[t]E P(ublii) FVRII SA-

T V RNINI LEG(ati)

AVG(usti) PR(o)PR(aetore), P(ublius) AEL(ius)

MAXIMIAN V[s]

[dec(urio) col.] (?)

Toate elementele textului sînt cunoscute (nimic nou în afară de piesa în sine), adică atît dedicantul, cît și onoratul *Publius Furius Saturninus*, guvernator al Daciei în timpul împăratului Marcus Aurelius, la a. 161, fiind apoi consul suffectus în același an; este menționat în alte șase inscripții: 1) *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, p. 343, nr. 4, fig. 5, de la Geoagiu-Băi (= N. Igna, *Băile Geoagului*, p. 15—19, fig. 6; muz. Orăștie) „Aesculapio et Hygiae sacrum P. Furius Saturninus leg. aug. pr.pr.”; 2) CIL, III, 1171 (Apulum) „... per leg. XIII sub cur(a) P. Furi Saturnini leg. pr.pr. co(n)s(ulis) des(ignati)”; 3) CIL, III, 1177 (Apulum? ori Ulpia Traiana?); 4) CIL, III, 1460 (Ulpia Traiana) „P. Furio Saturnino leg. aug. pr.pr. cos.”; 5) CIL, III, 943 (Aiud?) „P. Furio Saturnino cos. P. Aelius Maximianus dec. col.”; 6) CIL, III, 7902=1402=ILS 7155 (Ulpia Traiana); „P. F. S. leg. augustor.”⁸. Protejatul admirator sau „client” al guvernatorului Daciei, *P. Aelius Maximianus*,

³ Un caz recent de acest fel este piesa CIL, III, 1598, descoperită în Galda (adusă aici din satul dispărut Fîlești, de lângă Alba Iulia, deci evident de origine din Apulum-Alba Iulia), publicată din nou în *Apulum*, V, 1965, p. 191 cu mici erori de lectură și de interpretare arheologică).

⁴ Despre dezvoltarea cunoștințelor asupra materialului epigrafic al Daciei romane: Buday A., *Római felirattan* [Epigrafie romană], Cluj, 1914, p. 11—19, supra, p. 437.

⁵ În revista devensă HTRE, VI 1889—1890, p. 131, G. Téglás semnală „o piatră în biserica din Poiana, dovînd aici exploatarea minieră romană”, apoi în vol. VII 1891—2, p. 32 „de pe Dealul Ungurilor” (la Almașu Mare) provine piatra funerară romană ce servește ca picior de altar, dovadă că așezarea romană avea și un cimitir”. Asemenea „precizări” aberante arată că naturalistul-arheolog Téglás dela Deva, avînd cunoștințe sumare de epigrafie latină, n-a citit nimic din epigrafa romană din biserica dela Poiana, sau poate nici n-a văzut-o, ci relatea totul „din auzite”.

⁶ *Apulum*, V, p. 551—555.

⁷ Întregirea propusă în *Apulum*, V, p. 554 (în baza unei fotocopii neclare) “[.../pro sal]V[te et/inc]OLV [mita/t]E” este greșită, cuvîntul „incolumitas” nu există în textul epigrafei, cum arată fotografia noastră executată în condiții de lumină ceva mai convenabile.

⁸ Cf. J. Weiss, RE, VII (1910), 368, nr 91; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, 1944, p. 35—36, care ignorează epigrafa nr. 1.

Fig. 1. Ara votiva, marmoră (Muz.Orăștie).

dec(urio) coloniae (Ulbiae Traianae?)⁹ a pus cele două altare unul (supra, nr. 5) după numirea lui Furius Saturninus în magistratura de consul, probabil la Apulum ori mai curînd (judecînd după locul descoperirii altarului de mai sus, adus de la Poiana), chiar la Germisara (Geoagiu-Băi), unde s-a găsit și dedicația pusă de guvernatorul însuși (supra, nr. 1) și de unde mai ușor (decît de la Apulum ori de la Ulpia Traiana—Grădiștea Hațegului) putea să fie transportat, cale de vreo 25 km, masivul altar de marmoră pînă la biserica din Poiana, în zona auriferă a Munților Apuseni.

2.— **P. Tenacius Vindex, buleuta civitatis Nicopolitanorum.** CIL, III, nr. 1481 reproduce, după Mezerzius (sec. XVI)¹⁰, între inscripțiile din Ulpia Traiana (Sarmizegetusa Hațegului), un text aflător pe la a. 1500 „in ripa fluminis Marissi [adică pe malul Mureșului] : [P] TENACIO / VINDICI / LEG·LEG·XII / PRINC·CIVI/TATIS·NICO/POLITANOR / [P.] TENA[c] GEMEL/LINVS · AVG · COL / APVL · LIBERTVS / L·P·C·L·D·D·D. Mezerzius servavit. Habent Vaticanus, Accursius, Lazius, cod. Dati (etc.)“; urmează unele variante de lectură „initio BF vel VET EX BF vel eiusmodi quid videtur excidisse. — XXIII Laz.; 10 fortasse em. E(ius) F(aciendum) C(uravit)“. În CIL, III, p. 1016 observă „ex titulo gemello 6265 (P. Tenaci Vindicis, 7 leg. P.C.) apparet v. 3 corrigendum esse 7 LEG pro LEG LEG, item v. 10 sollicitandum non quod traditur Ponendum Curavit. Vide quae ibi monui de utriusque tituli origine probabili; nam Apulenses potius sunt quam Sarmizegetusenses“.— În realitate însă, copia lui Mezerzius prezintă mai multe lacune

⁹ Un omonim (sau același personaj?) este *P. Aelius Maximianus*, augur col(oniae), care pune dedicație în teritoriul orașului Potaissa, ArchÉrt. XXIX 1909, p. 161-2 (= *Aranyosvidék*, Turda, XVI 1906, nr. 23, 9 VI, p. 2); alți omonimi în Dacia: CIL, III, 7688, ArchÉrt. XXIV 1904, p. 441.

¹⁰ Despre clericul-epigrafist Johannes Mezerzius (zis și Megyericsi), mort la a. 1516, cf. Buday, *op.cit.*, p. 12-13.

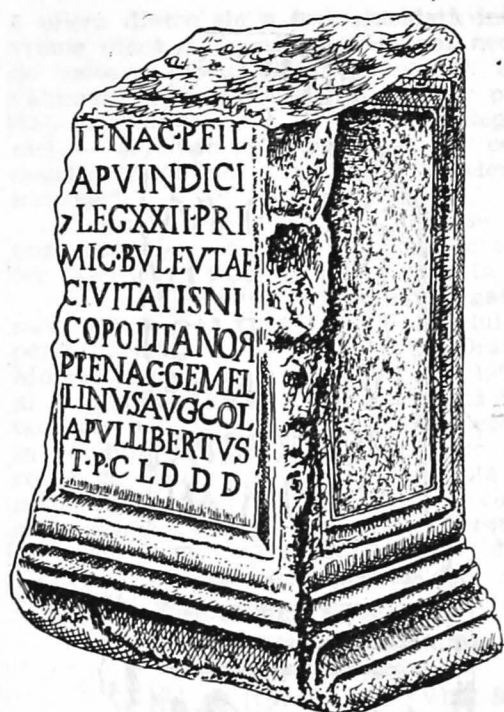

Fig. 2. CIL III 1481 (Muz.Deva).

și erori ce nu puteau fi ghicite spre a fi îndreptate de către Mommsen ori de alți epigrafiști oricât de ingenioși; ele ies la iveală integral pe fața scrisă a impozantului monument epigrafic „mezerzian” descoperit în a. 1965 prin osteneala și rîvna prof. dr. O. Floca (Deva): în altarul vechi biserici românești de lemn din satul Almașul Mic (Keresztényalmás, com. Peștiș, r. Hunedoara)¹¹ era așezat cu capul în jos (capitelul fiind fracturat, lipsă încă din vechime) ca picior de prestol un bloc de marmoră, ara cu frumoasă profilatură, cu dimensiuni neobișnuite, înalt de 125, lat la bază 96, gros 70 cm, cu scriere monumentală, elegantă, litere înalte de 5 cm¹². Examinarea epigrafei (transportată la Muzeul Deva, august 1966) a permis a restabili lectura integrală, observînd abaterile grave și numeroase ale manuscrisului mezerzian (unde în schimb este redată exact în r. 6 litera R scrisă încorect răsturnată spre stînga, cum este pe epigrafă): r. 1 este TENAC(io) P FIL; 2 PAP omis de Mezerzius; 3 este 7 LEG XXII PRI/MIG; 4 BVLEVTAE era cuvînt omis de către Mez.; 10 T P (nu L P, Mez.). Lectura completă (fig. 2):

[P(ublio)] TENAC(io) P(ubli) FIL(io)
 PAP(iria tribu) VINDICI
 7 (centurioni) LEG(ionis) XXII PRI-
 MIG(eniae) BVLEVTAE
 CIVITATIS NI-
 COPOLITANOR(um)
 P(ublius) TENAC(ius) GEMEL-
 LINVS AVG(ustalis) COL(oniae)
 APVL(ensis) LIBERTVS
 T(itulum) P(onendum) C(uravit). L(ocus) D(atus) D(ecurionum) D(ecreto).

Restabilirea formei genuine a epigrafei onorifice puse de către P. Tenacius Gemellinus în cinstea patronului său centurion din legiunea XXII Primigenia aduce cîteva rectificări de amănunt ce sînt prețioase „noutăți” pentru epigrafia și istoria Daciei romane: numele complet al celui onorat este *P(ublius) Tenacius P(ubli) fil(ius) Pap(iria tribu) Vindex*, centurion în legiunea XXII Primigenia¹³ și

¹¹ „Biserică veche de lemn, din birne de stejar, afirmativ din sec. XVII-lea. Șematismul o datează din a. 1740 fiind va fi fost renovată, pronaosul cu baza clopotniței din zid, altarul și naosul din lemn, — dovadă că a fost un cel de schit. Partea din lemn netencuită. Altarul are trei fete, forma arhaică a bisericilor de lemn. Turnul de lemn, mic. În stare slabă. La 1733 și 1760 exista biserică în sat. Are cioplitori, încreștături și inscripție. Localitatea Almașul Mic este menționată în a. 1407, villa Olachalis (Csánky D., *Magyarorsz. Hunyad. kor.*, V, p. 67). Șematismul, Sibiu, 1942, p. 81”, prof. A. Popa (Cluj).

¹² În satul omonim Almașul Mic de Munte (Almașel, Kisalmás, r. Orăștie, reg. Hunedoara) se află în condiții, identice altarul votiv al lui C. Caerellius Sabinus, *legatus leg. XIII G., legatus provinciae Raetiae*, publicat în *Apulum*, V, p. 551—552.

¹³ Despre Legio XXII Primigenia (în Germania, la Rin): RE, XII (1925), 1797—1820 (Ritterling).

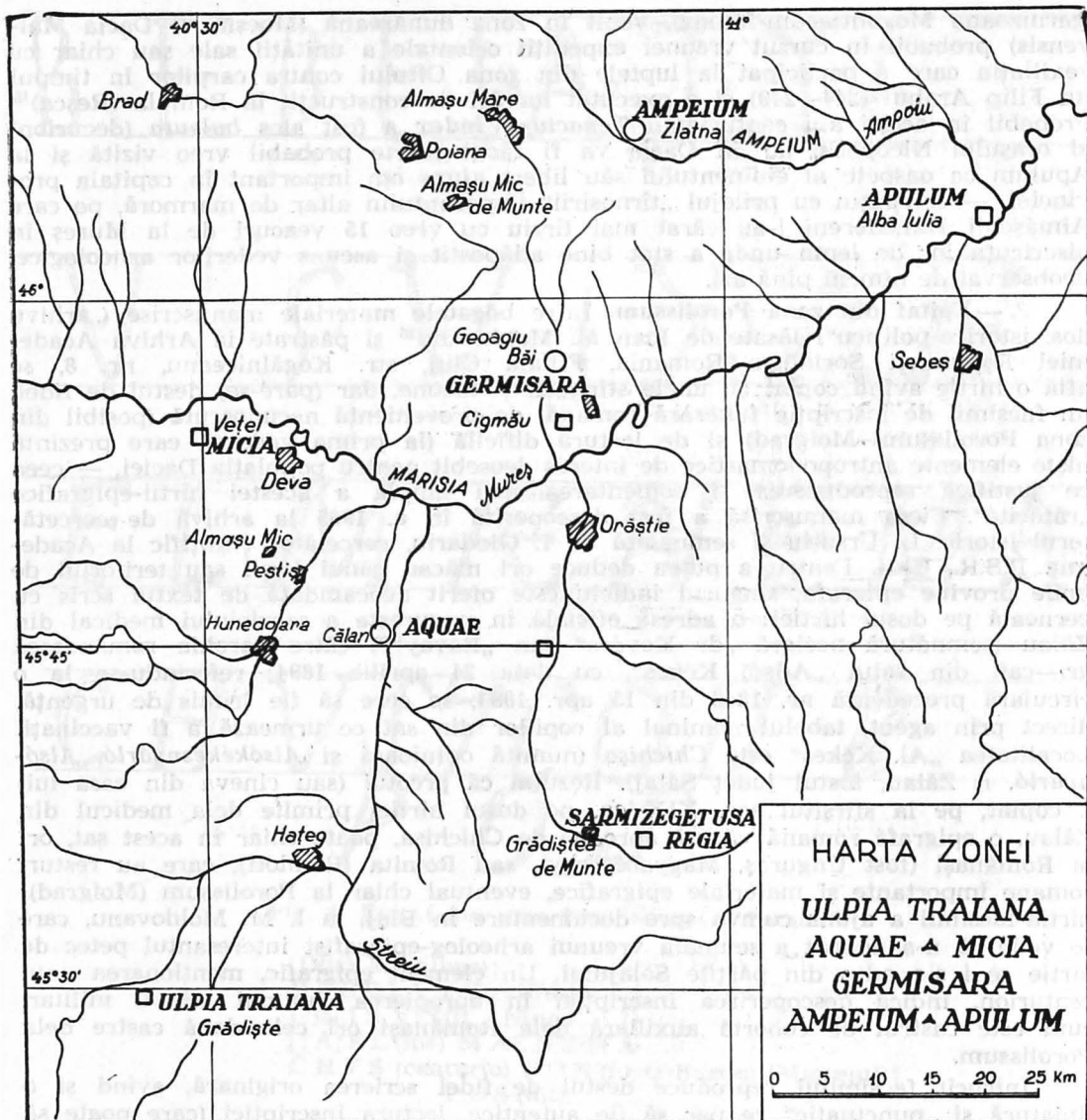

Fig. 3.

buleuta (βουλευτής, *decurio*) al orașului Nicopolis ad Istrum¹⁴. Cum preconiza Mommsen (CIL, III, p. 1016), altarul onorific al lui Tenacius Vindex a fost pus de libertul lui (aug. col. Apul.) chiar la Apulum, așezînd deasupra poate și o statuie patronului său, care făcea parte din cadrele legiunii XXII Primigenia

¹⁴ Alți „buleutae” ai aceluiași oraș Nicopolis din Moesia: CIL, III, 12340, 12410; BIAB, VI, 1930–1931 (1932), p. 246–247, nr. 1: Val(erius) Maximu[s] bul(euta); „Iulius Capito – buleuta civitatis Ponticae Tomitanorum”, CIL, III, 7429 (=753 = Gr.G. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, București, 1902, p. 186–187); 7543 „bul. Tom(itan).”; 14416 (=ILS, 7178 = Latomus, XIX 1960, p. 351, pl. XVII) „T. Aurelius T. fil. Papir(ia tribu) Flavinus buleuta civitatum Tyranorum, Dionysopol., Marcianopol., Tungrorum et Aquincensium – Cl. Nicomedes buleuta civitatis [Tyra]norum”; CIL, III, 12422, 14449; cf. *Thesaurus linguae Latinae*, II (1906), 2240. Despre doi „buleutae” ai orașelor din Dacia (Porolissum și colonia Sarmizegetusa), cf. G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, III/2, Sofia, 1964, p. 60. – Termenul „princeps civitatis” (confectionat de Mezerzius din lectura sa cronată în inscripția regăsită de noi la Almașul Mic) se elimină dela sine.

(garnizoana Mogontiacum-Mainz), venit în zona dunăreană (Moesia — Dacia Malvensis) probabil în cursul vreunei expediții orientale a unității sale sau chiar cu vexillația care a participat la luptele din zona Oltului contra carpilor în timpul lui Filip Arabul (244—249) și a executat lucrări de construcții la Romula (Reșca)¹⁵. Probabil în acești ani centurionul *Tenacius Vindex* a fost ales *buleuta* (decurion) al orașului Nicopolis, iar în Dacia va fi făcut foarte probabil vreo vizită și la Apulum ca oaspete al eminentului său libert ajuns om important în capitala provinciei, — cel puțin cu prilejul „tîrnosirii” impozantului altar de marmoră, pe care Almășenii Hunedoreni l-au cărat mai tirziu cu vreo 15 veacuri de la Mureș în biserica lor de lemn unde a stat bine adăpostit și ascuns vederilor arheologice, neobservat de nimeni pînă azi.

3. — **Epitaf din zona Porolissum.** Între bogatele materiale manuscrise („arhivă dos. istorico-politicu”) lăsate de Ioan M. Moldovanu¹⁶ și păstrate la Arhiva Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, str. Kogălniceanu, nr. 8, se află o hirtie avînd copiat cu unele stingăcii și lacune, dar (pare-se) destul de fidel, un facsimil de inscripție funerară romană, de proveniență necunoscută (posibil din zona Porolissum—Moigrad) și de lectură dificilă (la prima vedere), care prezintă niște elemente antroponomastice de interes deosebit pentru populația Daciei, — ceea ce justifică reproducerea și comentarea mai amplă a acestei hirtii-epigrafice „rătăcite”. Fiesa manuscrisă a fost descoperită în a. 1965 la arhivă de cercetătorul istoric. L. Ursuțiu și semnalată de I. Glodariu, cercetător științific la Academia R.S.R., Cluj. Pentru a putea deduce ori măcar bănuî locul sau teritoriul de unde provine epigrafa, singurul indiciu este oferit deocamdată de textul scris cu cerneală pe dosul hirtiei: o adresă oficială în ungurește a serviciului medical din Zălau (semnătură neclară „dr Kovács” sau „Ravay”?) către parohia românească gr.—cat. din satul „A(iso) Kékes”, cu data 24 aprilie 1894; referindu-se la o circulară precedentă nr. 1848 din 15 apr. 1894, se cere să fie trimis de urgență, direct prin agent, tabelul nominal al copiilor din sat ce urmează a fi vaccinați. Localitatea „Al. Kékes” este *Chichișa* (numită odinioară și *Alsókékesnyárló*, *Alsónyárló*, r. Zălau, fostul județ Sălaj). Rezultă că preotul (sau cineva din casa lui) a copiat, pe la sfîrșitul sec. XIX-lea, pe dosul hirtiei primite dela medicul din Zălau, o epigrafă romană văzută aproape de Chichișa, poate chiar în acest sat, ori la Românași (fost Unguraș, Magyaregregy), sau Romita (Romlotti), care au resturi romane importante și materiale epigrafice, eventual chiar la Porolissum (Moigrad); hirtia-facsimil a ajuns cumva spre documentare în Blaj, la I. M. Moldovanu, care se vede că n-a apucat a semnala vreunui arheolog-epigrafist interesantul petec de hirtie ce i s-a adus din părțile Sălajului. Un element epigrafic, menționarea unui centurion, indică descoperirea inscripției în apropierea vreunui centru militar, cum este castrul de cohortă auxiliară dela Românași ori cele două caestre dela Porolissum.

Întrucît facsimilul reproduce destul de fidel scrierea originală, avînd și o liniatură și „punctuație” ce par să fie autentice, lectura inscripției (care poate să fi fost pe piatră sau chiar pe cărămidă, ca epitaful CIL, III, 7639, dela Porolissum; în MuzIstCluj, tegular), poate fi refăcută cu multă probabilitate în toate elementele principale: este o scriere rudimentară, înclinată spre dreapta, literele avînd unele analogii de formă cu cele puternic „apicate” din epitaful CIL, III, 7639 citat; în două locuri sînt necesare ori posibile emendări ale copiei (omisiuni ale copistului, sau lacune în epigrafă, din antichitate), r. 2 în loc de VIS se pare că trebuie citit NIS, r. 3 „EL” este sau (A)EL, sau FL (fig. 4)

¹⁵ Cf. D. Tudor, *OltR. ed. II*, 1958, p. 165, 270, 285, 392—3, nr. 72—73.

¹⁶ Ioan Micu-Moldovanu (1833—1915), zis „Moldovănuț”, originar din satul Vărfalău (Vărfalva, azi Moldovenești, r. Turda), a fost o proeminentă figură de intelectual, erudit și dascăl, excepțional talent de organizator-gospodar al școlilor Blajului în a doua jumătate a sec. XIX-lea. Biografia și activitatea lui multilaterală: I. Lupaș, *Studii istorice*, V (Sibiu-Cluj, 1945—6), 451—481 (discurs la academie, 1920), cu răspunsul lui N. Iorga, *ibid.* p. 481—3 (admirabilă caracterizare, scurtă, pregnantă a figurii lui „Moldovănuț”); N. Comșa, *Correspondența între Ion Micu Moldovanu și Ion Bianu*, Blaj, 1943, 106 p. (p. 8—16 despre I. M. Moldovanu).

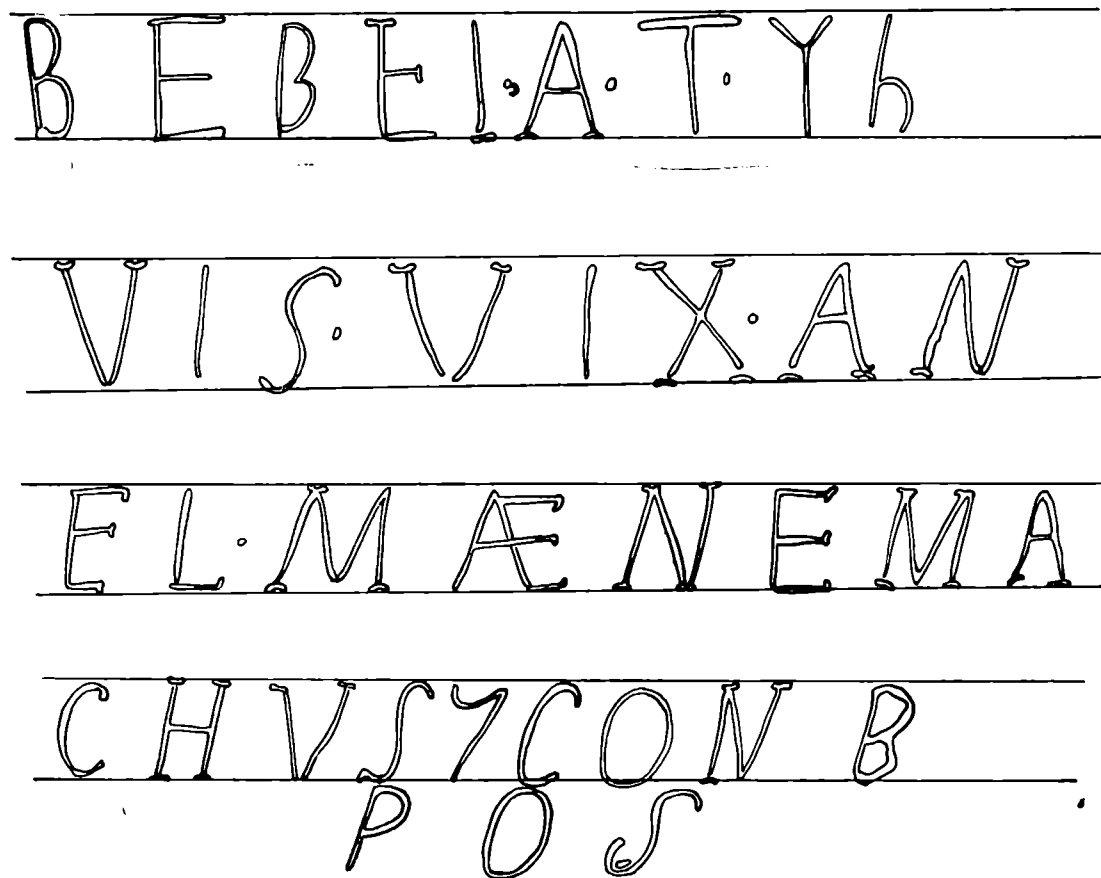

Fig. 4. Epitaf din zona Porolissum (?). Facsimil.

[D(is) M(anibus)]
 B E B E I A T Y(c) H[e-]
 (?)N I S V I X(it AN[nos...])
 [?A]E L(ius) M A E N E M A-
 C H V S (centurio) C O N (iugi) B (ene) [M(erenti)]
 P O S (uit).

Textul aduce elemente noi informative de natură antroponimică; numele gentilicii romane „Bebeia” scris astfel în loc de *Baebia* (ei pentru *i* în inscripții, ex. CIL, III, p. 2571) și *Aelius* (? eventual *Flavius*?), cu cognomina grecești (purătate foarte probabil de elemente din orient, mai ales din Asia de Vest-Anatolia, numeroase în Dacia romană): *Tyche*, frecvent în tot imperiul, mai rar în forma de genitiv variantă „Tychenis” (ex. CIL, XIII, 1936 b); centurionul (?) *Aelius Maenemachus* (în loc de *Menemachus*, cu *ae* pentru *e*, scriere frecventă în provincii, ex. din zona dunăreană: CIL, III, p. 2570) din careva formație auxiliară (cohortă) staționată la Porolissum ori Românași. Cele două antroponime grecești apar acum pentru prima dată în Dacia, adăugându-se la impozantul stoc de vreo 400 cunoscute în provincia carpatică¹⁷.

I. I. RUSSU

¹⁷ Un tabel provizoriu cu antroponime grecești în Dacia a întocmit A. Kerényi *A dáciai személynévek* (Die Personennamen von Dazien), Budapest, 1941 (1942), p. 155–182 și 215–218 (cu multe lacune); cf. AISC, IV, p. 197–198; *Sudii și Comunicări*, Sibiu, 12, 1965, p. 51–78.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (IXe série).

(Résumé)

Quelques épigraphes de la province romaine de Dacie ont été transportées par des inconnus au cours des XV—XVIII siècles dans diverses contrées où on les a retrouvées plus tard sans avoir une information sur le lieu de leur provenance réelle; si celle-ci ne résulte pas du contexte ou du matériel (marbre, granit, andésite, etc.) des monuments, on doit toujours les grouper dans la catégorie „Daciae incertae“ (CIL, III, 1596—1626 a). On discute de trois „pierres errantes“ qui présentent un intérêt documentaire particulier.

1. — Autel votif en marbre (la partie supérieure avec la première ligne du texte très endommagée), qu'on a retrouvé en 1956 dans l'église du village roumain de Poiana (arr. Orăștie; actuellement au musée de cette ville): [I.] O. M.? *pro salut[e] P. Furii Saturnini leg. aug. pr. pr., P. Ael(ius) Maximianus... (?)*.

2. — CIL, III, 1481, grand autel honoraire en marbre, retrouvé dans l'ancienne église roumaine de Almașul Mic (arr. Hunedoara; au musée de Deva); on lit dans les lignes 1—6 [P.] *Tenacio P. f. Pap(iria tribu) Vindici (centurioni) leg. XXII Primig(eniae) buleutae civitatis Nicopolitanor(um) etc.*

3. — Sur un morceau de papier (datant de 1894) conservé dans les Archives de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, à Cluj, on a trouvé la copie (incomplète) d'une épigraphe provenant de la région de Porolissum (Moi-grad): [D. M.] *Bebeia Tyche[n]is vix. an.... [?A]el(ius) Maenemachus (centurio) con(iugi) b(ene) [m(erenti)] pos(uit)*; il convient de relever les anthroponymes grecs (orientaux) *Tychenis* (?) et *M<a>enemachus*.

UN MONUMENT FUNERAR DIN DACIA POROLISSENSIS

Arta provincială romană, rezultanta îmbinării fondului vechi băştinaş cu influenţele clasice, constituie un domeniu actual şi relativ recent de cercetare¹. Deşi cu trăsături comune în întreg imperiul (frontalitate, simetrie etc.)², arta din provincii are şi forme deosebite de manifestare, fiind din acest punct de vedere un izvor preţios al istoriei provinciilor romane.

Dacă o vreme operele de sinteză (cum sînt cele ale lui S. Ferri)³ le-au precedat pe cele de analiză, astăzi se preconizează studierea cît mai aprofundată a diferitelor tipuri de monumente tocmai pentru a se elucida aspectele obscure ale artei provinciale din întreaga lume romană⁴.

În această problematică se înscrie şi prezentarea unui tip de monument funerar din Dacia: stela familială cu figurile defuncţilor redată în întregime.

În vara anului 1964, cu prilejul unor lucrări agricole, lângă satul *Zam*, (comuna Sincrai, raionul Huedin, regiunea Cluj), în partea de hotar numită de localnici „Vermeş”, au apărut fragmente de piatră sculptată. Cercetători ai Muzeului de Istorie din Cluj, deplasîndu-se la faţa locului, au efectuat un sondaj şi au descoperit la cca 0,35 m. adîncime un monument funerar şi mai multe fragmente de sculpturi (un cap de copil, o bază de monument etc.). Pieseile fac parte din colecţia muzeului clujean (număr de inventar IN 21.460).

Monumentul funerar (fig. 1—2), din piatră calcaroasă locală, cu dimensiunile 1,30×0,75×0,30 m, reprezintă în alto-relief o pereche: un bărbat şi o femeie.

Bărbatul, cu barbă şi mustaţă, are capul descoperit. El poartă o tunică cu mînci lungi, încinsă mai jos de mijloc şi o manta prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă. De o parte şi de alta a braţului stîng cade un lanţ împletit. În mîna stîngă ţine un *volumen*, iar pe degetul mic poartă un inel cu o piatră gravată (*gemma*). În partea dreaptă are prins la cîngătoare un obiect alungit, poate o *calamaria theca*⁵.

Femeia are pe cap un fel de bonetă ovală şi în urechi cercei. Poartă o haină lungă pînă la pămînt şi deasupra o *palla*, cu un capăt înfăşurat în jurul braţu-

¹ Vezi cîteva din monografiile consacrate artei provinciale: S. Ferri, *Arte romana sul Reno*, Milano, 1931; id., *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933; H. Schoppa, *L'art romain dans les Gaules, en Germanie et dans les Îles Britanniques*, Fribourg, 1958; Henri Paul Eydoux, *La France antique*, Paris, 1962; J. M.C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London, 1963 etc.

² A. Schober, *Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst*, în *JÖAI*, XXVI, 1930, p. 9—52.

³ Vezi nota 1.

⁴ Guido A. Mansuelli, în *Arte antica e moderna*, 18, 1962, p. 219.

⁵ Iniţial am considerat obiectul respectiv drept un *cultus* şi în acest caz, asociat cu lanţul, ar fi indicat funcţia de *victimarius* a defunctului. Dar faptul că el are un costum absolut comun, pe cînd sacerdoţii purtau o îmbrăcăminte specifică, ca şi prezenţa volumului şi a inelului cu sigiliu fac mai probabilă identificarea obiectului respectiv cu *calamaria theca*.

Fig. 1. Monumentul funerar de la Zam.

conservare a monumentului nu putem da amănunte asupra felului în care au fost redați ochii.

Execuția atentă, portul părului, barba scurtă și mustața personajului masculin ca și expresia calmă și senină a figurilor permit datarea monumentului în secolul al II-lea și, mai precis, în epoca Antoninilor.

Cele mai apropiate analogii ale monumentului de la Zam se găsesc în Dacia Porolissensis. Este o stelă de piatră de la Gherla⁹ reprezentând o familie (soțul,

lui drept și celălalt atârând de partea stângă a corpului. Cu mâna dreaptă prinde marginea răsfrântă a mantalei, iar în stînga ține probabil un fruct.

Monumentul se încadrează în categoria stelelor cu imaginea defuncților. Capetele aplatizate și orificiile pentru scoabe metalice vizibile la partea superioară a stelei îndreptătesc presupunerea că monumentul face parte dintr-o construcție funerară, asemănătoare ca formă cu una descoperită la Augsburg⁶, reconstituită tocmai pe baza unei stele similare celei de la Zam și a unor fragmente sculpturale găsite în jur.

Nu se poate ști dacă monumentul a avut sau nu inscripție. În lumea romană se găsesc monumente funerare care astăzi nu mai au inscripție și pare să nici nu fi avut. Aceasta s-ar explica prin faptul că populațiile locale ar fi mai receptivă la tipurile de monumente romane decît la formele latine în mod frecvent abreviate⁷.

Stilul pietrei sepulcrale de la Zam este deosebit de îngrijit. Deși materialul de calitate inferioară nu permite să se întrevadă valoarea reală a operei, este evidentă atenția acordată de sculptor fizionomiilor. El a creat adevărate portrete realiste, fiind remarcabilă expresia demnă a femeii și figura gravă a bărbatului. În schimb, faldurile ȳșmintelor realizate prin linii paralele au caracter schematic și ilustrează stilul caracteristic provinciilor danubiene și în special Daciei, pe care S. Ferri îl numea „Stile tubolare”⁸.

Din cauza stării destul de proaste de

⁶ I. Ohlenroth, *Grabmäler römischer Ehepaare aus Augsburg*, în *Germania-Anzeiger*, 31, 1/2, 1953, p. 37, fig. 1.

⁷ Fr. Braemer, *Les stèles funéraires à personnages de Bordeaux, Contribution à l'histoire de l'art provincial sous l'empire romain*, Paris, 1959, p. 107.

⁸ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, p. 211–212.

⁹ Monumentul se află în Muzeul din Gherla și este inedit; semnalat de prof. I.I. Russu.

Fig. 2. Monumentul funerar de la Zam ; detaliu.

soția și doi copii) și una de la Potaissa (Turda)¹⁰ înfățișând o femeie, un bărbat și un copil. Asemănările dintre cele trei stele constau în forma lor identică, în situarea bărbatului în stînga femeii, în veșminte (femeia — haină lungă, iar bărbatul tunică scurtă încinsă mai jos de mijloc și manta prinsă cu o fibulă rotundă pe umărul drept) și în unele din simbolurile funerare (bărbații au în mîna stîngă un volumen). De notat că și defunctul de pe stela de la Potaissa are barbă și mustați.

Stela familială cu figurile defuncților redată în întregime este o apariție rară în Dacia¹¹. În restul imperiului este atestată în necropola de la Bizanț¹², în Dalmația¹³, Gallia¹⁴, Raetia¹⁵ și Germania¹⁶ și reprezintă deosebiri față de tipul din Dacia prin stilul propriu fiecărei provincii, prin încadrarea defuncților într-o nișă și prin preferința pentru o anumită simbolistică funerară. De pildă, în Gallia bărbații adeseori țin în mînă o pungă sau niște tăblițe, iar femeile o casetă cu bijuterii¹⁷.

¹⁰ I.I. Russu—Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în *ProblMuz*, 1964, p. 27—28, fig. 16.

¹¹ Acest tip de monument funerar nu figurează în repertoriile lui Gr. Florescu; *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior”*, în *EDR*, IV, p. 27—148 și *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1942.

¹² N. Firatli—L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romain*, Paris, 1964, Pl. XXXVIII, fig. 157—158 și pl. XXXIX, fig. 156.

¹³ *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni u Hercegovini*, XLVII, 1935, pl. IV, fig. 2; pl.V, fig. 3—4 și III, 1948, pl. III, fig. 2.

¹⁴ E. Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, I, fig. 19, 115, 193, 197, 475—481, 504, 646—656; IV, fig. 2791—2799, 2804, 2807—2811, 3097, 3101, 3267, 3472, 3483, 3547; VI, fig. 4617, 4711, 4779, 4850, 4852—53, 5707; Marcel E. Marien, *La sculpture romaine. L'art en Belgique*, Bruxelles, 1945, pl. IX și Fr. Braemer, *op.cit.*, pl. VIII, fig. 28, pl. IX, fig. 29—30, pl.X, fig. 31—32, pl.XIII, fig. 46.

¹⁵ L. Ohlenroth, *op.cit.*, p. 32—38.

¹⁶ Id., p. 211—212 și Fr. Koepp, *Die Grabdenkmäler, Germania Romana*, III, Bamberg, 1926, pl. XXXVII, 1.

¹⁷ Fr. Braemer, *op.cit.*

Pe baza considerentelor de ordin stilistic și a unei concepții comune de exprimare artistică credem că stelele familiale din Dacia cunoscute pînă acum (descoperirile de la Gherla, Turda și Zam)¹⁸ sînt produse ale aceleiași școli de la Napoca. Chiar dacă sculptorii s-au inspirat din albume de modele, este evidentă străduința lor de a da fiecăreia dintre cele trei stele o notă aparte.

Datorită atributelor purtate de defuncți se poate stabili măcar ipotetic ocupația celui reprezentat pe monumentul de la Zam. Dacă *volumen*-ul este un simbol funerar obișnuit, asocierea lui cu inelul-sigiliu și *calamaria theca* este ieșită din comun. Ținînd seama de faptul că adeseori monumentele funerare erau comandate încă în timpul vieții¹⁹ ar rezulta dorința respectivului de a-i fi subliniate preocupările intelectuale. El trebuie să fi fost un proprietar de pămînt (nu este exclus să fi avut o *villa rustica* chiar la Zam) cu oarecare poziție socială, cetățean roman veteran al unuia din corpurile de trupă cantonate în castrul de la Bologa²⁰, aflat nu departe de satul Zam.

Valoarea istorică a monumentului de la Zam este deosebită. În primul rînd descoperirea lui marchează o *nouă localitate pe harta Daciei romane: satul Zam-Sincrai*, necunoscut pînă acum prin urme arheologice din epoca romană²¹. În al doilea rînd completează repertoriul monumentelor funerare din Dacia cu o nouă formă: stela familială cu figurile defuncților redată în întregime și aduce contribuții la una din problemele fundamentale ale artei provinciale din Dacia: originea formelor și a motivelor ornamentale.

Prin analogiile sale cele mai apropiate aflate în provinciile vestice ale imperiului stela cu figurile defuncților confirmă și ea (așa cum au făcut-o medalioanele²² sau monumentele în formă de trunchi de piramidă arcuită²³) caracterul occidental al artei provinciale din Dacia²⁴.

Dacă originea romană-occidentală a monumentului nu poate fi pusă la îndoială, este mai greu a determina regiunea lui originară și calea pe care acest tip de stelă familială a pătruns în provincia din nordul Dunării.

Se cunoaște rolul important al Italiei de nord și al orașului Aquileia în difuziunea motivelor artistice spre provinciile dunărene. Aici însă predomină busturile defuncților²⁵ și prin urmare este greu de admis că stela cu figura întreagă a defuncților a pătruns în Dacia din nordul Italiei, cu atît mai mult cu cît ea lipsește din Noricum și Pannonia²⁶. În momentul de față nu avem analogii în Moesia Superioară, dar prezența acestui tip de monument funerar în Dalmatia ar face mai probabilă pătrunderea lui în Dacia prin filieră sudică.

Cert este însă că stela cu figura întreagă a defuncților este puțin răspîndită în Dacia, că localitățile unde a fost descoperită se situează toate în Dacia Porolissensis și că probabil monumentele se datorează aceleiași școli. În acest caz și pînă la găsirea unor jaloane care să permită urmărirea pătrunderii treptate a stelei familiale în Dacia, e mai logic să presupunem că prezența acestui tip de

¹⁸ O stelă familială cu portretele defuncților, de același tip, s-ar afla și în Muzeul Banatului din Timișoara. Informație F. Medeț.

¹⁹ C. Julian, *Histoire de la Gaule*, VI, Paris, 1920, p. 187.

²⁰ În castrul de la Bologa sînt atestate epigrafic *coh. I Aelia Gaesatorum* în 133, probabil încă din 124 și *coh. II Hispanorum* numai din anul 159 (C. Daicoviciu-D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 170-172). Pentru castrul de la Bologa vezi M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa*, în *ACMIT*, IV, 1932-1938, p. 195-233; Idem, *Exercitus Daciae Porolissensis*, în *Dacia*, NS, VIII, 1964, p. 145-160 și I. I. Russu, în *Materiale*, II, p. 710-711.

²¹ Faptul că piatra funerară ca și celelalte urme romane au apărut la 0,35 m adîncime sub solul actual exclude eventualitatea ca să fi fost adusă aici din altă parte într-o epocă mai tîrzie.

²² C. Daicoviciu, *TransAnt.* 1945, p. 145, nota 1. Vezi și D. Protase, *Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 323-331.

²³ H. Daicoviciu, *Un monument funerar din Dacia Superioară, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 101-108.

²⁴ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 144-145.

²⁵ H. Schoppa, *Bemerkungen zur Herkunft der augusteischen Plastik am Rhein*, în *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, p. 177-178.

²⁶ Stela cu figurile defuncților redată în întregime nu figurează în monografia lui A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena, 1923. Nu este menționat nici în articolul de sinteză al lui E. Diez, *Der provincialische Charakter der römischen Skulptur in Noricum*, în *Le rayonnement ...*, p. 207-211. Cunoaștem doar o singură stelă de acest tip calificată drept stelă panică, reprezentînd o pereche de ilitiri, în muzeul din Zagreb. Vezi D. Mano-Zisi și L. Popović, *Iliri i grci*, Beograd (Belgrad), 1960, pl. 13.

monument funerar în partea nordică a Daciei se datorește miinii și imaginației unui meșter priceput, venit dintr-una din provinciile vestice ale lumii romane, poate Gallia sau Raetia.

LUCIA DAVID — VASILE PINTEA

EIN GRABDENKMAL AUS DACIA POROLISSENSIS

(Zusammenfassung)

Die Verfasser veröffentlichen ein römisches Grabdenkmal aus der Sammlung des Museums für Geschichte in Cluj. Der Grabstein wurde im Sommer 1964 im Dorfe Zam, Gemeinde Sîncrai, Rayon Huedin, Region Cluj gefunden.

Das Denkmal ist ein Hochrelief und misst $1,30 \times 0,75 \times 0,36$ m. Es reiht sich in die Gruppe der Grabstelen mit dem Bild der Verstorbenen in ganzer Figur ein. Es stellt ein Ehepaar dar. Der Mann mit Bart und Schnurrbart und kahlköpfigem Kopf trägt eine langärmelige, unterhalb der Taille gegürtete Tunika und einen Mantel. Vom linken Arm hängt zu beiden Seiten eine geflochtene Kette herab. In der linken Hand hält er ein *Volumen* und am kleinen Finger trägt er einen Ring mit einem geschnittenen Stein, einer Gemme. An seinem Gürtel ist rechts eine *calamaria theca* befestigt. Die Frau trägt eine Art längliche Haube und Ohrringe, ein bis auf den Boden reichendes Untergewand und darüber eine *palla*, deren ein Ende um den rechten Arm geschlungen ist, während das andere an ihrer linken Seite los herabfällt. Mit der rechten Hand hält sie den umgeschlagenen Mantelsaum und in der Linken anscheinend eine Frucht.

Das Denkmal ist in das 2. Jh. anzusetzen und war Teil einer Grabanlage, wie eine in der Form ähnliche in Augsburg gefunden wurde. Seine nächsten Entsprechungen sind ebenfalls aus Dacia Porolissensis, nämlich aus Gherla und Potaissa (Turda), sowie — im übrigen Römerreich — aus Dalmatien, Gallien, Rhaetien und Germanien.

Das Denkmal ist von besonderem historischen Wert. Seine Entdeckung bedeutet eine neue Ortschaft auf der Karte des römischen Daziens — das Dorf Zam-Sîncrai — und bereichert die Repertorien der Grabdenkmäler aus Dazien um eine neue Form. Es gibt auch Antwort auf eine der Grundfragen der provinzialrömischen Kunst, der Frage nach dem Ursprung der künstlerischen Formen und Schmuckmotive. Das Grabmal von Zam bestätigt den allgemein westlich-römischen Charakter der Provinzialkunst in Dazien.

IUPPITER DE LA POTAISSA

Descoperită întâmplător în decembrie 1960, în curtea fabricii de ciment din Turda, la cca 2 m adâncime lângă baza unei coloane romane împreună cu un *as* de bronz și diferite fragmente ceramice, figurina de bronz¹ înfățișând pe *Iuppiter Fulminans*² reprezintă una dintre cele mai frumoase exemplare ale bogatei colecții de statuete de bronz romane aparținând Muzeului de Istorie din Cluj.

Statueta de la Potaissa (inv. IN 19.075) are înălțimea de 13,5 cm, lățimea peste brațe 6 cm, iar înălțimea feței 2 cm (fig. 1). Starea de conservare este bună, sculptura având lipsă doar părțile inferioare ale gambelor.

Zeul este complet nud, cu fața bârboasă, capul fiindu-i acoperit de păr lung în plete buclate, ce-i cad în două cosițe pe umeri. Pe creștet poartă o diademă din frunze de stejar. Centrul de greutate se află pe piciorul drept întins, poziție care face ca șoldul respectiv să fie ușor arcuit, iar piciorul stâng eliberat de apăsarea trupului mușchiulos să fie relaxat și tras puțin înapoi. În mîna dreaptă, brațul fiind îndoit, strînge mînunchiul de fulgere, celălalt braț e ridicat. Spațiul gol din căușul palmei stîngi dovedește existența sceptrului, astăzi dispărut.

În ipostaza de *Fulgur*, *Fulminator*, *Fulminans*, Iuppiter este cunoscut în numeroase reprezentări în arta provincială romană. Ne mulțumim să amintim

Fig. 1. Iuppiter Fulminans, din Potaissa

¹ Statueta a fost donată Muzeului de Istorie din Cluj de către Maria Bocănețu, fostă studentă a Facultății de istorie clujene.

² Roscher, *LexMyth*, II, col. 656.

— dintre exemplarele similare cele mai reușite — statuetele de la Ezinge³, Tolna-Tamási⁴, Moghilovo⁵, cea provenită dintr-un atelier al anticului *Bagacum*⁶, sau cea păstrată în Muzeul Louvre⁷ cu specificarea însă, că statueta de la Potaissa le depășește sub raportul execuției artistice.

Splendida piesă sculpturală lucrată în maniera artiștilor elenistici, așa cum aceștia au conceput figura atotputernicului zeu, într-o atitudine maiestuoasă și impunătoare, ne face să presupunem că ea a fost adusă la Potaissa dintr-un atelier ce ființa în centrul lumii romane.

Moneda⁸, foarte corodată, găsită alături, probabil din secolul al II-lea e.n., datează interesantul monument.

Respectarea cu strictețe a proporționalității corpului, care se încadrează perfect în clasicul canon elin, îmbinarea armonioasă a elementelor anatomice și ținuta elegantă a piesei ne pun în fața unei adevărate opere de artă, care poate figura alături de cele mai reușite statuete de acest gen ale antichității romane.

C. POP

IUPPITER FROM POTAISSA

(Summary)

The description of a bronze statuette is given representing *Iuppiter Fulminans* (fig. 1) uncovered at Potaissa. The statuette presents analogies with similar pieces from Ezinge, Tolna-Tamási, Moghilovo, Bagacum and Louvre Museum. The coin (a bronze *as*) found near it, dates the statuette into the 2nd century A. D. The statuette is probably made in a workshop from the centre of the Roman world.

The statuette is preserved in the Historical Museum of Cluj (inv. IN. 19.075).

³ A. Egges van Giffen, în *Germania*, 20, 1936, p. 43, pl. 6, fig. 1.

⁴ J. Csalog, în *ArchErt*, ser. III, V-VI, 1944-1945, p. 194, pl. I,XXV; E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapesta, 1964, p. 331, pl. CCXXV-CCXXVI.

⁵ B. Diaković, în *Godišnik Plovdiv*, 1923, p. 187, fig. 8; S. Reinach, în *RA*, ser. V, XXIX, ianuarie-iunie, 1929, p. 1, monumentul nr. 4.

⁶ G. Faider-Feytmans, în *RA*, 1964, I, aprilie-iunie, p. 113-114, fig. 1.

⁷ S. Reinach, în *RA*, ser. V, XXIX, ianuarie-iunie, 1929, p. 1, monumentul nr. 5.

⁸ Av. Șters. După conturul figurii, portretul pare să reprezinte pe împăratul Traian.

Rv. Complet șters.

Bronz. G = 3 g. D = 21 mm.

DESPRE ELIBERAREA ILEGALĂ A LIȚILOR ȘI A SCLAVILOR LA FRANCCII SALIENI

Pe temeiul titlului XXVI din Legea Salică¹ s-a ajuns la concluzia că francii salieni practicau eliberarea sclavilor și a liților prin aruncarea banului (1 denar) în fața regelui. Aceasta în fond este o deducție, căci cele două paragrafe ale titlului respectiv din Legea Salică nu vorbesc despre eliberarea obișnuită a liților sau a sclavilor de către stăpînii lor, ci despre o eliberare ilegală, ilicită, pedepsită de lege, efectuată de către persoane străine. Tocmai acest aspect ne-a atras atenția, el ridicînd probleme netratate sau prea puțin tratate în literatura istorică.

Iată textul integral al titlului XXVI „*De libertis demissis*” din Legea Salică.

1. *Si quis homo ingenuus alienum letum extra consilium domini sui ante rege (sic!) per dinario (ingenuum) dimiserit et convictus fuerit, mallobergo maltho thi atomeo letu hoc est, IVM dinarios qui faciunt solidos centum culpabilis iudicetur. Res vero leti ipsius legitime reformetur.*

2. *Si quis servo alieno per denario ante regem (ingenuum) dimiserit, cui fuerit adprobatum, precium servi domino insuper, mallobergo maltho thi atomeo theo hoc est dinarios qui faciunt solidos XXXV culpabilis iudicetur.*

Din textul legii reiese deci că:

A. Exista practic posibilitatea eliberării unui lit sau a unui sclav de către o altă persoană decît stăpînul lor.

B. Eliberarea se putea face cu sau fără știrea și împotrivirea stăpînului.

C. Eliberarea ilicită se putea face în fața regelui.

D. Eliberarea ilegală era pedepsită cu o amendă de 100 solizi în cazul în care era vorba de un lit, bunurile acestuia revenind vechiului stăpîn, și cu o amendă de 35 solizi dacă era vorba de un sclav; în acest din urmă caz, autorul eliberării ilegale trebuia să mai plătească fostului stăpîn al sclavului prețul acestuia, adică 35 de solizi.

Lucrul cel mai frapant la cele două paragrafe ale titlului în cauză este posibilitatea de a comite un delict pedepsit de lege în prezența și, oarecum, cu aprobarea regelui. Prima problemă care se ridică așadar în fața noastră este aceea de a ști cum era posibil ca regele să accepte eliberarea unui lit sau a unui sclav de către o persoană străină.

Răspunsul par să-l dea cuvintele „*extra consilium domini sui*”. Aceste cuvinte sugerează că stăpînul putea să împuternicească pe altcineva cu îndeplinirea procedurii eliberării liților săi. Lipsa acestei precizări la paragraful privind eliberarea

¹ Vezi textul legii în *Gesetze des Karolingerreiches 714–911*, herausgegeben von Karl August Eckhardt, I, *Salische und ribuarische Franken*, Weimar, 1934.

scavilor nu este surprinzătoare, deoarece trecerea unui sclav de la un stăpîn la altul se putea efectua simplu, prin dăruire, cumpărare etc., iar eliberarea lui de ordin inferior care-l transforma în lit, sau de ordin superior care-i conferea libertatea deplină nu trebuia să aibă loc neapărat în fața regelui.

Reiese tot atît de evident din textul legii faptul că o eventuală anchetă asupra apartenenței litului sau sclavului, asupra existenței sau inexistenței consimțămîntului stăpînului se făcea numai după săvîrșirea eliberării. Probabil că nici nu se ajungea la vreo anchetă decît în cazul reclamației stăpînului păgubit.

Uimitor este faptul că odată descoperită ilegalitatea eliberării, aceasta nu era pur și simplu anulată, și că pedepsirea delictului lăsa totuși delictul să subziste². Eliberarea, chiar ilegală fiind ea, avea un caracter ireversibil. Acest lucru se datorește faptului că ea a fost făcută în fața regelui și, poate, mai cu seamă împrejurării că regele, ca autoritate supremă, joacă în întreaga procedură rolul unui martor. Chiar dacă documentul de eliberare provine de la rege, totuși cel care eliberează rămîne stăpînul. Regele asistă doar la eliberare, conferindu-i un caracter oarecum sacru.

La acest aspect principal al lucrurilor mai trebuie însă amintite, credem, și alte considerente de ordin practic care puteau influența puterea centrală în procedura sa. E vorba de neurmărirea de către lege și nepedepsirea în nici un fel a aceluia lit sau sclav care în fața instanței regale s-a lăsat eliberat în calitate de supus al unui fals stăpîn.

Dacă avem în vedere că stăpînul litului, atîta timp cît îl are în supunerea sa pe acesta, dispune în parte sau total de wergeldul de 100 solizi al acestuia, credem că nu este fără interes să amintim că wergeldul libertului revine în cazul morții acestuia fiscului³, el neavînd printre oamenii liberi rude și neavînd nici stăpîn de care să depindă din punct de vedere juridic. Mai mult, în cazul morții sale fără urmași întreaga lui avere revine de asemenea fiscului⁴.

Celălalt aspect al aceleiași probleme este de ordin politic; unii din acești denariali pot ajunge în slujba puterii centrale în calitate de funcționari sau ostași, devenind la un moment dat un sprijin al regelui împotriva marilor proprietari de pămînt⁵.

*

Să trecem acum la o altă întrebare pe care o ridică titlul „*De libertis demissis*“; întrebare la care e mult mai greu de a găsi un răspuns: și anume, *care era categoria acelor franci liberi care aveau posibilitatea și interesul de a elibera un lit sau un sclav fără voia stăpînului său?*

La prima parte a întrebării ne răspunde însăși istoria economică a vremii. Perioada redactării legii salice, adică secolul VI, corespunde fazei incipiente de apariție a aristocrației franceze și a marii proprietăți funciare, la început prin cucerirea de noi teritorii, mai tîrziu pe seama fondului agrar regal în scădere accentuată, ca în cele din urmă să sporească prin ruinarea țăranilor liberi și înghițirea micilor proprietăți, proces care, direct sau indirect, se oglindește în Lex Salica.

Cei care eliberau trebuie să fi făcut parte din categoria proprietarilor bogați care-și puteau permite să riște sumele destul de mari prevăzute de lege ca amenzi. Care putea fi însă interesul unei asemenea eliberări ilegale, care, în ciuda amenzilor ridicate, rămînea totuși rentabilă pentru cel ce o făcea?

Este neîndoielnic că în conjunctura economică dată principalul mobil al eliberării ilegale era dorința unor proprietari franci de a-și dobîndi soldați pentru

² H. Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, Leipzig, 1906, p. 366, nota 66 și A.I. Njeussychin, *Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft*, Berlin, 1951, p. 208.

³ H. Brunner, *op. cit.*, p. 366—367.

⁴ *Ibidem*.

⁵ A. Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, II, Wien, 1924, p. 163.

cetele lor înarmate⁶, cît și cea a obținerii mîinii de lucru libere atît de necesare pe moșiile în curs de constituire.

Nu putem ști însă sigur prin ce mijloace izbuteau eliberatorii să-i oblige pe cei eliberați să intre în serviciul lor. Litul sau sclavul care obținea libertatea juridică era, ce-i drept, nevoit să se angajeze la cineva în calitate de antrustio, de ostaș, arendaș, de argat, meseriaș etc., neavînd mijloace proprii de existență, dar nu neapărat la cel care-l eliberase. E foarte posibil să fi existat și cazuri de nerespectare a promisiunii făcute din partea celor eliberați⁷. Este un aspect pe care nu-l putem cunoaște îndeaproape, deoarece el se găsește în marginea legii și deci nu este pomenit în *Lex Salica*. Totuși, părerea unor specialiști, ca A. Dopsch, E. Schröder, A. I. Neusihin, că dintre liții și libertii săi puterea centrală își recruta funcționari credincioși și ostași, nu trebuie neglijată. Nimic nu ne împiedică să credem că pe lîngă libertii și liții regali vor fi fost poate și liberti ai proprietarilor privați care au ajuns în slujbe administrative sau militare ca supuși direcți ai regelui.

Indicii care să ne permită rezolvarea măcar parțială a chestiunii constrîngerii libertilor de a se angaja la eliberatorii lor sub o formă sau alta, sînt însă. Ele ne vin din *Novellae Legis Salicae*, titlul I & 1, *Si qui puerum regis aut libertum occiderunt*. Indirect aceste paragrafe de lege ne dovedesc că eliberarea liților și sclavilor era, prin forța împrejurărilor, totuși o eliberare îngrădită. Și într-adevăr, în mod normal ne așteptăm ca wergeldul libertului să fie egal cu cel al unui franc născut liber, adică 200 solizi (ceea ce de altfel susține și H. Brunner⁸ în chip eronat, vol. I, p. 366—73). Totuși, lucrurile se prezintă altfel. Să lăsăm așadar izvorul să vorbească:

I & 1. Si quis puerum regis aut *libertum* occiderit, solidos C culpabilis iudicetur. 14. & 1. Si quis *libertus* *libertam* alienam rapuerit, DCCC dinarios qui faciunt solidos XX culpabilis iudicetur. & 3. Si ingenuam rapuerit, de vita sua componat.

Rezultă de aici că wergeldul libertului rămîne egal cu al unui lit și al unui *puer regis*, iar pentru răpirea unei femei libere, mai precis născută liberă, el plătește cu viața aidoma unui lit sau unui sclav.

Ne punem întrebarea, de unde acest caracter îngrădit al libertății denariului? Aceasta provine, în afara constrîngerii economice care-l obligă să se pună sub protectoratul cuiva, din faptul că odată cu eliberarea sa juridică, litul nu cîștigă toate avantajele și drepturile pe care le au francii născuți liberi. În sînul noii categorii sociale în care se află acum, libertul este un individ plantat în mijlocul unei comunități libere, unde el n-are familie, n-are rudenii. Toate neamurile sale sînt nelibere, adică neputincioase în cazurile unde o familie liberă care-și numără membrii pînă la 5—6 generații putea interveni pentru un membru al ei. Aceste rudenii nelibere nu-i pot sluji ca martori, nu-i pot reclama Wergeldul, cu atît mai puțin îl pot și au dreptul să-l ajute la plata acestuia.

Lipsa acestei ocrotiri, a acestui ajutor din partea familiei, esențială în ultimă instanță, pentru însăși existența sa ca persoană fizică și juridică, trebuia substituită cu protecția unui om influent, puternic. Această funcțiune o îndeplinea însuși eliberatorul. Libertul are nevoie să fie reprezentat de patronul său, pentru că practic numai acesta îi poate asigura durata libertății sale.

În această notă am încercat să definim problemele ridicate de titlul XXVI al legii salice. Soluțiile propuse de noi au, evident, un caracter conjectural, dar sînt verosimile.

B. DAICOVICIU

⁶ *Ibidem*, p. 165.

⁷ *Ibidem*, p. 163.

⁸ H. Brunner, *op. cit.*, p. 374.

ÜBER DIE ILLEGALE BEFREIUNG DER LITEN UND SKLAVEN BEI DEN SALISCHEN FRANKEN

(Zusammenfassung)

Der Artikel XXVI des Salischen Gesetzes bezieht sich auf die illegale Befreiung der Liten und Sklaven. Die Verfasserin des Aufsatzes versucht die Probleme welche sich auf den Text dieses Gesetzes beziehen, zu definieren und zwar:

Wie ist die Befreiung eines Liten durch Schatzwurf einer fremden Person, ohne Wissen seines Herrn möglich?

Wie kann sich diese unerlaubte, vom Gesetz bestrafte Befreiung in Anwesenheit und mit Zustimmung des Königs vollziehen?

Welches ist die Ursache der Nichtverfolgung des Liten oder Sklaven, der sich als Untertan eines falschen Herrn, in Anwesenheit des Königs, befreien lässt, und endlich, welche ist die Kategorie der freien Franken die die Möglichkeit und Interesse einer solchen Befreiung eines Liten oder Sklaven haben und was für einen Profit bringt ihnen dieselbe?

Die Verfasserin schlägt einige Lösungen dieser Probleme vor, indem sie auf die sozial-ökonomische Struktur des VI—VIII Jahrhunderts hinweist, der Zeitabschnitt der Bildung der Grossgrundherrschaft der Franken.

DESPRE PLASTICA FAȚADELOR ÎN ARHITECTURA LAICĂ CLUJEANĂ DIN PERIOADA BAROCULUI TÎRZIU

În Transilvania barocul pătrunde ca stil oficial după instaurarea guvernului militar austriac la începutul secolului al XVIII-lea¹ și este adoptat pe rînd în arhitectura militară, ecleziastică și — în fine — de cea laică. Alături de numeroase și impunătoare castele pe moșii, se construiesc, îndeosebi în ultimul sfert al secolului, palate și case nobiliare în orașe și în primul rînd în Cluj, oraș ce dobîndește în această perioadă un rol politic crescînd în viața provinciei². Monumentele ce s-au păstrat în acest oraș, integral sau numai în parte, sînt numeroase, după cum a dovedit-o conscripția monumentelor istorice din 1953³.

Construite cu scopul de a servi familiilor nobiliare drept reședințe orășenești, monumentele aparținînd arhitecturii laice clujene din perioada barocului tîrziu sînt în același timp expresia unui acut sentiment al luxului și o încercare de a exprima, cu mijloacele artei, situația politică și socială a celor care le subvenționau. Conform acestui program, în cadrul clădirilor din grup, se acordă o atenție deosebită fațadelor, care sînt în primul rînd în măsură să exprime condiția materială și socială a proprietarului, neglijîndu-se în același timp, ca de altfel în arhitectura barocă în general, fațadele laterale și, nu o dată, aspectul curților interioare. În realizarea fațadelor principale, limbajul decorativ, supus unor sensibile variații de valoare, este relativ bogat și se subordonează motivului central dominant, corespunzînd la parter intrării, iar la etaj salonului de onoare.

Analizînd clădirile din grup, încadrate cronologic între 1774 și sfîrșitul primului deceniu al secolului al XIX-lea, se impune de la început observația că există două categorii de elemente de articulare și decorative. Una înglobează elementele regăsite la mai multe monumente. Dat fiind modul cum se caută și se adoptă în această fază stilistică elementele plastice, existența încă unui grup de elemente care în detalii diferă de la un monument la altul nu trebuie să ne surprindă. Elementele găsite la majoritatea monumentelor sînt: socluri de bază mai mult sau mai puțin proeminente; ciubucuri orizontale între parter și etaj care au o replică în cornișa puternic profilată; marcarea intrărilor așezate în axul principal prin portaluri de piatră, avînd la bază pietre-tampon pentru trăsuri; accentuarea motivului intrării prin rezalituri și, la unele dintre clădiri, prin balcoane; articularea pereților cu pilaștri de obicei tratați în rustica și fără capiteli la parter, plați și cu capitel compozit la etaj; ancadrame de piatră cu forme diferite la ferestre; balustrade cu decor de panglici împletite; articularea cu chenare plate a stîlpilor și bolților coridorului de acces; foișoare pe arcade la parter și pe coloane cu capiteli ioniice sau pe stîlpi cu secțiune prismatică la etaj.

¹ Virgil Vătășianu, în *IstRom.*, III, 1964, p. 573.

² În 1790 guberniul se mută de la Sibiu la Cluj, marea nobilime grupîndu-se aici în scopuri politice.

³ Debreczeni László, *Az 1953. évi kőszövéri műemlékhösszeírás*, în *EmiKel*, București, 1957, p. 232–235.

Fig. 1. Palatul Bánffy. Fațada principală după recenta restaurare (foto G. Starmüller).

Toate aceste elemente îmbracă însă la fiecare monument forme concret diferite, ceea ce sporește caracterul pitoresc al ansamblului. În plus, în cadrul multor clădiri din grup, deasupra ferestrelor etajului și, la câteva, deasupra ferestrelor parterului se află decoruri de ghirlande împletite în forme de o mare diversitate. Toate elementele de articulare și de decor ies clar în relief din planul peretelui. Aceasta, ca și incisivă tratare a detaliilor, se face premeditat în scopul obținerii unor efecte plastice cât mai puternice, sporite de efectele de lumină și umbră care se obțin în cursul zilei pe fațadă.

Primul monument din serie, cel mai important prin dimensiuni și valoare artistică, este palatul Bánffy (azi palatul Muzeului de artă din Cluj, Piața Libertății nr. 31) care aparține deja prin soluțiile adoptate și prin spirit barocului târziu. Fațada principală (fig. 1) este dominată de masivul rezalit arcuit, corespunzând intrării principale în palat, rezalit care susține la etaj un balcon acoperit care încadrează cele patru axe centrale. Spre stradă balconul are o balustradă (fig. 2) pe care se află șapte coloane zvelte, canelate, cu capiteluri compozite care susțin atica (fig. 3) și acoperișul balconului încoronat cu o masivă stemă a familiei Bánffy sculptată în piatră⁴. În stînga și dreapta acestui motiv central se înșiruie, despărțite de pilaștri dubli, ferestre terminate în segment de arc la parter, dreptunghiulare, cu colțurile ușor evazate și cu bolțarul median marcat și decorat la etaj. Un ciubuc puternic între parter și etaj, accentuat de dispunerea sub pervazul ferestrelor etajului a unor parapete din baluștri, cît și puternica

⁴ Descrierea amănunțită la Biró József, *A kolozsvári Bánffy-palota és tervvezőmestere, Johann Eberhard Blau-mann*, în *Erdélyi tudományos füzetek*, nr. 63/1933, Cluj, 1933, p. 16.

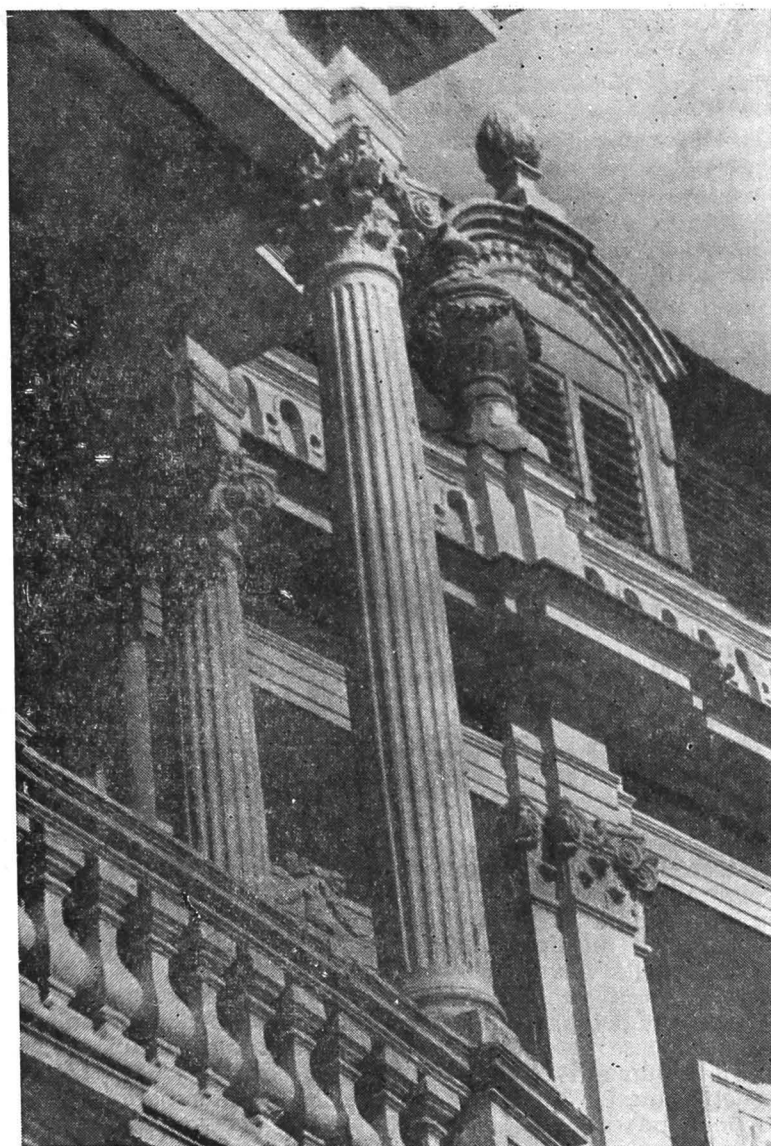

Fig. 2. Palatul Bánffy. Balconul, detaliu (foto G. Starmüller).

cornișă care susține o balustradă cu motiv de panglici împletite, au menirea să confere fațadei un accent orizontal puternic pe care îl întrerupe însă rezalitul intrării și articularea pereților cu pilaștri dubli. Această dispunere a elementelor de articulare este conformă spiritului barocului ajuns în faza sa ultimă, când obținerea unor anumite efecte pitorești face parte încă din programul estetic al stilului. Tot pe această linie, a obținerii unor efecte pitorești, dar și în dorința de a etala preferințele artistice⁵, cit și ca o dovadă a unor mari resurse materiale

⁵ Se știe din arhiva familiei că în legătură cu proiectul pretențios al palatului și cu alegerea unei soluții artistice concrete, în cadrul familiei Bánffy are loc o discuție pătimașă și îndelungată în iarna anului 1773–1774 (Biró József, *op. cit.*, p. 7–8).

Fig. 3. Palatul Bánffy. Atica balconului (foto G. Starmüller).

se înscrie și dispunerea pe balustrada acoperișului a unor statui de zei antici și urne⁶. Aglomerarea în fațadă a unui număr mare de elemente de articulare și decor este evidentă și conformă, cum s-a văzut, dorințelor celui care a comandat palatul. Lucru remarcabil, ordonarea acestor elemente conferă fațadei un aspect fastuos și monumental; nu lipsesc nici efectele voit pitorești realizate prin punerea în lumină favorabilă a volumelor și formelor plastice de o anumită eleganță voit distinsă. Servind ca punct de plecare și ca model clădirilor care-i urmează în timp, realizarea fațadei palatului Bánffy (ca de altfel și organizarea interioară și dispunerea maselor) se datorește în bună măsură talentului arhitect și sculptor Johann Eberhard Blaumann care a proiectat și condus, între 1774 și 1785, lucrările de construcție, meșter care-și depășește net contemporanii și pe care Biró J. îl socotește pe bună dreptate „un spirit artistic elastic și inspirat”⁷.

Fațada palatului Bánffy a influențat neîndoiește asupra realizării celorlalte monumente din serie. Verificarea se poate face în cazul multora dintre clădirile clujene din perioada barocului târziu, dar ea este poate cea mai plină de semnificații analizând fațada unui alt monument important: palatul Teleki⁸ (Str. Kogălniceanu nr. 9) construit între 1790—1795 de către arhitectul Joseph Leder. Motivul central al intrării este și în acest caz puternic marcat printr-un rezalit (fig. 4), realizat prin articularea portalului principal cu o pereche de stâlpi masivi, bogat profilați, în corespondența cărora se află, la o distanță de 0,5 m de planul

⁶ Vezi comentariile și reproducerile la Nagy Margit, *Unele aspecte din istoricul construirii palatului Bánffy din Cluj*, în SCIA, VI, 1959, nr. 2, p. 105—121. Cf. și Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1959, vol. II, p. 256—258.

⁷ Biró József, *op. cit.*, p. 21.

⁸ Descrierea amănunțită la Biró József, *Két kolozsvári főúri barokk-palota*, în ArchÉrt (seria nouă), XLVII, 1934, p. 116—123.

Fig. 4. Palatul Teleki. Rezalitul intrării (foto G. Starmüller).

clădirii, două coloane care, la fel ca și stîlpii, au capiteluri compozite inciziv tratate (fig. 5). Pe aceste suporturi și susținut la mijloc de o consolă masivă aflată în continuarea bolțarului median al portalului principal, se află un balcon din dale de piatră cu grilaj de fier forjat. Soluția acestui balcon este minoră în comparație cu cea de la palatul Bánffy, dar o influență a acesteia din urmă se poate ușor sesiza în dublarea celor trei pilaștri din partea mediană a fațadei și în prezența pe acoperiș, numai în porțiunea corespunzătoare rezalitului, a unei balustrade cu motiv de panglici împletite care susține trei urne. În ansamblu, fațada palatului

Fig. 5. Palatul Teleki. Balconul (foto G. Starmüller).

Teleki are neîndoielnic un anume echilibru, o anume distincție pe care în cadrul grupului numai comparația cu palatul Bánffy o poate umbri⁹. Fără a cunoaște o eleganță a formelor și un fast atât de accentuat ca la palatul Bánffy, fațada palatului Teleki cunoaște însă în principiu aceeași distribuie a accentelor orizontale și verticale cît și foarte asemănătoare folosire a ancadramentelor de la ferestre.

⁹ O influență a palatului Bánffy asupra lui Joseph Leder sugerează în trecut Balogh Jolán, în *Kolozsvár emlékei*, Budapesta, 1935, p. 35.

Fig. 6. Casa Kemény. Fațada (foto G. Starmüller).

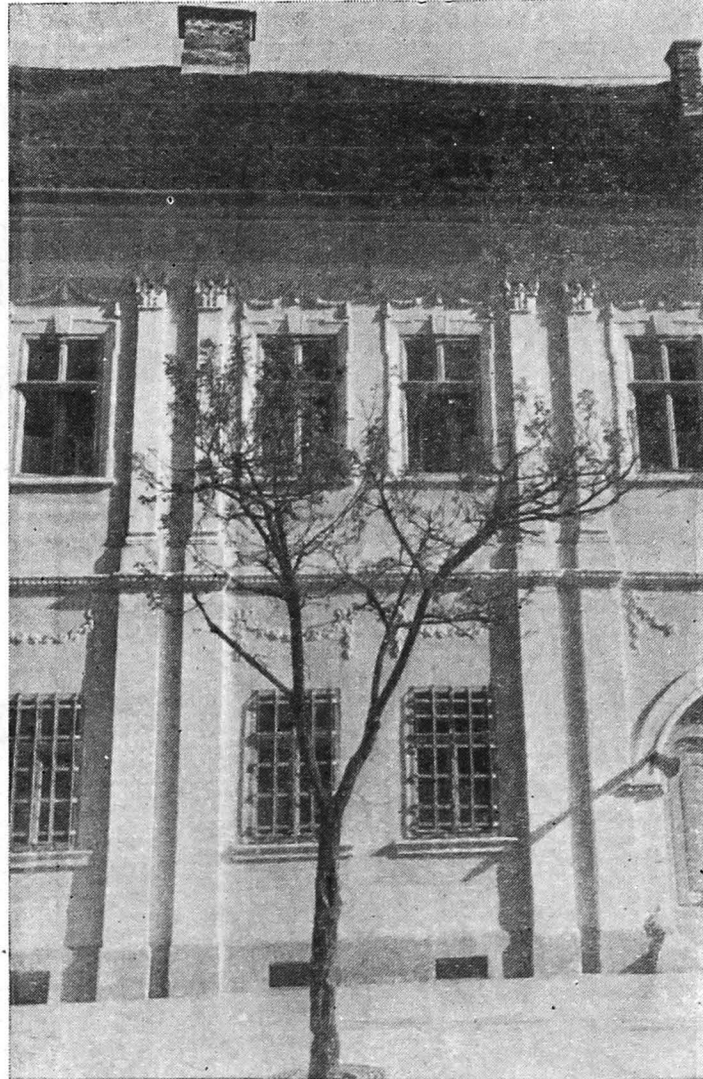

Fig. 7. Casa Karacsay. Fațada, în stînga portalului (foto G. Starmüller).

Fig. 8. Casa Kemény. Etajul fațadei (foto G. Starmüller).

Urmărind mai departe monumentele din grup în ordine cronologică¹⁰ sesizăm pe de o parte că sistemul construcției, compunerea maselor și dispunerea spațială, cu excepția unor adaptări la care obligă terenul, rămân neschimbate, iar pe de altă parte faptul că în privința elementelor de articulare și decor se poate sesiza o devenire a formelor. Lucrul care se remarcă în primul rând este atenuarea rezultatului central din care la casele Kemény (Piața Libertății nr. 27), Thoroczkay (str. Făcliei nr. 10), Prefectura veche (str. Kogălniceanu nr. 6), casa mică Bánffy (str. Dr. Petru Groza nr. 32) nu rămâne decât balconul, în timp ce la casele Knoblauch (str. 30 Decembrie nr. 22), Tisza (str. 6 Martie nr. 34), Szatmáry (str. 6 Martie nr. 17) etc. portalul intrării se detașează foarte ușor din planul peretelui. În cadrul primului grup, alături de menținerea balconului, notăm prezența, în registrul superior al fațadei, a unor bogate capiteli compozite care amintesc prin plastică și tratare incizivă de cele de la palatul Bánffy¹¹. Rolul acestor capiteli în conferirea unor efecte plastice pitorești fațadei este clar și tot un asemenea rol îl are și decorul, de forme diverse, din coronamentul ferestrelor etajului superior, apărut la monumentele din acest grup sub influența rococoului.

La casa Kemény (fig. 6), în coronamentul ferestrelor din dreapta și stînga balconului se află câte un putto, între ghirlande bogate, sinuos mișcate, iar deasupra ferestrei și ușii balconului se află, în relief plat, cu conturile incisiv marcate, un bust de bărbat cu coif între două turnuri de cetate și respectiv un tînăr (foarte stîngaci tratat) cu spadă și coif, ieșind dintr-un cort militar aflat între două case

¹⁰ Expunerea în ordine aproximativ cronologică a tuturor monumentelor la Debreczeni László, *op.cit.*, p.232—235.

¹¹ Balogh Jolán pune în mod nejustificat aceste elemente în relație cu fațada palatului Teleki, după ce recunoaște influența pe care a exercitat-o asupra formelor acestui monument fațada palatului Bánffy.

Fig. 9. Prefectura veche. Rezalitul intrării (foto G. Starmüller).

Fig. 10. Casa mică Bánffy. Rezalitul intrării (foto G. Starmüller).

Fig. 11. Casa mică Bánffy. Decor în coronamentul unei ferestre de la etaj (foto G. Starmüller).

cu un etaj. O săgeată sub bustul bărbatului și o secure alături de tânărul cu spadă completează cele două coronamente a căror tematică ni se pare greu de explicat. Sub pervazul ferestrelor din afara balconului se află decoruri cu elemente vegetale, urmînd un traseu sinuos (fig. 8).

La casa Karacsay (fig. 7), în porțiunea originală a fațadei¹², deasupra ferestrelor de la parter se află cîte o ghirlandă bogat profilată împodobită la capete cu panglici care coboară vertical. La etaj, deasupra fiecărei ferestre, se află cîte două ghirlande susținute în capete de cîte un porumbel în zbor și atîrnate la mijloc, prin intermediul unei rozete, de ciubucul care se află deasupra pilaștrilor. La ambele registre decorul este plastic tratat, are forme consistente și se detașează efectiv din planul peretelui.

Fațada prefecturii vechi (fig. 9) are de asemenea deasupra fiecărei ferestre în registrul etajului un decor format dintr-o ghirlandă cu valoare plastică evidentă, al cărei desen este capricios, dar simetric și care se termină într-un motiv de frunze mari striate și aplatizate. Un decor de ghirlande în relief relativ accentuat se află de asemenea în coronamentul ferestrelor etajului la casa mică Bánffy (fig. 10, 11), amintind prin traseu și consistența formelor pe cel de la casa Karacsay și casa Sztarmáry.

În schimb la casa Szilvássy de pe calea Moșilor nr. 4 (fig. 12), ulterioară clădirilor enumerate mai sus, decorul — în formă de scoică în coronamentul celor trei ferestre centrale și vegetal și floral în coronamentul celorlalte patru ferestre — se aplatizează și nu iese din planul peretelui, fiind incizat în masa tencuiei. Cu toate acestea fațada are un pronunțat aspect pitoresc datorită supleții specifice rococoului, atenuată deja de orientarea spre clasicism, la decorul ferestrelor late-

¹² Porțiunea de față din dreapta intrării, la parter și etaj, este în întregime rodul unei intervenții ulterioare.

Fig. 12. Casa Szilvássy. Rezalitul intrării (foto G. Starmüller).

rale cît și datorită strierii orizontale, la ambele nivele, a pereților articulați la etaj cu pilaștri plați.

Se poate observa cu ușurință în această succintă descriere a fațadelor că există o efectivă diversitate a formelor în cadrul barocului târziu clujean, fapt care trebuie pus în legătură cu cerințele familiilor nobiliare care comandau clădirile, cît și cu formația specifică a diferiților meșteri. Făcînd abstracție de relativa diversitate a decorului din coronamentul ferestrelor, atenuarea rezalitelor intrării și treptata aplatizare și simplificare a elementelor de articulare se poate urmări pe etape de la palatele Bánffy și Teleki la casa Szatmáry, unde pilaștrii lipsesc la parter și la casa Tisza, unde întregul aspect al fațadei este deosebit de auster, dovadă că aceste monumente se resimt deja, cel puțin ca spirit, de influența noii faze stilistice care începe să se impună: clasicismul.

O devenire a formelor poate fi sesizată și urmărind alte detalii, de pildă ancadramentele de la ferestre. De la ancadramentele în segment de arc cu retrașeri treptate și bolțarul median marcat și de la ancadramentele dreptunghiulare și cu colțurile evazate (palatele Bánffy și Teleki, casele Knoblauch — etajul II și Mikes) se ajunge la ancadramente de formă dreptunghiulară simplu profilate (la Prefectura veche și casele Kemény, Karacsay, casa mică Bánffy — etaj, Szilvássy — etaj), la înlocuirea ancadramentelor cu un pervaz de piatră (casele Karacsay — parter, Tisza, Szilvássy — parter) sau pur și simplu la renunțarea la ancadramentele de piatră (casa Szatmáry — parter).

Vorbind despre plastica fațadelor, trebuie să notăm că în amplificarea aspectului pitoresc și în conferirea unui aspect festiv, un anume rol a avut și culoarea. E greu de stabilit azi care au fost culorile preferate. Ceea ce se poate bănuie este folosirea unor culori mai închise pentru fond și zugrăvirea în alb, roz, galben-deschis a elementelor plastice conform deci cu îndemnarea, specifică meșterilor barocului, de a crea efecte surprinzătoare.

Concluzia pe care o desprindem din aceste constatări este că, deși acceptat de nobilimea principatului în forma sa tirzie și de iminentă decadentă, când soluțiile sale erau cele finale și când despre o evoluție în cadrul stilului nu mai putea fi vorba, deși timpul în care a fost acceptat ca stil oficial a fost cu adevărat scurt, barocul tirziu clujean se dovedește a nu fi o fază stilistică moartă, fără nici o devenire. În cadrul său se constată variații sensibile de valoare și de preferare a unor elemente de articulare și decor. Dar — și aceasta este mai important — în cadrul barocului clujean se constată și o devenire a formelor conformă cu ceea ce s-a întâmplat pe plan european, înspre clasicism, prin intermediul unei faze în care se resimt ecouri ale rococoului. De subliniat încă o dată că din categoria formelor sînt supuse evoluției cele plastice de decor și articulație, concentrate cu precădere în fațade. Sistemul constructiv al barocului rămîne același, el avînd o înrîurire puternică și asupra artei de a construi a perioadei următoare.

MIRCEA ȚOCA

ÜBER DIE PLASTIK DER FASSADEN IN DER PROFANEN ARCHITEKTUR IN CLUJ AUS DER PERIODE DES SPÄTEN BAROCKS

(Zusammenfassung)

In der profanen Architektur in Cluj aus der Periode des späten Barocks kann man mit Leichtigkeit die Entwicklung der verbindenden und dekorativen Elemente der Fassaden verfolgen. Das erste Monument der Gruppe ist das Palais Bánffy, das in den Jahren 1774—1785 von Johann Eberhard Blaumann erbaut wurde. Das Gebäude ist bemerkenswert in der Architektur der Stadt aus jener Periode, durch seine Ausmasse und technischen Lösungen sowie durch den Gesamtwert der um einen vorspringenden Mitteltrakt gruppierten Fassade und das Dach mit einer Ballustrade die Urnen und Statuen trägt. Von diesem Gebäude ausgehend kann man ein ständiges Abflachen des zentralen Motivs sowie der verbindenden und dekorativen Elemente verfolgen, bis zu der geradezu strengen Fassade des Hauses Tisza. Unter dem Einfluss des Rokoko wurden bei einigen Bauten der Gruppe (die Häuser Kemény, Karacsay, die alte Präfektur, das kleine Bánffy-Haus) im Überbau der Fenster verschiedenartige Ornamente benutzt (besonders das Ghirlandenmotiv) die den malerischen Gesamtanblick der Gruppe erhöhen.

O SABIE ATRIBUITĂ LUI CLOȘCA¹

Indiferent că sînt arme albe sau de foc, armele lucrate de către armurierii evului mediu au mai mult sau mai puțin o execuție artistică și atîta a fost suficient ca ele să rețină interesul colecționarilor în general, al cercetătorilor din muzee și al istoricilor în special. O atenție deosebită s-a acordat acelor exemplare care au aparținut unor domnitori sau reprezentanți ai păturii nobiliare, care în virtutea obiceiului și a posibilităților materiale își gravau numele sau diferite dedicații pe armele preferate. Astfel de exemplare înțîlnim în colecțiile de arme ale muzeelor de istorie și în general ele au fost publicate.

S-au păstrat în număr incomparabil mai redus și sînt aproape necunoscute armele utilizate de conducătorii sau participanții la marile răscoale țărănești din evul mediu. Vîltoarea și precipitația evenimentelor din perioada desfășurării răscoa-

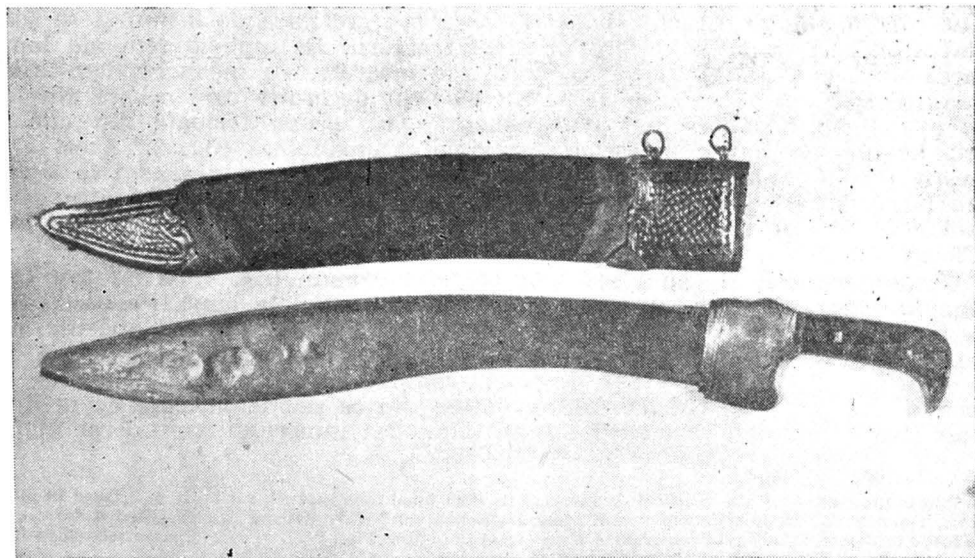

Fig. 1. Sabia lui Cloșca cu teaca ei.

¹ Ioan Cloșca din Cărpiniș (r. Cîmpeni, reg. Cluj), conducător al răscoalei românilor de la 1784 din Munții Apuseni, alături de Horea și Crișan.

lelor nu dădeau răgaz nici unui răsculat să-și scrie numele pe arma ce o purta în cazul cînd aceasta era o lance, sabie, pușcă sau pistol. De altfel dacă parte din răsculați au luptat cu arme lucrate în ateliere de armurieri, acestea proveneau în general din trofee luate pe cîmpul de luptă de la nobilii căzuți sau din castelele devastate ale acestora.

În colecția de arme a Muzeului de istorie Cluj se află o sabie (fig. 1) care ne-a atras atenția prin forma și particularitățile ei, dar mai ales prin incizarea numelui lui Cloșca pe una din fețele lamei. Potrivit inscripției, sabia este atribuită unuia din conducătorii răscoalei românilor de la 1784.

În cele ce urmează vom descrie sabia și vom face cîteva considerații privitoare la ea.

Sabia a fost donată Muzeului de istorie Cluj în anul 1898 și înregistrată în registrul de inventar sub nr. 7817 cu mențiunea: „... probabil a fost a lui Cloșca”².

Deși are teacă (vezi fig. 1), sabia nu s-a păstrat în condițiile cele mai bune, deoarece vârful lamei este rupt, iar plăselele mînerului lipsesc. Linia lamei este asemănătoare hangerului turcesc, dar nu poate fi vorba de o armă de factură orientală, deoarece dimensiunile și modul în care a fost lucrată „sabia lui Cloșca” sînt diferite de cele ale hangerului.³

Lama sabiei, lucrată din oțel, are un singur tăiș, fără șanț de scurgere a singelui. O muchie foarte masivă dă lamei o rezistență accentuată, indiferent că se lovea sau se împungea cu sabia. Lama nu are flexibilitate, iar în secțiune are formă triunghiulară. Din analiza metalografică rezultă că lama a fost lucrată din două feluri de oțel. Tăișul îl constituie o panglică de oțel călibil, lată de cca. 1,5—2 cm, iar restul lamei a fost lucrat dintr-o placă de oțel necălibil, care, după întindere, a fost împăturită în două, permițînd armurierului să dea linia lamei, dimensiunile muchiei, iar între cele două foi rezultate prin împăturire a prins panglica ce formează tăișul, după care prin forjare a realizat sudarea celor două părți componente ale lamei.

Lungimea actuală a lamei este de 41,5 cm, lățimea ei variază între 4,8 cm la bază (lingă gardă) și 6 cm (în dreptul centimetrului 30, de la bază spre vîrf), după care se îngustează treptat, terminîndu-se, în forma ei originală, probabil într-un vîrf unghiular. Muchia lamei la bază are grosimea de 8 mm și se subțiază treptat spre vîrf, pînă la 3 mm în locul fracturii. Pe ambele fețe ale lamei se remarcă un damaschinaj în forma unor ape moarte, cu meandre decorative. Pe fața stîngă a lamei s-a păstrat și un alt element decorativ care constă din încrustarea prin tehnica *niello* în oțelul lamei a șase grupe formate din cîte patru puncte de alamă dispuse în formă aproximativ unghiulară (fig. 2). Acest element decorativ dispus de-a lungul lamei, imediat sub muchie, s-a degradat în sensul că alama încrustată s-a desprins parțial. Tot pe această față a lamei, între gardă și primul grup al elementului decorativ amintit mai sus se află inscripția cu numele lui Cloșca (fig. 3).

Gardă⁴, mînerul și capul acestuia fac corp comun (fig. 4) și au fost turnate în tipar de nisip pe spinul și baza lamei, aderînd astfel la lamă. Pe gardă (înspre lamă și înspre mîner) se remarcă cîte două linii incizate în mod specific stilului baroc, ele mergînd circular pe gardă (vezi fig. 4). Mînerul se termină în forma unui cap de pasăre, iar cele trei găuri transversale, dispuse simetric în inima mînerului, indică faptul că plăselele (eventual din os sau lemn, care acum lipsesc), au fost fixate cu trei nituri (vezi fig. 4). Lungimea mînerului (considerat împreună

² În dreptul nr. 7817 din registrul de inventar în 1898 (anul înregistrării), s-a făcut mențiunea în limba maghiară: „... amely Schütz József adománya állítólag a Kloskái volt” („... pe care Schütz József a donat-o și probabil a fost a lui Cloșca”); Szilágyi Ferencz, în *A Hora – világ Erdélyben*, Pest, 1871, la p. 245, amintește sabia în cauză, dar nu crede că i-ar fi aparținut lui Cloșca și o califică — un fals.

³ Lungimea frecventă a lamei de hanger este de 57 cm, iar lățimea de 3 cm, nu are niciodată gardă, iar mînerul este lucrat din os. Teaca hangerului de regulă are formă ovală în secțiune și nu se atîrnă de cîngătoare.

⁴ În cazul nostru avem de-a face mai degrabă cu o semigardă, deoarece, așa cum se vede din fig. 4, raportată la mînerul propriu-zis, ea se evidențiază doar în partea dinspre tăișul lamei, nu și în partea opusă, cum se obișnuiește în general la săbii. Folosim însă termenul de gardă pentru a nu ne abate de la terminologia privind părțile componente ale sabiei.

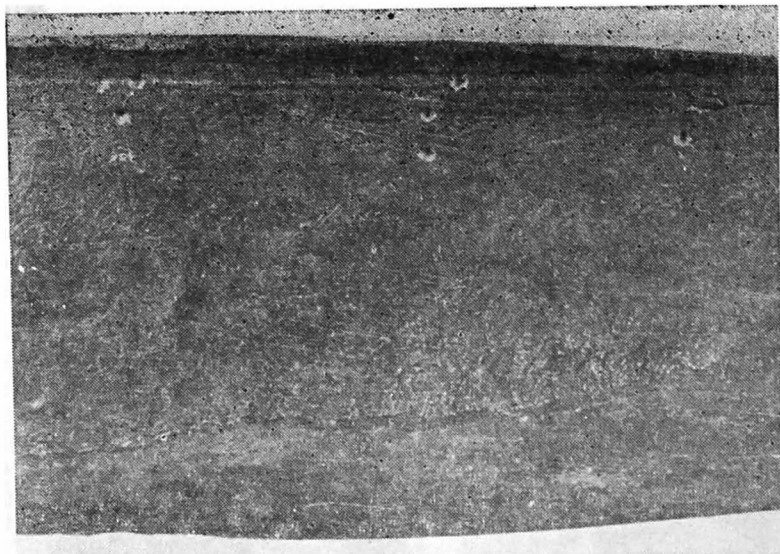

Fig. 2. Element ornamental din alamă realizat prin nielare, pe fața stîngă a lamei.

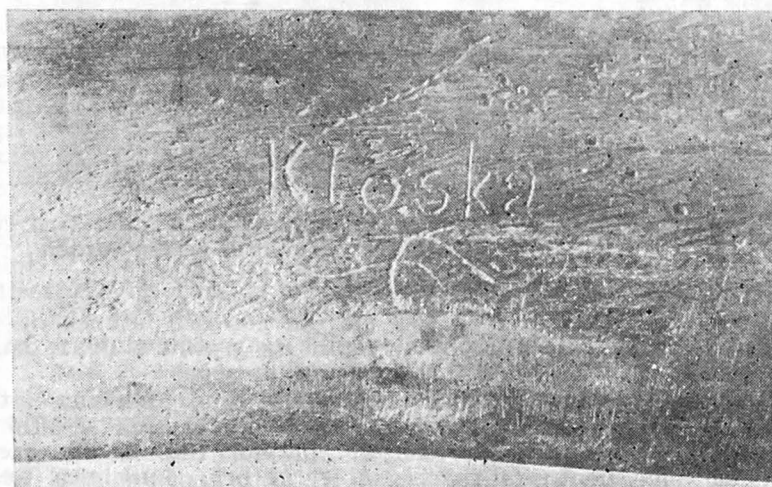

Fig. 3. Numele lui Cloșca incizat pe lama sabiei.

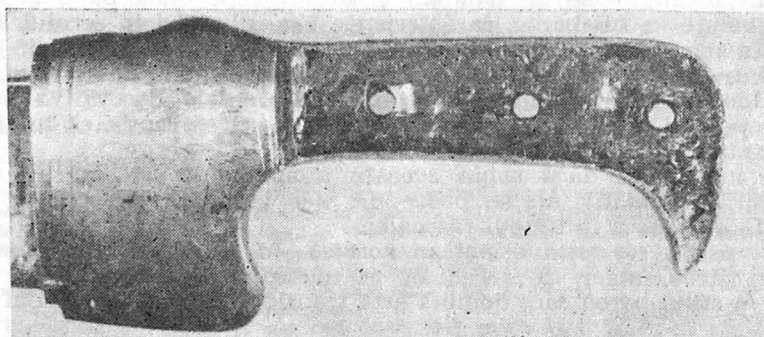

Fig. 4. Garda și mînerul sabiei.

Fig. 5. Buterola sabiei.

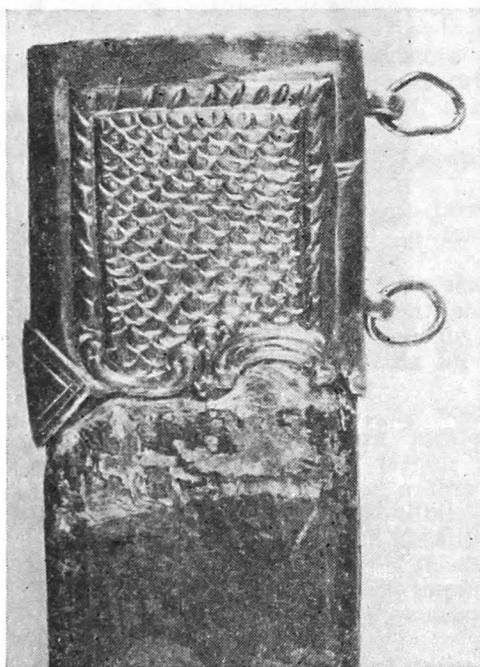

Fig. 6. Manșonul de la gura tecii cu cele două inele pentru atârnare.

cu garda și capul mînerului) este de 16,2 cm. La cap are lățimea de 5,5 cm, iar în regiunea gârzii de 7,5 cm. Mînerul și capul au grosimea de 1 cm, iar garda înspre muchie 1,5 cm, spre tăiș luînd forma tăișului de topor.

Teaca sabiei este lucrată din două scinduri de brad îmbrăcate într-o cămașă de *piele neagră* cusută pe muchie (vezi fig. 1). În vîrfurile tecii se află o buterolă (fig. 5) din alamă, iar la gură un manșon apărător (fig. 6) din același metal, prevăzut cu două inele pentru atîrnarea sabiei la brîu. Lungimea totală a tecii este de 47,5 cm și lățimea de 6,5 cm. Fețele buterolei sînt ornamentate cu un motiv în genul solzilor de pin (element ornamental prelucrat de Renaștere din antichitate), dispus în formă de triunghi și încadrat pe două părți de torsade, iar pe a treia de volute în stil baroc, caracteristice Transilvaniei în secolul al XVIII-lea (vezi fig. 5). În partea superioară, la tăiș, buterola se termină într-un romb îndoit și reliefat printr-un chenar liniar. În vîrf buterola are un buton romboidal ce se desparte în două benzi terminate în volute. Elementele decorative de pe fețele buterolei se repetă și pe manșonul de la gura tecii, cu excepția că motivul solzilor de pin este dispus în formă patulateră (vezi fig. 6).

Se pune întrebarea dacă sabia aceasta a aparținut sau nu lui Cloșca? Un răspuns categoric afirmativ nu se poate da, dar înclinăm să credem că sabia a putut fi purtată de Cloșca în timpul răscăleii.

Cîteva date vin să susțină ipoteza noastră. În primul rînd elementele ornamentale de pe garda sabiei, ca și cele de pe manșonul de la gura tecii și buterolă se încadrează în stilul baroc care domină arta transilvăneană în secolul al XVIII-lea⁵.

⁵ Răscoala se desfășoară începînd din 1 noiembrie 1784 pînă în 14 decembrie 1784.

În al doilea rînd, caracterele inscripției cu numele lui Cloșca sînt obișnuite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, iar analogii găsim în documentele epocii, ca și pe monumentele epigrafice din perioada amintită. Avînd în vedere acest aspect, este puțin probabil ca inscripția să fi fost incizată pe lamă în vremea desfășurării răscoalei, adică atunci cînd ar fi putut să o poarte Cloșca. Înclinăm să credem că inscripția a fost incizată după 28 februarie 1785 (data executării lui Cloșca la Alba Iulia), însă nu prea tîrziu după această dată, deoarece se constată o mare asemănare între modul în care este redat numele lui Cloșca pe lama sabiei și cel în care este redat pe lucrarea lui Johann Martin Stock din Sibiu (fig. 7) care pictează chipul lui Cloșca, în ulei, după natură, în închisoarea cetății de la Alba Iulia⁶, scriind sub el: „*Varg Iuon alias Kloska Iuon Horae primarius Capitaneus*”. Remarcăm litera „K” ce apare de cîte două ori în cele două inscripții, spre deosebire de alte lucrări realizate ulterior, după fantezie, în care inițiala numelui eroului este „G” adică „Gloșca”⁸.

Se poate crede, deci, că persoana în posesia căreia a ajuns sabia după răscoală a putut fi contemporană cu evenimentele și în consecință cunosătoare a realității, iar în amintirea eroului care a purtat sabia a dispus incizarea numelui acestuia pe fața lamei⁹. Iată deci două argumente care ajută la încadrarea în timp a sabiei.

Al treilea argument care sprijină ipoteza noastră că sabia prezentată a putut fi purtată de Cloșca este interrogatoriul ce i-a fost luat acestuia de comisia condusă de contele Anton Jankovich, imputernicit de împăratul Iosif al II-lea să ancheteze și să supravegheze executarea sentințelor date împotriva conducătorilor răscoalei¹⁰.

Astfel, din declarația martorului Ignat Urs, jude domenal în Mușca, care, la 24 ianuarie 1785, a depus mărturie împotriva lui Cloșca, rezultă că acesta din urmă la o dată anumită din vremea desfășurării răscoalei a purtat și sabie. Pe baza mărturiei lui Ignat Urs, anchetatorul formulează întrebarea nr. 63 din interrogatoriu și o adresează lui Cloșca: „Dacă n-a stat călare cu o armă și cu o sabie în fața casei acestui om?”¹¹. Aceeași formulare și conținut are întrebarea nr. 73 repetată lui Cloșca pe baza declarației lui Man Dumitru din localitatea Mușca, care, de asemenea, a depus mărturie în anchetă¹². Din nota ce urmează după întrebarea nr. 97 rezultă că „funcționarul Ștefan Botta” repetă cu ocazia confruntării lui cu Cloșca declarația făcută anterior și din care rezultă că: „...în ziua Sfîntului

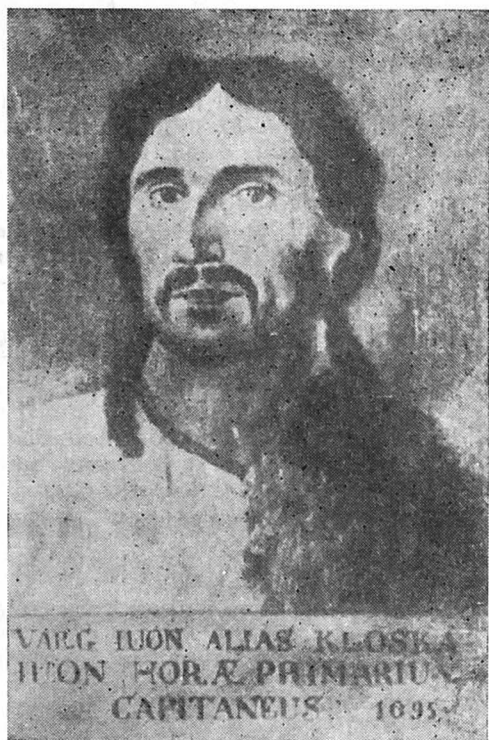

Fig. 7. Portretul lui Cloșca cu numele eroului.

⁶ În baza celor mai recente cercetări se crede că lucrarea de artă amintită a fost în mod greșit atribuită lui J. M. Stock. Autorul acesteia pare să fie mai de grabă Anton Steinwald. De altfel J. M. Stock se pare că după 1773 a stat la Bratislava, unde s-a căsătorit cu Christine Heyn la 10 noiembrie 1774. Vezi Julius Bielz, *Johann Martin Stock, un portretist transilvănean din sec. XVIII*, în *Muzeul Brukenthal, Studii și comunicări*, 4, Sibiu, 1956, p. 23–24, 27.

⁷ O. Beu, *Răscoala lui Horia în arta epocii*, București, 1935, ilustrația XXXIV, comentată la p. 47.

⁸ *Ibidem*, ilustrațiile XXXIII, XXXVII, XXXIX, XL, XLI, XLIV etc.

⁹ Probabil era un colecționar de antichități.

¹⁰ Vezi I. Fruma, *Horia. Procesul și martiriul*, Sibiu, 1947, p. 139–159.

¹¹ *Ibidem*, p. 151.

¹² *Ibidem*, p. 153.

Dumitru a anului 1784, în fața casei camerale din Abrud, Cloșca era încins atunci cu o sabie neagră și avind o secure în mână...¹³.

Prin întrebarea nr. 106 pusă de anchetator, Cloșca este invitat „să recunoască de unde a avut sabia pe care o purta la sine și cu ce scop?”¹⁴. Întrebarea s-a bazat pe depoziția unui al patrulea martor care a fost Simeon Suluțiu și care conform notei ce urmează după întrebarea nr. 106 „...ii repetă depoziția, aducându-și aminte că teaca sabiei era *neagră*...”¹⁵.

Asemănarea de culoare dintre teaca sabiei despre care vorbește martorul Simeon Suluțiu și cea prezentată de noi este un element în plus care face să credem că este vorba de una și aceeași armă.

De altfel, coroborînd declarațiile martorilor amintiți cu unele date din inventarul făcut de comisia iancoviciană obiectelor găsite asupra lui Cloșca la data arestării lui, rezultă că în timpul desfășurării răscoalei i-au trecut prin mînă următoarele arme de luptă: o pușcă, două pistoale, o secure și o sabie cu teaca neagră. Pînă în prezent publicațiile de specialitate nu au atras atenția asupra vreuneia dintre armele purtate de conducătorii sau participanții la răscoala românilor din 1784. Singură sabia în cauză poartă indicii că ar fi aparținut lui Cloșca, iar acest lucru este posibil și vrednic de a fi semnalat.

VASILE PINTEA

EIN DEM BAUERNFÜHRER CLOȘCA ZUGESCHRIEBENER SÄBEL

(Zusammenfassung)

Vorliegender Artikel behandelt einen in einer siebenbürger Waffenschmiede gearbeiteten Säbel aus dem 18. Jh.

Der Säbel wird in der Sammlung des Historischen Museums in Cluj unter Inv. Nr. 7817 aufbewahrt.

Auf der Säbelklinge ist der Name von Cloșca, eines der Anführer des Bauernaufstandes in den Siebenbürger Westkarpaten aus dem Jahre 1784, eingraviert. Man nimmt an, dass Cloșca diesen Säbel während des Aufstandes getragen habe.

Es ist die einzige, bisher bekannte Waffe, die einem der Anführer des Bauernaufstandes zugeschrieben werden kann.

¹³ *Ibidem* p. 157.

¹⁴⁻¹⁵ *Ibidem*, p. 159.

ANEXĂ

REZULTATUL ANALIZEI METALOGRAFICE
A SABIEI ATRIBUITE LUI CLOȘCA

Lama sabiei este formată din două părți metalice de compoziție diferită și anume:

1. Tăișul este dintr-un oțel călibil, de compoziție specială, cu 0,85% C, asemănător oțelului pentru scule din zilele noastre.

2. Restul lamei a fost lucrat dintr-un oțel necălibil, normal, cu 0,16% C.

Metalul din gardă și mîner este alamă cu următoarea compoziție:

Cu		78,70%
Pb		2,03%
Sn		—
Zn		19,27% (calculat prin diferență).
		$\Sigma : 100,00\%$

Metalul care intră în alcătuirea tecii este tot alamă ce are următoarea compoziție:

Cu		60,11%
Pb		2,38%
Sn		0,37%
Zn		37,14% (calculat prin diferență).
		$\Sigma : 100,00\%$

Prof. univ. E. STOICOVICI
în colaborare cu:
Ing. G. TINIȘ
Chim. V. TINIȘ

PRIMA ISTORIE UNIVERSALĂ CARE VORBEȘTE DESPRE RĂSCOALA LUI HOREA

Răscoala lui Horea așa cum a fost văzută de istoriografia europeană n-a constituit pînă astăzi obiectul de cercetare al vreunui studiu; cu atît mai puțin începuturile ei. În unele studii privitoare la răscoală, în diverse bibliografii, este considerat ca primul istoric străin al răscoalei istoricul francez Claude François Xavier Millot, făcîndu-se trimiteri la cele două ediții germane ale „Istoriei generale“, a cărei traducere din limba franceză în limba germană e datorată profesorului din Kiel Wilhelm Ernst Christiani. G. A. Zikeli¹ ridică deja îndoilei în privința paternității pasajului referitor la răscoală, admițîndu-se posibilitatea unei interpolări de către traducător, sub semnul aceleiași îndoielei rămînînd recenta bibliografie analitică a răscoalei întocmită de Gh. Bartoș².

În nota de față încercăm prezentarea primului efort din istoriografia europeană de a cerceta răscoala lui Horea și lămurirea unor probleme legate de acesta ca: paternitatea, izvoarele și importanța lui pentru studiul răscoalei.

*

Istoricul francez Claude Millot (n. 1726), profesor de retorică la Lyon, apoi la Parma și, în sfîrșit, la Paris³, a dat cîteva lucrări de sinteză valoroase privitoare la istoria Franței (*Éléments de l'histoire de France*, 1767—1769), istoria Angliei (*Éléments d'histoire d'Angleterre*, 1769), dar și privind istoria universală (*Éléments d'histoire générale ancienne et moderne*, 1772—1783), lucrări care vor fi adunate în 1800 într-o ediție, în 15 volume, intitulată *Oeuvres de l'abbé Millot*.

Opera lui istorică rămîne valoroasă prin tendința de a populariza cunoștințele istorice în cercuri mai largi, lucrările lui avînd o largă circulație în Europa acelei vremi. Este ales, în 1777, membru al Academiei franceze. Millot moare la Paris în 1785, la vîrsta de 59 de ani, adică în anul cînd în Transilvania era înăbușită răscoala lui Horea.

Lucrarea lui Millot *Éléments d'histoire générale ancienne et moderne*, apărută în limba franceză în două ediții, ultima adăugită (*Édition augmentée*), în 9 volume, în 1775, tratează evenimentele pînă la mijlocul deceniului al șaptelea al secolului al XVIII-lea. Ediția din 1775 a fost tradusă în limba germană de Wilhelm Ernst Christiani (1731—1790), profesor și bibliotecar la Universitatea din Kiel. Traducerea germană a lui Christiani, la care la început colaborează și J. B. Mielck⁴, va fi

¹ G. A. Zikeli, *Prinderea lui Horea și Cloșca*, în *Cercetări istorice*, V—VII (1929—31), p. 292.

² Gh. Bartoș, *Bibliografia răscoalei lui Horea* (în mss.).

³ *Grande Encyclopédie*, vol. 23.

⁴ *Tudósítás a magyar olvasóhoz*, în Millot, *A világnak közönséges története*, vol. I, Pesta și Buda, 1790, p. XIX—XX; L. Grămadă, *Istoria lui Millot în traducerea lui Ion Piuariu Molnar*, în *Studii*, series IV, Philologia, fasc. 2, 1960, p. 166.

reeditată după moartea lui Christiani, în două ediții: *Millot, Universalhistorie alter, mittler und neuer Zeiten. Aus den französischen. Mit Zusätzen und Berichtigungen. von W. E. Christiani*, vol. I, Viena, 1793, vol. II—XVI, Viena, 1794; iar ediția cealaltă, *Millot, Allgemeine Weltgeschichte alter, mittler und neuer Zeiten. Aus dem französischen. Mit Zusätzen und Berichtigungen von W. E. Christiani*, vol. I—XVI, Viena, 1813; ediție continuată de J. Freiherr Hormayr, vol. XVII—XIX, Viena, 1818.

În ediția germană a lui Christiani din 1793—94, cu volumul al XII-lea se continuă tratarea evenimentelor de unde le lăsase Millot, pentru ca volumele XIII—XV să fie exclusiv opera profesorului din Kiel, deși pe foaia de titlu a acestor ultime volume se specifică încă „aus dem französischen“. Fiecare volum al ediției germane are apoi înaintea foii de titlu câte o ilustrație principală, înfățișând un episod dintre cele mai importante tratate în cuprinsul volumului respectiv. Volumul al XV-lea (Viena, 1794, in-8°, l.f., XX+446 p.), urmărind problemele principale ale istoriei universale între anii 1780—1786, are ca ilustrație gravura ce înfățișează prinderea lui Horea și Cloșca, datorată gravurului Weinrauch, purtind dedesubt inscripția: „Die Rebelle Horja und Kloschka werden von ihrer eigenen Rotte verrathen gefangen, und den Soldaten ausgeliefert, und dann den 28-ten Febr. 1785 hingerichtet“. La pag. 389—394 din acest volum este tratată răscoala din Transilvania, Christiani făcând pentru acest capitol trimitere la lucrarea lui, *Geschichte der Weltbegebenheiten*⁵.

Volumul XVI, cuprinzând indicele general al volumelor, reține (la pag. 46) numele lui Horea („Horjah, Siebenbürgischer Wallach, Anführer einer Empörung, XV, 391 wird hingerichtet, 394“) și al lui Cloșca (la pag. 21: „Kloczka, rebellischer Wallach, XV, 391, hingerichtet, 394“).

După Christiani, răscoala (Aufruhr), izbucnită la sfârșitul anului 1784, tocmai când împăratul era în război cu Olanda, fusese un eveniment la care imperiul se putea aștepta mai demult. Cauzele izbucnirii răscoalei, așa cum le-a putut desprinde din știrile avute la îndemână, constau în „apăsarea și tirania nesuferită a câțiva posesori și domni asupra supușilor lor și în genere în neîțarmurile drepturi și privilegii ale nobilității, pentru a căror restrângere împăratul a lucrat încă mai demult, dar până acum cu puțin efect“⁶. Christiani sesiza încercările de reformă din Transilvania ale regimului absolutist lăsat încă în momentul în care ele aveau loc. Acestea ar fi cauzele adevărate ale răscoalei, în aprecierea lui Christiani, dintre cele arătate de contemporani. Alții — spune el mai departe — zic că răscoala ar fi fost „o urmare a unei neîndestulări universale care domnea mai în tot regimul Ungariei“⁷.

Trecând la analiza elementelor participante la răscoală, Christiani menționează că răsculații au fost români, care se trag din străvechi coloniști romani rămași în Dacia, socotindu-se locuitorii băștinași ai acestei țări. Cea mai mare parte a lor țin de religia grecească. Cu timpul acești oameni cu „trupul frumos și puternic“ au ajuns în stare de robie; n-au bunuri și nici drepturi. Ei sînt șerbi și trebuie să lucreze domnilor lor de pămînt, încît aceștia „nu le lasă nici atîta timp ca mica lor parte de pămînt să și-o poată lucra, care de domnii lor le este dată pentru hrană, și pe lângă aceasta nu aveau (țărani români) nici cea mai puțină cruțare sau ușurare de la tiranii lor a aștepta“⁸.

Fără a ajunge la o formulare directă, Christiani explică și latura națională și religioasă a răscoalei: răsculații au fost români, asupritorii lor maghiari, cea mai mare parte a răsculaților țineau de religia ortodoxă, iar domnii de pămînt de religia catolică, deși unele formulări, expresii, datorate și surselor de informație, stînjenesec totuși pe alocuri o înțelegere clară a acestor aspecte ale răscoalei.

Acestea sînt cauzele răscoalei — continuă Christiani —; era nevoie doar de un prilej și de un conducător. Prilejul a fost găsit în conscripția militară, prin care

⁵ W.E. Christiani, *Geschichte der Weltbegebenheiten*, vol. 15, p. 90—96.

⁶ Millot, *Universalhistorie*, trad. lui Christiani, vol. 15, Viena, 1794, p. 389.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 390.

țărani sperau că vor scăpa din starea lor, iar conducător au găsit într-unul de-ai lor, Horea, cu care s-a mai însoțit Cloșca.

Desfășurarea răscoalei este descrisă de istoricul german pe aproape 3 pagini (p. 391—393). Vreo 500 țărani s-au adunat în orașul Brad din comitatul Alba (în realitate Zarand — n.n.), unde ar fi venit și Horea, — după relatarea lui Christiani — arătînd că e trimis de împărat „să-i sloboadă de sub tirania domnilor lor“, dacă îl vor urma; pentru crezare, arată o monedă cu portretul împăratului, o cruce aurită atîrnînd de un lanț și o „patentă imperială“, pe care țărani neștiutori de carte n-au putut-o citi.

Horea — continuă profesorul german — ar intenționa să-i conducă pe țărani la Alba Iulia pentru a primi arme. Numărul țăranilor se ridică în scurt timp la 5.000, iar în calea lor începură a ucide pe nobili și familiile acestora („die Edelleute und deren Angehörige“) și a incendia proprietățile acestora. Au năvălit în două rînduri asupra cetății Deva, dar au fost respinși, iar cei prinși uciși, fapt care nu i-a descurajat pe răsculați în acțiunile lor ulterioare. În scurt timp răsculații au străbătut tot principatul Transilvaniei, numărul lor ridicîndu-se la 18.000.

Împăratul Iosif al II-lea, odată încunoștințat de mersul evenimentelor din Transilvania, a trimis spre locurile răscoalei regimente imperiale. Se dă o amnistie generală pentru răsculații care se vor întoarce acasă, dar pe capul conducătorului se pune un premiu de 300 galbeni. Ultimii răsculați sînt încercuiți în munți, ridîcîndu-și ochii către Horea. În cele din urmă, rămași singuri, Horea și Cloșca sînt prinși în munți și duși la Alba Iulia, unde după o scurtă anchetă sînt omoriți cu roata la 3 ianuarie 1785 (de fapt, 28 februarie 1785 — n.n.). Urmele răscoalei vor continua să se vadă încă multă vreme.

Aprecierea finală a istoricului Christiani este favorabilă răscoalei, o aprobă, îi explică sensul: „Istoria aceasta poate fi mărturie a urmărilor înfricoșate pe care poate să le aibă apăsarea și tirania magnaților asupra supușilor lor, dacă încep odată cei apăsăți povara, care lor le este prea grea, a o scutura“⁹.

Ediția germană în traducerea aceluiași Christiani din 1813 (vol. I—XVI) are puține modificări față de cea din 1793—94. Răscoala lui Horea e cuprinsă tot în volumul al 15—lea (Viena, tip. Katharina Grasser și Harter, 1813, XXVI+390 pag. + 1 gravură), la paginile 339—344. Textul german și trimiterile sînt aceleași; doar titlul rezumativ din fruntea fiecărei pagini diferă, rezumatele marginale fiind însă neschimbate. Ilustrația volumului înfățișînd tot prinderea lui Horea și a lui Cloșca, în ediția din 1794 fotocopie a gravurii lui Weinrauch, în ediția din 1813 e alta. Ea aparține desenatorului Schedy și gravurului Franz Stöber din Viena, avînd inscripția: „Gefangennehmung des Horja“, clișeu gravurii lui Weinrauch pierzîndu-se probabil¹⁰.

Volumul al XVI-lea, la indicele general al volumelor (la p. 280 pentru Horea și 286 pentru Cloșca), reține aceleași caracterizări ale conducătorilor răscoalei ca în ediția anterioară.

În 1818, la Viena, în tipografia Harter, ieșeau alte 3 volume (XVII—XIX), prin care istoricul austriac J.F. von Hormayr continua tratarea istoriei universale între anii 1786—1815, adică de unde o lăsase Christiani, pînă la Congresul de la Viena.

*

Istoria universală a lui Millot s-a bucurat de largă circulație, prin edițiile franceze și germane, în centrul și răsăritul Europei. În Transilvania, edițiile în limba germană, mai ales, pot fi întîlnite în vechile biblioteci ale unor școli și chiar ale unor particulari. Mai mult decît atît, s-au încercat traduceri și în alte limbi. În 1790, din tipografia lui Weigand din Pesta și Buda, ieșea primul volum (288 p.) din traducerea maghiară a istoriei universale a lui Millot intitulată: „A világnak közönséges története. Irta frantzia nyelven abbás Millot ur. A lugdunumi (lioni) Aca-demiának tagja. Első kötet. A régi nemzetek.“ Versiunea maghiară, datorată lui

⁹ Ibidem, p. 394.

¹⁰ O. Beu, *Răscoala lui Horea în arta epocii*, București, 1935, fig. LXXVIII și p. 60. Privitor la ilustrațiile acestor două ediții germane vezi G.A. Zikeli, *op. cit.*, p. 291—296.

Verseghi Ferentz, e, de fapt, o traducere mai liberă, în care se fac mereu trimiteri nominale la istoricul francez. Compararea cu originalul francez, care s-a avut în vedere la traducerea maghiară, permite concluzia că se urmează cuprinsul modelului. În 1791, în aceeași tipografie și datorită aceluiași traducător, apare volumul al II-lea (448 p.), cuprinzând istoria Greciei antice, avînd o dedicație către cancelarul Transilvaniei, Teleki Sámuel. Avînd la bază ediția franceză și datorită faptului că nu e tradusă decît o parte referitoare la istoria antică, pasajul privind răscoala lui Horea lipsește.

O încercare de traducere în limba română a acestei istorii universale o datorăm vestitului medic oculist transilvănean, Ioan Piuariu-Molnar, fiind publicată la Buda în 1800 și intitulată *Istorie universală adevăată de obște, care cuprinde în sine întîmplările veacurilor vechi, întocmită prin signior Millot, membru Academiei franceze din Lion, iară acum întîia dată tălmăcită în limba românească. Tomul întîi. În Buda, s-au tipărit în Crăiasca Tipografie* (în-8°, XXXII+436+XXII p. cu o Cuvîntare înainte despre însemnătatea istoriei)¹¹.

Asupra paternității acestei traduceri în limba română a istoriei lui Millot, s-au purtat unele discuții. N. Iorga, în 1920, o considera prima istorie universală tradusă în limba română, pe care Piuariu-Molnar o făcuse după versiunea germană a lui Christiani din 1793¹², pentru ca în 1924 să considere — pe bună dreptate — cea mai veche istorie universală tradusă și tipărită la noi *Inceputurile temeinice ale istoriei de obște: Istori vechi: partea dintăiu, Sibiu în tipografia lui Petru Bart, 1798* (în-4°, peste 24 p.)¹³. Această tipăritură — opina Iorga — era o traducere după originalul francez al unei părți din volumul I al istoriei universale a lui Millot, traducătorul fiind un moldovean — poate Amfilohie Hotiniul —, în nici un caz un transilvănean, după cum reiese în urma comparării atente a textelor celor două traduceri românești tipărite în 1798 și 1800¹⁴. După N. Iorga, traducerea moldoveanului, întreruptă la Sibiu în tipografia lui P. Bart, e reluată de Piuariu-Molnar, care, supunînd-o unei revizii și schimbări de stil, o tipărește la Buda, în 1800¹⁵. Într-un studiu recent, L. Grămadă¹⁶, comparînd ediția românească din 1800 cu originalul francez și versiunile germană și maghiară, dovedește că s-au avut în vedere toate aceste ediții, traducătorul fiind tributatar mai cu seamă ediției germane a lui Christiani, dar nu discută paternitatea versiunii românești din 1800, problema rămînînd deschisă.

Partea referitoare la răscoala lui Horea, datorată, după cum s-a putut vedea, istoricului german Christiani, lipsește și din aceste versiuni românești din 1798 și 1800. Ea a fost tradusă prima dată în limba română de Al. Sterca Șuluț¹⁷, după ediția germană din 1813 a lui Christiani — la care face trimitere — în partea de analiză a cauzelor răscoalei din 1784, din lucrarea lui, rămasă în manuscris, *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni*. Cu 30 de ani mai înainte tinărul Cipariu (în vîrstă de 23 ani), consultînd biblioteca din Tîrgu-Mureș, transcrie partea referitoare la răscoala lui Horea din broșura franceză a lui Brissot. În 1858, cînd își scrie *Inceput de autobiografie*, Cipariu va aprecia că în această scriere „insurecția horaiană e descrisă cu totul în favoarea românilor, ca și isto-

¹¹ *Bibliografia românească veche*, II (1716–1808), București, 1910, p. 417.

¹² N. Iorga, *Lucien Repey și cele dintîi „Istorii universale” în românește*, comunicare ținută la Academia Română în 1920, în *Revista istorică*, 1920, nr. 6, p. 128.

¹³ Idem, *Cea dintîi istorie universală tipărită în Transilvania*, comunicare prezentată la Academia Română în ședința din 21 nov. 1924, în *Mem. Acad. Rom.*, Sec. Ist., seria III, tom. IV, mem. 6, București, 1925, p. 381–383. Primele trei volume ale *Bibliografiei românești vechi* n-o cunoșteau, însă C. Lăcea o semnalase în Biblioteca Universitară din Cluj, donația lui G. Sion, cu puțin înainte (C. Lăcea, *Contribuție la Bibliografia românească. I. Tipărituri neînregistrate pînă acum, în Dacoromania*, III, 1922–23, p. 800). În urma semnalărilor lui C. Lăcea și N. Iorga, tipăritura românească din 1798 e trecută în *Bibliografia românească veche* (Bianu-Simonescu, tom. IV, *Addogiri și îndreptări*, București, 1944, p. 112–113).

¹⁴ Compararea celor două texte N. Iorga o datorează lui V. Bogrea (Vezi N. Iorga, *Cea dintîi istorie universală...*, p. 381–383).

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Op. cit.*, p. 161–175.

¹⁷ Al. St. Șuluț, *Istoria Horii...*, p. 22–38. Ms. în Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Fil. Cluj, fond. Blaj, ms. nr. 58.

ria lui Christiani¹⁸. Acest lucru însă nu poate dovedi că Cipariu a comparat textul francez al lui Millot cu cel german al bibliotecarului din Kiel, pentru a putea atribui partea despre răscoală lui Christiani.

Al. St. Șuluț, opunînd poziției lui Schneller — un istoric german din prima jumătate a secolului al XIX-lea — despre răscoală, care e defavorabilă țărănimii, pe cea a lui Millot (Șuluț îl consideră pe Millot autorul capitolului referitor la răscoală, nu pe Christiani), apreciază atitudinea înțelegătoare față de răscoală, care se degajă din această istorie universală: „se vede din diversele de atunci povești și relațiuni oficioase a fi aflat adevărul mai de aproape, a fi cunoscut mai bine lucrul, deși nu înșiră și nu specifică toate cauzele revoluțiunii acesteia¹⁹. Urmează traducerea integrală a textului privitor la răscoală, pentru că altfel „nu toți românii pot să aibă și să citească pe abatele Milot²⁰. Cu aceste aprecieri, Șuluț încheie privirea făcută asupra istoriografiei din țară și străinătate privitoare la răscoala lui Horea, subliniind necesitatea unei lucrări speciale asupra răscoalei, pe care va și încerca să o scrie. În bibliografia răscoalei, cu Șuluț se face trecerea de la cronici la istoriografie.

A doua traducere românească și ultima, dar și cea mai bună, a capitolului referitor la răscoala lui Horea, o dă G.A. Zikeli²¹, după volumul ediției germane din 1794, pe care îl posedă în 1929.

*

Primul istoric străin al răscoalei lui Horea trebuie considerat, așadar, W. E. Christiani. În a sa *Geschichte der Weltbegebenheiten*, vol. 15 (scrisă între 1785—1790) este tratată răscoala lui Horea. Odată cu traducerea istoriei universale a lui Cl. X. Millot în limba germană, este continuată expunerea evenimentelor dintre anii 1785—1790, răscoala din Transilvania din 1784 fiind analizată din nou într-o istorie universală, datorită aceluiași istoric. La baza informației lui Christiani au stat broșurile în circulație — poate în primul rînd broșura germană de largă circulație *Horja und Klotska Oberhaupt und Ratgeber der Aufrührer in Siebenbürgen*²² — și știrile publicate în presa din Imperiul habsburgic, Germania și poate Franța, în timpul răscoalei.

Față de răscoala lui Horea, istoricul W. E. Christiani dă dovadă de multă înțelegere, reușind să explice cauzele principale ale izbucnirii ei. Important e apoi faptul că această variantă germană s-a bucurat de o largă circulație în Europa, răscoala din Transilvania în analiza lui Christiani putînd fi mai bine cunoscută încă în vremea imediat următoare evenimentului. Tocmai din acest motiv considerăm că pasajul din istoricul german trebuie să fie situat, din punctul de vedere al documentației răscoalei, între izvoarele narrative ale unei colecții de documente privind răscoala, avînd valoare de document.

În afara textului german, capitolul privind răscoala lui Horea cunoaște două traduceri în românește: Al. St. Șuluț (1856—1860) și G. A. Zikeli (1929—1931); prima e mai veche și mai importantă, a doua mai reușită.

Prima parte a istoriei lui Millot (privind istoria antică) a cunoscut și ea două traduceri în românește, tipărite în 1798 la Sibiu și 1800 la Buda, cea din urmă prin străduințele învățatului român Ioan Molnar Piuariu.

În lumina acestor cercetări, reiese încheierea deosebit de prețioasă că istoriografia europeană, gîndirea progresistă din perioada marilor evenimente ale ultimului deceniu al secolului al XVIII-lea, prin reprezentanții ei înaintați, cum era și W. E. Christiani, receptează însemnătatea mișcărilor revoluționare, a răscoalelor din Europa, încearcă să le pătrundă sensul, cauzele și semnificația, cu toate barierele puse de o documentație insuficientă și o concepție încă limitată. Astfel,

¹⁸ Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, filiala Cluj, secția ms., fond Blaj, ms. 259 (*Început de autobiografie*) publicat de Șt. Manciuța, T. Cipariu, *Început de autobiografie*. Retipărire din *Revista creștină*, f. a., p. 38

¹⁹ Al. St. Șuluț, *op. cit.*, p. 20.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Op. cit.*, p. 292—296.

²² Textul german și traducerea în limba română a acestei broșuri la Al. Papiu-Ilarian, *Tesaur de monumente istorice*, III, p. 303—340.

răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan este tratată pentru prima dată într-o istorie universală, de largă circulație, apreciindu-se însemnătatea ei internațională, într-o vreme cînd intelectualitatea din Transilvania, tributară unui iluminism reformist, nu reușește să-i înțeleagă semnificația. Și nu mai puțin important e celălalt aspect, contemporan cu primul, anume existența primelor încercări românești — ce-i drept, deocamdată prin mijlocirea traducerilor — de a scrie istorie universală, mărturisind dezvoltarea la care a ajuns istoriografia românească la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

NICOLAE EDROIU

DIE ERSTE UNIVERSALGESCHICHTE ÜBER DEN AUFSTAND HOREAS

(Zusammenfassung)

In dieser Aufzeichnung versucht der Verfasser eine Darstellung der ersten wissenschaftlichen Forschungen über den Aufstand des Horea in der europäischen Historiographie, und die Erklärung einiger Probleme die in engster Verbindung mit diesem Thema sind: Paternität, Quellen und deren Wichtigkeit für das Studium des Aufstandes.

So wird gezeigt dass W. E. Christiani (1731—1790), Professor und Bibliothekar an der Universität zu Kiel, die Weltgeschichte des Cl. X. Millot (1726—1785) unter dem Titel *Éléments d'histoire générale ancienne et moderne* (gedruckt in Frankreich in den Jahren 1772—1783) erschienen, ins Deutsche übersetzte und in deutscher Sprache diese Weltgeschichte vom XII-ten Band an selbst fortsetzte, mit jenen Geschehnissen mit welchen Millot seine Geschichte beendete. Der XIII, XIV und XV-te Band sind das Alleinwerk Christiani's. Der XV-te Band, der in 1794 in Wien erschien, enthält als Hauptabbildung einen Kupferstich Weinrauch's der die Ergreifung Horea's und Cloșca's zum Thema hat. Es ist dies das erste Mal dass der Aufstand aus 1784 in Siebenbürgen in einer Weltgeschichte mit so weiter Zirkulation vorkommt.

Die vorteilhafte Würdigung des Aufstandes durch Christiani, und die Weise in welcher er den Sinn und die Wichtigkeit desselben erfasst, sind ein Beweis dafür dass die fortschrittliche europäische Historiographie am Ende des XVIII-ten Jahrhunderts sich bemühte, den Sinn der revolutionären Bewegungen dieser Zeit zu ergründen, die ja alle als Vorläufer der französischen Revolution gelten, und unter welche sich der Aufstand aus Siebenbürgen, durch die oben erwähnte Synthese, einreicht.

Die ersten Teile dieser Weltgeschichte, die Ereignisse aus dem Altertum enthalten, erschienen auch in ungarischer (Pest, 1790) und in rumänischer Sprache (Sibiu, 1798 und Buda, 1800); die rumänischen Ausgaben durch die Bemühungen des rumänischen Gelehrten I. Molnar-Piuariu.

UN TRIOR—CIUR DIN 1798 CONSTRUIT LA CLUJ

Nu de mult atenția ne-a fost atrasă de un obiect avînd forma unui scrin, aflat în colecțiile Muzeului Etnografic al Transilvaniei (Cluj) secția „ocupații”, înregistrat sub nr. inv. 6931 (fig. 1/a, b)¹.

Piesa a fost achiziționată în 1913 de la Sîngeorgiu Săsesc (r. Bistrița), iar în registrul de inventar figurează ca trior-ciur și e folosită la selectarea grînelor.

Printr-o întîmplare norocoasă, în interiorul obiectului s-a păstrat, sub forma unei foi de hîrtie tipărite și lipite pe peretele piesei, o dedicație în versuri, făcută în numele constructorului, dînd indicații asupra anului și persoanei care a alcătuit-o.

Conform indicației dedicatorii, acesta este al 91-lea trior-ciur confecționat pînă la 1798 de Ștefan Gyulai, organist al bisericii reformate de pe strada azi Kogălniceanu, din Cluj².

Cercetînd arhivele clujene, am putut aduna următoarele date referitoare la numitul meșter organist: s-a născut în 9 martie 1762 dintr-o familie modestă clujeană, fiind al treilea copil la părinți³. Între 1789—aprilie 1791 este amintit ca organist al colegiului reformat din Cluj⁴. Foarte probabil că în 1791 Gyulai, care avea atunci 31 ani, își terminase studiile, putînd lua deci parte, împreună cu alți trei candidați, la concursul pentru ocuparea postului organistului decedat Paul Zoltán⁵. Conform hotărîrii consistoriului, organist al bisericii interioare a orașului este numit György Bálint, iar în locul acestuia, în biserica exterioară, e numit Gyulai⁶. Totodată lui Gyulai i se dă fosta locuință a organistului decedat Paul Zoltán⁷. Începînd de la această dată și pînă la moartea sa (mai 1834) Gyulai a servit ca organist bisericesc, îndeplinind între timp și alte funcții mai mărunte⁸.

¹ Semnalarea acestei piese o datorăm tov. Kós Károly, șef de secție la Muzeul Etnografic al Transilvaniei.

² Textul dedicației: „91-dik Rosta

Készült 1798-dik Es[ztendőben]

Gyulai Istvánnak a' ki meg isme[rte]

Rostáját KOLOSVÁRT venni m[enn]i meg[ér]i

Benn Farkas Uttzában mindent magához hiv

Organista ottan jót készitni leszsz Hiv.

³ A kolozsvári ev. ref. sz. eklézsiában keresztteltettek legrégibb A betű alatti Anyakönyve. 1752-től 1774-ig bezárólag, Fondul parohiei reformate Cluj, Fasciculus 358/1, în Arhiva Centrală de colectare a eparhiei reformate din Cluj.

⁴ Recensio Studentium in Illustri Collegio Reformatorum Claudiopolitano peracta Anno 1755 Die 1mo Febr. p. 31, Arhiva Colegiului reformat din Cluj, în Arhiva Istorică a Academiei R.S. România, Filiala Cluj; cf. Török István, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium Története*, Cluj, 1905, III, p. 135.

⁵ Series Rerum Inn Consistorio Ecclesiae Reformatae Claudiopolitanae Actarum. Ab Anno Christi 1689, p. 270, în Arhiva Centrală de colectare a eparhiei reformate din Cluj.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 270—271.

⁸ *Ibidem*, p. 301; cf. actele din 20 octombrie 1805 (I. B. 3), 30 iulie 1826 (XV.104), 13 mai 1827 (XVI.25), 23 februarie 1831 (XVIII. 8), 8 mai 1834 (XVII. 97), Fondul parohiei Cluj, în Arhiva centrală de colectare a eparhiei reformate din Cluj.

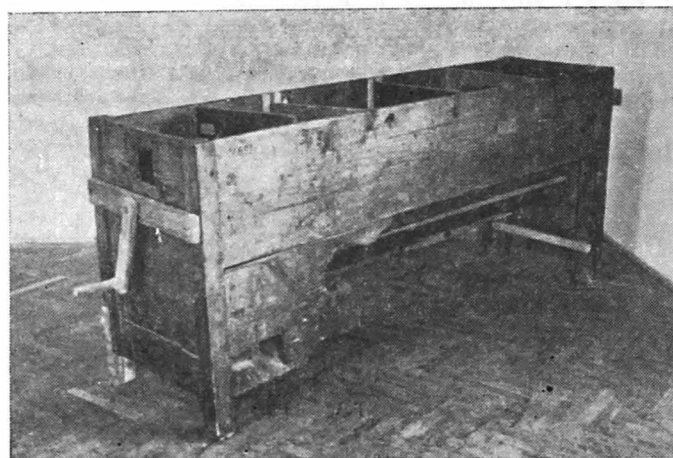

Fig. 1-a. Triorul-ciur din 1798, văzut din stînga.

Pe baza dedicației, putem presupune că productivitatea atelierului pe un interval de circa opt ani a fost destul de însemnată, căci în 1798 se pomenesc deja 91 de piese confecționate, ceea ce ar da o medie de 11—12 piese pe an.

Avînd în vedere faptul că la acea dată asemenea trioare se confecționau numai la comandă, bănuim că productivitatea atelierului lui Gyulai nu era constantă, ea fluctuînd de la un sezon la altul. Perioadele de maximă cerere presupun deci și întrebuintarea mîinii de lucru suplimentare, precum și o anumită cooperare simplă cu meșteșugarii din branșe înrudite (de exemplu tîmplar pentru executarea scheletului lemnos al piesei), ceea ce dădea un oarecare aspect manufacturier procesului de confecționare.

Se pare că găsirea unei mîini de lucru calificate nu constituia o greutate deosebită pentru Gyulai; chiar printre cei care au candidat odată cu el la postul de organist era un oarecare Zetz, de meserie călă de tîmplar¹⁰.

Foarte probabil că după 1798, data terminării celui de al 91-lea trior, randamentul atelierului a continuat să crească, în directă legătură cu creșterea producției de cereale de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, fenomen legat și de cererea de grîne din perioada războaielor napoleoniene. Este epoca în care atît țaranii înstăriți, cît și — mai ales — proprietarii marilor moșii sînt direct interesați să introducă în gospodăriile lor mașini agricole, ori unelte agricole mai perfecționate¹¹.

Cererea pieței de grîne presupunea o selectare și triere nu numai a stocului de însemînat, ci și a unor cantități însemnate destinate vînzării, lucru practic irealizabil în lipsa unor unelte perfecționate de triere și selectare a grînelor. Ipoteza noastră o confirmă și cele 91 trioare executate pînă în 1798 în atelierul lui Gyulai.

În ce măsură triorul-ciur de care ne ocupăm corespundea cerințelor tehnice ale epocii, va reieși din descrierea amănunțită a piesei.

Triorul amintit este compus din trei părți principale (fig. 2): dintr-un scrin de lemn pe patru picioare servind drept schelet al piesei; dintr-un cilindru, care

N-avem date precise asupra momentului la care Gyulai a început să confecționeze unelte de triat și selectat grînele, de tipul triorului-ciur prezentat de noi. Se pare însă că el a construit asemenea piese și înainte de numirea sa ca organist în 1791, iar meseria și-o însușise de la meșterul și predecesorul său în slujbă, Paul Zoltán, despre care de asemenea știm că în 15 iulie 1784 primește doi florini și patru dinari pentru repararea unui trior-ciur⁹. Presupunem că pe lângă locuința lui Zoltán Gyulai a moștenit și un mic atelier al acestuia, unde el, de altfel, lucrase și înainte.

⁹ Documentul din 15 iulie 1784. Arhiva familiei Bethlen de Criș, în Arhiva Istorică a Academiei R.S. România-Filiala Cluj.

¹⁰ Series Rerum Inn Consistorio ..., p. 270.

¹¹ IstRom, III, p. 404, 792—793; cf. Imreh István, Csetri Elek, *Az árútermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején*, în *Studia*, Series Historia, Fasciculus I, 1962, p. 39—43; I. Kovács, *Despre apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania*, în *ActaMN*, I, p. 377—385.

îndeplinește propriu-zis funcția de triere și selectare și dintr-o ciutură demontabilă.

Dimensiunile scrinului: lungimea totală 1950 mm; înălțimea 890 mm; lățimea 520 mm. Pe fața anterioară a scrinului s-a tăiat un orificiu pătrat, pe unde cerealele ce urmau a fi selectate ajungeau în cilindrul selector. Pe partea stângă, în față, există o singură deschizătură de evacuare, iar pe partea dreaptă sînt patru. Spațiul interior al scrinului poate fi împărțit în cinci compartimente inegale prin patru plăci ce pot fi coborîte într-un sistem de ecluze. Deschizăturile de evacuare erau, inițial, închise de mici ușițe, care astăzi însă lipsesc. Pe ambele laturi ale părții superioare a scrinului, la 700 mm distanță față de partea dinainte a uneltei se află două orificii ce serveau la fixarea coșului.

Scrinul, cu excepția picioarelor care sînt din lemn de stejar, a fost construit din scînduri de brad.

Dimensiunile cilindrilor: lungimea totală 1850 mm; diametrul 320 mm. Cilindrul-selector este compus din următoarele piese: un ax strunjit dintr-o singură bucată de lemn de esență tare, care în față se termină într-un cap conic. În operația selectării un rol important îl joacă spirala din sîrmă de fier care pleacă de la deschizătura de turnare a cerealelor spre fundul scrinului. Spirala de fier este fixată de ax în cinci locuri prin spițe radiale, iar acestea sînt legate între ele cu leături paralele cu axul.

Acest dispozitiv asigură înaintarea netulburată a grînelor în interiorul cilindrilor-selector. Spițele au fost strunjite din lemn tare, esență din care au fost lucrate și leăturile de legătură și de suport ale spiralei de fier. Cele două capete ale cilindrilor sînt închise de cîte un cerc lucrat din lemn de brad.

Învîrtirea cilindrilor-selector se execută cu o manivelă-pîrghie de forma unei litere Z mult alungite în sens vertical. Cuplarea manivelei la axul cilindrilor-selector este asigurată prin îmbinarea capătului conic al axului cu ghiventul conic al manivelei.

Dimensiunile ciuturii: ciutura are forma unei lăzi hexagonale, cu laturile inegale. Latura cea mai lungă are 520 mm, iar cea mai scurtă 110 mm. Pe latura cea mai scurtă se află deschizătura de turnare a grînelor în cilindru. Înălțimea ciuturii este de 230 mm.

După cum reiese din descriere, partea principală a uneltei o constituie cilindrul-selector care clasifică boabele de cereale. La o singură acționare mecanică trio- rul execută mai multe operațiuni, selectînd — în conformitate cu distanțele spiralei de fier — cinci categorii de boabe. Distanța între spirale a primului compartiment este de 1—1,5 mm. Pe aici cad impuritățile mai mici de 1,5 mm, precum și grăunțele sfărîmate.

Între compartimentul al doilea și al patrulea, distanța interspirală crește de la 1,8 mm la 4 mm, asigurînd obținerea a patru categorii de grăunțe. Cel mai lung compartiment este al treilea, avînd distanța interspirală de 2,5 mm. Aici se selecta grosul grînelor, în ultimul compartiment intrînd numai boabele foarte mari rezervate pentru sămînță. Boabele ce urmau a fi păstrate, selectate în pomenitele patru categorii curgeau afară din scrin prin deschizăturile din partea sa dreaptă (fig. 1—b).

Vrednic de remarcat este sistemul, cu totul original și ingenios, prin care

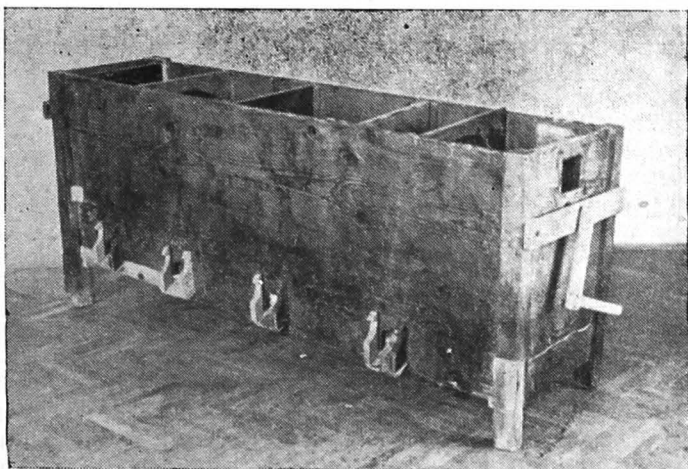

Fig. 1-b. Triorul-ciur din 1798, văzut din dreapta.

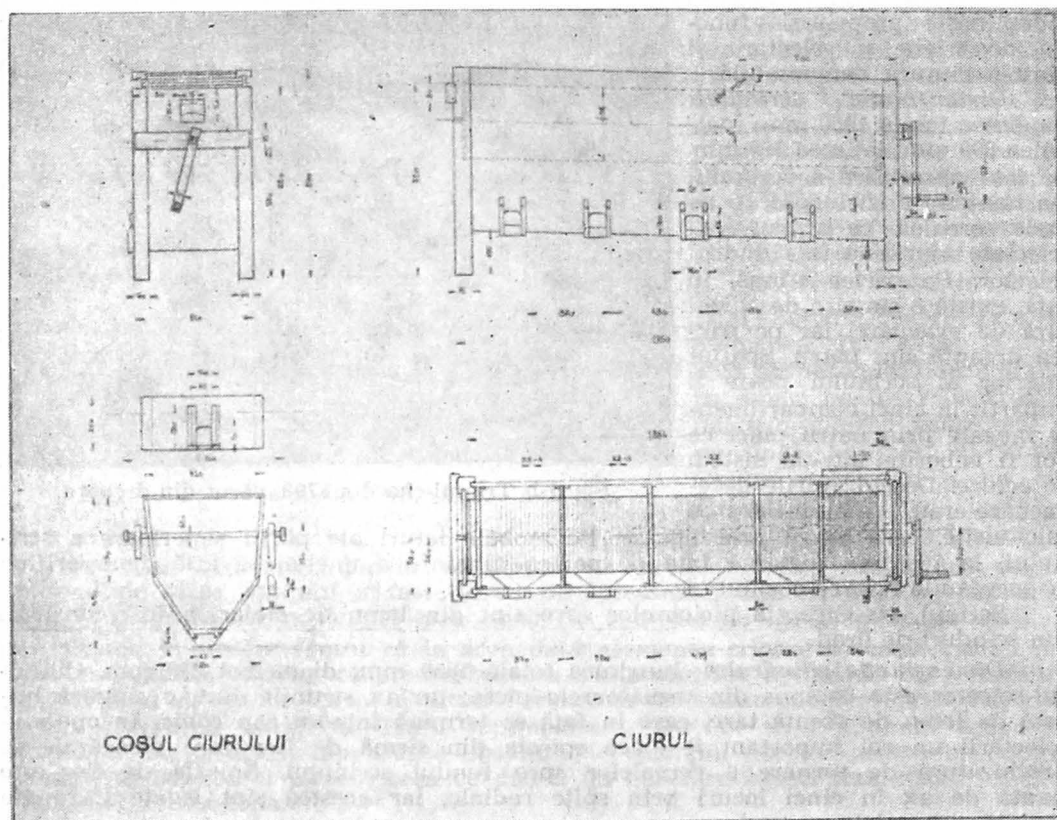

Fig. 2. Schiță-desen a triorului-ciur din 1798.

s-a asigurat înaintarea boabelor în interiorul cilindrului-selector. De la bun început remarcăm lipsa unei lopeți alcătuite pe principiul spiralei infinite, care să mîne înainte boabele ca la trioarele moderne. Pe de altă parte nu a fost înclinat nici cilindrul selector înainte, în jos, căci în acest caz toate grăunțele s-ar fi scurs în ultimul compartiment (al cincilea), impuritățile amestecîndu-se cu boabele de bună calitate. Funcția de împingere înainte era asigurată la piesa noastră de creșterea distanței interspiralice a celor cinci compartimente interioare, simultan cu o foarte ușoară înclinare (3°) *înapoi* a cilindrului-selector față de orizontală.

Astfel, în primul compartiment se roteau în mod obligatoriu absolut toate grînele, impuritățile și boabele sfărîmate eliminîndu-se încă de aici, iar în compartimentele ulterioare ajungeau din ce în ce mai puține și mai mari boabe. Dispozitivul descris asigura deci înaintarea grînelor în interiorul cilindrului-selector *fără* folosirea unei lopeți spiralice, cum o au selectoarele moderne.

Într-un cuvînt, unealta noastră servea la selectarea și, într-o mai mică măsură, la trierea grînelor, nefiind încă un trior propriu-zis, dar totodată nemaifiind un simplu ciur de mină. Deoarece la o singură acționare mecanică el execută mai multe operațiuni, putem să-l considerăm ca o *mașină* mai simplă, pe care o denumim trior-ciur sau cilindru selector.

De altfel evoluția unor tipuri de unelte care au depășit de acum stadiul de simple ciururi, apropiindu-se de tipul triorului-selector, poate fi urmărită la noi încă de la a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Folosirea lor se generalizează însă în cursul veacurilor XVIII-XIX.

Prima atestare documentară a unui cilindru-selector constatată de noi o avem din actele domeniului fiscal de la Satu Mare, dintre anii 1569—72. În socotelile

domeniului este amintit mai întâi un ciur care funcționează în casa cu bucate (*Domus annonaria*), apoi, de mai multe ori, este menționată plata pe care a primit-o ciurarul (*scribator*) Toma Tschuch care, „cu noul ciur, adus de la Viena” la casa bucatelor, a curățit (*purgavit*) mai mult de 50 de zile griu¹². Că instrumentul care a fost pus în lucru în casa de bucate a domeniului nu a fost un ciur simplu de mină de forma unei site, o pune în evidență, mai întâi, informația că el a fost adus special din Viena, precum și alte două note din același act, în care se amintesc despre plata de 1 florin pentru restaurarea „ciurului de fier”¹³ și a 50 de dinari pentru tâmplarul care „a făcut lăzile la ciurul nou de fier”¹⁴.

Într-un inventar al bunurilor lui Mihail Teleki de la curtea sa din Sînpetru de Cîmpie (r. Luduș), întocmit la 14 septembrie 1679, printre bunurile înșirate sînt pomenite nu mai puțin de 11 ciururi¹⁵. Dintre acestea șase „ciururi de fier” probabil pentru nisip. În schimb cele cinci „ciururi cu ciutură” [„Garatos rosta”] trebuiau să fie instrumente asemănătoare cilindrului nostru selector. Ipoteza noastră este sprijinită de faptul că în legătură cu aceste obiecte este pomenită și ciutura, precum și „patul” (scrinul) uneltei.

Fără doar și poate despre o unealtă mai evoluată decît ciururile de mină este vorba într-o conscripție din 5–6 ianuarie 1724 unde, alături de mai multe ciururi din piele și lemn, este pomenit „un ciur mare de fier, cu vînturătoare” [nagy öreg szelelő vas rosta]¹⁶.

Aceste cîteva date, ce pot fi îmbogățite într-o viitoare cercetare, adevăresc faptul că unelte de tipul mașinilor agricole mai simple au fost folosite în agricultura Transilvaniei încă din secolul al XVI-lea.

Evident, prin aceasta nu vrem să afirmăm că sistemul de muncă cu asemenea „mașini” s-ar fi generalizat, mai ales în condițiile și la nivelul muncii iobăgești, care nu depășește cadrul sistemului de producție feudal¹⁷. Trebuie totuși să ținem seama de apariția și folosirea unor instrumente mai perfecționate, prefigurînd mașinile, și avînd o reală importanță în obținerea unor semințe de soi, selectate, fapt ce se repercutează în mod evident și asupra producției de cereale însăși. Despre o producție agricolă de tip avansat (capitalist) nu putem, totuși, vorbi decît după apariția și generalizarea mașinilor propriu-zise.

Dezvoltarea industriei manufacturiere la noi în secolul al XVIII-lea a avut de întâmpinat numeroase piedici din cauza persistenței raporturilor feudale¹⁸. Totuși, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea se poate observa o înviorare generală în economia Transilvaniei, datorită dezvoltării interne, precum și din cauza impulsului general politic și economic generat de necesitățile survenite ca urmare a revoluției franceze și a războaielor napoleoniene creînd o conjunctură favorabilă dezvoltării producției și a schimbului¹⁹.

Necesitățile cererii și ofertei la finele secolului al XVIII-lea influențează în mod favorabil activitatea unor ateliere existente, înviorîndu-le. O sarcină a istoriografiei noastre este de a dezveli activitatea concretă și rolul acestor ateliere în geneza capitalismului. Existența atelierelor amintite este atestată și de „mașinile” agricole mai simple menționate în diverse conscripții de bunuri economice precum și prin amintirea documentară a unor conducători de asemenea ateliere.

Ateliere care foarte probabil activau în aceeași epocă sau chiar și înaintea atelierului lui Gyulai ne sînt atestate într-un document de la Sibiu²⁰, precum și

¹² D. Prodan, *Socotelile domeniului Satu Mare pe 1569–1572* (manuscris). Ținem să mulțumim și pe această cale acad. prof. D. Prodan pentru punerea la dispoziție a studiului său manuscris.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ 14 septembrie 1679. Inventarul bunurilor din Sînpetru de Cîmpie ale lui Mihail Teleki, Arhiva familiei Teleki, în Arhiva Istorică a Academiei R. S. România-Filiala Cluj.

¹⁶ 5–6 ianuarie 1724. Inventarul bunurilor din Corunca (r. Tg. Mureș) ale lui Ioan Toldalagi junior, Arhiva familiei Toldalagi, fascicolul 29, nr. 12, în Arhiva Istorică a Academiei R.S. România-Filiala Cluj.

¹⁷ *IstRom*, III, p. 404.

¹⁸ *Ibidem*, p. 410.

¹⁹ *Ibidem*, p. 793.

²⁰ 29 aprilie 1748. Inventarul bunurilor din Sinniclaș (r. Tîrnăveni) ale lui Ladislau Bethlen, Arhiva familiei Bethlen de Criș, în Arhiva Istorică a Academiei R. S. România-Filiala Cluj. În inventar apare un „ciur lung de fier din Sibiu” care fără îndoială trebuie să fi fost o unealtă asemănătoare cu cea descrisă de noi.

prin pomenirea „mașinistului“ Gabriel Nagy de la Arad²¹. Susnumitul Nagy, într-o scrisoare adresată lui Anton Hankó, administratorul domeniului de la Deva, își exprimă părerea de rău că nu poate să expedieze un „ciur turnant“ [„forgó rosta“], deoarece toate exemplarele confecționate îi fuseseră cumpărate. Din scrisoare reiese că unealta în chestiune trebuia să fie de tipul celei confecționate de Gyulai, avînd cilindrul prevăzut cu o bobinatură din sîrmă metalică, ca la piesa publicată de noi. În atelierul arădan prețul unui asemenea ciur-selector era de 65 florini, dar se cumpăra și cu 80 florini. Cererea pentru asemenea unelte e atît de mare, încît cumpărătorii lasă chiar un acot de 10 florini pentru a-și asigura înțietatea. În schimbul acotului vinzătorului e obligat să aștepte cu plata două săptămîni, fără a da altcuiva ciurul²².

Atelierul din Cluj, ca și cel de la Sibiu și Arad, sînt importante prin faptul că prin asemenea ateliere se pun bazele și se crează premisele atelierelor dezvoltate din secolul al XIX-lea, care vor asigura cu mașini propriu-zise dezvoltarea într-o oarecare măsură a producției agricole din Transilvania.

Prima încercare de construire a unor instalații mecanice de fabricare a uneltelor și mașinilor agricole apare la noi în preajma revoluției din 1848²³. În acest sens putem aminti instalația lui Sachetti din Iași care, în 1841, fabrica mașini de treierat²⁴.

Începînd din anul 1840 exista o instalație asemănătoare cu cea a lui Sachetti și la Cluj, sub conducerea mecanicului Rajka²⁵. Dintre produsele atelierului lui Rajka, pe lîngă plugurile perfecționate, tocătoare, mașinile de treierat și altele au fost mult apreciate de contemporani mașinile de selectat grîne. Dintre acestea, după cum reiese dintr-o scrisoare din 11 iulie 1859, Rajka a confecționat două tipuri²⁶.

Ateliere asemănătoare celui al lui Rajka aveau Dumitru Gitty, la Cluj, un anume Perge la Oradea și frații Solymos la Arad²⁷.

Produsele acestor ateliere necorespunzînd întotdeauna necesităților marilor domenii agricole ce treceau la o producție cerealieră raționalizată, cam în aceeași perioadă începe importul mașinilor agricole din Anglia, Franța etc.

După afirmația lui G. E. Fussell, primele „mori de selectat grîne“ [Winnowing mill] au fost folosite în Olanda, principiul lor fiind preluat de la chinezi²⁸.

Prima menționare a unei mașini de curățit grîne provine din Flandra, din 1727²⁹.

În Anglia primul trior este confecționat în atelierul manufacturier al lui James Sharp din Londra, în 1777³⁰.

Evident, aceste produse de import au apărut în extrem de redusă cantitate și la timp considerabil după începutul confecționării lor în Europa apuseană, la noi ele, la început, au concurat doar într-o mică măsură produsele indigene de acest tip, care apar aproape deodată cu produsele similare ale Europei vestice.

Scopul acestui articol este de a atrage atenția asupra antecedentelor locale ale producerii uneltelor agricole perfecționate. Atelierele de confecționat mașini agricole simple pot fi considerate ca un fel de precursori ale manufacturilor, prefigurîndu-le prin experiența lor tehnică și prin sortimentele produselor pe care le executau.

PAUL GYULAI

²¹ 7 septembrie 1823. Gabriel Nagy către Anton Hankó, Arhiva familiei Kornis, Fasc. nr. 95, nr. 4, în Arhiva Istorică a Academiei R.S. România—Filiala Cluj.

²² *Ibidem*.

²³ St. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania*, București, 1955, p. 81.

²⁴ *Dezvoltarea economiei Moldovei 1848—1864*, București, 1963, p. 255.

²⁵ St. Imreh, *op. cit.*, p. 82.

²⁶ 11 iulie 1859. György Lázár către Miklós Lázár, Colecția de bază, în Arhiva Istorică a Academiei R. S. România—Filiala Cluj.

²⁷ Csetri Elek, *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsidói Wesselényi uradalomban, 1848 előtt*, în *Gazdaságtörténeti tanulmányok*, 3, București, 1956, p. 17.

²⁸ G. E. Fussell, *The Farmer's Tools*, 1952, p. 158.

²⁹ B. H. Slicher van Bath, *Agriculture in the Low Countries* (ca. 1600—1800), în *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Roma, 4—11 Settembre 1955, *Relazioni*, IV, p. 192.

³⁰ *A History of Technology (The Industrial Revolution c.1750 to c. 1850)*, Oxford, 1958, IV, p. 10.

EIN IM JAHRE 1798 IN CLUJ HERGESTELLTES GETREIDEREINIGUNGSSIEB

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt im vorliegenden Artikel ein zur Sortierung von Getreidekörnern verwendetes Sieb. Von einem Orgelmacher aus Cluj in 1798 zusammengestellt, befindet es sich gegenwärtig in der Sammlung der Beschäftigungen des Siebenbürgischen Volkskundemuseums zu Cluj. Der Hauptbestandteil des Werkzeuges das der Verfasser schon als eine Maschine betrachtet, ist ein Sortierzylinder, dessen Hülle aus Eisendraht angefertigt ist.

Im Inneren der Maschine fand man ein Angebot in der Form einer gedruckten Etikette die den Meister nennt und gleichzeitig anzeigt dass das vorliegende Exemplar das 91-te der bisher erzeugten Stücke ist. Diese grosse Anzahl beweist dass in Cluj eine entwickelte Werkstatt vom Typ einer Manufaktur bestand in der im XVIII-ten Jahrhundert vervollkommnete Werkzeuge für die Landwirtschaft hergestellt wurden.

Auf Grund von Dokumenten beweist der Verfasser weiterhin, dass der hier beschriebenen ähnliche Getreidereinigungsmaschinen schon vom XVI-ten Jahrhundert an in der Landwirtschaft Transylvaniens angewendet wurde. Ein aus Wien gebrachtes Getreidereinigungssieb wurde zwischen 1569—1572 auf dem kaiserlichen Gute von Satu Mare in Betrieb gestellt.

Die Anwendung dieser Werkzeuge verallgemeinert sich im XVIII-ten Jahrhundert.

CONTRIBUȚIE LA STUDIUL VASELOR FARMACEUTICE CONFECTIONATE ÎN MANUFACTURA DE LA BATIZ

Dintre manufacturile de ceramică fină care au funcționat în Transilvania, de un renume binemeritat s-a bucurat manufactura de la Batiz, un mic sat românesc de lângă Simeria în regiunea Hunedoara. Manufactura de la Batiz a luat ființă în anul 1814 și a funcționat pînă în anul 1865¹. În acest interval produsele manufacturii Batiz au reușit să se impună, atît în interiorul Transilvaniei, cît și în afara acesteia². Desfacerea produselor se făcea prin sucursalele de la Sebeș, Sibiu, Făgăraș, Brașov, Timișoara, Virșeț, București etc.³

Se știa că la Batiz era confecționată ceramică pentru uz casnic de diferite calități, de la ceramica uzuală pînă la ceramica de lux, bogat ornamentată; de asemenea s-a lucrat olărie obișnuită, rezistentă la foc, întrebuițată în industrie.

Cele 9 standuri de care ne ocupăm, din Colecția de istoria farmaciei a Muzeului de Istorie Cluj, dovedesc că la Batiz se confecționa și ceramică fină pentru uz farmaceutic. Vasele de farmacie produse la Batiz erau cerute nu numai de farmaciștii transilvăneni, ci au ajuns să împodobească rafturile unor farmacii din Budapesta și Bratislava. Dintre cele 9 piese care fac obiectul studiului nostru, 7 provin din farmacia „La leul” din Recaș, regiunea Banat, înființată în anul 1835, una din farmacia „La fecioara Maria” din Vinga, înființată în anul 1815 și, în sfîrșit, ultima piesă provine din farmacia „La racul roșu” din Bratislava, înființată în anul 1500. Standurile au fost achiziționate prin donații între 1905 și 1907 și au rămas pînă acum inedite⁴.

Descriere

Cele nouă standuri farmaceutice confecționate la Batiz nu fac parte dintr-o serie omogenă. Astfel, opt dintre ele prezintă aceleași motive ornamentale, însă numai șapte par să aparțină aceleiași garnituri. Cel de al optulea stand are o tonalitate diferită, ceea ce ar indica o altă serie, sau poate un defect de ardere, ipoteză mai puțin probabilă. Cu totul diferit este cel de al nouălea stand, care se deose-

¹ Pentru istoricul manufacturii de la Batiz vezi Kelemen Lajos, *A batizi kőedénygyár történetéhez*, în *Közl. Cluj*, II, 2, 1942, p. 88–99; J. Bielz, *Manufacturile de ceramică fină din Transilvania*, în *Muzeul Brukenthal, Studii și Comunicări*, nr. 4, Sibiu, 1956, p. 3–22; A. Mihalik, *Zur Geschichte der alten keramischen Fabriken Siebenbürgens*, în *OmD*, p. 386–393.

² Petrik Lajos, *A batizi kőedénygyár*, în *Magyar Iparművészeti*, Budapest, I, 1897–1898, p. 293–295; Csányi K., *Geschichte der Ungarischen Keramik des Porzellans und ihre Marken*, Budapest, 1954, p. 47.

³ Kees Stephan, *Darstellung des Fabriks und Gewerbesens im Österreichischen Kaiserstaate*, Wien, 1824, ed. II, vol. II, p. 803, vol. III, p. 802.

⁴ Toate datele sînt luate din registrul de inventar al Muzeului de Istorie Cluj. Pentru denumirile și data înființării farmaciilor din Recaș, Vinga și Bratislava, cf. Orient Gyula, *Az erdélyi és bándti gyógyszerészet története*, Cluj, 1926.

bește atît în ce privește decorul cît și pasta. Toate au imprimate, sub formă de cartuș, cu litere majuscule, marca BATIZ, ceea ce dovedește că au fost confecționate după 1845, pentru că înainte de această dată produsele de la Batiz aveau ca marcă blazonul familiei Nălăczî⁵.

Vom renunța la descrierea amănunțită a fiecărui vas în parte, rezumîndu-ne a prezenta în detalii numai două dintre ele, celelalte deosebindu-se doar prin dimensiuni și signatură, deosebiri pe care le vom consemna.

1. *Stand* (inv. nr. I 5581) de formă cilindrică, cu buza ușor proeminentă alcătuiind un inel circular. În jurul gurii o plat-bandă în relief, continuată în interior cu un mic prag care face unirea cu capacul. Capacul este aproape plat, înzestrat cu un buton sferoid.

Dimensiuni: înălțimea 11,5 cm, diametrul gurii 9 cm, diametrul fundului 8,5 cm, grosimea 0,3 cm, înălțimea capacului 2,4 cm.

Vasul este confecționat din faianță de bună calitate, de culoare albă, ușor gălbui, smălțuit.

Decorul este pictat sub smalt, alcătuiind un chenar pentru signatură în formă de écusson cu conturile ondulate, pictate în verde pal, mărginit în ambele părți de cîte o linie neagră. La partea superioară écussonul se termină printr-o fundă violacee care reunește două ramuri înfrunzite, curbate decorativ peste partea superioară a écussonului. O dungă neagră înconjoară marginea capacului, iar o pată neagră decorează partea superioară a butonului.

În cîmpul écussonului este următoarea signatură cu majuscule *in antiqua*, pictate în negru: SYR: VIOLA: RUM *Syrupus violarum*, Sirop de viorele (vezi fig. 1/5).

2. *Stand* (inv. nr. I 5582), de aceeași formă și decor ca și cel precedent. În cîmpul écussonului signatură: UNG. DIGIT. *Unguentum digitalis*, Unguent de digitală (vezi fig. 1/1).

Dimensiuni: înălțimea 11,8 cm, diametrul gurii 7,4 cm, diametrul fundului 7,5 cm, grosimea 0,3 cm.

3. *Stand* (inv. nr. 5583) de aceeași formă și decor cu cele precedente. În cîmpul écussonului signatură: SYR : VAPAV : RE : *Syrupus papaveris rhoeadis*, Sirop din mac roșu. Menționăm că signatură este greșită, în loc de papaveris s-a scris vapaveris (vezi fig. 1/3).

Dimensiuni: înălțimea 11 cm, diametrul gurii 7,1 cm, diametrul fundului 7,7 cm, grosimea 0,3 cm.

4. *Stand* (inv. nr. I 5584), de aceeași formă și decor ca și cele precedente. În cîmpul écussonului signatură: UNG : CICU : THAE: *Unguentum cicuthae*, Unguent de cucută.

Dimensiuni: înălțimea 10,6 cm, diametrul gurii 7,3 cm, diametrul fundului 7,7 cm, grosimea 0,3 cm. Menționăm că acest stand are o culoare gălbui-verzuie de o tonalitate mult mai închisă decît cele precedente (vezi fig. 1/4).

5. *Stand* (inv. nr. I 5585), de aceeași formă și ornamentație cu cele precedente. În cîmpul écussonului signatură: EXT : VALE : RIAN : *Extractum valerianae*, Extract de valeriană.

Dimensiuni: înălțimea 9 cm, diametrul gurii 6,8 cm, diametrul fundului 7,2 cm, grosimea 0,3 cm (vezi fig. 1/6).

6. *Stand* (inv. nr. I 5586), de aceeași formă și ornamentare ca și cele precedente. În cîmpul écussonului signatură: EXT : GUA : IACE : *Extractum guaiaci*, Extract de guaiac. Menționăm că inscripția este greșită, în loc de guaiace ar fi trebuit să fie scris guajaci.

Dimensiuni: aceleași ca la standul precedent (vezi fig. 1/8).

7. *Stand* (inv. nr. I 5587), de aceeași formă și ornamentare cu cele precedente. În cîmpul écussonului signatură: EXT : CORD : BENED : *Extractum cardui benedicti*, Extract de Cnicus benedictus. Menționăm că și această signatură este scrisă greșit și anume în loc de CARD (ui) s-a scris CORD (ui).

Dimensiuni: aceleași ca și la cele precedente (vezi fig. 1/7).

⁵ Cf. J. Bielz, *op. cit.*, p. 7.

Fig. 1. Standuri farmaceutice de Batiz din Colecția de istoria farmaciei a Muzeului de istorie Cluj.

Cele 7 vase farmaceutice descrise pînă acum au fost donate de farmacistul Carol Bononi din Recaș în anul 1905.

8. *Stand* (inv. nr. I 5731), de aceeași formă și ornamentare cu cele precedente. În cimpul écussonului signatura EX: FEL: TAURI: *Extractum felis tauri*, Extract de ficat de bou.

Dimensiunile sînt aceleași ca și la cele precedente (vezi fig. 1/9).

Vasul a fost donat de farmacistul Kudor Ludovic din Vinga în anul 1906.

9. *Stand* (inv. nr. I 7441), de aceeași formă cu cele precedente. Decorul este alcătuit dintr-un cartuș clasicist (vignetă) de formă geometrică, evocînd un drept-unghi cu colțurile inferioare tăiate oblic și colțurile superioare lărgite în rezalit, decorate cu cite o rozetă simplă. Conturile sînt negre, subliniate și între ele o dungă de culoare gri-închisă. La partea superioară există o rozetă centrală simplificată, flancată de cite două petale galbene conturate cu brun. De această rozetă este prinsă o buclă albastră-închisă de care atîrnă o ghirlandă de frunze verzi, desfăcută de o parte și de alta, în formă de elipsă, prinsă fiecare de cite una dintre rozetele marginale și atîrînd apoi pe chenarul vignetei.

Pasta capacului diferă de cea a recipientului, fiind de o tonalitate alb-verzuie, pe cînd vasul este alb-gălbui. În centrul cartușului există următoarea signatură, tot cu majuscule *in antiqua*, de culoare neagră: EXTR: CARD: BENED, *Extractum cardui benedicti*, Extras din Cnicus benedictus.

Dimensiuni: înălțimea 10,9 cm, diametrul gurii 6,5 cm, diametrul fundului 6,6 cm, grosimea 0,3 cm.

Standul a fost donat de farmacistul Bokor Dezideriu în anul 1907.

*

Standurile farmaceutice păstrate în Colecția de istoria farmaciei a Muzeului de Istorie din Cluj dovedesc că manufactura de ceramică fină de la Batiz lucra produse de acest fel. Este vorba de mai multe serii făcute, foarte probabil, la comandă, demonstrînd marea varietate de produse a manufacturii, precum și importanța acestui centru de ceramică fină transilvănean.

Locul de proveniență a standurilor de care ne ocupăm demonstrează aprecierea de care se bucurau standurile farmaceutice de la Batiz care s-au răspîndit în Banat, Ungaria⁶ și Cehoslovacia.

Pe lîngă utilitatea practică, standurile din vechile farmacii aveau și un rol decorativ, estetic. Fiecare farmacist căuta să-și împodobească rafturile cu standuri artistice cit mai valoroase, aceasta încă din cele mai vechi timpuri⁷. Din punct de vedere artistic standurile de la Batiz dovedesc deosebită îndemînare și un ales gust. În special standul decorat cu un cartuș clasicist trădînd inspirația dintr-un model baroc tîrziu ne atestă mîna unui artist versat.

Din punct de vedere medico-istoric și în special din acel al istoriei farmaciei un interes deosebit prezintă signaturile de pe standurile descrise mai sus. Ele indică medicamente existente și azi în uz fie sub aceeași formă, fie drept componente ale altor preparate, iar unele ieșite cu totul din practica farmaceutică.

Unguentul de digitală compus din extras de digitală și pe bază de unguent parafinic⁸ a fost întrebuințat pe vremuri în indicațiile generale ale digitalei, avînd însă efecte limitate datorită absorbției cutanate reduse, motiv pentru care această formă galenică s-a abandonat la sfîrșitul secolului XIX.⁹ Unguentul de digitală este menționat în prima Pharmacopee română, tipărită în anul 1862.¹⁰

Extractum cardui benedicti, extras din planta *Cnicus benedictus*, s-a folosit ca eupeptic, aperitiv, datorită substanțelor amare pe care le conține. Sub această formă nu se mai folosește. Azi intră în compoziția ceaiurilor tonic-aperitive. *Extractum cardui benedicti* este menționat în prima Pharmacopee română.¹¹

⁶ Standuri de Batiz au fost întrebuințate și în farmaciile din Budapesta, cf. Dr. Nékám Lajosné, *Művész magyar patikadények*, Budapest, 1964, p. 18, fig. 29.

⁷ Dr. Paul Dorveaux, *Les pots de Pharmacie*, Toulouse, 1923.

⁸ Hagers *Handbuch der Pharmazeutischen Praxis*, Berlin, 1930, vol. I, p. 1184.

⁹ Cele mai multe informații privind medicamentele comentate le datorăm amabilității prof. Th. Goina de la IMF Cluj.

¹⁰ *Pharmacopeea română*, ed. I, București, 1862, p. 316, 526.

¹¹ *Ibidem*, p. 316.

Syrupus violarum, obținut din viorele, a fost utilizat ca expectorant și adăugat la alte preparate ca corectiv de gust și de miros.

Extractum felis tauri, extract de fiere de bou, s-a întrebuințat ca colagog și coleretic, utilizare pe care și-a păstrat-o și astăzi.

Extractum guajaci obținut din *Guajacum officinale*. Din acest extras s-au preparat medicamentele cu bază de guajac care se utilizau din 1517¹² împotriva sifilisului, iar în farmacia modernă se întrebuințează la prepararea siropurilor expectorante.

Syrupus papaveris rheoadis, siropul de mac roșu conținând alcaloizi din seria opiumului, se utilizează și azi ca hipnotic și sedativ.

Unguentum cicuthae, unguent de cucută, s-a utilizat extern prin fricționare cutanată ca analgezic în durerile reumatice. Azi nu se mai întrebuințează.

Extractul de valeriană se întrebuințează și astăzi ca sedativ.

Am făcut referiri la prima Pharmacopee română din 1862 apărută aproximativ în perioada în care au fost confecționate standurile farmaceutice de la Batiz. Majoritatea medicamentelor indicate pe signaturile vaselor discutate sînt menționate în această Pharmacopee.

Standurile farmaceutice de la Batiz pot fi studiate sub multiple aspecte: istoric, artistic, medico- și farmaco-istoric.

Din punct de vedere istoric s-a putut dovedi că la Batiz, după anul 1845, se fabrica ceramică fină pentru uzul farmaceutic, completînd astfel cunoștințele asupra uneia dintre cele mai importante și renumite manufacturi de acest gen care au funcționat în Transilvania în prima jumătate a secolului XIX.

Din punct de vedere artistic standurile farmaceutice de la Batiz sînt tot atîtea dovezi ale priceperii meșteșugărești și ale unui simț artistic remarcabil.

Din punct de vedere al istoriei farmaciei am putut constata că standurile care formează obiectul lucrării noastre au conținut medicamente astăzi ieșite din uz, alături de unele care se mai întrebuințează și astăzi, dar sub altă formă, drept componente ale unor preparate farmaceutice, și în sfîrșit, medicamente care și-au păstrat indicația și forma lor galenică inițială.

EVA CRIȘAN

EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER PHARMAZEUTISCHEN GEFÄSSE AUS DER STEINGUTFABRIK VON BATIZ

(Zusammenfassung)

Es werden 9 Apothekenstandgefäße aus der pharmazeutischen Sammlung des Museums für Geschichte in Cluj veröffentlicht (Abb. 1). Sie wurden nach dem Jahre 1845 in der Steingutfabrik von Batiz, die bis 1865 bestand, hergestellt.

Die Standgefäße gehörten nicht zu einer einzigen Garnitur, woraus sich ergibt, dass hier fortlaufend pharmazeutische Behälter, wohl auf Bestellung, angefertigt wurden.

Die 9 Gefäße stammen aus den Apotheken von Recaș, Vinga (Region Banat) und Bratislava (Tschechoslowakei), woraus man auf die weite Verbreitung dieser Art von Erzeugnissen aus der Fabrik von Batiz schliessen kann.

Vom künstlerischen Standpunkt beweisen die 9 Gefäße ein hohes handwerkliches Können und ein bemerkenswertes Kunstempfinden.

Bei Untersuchung der Signaturen der Gefäße stellt die Verfasserin die Verwendung von Arzneien fest, die heute aus der Pharmakopoe verschwunden sind neben anderen, die noch, wenn auch unter anderer galenischer Form, gebraucht werden. Andere wieder haben ihre Anwendung und die Art ihrer Herstellung bis in unsere Tage beibehalten. Die Digitalissalbe wurde Ende des vorigen Jahrhunderts aufgegeben. Der Extract von *Cnicus benedictus* wird heute unter anderer galenischer Form verwendet, ebenso der Extract von Guajac. Ausser Gebrauch ist auch die Schierlingsalbe. Dagegen verwendet man Veilchensyrup, Baldrianextract, Ochsen gallenextract und Syrup von rotem Mohn auch heute noch mit gleicher Verschreibung.

¹² Kazay E., *Gyógyszerész Lexikon*, Baia Mare, 1900, p. 47.

DIN NOU DESPRE „MAGAZINUL ISTORIC PENTRU DACIA” ÎN TRANSILVANIA

Istoria deceniilor premergătoare revoluției din 1848 constituie tot mai mult obiectul unor cercetări care tind să reconstituie, în lumina unei noi documentații și, evident, dintr-o nouă perspectivă istorică, acțiunile prerevoluționare desfășurate în cele trei țări românești. Studii din ce în ce mai numeroase, datorite unor distinși istorici români, au creionat atmosfera politică și culturală, dominată de ideea unității naționale, a anilor 1839—1848¹. Rezultă din aceste noi cercetări, printre altele, faptul că activitatea culturală devine tot mai mult un instrument al acțiunii politice, acțiune la care participă cărturarii munteni, moldoveni și ardeleni, interesați deopotrivă în promovarea culturii naționale. Schimbul de valori culturale între Transilvania și Principate, exprimat în circulația cărții și a personalităților noastre culturale, colaborează simțitor la împlinirea idealului generației pașoptiste². Revistele și ziarele vremii, printre care și *Magazinul istoric pentru Dacia*, la circulația căruia ne vom opri în acest articol, au împlinit mai cu seamă rolul de purtătoare ale noii ideologii naționale, ce va pătrunde prin intermediul lor în straturile de adâncime ale societății noastre.

Magazinul istoric pentru Dacia, prestigioasa revistă istorică condusă de Laurian și Bălcescu exprimă, așa cum s-a mai afirmat, nu numai nivelul atins de cultura națională, ci și aportul rodnic adus de intelectualitatea noastră, pe deasupra efemerului separatism politic, la ridicarea și promovarea unei culturi pentru toți românii. *Dacia* din titlul revistei însemna nu numai trecutul, era mai mult un viitor, un țel de atins, o năzuință³. Alegerea nu este întâmplătoare și nici nouă; o înscrisese nu mult înainte Kogălniceanu în cultura noastră din preajma revoluției, iar acum în 1845 a reluat-o un transilvănean și un muntean, într-o rodnică colaborare, materializată în valoroasa revistă istorică la care ne referim.

Despre *Magazinul istoric pentru Dacia* s-a scris în istoriografie, în istoriografia literară; istorici ca N. Iorga, P. P. Panaitescu sau Gh. Zane i-au consacrat judicioase pagini, multe din ele definitive, bunuri cîștigate pentru cercetător; însemnate pietre de temelie pentru capitolul viitoarelor aprecieri despre *Magazin* ce-l va cuprinde, desigur, cîndva o istorie a istoriografiei noastre⁴. Dar, cu acest prilej, noi nu vom încerca decît o cercetare nouă a ecoului revistei în Transilvania pe

¹ C. Bodea, *Actions prérévolutionnaires roumaines avant 1848*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, 1965, p. 271—282; Idem, *Le problème de l'unité nationale roumaine (1845—1848)*, în *RevHist*, 1965, nr. 3; Vasile Maciu, *Un centre révolutionnaire roumain dans les années 1845—1848: la Société des Etudiants roumains de Paris*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, 1965, p. 243—270.

² P. Teodor, *George Bariț și Principatele române pînă la 1848*, în *AIIC*, VI (1963), p. 77—89.

³ P. P. Panaitescu, *Contribuții la o biografie a lui N. Bălcescu*, București, 1924, p. 38.

⁴ N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor*, în *Prinos lui D. A. Sturza*, București, 1903, p. 25—40; P. P. Panaitescu, *op. cit.*; N. Bălcescu, *Opere*, Tomul I, 1—2, *Scrisori istorice, politice și economice*. Ediție critică adnotată cu o introducere de G. Zane, București, 1940.

drumul, de altminteri, deschis, și o apreciere a semnificației succesului de care s-a învrednicit publicația aici.

Cercetările noi pe care le-am întreprins sînt în măsură astăzi să fixeze nu numai noi dimensiuni problemei, ci pe alocuri să îmbogățească cunoștințele noastre despre perioada care a precedat imediat apariția revistei. Un studiu mai vechi al lui G. Baiculescu⁵ a comunicat o foaie volantă descoperită în biblioteca *Astra* din Sibiu, care conținea prospectul *Magazinului istoric* și alături o listă de prenumerați din Oradea. Articolul lui G. Baiculescu aducea două elemente noi: 1. faptul că prospectul a circulat imprimat ca foaie volantă, alături de textul din *Curierul Românesc* și 2. Lista unor prenumerați transilvăneni ce îmbogățea cunoștințele noastre despre circulația *Magazinului* în Transilvania.

Noile noastre cercetări pun în lumină un nou fapt legat tot de foaia volantă a prospectului, care s-a tipărit la Brașov în tipografia lui Ioan Gött de către Gh. Barițiu. Știrea ni s-a păstrat într-o scrisoare a lui Laurian către Gh. Barițiu, aflată în corespondența acestuia din urmă. În 1845 în 12 ianuarie st.v. A. T. Laurian, în numele lui și al lui N. Bălcescu, îi trimitea lui Gh. Barițiu următoarea rugămintă: „Eu și prietenul Bălcescu am făcut o întreprindere care d-voastră puteți să o cunoașteți din aici alăturata înștiințare și pentru ca să se poată aduce la cunoștința și celorlalți români din părțile Transilvaniei și ale Ungariei vă rugăm să aveți bunătate să ne tipăriți această înștiințare în tipografia Gazetei d-voastră după chipul următor: Hîrtia să fie de scris, mărimea a giumătate de coală, așa ca pe un cuart să vie textul înștiințării, iar pe celalalt rubricile [...] pentru subscrierea prenumeraților (Exemplare în cite se tipărește *Gazeta* + 300 mai mult peste acestea). Primele la abonați, cele 300 la București“. În continuare Laurian îl informează că Eliade a tipărit înștiințarea în *Curierul Românesc* și că îi dă încuviințarea să o tipărească în *Foaia pentru Minte*... dacă consideră oportun acest lucru. „Și ne veți îndatora prea mult dacă veți adăuga și părerea d-voastră care știm că nu poate să fie decît numai în favoarea acestei întreprinderi“⁶. Deși noi nu avem astăzi răspunsul lui Gh. Barițiu, rezultă limpede din descoperirea prospectului imprimat într-o foaie volantă și publicat de G. Baiculescu, că redactorul foilor românești a fost de acord cu propunerea lui Laurian. De altminteri, mai putem adăuga, Barițiu a devenit în curînd omul de legătură între redactorii *Magazinului* și transilvăneni.

Correspondența lui Laurian cu Gh. Barițiu ne lămurește detaliile colaborării și atitudinea redactorului foilor brașovene față de opera culturală întreprinsă la București. Astfel în *Foaie pentru Minte*, *Inimă și Literatură*, așa cum au dorit cei doi redactori bucureșteni, a fost retipărit prospectul *Magazinului*⁷. Nu peste mult, de îndată ce Barițiu a căpătat prima broșură din tomul 1, îi face o elogioasă prezentare în *Foaie*... „Noi primim tocmai acum nr-ul 1 din această carte folositoare și ne grăbim a încredința pe publicul nostru și a i-o recomanda. Nr-ul acesta cuprinde două articole, unul sub numele de *Cuvînt preliminaru despre izvoarele istoriei românilor* (s.n. P.T.) de N. Bălcescu și altul sub numele de *Discurs introductiv la istoria românilor* (s.n. P.T.) de A. T. Laurian. Noi socotind că nu este un om în care bate o inimă cu simțămînt de român pe care să nu-l intereseze această operă națională, vom reproduce aici cu plăcere cele ce ni se par a merita să fie cunoscute de toți cei ce-și iubesc nația“⁸. Redactorul brașovean va depune de acum o remarcabilă stăruință pentru a difuza în toată Transilvania și chiar în afara hotarelor ei, la toți românii, „această operă națională“ ce merita, după propria lui convingere, să fie cunoscută de „toți cei ce-și iubesc nația“. De acum în orașul de la poalele Timpei se organizează intrarea publicației în Tran-

⁵ George Baiculescu, *Magazinul istoric pentru Dacia în Ardeal*, în *Arhiva Românească*, Tomul IV, București 1941, p. 381–388.

⁶ Ms. rom. 996, Bibl. Acad. Republicii Socialiste România, f. 136–137.

⁷ *Magazinul istoric pentru Dacia* sub Redacția d.d. A.T. Laurian profesor de filosofie în Colegiul național din București și N. Bălcescu, în *Foaie pentru Minte*..., VIII (1845), nr. 5, p. 33–35.

⁸ *Foaie pentru Minte*..., VIII (1845), nr. 29, p. 236; cf. P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 39–40.

silvania și de aici se asigură largă ei difuziune. Deși sînt cunoscute unele date despre răspîndirea *Magazinului* în Transilvania și despre cei care l-au ajutat pe Barițiu în această patriotică activitate, proporțiile întreprinderii au rămas pînă acum necunoscute.

Cei doi redactori, de la început, au avut în vedere, cum era și firesc, răspîndirea *Magazinului* în Transilvania. Prospectul ne indică în această privință locurile din Transilvania unde *Magazinul* va putea fi prenumerat „... în Brașov la Redacția *Gazetei de Transilvania*, în librărie D. Nemet, în Sibiu la d. director Fule și la d. prot. Maniu, în Blaj la d. canonic Țipariu, prin scaune și comitate la colecătorii *Gazetei de Transilvania*“, la „Oradea Mare la secretar consistorial Grama, în Arad la d. prof. Gavra. În Timișoara la d. paroh și ass. cons. Petrovici, în Lugos la d. prof. Ventila, la Biserica Albă la d. dir. Loga, în Maramureș în Iod la d. protopop Man“⁹. O rețea largă, care va trebui să asigure succesul noii publicații științifice, ce exprima ideea de unitate națională, în Transilvania aflată sub stăpînirea habsburgică. Rolul de coordonator al acțiunii de răspîndire a cărții din „țară“ și l-a asumat, însă, omul de cultură brașovean. *Magazinul* în general îi era trimis lui Barițiu pe cale oficială și acesta îl răspîndea mai departe, nu înainte de a învinge greutățile cenzurii. Adeseori în anunțurile din *Foaie pentru Minte* se menționează „dușmănoasele împrejurări“ ce întîrzieau intrarea numerelor din *Magazin* sau alteori, aproape ostentativ, pomeneste în fața abonaților nerăbdători cenzura: „domnilor, nu ne înfrunțați așa amar, căci nu vă putem trimite n[ume]rii din *Curierul de A[mbe] S[ex]e*“, din *Magazinul Istoric* s.c., căci tot românul literat trebuie să știe, că cărților și foile românești era pînă în zilele trecute supuse la cenzura centrală, unde se ținea cu lunile, și numai acum fuseserăm norocoși a dobîndi o altă mare înlesnire, despre care altădată.¹⁰ Greutăți numeroase la intrarea revistei în Transilvania, necazuri la răspîndirea ei, imposibilitatea de a ști ce s-a întîmplat cu publicația în regiunile mai îndepărtate¹¹. În această acțiune de anvergură este antrenat și doctorul Vasici care se va arăta gata să sprijine inițiativa lui Laurian și Bălcescu. A. T. Laurian i se adresează lui Vasici în 1846, mulțumindu-i pentru sprijinul pe care i l-a acordat. „Știu domnul doctor cîte greutăți v-au cauzat însărcinările mele în anul trecut și în acesta și aș vrea ca să nu abuzez de bunătatea d-voastră, dar împrejurările pentru folosul românilor nu mă iartă să fac altminterea. Lucrurile care le trimit în Transilvania nu poci să le expeduiesc pe la Turnul Roșu, că de acolo ni le trimit înapoi sau le confiscă...“¹². Folosindu-se de situația lui oficială, șef al unei carantine, dr. Pavel Vasici a îndeplinit un rol major în organizarea legăturilor dintre țările române în preajma revoluției.

Cercetarea izvoarelor istorice, corespondența, presa etc. pentru anii 1845—1848 și chiar pentru cei următori ne dezvăluie proporțiile atinse de circulația *Magazinului* în Transilvania. Tomul I s-a tipărit în aproape 1.500 exemplare. Din acestea, pentru a exemplifica cu singurele date referitoare la tomul II de care dispunem numai pentru Țara Românească se difuzau 410 exemplare la abonați¹³. Ținînd seama că *Magazinul Istoric* în concepția redacției exprimată în prospect urma să pătrundă în cele trei provincii istorice, Transilvaniei îi era destinată o treime din întregul tiraj. În lumina datelor actuale, desigur, nu putem ajunge la o estimatie precisă, fiindcă difuzarea era supusă oscilației prenumeraților, greutăților transportului, interesului colecătorilor etc. În orice caz datele de care dispunem reușesc să ne creioneze mai exact situația răspîndirii revistei în Transilvania și, mai mult, ecoul pe care l-a stîrnit în rîndul românilor de aici.

În corespondența lui Laurian cu Barițiu ne întîlnim cu primele informații despre numărul exemplarelor din *Magazinul Istoric* ajunse în Transilvania. În urma propagandei pe care i-o făcea *Foaia pentru Minte*... prin publicarea prospectului și prin difuzarea unui număr de foi volante cu textul prospectului abo-

⁹ G. Baiculescu, *op.cit.*, p. 381—388.

¹⁰ *Foaie pentru Minte* . . . VIII (1845), nr. 43, p. 348.

¹¹ *Gazeta de Transilvania*, 1846, nr. 78, p. 312.

¹² Ms. rom. nr. 996, Bibl. Acad. R.S. România, f. 179—181. P.P. Panaitescu, *op. cit.* p. 37.

¹³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 47.

naționarilor transilvăneni ai foilor românești, cei care s-au înscris în listele de prenumerație par a fi fost numeroși. În 17 ianuarie 1846 Laurian îi comunică redactorului brașovean că i-a trimis două pachete, unul pentru Brașov cu 101 exemplare și altul pentru Sibiu cu 64¹⁴. În ianuarie același an Barițiu i-a cerut un stoc nou din broșura 1 a tomului I, semn că toate exemplarele sosite anterior au fost vindute. Numai așa se explică faptul că Laurian în 10 ianuarie promite retipărirea, scriindu-i: „Deci încă puțină răbdare și mulțămim pe toți”¹⁵. Pentru a ne da seama de proporțiile în care *Magazinul Istoric* se cumpără în Transilvania, mai amintim o altă serie de date furnizate de aceeași corespondență. În 29 martie 1846, Laurian trimite 150 exemplare din tomul II, broșura 2¹⁶, iar în 3 aug. 1846 i se expediază lui Barițiu tot în cite 150 exemplare broșura 5 și 6 din tomul II¹⁷.

Este interesant de cercetat circulația *Magazinului* în diferitele zone geografice ale Transilvaniei, modul cum se răspîndeau exemplarele la abonați. Am văzut că numărul abonaților din Sibiu, și desigur împrejurimile, se cifrează la 64. Printre abonații din Sibiu figura Severian Popovici, menționat printre transilvănenii la care se face apel pentru a dona cărți Bibliotecii „Societății studenților români din Paris”¹⁸, directorul Fule, protopopul Maniu¹⁹ și mulți alții. Desigur că tot atât de interesantă este atitudinea Blajului față de noua revistă istorică. În 26 ianuarie 1845 Timotei Cipariu îi scrie lui G. Barițiu pentru procurarea „*Magazinului istoric* din București”, cu rugămintea de a i se expedia „în plicurile *Gazetei*”. „Precum văd, d-ta ai mijloc bun de a primi — notează învățatul filolog — din Principate cite un product interesant; Mi-ai putea d-ta cîștiga și mie cînd și cînd cite ceva?” Interesul pentru cartea românească bucureșteană este viu în cercurile culturale ale Blajului unde a fost întreținut îndeosebi de Cipariu. Greutățile erau numeroase și în aceeași scrisoare cărturarul ardelean se plinge lui Barițiu: „Io încă numai cu multe greutăți poci să-mi cîștig cînd și cînd cite o carte mai interesantă din București, uneori foarte tirziu, așa periodul 3 și <al> 4-lea din același *[C]urier* *d[e]* *A* *[mbe]* *S* *[exe]* încă-mi sînt pe drum. Io cu toate acestea după apromitura d-tale, voi grăi cu unul-altul și apoi de mi se va declara cineva, te voi înștiința. Bine ar fi cînd ai mijloci ca *Curierul* încă tot prin mîna d-tale să mi se trimită”²⁰.

Preocupat de unitatea culturii românești, încă din 1838 el manifestă o vădită preocupare pentru stabilirea unei ortografii, „cu litere latinești bine întemeiate și de toți primită”. „Mai întîi este de lipsă o mai mare împărtășire de idei între învățații neamului, de la care atîrnă tot lucrul, de cum au fost pînă acum, — dacă voim epoca aceea așteptată să o apropiem”^{20a}. Cu asemenea gînduri filologul român a stabilit începînd cu anul 1836 un climat propice schimburilor culturale cu Bucureștii, a răspîdit la Blaj publicațiile din Principate, trezind interesul acestui centru de cultură românească pentru valorile intelectuale de dincolo de Carpați. Reușita lui Cipariu într-o vreme de afirmare a conștiinței unității naționale a fost deplină și lucrul ne este mărturisit de o scrisoare din 1841: „Încît pentru blăjeni, aștia cetesc mai toți și alte gazete streine, de unde foaia politică a d-stră, afară de *știrile din Prințipaturi* (s.n. P.T.), puțin zic că-i interesează, singură dară *Foaia pentru Mînte* are mai mult interes aici”²¹.

Nu ne miră faptul, așadar, că în 23 februarie/7 martie 1845 Cipariu și reușise să facă șapte abonamente pentru *Magazin*: episcopul I. Lemeni, Crainic, Rațiu, Alutan, Boer, Ladai Dumitru, profesor de istorie universală, la care se adaugă abonamentul propriu²².

¹⁴ Ms. rom. nr. 996, f. 139.

¹⁵ Ms. rom. 996, f. 138.

¹⁶ Ms. rom. 996, f. 142 și urm.

¹⁷ Ms. rom. 996, f. 150.

¹⁸ C. Bodea, *Le problème de l'unité nationale roumaine (1845—1848)*, în *RevRHist*, 1965, nr. 3, p. 501.

¹⁹ G. Baiculescu, *op. cit.*, p. 386.

²⁰ Ms. rom. 994, f. 41.

^{20a} Ibidem, f. 129.

²¹ Ms. rom. 994, f. 31.

²² Ms. rom. 994, f. 131.

La Oradea, vechi centru cultural al Transilvaniei, de aleasă tradiție, numărul prenumeraților se ridică la nouă, iar în împrejurimi alți douăzeci și trei.²³ În părțile orădene și bănățene rețeaua prenumeraților pentru *Magazin* este ramificată în mai aproape toate centrele mai însemnate: Aradul, Timișoara, Lugojul, Biserica Albă, la Virșeț unde locuia Nicolae Tincu Velia. Corespondența lui Tincu Velia și a lui Atanasie Șandor cu G. Barițiu oferea detalii importante despre succesul de care s-a învrednicit *Magazinul Istoric*. Aici au avut un rol deosebit profesorii, comercianții și funcționarii români: neguțatorul Iuga și Petru Cermena de la Timișoara, profesorul Loga de la Biserica Albă, Velia la Virșeț, Atanasie Șandor și Gavra la Arad etc. Încă în 8/20 octombrie 1845, N. Tincu Velia îi scria lui Barițiu: „Mai pe urmă fă bine domnule a-mi înștiința căpăta-vom și noi în părțile acestea Magazinul istoric, despre care s-a publicat în *Gazetă* că s-a și tipărit nr. 1, au doară încă nu vi s-au trimis exemplarele din acelea pentru soacota celor de pe aice subscribanți, au poate ni se vor trimite încoace prin altă cale”²⁴. Cărțile românești erau așteptate la Lugoj unde tocmai se întemeiasă o „societate literară” și, alături de ea, o bibliotecă, care urma să aboneze „toate cărțile românești ce se vor tipări în viitor, prin urmare și la acelea care vor vedea lumina în București sub numele: Biblioteca Universală”²⁵. Fapt este că în mediul lugojan în 1846 au fost recrutați 20 de „subscriitori”, pe lângă alți 20 pe care îi avea²⁶. În corespondența lui Tincu Velia poate fi bine urmărit interesul pentru revista bucureșteană datorită cererilor repetate prin care acesta grăbea trimiterea ei în această regiune. În 1846 N. Tincu Velia primește nu mai puțin de 23 exemplare din tomul I al *Magazinului Istoric* și 25 exemplare din tomul II²⁷. Difuzarea *Magazinului* va continua și în anul 1847, când abonamentele se mențin la nivelul din anii precedenți. Tincu Velia cere încă 25 exemplare din care cele mai multe, se pare, le difuza tot la Lugoj, unde avea un intermediar ce se ocupa de abonamente. Acum primește și tom. III din *Magazin*²⁸ și în anul 1848 tom. IV în 27 exemplare²⁹ din care mai avea în 1850 încă broșurile 3—6. Când *Magazinul* își încetase apariția, Tincu Velia îi scria lui Barițiu: „Dar cu *Magazinul istoric* ce e? Să nu mai avem speranța de a-l putea căpăta cindva complet?” Își exprimă nădejdea că Laurian „acum doară sub cer mai liniștit” va putea completa tom. IV și că va continua tipărirea. Cere și acum broșurile 1—2 din *Magazin*³⁰.

Succesul *Magazinului Istoric* în părțile bănățene se explică prin creșterea conștiinței naționale la intelectualitatea românească de aici. N.T. Velia urmărește în preajma revoluției, în 1847, „neperirea limbei și înflorirea culturii naționale” sau „unirea frățească națională”³¹. Interesul pentru *Magazinul Istoric* e dublat de atenția pe care intelectualii bănățeni o arată și pentru alte publicații tipărite în Principate: *Curierul Românesc*, *Curierul de Ambe Sexe*, *Învățătorul*, *Lexiconul* lui Bălășescu, *Universul*, abonat de un neguțator din Lugoj, de abonamentele la *Biblioteca Universală*, *Paralelismul* lui Eliade, socotit „bărbat” vrednic și mare literatură românească, etc. Interesul viu pentru cultura națională în cercurile intelectuale și burgheze românești bănățene ne indică progresul ideii de unitate națională în aceste regiuni primejdite de presiunea catolicizării și a maghiarizării.

La Timișoara difuzarea cărții românești a fost asigurată de Petru Cermena, intelectual de aleasă ținută culturală, atașat cercurilor patronate de Gh. Barițiu. Prin Cermena, ajutat de negustorul Iuga, din Timișoara, se răspindeau în rîndul elevilor Academiei din Timișoara publicațiile periodice de la Brașov și *Magazinul Istoric*. Cărturarul bănățean care se interesa cu ani înainte de planurile lui Ioan Cîmpineanu³² întreține o vie corespondență cu Barițiu în anii premergători revo-

²³ G. Baiculescu, *op. cit.*, p. 387—388.

²⁴ I. D. Suciu, *Nicolae Tincu Velia. Viața și opera lui* (1816—1867), București, 1945, p. 241.

²⁵ *Ibidem*, p. 243—244 și 252.

²⁶ *Ibidem*, p. 249—250.

²⁷ *Ibidem*, p. 243—244.

²⁸ *Ibidem*, p. 265, 268.

²⁹ *Ibidem*, p. 284—285.

³⁰ *Ibidem*, p. 288.

³¹ *Ibidem*, p. 269.

³² I.D. Suciu, *Un ecou în Banat al planurilor lui Cîmpineanu*, în *RIR*, X (1940), p. 374—376.

luției și în timpul acesteia. El va fi corespondentul foilor brașovene care în vremea evenimentelor revoluționare alimentează foile cu știri din regiunile vestice ale țării noastre. În 1846, scriindu-i lui Barițiu din Timișoara, confirmă primirea celor „două pacheturi” din *Magazin* și anunță un nou prenumarant, pe vicearhidiaconul Avram Maxim. Petru Cermena a dovedit inițiativă în acești ani în acțiunea de difuzare a cărții românești. „Mă muncesc a aduna o companie ca să putem prănumera la Biblioteca Românească”³³. Prin noiembrie același an Cermena îi va scrie lui Vasici despre interesul elevilor pentru publicațiile periodice și istorice românești: „Spune d[omnului] Bariț sau îi scrie că ne lipsește nr. 3, tomul al II din Magazinul istoric, iară mai ales întreabă-l de ce au încetat trimiterea Gazetei pentru învățacei; roagă-l în numele meu ca să-mi scriă, că năvălesc din toate părțile pe mine cu întrebări”³⁴. Aria de răspundere a publicației istorice a lui Laurian și Bălcescu a fost mult mai largă și interesul se pare a fi fost mult mai viu decât rezultă din informațiile de pînă acum.

Putem adăuga încă cei douăzeci și patru de prenumaranți de la Arad, înscrși de Atanasie Șandor, animatorul cărții românești din Principate în orașul de pe Mureș. În 14 martie 1846, Barițiu îi expediază lui A. Șandor, prin intermediul lui Ion Dragoș, 29 exemplare din *Magazinul Istoric*³⁵.

Informațiile despre *Magazinul Istoric* conținute în corespondență sînt întregite de datele din foile brașovene care au întreținut o adevărată campanie de presă susținută îndeosebi de G. Barițiu și parțial de T. Cipariu pe tot parcursul apariției revistei istorice. Aceste informații sînt completate de aprecierile lui Cipariu din *Organul Luminării* despre *Magazin* și de unele mențiuni elogioase din corespondența filologului purtată cu G. Barițiu sau de un articol inedit redactat tot de el pe marginea disertației lui Laurian: *Despre starea politică și religioasă a românilor din Transilvania*. Anunțuri, aprecieri elogioase la adresa revistei se împletesc cu numeroasele reproduceri din *Magazinul Istoric* în *Foaia pentru Minte, Inimă și Literatură*.

Barițiu a răspuns pozitiv dorinței exprimate de Laurian și Bălcescu, republicînd prospectul *Magazinului* în revista literară brașovcană³⁶ cu scopul de a face cunoscută intenția celor doi redactori publicului ardelean. De acum înainte, an de an, cărturarul brașovean va însoți publicația de la București cu comentariul său favorabil, avînd întotdeauna cele mai elogioase aprecieri. Iată bunăoară, ce scria *Foaia pentru Minte* în primul an de apariție a revistei: „Noi primim tocmai acum nrul 1 din această carte folositoare și ne grăbim a încunoștința pe publicul nostru a i-o recomanda. Nrul acesta cuprind două articole, unul sub numele de *Cuvânt preliminaru despre izvoarele istoriei românilor* (s.n. P.T.) de N. Bălcescu, și altul sub numele de *Discurs introductiv la istoria românilor* (s.n. P.T.) de A. T. Laurian. Noi socotind că nu este un om în care bate o inimă cu simțămînt de român pe care să nu-l intereseze această operă națională vom reproduce aici cu plăcere cele ce ni se par a merita să fie cunoscute de toți cei ce-și iubesc nația”³⁶. Reacția publicului a fost pozitivă, broșura întâia, după cite am mai arătat, s-a epuizat, astfel încît Barițiu e nevoit să anunțe cititorii în paginile *Gazetei*: „Magazinul istoric s-au vîndut iute și fără veste, încît redacția e în poziția de a-i retipări”³⁷. Lucrurile n-au mers întotdeauna neted; Barițiu vorbește la un moment dat de dușmănoasele împrejurări care au întîrziat sosirea fasciculelor 2 și 3 sau cum scrie Simion Balomiri de la Sebeș în 4/16 martie 1848 despre greutățile pe care le întîmpina expedierea *Magazinului* la Timișoara³⁸. Dar iată modul cum Barițiu înfățișează revista: „Fără să avem timp de a ne slobozi la o recenzie după cum ar merita aceasta mult lăudată întreprindere și în acești doi nri, ne mîngîiem a scoate aci numai materiile ce se cuprind în amîndoi și care sînt: *Istoriile dom-*

³³ Ms. rom. 994, f. 6 r-v.

³⁴ Ms. rom. 994 f. 9 -v.

³⁵ Apud V. Popeangă, E. Găvănescu, T. Țircovnicu, *Preparandia din Arad*, București, 1964, p. 63.

^{36a} *Foaie pentru Minte* . . . , VIII (1845), nr. 5, p. 33–35.

^{36b} *Ibidem*, VIII (1845), nr. 29, p. 236.

³⁷ *Gazeta de Transilvania*, VIII (1845), nr. 102, p. 407–408.

³⁸ Ms. rom. nr. 1004, Bibl. Acad. Republicii Socialiste România, f. 199.

nilor Țării Românești de Constantin Căpitanul [sic]. O cronică ce înfățișează mai mult sau mai puțin istoria a citor trele provincii ale Daciei. Pentru Barițiu lucrarea *Românii și fanarioșii* de N. Bălcescu este „o disertație delicată, căreia asemenea sau și mai întinsă precît știm și noi se aștepta mai de mult”³⁹. Fiecare tom este însoțit de anunțuri repetate, de referiri privitoare la conținutul revistei, invitînd la lectură: „Nu ne îndoim — scrie el despre tomul II — că ddni abonați îl vor citi cu multă plăcere”⁴⁰. Dar greutățile n-au întîrziat să se arate. Cenzura transilvăneană atentă la circulația valorilor culturale din „țară” reținea timp îndelungat exemplarele la oficiile de cenzură, alteori interveni greutățile expedierii la colectori sau chiar, pe alocuri, se înregistrează defecțiuni la nivelul colectoarelor din provincie, în regiunile mai îndepărtate ca Oradea sau Deda⁴¹. Amărit uneori, Barițiu caută să liniștească cititorii publicînd anunțuri de acest fel: „Domnilor, nu ne înfrunțați așa amar, căci nu vă putem trimite nrii din *Curierul de A[mbe] S[ex]e*, din *Magazinul Istoric* ș.c., căci tot românul literat trebuie să știe, că cărțile și foile românești era pînă în zilele trecute supusă la cenzura centrală, unde se ținea cu lunile, și numai acum fuserăm norociți a dobîndi — altă mare înlesnire, despre care altădată”⁴². Cererea *Magazinului* a întrecut poate chiar așteptările lui Barițiu, care este constrins să anunțe în 1846 pe „doritorii carii se arătară mai tîrziu” că așteaptă „în două săptămîni alte 50 exemplare, două tomuri în 12 broșure”⁴³. În 1847 ne întîlnim cu o apreciere globală despre tomurile apărute pînă atunci: „Aceasta carte periodică are un prea frumos număr de abonați, căci marele ei folos e recunoscut de toți românii mai deștepți”⁴⁴. Ceva mai tîrziu, dar în același an, considerațiile sînt și mai bogate, subliniindu-se valoarea pentru progresul cercetării istoriei naționale. „Mai multe sute de exemplare s-au trecut pînă acum din acest product atît de dorit pentru noi, și toți l-au citit (afară de unii prea puțini carii nu se mai dau de români) nu pot lăuda destul frumoasa și mîntuitoarea (salutarea) tendință a *Magazinului Istoric*. O sumă însemnată de materialuri neapărat trebuitoare spre a scrie odată o istorie perfectă a nației noastre și ale acestor patrii, cum hronice pînă aci netipărite, hrisoave, disertații istorice ș.a.ș.a. s-au adunat și pînă acum și se vor mai aduna și de aici nainte în acest Magazin. Ca să putem avea istorie, ne trebuiesc pregătiri mari, grămădiri de materialuri tocmai ca și la întreprinderea unei clădiri mărețe”⁴⁵. Aproape în aceiași termeni va sublinia și Timotei Cipariu rosturile *Magazinului* în cultura românească: „Magazinul istoric după programă e pre interesant, dar ce poți să aștepți de la acest institut adevărat colosal, împărțit într-atîtea rubrici, numai cite 48 de coale pe an? Adevărat că așa se poate nădăjdui o mare întindere mai ales și prețul fiindu-i așa moderat pentru acea țară. *Întreprinderea e adevărat la vremea sa; că dintre toate, precum airea, așa și aicea cea dintii trebuință este a ne cunoaște pre noi și ale noastre, care însă arareori s-au păzit și se păzesc*”⁴⁶ (s.n. P.T.). Acestei patriotice inițiative — care năzuia la unitatea națională — i se asociază odată mai mult Timotei Cipariu, în paginile *Organului Luminării*. În 1847, revista de la Blaj, sub titlul *Literatură românească*, scrie: „Magazinul istoric de prof. Tr. Laureani în București, T. III nr. 2—4 [...] conține o disertațiune întinsă sub titlul: *Documente istorice despre starea politică și religioasă a românilor din Transilvania* pînă acum în IX articuli, ce se pare, că se va continua. Noi ne vom întoarce a grăi mai pe larg de acesta lucrubratione interesante, ce numai acum ne căzu în mînă”⁴⁷. Promisiunea de a scrie despre disertația lui Laurian filologul Cipariu va căuta s-o împlinească într-o *Notitia literaria*, pe care am identificat-o între manuscrisele lui. După ce reproduce un larg pasaj din Laurian, Cipariu no-

³⁹ *Foaie pentru Minte*, VIII (1845), nr. 44, p. 356.

⁴⁰ *Ibidem*, IX (1846), nr. 40, p. 313—316.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 35, p. 280; *Gazeta de Transilvania*, IX (1846), nr. 78, p. 312.

⁴² *Gazeta de Transilvania*, VIII (1845), nr. 45, p. 348.

⁴³ *Ibidem*, nr. 79, p. 316.

⁴⁴ *Ibidem*, X (1847), nr. 6, p. 24.

⁴⁵ *Ibidem*, 1847, nr. 19 Adaos, p. 78.

⁴⁶ Ms. rom. nr. 994, f. 107, Scrisoare din 7/16 febr. 1845.

⁴⁷ *Organul Luminării*, I (1847), p. 4. T. Cipariu va anunța tomul IV în 1848. V. *Organul Luminării*, nr. IX, p. 342.

tează: „Cu aceste cuvinte triste, însă drepte, începe d. Laurean mult prețioasă-și disertațiune *Despre starea politică și religioasă a românilor din Transilvania* și nu e român, care citindu-le să nu le simția afund în inima-și așa cu vii colore ne desemna fiziognomia-ne a tuturor în genere, dar mai ales a noastră celor dincoace de Carpați“. Cipariu ne demonstrează limpede⁴⁸ răsunetul pe care l-au avut unele articole din *Magazinul Istoric* în Transilvania unde la această dată lupta politică națională avea nevoie de noi dovezi istorice în sprijinul revendicărilor drepte ale poporului nostru. Cărturarii ardeleni vor deschide larg coloanele periodicelor românești transilvănene articolelor și studiilor din *Magazinul istoric*, însoțindu-le de comentarii elogioase. Astfel *Gazeta de Transilvania* prezintă lucrarea lui Bălcescu *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei...* ca o carte de mare interes⁴⁹, pe care cititorul transilvănean o poate găsi în broșură separată la Redacție. Este interesant de subliniat cu acest prilej încă o dată republicările — semnalate de P. P. Panaitescu și Gh. Zane — din *Magazinul istoric* în *Foaie pentru Minte*. Revista literară brașoveană va republica parțial *Cuvîntul preliminar despre izvoarele istoriei românilor, Românii și Fanarioții*, fără anexe; sau *Istoria Țării Românești* a lui Radu Grecianu. Tot în Foaia lui Barițiu sînt reproduse *Diploma Ioaniților* din 1247 și articolul despre *Crucea lui Șerban Cantacuzino*. Menționăm și articolul *Filozofie socială* al lui Nicolae Bălcescu, publicat pentru prima dată în paginile revistei brașovene.

Transilvania va acorda aceeași atenție *Magazinului istoric* în anii cînd Laurian încerca să tipărească tomul VI anunțat în două rînduri de *Foaia pentru Minte*⁵⁰.

Circulația *Magazinului istoric pentru Dacia* în Transilvania ne oferă, chiar numai în lumina documentației la care am făcut apel, posibilitatea unor încheieri pentru aprecierea fenomenului în contextul istoric al vremii. Am văzut că *Magazinul istoric* apare ca o operă de colaborare națională, cu rosturi politice bine precizate, ce vizau unitatea națională. Circulația și succesul *Magazinului* în Transilvania trebuie privite în funcție de noua etapă pe care mișcarea de emancipare națională o înregistrează tocmai în aceste clipe. „Societatea literară“, pandantul literar al *Frăției*, are un ecou favorabil în Transilvania, fiind anunțată de Gh. Barițiu în *Foaia pentru Minte*... La puțină vreme, George Barițiu este prezent din primele momente la pregătirea apariției revistei. El se îngrijește de imprimarea la Brașov a prospectului pentru *Magazinul istoric*, îi asigură difuzarea, se interesează de prenumerații și în cele din urmă difuzează revista prin rețeaua existentă a acolectorilor foilor brașovene.

În circulația lui transilvăneană *Magazinul* a întîlnit un mediu propice, programul și realizările lui au fost întîmpinate de o caldă adeziune în mediul intelectualității Transilvaniei. Așteptate cu nerăbdare, fasciculele revistei sînt citite de cărturarii provinciei, pătrund în societățile de lectură orășenești sau în mediul efervescent al tinerilor studioși. George Barițiu, asigurînd difuziunea largă a revistei lui Laurian și Bălcescu în Transilvania, pleca de la un program de colaborare stabilit după 1836 în urma călătoriei pe care o făcuse la București împreună cu Cipariu și în care legăturile culturale dintre țările românești ocupau un loc de prim ordin. Sîntem în fața unei noi etape în evoluția ideii de unitate națională, cînd se face trecerea la ideea de solidaritate politică⁵¹. În programul generației lui Barițiu, Bărnuțiu și Cipariu, în lupta politică națională și socială românii ardeleni nu mai apar singuri, în orice caz ei nu se mai limitează la realitățile Transilvaniei. Poporul român din Moldova și Țara Românească este acum un reazăm activ al luptei românilor transilvăneni în care acum trăiește și se exprimă viu ideea de unitate națională. Cărturarii ardeleni se apropie tot mai mult de viața culturală a țărilor de peste Carpați, se integrează în ea și participă la dezvoltarea unei culturi

⁴⁸ Arhiva Istorică a Bibl. Fil. Cluj a Acad., fond T. Cipariu, nr. 2289.

⁴⁹ *Gazeta de Transilvania*, IX (1846), nr. 16, p. 64.

⁵⁰ *Foaia pentru Minte*..., XXII (1860), nr. 24, p. 184; *ibidem*, XXIII (1861), nr. 4, p. 32, p. 40.

⁵¹ P. Teodor, *op.cit.*, p. 84. În 1844 G. Barițiu îi scria lui At. Șandor: „de opt ani trag foile moldavo-române tot prin ocazii private, și Dumnezeu mai știe cum, adică la 3-4-6 săptămîni, cu toate acestea n-am tînjit, ci m-am bucurat că totuși e mai bine a le primi oricînd decît niciodată“. Apud N. Popeangă, E. Găvănescu, V. Țircovnicu, *op. cit.*, p. 63.

general românești. Orientarea cărturarilor ardeleni spre Țara Românească și Moldova, schimbul de publicații între cele trei țări românești, dar mai cu seamă pătrunderea masivă a cărților și revistelor din Principate în Transilvania se accentuează în deceniul cinci al secolului al XIX-lea, când asupra națională și socială devine și mai insistentă. Se poate vorbi, fără îndoială, acum de un adevărat potop de publicații de la București și Iași care se revarsă asupra Transilvaniei. Abonate individual sau în grup, ele au împlinit un rol deosebit de însemnat în lupta de emancipare națională a poporului nostru. *Magazinul Istoric*, datorită conținutului său atât de bogat în idei naționale și sociale, prin aria largă de răspindire în Transilvania, a împlinit o funcție binefăcătoare, contribuind la fortificarea ideii de unitate națională.

POMPILIU TEODOR

EIN NEUER BEITRAG ÜBER DIE ZEITSCHRIFT „MAGAZINUL ISTORIC
PENTRU DACIA“ („HISTORISCHES MAGAZIN FÜR DAZIEN“)
IN TRANSILVANIEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser gründet seinen Beitrag auf eine neue unbekannte Information welche die Nachrichten bezüglich der Zirkulation der Zeitschrift „Magazinul istoric pentru Dacia“ in Transilvanien noch mehr vervollkommen. Es ist bekannt dass diese historische Zeitschrift die in Bukarest, unter der Redaktion zweier berühmter Historiker, A. T. Laurian und Nicolae Bălcescu, erschien, eine bedeutende Rolle in der Verbreitung der nationalen Einheitsidee spielte. Das Wort Dacia aus dem Titel der Zeitschrift sollte das Symbol für das Streben der ganzen rumänischen Geistigkeit aus den drei Ländern: Moldau, Walachei und Transilvanien sein. Aus den neuen Daten, die wir nun bearbeiten, geht hervor dass einige transilvanische Wissenschaftler, wir denken hier in erster Reihe neben Laurian an Gheorghe Barițiu, an der Entstehung der Zeitschrift einen grossen Anteil hatten. Letzterer besorgte den Druck des Prospektes der Zeitschrift in Transilvanien und spielt auch in deren weiten Verbreitung in den grössten Städten diesseits der Karpathen eine bedeutende Rolle. Barițiu machte sich dabei das hier schon bestehende Verbreitungsnetz der rumänischen Presse zu Nutzen, um die Verbreitung des „Magazinul istoric pentru Dacia“ in Transilvanien zu sichern. Und schliesslich galt die Aufmerksamkeit des Verfassers auch dem Wiederhall den die Zeitschrift hervorrief, sowie das soziale und kulturelle Milieu in welchem diese Zeitschrift sich weiter Beliebtheit erfreute. Es kann behauptet werden, dass die Zeitschrift „Magazinul istoric pentru Dacia“ einen grossen Beitrag zur Kristallisierung der nationalen Einheitsidee des rumänischen Volkes geleistet hat.

CINCI SCRISORI ALE LUI G. BARIȚIU ÎN LEGĂTURĂ CU PROIECTUL DE LEGE ȘCOLARĂ DIN ANUL 1879¹

Încheierea pactului dualist a însemnat începutul unei noi faze a luptei naționale a poporului român din Transilvania. Legea XLIII, votată de dieta ungară și sancționată la 6 decembrie 1868, tinde spre înlăturarea rămășițelor autonomiei politico-administrative a Transilvaniei.

Deținând puterea, burghezia și nobilimea maghiară se vor strădui să-și asigure preponderența în viața politică și economică a Transilvaniei fără a-și alege mijloacele. Scopul imediat era, pe cât se poate, înlăturarea păturii conducătoare românești și săsești din sfera vieții politice. Legile votate în interval de un deceniu de la încheierea pactului dualist urmăresc cu perseverență această tendință.

Anul 1879 aduce cu sine o nouă „surpriză“, rezervată de guvern populațiilor alogene din Transilvania: proiectul de lege pentru introducerea obligatorie a învățării limbii maghiare în școlile elementare, propus de ministrul instrucției publice Aug. Trefort.

De acest proiect se leagă cele cinci scrisori ale lui G. Barițiu, publicate mai jos, aflătoare în fondul Blaj al Arhivei istorice a Filialei Academiei Republicii Socialiste România din Cluj. Scrisorile sînt expediate din Sibiu la Blaj. Ele poartă datele de 4/16, 8, 10, 14 februarie și 2 martie.

În privința destinatarului, scrisorile ne îngăduie doar presupuneri. Titulatura de „reverendissime“, precum și datele expedierii ne fac să credem că au fost scrise fie lui T. Cipariu, fie lui I. Micu Moldovan. Dat fiind însă faptul că Cipariu obișnuia să facă scurte însemnări pe verso-ul scrisorilor primite, privind emitentul și eventual data la care a răspuns (lucru ce se remarcă în corespondența Cipariu), înclinăm să credem că ele au fost destinate lui I. Micu Moldovan.

Scrisorile sînt axate pe acțiunea întreprinsă de mitropoliții români Miron Romanul din Sibiu și Ioan Vancea de la Blaj. Biserica română, sub a cărei autoritate se aflau școlile primare, era direct lovită de proiect. Mitropoliții, după cum se știe, au prezentat cite un memoriu împăratului, prin care cereau anularea proiectului².

Observînd lipsa unei sincronizări între acțiunea celor două centre culturale și politice românești, Barițiu observă „că modul acesta de a sta unii cu alții într-o cauză vitală, comună tuturor, a lăsat aici³, o impresiune din cele mai neplăcute. Nu pricepe nimeni de ce Sibiuul să fie încunoștiințat numai a 5-a zi despre

¹ Scrisorile ne-au fost semnate de tov. Pompiliu Teodor, lector la Fac. de Istorie a Univ. „Babeș-Bolyai“ din Cluj, căruia și pe această cale îi aducem mulțumirile noastre.

² *Din istoria Transilvaniei*, ed. I, vol. II, București, 1961, p. 244; vezi și T. Păcățianu, *Cartea de aur*, vol. VI, Sibiu, 1910, p. 709–712, 714–720, *Gazeta Transilvaniei*, XI,II (1879), nr. 17, 24, *Telegraful român*, XXVII (1879), nr. 15, p. 57–59, nr. 24, p. 94–95, *Observatorul*, II (1879), nr. 12, p. 45–48.

³ La Sibiu.

banii sau oprește de mitopo-
 liti și episcopi, de cler și ora-
 tiune, în jură naturala lui
 lui nu mai începe secretu,
 și începe aproape pe viața
 pe moarte. Vai, că-ă mi-a
 pe vutu 6000 fl. va. în
 industria! Alina lui cu, sau
 de și unare se la respun-
 Asia înse faru nu mai ce
 poim, în Varaiia de Obser-
 vatorie, din alu casu venitu
 nime de mană se respun-
 5000 spre a se departe în
 afara. La cersite nu au fost
 derate nimeni.
Prasmasie americană. Mult
stati de angere se vor spa-
 riia, de n. Astadi a se deru-
 ragia, este o crimă. Inptă
 trebue se se continue. Ele
 rulu trebue se fia oputatur
 în toria de ntitau întreaga.
 Salutare G. Martiu

Fig. 1. Fragment din scrisoarea din 4/16 II 1879.

plecarea Mitropolitului de la Blaj, și precum e lumea, lucrul se explică așa, că
 Blajul n-a avut și nu are încredere în ones[t]itate și sinceritatea celor de aici, ci
 se teme de trădare. Alții iarăși o explică ca rivalitate etc.⁴ Aceste disensiuni dau
 naștere la o serie de zvonuri „care înveninează corpul națiunii... aruncând din
 nou tăciunele urei și ostilității între noi... făcând bucuria satanică a inamicilor.”⁵

⁴ Scrisoarea din 10 februarie 1879.

⁵ Scrisoarea din 2 martie 1879.

Perfect informat asupra stării de spirit din rîndurile românilor, Barițiu militează pentru o colaborare strînsă, o reacție unitară, uniform organizată a conaționalilor săi din întreaga Transilvanie contra proiectului, arătînd că „astăzi a se descuraja este o crimă. Lupta trebuie să continue. Clerul trebuie ajutat cu tărie de națiunea întregă”.⁶

Sosirea celor două delegații de la Viena, la Sibiu și Blaj, trebuia transformată în concepția lui Barițiu într-o adevărată sărbătoare națională. Nu ne-am propus o relatare amănunțită a felului cum înțelegea Barițiu organizarea unor manifestații naționale protestatare de masă, ci doar să subliniem cîteva aspecte centrale, sesizate de el, ale luptei naționale românești din Transilvania în anul 1879.

Prin conținutul lor, scrisorile sînt un izvor prețios pentru cunoașterea acțiunii românești întreprinse în jurul proiectului Trefort. Îmbinate cu informațiile din presa românească transilvăneană a vremii (Gazeta Transilvaniei, Telegraful român, Observatorul și Foaia școlastică) ele ne dau o imagine limpede asupra unui moment de afirmare națională a românilor din Transilvania. Totodată ele întregesc biografia marelui cărturar ardelean pentru o perioadă mai puțin studiată și aprofundată din viața sa.

Publicăm scrisorile în dorința de a contribui la îmbogățirea documentării istorice asupra unei pagini frămîntate din lupta națională a românilor ardeleni.

L. URSUȚIU

Sibiu, 4/16 II 1879.

Reverendissime!

Îți mulțimesc în numele meu și al santei cauze pentru sacrificiul ce faci prin corespondența ce ții cu mine. Mă țin și eu datoriu a vă ține în curent despre cele ce se petrec aici.

Răspunsul meu din 14 care s-a încrucișat cu al D-tale, l-ai primit?

Aici agitațiunea merge crescînd și se întinde preste comunele rurale. Astă seară este serenadă mare în onoarea prefectului Wöchter, decorat cu ordinul S. Stefan, — serenadă de comandă, că sînt *chiamate* și deregătoriile comunale. Unele n-au voit să vină zicînd că vom veni la cea de poimîne, ce se va ținea Mitropolitului și deputaților. Tot astăzi pe la 4 ore, un frumos [număr] de români gr. catolici conchiamăși de protopop. Rusu după consultațiunea prealabilă ce avuseră cu Dta înainte cu 5 zile, va decide, sau adresa de mulțiamită Mitropolitului nostru, sau chiar deputațiune, — nu poci să știu înainte. În cazul din urmă vi se va telegrafa în 10 cuvinte, rogandu-vă de quartire. Dară secret pentru secret, quartir oriunde, numai nu la Escel. Sa. Las să-l surprindă și oamenii noștri odată.

Apropos de secret. Eu știu să țin secrete, din care cauză brașovenii mă batjocoria de „misteriosu”. Dară cînd un așa numit „secret” îl cîntă toate paserile pe învelișiele caselor, ce mai secret poate să fie acela?. Iacă „Hon” din 15/II publică chiar și petițiunea gr. răsăritenilor, subscrisă de 12 inși, prezentată imperatului. Iacă, că toate ziarele s-au apucat de mitropoliți și episcopi, de cler și națiune, cu furia naturală lor. Aci nu mai încape secret, ci încape apărare pe viață pe moarte. Vai, căci mi-am pierdut 6000 fl. v[alută] a[ustriacă] în industrie!. A-și ști eu, *unde și cum* să le răspund. Așa însă fac numai ce poci, în sărăcia de „Observatoriu”, din al cărui venit nu-mi dă mîna să rup nici 500 fl. spre a ieși departe în afară. La cerșite nu am fost dedat niciodată.

„Vrășmași” amenință. Mulți *slabi* de anger se vor spăria, deși astăzi a se descuraja, este o crimă. Lupta trebuie să se continue. Clerul trebuie să fie ajutat cu tărie de națiunea întregă.

Salutare

G. Barițiu.

⁶ Scrisoarea din 4/ 16 februarie 1879.

Sibiu, 8 II 1879.

Reverendissime!

Mulțumindu-ți din nou pentru atita osteneală, încît pentru Rev. D. Canonic L. Leonteanu alătur adresa tipărită îndată la 2—3 zile după venirea listei Dtale întii cei de antii. Unde i s-a pierdut ex[emplarul] nu pricep. Am dat ordin a i se trimite astăzi toți nrii din nou.

Mitropolitul Miron și Vicariul pleacă alaltăieri de aici. S-au oprit la Blaj sau nu?. Ori încă-i făcut de știre că pleacă?. Am trebuință mare să aflu.

Tel[egrafu] rom[ân] sparge astăzi tăcerea, fără a se mai înțelege cu mine, iară Gazeta comise o indiscrețiune cu publicarea de la Deva. Dară acuma nu mai poate să strice.

Salutare frățiască al dumitale devotat
G. Barițiu.

Sibiu, 10 II 1879.

Reverendissime!

Mai alaltăieri întrebam dacă și cînd va fi plecat Esc. Sa Dn. Mitropolit al nostru. Aseară aflai de la Mitropolia de aici, că în ziua în care plecase Mitropolitul Miron, venise aici un telegram „de la provizorul din curte, în care se spune, că Mitropolitul Ioan a plecat în 2 febr“. Se înțelege și nespus de mine, că modul acesta de a sta unii cu alții în relațiuni într-o cauză vitală, comună tuturor, a lăsat aici o impresiune din cele mai neplăcute. Nu pricepe nimeni, dece Sibiuul să fie incunoștiințat numai a 5-ea zi despre plecarea Mitropolitului de la Blaj, și precum e lumea, lucrul se explică așa, că Blajul n-a avut și nu are încredere în ones[ti]tatea și sinceritatea celor de aici, ci se teme de trădare. Alții iarăși o explică ca rivalitate etc. Eu din parte-mi zic numai atita, că *dacă* cumva nu este smintită *data* telegramului, atunci a fost lipsă de tact mai fin.

Din ziua în care plecă Mitropolitul Miron, românii de aici s-au învoit între sine, că ori va scoate această deputațiune ceva bun la cale ori nu, ori va avea audiența, ori că vor fi dați toți pe ușă afară în mod brutal, la întoarcerea sa acasă în Sibiu, să primească pe Mitropolit și deputați, cu ovațiune cum nu se făcea nici lui Șaguna, cu muzică, torțe, orațiuni, deputațiuni de pe la toate comunele românești învecinate, să le mulțamească la toți, că față cu nerușinatul despotism actual, s-au aruncat în pericol, s-au făcut de ură cu toată ungurimea cîtă a înebunit de boala fanatismului și s-au expus la răzburarea colcăitoare. Românii de aici adevăd vor să folosească această ocaziune spre a demonstra în fața Europei, că poporul nostru simte ca și capii și conducătorii săi, că cuțitul îi ajunsese la os, că nu va suferi ca ungurul ori neamul să-i calce școala și biserica, să-i omoare naționalitatea. De cînd cu incidentele sus atinse de la Blaj, oamenii de aici sînt decizi a-și executa planul acesta. Au dat ordin la B[uda]p[esta] ca să fie avizați de întoarcere cu 2 zile în[ainte].

Mă întrebă, că Dvoastră cum veți primi pe Mitropolitul la întoarcerea sa. Eu îi reflectai la firmanele din 1876. Oamenii de aici însă sint de părere, că trebuie să se facă ceva și la Dvoastră. Dacă nu e permis studenților, să nu facă ei nimic. Aveți însă prin prejur protopopi și mulțime de preoți, cu mireni fruntași, dintre carii știu mai mulți carte. Aceia să se adune la o zi anumită în Blaj și formînd una deputațiune, să meargă la mitropolit și să-l feliciteze prin un discurs buie să se facă ceva și la Dvoastră. Dacă nu e permis studenților, să nu facă ei consulta în această chestiune cu alți bărbați pătrunși de sanctitatea cauzei. Unii din preoți își vor teme ajutorul. Dară să pună ticăloși de 50 fl. într-o cumpănă și viitorul întreg pe discul celălalt. De la Gherla primesc știrea, că pe la 28 ian. — 7 febr. episcopul nu fusese acasă, și că numai apoi se ținu conferința, în care s-au adoptat propunerile Blajului, dară numai în 8 va telegrafat. Ce fatalitate. Deocamdată atita.

Salutare frățiască
G. Barițiu

Aici curg protestele din protopopiate. Alaltăieri trimiseră un transport la Mitropolit. După întoarcere îi vor veni lui și episcopilor adrese de mulțămintă cu sutele.

Sibiu, 14 II 1879.

Reverendissime!

Am știut aprecia totdeauna cumplita pozițiune actuală a Blajului; de aceea am și făcut excepțiune, nu am zis că tinerimea să participe și nici chiar aici nu am lăsat rola primă tinerimei. Aseară ținurăm conferință nouă de 42 inși, între carii nici un funcționar public și nici un militarist, ca să nu compromitem. Mă onorară pe mine cu prezidiul. Cu rara unanimitate se decise a se face primire cât se poate de strălucită și a se ține discursuri — programă. Vreo 15 comune rurale vor fi reprezentate. Dv a-ți putea mijloci cel puțin atita, ca și după întoarcerea Esc. Sale să vie necurmat adrese din toată arhidiecezeza, în care de aci încolo să se cuprindă și mulțăminta, că a ostenit și s-a expus urei vrășmașilor. Trebuie să *încurajăm* și să *continuăm*. Am intrat în acțiune! Mergem înainte.

Mă tem că eu iară voi fi constrins a mai veni odată la Dv.

Ne veni telegram, iacă acuma. Primirea a fost prea bună.

Trece pofta.

Salutare,
G. Barițiu

Sibiu, 2 Martie st. n.
1879.

Reverendissime!

Informațiunile pe care avuși bunătate a mi le da prin scrisoarea Dta din 25 ale [unii] tr[ecute] îmi fuseră singura armă de apărare contra infocaterelor atacuri la care sînt eu expus aici de 4 zile încoace; de aceea îți și mulțamesc chiar în numele santei noastre cauze pentru ele; totodată mă simt îndatorat a vă da și eu de aici informațiuni de acelea, de care nu aș fi voit să vă dau niciodată, și din care veți cunoaște, că *nu* mîncărima mea de publicist mă făcuse ca să vă întreb de unele și altele. Poate fi că aș face mai bine, dacă cele ce urmează mai la vale, le-ași submite de-a dreptul la cunoștința Esc. Sale Dlui Mitropolit: după ce însă văzui că Mitropolitul de aici pleacă precum aud, la Delegațiune, presupun că poate pleacă ori că va fi plecat și al nostru. În tot cazul eu aflu, că este necesar, ca informațiunile acestea să ajungă la cunoștiința Esc. Sale cât mai curînd, și sînt sigur că Dta nu te vei sustrage de la sarcina aceasta.

Joi în 16/28 febr. veniră aici cei 12 brașoveni. Seara unul din ei mă vizită și-mi spuse, că îndată din primele vizite aflară „trista“ știre, că Mitropolitul și Episcopul gr. catolic n-au mers la Viena în cauza limbei și că n-au susținut împăratului nici un memorandum. Acestuia îi răspunse brașovenește, cum sînt dedați ei. Vineri pe la 10 ore mă apucă pe stradă conducătorul lor Diamandi Manole, supranumit în batjocură și Gura-Mare și Mac-Mahon, cumnat cu Cristea, om foarte brutal, mă întreabă, că de ce nu public eu Memorandul Blajului. Mă apăr precît se poate apăra cineva pe stradă, îi jur că nu-l am, îl rog să mă lase și dacă vrea informațiuni exacte, să mă caute acasă. „Ba, nu, că Dta ai compus Memorandul, trebuie să-l ai, știm noi“. Scăpai abia de acest om de năpastă. Într-acea mă invitaseră și pe mine la masa dată de Mitropolit acelei deputațiuni brașovene. Fiul meu avu instinctul că n-ar fi bine să merg la acea masă; eu însă mă decisei, apoi îmi împlinește orișice.

Am mers. Înainte de masă voiam să vorbesc Mitropolitului cîteva cuvinte și să-l reflectez la minciunile scornite. Le știa; dară abia apucaî să-i zic cîteva cuvinte, precînd se și umplu sala de oaspeți. Urmără toastele. Îndată în cel dintîi Esc. Sa Dn. Mitropolit apelînd la concordia și solidaritatea tuturor în cauza națională precum este și aceasta pendentă, de totodată să pricepem, că nici chiar între capii bise-

1819.
 2.
 1819.

Se vede atâtea minciuni; că însuși ministrul se vede în publicul orașului, care
are voința bună pe care, că nu o cerea să o facă această.
După cum altă oarecândă în viziunea Mitropolitului vestit, care oarecândă, și da-
pare înțeleg la ai săi scindă și oarecândă potăre, însă propunându-se și făcând
la care învâlmă deșpre blăniștii, din care vine deunăzi numai de
anot, primum: Mitropolitul din Blăniș să ține de gurile episcopilor
rom-catholici și nu înțeleg să facă nimic a ce displace așezării la înțel-
gare va de la blăniș. Dar fi cunoscută între blăniștii, că este la au at-
te facută acelușor pover, dacă nu căre fi provocată nouăte din
blăniș prin reprezentare. La fine, spre cea mai mare mirare și totu-
data indignare a mea, este să se întine între mine provocându-
me, că se fac în ea voia sa, și căci oarecândă spre publica-
re; sau dacă din partea Blăniștii în să ține la imperiului neri
nu mormonăm în reprezentare în această cauză națională, se
potăre blăniș acelușor blăniș înțeleg așezării, că se se scindă în în cătu-
poveră poveră sa, ita dedăra în toată solemnitatea, și de ce rmaare
singuratu, poveră și de votatu nu numai de arhipastori și ca-
tholici, dară și de supragarii săi. Ita e deșpre a meargă înțel-
singuratu înțel-țel, blăniș în poveră de să poveră caplu-
poveră înțel-țel poveră înțel-țel mine. Itaque vultu deșpre.
La acelușor cu acelușor înțel-țel înțel-țel, înțel-țel pe mitropolit
fi pe toți mormonăm, ca se deșpre înțel-țel înțel-țel la blăniștii țel-
a meargă responsabil de șapte Mitropolitului și episcopilor și catholici, de
cauză pe acelușor de blăniș și poveră în cauză națională, protestăm în
solemnitate; apoi deșpre acelușor înțel-țel Mitropolitul și deșpre. Din cauză
după ce este la blăniș înțel-țel fi meargă înțel-țel pe țel-țel la blăniș,
că se va arhipastori și poveră în reprezentare acelușor, toată este la
acelușor se se deșpre, mitropolitul înțel-țel, arhipastori înțel-țel.

Fig. 3. Fragment din scrisoarea din 2 III 1879.

ricești nu domină solidaritate în apărarea cauzei. Se sculă D. Manole cu o vorbire lungă, în care mai la urmă provoacă pe *reprezentanții presei* „ca să arunce cit mai curind lumină preste această atitudine misterioasă și cu drept suspicionată a Blajului“. Aici am fost silit a le ține lecțiune despre *misiunea presei*. M-a combătut Cristea!. L-am tăiat. Din acea oră sala se prefăcu în casino de cel ordinar. Acum și Part. Cosma adv. mai pe față și vorbi în acest sens: nu-mi e ciudă pe Blaj, cit mai virtos pe Arad, căci în Bpesta s-a rupt de cătră noi, ca să mergă acasă noaptea să nu-l poată primi poporul, că lui îi este frică de unguri. Apoi cel de la Caransebeș a compromis gros cauza prin secătura de vorbire ținută la întoarcerea sa cătră popor. Încit pentru Blaj, Mitropolitul de acolo nu are nici o cauză plauzibilă de a ține Memorandul său pitulat. Dacă l-a înmănat în adevăr Monarhului Constituțional, nu Absolut, apoi îl poate publica fără nici o frică de minia Mai. Sale. Noi am întrebat în această privință pe dn. Păpai, care mijlocește audiențele și știm curat că tocma se cere a se publica, spre a curma orice ocaziune de a scorni alte secături; de aceea publicarăm și noi pe al nostru. Să nu aștepte nimeni, ca însuși ministrul să dea în public un act, care îl acuză chiar pe el, că nu e nebun să o facă aceasta.

După un alt orator luă iarăși Mitropolitul vorba, dară acuma iritat, și după ce impută la ai săi fricoasa și echivoca purtare, înșiră prepusurile și faimele care circulează asupra Blajului, din care-mi aduc aminte numai de unele, precum: Mitropolitul din Blaj se teme de gurile episcopilor rom. catolici și nu cutează să facă nimic ce ar dispăcea acelora; la întoarcerea sa de la Viena s-ar fi escusat către Ministru, că Esc. Sa nu ar fi făcut acest pas, dacă nu l-ar fi provocat neuniții din Sibiu prin deputațiune. În fine, spre cea mai mare mirare și totodată indignațiune a mea, Esc. Sa se întoarce către *mine*, provocându-mă ca să fac orice voi ști, să cer Memorandul spre publicare; sau dacă din partea Blajului nu s-a dat la împărat nici un memorand ori reprezentațiune în această cauză națională, să spun lumei acest lucru curat așa, ca să se știe; căci încit pentru persoana sa, iată declară cu toată solemnitatea, „că de ar rămîne singurul, părăsit și devotat nu numai de arhi-pastorii gr. catolici, dară și de sufraganii săi, Esc. Sa e decis a merge înainte singur în această cauză, chiar cu pericolul de ași pune capul“. Apoi iarăși înnoi provocarea către mine. Urmară vivate detunătoare. La acestea eu cerui cuvîntul în chestiune personală, întrebînd pe Mitropolit și pe meseni, cu ce drept cutează ei a mă trage la tribunalul lor, a mă face responsabil de faptele Mitropolitului și episcopilor gr. catolici, ai acuză pe aceștia de trădare și perfidie în cauza națională; protestai cu solemnitate; apoi adresîndu-mă către Mitropolit îi zisei: din contră, după ce Esc. Ta luași inițiativa și ne-ai trimis pe trei inși la Blaj ca să ne apropiem și punem în relațiune unul cu altul, tot Esc. Ta aveai să te adresezi, mitropolit către mitropolit, consiliar către consiliar, să vă întrebați unul pe altul, care cu ce rezultat v-ați întors acasă.

La această retorsiune a mea începură să proteste cu toții, că nimeni nu a voit să ne vatem, dar au dreptul să știe, dacă gr. catolicii sint sau nu decisi a-și apăra școalele, limba, cultura națională, dacă mai țin sau nu, la naționalitatea romană.

A lipsit foarte puțin că nu mi-am luat pălăria și să ies din sală. După ridi-carea mesei Mitropolitul mă luă de mină și mă trase la o parte, ca să-mi spună, să mă astîmpăr, că el silit și bombardat din toate părțile a trebuit să vorbească așa, preste aceasta, cele scrise nu de altul, ci de Just. Popfui, în ziarul „Bihar“, în ton așa de apodictic, l-au adus și pe Escel. Sa la prepusul, că Esc. Sa Mitropolitul de A. Iulia nu a dat împăratului nici un memorand în chestiunea sub-versată; preste aceasta, și Mitropolitul ia vorbit ca în batjocură de Esc. Sa, că nu e forte și că tremură de minștrii. Pe cînd mi se spunea mie acestea, în altă parte a salei Diamandi Manole, punea cu alții rămășag pe 1.000 fl. că episcopul gr. catolic nu a dat nici un memorand la împărat în cauza națională școlastică.

Prea mult vă țin. Orice corolarie să vi le faceți înșivă. Ceea ce doresc eu este, ca aceste informațiuni să ajungă cit mai curînd așa veridice, cum stau aci, la cunoștința Escel. Sale dlui Mitropolit al nostru; căci falsificate, exagerate, cornu-rate, s-au lătit și pînă acuma în țara întreagă, înveninînd corpul națiunii, consternînd și întinînd foarte pe gr. catolicii noștri, aruncînd din nou tăciunile urii și

chiar al ostilității între noi, compromițind cumplit pe capii noștri bisericești, smulgându-le în parte chiar conducerea din mâini, făcând bucuria satanică inamicilor, dînd ministerului urme de nimicire contra noastră. Este învederat: Ministerul va face totul, spre a înverșuna pe mitropoliți unul în contra altuia, curat cum a făcut cu cei doi antecesorii. Ei, dară Mitropolitul gr. răs. declară pînă acuma de trei ori, față cu cite 24—30 de persoane că este prea decis a merge înainte și a lupta chiar cu pericolul totalei sale căderi. „Nu sînt angajat la nimeni cu nimic, nici în sus nici în jos, decît numai către națiune și către instituțiunile bisericii mele. Voi merge înainte!“. Așa își închiaie unul din cuvintele sale. Acum vă las ca să alegeți singur unul din două rele; mînia miniștrilor prin publicare, sau ura și discordia națională, cu pierderea auctorității chiar și la românii gr. catolici. Trebuie să știți ca în fundul mării colcaie înfricoșate.

Salutare,
G. Barițiu

Alaltăieri deciseră și sașii a protesta la monarh în cauza limbii. Ei au ținut aici conferință, mai bine convent în această cauză, conchiamat din toate decanatele.

FIVE LETTERS OF G. BARIȚIU WITH REGARD TO THE SCHOOL-LAW PROJECT FROM 1879

(Summary)

The author presents 5 unpublished letters of G. Barițiu, adressed to I. M. Moldovan on the 4th, 8th, 10th, 14th of February and the 2nd of March 1879.

The letters are reflecting the fight of the Roumanian leaders of Transilvania against the schoollaw project of the ministry Aug. Trefort.

PROBLEMA INDUSTRIALIZĂRII ÎN PAGINILE REVISTEI „ECONOMUL“ DIN BLAJ (1873—1880)

Instaurarea sistemului dualist în 1867 nu a dus la înlăturarea din viața economică a Transilvaniei a factorilor care în perioada precedentă au frinat dezvoltarea industriei pe calea capitalistă. În condițiile istorice concrete create de sistemul dualist dezvoltarea industriei Transilvaniei a urmat calea trasată de comunitatea de interese dintre marele capital austriac și marea proprietate funciară maghiară.

Gînditorii progresiști ai timpului au văzut clar obstacolele în calea dezvoltării industriale a țării, obstacole puse de această comunitate de interese a claselor semnate ale pactului dualist, subliniind în scrierile lor măsurile prin care s-ar fi putut asigura o dezvoltare rapidă și multilaterală a industriei autohtone.

La economiștii români ai timpului, spre deosebire de economiștii maghiari, tratarea problemelor economice, și în special a celor ale industriei, este obiectivă și fără exagerări politice. Ea se bazează pe analiza condițiilor concrete ale țării și arată în mod obiectiv barierele ridicate de politica economică în calea dezvoltării economice a Transilvaniei.

Un loc de seamă în această direcție îl ocupă și apariția la 1/13 ianuarie 1873 a bilunarului „Economul” — *organ periodic ilustrat, pentru ramii de economie, industrie și comerț*¹, editat la Blaj de către agronomul, profesorul și publicistul Ștefan Pop.

Prin programul propus, „Economul” se apropia de publicațiile asemănătoare apărute în această perioadă în România. El reprezenta pentru românii transilvăneni, ceea ce era „Economia națională”, apărută la 15 februarie 1873 sub conducerea economistului P. S. Aurelian, pentru românii de peste Carpați. Era deci întîiul periodic economic al românilor transilvăneni, în paginile căruia remarcăm colaborările valoroase ale lui P. S. Aurelian, Eugen Brote, Dumitru Comșa, Ștefan Pop, Ioan Roman etc., periodic ce a avut o arie de răspîndire foarte largă și în afara teritoriului Transilvaniei.

Întreg conținutul „Economului” este axat pe ideea luptei pentru progresul material și cultural al națiunii române, pe care a propagat-o într-un moment de răscruce pentru viața social-economică a Transilvaniei în condițiile regimului dualist. „Astăzi, în veacul vaporilor și a mașinilor celor multe, — se sublinia în *Invitare de prenumerațiune* la „Economul” — în veacul progresului, unde toate înaintează cu pași repezi și se perfecționează din zi în zi; trebuie să înainteze și economul român în măsura timpului; că de nu va înainta și va sta în loc, rămîne

¹ După 1/13 martie 1880, datorită greutăților materiale care au constituit o piedică însemnată în calca apariției regulate a „Economului”, el își încetează definitiv apariția.

de lume, cine nu înaintează cu timpul, peste acela trec cei ce înaintează și-l apasă la pământ”².

Salutînd apariția „Economului” ca realizarea unei vechi dorințe a românilor, „Federațiunea” din Pesta constata că „Nu este suflet în toată Dacia care să nu vadă, să nu fie convins despre *slaba* stare a industriei, a comerțului și a agriculturii la noi românii”³. Pe cînd cele mai multe națiuni civilizate înaintează și se dezvoltă în ramurile bunăstării materiale ce constituie fundamentul progresului — subliniază în continuare ziarul — noi *daco-românii* sîntem în această direcție în stagnare datorită nedezvoltării industriei, comerțului, agriculturii ca și a științelor legate de ele. „Cu nespusă bucurie deci, — încheie „Federațiunea” — trebuie să salutăm și acum, în a 11 oră, apariția unui organ, cu scopul de a deschide teren, pe care națiunea să evolueze a comunica reciproc cunoștințele, experiențele, bune sau rele, cîștigate în viață, spre folosul (salutea) fiecăruia și spre ridicarea stării noastre materiale”⁴.

Luînd în considerare situația specifică din Transilvania, „Economul” s-a preocupat de toată economia țării, dar în primul rînd cu lărgirea și adîncirea cunoștințelor agricole ale maselor țărănești⁵. Ziarul a acordat o mare importanță dezvoltării ideilor progresiste ale vremii pe care a căutat să le aplice în mod creator potrivit specificului Transilvaniei.

Una dintre aceste idei propagate de „Economul” este și cea a necesității dezvoltării industriei, preocupare fundamentală în jurul căreia s-a dezvoltat gîndirea economică românească după revoluția burghezo-democratică de la 1848.

Susținînd cu tărie în scrierile lor ideea progresului industrial, economiștii și istoricii de seamă din a doua jumătate a secolului XIX, Carol Mihalic de Hodocin, Dionisie Pop Marțian, D. Kogălniceanu, P. S. Aurelian, Alexandru D. Xenopol, George Barițiu etc., subliniau de asemeni rolul industriei în dezvoltarea tuturor ramurilor economiei naționale⁶.

Pe o linie similară se manifestă și colaboratorii „Economului”, în paginile căruia remarcăm articole ca de exemplu: *Economi, industriași, comercianți și așa numiții învățați*, scris de Romul Simu⁷; *Economia și industria la noi*, de Nicolae Cruceanu⁸ etc., în care autorii au încercat să propage dezvoltarea unei industrii proprii în Transilvania. „Au nu vedem în toate zilele — sesiza N. Cruceanu în acest articol — cum ne ride unul și altul, că ne poate înșela, cum ne năpădesc străinii din toate părțile... Să lepădăm odată indiferentismul acel orb, să lăsăm, dacă nu din alt punct de vedere, barem din cel al ambițiunei, stîrnirea sentimentului de a emula și noi odată ca alte națiuni și în astă privință...”⁹.

Un loc de seamă în coloanele „Economului” îl ocupă și articolele publicistului Ioan Roman¹⁰ care face în acestea o analiză amănunțită a concepțiilor economice, a situației Transilvaniei, precum și a direcției de dezvoltare economică a acesteia. În studiul *Sistemele național-economice: Comerțul liber — Protecția muncii*¹¹, Ioan Roman pune în discuție problema liberului schimb și a protecției

² *Economul*, nr. 2 din 15/27 ianuarie 1873, p. 9.

³ *Federațiunea*, nr. 4 din 14/26 ianuarie 1873, p. 16.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Vezi N. Cordoș și I. Kovács, *Preocupări ale literaturii agrare românești din a doua jumătate a sec. XIX*, supra, p. 299—300.

⁶ Vezi, pentru aceasta, printre numeroasele lucrări apărute, I. Veverca, *Problema industrializării în literatura economică din România (sec. XIX)*, în *Probleme economice*, 1965, nr. 9.

⁷ *Economul*, nr. 8 din 15/27 aprilie 1878, p. 59—61.

⁸ *Ibidem*, 1878, nr. 13—14.

⁹ *Ibidem*, nr. 14 din 15/27 iulie 1878, p. 108.

¹⁰ Publicistica economică în care a excelat avocatul Ioan Roman din Făgăraș se află răspîndită în periodicele transilvănene „Economul”, „Familia”, „Observatorul” ș.a., el făcînd parte din Consiliul administrativ al primei bănci românești, *Albina*, institut de credit și economis, contribuind de altfel la înființarea în 1883 a Casei de economii *Furnica* din Făgăraș, împreună cu economistul Visarion Roman, inițiatorul și primul director general al *Albinei*.

¹¹ *Economul*, 1879, nr. 16—17; 1880, nr. 1—3.

nismului. El condamnă fără cruțare liber-schimbismul, fiind adept al protecționismului ca sistem ce favorizează întemeierea unei industrii naționale. Citindu-l pe economistul P. S. Aurelian care arăta că existența liberului schimb se poate menține numai între două puteri egale, I. Roman conchidea că într-o țară a cărei industrie este încă în formare sau prea puțin dezvoltată, ea trebuie să fie protejată. „Acest sistem [al liberului schimb] face pe popoarele — agricole — lipsite de industrie — propriu zis tributare țărilor industriale și prin urmare dependente de acestea nu numai economice, dar cum vedem în viața practică — și politice”¹² lucru ce l-a făcut și Ungaria care „... a adoptat această sistemă, prin care deschizând ușa și poarta industriei străine, a redus industria națională patriotică — deși modestă — la un minim; și strigările, vaietele, ce se aduc pe calea presei cu deosebire de la expozițiunea din Alba regală încoace, precum și mizeria ilustrată în deseale emigrațiuni și sărăcia completă a industriarilor vorbește destul de evident, cum că sistemul *liberului comerț* pentru Ungaria [implicit și pentru Transilvania] ca țară agricolă, este un rău, care duce la totală ruină economică și politică”¹³.

O preocupare de seamă pentru gânditorii români transilvăneni din a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost aceea legată de starea industriei, căreia i-au subliniat însemnătatea și mijloacele de a o promova. În această direcție s-au scris multe pagini care relevă idei interesante cu privire la rolul și însemnătatea industriei. Printre ele se remarcă ideile lui Ioan Roman.

Preocupat nu numai de relațiile comerciale, dar și de ansamblul relațiilor economico-politice care se stabilesc între state inegale ca grad de dezvoltare economică, I. Roman, adept al dezvoltării industriale, demonstrează faptul că aceasta este singura cale prin care poate fi întărită independența economică și politică a unei țări. „Tirania veche a celor puțini, încordarea lor de a exploata pe cei mai mulți prin forță brută — sau prin tirania legilor, s-a înlocuit în mare parte prin măsuri și sisteme economice, care cu atât sunt mai periculoase cu cât pe acelea ochiul nu le vede și rezistența contra lor este aproape imposibilă”¹⁴, scria I. Roman, care a văzut clar că în cadrul liberului schimb țările mai dezvoltate din Occident nimicesc viața economică a țărilor mai slab dezvoltate din punct de vedere industrial din răsăritul Europei.

Susținând că „... un popor poate deveni liber și independent numai în acea proporțiune, în care poate produce și valoarea produselor sale...”¹⁵, favorizat de sistemul protecționist care să-i permită întemeierea unei industrii naționale, I. Roman arăta că „Industria într-o țară este acel centru de la care se răspindește, ca de la un soare lumina și căldura pentru toate produsele agricole, fără acest centru, pe lângă care trebuie să se învârtăască toată activitatea economică a unui popor, cum se învârtesc planetele pe lângă soare, nu este posibil nici un progres serios”¹⁶.

Prezentind diferitele sisteme economice, I. Roman îi condamnă pe economiștii englezi care pledau pentru ca țările posesoare de bogății naturale să rămână țări agricole, iar produsele lor să fie prelucrate de alte țări industriale, care nu posedă aceste bogății. „Aceasta seamănă ca un fel de fatalism — spunea I. Roman. Adeverul e, cum că oricare țară are dreptul a progresa prin urmare a deveni în stare a-și prelucra însăși produsele sale emancipându-se prin aceasta din starea tributară față de țările industriale”¹⁷.

Acest lucru nu se întâmplă însă în Transilvania, cum constata I. Roman în articolul *Despre industria de hirtie în Transilvania*¹⁸, deoarece *sistemul economic*

¹² *Ibidem*, nr. 16 din 15/27 octombrie 1879, p. 122.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 123.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 1 din 1/13 ianuarie 1880, p. 2.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 3.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 4 din 15/27 februarie 1879, p. 27—29.

a acestora nu are o bază solidă, precum și datorită situației politice, care favoriza aici o singură națiune. La slaba dezvoltare economică a Transilvaniei, se arată în același articol, contribuia și convenția vamală din 1878 încheiată între Ungaria și Austria, prin care acestea s-au unit într-un singur teritoriu vamal, adoptând sistemul economic al liberului schimb și deschizând astfel toate porțile industriei străine, față de care industria transilvăneană, de abia la începutul dezvoltării sale, nu putea rezista. „O țară agricolă — scria I. Roman — care nu se cugetă a-și întemeia și dezvolta industria sa proprie este prin urmare nu numai săracă și totdeauna în lipsă de bani, dar și tributară țărilor industriale și din toate punctele de vedere dependentă de acelea”¹⁹.

Cu această tristă stare de lucruri I. Roman explică și totala lipsă de libertate ce domnea în Transilvania, dându-și seama și de cauzele care au determinat cercurile conducătoare maghiare să accepte dualismul, deși era evident că asupra economiei Ungariei pactul va avea consecințe negative. „Sistema dualistă sub a cărui jug ne aflăm, cum se știe — preciza I. Roman — a avut și are de scop maghiarizarea, sau exterminarea naționalităților. Acestei nefericite idei bărbații de stat ai Ungariei au jertfit autonomia economică a țării lor ca preț de schimb... Prin aceasta a deschis porțile sale industriei germane care a ucis în embrion industria sa națională luându-i chiar și speranța de emancipare”²⁰.

Analizând statisticile Camerelor de comerț și industrie din Brașov și Cluj referitor la procentul populației încadrate în aceste ramuri în comparație cu situația Ungariei și Austriei, statistici prelucrate de I. Roman în studiul amintit, ne dăm seama concret de slaba dezvoltare a industriei transilvănene. Conform acestor statistici, la 1870 Transilvania avea doar 3,5% din întreaga populație ocupată în industrie și comerț, Ungaria 5,63%, Austria de Jos și de Sus, Boemia, Moravia și Silezia la un loc aveau 20—25%²¹.

Evenimentele anilor 1848—1849 au dus la emanciparea economică a poporului român din Transilvania (dar mai puțin pe linie politico-națională); cu toate acestea, pașii românilor în industrie și comerț, după cum constata I. Roman în același studiu, sînt totuși mici. Această slabă dezvoltare a industriei la românii transilvăneni, preciza I. Roman, se datorește menținerii sistemului liber-schimbist în Transilvania, chiar dacă la 1872 a fost promulgată legea industrială a desființării țăhurilor, iar *Astra* depunea eforturi considerabile pentru propășirea industriei și comerțului. Nici celelalte naționalități foste privilegiate din Transilvania, remarcă autorul, nu se pot lăuda însă că au făcut un prea mare pas în această direcție.

Sistemul economiei naționale de astăzi, cu industria mare de fabrică și grandioasa dezvoltare industrială din Europa, spune I. Roman, impune serioase datorii, de a da poporului român altă direcție de dezvoltare economică, aceea de a face un început pentru o industrie națională. Condițiile întemeierii acestei industrii naționale l-au preocupat pe I. Roman²², care a reluat și întregit aceste probleme în studiul *Idei și principii economice*, publicat după încetarea apariției „Economiului” în revista „Familia”, îmbogățind astfel cu noi idei valoroase istoria gândirii noastre economice²³.

NICOLAE CORDOȘ

¹⁹ *Ibidem*, p. 28—29.

²⁰ *Ibidem*, nr. 1 din 1/13 ianuarie 1880, p. 4.

²¹ *Ibidem*, nr. 3 din 1/13 martie 1880, p. 18—19.

²² *Ibidem*, p. 17—20.

²³ *Familia*, 1883, nr. 33, 37—38; 1884, nr. 3, 21, 24—25, 27—30.

DAS INDUSTRIALISIERUNGSPROBLEM IN DER ZEITSCHRIFT
„ECONOMUL“ AUS BLAJ (1873—1880)

(Zusammenfassung)

Ein wichtiges Interessengebiet der rumänischen Volkswirtschaft Transilvaniens in der zweiten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts war die Lage der Industrie, deren Bedeutung und Möglichkeiten sie unterstrichen. In dieser Richtung wurden viele Seiten geschrieben, die interessante Ideen über die Rolle und Bedeutung der Industrie enthalten. Unter ihnen bemerkt man auch die in den Spalten der Zeitschrift „Economul“ aus Blaj (1873—1880) erschienenen Aufsätze, die den Stoff des vorliegenden Beitrages bilden, und die die fortschrittlichen Traditionen unserer wirtschaftlichen Literatur mit wertvollen Feststellungen bereichern.

ASPECTE ALE ACTIVITĂȚII CULTURAL-POLITICE A BURGHEZIEI ROMÂNE DIN TRANSILVANIA LA SFÎRȘITUL SEC. XIX ȘI ÎNCEPUTUL SEC. XX

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în imperiul austro-ungar se accentuează asuprirea națională. După 1867, în Transilvania se duce o politică de deznaționalizare care a determinat puternice reacții în sinul întregii populații românești în fruntea căreia se afla burghezia română de aici, mai ales intelectualitatea. Burghezia română luptă pentru emancipare națională, pe baze constituționale, dar mai ales spre sfârșitul perioadei de care ne ocupăm, era prezentă perspectiva realizării unității naționale.

Împotriva politicii de deznaționalizare, a tendințelor discriminatorii în politica economică și culturală a guvernelor, burghezia întreprinde o serie de acțiuni menite să ducă la ridicarea culturală a maselor cu scopul creării unei baze sociale largi în sprijinul acțiunilor sale. Crearea de școli, intensificarea activității publicistice, înființarea de asociații culturale, de însoțiri agricole și țărănești sînt forme și metode pe care le întrebuița în lupta ei. Un loc de seamă în acest sens îl ocupă expozițiile naționale organizate în această perioadă de burghezia română, prin intermediul „Astrei” sau al altor asociații. Importanța acestor expoziții este deosebită în lupta populației românești pentru emancipare culturală și națională. Rolul expozițiilor organizate în Transilvania a fost relevat încă de Barițiu¹. Recent primele expoziții românești formează obiectul unui articol al cercetătorului Pop Simion², care prezintă unele aspecte de la expoziția organizată la Brașov în anul 1862. Articolul de față încearcă să abordeze această problemă din punctul de vedere al rolului expozițiilor organizate de românii transilvăneni în activitatea lor economică, culturală și politică.

Burghezia română din Transilvania a organizat aceste expoziții cu scopul de a da un impuls dezvoltării economice proprii, dar mai ales de a demonstra capacitatea creatoare a populației române din Transilvania și, în consecință, justetea aspirațiilor sale economice și politice.

Prima dintre expoziții a fost organizată în 1862, la numai un an după înființarea Astrei, proiectarea ei datînd încă din 1861. În primele luni ale anului 1862 se alege un comitet de organizare, format din zece membri, între care erau G. Barițiu, Iacob Mureșianu³, care trebuiau să se ocupe de popularizarea ei și mai ales de achiziționarea exponatelor. În acest sens, în presă se publică o serie de articole privind selecționarea materialelor și modul de a le transporta la Brașov, unde se fixase locul expoziției; în diferite localități iau ființă subcomitete care aveau aceeași menire.

¹ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 498.

² S. Pop, *Primele expoziții economice românești*, în *Probleme economice*, nr. 3/1966.

³ Bibl. Acad., fond Barițiu, ms. 982.

Momentul organizării expoziției ni se pare semnificativ. E perioada imediat următoare decretelor imperiale din 1860—61, care au dat burgheziei române noi speranțe de emancipare națională. Expoziția trebuia să fie încă un argument în favoarea drepturilor politice ale burgheziei române. Barițiu publică în preajma și în timpul expoziției o serie de articole, arătând scopul organizării ei. În articolul „Cointelegere pregătitoare pentru expozițiunea națională din Brașov în 16/28 iulie 1862”⁴, el subliniază că expoziția a fost organizată ca să arate gradul de cultură „intru care se află poporul românesc din toate clasele și din toate ținuturile, să arate tuturor acelor care strigă că românii n-au nici meserii, nici agricultură, nici arte frumoase, românii așa cum sint”. Acest ultim motiv e reluat de Barițiu în discursul rostit la deschiderea expoziției⁵. „Între manifestarea vieții noastre naționale, sociale și politice și între opiniunea formată de alte popoare despre noi domnește tocmai și pe cîmpul industriei și al agriculturii încă și pînă în aceste momente o diferență din cele mai aprige”, deși „masa precumpănitoare a poporului românesc a fost, mai e în stare pînă azi de a-și produce și îndeplini cele mai multe trebuințe ale vieții sale pămîntești după faptele brațelor sale”. Este explicabilă o asemenea propagandă în favoarea expoziției făcută de personalitatea marcantă transilvăneană: Barițiu încă de la începuturile activității sale publicistice era convins că emanciparea românilor este posibilă prin propășirea economică multilaterală paralel cu luminarea prin școli, prin cultură. Ideile acestea aparțin formației sale iluministe și în slujba lor va pune multă ardore în publicistica română. În cadrul expoziției el motivează de ce s-a organizat exclusiv din produse românești. Aceasta nu provine — spune el — dintr-un egoism național, ci din aceea că „măsura este dictată de natura scopului, că adică voim să ne arătăm așa precum sîntem”, date fiind condițiile vitrege în care s-a dezvoltat populația română din Transilvania. Conchide că „va veni odată acel timp cînd ura și dezbinarea, temerea și presupunerile reciproce vor dispărea dintre noi... iar aceasta va fi atunci și numai atunci cînd toate aceste popoare vor sta pe altă culme a culturii”⁶.

Expoziția s-a deschis în 28 iulie 1862, la Brașov, cuprinzînd un număr de circa 2200 de exponate. Dacă analizăm condițiile în care s-a organizat, lipsa oricărui sprijin din partea statului, numărul este relativ mare, mai ales că era prima acțiune de acest fel. Nu s-a putut organiza o expoziție de vite din cauza timpului scurt și a lipsei de mijloace de transport.

Bogat reprezentate sînt regiunile din jurul Brașovului, Sibiului, dar nu lipsesc obiecte din Banat, Crișana, Budapesta și Viena*.

Pe categorii, cele mai bogat reprezentate sînt produsele industriei casnice țărănești. Din nevoia trebuințelor zilnice și a gustului pentru frumos s-au născut minunatele porturi naționale apreciate în mod elogios de vizitatori. Sînt expuse apoi torturi (fire) fine de tot felul, tricotațe, țesături, covoare etc.

Meseriile sînt și ele prezente, deși în număr mai mic. Obiectele expuse în acest domeniu sînt cele care-l ajutau pe țaran în activitatea zilnică. Obiectele de tîmplărie, croitorie, blănărie, cojocărie, fierărie etc. completau gama bogată a uneltelor agricole. Nu lipsesc produsele muncii țărănești, soiuri de griu (prezentate de Molnar din Cluj), vinuri (Blaj, Alba Iulia, Arad) și celelalte produse agricole.

Vrînd să dea o imagine de ansamblu a vieții populației românești, nu lipsesc din expoziție nici obiectele de artă, picturile lui Mihail I. Pop, C. Popescu, Vlădăreanu, sculpturile lui I. Pop și ale țaranului Gosea din comuna Boița.

Din relatările animatorului și organizatorului ei, G. Barițiu, rezultă succesul deplin al expoziției; jumătate din exponate puteau figura la o expoziție universală. Folosul expoziției pentru populația românească, cu tot numărul redus al exponatelor, a fost de ordin moral și material. Moral prin aceea că „se dete românilor ocaziunea nouă de a-și cunoaște și mai bine facultățile spirituale, de a se

⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 5,17 ian. 1862.

⁵ *Idem*, nr. 60,1 aug. 1862.

⁶ *Idem*, nr. 5,17 ian. 1862.

* La expoziție putea să se prezinte orice român originar din Austro-Ungaria, indiferent de domiciliu.

încrede pe viitor mai mult în puterile proprii, de a se face cunoscut altor popoare pe un teren pe care acelea învățaseră pînă acum numai a-l disprețui, de a le insufla totodată respect ca pe viitor să judece mai drept pe români, silindu-se a-l și cunoaște mai de-aproape⁷. Material, prin aceea că o mare parte a exponatelor au fost donate în folosul Astrei.

O altă expoziție, cea din 1881 de la Sibiu, are o semnificație politică și mai pregnantă, datorită atît momentului cînd a fost organizată cît și atitudinii guvernului austro-ungar față de organizatorii ei. Deschiderea expoziției coincide cu constituirea partidului național român și începutul perioadei cînd se făceau eforturi pentru informarea opiniei publice europene asupra situației populației românești din Transilvania prin memorandumurile adresate împăratului și difuzate pe întregul continent. Conținutul politic este exprimat chiar în „Apel către poporul românesc, în cauza expozițiunii naționale”, în care se lansează o chemare călduroasă către populația română de a participa cu toate mijloacele la reușita acestei acțiuni, date fiind părerile unora că „în mîinile poporului nu se află nici un ram de industrie”⁸. În noile condiții ale dualismului, expoziția trebuia să fie „un document viu despre aceea că în aceste țări trăiește un popor compact a cărui individualitate nu poate fi ignorată”⁹. Ea trebuia să fie și a fost, după cum se exprimă presa vremii, „nu numai o demonstrațiune națională, deși poate neintenționată, ci un protest viu și solemn contra sistemului actual de guvernare”¹⁰. În „Telegraful Român” se spune clar că expoziția „va fi cu un titlu mai mult la justificarea pretențiunilor noastre și pe tărîmul politic”¹¹.

Amploarea pregătirilor pentru expoziție, începute încă în a doua jumătate a anului 1880, a determinat poziția ostilă a guvernului față de organizarea ei. La cererea comitetului de organizare din 15 ianuarie 1881, de a se acorda un ajutor de stat pentru expoziție din fondurile prevăzute în acest scop, se răspunde cu adresa vicecomitelui din Sibiu, August Senor, prin care se interzicea organizarea expoziției de către Astra, pe motiv că în statutele sale este înscris numai dreptul de a se ocupa exclusiv cu activitatea culturală a populației românești. Recursul înaintat de Barițiu și Iacob Bologa ministrului nu este acceptat¹². În aceste condiții întreaga organizare este trecută în mîna unui comitet particular, din care făceau parte aproximativ aceleași persoane: George Barițiu, Eugen Brote, Demetriu Comșa, Partenie Cosma, Visarion Roman etc., în total 15 membri¹³.

Aceste șicane, precum și zvonul lansat cu bună știință de autorități, că participanții la expoziție vor fi impuși cu impozite mai mari, au dăunat bunei organizări a expoziției, dar nu și desfășurării ei. Expoziția s-a deschis la 15/27 august și trebuia să rămînă deschisă pînă la 25 august/6 septembrie. La cererea vizitatorilor termenul de închidere a fost prelungit cu încă 8 zile, adică pînă la data de 2/14 septembrie. Noua expoziție a marcat un real progres față de cea din 1862, atît prin durată, numărul obiectelor expuse (circa 10.000) cît și prin calitatea lor. Paralel s-a organizat o expoziție de vite și de fructe.

Prin programul lansat de „Astra”, expoziția trebuia să cuprindă 6 secțiuni: I. montanică (materii fosile, minereuri), II. agricultură, silvicultură și horticultură (produse cerealiere și viticole), III. industrie (chimică alimentară, lemn, casnică), IV. mașini și unelte, V. arte, VI. produse literare și mijloace instructive¹⁴.

Față de expoziția din 1862 se observă că acum accentul se pune pe produsele meseriașilor. La Sibiu s-a construit un pavilion special pentru această expoziție, pe o suprafață de 750 m.p.¹⁵, (vezi anexa), excluzînd aleile de la intrare, unde erau expuse căruțe, pluguri și mașini agricole.

⁷ *Idem*, nr. 63,9 aug. 1862.

⁸ V. Curticăpeanu, *Întemeierea societății ASTRA și rolul ei în cultura poporului român*, în *Studii*, XIV (1961) p. 1459.

⁹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 89,18/30 aug. 1881.

¹⁰ *Idem*, nr. 100,4/16 sept. 1881.

¹¹ *Telegraful Român*, nr. 76,2 iulie 1881.

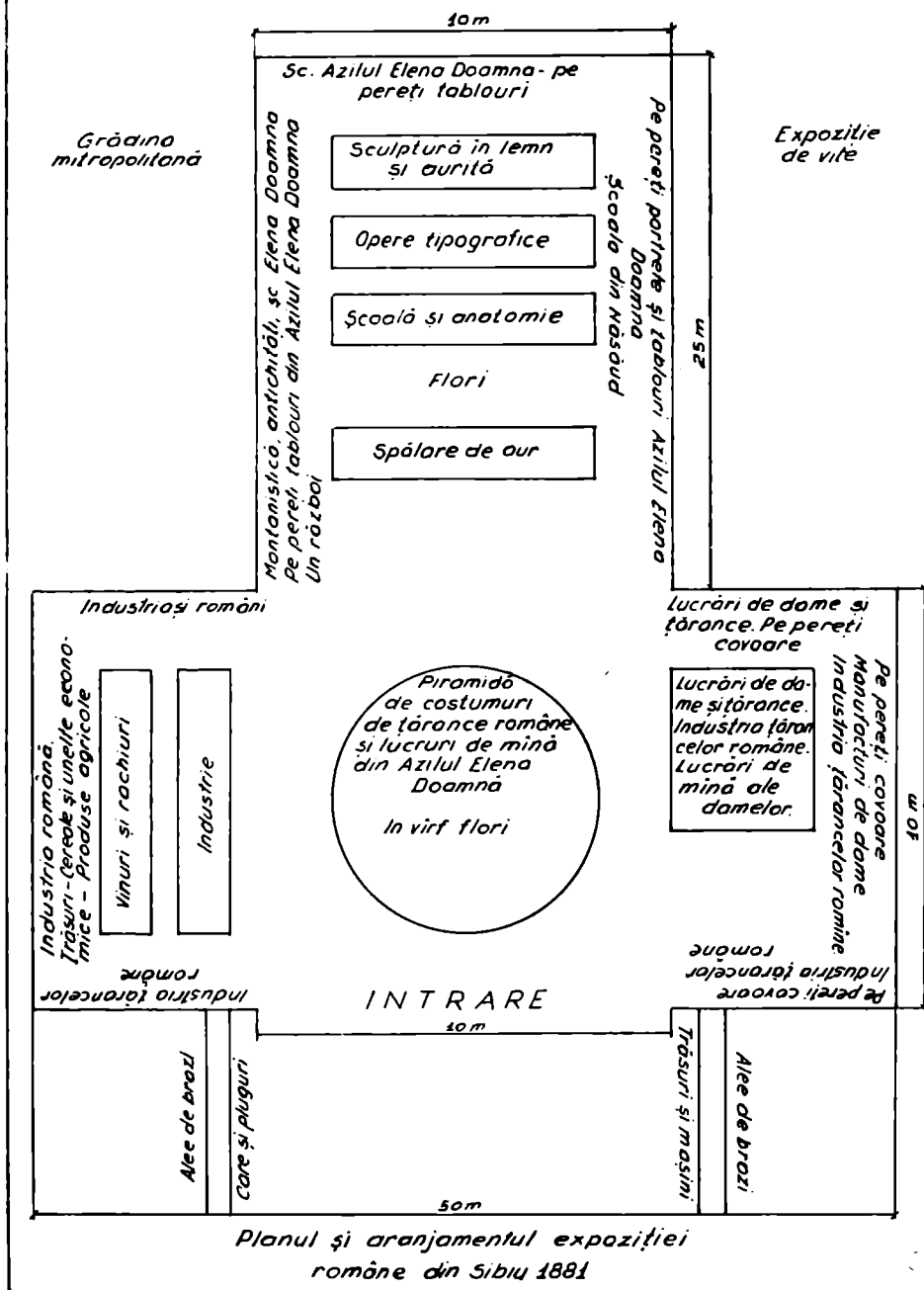
¹² *Transilvania*, XII (1881), p. 106—108.

¹³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 75,4/16 iulie 1881.

¹⁴ *Bibl. Acad.*, fond Barițiu, ms. 962.

¹⁵ *Familia*, nr. 65,30 aug. 1881.

ANEXĂ

Din analiza catalogului cu obiecte expuse se poate constata că expoziția și-a îndeplinit programul. Predomină și acum produsele industriei casnice țărănești, mai ales cele confecționate de țărâncile române. Aceste obiecte excelează atât prin numărul mare cât și prin gustul deosebit, frumusețe și varietate. Elogiile sînt unanime. „Ori vom privi covoarele cu mostre antice, ori cătrîțele în forme și culori atât de variate, ori cusăturile fine de cămăși, ori ștergare, fețe de masă — se scrie în „Telegraful Român”¹⁶ — la toate trebuie să admirăm, pe lângă soliditatea lor, armonia culorilor, variațiunea formelor și dexteritatea în întrebuițarea lor”. Aceste caracteristici se întîlnesc într-un grad superior în țesăturile și cusăturile cu fir de aur și argint ale Elisabetei Coșar din Belinț, admirate unanim.

Elogii sînt aduse și de presa germană. Iată ce scrie „Hermannstädter Zeitung”: „Dacă se privesc lucrurile expuse de țărânce și dacă se examinează precizia în tors, uniformitatea cusăturilor, arta, figurile din piesele textile, alegerea fericită și compunerea cu gust a culorilor, exactitatea în imitarea formelor naturale, atunci trebuie recunoscut că aici se expune o bogăție rară de inteligență și talente”¹⁷. Și continuă: „Recunoașterea trebuie să fie și mai mare dacă se ia în considerare în ce împrejurări și condiții au luat naștere aceste obiecte”. Aprecierile vizitatorilor transilvăneni și străini întăresc remarcă lui Iosif Vulcan că „industria de casă a țărâncelor noastre este decorul, comoara și fala acestei expoziții”¹⁸. Multe din aceste obiecte au fost cumpărate de reprezentanți ai caselor comerciale din străinătate prezenți în această perioadă la Sibiu. De aceleași aprecieri s-au bucurat exponatele azilului „Elena Doamna” din București, bogat reprezentate la expoziție, singurele premiate cu medalia de aur.

Toți cei care au vizitat și expoziția din 1862, apreciază însă că progresul față de aceasta s-a datorat bogăției de exponate a meseriașilor. E prezentă o mare gamă de meserii: papucărie, pielărie, cojocărie, croitorie, tâmplărie, tapițerie, rotărie etc. La acestea se mai adaugă tot felul de unelte agricole. Se remarcă în acest domeniu plugurile expuse de Dimitrie Ghyte din Oradea, prin calitățile lor evidențiate la arăturile efectuate practic în timpul expoziției. Cu atenție e privită mașina de vînturat, confecționată de V. Ardeleanu din Sibiu, precum și căruța țăranului Lungu Maniu din Rășinari, care „ca autodidact, fabrică pe fiecare an o mulțime de căruțe ușoare, cu care face comerț însemnat în România”¹⁹.

La această expoziție figurează și creații ale inginerilor români. Adrian Diaconu prezintă proiecte de clădiri, scoli. E prezentat apoi proiectul unei căi ferate cu stațiunea, profile, poduri, tuneluri, împreună cu devizul. Nu lipsesc proiecte cu planuri de irigații, canalizări sau diverse mașini. Senzație au făcut stereometru inventat de inginerul Pușcariu din Craiova, precum și gara portativă „Glorina” a lui Lazăr Popovici, inspector la căile ferate de stat, care obținuse cu acest exponat premiul II la expoziția internațională de la Sidney. Abundă în același timp modelele de mori.

Din domeniul agriculturii sînt prezentate toate soiurile de cereale cultivate în Transilvania, precum și produsele animalo-vegetale. Vinurile de Alba, Cricău, Micăsasa obțin succese. Expoziția de vite și fructe din 2 septembrie nu a avut succesul dorit, date fiind condițiile grele de transport. Preocupările populației românești care locuia în munți sînt bogat reprezentate în expoziție. La loc de frunte stă mineritul. Șteampurile și celelalte unelte necesare industriei miniere arată priceperea acelor care se ocupă de această muncă grea. Sînt expuse apoi stufuri metalifere, cărbuni, piatră de var. Apreciate sînt minereurile de aur de la minele „Sft. Treime”, „Sft. Nicolae”, „Concordia” (Bucium), prezentate de Alexandru Filip, sticlele de apă minerală de Sîngeorgiu, expuse de societatea pe acțiuni „Hebe” din Năsăud, precum și colecția lui A. P. Alexi, profesor în același oraș.

Realizărilor culturale românești li se afectează un important loc în cadrul expoziției. Artele plastice, tipografiile, dezvoltarea învățămîntului românesc sînt

¹⁶ *Telegraful Român*, nr. 99,25 aug. 1881.

¹⁷ *Hermannstädter Zeitung*, nr. 208,1 sept. 1881.

¹⁸ *Familia*, nr. 64,27 aug. /8 sept. 1881.

¹⁹ *Telegraful Român*, nr. 102,1 sept. 1881.

marcate prin bogăția exponatelor. Sînt expuse lucrări de literatură, limbă, medicină, drept, istorie. Cu ocazia prezentării lucrărilor de istorie, a unor vestigii ale trecutului de luptă al poporului nostru (cornul în care își ținea praful de pușcă Horea, documente din anul revoluționar 1848—49), în presă se face propagandă pentru înființarea unei societăți istorico-arheologice și a unui muzeu istoric în care să se păstreze documentele privind istoria poporului nostru. Din istoriografie sînt expuse: „Archivul” lui Cipariu, „Istoria regimentului II românesc de graniță” de Barițiu și „Istoria resbelului oriental” de A. P. Alexi și Maxim Pop.

Sumara prezentare a exponatelor îndreptățește constatarea că expoziția a reușit să demonstreze posibilitățile creatoare ale populației românești din Transilvania și că în toate domeniile de activitate ea este pe măsura celorlalte populații locuitoare ale acestei provincii. „Expoziția a reușit — scrie „Telegraful Român” — și putem fi mulțumiți cu ea, considerînd enormele greutăți care trebuiau învinse avînd în vedere mai cu seamă lipsa totală de mijloace bănești corespunzătoare pentru o astfel de întreprindere”²⁰. Ea a demonstrat puterea „de viață a poporului român, a iubirii sale de muncă și a aptitudinilor sale, pe lângă o însemnată încurajare a industriei noastre”²¹. Că expoziția s-a bucurat de un real succes o dovedesc unele aprecieri din presă, unele din ele exagerate, dar semnificative, după care efectul acesteia pentru atitudinea străinilor față de românii din Transilvania se poate compara cu cel produs pe cîmpurile de la Plevna pentru „frații noștri din România liberă”²². Se mai evidențiază însă și un alt aspect al expoziției. După cum am arătat mai sus, ea trebuia să fie un protest față de instaurarea dualismului. „Dacă expoziția de la Sibiu — se subliniază în „Gazeta Transilvaniei”²³ — n-ar fi avut nici un alt rezultat practic, singur faptul că ea a demonstrat în mod vizibil că regimul de stat, timp de 15 ani, n-a făcut absolut nimic pentru îmbunătățirea soartei muncitorului român, ar fi ajuns spre a-i da cea mai mare importanță”. Concluzia cu care pleca vizitatorul era aceea că în toate ramurile de bază ale vieții economice, poporului român majoritar îi revenea un rol important și deci revendicările sale erau cu totul legitime.

În lupta pentru drepturi politice burghezia română este tot mai interesată de a-și lărgi baza socială prin cîștigarea adeziunii și a sprijinului tuturor păturilor sociale de la orașe și sate. Este vorba de micii meseriași și de țărănimia înstărită, de burghezia satelor. Interesele acestora fiind în multe privințe concordante cu ale burgheziei mari, colaborarea se realizează cu destulă ușurință. Cu cît aceste pături erau mai puternice din punct de vedere economic, cu atît și sprijinul solicitat era mai eficient.

Demonstrarea progresului economic al acestor categorii în împrejurările date se realizează pe aceeași cale a expozițiilor. Asociațiile meseriașilor, societățile de credit sau de agricultură sînt îndemnate spre asemenea acțiuni.

Între anii 1881—1902 „Reuniunea de agricultură din Comitatul Sibiu” și „Reuniunea sodalilor români din Sibiu” organizează douăsprezece expoziții de vite, trei de fructe și una industrială. De asemenea reuniunile de femei au organizat la Hunedoara, Blaj, Orăștie, Bran, expoziții cu produse ale industriei casnice cu caracter mai mult local²⁴.

Expoziția din 1902 organizată de cele două asociații pomenite a avut loc în perioada 7/19—17/29 octombrie. Au fost expuse 1700 obiecte, reprezentînd 51 de comune din Comitatul Sibiu și 37 din alte comitate. Din cuvîntul de deschidere rostit de Demetriu Comșa rezultă că scopul urmărit prin expoziție este acela de a contribui „la stringerea rîndurilor deseori răslețite la propășirea industriei românești, la împreuna lucrare și la încrederea în marile destoinicii proprii neamului nostru”²⁵.

²⁰ *Idem*, nr. 99,25 aug. 1881.

²¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 100,4/16 sept. 1881.

²² *Telegraful Român*, nr. 104,5 sept. 1881.

²³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 100,4/16 sept. 1881.

²⁴ *Transilvania*, XXXIII (1902), nr. 5.

²⁵ *Tribuna Poporului*, nr. 185,8/21 oct. 1902.

Sînt expuse același gen de obiecte. Dacă asupra produselor industriei casnice observațiile sînt aceleași, în ceea ce privește exponatele meseriașilor se observă un progres calitativ. Timplarii expun garnituri de mobilă combinată (Emil Petruțiu), fierarii cuptoare și case Wertheim. Senzație a produs războiul de țesut mecanic, expus de societatea Crompton din București. Războiul, ale cărui calități tehnice sînt descrise în presă, funcționa și în timpul expoziției. Expoziția prezintă și un interes etnografic deosebit prin expunerea a trei case țărănești din comunele Rășinari, Săliște, Avrig, cu specificul lor, complet mobilate în stilul respectiv. Calitățile exponatelor industriei casnice țărănești constituie un îndemn pentru publicarea unui album de cusături și motive populare care singur „ar fi meritat aranjarea expoziției și care vesti-va urmașilor ce au știut să făptuiască cu acul și la război generația de astăzi și străbunii noștri”²⁶.

Expoziția organizată în 1905 de asociația „Astra” a avut un caracter deosebit. Dacă în expozițiile anterioare au avut o pondere mai mare produsele economice, în cadrul acestora prevalează realizările cultural-etnografice. Organizată cu ocazia inaugurării Muzeului Național, împreună cu alte manifestații culturale, ea a avut un răsunset deosebit în întreaga Transilvanie, în România și în străinătate. Programată inițial pe perioada 19—28 august, ea s-a prelungit pînă în 14 septembrie. Cu această ocazie la Sibiu s-a ținut adunarea generală a Astrei, adunarea generală a societății de teatru, conferința băncilor române, reprezentații artistice, serbări etnografice etc.

Expoziția, pe lângă rolul de a evidenția încă o dată puterea de creație a poporului nostru, trebuia să constituie baza de selecție pentru fondul Muzeului. Ea avea să cuprindă o parte etnografică și una istorico-culturală²⁷. Partea etnografică înfățișa obiecte privind situația geografică, viața rurală, condițiile de locuit ale românilor, industria casnică, ocupațiile agricole, iar partea istorico-culturală: documente istorice, situația bisericii românești, literatura și știința, artele frumoase. Sînt prezente apoi exponatele societăților culturale și ale băncilor burgheziei românești.

De organizarea expoziției s-a ocupat cu multă rîvnă dr. C. Diaconovici. În toate secțiile propuse în program s-a realizat un tablou destul de fidel și complet al stării populației românilor din Austro-Ungaria la acea dată. La expoziție au participat 1327 de expozanți, cu circa 9.000 de obiecte²⁸. Afluența publicului a fost așa de mare, încît cheltuielile de organizare și deservire ale expoziției pe timpul celor 25 zile au fost acoperite din încasările la intrare. Bogat a fost reprezentat tipul și portul țărănesc, locuințele, obiectele casnice. Costumele naționale erau expuse pe manechine, inovație împrumutată de la expoziția socalilor din Sibiu. Industria de casă a figurat și aci pe prim plan prin numărul mare de obiecte din comunele apropiate Sibiului (Săliște, Rășinari), Brașovului (Codlea), dar și din despărțămintele asociației Beiuș, Abrud-Cîmpeni, Satu Mare, Timișoara etc. De o deosebită apreciere s-a bucurat compoziția etnografică ce a obținut elogii și la expozițiile internaționale: „Grupul tinerilor din Scheii Brașovului”, expusă de directorul băncii românești din București, Teodor Nica. Cu mai puține exponate, dar interesantă prin obiectele prezentate, a fost secția de îndeletniciri agricole și industrie minieră. Mai ales stîna în mărime naturală, cu toate accesoriile, expusă de locuitorii din Poiana Sibiului, și executarea practică a spălării minereului de aur de un băieș de la societatea Concordia din Bucium au fost cercetate cu mult interes.

Secția istorică cuprinde documente mai vechi și mai noi, relicve și vestigii ale personalităților de seamă din istoria noastră atît din Transilvania cît și din celelalte două provincii, tablouri reprezentînd pe Horea, tribunii de la 1848, alături de cele ale domnilor Țării Românești și Moldovei, în speță Mihai Viteazul. Se remarcă

²⁶ *Tribuna Poporului*, nr. 185,8/21 oct. 1902.

²⁷ *Analele pentru literatura română și cultura poporului român*, VI (nov.-dec. 1905).

²⁸ *Ibidem*; vezi și C. Tăzlăuanu, *Muzeul Națiunii, în Transilvania*, nr. 4, iulie-august 1911.

bogata colecție de documente expusă de cunoscutul publicist Elie Dăianu din Cluj. Partea istorică și exponatele bisericilor române au fost cercetate amănunțit de istoricii vremii, în frunte cu Nicolae Iorga.

Secția de literatură-știință s-a evidențiat prin 1.000 de scrieri a peste 100 de autori, precum și prin 26 editori cu peste 2.000 de titluri.

Exponatele băncilor române și ale societăților de credit prezintă o semnificație deosebită. Ele evidențiază domeniul spre care se îndrepta burghezia română în activitatea sa date fiind condițiile de dezvoltare limitate impuse de statul austro-ungar burgheziei națiunilor asuprite. În același timp, prin expoziție, burghezia bancară română, destul de puternică la această dată, urmărea ca prin propaganda făcută să-și mărească influența și prestigiul în rîndurile populației românești. Fără îndoială, graficele celor 76 de instituții de credit prezente la expoziție, după înseși mărturiile organizatorilor, au făcut o impresie deosebită²⁹.

Privirea schematică asupra organizării, desfășurării expozițiilor, precum și asupra obiectelor expuse impune unele concluzii.

Obiectele expuse, însăși organizarea acestor expoziții, au reușit să evidențieze atât dezvoltarea economică a burgheziei române în această perioadă, cît și faptul că populația românească posedă reale capacități de creație.

Expozițiile organizate de burghezie cu sprijinul întregii populații românești aveau menirea de a da un impuls dezvoltării economice, burghezia română văzînd în mod just că revendicarea drepturilor politice trebuie să se bazeze pe un fundament economic solid. În același timp, după mărturiile organizatorilor, ele trebuiau să demonstreze că populația română din statul austro-ungar nu este incapabilă, că ea, deși pusă în inferioritate față de celelalte populații conlocuitoare, maghiari și sași, s-a dezvoltat, prezintă o pondere în economia Transilvaniei.

Dacă acestea au fost țelurile mărturisite, se impun însă și anumite completări asupra unor sensuri la care, fără îndoială, cei care le-au organizat s-au gîndit, dar nu le-au putut afișa. Ele au contribuit la crearea unei solidarități a întregii populații românești din fosta monarhie, cu lupta sa pentru drepturi naționale și au ținut trează conștiința unității culturale și naționale cu românii de dincolo de Carpați.

Primul deziderat s-a îndeplinit atît prin modul de a achiziționa obiectele cît și prin ecoul larg pe care expozițiile l-au avut în mase. Crearea comisiilor de colecționare a obiectelor în fiecare oraș și comună mai importantă, propaganda prin presă au dus la un contact direct al reprezentanților burgheziei cu masele largi țărănești. Contactul acesta se realizează apoi prin însăși participarea la expoziții și la festivitățile care aveau loc cu această ocazie, unde se întâlneau — după cum remarcă reporterii din acea vreme — românii din cele „patru unghiuri”³⁰.

Rolul expozițiilor în afirmarea unității culturale și naționale cu populația din vechea Românie se concretiza prin contribuția adusă de cei de peste Carpați la realizarea acestor expoziții. Prezența unor personalități de seamă din viața culturală sau politică a României la festivitățile organizate cu ocazia deschiderii expozițiilor, cuvîntările ținute de aceștia, au contribuit, fără îndoială, la un contact strîns cu cei din Transilvania. Amintim prezența lui Alexandru Odobescu, la expoziția din 1862, a poetului Sion, a deputatului Nicosescu, a generalului Davila în 1881, a lui Ion Bianu în 1902, iar în 1905 a lui C. Istrati, fost ministru al cultelor, a prof. univ. Antonescu, a marelui istoric Nicolae Iorga. Nicolae Iorga a fost primit cu puternice manifestații de simpatie și admirație la Sibiu, iar la Săliște, cu ocazia excursiei din 14/27 august, unde a ținut o conferință, presa subliniază că „o primire atît de triumfală se face numai unui rege al gîndirii”³¹.

La aceste festivități participau nu numai personalități, ci și numeroși vizitatori. Se apreciază că la expoziția din 1905, cînd au avut loc cele mai mari manifestări culturale din această perioadă, au participat peste 2.000 de persoane din România.

²⁹ *Revista economică*, nr. 37, 10 sept. 1905.

³⁰ *Cronica Sibiului*, nr. 1, 7/20 aug. 1905.

³¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 181, 17/29 aug. 1905.

Repertoriul manifestărilor culturale vădea tendința de a sublinia unitatea culturală de pe cele două versante ale Carpaților. Prezentarea pieselor „Moș Cio-cirlan” de Flondor și „Fântina Blanduziei” de Alecsandri, alături de seratele etno-grafice ale transilvănenilor sau piesele de teatru ale acestora — sînt destul de revelatoare în acest sens.

La expoziții figurează și exponate trimise din România. Obiectele expuse de azilul „Elena Doamna” din București în 1881 sau exponatele unor particulari arătau asemănarea cu cele de proveniență transilvăneană.

Semnificativ ni se pare în același timp caracterul unor obiecte prezentate de cei din Transilvania. Astfel, la expoziția din 1881, Cornelia Răduțiu din Arad prezintă portretul lui Vasile Alecsandri, cusut pe un fond albastru, înconjurat de o ghirlandă de aur legată cu panglici în culorile naționale, iar pictorul Mihail Pop din Brașov, alături de portretele lui Avram Iancu, Andrei Mureșanu, așază pe cele ale lui Mihail Kogălniceanu, C.A. Rosetti, Alexandru Ion Cuza.

În 1905, alături de documente, relicve ale tribunilor de la 1848, sînt prezentate documente ale domnilor din Țara Românească și Moldova; alături de lucrările poeților și scriitorilor români din Austro-Ungaria, cele ale oamenilor de cultură de peste Carpați. Rezultă deci că valorile culturale și istorice din România erau considerate de cei din Transilvania ca valori comune întregului popor român.

La acestea se mai adaugă propaganda făcută expozițiilor în presa din Româ-nia, reportajele fiind reproduse apoi în presa română din Transilvania.

În ansamblu, aceste expoziții au dovedit „cum că poporul nostru... este un popor plin de viață, un popor al progresului și al viitorului”³².

VASILE VESA

ASPECTS DE L'ACTIVITÉ CULTURELLE-POLITIQUE DE LA BOURGEOISIE ROUMAINE DE TRANSYLVANIE À LA FIN DU XIXe SIÈCLE ET AU COMMENCEMENT DU XXe SIÈCLE

(Résumé)

Dans la seconde moitié du XIX-ème siècle et au commencement du XX-ème, en Transylvanie, la population roumaine a organisé une série d'expositions au caractère économique et culturel, par l'intermédiaire de l'association ASTRA et de certaines réunions des artisans. Ainsi, sous l'égide de l'association ASTRA ont été organisées les expositions de 1862 de Brașov, de 1881 et de 1905 à Sibiu. La société des sodales et la société d'agriculture de Sibiu organisent dans cette période plusieurs expositions, en se relevant surtout celle de 1902, de Sibiu. A ces exposi-tions étaient exposées des produits des artisans roumains, des produits animalo-végétaux de toute sorte, des outils agricoles, des objets ethnographiques, objets d'art, productions littéraires et artistiques, en mettant surtout en évidence par les nombreux objets exposés la richesse, la beauté de notre port populaire. Le nombre des participants et des objets exposés a été relativement grand, en prenant surtout en considération les conditions dans lesquelles ont été organisées, par l'effort soutenu seulement de la part de la population roumaine. Elles ont été organisées avec des produits exclusivement roumains, non pas par égoïsme national, mais parce-que justement dans cette période les gouvernants autrichiens-hongrois essayaient à minimiser la capacité et le rôle de la population roumaine dans l'économie de Transylvanie.

³² *Familia*, nr. 67, 6/18 sept. 1881.

Les expositions ont été organisées pour démontrer que la population roumaine de l'Autriche-Hongrie possède des capacités réelles dans tous les domaines d'activité, que son importance dans l'économie, dans la culture de l'état occupe une place à part. Par conséquence, ses prétentions à l'émancipation nationale sont pleinement justifiées.

Les expositions étaient, en même temps, un moyen indiqué pour que les roumains de toute l'Autriche-Hongrie se rencontrent avec ceux d'au delà des Carpathes, ce qui a contribué à l'affermissement de l'idée de l'unité nationale de tous les roumains, idée qui s'affirmait de plus en plus décidé chez la population roumaine de Transylvanie.

Par les produits présentés à ces expositions, par le grand nombre des participants, par la contribution apportée à leur succès par la population roumaine d'au-delà des Carpathes, les expositions ont contribué d'une manière efficace à la stimulation de la vie économique de la Transylvanie, à l'affirmation de l'importance de l'activité des Roumains dans l'ensemble de la vie économique, culturelle en Transylvanie, à l'affermissement de l'idée de l'unité nationale.

ASPECTE DIN LUPTA FORTELOR DEMOCRATICE ÎN ALEGERILE DIN 1946, ÎN FOSTUL JUDEȚ CLUJ*

Alegerile parlamentare din noiembrie 1946 au constituit o parte integrantă a procesului revoluționar început la 23 August 1944. Pregătirea și desfășurarea campaniei electorale pune în fața Partidului Comunist Român o problemă complexă și importantă, care cerea o intensă și multilaterală activitate politică și organizatorică. Această problemă a fost dezbătută încă la Conferința Națională a Partidului Comunist Român din octombrie 1945. Raportul politic al Comitetului Central, prezentat la Conferință, referindu-se la importanța alegerilor și tactica ce trebuia aplicată de partidul comunist, sublinia: „Alegerile care vor avea loc vor însemna o mare bătălie între forțele democratice și reacționare și în această bătălie reacțiunea va trebui zdrobită. Pentru aceasta nu este suficient elanul de muncă și entuziasmul la luptă, ci este nevoie de o tactică adaptată condițiilor speciale în care se află țara noastră”¹.

Stabilirea tacticii partidului în campania electorală a avut loc în cadrul Plenei Comitetului Central din 25—28 ianuarie 1946. Pe baza unei profunde analize a situației concrete din țară, a luptei dintre forțele democratice și reacționare, plenara a precizat că pentru obținerea victoriei în alegeri era necesară asigurarea unei cât mai strinse unități de acțiune, prin mobilizarea tuturor forțelor democratice, în cadrul cărora rolul conducător trebuia să-l aibă clasa muncitoare. Plenara a subliniat necesitatea prezentării tuturor forțelor democratice în alegeri pe liste unite, precum și cea a elaborării unei platforme politice care să stea la baza mobilizării tuturor forțelor democratice din România în alegerile parlamentare.

Crearea, în 17 mai 1946, a Blocului Partidelor Democratice, elaborarea Platformei Program a B.P.D. și a noii legi electorale au marcat începutul campaniei alegerilor (fig. 1).

Din Blocul Partidelor Democratice făceau parte: Partidul Comunist Român, Partidul Social-Democrat, Frontul Plugarilor, Partidul Național Popular, Partidul Național Liberal — gruparea condusă de Tătărescu, Partidul Socialist Țărănesc (Anton Alexandrescu).

Dintre punctele mai importante înscrise în Platforma Program desprindem: „asigurarea regimului democratic și a suveranității depline a statului român; asigurarea drepturilor și libertăților cetățenești; asigurarea drepturilor politice, economice, sociale, pentru femei; asigurarea de drepturi tuturor minorităților naționale; consolidarea și apărarea păcii” etc.².

* În articolul de față, autorii se limitează numai la acțiunile oglindite în manifestele și afișele aflate în colecția Muzeului de Istorie Cluj.

Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, București, 1956, ed. IV, p. 38.

² Broșura *Platforma-Program a Blocului Partidelor Democratice*, MuzIstCluj, inv. nr. IN 20431, p. 6, 7.

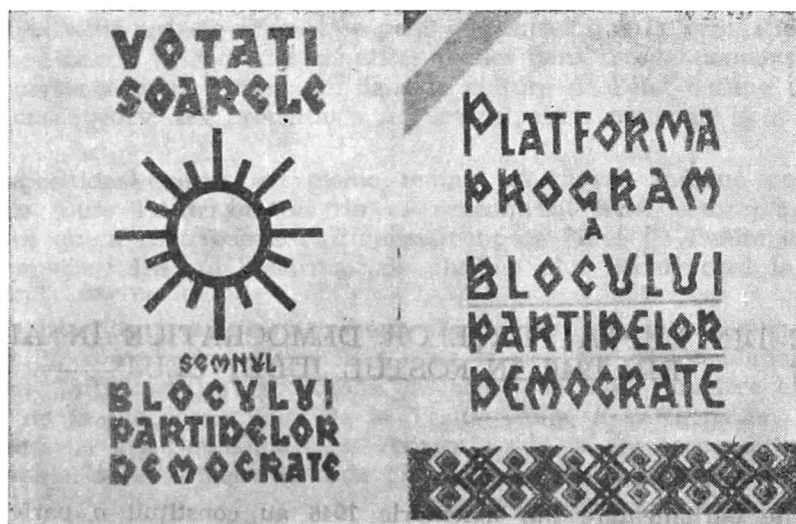

Fig. 1.

Pentru ridicarea nivelului de trai al maselor platforma prevedea: salarii în raport cu munca depusă, scăderea impozitelor pe salarii, credite pentru economate, construirea de case ieftine, îmbunătățirea stării sanitare a populației, prin înființarea de noi spitale, dispensare, case de odihnă, protecția mamei și copilului etc.³ (fig. 2).

O atenție deosebită se acorda țăranimii muncitoare, platforma preconizând o serie de măsuri pentru apărarea și întărirea gospodăriilor: „Se va împiedeca trecerea pământului din miinile țăranilor în cele ale speculanților sau cămătarilor, acordându-se credite accesibile plugarilor, credite ieftine pe termen lung”⁴ (fig. 3).

Pentru popularizarea și înfăptuirea Platformei Program, pentru asigurarea victoriei forțelor democratice în alegeri, P.C.R. a desfășurat, în cadrul campaniei electorale, o largă acțiune politică de masă.

În primăvara anului 1946 au avut loc numeroase adunări, mitinguri, care au întrunit mase uriașe de oameni.

Un rol important în cadrul campaniei electorale l-au avut manifestele, afișele și apelurile publicate de P.C.R. și organizațiile democratice, care chemau masele la luptă contra reacțiunii, pentru victoria în alegeri a forțelor democratice.

O serie de manifeste, apeluri și afișe editate în această perioadă în fostul județ Cluj și păstrate la Muzeul de Istorie Cluj ilustrează aspecte ale luptei Partidului Comunist Român pentru gruparea tuturor forțelor democratice în cadrul B.P.D.

Subliniind importanța tacticii frontului unic în campania de alegeri, organul local de presă al P.C.R., *Lupta Ardealului* arăta: „în momentul de față o deosebită importanță are înmănuncherea tuturor forțelor democratice într-un front unic, Blocul Partidelor Democratice. Prin aceasta... s-a încheat o unitate de luptă puternică, largă și populară care are menirea să lichideze în alegerile ce vin forțele potrivnice intereselor poporului nostru, continuând pe baza platformei program a B.P.D. seria de înfăptuiri începută de guvernul Groza în decursul celui mai bine de un an și jumătate scurs de la 6 martie 1945, până azi”⁵.

În cadrul conferinței pe țară a candidaților B.P.D., Gheorghe Gheorghiu-Dej, arătând importanța alegerilor pentru viitorul poporului și al țării, reliefa în același

³ *Idem*, p. 8–10 și Manifest-extras din Platforma-Program, inv. nr. IN 20424.

⁴ *Idem*, p. 11 și Manifest-extras din Platforma-Program, inv. nr. IN 20423.

⁵ *Lupta Ardealului*, nr. 58 din 17 octombrie 1946, p. 4.

Fig. 2.

Fig. 3.

timp și greutatea care aveau să fie întâmpinate. „Avem în fața noastră adversari hotărâți să facă tot ce le stă în putință pentru a împiedica forțele noastre, în marșul spre victorie. Însă noi avem convingerea că victoria va fi de partea noastră, pentru că avem credința că sintem în slujba unei cauze mari, în slujba cauzei poporului și a bunăstării materiale și morale a poporului nostru”⁶.

„Alegerile vor fi o bătălie între poporul român și clica de cămătari și moșieri...”⁷ se arată într-unul din manifestele editate de partidul comunist. În vederea asigurării victoriei în această bătălie, la consfătuirea Comitetului Județean al P.C.R. din Cluj, s-a subliniat că „în perioada care precede alegerile, fiecare comunist trebuie să fie în stare de mobilizare. Trebuie să muncim zi și noapte, pentru că reacțiunea trebuie nimicită și lupta trebuie s-o ducem pînă la victorie”⁸.

Alături de comuniști, un aport prețios în activitatea desfășurată în vederea alegerilor l-au avut membrii Partidului Social-Democrat. Conlucrarea fructuoasă între conducerea P.C.R. și P.S.D. avea o importanță deosebită pentru mobilizarea tuturor forțelor democratice și obținerea victoriei în alegeri.

Arătînd importanța victoriei Blocului în alegeri, un manifest editat de P.S.D. județean Cluj adresează maselor o călduroasă chemare: „Ziua de 19 noiembrie este data cînd trebuie să desăvîrșim prin votul nostru încrederea deplină acordată guvernului dr. P. Groza... toți cetățenii cinstiți vor aprecia la justa valoare drepturile cîștigate precum și îndeplinirile de folos obștești, care sînt exclusiv aportul de muncă a guvernului ce trebuie sprijinit și pe mai departe în acțiunea de

⁶ *Scînteia*, nr. 661 din 26 octombrie 1946, p. 1.

⁷ Manifest al P. C. R., inv. nr. IN 20671.

⁸ *Lupta Ardealului*, nr. 3 din 11 august 1946, p. 3.

reconstrucție și sinceră democratizare a țării. Deci votați cu încredere lista Blocului Partidelor Democratice, reprezentat prin semnul „Soarele”⁹.

Aceeași chemare este făcută și într-un alt manifest al P.S.D., în limba maghiară: „...datoria primordială a fiecărui democrat... este asigurarea victoriei partidelor democratice, asigurarea victoriei și menținerii guvernării democrației...”¹⁰

În întreaga perioadă a campaniei electorale, Frontul Unic Muncitoresc a constituit nucleul în jurul căruia s-au strâns forțele democratice, care luptau pentru victoria B.P.D. în alegeri.

De la începutul și pînă la încheierea campaniei electorale, Comitetul Județean Cluj al B.P.D. a desfășurat o intensă activitate propagandistică și mobilizatoare în rîndul maselor largi ale alegătorilor, explicînd programul și țelurile B.P.D., chemînd alegătorii să sprijine candidații Blocului.

În apelul Comitetului Județean al B.P.D. din Cluj¹¹, adresat tuturor cetățenilor și alegătorilor, se spunea: „Sîntem în fața alegerilor. Urnele vor decide încotro se va îndrepta țara noastră adică spre dezastru economic, dacă prin absurd ar cîștiga reacțiunea această mare bătălie, sau spre o mare înflorire, cînd va învinge Blocul Partidelor Democratice, ceea ce se va întîmpla oricare ar fi piedicile, manevrele de agitație și calomniile clicilor reacționare”. În continuare se face o trecere în revistă a tuturor realizărilor guvernului, subliniind că „guvernul dr. P. Groza a depus o muncă uriașă pentru consolidarea economiei țării și pentru industrializare”. Referindu-se la situația din Cluj, apelul remarcă: „Orașul împreună cu județul a cîștigat enorm în cele 18 luni de guvernare dr. P. Groza”. Dintre realizările din această perioadă amintim: efectuarea de lucrări în valoare de 14.798 milioane lei, însămînțarea, în anii 1945—1946, a 222.536 ha pămînt, acordarea de mașini și semînțe pentru țărănime, ajutarea cu materiale, din partea Comisiei Economice a B.P.D., a 50 comune. „Blocul Partidelor Democratice — se arată în continuare — își ia sarcina ca pe viitor, să desăvîrșească Platforma-Program așa cum și-a propus și aceasta desigur o va putea face mult mai ușor, cu ajutorul unui parlament, în care el va avea o majoritate zdrobitoare...” Apelul se încheie cu chemarea: „...acum în aceste clipe mari prin care țara noastră trece, în fața conștiinței voastre, în fața patriei și a viitorului ei, fiți demni și patrioți votînd lista nr. 1 a Blocului Partidelor Democratice” (fig. 4).

Aceeași chemare este adresată și în manifestul intitulat „Cetățeni, votați lista nr. 1 în frunte cu dr. P. Groza”¹². După ce înfățișează momente din viața și activitatea dr. P. Groza, prim ministru și candidat al Clujului, precum și din realizările guvernului, manifestul încheie: „votîndu-l pe el, cetățeni ai Clujului, plugari din inima Ardealului, vă asigurați tihna voastră și înflorirea țării” (fig. 5).

Din apelurile B.P.D. și din Platforma-Program a B.P.D. se desprinde politica de consolidare a regimului democratic, de asigurare a drepturilor și libertăților cetățenești, de refacere și reconstrucție a țării, dusă de guvernul dr. P. Groza.

Realizările obținute de guvern și prevederile Platformei-Program a B.P.D., care corespundeau intereselor vitale ale celor mai largi mase, au făcut ca în jurul Blocului să se strîngă tot mai multe forțe.

Vizita la Cluj a dr. P. Groza a prilejuit o mare manifestație de simpatie a maselor față de guvern. Manifestul intitulat „Cetățeni ai Clujului”¹³ cheamă pe toți locuitorii orașului la „marea sărbătoare”, cea de a avea „în mijlocul nostru membrii guvernului în frunte cu d-l prim ministru Dr. P. Groza” încheind cu cuvintele „Trăiască guvernul Dr. P. Groza care ne-a readus Ardealul! Trăiască victoria în alegeri a B.P.D.-ului. Votați Soarele”.

Primirea călduroasă și entuziastă, făcută în 27 octombrie reprezentanților guvernului în frunte cu dr. P. Groza, a prilejuit o amplă manifestație desfășurată în piața centrală și pe străzile orașului.

⁹ Manifest al P. S. D., inv. nr. IN 20483.

¹⁰ Manifest în limba maghiară al P.S.D., inv. nr. IN 20466.

¹¹ *Apelul Blocului Partidelor Democratice către alegători*, inv. nr. IN 20526, publicat și în *Lupta Ardealului*, nr. 3 din 17 noiembrie 1946, p. 3.

¹² Manifest al Blocului Partidelor Democratice, inv. nr. IN 20493.

¹³ Manifest intitulat *Cetățeni ai Clujului*, inv. nr. IN 20432.

Cetățeni!

VOTATI

Huta No. 1 în frunte
cu

DR. P. GROZA

Dr. Petru Groza este omul care va aduce în țara noastră pacea și bunăstarea. El este omul care va pune capăt războiului și va începe o nouă viață pentru România.

El este omul care va pune capăt dictaturii și va restitui libertatea cetățenilor. El este omul care va pune capăt corupției și va aduce în țară dreptate și ordine.

El este omul care va pune capăt sărăciei și va asigura tuturor românilor un nivel de trai decent. El este omul care va pune capăt ignoranței și va asigura tuturor românilor o educație de calitate.

El este omul care va pune capăt izolării noastre și va deschide țara către lume. El este omul care va pune capăt suferințelor noastre și va aduce în țară prosperitate și furtună.

Votează Dr. Petru Groza! Este omul nostru! Este omul viitorului!

BUNUL NOU VOTUL DR. PETRU GROZA DESTINATUL NOSTRU.

Fig. 5.

<https://biblioteca-digitala.ro>

om și cetățean liber fără deosebire de naționalitate, sex sau religie". Demascînd politica reacționară a partidelor „istorice”, apelul cheamă la „luptă unită pentru ca „tot ce e reacționar... să fie înlăturat prin voturile noastre. Noi vrem pace, bunăstare materială și morală. Vrem în schimbul muncii noastre o viață fericită pentru noi și familiile noastre”.

La Conferința Sindicatelor Muncitorești din județul Cluj muncitorimea clujeană a luat poziție împotriva reacțiunii, hotărînd să sprijine întru totul B.P.D. Relatînd lucrările Conferinței, organul P.C.R. din localitate arăta că față de campania electorală ce se desfășoară „muncitorimea clujeană și-a precizat poziția în nenumărate rinduri. Ea este alături de Blocul Partidelor Democratice, pentru înfăptuirea Platformei-program, care este un program realist și cu posibilități concrete de realizare a democrației românești. În Platforma-program a B.P.D. „...muncitorii văd zorii unei vieți libere și îmbelșugate și de aceea cei 35.000 de muncitori ai orașului nostru alături de întregul popor luptă pentru victoria Blocului Partidelor Democratice în alegeri”¹⁷.

Pentru victoria B.P.D. alături de sindicate au acționat și celelalte organizații democratice de masă: Frontul Plugarilor, Uniunea Populară Maghiară, Apărarea Patriotică, organizațiile femeilor, tineretului și intelectualilor, ale cadrelor din armată, deținuților politici etc.

Politica justă a P.C.R. de apărare a intereselor țărănimii a făcut ca țărănimea muncitoare, organizată în Frontul Plugarilor, să susțină Platforma-Program, exprimîndu-și hotărîrea de a lupta alături de Bloc.

În manifestul intitulat „Frați Plugari”, Comitetul Județean al B.P.D. demască politica reacționară și de sabotaj a grupării maniste, arătînd în același timp că prin reforma agrară, „guvernul Groza, Blocul Partidelor Democratice a luat pămîntul de la moșieri și l-a împărțit, între voi țărani săraci... v-a dat și titluri de proprietate... Blocul Partidelor Democratice vă va asigura credite ieftine, mașini și unelte agricole, produse industriale, ca să puteți ridica starea gospodăriilor voastre și să asigurați familiilor și copiilor voștri o viață fericită și îmbelșugată... Votați cu încredere Soarele, care vă aduce pace, libertate și bunăstare. Votați lista nr. 1”¹⁸.

Un alt manifest, cu același titlu, al Frontului Plugarilor cheamă țărănimea să-și dea voturile pentru B.P.D. „În ziua de 19 noiembrie — se arată în manifest — vor avea loc alegeri! Alături de întreg poporul își va spune cuvîntul și țărănimea de pe tot cuprinsul țării... Votînd soarele păcii și libertății fiți siguri frați plugari că votați pentru fericirea voastră și a copiilor voștri”¹⁹.

Sprijinul acordat B.P.D. de țărănime se datora încrederii acesteia în politica pe care aveau s-o urmeze candidații Blocului în urma victoriei în alegeri: „...Votetz lista nr. 1 deoarece candidații de pe această listă vor susține interesele plugarilor în sfatul țării, asigurînd traiul liber și viața fericită a plugărimii din România” — declara un plugar din județul Cluj²⁰.

Uniunea Populară Maghiară a luat și ea parte activă la lupta pentru reconstrucția și democratizarea țării, însușindu-și Platforma-Program a B.P.D. și susținînd guvernul de largă concentrare democratică în frunte cu dr. P. Groza (fig. 6). În fostul județ Cluj, deși U.P.M. a avut lista sa proprie de candidați, printr-o serie de apeluri și manifeste a popularizat Platforma-Program a B.P.D., chemînd populația maghiară să sprijine în alegeri forțele democratice (fig. 7).

Într-o chemare lansată în această perioadă, U.P.M. își preciza poziția: „În vederea creării parlamentului țării s-a început lupta pentru alegeri. Pentru populația maghiară rezultatul acestei lupte nu poate fi indiferent, tocmai de aceea împotriva reacțiunii... noi sprijinim forțele luptătoare pentru democrație...”²¹. De asemenea, într-un alt manifest, U.P.M. adresa un înflăcărat apel de sprijinire a B.P.D. „Analizînd în mod conștient situația noastră — se arăta în manifest

¹⁷ *Lupta Ardealului*, nr. 71 din 1 noiembrie 1946, p. 3.

¹⁸ Apel editat de Comitetul Județean al Blocului Partidelor Democratice, inv. nr. IN 20454.

¹⁹ Manifest intitulat *Frați Plugari*, inv. nr. IN 20489.

²⁰ Manifest intitulat *De ce votetz Soarele?* inv. nr. IN 20481.

²¹ Manifest al Uniunii Populare Maghiare, inv. nr. IN 20550.

Fig. 6.

Fig. 7.

— vă chemăm ca în alegeri să sprijiniți Blocul Partidelor Democratice, asigurând cu voturile voastre victoria democrației progresiste a lui Petru Groza...²².

O activitate susținută pentru sprijinirea B.P.D. în campania electorală a desfășurat și Apărarea Patriotică. În urma Conferinței pe țară a Apărării Patriotice, din iulie 1946, când s-a hotărât aderarea organizației la B.P.D., organizația din Cluj a desfășurat, în perioada ce a urmat pînă la alegeri, o susținută muncă propagandistică, participînd la toate acțiunile întreprinse de Bloc.

Alături de luări de poziție în favoarea Blocului în presă, întruniri, Apărarea Patriotică a răspindit în întreaga regiune o serie de manifeste și afișe. Prin manifeste ca: „Blocul Partidelor Democratice va reduce neștiința de carte prin cursuri speciale la sate și orașe”²³; „Blocul Partidelor Democratice va da posibilitatea invalizilor capabili de muncă, pe lângă pensii și îngrijire medicală, să aibă o îndeletnicire corespunzătoare cu invaliditatea lor”²⁴; „Numai Blocul Partidelor Democratice asigură drepturi egale tuturor naționalităților conlocuitoare”²⁵; „Sinistrații de război vor primi ajutoare speciale pentru reconstrucția căminelor din partea Blocului Partidelor Democratice”²⁶; „Blocul Partidelor Democratice va consolida și apăra pacea, alături de toate națiunile iubitoare de pace și libertate”²⁷ etc., Apărarea Patriotică a popularizat Platforma-Program, chemînd totodată masele să voteze lista B.P.D., pentru asigurarea bunăstării întregului popor (fig. 8).

²² Idem, inv. nr. IN 20567.

²³ Manifest al Apărării Patriotice, inv. nr. IN 20504.

²⁴ Idem, inv. nr. IN 20532.

²⁵ Idem, inv. nr. IN 20500.

²⁶ Idem, inv. nr. IN 20499.

²⁷ Idem, inv. nr. IN 20516.

Fig. 8.

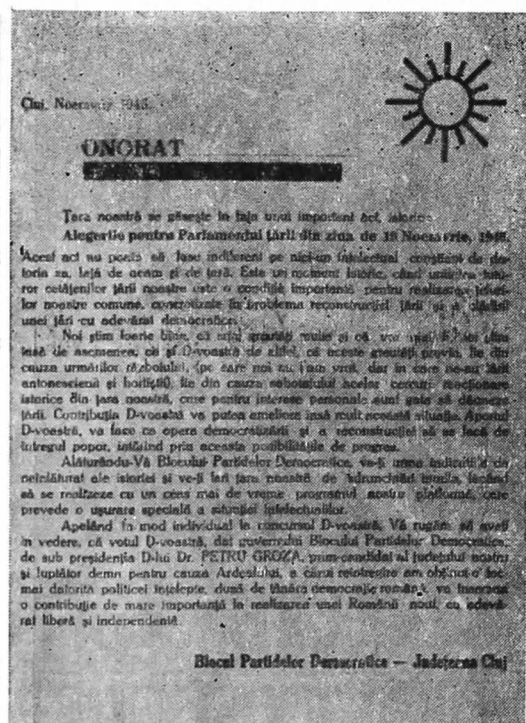

Fig. 9.

Intellectualitatea clujeană — cadre universitare, profesori, artiști etc. — și-a adus, de asemenea, contribuția în marea bătălie a alegerilor. În Apelul Blocului Partidelor Democratice — județean Cluj — adresat tuturor intelectualilor se scria: „alegerile pentru parlamentul țării din ziua de 19 noiembrie, constituie un important act istoric, care nu poate să lase indiferent pe nici un intelectual conștient de datoria sa...”²⁸ (fig. 9). Subliniind aportul pe care-l pot aduce intelectualii la opera de democratizare și reconstruire a țării, Apelul arăta în continuare că acordarea votului guvernului B.P.D. constituie „o contribuție de mare importanță la realizarea unei Români noi, cu adevărat liberă și independentă”²⁹.

Ca răspuns, cadrele didactice universitare din Cluj au lansat un apel „Intellectualii să acordăm încrederea și votul nostru Blocului Partidelor Democratice”. Apelul universitarilor clujeni se adresa tuturor intelectualilor din Ardeal, arătând că țara noastră trece prin vremuri de prefacere istorică la care, alături de întreg poporul, trebuia să participe și intelectualitatea. „A continua politica de pasivitate — se arată în apel — în timp ce milioane de români, muncitori și țărani, intelectuali și funcționari caută să nu precupețească nici o jertfă pentru a îmbunătăți situația țării noastre, atât cea internă cât și cea externă, a fi departe acum de marile mase populare românești, este o greșală, este o absență de neiertat față de poporul nostru. Momentul de față impune unire, unire în jurul forțelor încadrate în Blocul Partidelor Democratice, unire în jurul guvernului prezidat de dr. P. Groza, unire pentru continuarea și desăvârșirea realizărilor de până acum...”³⁰ „...Oameni de știință, cărturari ai Ardealului! — se încheie apelul — Milioane de muncitori și plugari prin al căror efort creator se reface și se întărește scumpa

²⁸ Apel al Blocului Partidelor Democratice, județean Cluj, inv. nr. IN 20470.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Apelul cadrelor didactice universitare clujene, în *Lupta Ardealului*, nr. 81 din 15 noiembrie 1964, p. 1.

noastră Patrie, ne privesc. În ziua de 19 noiembrie 1946 să fim alături de ei, să acordăm încrederea lor de a merge în alegeri alături de Blocul Partidelor Democratice, întruchiparea năzuințelor de mai bine ale neamului românesc”³¹. Apelul a fost semnat de 80 cadre universitare.

Douăzeci și cinci de artiști clujeni semnează un alt apel, „Către publicul și artiștii din Cluj și Ardealul reintregit”³², care scotea în evidență importanța alegerilor: „alegerile prin votul nostru consolidează guvernul condus de Dr. P. Groza și-i deschide posibilitatea reclădirii țării și așezarea rosturilor noastre profesionale-culturale în spirit democratic”.

Adeziunea intelectualilor a fost exprimată nu numai prin apeluri și chemări, ci și prin întruniri, mitinguri. În 30 octombrie, la întrunirea intelectualilor ardeleni, români și maghiari, ce a avut loc la Teatrul Național, la care a participat și dr. P. Groza, vorbitorii, în cuvântul lor, au asigurat guvernul că vor sprijini cu toate forțele B.P.D.³³.

În cadrul întrunirii tuturor funcționarilor din oraș din 8 noiembrie 1946, care s-a ținut în sala festivă a prefecturii, funcționarii și liber-profesioniștii și-au manifestat hotărîrea lor de a merge în alegeri alături de Blocul Partidelor Democratice³⁴.

Tineretul clujean organizat a răspuns și el cu entuziasm la apelurile B.P.D., exprimîndu-și hotărîrea de a lupta pentru victoria forțelor democratice încă de la începutul bătăliei alegerilor. Manifestul de chemare la mitingul de deschidere al campaniei electorale, organizat în 16 iulie 1946, la orele 3 p.m. în sala Colegiului Academic, era intitulat „Tineri și Tinere din județul Cluj” și arăta că „...tineretului din România, asupra în trecut, i s-au deschis orizonturile unui viitor luminos, fiind chemat pentru prima dată în istoria politică a țării, ca alături de întregul popor să-și spună cuvîntul, să dovedească maturitatea sa politică”. „Tineri și Tinere! — se încheie manifestul — participarea voastră hotărîtă la lupta poporului este o datorie de onoare pentru fiecare cetățean tînăr al țării noastre. Înainte, sub steagul democrației, pentru victoria năzuințelor noastre de mai bine!”³⁵ Manifestul este semnat de Tineretul Progresist, Tineretul Confederației Generale a Muncii, Uniunea Tineretului Socialist, Tineretul Frontului Plugarilor, Tineretul Partidului Național Popular, Tineretul Partidului Național Liberal (Gh. Tătărescu).

O lună mai tîrziu, în 7 august, un nou manifest chema tinerii și tinerele la un mare miting de sprijinire a B.P.D. Arătînd importanța creării Federației Mondiale a Tineretului Democrat, compusă din peste 400 organizații de tineret, chemarea sublinia: „Tineretul din România nu poate rămîne deoparte atunci cînd este vorba de pacea și fericirea patriei și poporului și de viitorul său. Urmînd exemplul Tineretului Mondial, el trebuie să meargă pe drumul tradițiilor celor mai scumpe ale poporului, pe drumul luptătorilor noștri pentru libertate și independență națională, pentru o viață mai bună și pentru progres...”³⁶.

Pentru pregătirea cît mai temeinică a alegerilor, organizația Tineretului Progresist a inițiat, pînă la 19 noiembrie, o întrecere între secțiile din regiune cu următoarele puncte: mărirea numărului echipelor artistice, popularizarea candidaților, program cultural pentru ajutorarea regiunilor bintuite de secetă³⁷.

Mărturie a activității desfășurate de organizațiile de tineret sînt și numeroasele afișe de popularizare a prevederilor Platformei Program a B.P.D., de popularizare a candidaților. Pentru exemplificare reproducem textul cîtorva: „Tineri și Tinere! să sprijinim în alegeri listele Blocului Partidelor Democratice ce cuprind pentru prima oară și candidații noștri...”³⁸; „Tineri și Tinere! Votați «Soarele» pentru lumină, pentru cultură și pentru viață!”³⁹; „Tineri și Tinere! să luptăm

³¹ *Ibidem*.

³² Apelul artiștilor clujeni, inv. nr. IN 20439.

³³ *Lupta Ardealului*, nr. 69 din 30 octombrie 1946, p. 3.

³⁴ *Ibidem*, nr. 76 din 8 noiembrie 1946, p. 1.

³⁵ Manifest intitulat *Tineri și Tinere din județul Cluj*, inv. nr. IN 20627.

³⁶ Manifest intitulat *Chemare către toate organizațiile democratice de tineret*, inv. nr. IN 20626.

³⁷ *Lupta Ardealului*, nr. 64 din 24 octombrie 1946, p. 3.

³⁸ Manifest intitulat *Tineri și Tinere!*, inv. nr. IN 20653.

³⁹ *Idem*, inv. nr. IN 20634.

Fig. 10.

(„a ridicat femeia la rangul de om și cetățean, făcînd-o părtaşe la conducerea țării...”) și se încheie cu chemarea: „Femei! Dacă vreți pace în lume, dacă vreți libertate, belșug, dreptate și buna rânduială în țară, dacă vreți ca hidosul război să nu ne mai amenințe liniștea și siguranța căminelor noastre, atunci în ziua de 19 noiembrie cu conștiința împăcată, ca să vă faceți datoria, puneți votul vostru pe Soare, semnul Blocului Partidelor Democratice. Soarele este simbolul luminii și căldurii, soarele este simbolul vieții și noi femeile, care dăm viață copiilor noștri, avem datoria sacră să apărăm această viață... Trăiască victoria în alegeri a Blocului Partidelor Democratice“.

Un alt manifest, după ce reproduce articolul 2 al Legii Electorale, care prevede acordarea dreptului de vot femeilor, se încheie cu îndemnul: „Femei! În ziua de 19 noiembrie, votați — pentru pacea căminelor voastre, pentru viitorul copiilor voștri — Lista nr. 1 cu semnul Soarele“⁴⁰ (fig. 11, 12).

Pentru starea de spirit a majorității femeilor clujene în timpul campaniei electorale e semnificativ răspunsul unei muncitoare la întrebarea de ce luptă pentru victoria B.P.D., în cadrul unui sondaj preelectoral al opiniei publice: „Lupt pentru regimul democratic, care mi-a asigurat mie și tovarășilor mei de muncă condițiuni omenești, salariu egal la muncă egală, posibilitate de perfecționare profesională, pentru că ne-a deschis ochii de a vedea și a-mi spune cuvîntul prin vot... Votez soarele pentru ca votul meu printre milioanele de voturi să asigure consolidarea democrației în țara noastră, prin această cale fiind deschis pentru muncitorime drumul spre progres, lumină și un trai mai bun“⁴¹.

Poziția fermă de sprijinire a B.P.D. de către femeile ce făceau parte din diverse organizații de masă a reieșit și cu ocazia diferitelor întruniri și demonstrații organizate în această perioadă. Astfel, în 17 octombrie la ora 3 p.m. a avut loc în Piața Libertății o mare adunare a femeilor, la care au participat femei din uzine, sindicate, cartiere și organizații de masă (F.D.F.R., Uniunea Populară Maghiară, Apărarea Patriotică etc.), în frunte cu fanfare și steaguri⁴².

Organul de presă local al P.C.R. relatează că oratorii și oratoarele au fost întrerupți deseori de „mulțimea de femei care, cu un entuziasm de nedescris, strigau lozincile: «Pentru pace vom lupta și cu Blocul vom vota», «B.P.D.», «Soa-

pentru asigurarea victoriei în alegeri a forțelor democratice!“⁴⁰ (fig. 10).

O vie activitate propagandistică a desfășurat, în cadrul campaniei electorale, Federația Democrată a Femeilor din România.

Răspunzînd chemării B.P.D., „Apelul Federației Democratice a Femeilor din România — filiala Cluj“ se adresa tuturor femeilor: „Femei, puține zile ne mai despart de ziua de 19 noiembrie, cînd pentru prima dată în România și cuvîntul nostru, va avea greutate...“⁴¹. Apelul continuă cu prezentarea succintă a realizărilor guvernului dr. P. Groza, subliniind importanța prevederilor noii legi electorale, care acordă dreptul de vot femeilor

⁴⁰ *Idem*, inv. nr. IN 20642.

⁴¹ *Apelul Federației Democratice a Femeilor din România — Filiala Cluj*, în *Lupta Ardealului*, nr. 82 din 16 noiembrie 1946, p. 3.

⁴² Manifest intitulat *Femei*, inv. nr. IN 20527.

⁴³ Manifest intitulat *De ce votez Soarele?* inv. nr. IN 20481.

⁴⁴ *Lupta Ardealului*, nr. 59 din 18 octombrie 1946, p. 1,2.

Fig. 11.

Fig. 12.

rele» etc. Printre alți vorbitori, o muncitoare de la Dermata a spus: „Viitorul nostru depinde de noi. Tocmai de aceea vom sta cu conștiința curată în fața urnelor ca apărătorii democrației și păzitoarele păcii”⁴⁵. În încheiere s-a dat citire unei moțiuni adresate guvernului, urmînd apoi o demonstrație din Piața Unirii, spre Teatrul Național.

Atașamentul față de guvern, hotărîrea de a fi alături de B.P.D. sînt exprimate și de meșteșugari într-unul din apelurile lor: „Instaurarea unui sincer regim democrat, prin aducerea la cîrma țării a guvernului dr. P. Groza, a creat meșteșugărimii baze sigure existenței sale... Să pășim deci la urne și să votăm lista nr. 1 cu semnul Soarele, semnul Blocului Partidelor Democratice, convinși că asigurăm meșteșugărimii bunăstarea și progresul”⁴⁶.

Un alt manifest, arătînd însemnătatea înfăptuirii unora dintre prevederile platformei, care veneau în sprijinul micilor meseriași, face apel și la aceștia, să sprijine cu votul lor lista candidaților Blocului⁴⁷ (fig. 13).

Blocului Partidelor Democratice i s-au alăturat și cadrele progresiste din armată. Adeziunea militarilor este exprimată în apelul „Muncitori, Plugari, Intelectuali!... În marea bătălie a alegerilor ce va avea loc la 19 noiembrie a.c. noi mergem împreună cu Blocul Partidelor Democratice, conștienți că prin aceasta ne facem o datorie de onoare...”⁴⁸.

Foștii voluntari din războiul antihitlerist uniți în „Asociația Foștilor Voluntari Români în războiul antihitlerist” se adresează tuturor foștilor voluntari printr-un călduros apel: „Camarazi voluntari, exprimarea voinței noastre de luptă tocmai în

⁴⁵ *Idem.*

⁴⁶ *Apel către toți meșteșugarii din țară*, inv. nr. IN 20522.

⁴⁷ *Idem*, inv. nr. IN 20586.

⁴⁸ Manifest intitulat *Muncitori, Plugari, Intelectuali*, inv. nr. IN 20471.

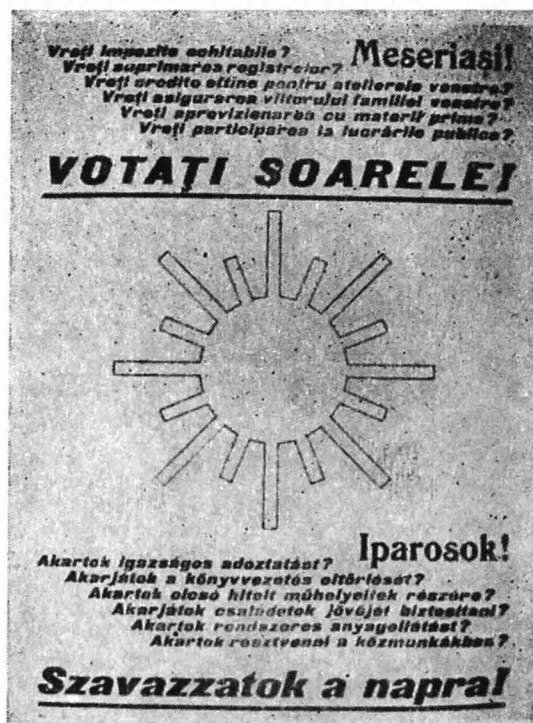

Fig. 13.

mului. Ne adresăm tuturor alegătorilor, ca atunci cînd vor ajunge în fața urnelor, să-și facă datoria sfîntă de patriot... Nici noi, nici poporul pentru care am luptat nu mai vrea lanțuri, nu mai vrea război. Libertatea este soarele vieții noastre. Pentru soarele libertății chemăm tot poporul să voteze“.

Atașamentul și sprijinul acordat Blocului de toate categoriile sociale din fostul județ Cluj s-a reflectat și concret, prin munca de zi cu zi, desfășurată pentru înfăptuirea Platformei Program.

„Platforma — scria *Lupta Ardealului* — în ciuda tuturor mașinațiunilor partidelor »istorice« se înfăptuiește zi de zi, iar masele populare își dau seama că locul lor este alături de forțele care depun toată munca pentru reconstrucția și pentru ridicarea bunei stări a țării“⁵². Afișul intitulat „Cetățeni ai Clujului, Tovarăși“, editat de Comitetul Județean al P.C.R., chema masele la marea adunare populară, care urma să aibe loc la 17 iulie 1946, în Piața Libertății, în sprijinul îndeplinirii unor obiective din Platforma Program a B.P.D. (etatizarea băncii naționale, credite pentru economate, introducerea gazului metan, o justă repartizare a impozitelor, ieftinirea traiului)⁵³ (fig. 14).

În fostul județ Cluj, ca de altfel în toate colțurile țării, organizațiile de partid, sindicale, organizațiile democratice, de femei, de tineret, intelectuali etc., au desfășurat o intensă activitate de mobilizare a maselor la înfăptuirea Platformei Program. Amintim cîteva dintre realizările din această perioadă: introducerea gazului metan, punerea în funcțiune a centralei telefonice, reconstruirea a două poduri pe Someș, introducerea apei în cartierul Bulgaria și terminarea proiectului

acest moment crucial din viața poporului român înseamnă mobilizarea tuturor forțelor noastre cu un nou avînt în bătălia hotărîtoare a primelor alegeri libere, pentru cîștigarea victoriei depline a blocului Partidelor Democratice — înfăptuirea Platformei Program a acestuia fiind chezașia propășirii cauzei pentru care am luptat și pentru care și-au dat viața mii de camarazi de ai noștri... Să facem ca ziua de 19 noiembrie să fie o nouă victorie a României democratice...“⁴⁹.

Chemarea invalizilor de război, intitulată „Cetățeni“, descriind ororile războiului și demascînd politica elementelor reacționare, de sabotare a guvernului, cere ca la alegeri, toți invalizii să sprijine B.P.D., care garantează satisfacerea tuturor doleanțelor lor, care apără și consolidează pacea⁵⁰.

În sprijinul Blocului a fost editat și manifestul-apel al foștilor deținuți politici⁵¹, adresat alegătorilor, în care se arată între altele: „...Scăpați din ghiarele fasciștilor, dintre zidurile reci și întunecoase ale închisorilor, noi prețuim cu adevărat libertatea. O iubim și o apărăm împotriva celor care au pregătit calea fascismului“.

⁴⁹ Apelul voluntarilor din războiul antihitlerist, în *Lupta Ardealului*, nr. 84 din 18 noiembrie 1946, p. 1.

⁵⁰ Apelul invalizilor de război intitulat *Cetățeni*, inv. nr. IN 20433.

⁵¹ Pentru libertatea poporului. *Apelul foștilor deținuți politici către alegători*, inv. nr. IN 20491.

⁵² *Lupta Ardealului*, nr. 59 din 17 august 1946, p. 3.

⁵³ Afiș editat de Comitetul Județean al P. C. R., inv. nr. IN 20731.

Fig. 14.

Fig. 15.

pentru introducerea ei și în Dîmbul Rotund, cartelele de piine etc.⁵⁴ La sate numeroase echipe au participat la acțiunile duse în cadrul realizării platformei B.P.D. În numai trei luni și jumătate, 3800 muncitori de la Dermata, Fermata, Ravag, membrii sindicatului muncitorilor pielari și ai sindicatului sanitar au făcut 151 vizite pentru repararea uneltelor, 16 vizite ale echipelor sanitare, 81 reprezentări culturale, fiind vizitate în total 238 sate. Munca prestată de muncitorii care s-au deplasat la sate s-a ridicat la o valoare de 76 milioane 690 mii lei⁵⁵.

Manifestări de simpatie față de Blocul Partidelor Democratice au avut loc și cu ocazia deselor întîlniri ale alegătorilor cu candidații, cum au fost cele de la fabrica Dermata⁵⁶, fabrica de tutun⁵⁷, întrunirea meseriașilor⁵⁸, adunarea muncitorilor de la C.F.R. etc.⁵⁹.

Toate realizările din această perioadă, dintre care unele au fost amintite, precum și cele în curs de îndeplinire, ca și hotărîrea alegătorilor de a acorda candidaților B.P.D. sprijinul lor, au demonstrat faptul că „platforma elaborată de B.P.D. este un program de realizări patriotice care se îndeplinește cu ajutorul poporului”⁶⁰, și care răspundea năzuințelor maselor largi.

În ziua alegerilor, 19 noiembrie 1946, „Scînteia” a publicat în paginile ei o chemare intitulată „Nici un vot reacțiunii. Toate voturile Soarelui democrației! Votați cu toții lista nr. 1 a B.P.D. cu semnul Soarele”. Demascînd politica reacționară a partidelor „istorice”, organul central al C.C. al P.C.R. arăta: „a

⁵⁴ *Lupta Ardealului*, nr. 42 din 28 septembrie 1946, p. 1.

⁵⁵ *Idem*, nr. 11 din 22 august 1946, p. 1.

⁵⁶ *Idem*, nr. 69 din 1 noiembrie 1946, p. 1,2.

⁵⁷ *Idem*, nr. 83 din 17 noiembrie 1946, p. 3.

⁵⁸ *Idem*, nr. 72 din 3 noiembrie 1946, p. 1.

⁵⁹ *Idem*, nr. 63 din 23 octombrie 1946, p. 3.

⁶⁰ *Idem*, nr. 42 din 28 septembrie 1946, p. 3.

venit timpul ca reprezentanții tuturor categoriilor creatoare ale țării să pună umăr la umăr să scoată România din sărăcia și din starea de înapoiere în care au adus-o guvernările trecute.

Cu capul sus, cu dragostea de patrie în inimă, dați votul vostru B.P.D. pentru înfrângerea greutăților economice și reconstrucția economică a țării.

Pentru un viitor fericit și luminos copiilor voștri, Voi toți care vă iubiți țara, care doriți pacea și bunăstarea maselor largi populare, votați lista nr. 1 cu semnul Soarele⁶¹ (fig. 15).

La 19 noiembrie, într-o atmosferă de sărbătoare, poporul a votat liber pentru prima dată în istoria sa. Rezultatele alegerilor sînt edificatoare: din totalul de 6.934.583 alegători, și-au dat votul pentru B.P.D. 4.766.630 (71,80%), împreună cu U.P.M., obținînd aproape 80% din voturi⁶². Marea majoritate a alegătorilor clujeni — ca de altfel din întreaga țară — și-au dat votul lor B.P.D., forțele democratice obținînd o majoritate zdrobitoare. În fostul județ Cluj, din 203.486 alegători înscriși, au votat 192.440. Blocul Partidelor Democratice avînd 113.503 voturi.

Restul voturilor s-a împărțit astfel: U.P.M. 42.989, P.N.Ț. (Maniu) 19.210, independenți 4.112, P.T.D. (Lupu) 3.738, anulate 2888 voturi⁶³.

A doua zi după alegeri, în fața Prefecturii județului Cluj, s-au adunat peste 30.000 cetățeni de toate categoriile sociale, aclamînd deputații Clujului. S-au strigat lozinci: „Trăiască primul parlament democrat al României, Trăiască victoria B.P.D. în alegeri etc.”⁶⁴. După anunțarea rezultatelor alegerilor parlamentare, în numele deputaților, a luat cuvîntul prof. dr. C. Daicoviciu, candidat al P.C.R. în B.P.D. Printre altele, vorbitorul a spus: „Cetățeni, Prieteni, Tovarăși... Puterile democrației au învins. Conștiința biruinței ne dă siguranța în puterile noastre, pentru ca, îndemnați de nestrămănutată noastră voință, să ducem mai departe stindardul democrației... Prin lupta și biruința noastră vom făuri o Românie nouă, o Românie democratică. Prin munca noastră de toate zilele, vom clădi România cea mare de mîine, mama bună a tuturor fiilor ei ce muncesc”, încheind cu lozincile: „Trăiască nebiruitul popor democratic al României! Trăiască înfrățirea în muncă și în cuget dintre poporul român și poporul maghiar de pe aceste plaiuri! Trăiască guvernul dr. P. Groza, Trăiască democrația sub semnul soarelui care a răsărit acum!”⁶⁵

Deputatul U.P.M., scriitorul Kós Károly, în cuvîntul său, a arătat: „Deputații U.P.M.-ului vor munci în parlamentul noii României pentru pace, reclădirea țării și pentru înfrățirea româno-maghiară”⁶⁶. În cadrul aceluiași miting s-a dat citire unei telegrame adresate dr. P. Groza, președintele Consiliului de miniștri, candidat al B.P.D. în județul Cluj, în care cetățenii Clujului întruniți în adunare îl „felicită din tot sufletul pentru succesul obținut în alegerile din Cluj”. „În unanimitate — se arată în telegramă — promitem că vom sprijini prin muncă realizarea platformei program sub conducerea Dvs. Cîntea de a fi Dvs. capul listei B.P.D. în județul Cluj o vom răsplăti prin concentrarea puterii tuturor pentru a vă ajuta să satisfaceți țara.

Vă urăm putere de muncă pentru realizarea platformei program. Trăiască România Democrată și victoria B.P.D. în alegeri”⁶⁷.

*

Reușita B.P.D. în alegerile generale a fost expresia năzuințelor maselor muncitoare, ale intelectualității progresiste din țara noastră spre democratizarea țării, spre transformarea României într-un stat democratic, care să asigure libertatea și drepturi egale pentru toți cetățenii, într-un stat capabil să garanteze și să apere drepturile și interesele celor mai largi păături ale poporului nostru.

⁶¹ *Scinteia*, nr. 682 din 19 noiembrie 1946, p. 1.

⁶² *Lupta Ardealului*, nr. 89 din 23 noiembrie 1964, p. 1—4.

⁶³ În parlament repartizate pe mandate: Blocul Partidelor Democratice 6 și Uniunea Populară Maghiară 2 (*Lupta Ardealului*, nr. 89 din 23 noiembrie 1946, p. 2).

⁶⁴ *Ibidem*, p. 1, 3, 4.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 3.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

Ea a demonstrat în același timp capacitatea P.C.R. de a aplica învățătura marxist—leninist la condițiile concrete, specifice ale țării noastre, capacitatea de a se orienta just în situația politică existentă în țară și de a adopta și folosi tactica adecvată acestei situații. Tactica P.C.R. de creare a unui front larg democratic, care să cuprindă clase și păături sociale diferite ale populației, s-a dovedit a fi o tactică justă, corespunzătoare cerințelor perioadei istorice date în care se afla țara noastră.

„Victoria obținută de Blocul Partidelor Democratice în alegerile parlamentare din 1946 — arăta tov. N. Ceaușescu în expunerea făcută cu ocazia celei de a 45-a aniversări a creării P.C.R. — oglindește baza social-politică largă pe care se sprijinea guvernul democratic, compromiterea și izolarea de mase a partidelor burgheze reacționare care curind aveau să dispară din viața politică”⁶⁸.

Manifestele și afișele prezentate reflectă unul din aspectele importante ale muncii de propagandă desfășurate de P.C.R., P.S.D. și de organizațiile democratice de masă, în timpul campaniei electorale, în fostul județ Cluj și, în același timp, ele arată aderența organizațiilor democratice locale la Platforma-Program a B.P.D., sprijinul masiv al maselor largi populare acordat Blocului Partidelor Democratice.

Alegerile din noiembrie 1946 au dat țării primul parlament în a cărei compoziție majoritatea o aveau reprezentanții clasei muncitoare, ai țărănimii muncitoare și ai intelectualității progresiste, primul parlament ale cărui trăsături dominante din activitatea sa au fost eforturile continue spre democratizarea țării. Parlamentul ales în noiembrie 1946 a avut un rol bine definit și istoricește necesar, el constituind instrumentul politic al forțelor democratice, cu ajutorul căruia s-a desfășurat acțiunea de desăvârșire a revoluției burghezo-democratice din România și de trecere la revoluția socialistă.

P. BUNTA—E. GLODARIU

ZUM KAMPF DER DEMOKRATISCHEN KRÄFTE WÄHREND DER WAHLEN DES JAHRES 1946 IM EHEMALIGEN BEZIRK CLUJ

(Zusammenfassung)

Auf Grund von Propagandamaterial aus den Sammlungen des Historischen Museums zu Cluj geben die Verfasser einige Schilderungen zum Kampf der demokratischen Kräfte im ehemaligen Bezirk Cluj bei den Parlamentswahlen des Jahres 1946.

Es wird die Propagandatätigkeit hervorgehoben, die von der Rumänischen Kommunistischen Partei, der Sozialdemokratischen Partei, den Gewerkschaften und den demokratischen Massenorganisationen: der Front der Bauernschaft, dem Ungarischen Volksbund, der Patriotischen Abwehr, den Frauen- und Jugendverbänden, den Vereinen der Intellektuellen, der Heeresangehörigen, der ehemaligen politischen Gefangenen usw. im Kampf gegen die Reaktion, zum Zusammenschluss aller demokratischen Kräfte in einen Block der Demokratischen Parteien zur Sicherung des Wahlsieges, entfaltet wurde.

Die Manifeste, Plakate und Aufrufe geben ein Bild der Propagandatätigkeit der R.K.P. und der demokratischen Massenorganisationen während der Wahlkampagne und zeigen gleichzeitig die Adhäsion der demokratischen lokalen Organisationen an das Plattform-Programm des Blockes und die kräftige Unterstützung, die der Block der demokratischen Parteien von den Massen erhielt.

Der Wahlsieg des B.D.P. bestätigte die Richtigkeit der Politik der R.K.P., also die Anpassung der marxistisch—leninistischen Lehre an die Gegebenheiten unseres Landes, die Anwendung einer der damaligen Lage entsprechenden Taktik: die Schaffung einer breiten demokratischen Front. Sie war der Ausdruck des Strebens der Massen nach der Umwandlung des Landes in einen demokratischen Staat, der die Rechte und Interessen der breiten Volksmassen gewährleisten und verteidigen sollte.

⁶⁸ N. Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, în *Scinteia*, nr. 6973, diu 8 mai 1966, p. 5.

LISTA PRESCURTĂRILOR — ABBREVIATIONS

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaAnt	= Acta Antiqua, Budapest, I (1952) și urm.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica, Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj, I (1964) și urm.
ActMed	= Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș, 1 (1953) — 3 (1956).
ActMuz	= Din activitatea muzeeilor, Cluj, 1955, 1956.
AEC	= Annales, Economies, Sociétés, Civilisations, Paris.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen, Wien, I (1877) — XX (1896).
AFÉvk	= Alsófehérmegyei Történeti, Régészeti és Természettudományi Egylet Évkönyve, I (1888) — XVIII (1917).
AFM	= Alsófehér vármegye monografiája, Aiud, 1901.
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj, Cluj, I (1958) și urm.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie a Partidului, București, I (1955) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj, I (1928) — V (1949).
AJA	= American Journal of Archaeology, New York, Ser. I, 1885; Ser. II, I (1897) și urm.
AnnÉp	= Année Épigraphique, Paris.
AnMuzEtnTrans	= Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, Cluj.
AnzWien	= Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch—Historische Klasse, Wien.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, I (1939—1943), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (=Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965).
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger, Berlin, I(1889) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest, I (1926) și urm.
ArchIugosl	= Archaeologia Iugoslavica, Beograd, I (1954) și urm.
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest, I (1859)—XXII (1899).
ArchMold	= Arheologia Moldovei, București, I (1961) și urm.
ArchOest	= Archiv für Kunde Oesterreichischer Geschichtsquellen, Wien.

- ArhOlt = Arhivele Olteniei, Craiova, I (1920) — XVIII (1939).
- ArhVest = Arheološki Vestnik, Ljubljana.
- ARS = Analele româno-sovietice, București.
- AVSL = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu.
- Banner, RégBibl = A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája, I (1954), II (1961).
- BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BCTH = Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques.
- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission, Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
- BIAB = Bulletin (Izvestija) de l'Institut archéologique bulgare, Sofia, I (1921) și urm.
- BpR = Budapest Régiségei, Budapest, I (1889) și urm.
- BSA = Annual of the British School at Athens, Atena.
- BSH = Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, București, I (1914) și urm.
- BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române, București, I (1904) — XXXVI (1942).
- BulGeogr = Buletinul Societății Geografice Române, București.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
- CNA = Cronica Numismatică și Arheologică, București, I (1920) și urm.
- CNH = Réthy László, Corpus Nummorum Hungariae, I—III, Budapest, 1899—1907.
- Cohen = Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain... (Henry Cohen), ed. II, Paris-Londra, I (1880)—VIII (1892).
- CRAI = Comptes Rendus des Séances. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités, Paris, I—V, 1877—1919.
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I (1924) — XII (1948), N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I (1957) și urm.
- DACL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol-Lecercq), Paris, I (1924) și urm.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae, Budapest.
- DolgCluj = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Cluj, I (1910) — X (1919).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged, I (1925)—XIX (1943).
- EDR = Ephemeris Daco-Romana, Roma, I (1923) — X (1945).
- EgyPhilKözl = Egyetemes Philologiai Közlöny, Budapest, I (1871) și urm.
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, Cluj, 1957.
- EmlSzM = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (Csutak Vilmos), Sepsiszentgyörgy, 1929.
- ErdMúz = Erdélyi Múzeum, Cluj, I (1860) — L (1945).
- ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Évkönyve, Cluj.
- ErdMúzVánd = Az Erdélyi Múzeum Vándorgyűléseinek Emlékkönyve, Cluj.
- ErdRep = Erdély régészeti repertórium. I. Óskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I, Praehistorica), (Roska Márton), Cluj, 1942.
- ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, I (1927) și urm.
- Ethn = Ethnographia, Budapest, I (1890) și urm.
- ETTK = Értekezések a történeti tudományok köréből, Budapest.

- FHG = Fragmenta historicorum Graecorum, ed. C. et Th. Müller, Paris, I, 1885; II, 1878; III, 1883; V, 1885.
- FolArch = Folia Archaeologica, Budapest, I (1939) și urm.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a.M., I (1917) și urm.
- HistAug = Scriptores Historiae Augustae, ed. E. Hohl, Leipzig, I—II, 1927.
- HRTE = A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Evkönyve, Budapest — Deva, I (1882) — XXII (1914).
- IGR = Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, I—IV, Paris.
- ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, I—III, Berlin, 1892—1916.
- IPEK = Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- IstRom = Istoria României, București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Istros = Istros, Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I (1934).
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts, Wien, I (1898) și urm.
- JRS = Journal of Roman Studies, Londra, I (1911) și urm.
- KözlCluj = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Cluj, I (1940) — IV (1944).
- LexMyth = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher), Leipzig, I (1884) — VI (1937).
- Materiale = Materiale și Cercetări Arheologice, București, I (1953) — VIII (1962).
- MCC = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Wien, I (1856) și urm.
- MIA = Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR, Moskva-Leningrad.
- Mionnet = Description des médailles antiques, grecques et romaines... (T. E. Mionnet), I (1806) — VI (1813), Supplément I (1818) — IX (1837), Recueil des planches (1837).
- MittAnthr = Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien.
- MittBruk = Mittheilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum, Sibiu, I—XII.
- MKE = Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest, I (1907) — XII (1918).
- MuzIstCluj = Muzeul de istorie Cluj (MAC, MIC).
- MuzTgM = Muzeul Regional Tg. Mureș.
- NumK = Numizmatikai Közlöny, Budapest, I (1902) și urm.
- NumZ = Numismatische Zeitschrift, Wien, I (1870) și urm.
- OltR = D. Tudor, Oltenia romană, București, 1942, ed. II, 1958.
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960.
- ÖBLK = Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, Wien.
- ProblMuz = Probleme de muzeografie, Cluj, 1960, 1964.
- PZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig, I (1909) și urm.
- RA = Revue archéologique, Paris.
- RadVojvMuz = Rad Vojvodanskih Muzea, Novi Sad, I (1952) și urm.
- RE = Real Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa), Stuttgart, 1893 și urm.
- RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire, București, I (1962) și urm.
- RIC = H. Mattingly — E.A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage, London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RIR = Revista Istorică Română, București, I (1931) — XV (1945).
- SA = Sovetskaja Arheologija, Moskva.
- Sargetia = Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara, Deva, I (1937), II (1941), III (=Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966).

- SCIA = Studii și cercetări de istoria artei, București.
 SCIM = Studii și cercetări de istorie medie, București, I (1950).
 SCIV = Studii și cercetări de istorie veche, București, I (1950) și urm.
 SCN = Studii și cercetări de numismatică, I (1957) — II (1960).
 SCȘCluj = Studii și cercetări științifice, Cluj, I (1950) — VIII (1957).
 SCȘIași = Studii și cercetări științifice, Iași, I (1950) și urm.
 SitzBer = Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Wien.
 SMIM = Studii și materiale de istorie medie, București, I (1956) — V (1962).
 Starinar = Starinar, organ srpskog arheološkog društva, Beograd, I (1884) și urm.
 StCl = Studii Clasice, București, I (1959) și urm.
 Strack = Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts (P. I. Strack), Stuttgart, I (1931) — III (1937).
 Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj, I (1956) și urm.
 Studii = Studii, revistă de istorie, București, I (1948) și urm.
 TörtRégÉrt = Történelmi és Régészeti Értesítő, Timișoara, I (1885) — XXXIII (1917).
 TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, București, ed. I, 1938, ed. II (germ. și ital.), 1943, ed. III, 1945.
 VDI = Vestnik drevnej istorii, Moscova, I (1946) și urm.
 WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift, Viena.
 ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie, Berlin, I (1869) și urm.
 ZfN = Zeitschrift für Numismatik, Berlin, I (1874) și urm.

Intreprinderea Poligrafică Cluj. - 9/1967

INDEX 40 565

Lei 15